॥ अथश्रीमन्न्यायसुधायाद्वितीयाध्यायप्रारंभः ॥

सु०३१

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ यत्पदंवेदसंवेद्यंकटाक्षेणापिवीक्षितुं ॥ नक्षमंते
विमतयस्तमुपासेश्रियःपतिं ॥ १ ॥ एकवाक्यता(दि)सिद्धयेप्रथमाध्यायार्थसंगतत्वेनद्वितीयाध्यायार्थंविवक्षुरबुद्धिस्थेनसंग
तेर्दर्शयितुमशक्यत्वात्प्रथमाध्यायार्थंतावदनुवदति ॥ [१७।२०] उक्तंइति ॥ (सकल)जगज्जन्मादिनिमित्तकारणेसार्वज्ञसर्वैश्वर्याद्यनंत
गुणपूर्णेअविद्याद्यवद्यगंधविधुरेपरेब्रह्मणिनारायणेस्वरवर्णपदवाक्यमहावाक्यरूपस्यसमस्तशास्त्रस्यसाक्षात्परममुख्ययावृत्त्या
नतुलक्षणयातथामहातात्पर्येणनतुपारार्थ्येनसमन्वयःप्रथमेऽध्यायेसमर्थितइत्यर्थः । यद्यपिसमन्वयशब्देनैवसाक्षादित्यर्थोल
भ्यते । तथापिपरकीयसंशब्दव्याख्याननिरसनेऽवहितैर्भवितव्यमितिसूचनायतद्व्याख्यानमिदंकृतमित्यदोषः । अथवासम
न्वयशब्देनमुख्ययावृत्त्यान्वयःप्रतीयते । परममुख्ययातुवृत्त्याऽन्वयंदर्शयितुंसाक्षादित्युक्तं । यद्वानप्रधानपरमाण्वादिनिर
सनेनोपादानत्वादिप्रतिपादनेनचपरंपरयाकिंतुसाक्षादेवेत्यनेनाचष्टे । एवंप्रथमाध्यायार्थमभिधायतत्संगतत्वेनद्वितीयाध्याया
र्थमाह ॥ [१७।२०] अविरोधइति । अत्रउक्तेऽर्थेऽविरोधोविरोधाभावोत्रव्याचिख्यासिततयाबुद्धिसन्निहितेद्वितीयेऽध्यायेसाध्यते ।
अनेनास्याध्यायस्यातीताध्यायेनकार्यकारणभावलक्षणासंगतिःसूचिताभवति । सकलशास्त्रसमन्वयेनजगज्जन्मादिकारणत्वेस
मस्तगुणपूर्णत्वेअशेषदोषविधुरत्वेचपरस्यब्रह्मणोऽभिहितएवहितत्रविरोधःस्फुरति । नान्यथा निराश्रयत्वात् । विरोधस्फू
र्तावेवतदभावसाधनस्यावसरोनेतरथा । अप्राप्तप्रतिषेधायोगात् । अतोऽतीताध्यायार्थस्यकारणत्वमेतदध्यायार्थस्यकार्यत्वं
निश्चीयते । अथवाश्रुतिसमन्वयेनोपपादितोप्यर्थोनतावच्छ्रोतृणांदृढनिरूढोभवति । यावदत्रप्रतीतविरोधाभावोनसाध्यते ।

त्विरोधेनश्रुतीनामेवाप्रामाण्यशंकनात् । तथाचानुपपादितकल्पएवापद्यते । विरोधाभावसाधनेतुभवत्येवदृढनिरूढः । यथो
क्तं । विमृश्यपक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणंनिर्णयइति । अतोविपरीतकार्यकारणभावलक्षणानयोस्संगतिः । ननूक्तार्थेविरो
धस्तत्रतत्रैवपरिहृतः । तत्किमपरमवशिष्यते । यदर्थमध्यायांतरारंभः । सत्यं । प्रतिवक्ष्यत्यत्राचार्यः । नन्वेवमध्यायस्या
विरोधलक्षणैकार्थत्वेनैकवाक्यत्वेसतिपादभेदःकिंनिबंधनः । तत्राप्यस्यपादस्यप्राथम्यंकिंनिबंधनमित्यपेक्षायामाह ॥ च
१७।२०
तुर्विधस्येति । तस्याविरोधस्य । निर्धारणेषष्ठी । आदौप्रथमपादे । अविरोधःसाध्यतइत्यनुवर्तते । चतुर्विधस्यत
स्येत्यनुवादात्सचतुर्विधइतिलभ्यते । तदयमर्थः । यद्यप्युक्तेर्थेविरोधाभावइत्येकोर्थः । तथापियुक्तिसमयश्रुतिन्यायो
पेतश्रुतिविरोधाभावरूपावांतरभेदेनसचतुर्विधोभवति । तत्प्रतिपादनेनचतुर्णांपादानांभेदोयुज्यते । तस्यचतुर्विधस्यापि
विरोधाभावस्यमध्येयुक्तिविरोधाभावःप्रथमपादेसाध्यते । सर्वेषामपिविरोधानांयुक्त्युपजीवित्वेनतद्विरोधस्यप्रबलतयातदभा
वसाधनस्यप्राथम्योपपत्तेः । युक्तिपुरस्कारेणप्रवर्तना(मानत्वा)च्चविचारशास्त्रस्येति । ननुकथमभावस्यचातुर्विध्यं । उच्यते ।
चतुर्विधाहिविरोधिन्योयुक्त्यादयः । तदुपधानाद्विरोधोपिचतुर्विधोभिधीयते । ततस्तत्प्रतियोगिकोभावोपितथोच्यते । अ
तएवयौक्तइत्युपपन्नं । अभावस्यापिपरंपरयायुक्तिसंबंधित्वात् । अथवाअविरोधपदसन्निधापितोविरोधस्तस्येतिपरामृश्यते ।
तथाचविरोधस्ययुक्त्याद्युपधानेनचतुर्विधत्वात्तदभावसाधनेनपादभेदोयुज्यते । चतुर्विधस्यतस्यविरोधस्यमध्येयौक्तोविरोध
आदावुक्तप्रकारेणप्रबलोयतस्तस्मात्तदभावोत्रादौसाध्यतइतियोजनीयं । यद्वातस्येतिविरोधिपरामर्शोयं । तस्याप्यविरोधपदे

नबुद्धिसन्निहितत्वात् । अविरोधोहिविरोधनिरूपणाधीननिरूपणः । विरोधश्चविरोधिनाविनानोपपद्यते । ततश्चविरोधिनो युक्त्यादिभेदेनचतुर्विधत्वात्तद्विरोधाभावसाधनेनपादभेदोपपत्तिः । चतुर्विधस्यापितस्यविरोधिनोमध्येयुक्तेःप्रबलत्वादादौ यौक्तोयुक्तिसंबंधीविरोधाभावःसाध्यतइतियोज्यं । प्रथमाधिकरणेविशेषमाह ॥ [१७।३]तत्रापीति । अपिपदमादावित्यस्यानुकर्ष णार्थं । तत्रयुक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेपिपादइत्यनौचित्यशंकासूनचार्थंवा । चशब्देनाविरोधःसाध्यतइत्येतदनुकृष्यते । स्मृतेःपाशुपतादिकायाः । यद्यपिस्मृतेरित्यस्यननञर्थेनसंबंधोघटते । विरोधश्चसमासेगुणभूतः । तथापिबुद्ध्याविविक्तेनते नसंबंधःसंभवति । युक्तिविरोधपरिहारलक्षणेऽत्रपादेस्मृतिविरोधपरिहारोनकर्तव्योऽसंगतत्वात् । कर्तव्यतायांवाप्राथम्यंकु तइत्यतआह ॥ [१७।३१]तस्याइति । तस्याःपाशुपतादिस्मृतेःयुक्तिसमयादिविरोधिचतुस्स्वरूपत्वात् । एतदुक्तंभवति । पाशुपता दिस्मृतयोहिस्वयमाप्ताभिमतवाक्यतयासमयरूपाअपिस्वाभिमतार्थेयुक्तीःश्रुतीश्चसंवादयंत्योयुक्तिसमयादिविरोधिचतुष्टय रूपाः । ततश्चोक्तेऽर्थेतद्विरोधपरिहारोध्यायेंतर्भवत्येव । किंतुपादचतुष्टयार्थसंगतोप्ययंननिष्कृष्यैकत्रैवपादेंतर्भवति । ततो ध्यायादौतदंतेवावक्तव्यः । प्रथमातिक्रमेचकारणंनकिंचिदस्तीत्याद्याधिकरणेनिरूप्यतइति । एवंचतत्रापिचस्मृतेरित्ययमुक्त स्यापवादोभवन्नपिनसर्वथेत्युक्तंभवति । समयादिविरोधस्यापिपरिहारेणनिष्कृष्टपादार्थाभावाद्युक्तिविरोधपरिहारस्यापिभावे नांतर्भावसंभवाच्च।एकस्यैवाधिकरणस्यपादचतुष्टयार्थसंबंधेनचतुस्स्वरूपत्वकथनेनप्रसंगाच्छिष्याणांशास्त्रेबहुमानोत्पादनाया न्यदपिचातुर्विध्यंवक्ति॥[१७।२१]प्रत्येकमिति । चत्वारोपिपादाःप्रत्येकंचतुरात्मकाःपादचतुष्टयार्थवंतोद्रष्टव्याः।तद्यथायुक्तिविरोध

परिहारलक्षणोप्ययंपादःसमयादित्रयविरोधपरिहारात्मकोपिभवति । तथासमयविरोधपरिहारलक्षणोपिद्वितीयोयुक्त्यादित्र
यविरोधपरिहारात्मकोपिभवतीत्यादि। पादाइत्येवोक्तेसन्निहितत्वादेतदध्यायगताएवेतिज्ञायते। तदर्थंसर्वइत्युक्तं । सर्वाध्याय
संबंधिनोपीत्यर्थः।योयदध्यायगतःपादःसतदध्यायगतपादचतुष्टयार्थवानवसेयः । नकेवलमेवंपादाःकिंतुतदंशाश्चतेपादाअंशा
येषांतेतदंशाः अध्यायाइत्यर्थः। प्रथमाध्यायःसमन्वयस्येवाविरोधादित्रयस्यापि प्रतिपादकोभवतीत्यादि । पादानांचतुरात्मक
त्वेऽधिकरणानांतथात्वंसिद्धमेव। नचैवमध्यायादिभेदानुपपत्तिःपौनरुक्त्यदोषश्चेतिवाच्यं। विवक्षाभेदेनसामंजस्यात्। यदाप्रथ
मःसमन्वयार्थोविवक्ष्यते नतदातदर्थंतेतरेषामित्यादि। अन्यदपिचातुर्विध्यंशास्त्रस्यदर्शयति॥ [१७।२।१] 'मूर्तीनामिति । चतसृणांवा
सुदेवादिमूर्तीनांप्रतिपादकत्वेनापिचतुरात्मकत्वं ज्ञातव्यमितियोजना। नन्वेतदुक्तमेव। पुनःकस्मादुच्यतइत्यतआह ॥ वर्णमि
त्ति। अत्रागमादित्याङ्द्वयस्योपश्लेषोद्रष्टव्यः। तत्राद्यस्यारभ्येत्यर्थः।द्वितीयोभिविधौ। आगमइतिचतुरध्यायिशास्त्रमुच्यते।तत
श्चायमर्थः। नकेवलंप्रत्यक्षरंप्रतिपदंप्रतिसूत्रंप्रत्यधिकरणंकिंत्वेतच्छास्त्रगतमेकंवर्णमारभ्यआसर्वशास्त्रात् प्रत्यधिकरणं प्रतिपादं
प्रत्यध्यायंसमस्तेनशास्त्रेणचचतस्रोमूर्तयःप्रतिपाद्यंतइत्यर्थः । कुतएतदवगंतव्यमित्यतआह॥ आगमादिति । बृहत्तंत्रादेरि
त्यर्थः। एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांतयुक्तीःसंक्षेपेणाह॥ आप्तेत्यादिना। उक्तार्थंस्मृतिविरोधेनाक्षिप्यसमादधत्सूत्रं ॥
ॐस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगइति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगादितिॐ ॥ अस्यार्थः। यदुक्तंपरस्यब्रह्मणोविष्णोःस
कलजगज्जन्मादिकारणत्वंसार्वज्ञादिसकलगुणपूर्णत्वंसमस्तदोषदूरत्वंचतदयुक्तं । पाशुपतसांख्यबौद्धार्हतादिस्मृतिविरुद्धत्वा

त्।ताहिशिवप्रभृतीनामेवजगज्जन्मादिकारणत्वादिकंप्रतिपादयंति।नचतासामन्योवकाशोस्ति। येनप्रतीतेऽप्यर्थेतात्पर्याभा
वंप्रतीमः।अन्यथातासांस्मृतीनामनवकाशेनाप्रामाण्यलक्षणदोषप्रसंगइति। तन्न। पुरुषोत्तमस्यैवपंचरात्रादिस्मृतिभिरखि
लजगत्कारणत्वादेरुक्तत्वात्। अन्यथातासांपाशुपतादिस्मृतिभ्योन्यासांपंचरात्रादिस्मृतीनामवकाशांतराभावेनाप्रामाण्यदो
षप्रसंगादिति। तत्राक्षेपस्तावदयमयुक्तः। श्रुतिसमन्वयेनास्यार्थस्यसाधितत्वात्।श्रुतिविरुद्धानांचस्मृतीनामप्रामाण्यस्येष्टत्वा
त्।श्रुतिसमन्वयन्यायेनपाशुपतादिस्मृतीनामपिपरब्रह्मणिसमन्वयेनशिवार्चनादिपरत्वेनवासावकाशत्वाच्च।समाधानमपीद
मयुक्तं। सकलशास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तार्थस्याभिधायेदानींस्मृतिमात्रोपादानेकारणाभावात्। पराभिधित्सितंदोषमवबुध्यश्रुतिप
रित्यागस्त्वयुक्तः।किंतुसपरिहर्तव्यः।अन्यथाप्रागपिश्रुतिरनादेयास्यात्। किंचपंचरात्रादिस्मृतीनामप्रामाण्यंपरस्येष्टमेव।
वासुदेवार्चनादिपरतयासावकाशतापितेनसंभाव्येत।साम्यापादनमात्रेपिपरस्यैवजयोनिश्चयप्रतिबंधकत्वादित्यतोनिर्दलंपूर्वप
क्षंतावदुज्जीवयति॥ आप्तैरिति। अयमिहाभिसंधिःपूर्वपक्षिणः।श्रुतिविरोधेनस्मृतीनामप्रामाण्यमभिलषताप्रबलदुर्बलत्वे
सर्वथासमर्थनीये। अन्यथातिप्रसंगात्। नतावत्प्रामाण्यकारणभावाभावाभ्यांप्राबल्यदौर्बल्ये। प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनांगीकृत
त्वात्। वैपरीत्याच्च। वाक्यप्रामाण्येहिकारणं वक्तुराप्तत्वं। वक्तारश्चस्मृतीनामाप्ताः। नश्रुतेः।अपौरुषेयत्वेनांगीकृतत्वात्।
अतएवनसमूलत्वनिर्मूलत्वाभ्यां।स्मृतीनामाप्तिमूलत्वात्। श्रुतेस्तदभावात्। नापिकृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्यां।स्वरूपतोप्रयोज
कत्वात्। उक्तरीत्यावैपरीत्याच्च।तदिदमुक्तमाप्तैरुद्रकपिलकमलासनादिभिरुक्तमर्थंशिवादीनांजगत्कारणत्वादिकंपिपीलिका

लिपिनिभा बुद्धिपूर्वप्रणयनहीनाश्रुतिःकथंवारयेन्नकथमपीति। नन्वौदुंबरींस्पृष्ट्वोद्गायेदित्यादिश्रुतिविरुद्धानामौदुंबरीसर्वावेष्ट यितव्येत्यादिस्मृतीनामप्रामाण्यमुपलब्धंतथात्रस्यात्। नस्यात्। वैषम्यात्। श्रुतिमूलतयाभिमताहिताःस्मृतयोतस्तासांमूलश्रुत्यनुमापकत्वेनप्रामाण्यमिष्टं। नचश्रुतिविरुद्धायाःस्मृतेःमूलश्रुत्यनुमापकत्वंसंभवतीत्यप्रामाण्यमेवयुक्तं। यथाहजैमिनिः। विरोधेत्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमानमिति। नचैवंप्रकृते। पाशुपतादिस्मृतीनांशिवादिप्रत्यक्षमूलत्वेनश्रुतिमूलत्वाभावात्। तदिदमाह॥ प्रत्यक्षतोदृष्टेति। ननुतर्हिस्मृतीनामुक्तरीत्यासावकाशत्वान्निरवकाशश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यमस्तु। मैवं। वैपरीत्यात्। स्मृतयोहिविस्पष्टवादिन्योनविवक्षितार्थात्प्रच्यावनमर्हंति। श्रुतयस्त्वस्पष्टविक्षिप्तवादिन्योऽव्यवस्थिताऽलौकिकशाब्दलक्षणविषयाअशक्याध्ययनानंतापरिपूर्णवाक्यरूपाःनार्थविशेषनिष्ठालक्ष्यंते। अतएवभवतांमीमांसायासः। एतदप्युक्तंप्रकर्षेणोक्तमिति विस्पष्टमुक्तमित्यर्थः। पिपीलिकालिपिनिभेतिच। अस्पष्टेत्यर्थः। किंचश्रुतयस्तावदस्पष्टार्थाः। प्रणेतृव्याख्यानसंप्रदायविकलाःनस्वतंत्राःकमप्यर्थंप्रतिपादयितुमीशते। किंतुसहजसिद्धेनयोगर्धिलब्धेनवाप्रत्यक्षेणाशेषार्थदर्शिनामाप्तानांवचनमनुसृत्यनेतव्याः। यथोक्तं। इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेदिति। इतिहासपुराणग्रहणमुपलक्षणं। तथाचकथंपाशुपतादिस्मृत्युक्तार्थनिवारणायसमर्थास्स्युः। तदिदमुक्तंपिपीलिकालिपिनिभासंवादेनविनाकमप्यर्थंप्रतिपादयितुमसमर्थाश्रुतिर्यद्वचनसंवादापेक्षणीतैरेवाप्तैःप्रत्यक्षतोदृष्टाप्रोक्तमर्थंकथंवारयेत्। स्वातंत्र्यदशायामप्रतिपादकत्वात्। पारतंत्र्येतुविरोधाभावादेव। किंतुतदनुसारेणैवनेतव्येति। भवेदेतद्यदिपाशुपतादिस्मृतिप्रणेतृणामाप्तत्वंस्यात्। तदेवकुतइत्य

तआह ॥ [१८।२]सर्वगाहीति । सर्वगच्छन्त्यवगच्छंतीतिसर्वगाः ।आप्तत्वोपलक्षणमेतत् । तेरुद्रादयः । हीतितत्रप्रमाणप्रसिद्धिं
द्योतयति । अथवा सर्वज्ञत्वमेवात्र प्रमाणप्रसिद्ध्यासाध्यते ।ततएवान्यस्यसिद्धेः । तथाहि । हरिहरहिरण्यगर्भास्तावत्सर्वज्ञत
या श्रुतीतिहासपुराणेषुप्रसिद्धाः । तत्रहरेरेवावतारा बुद्धर्षभकपिलाः सौगतादिस्मृतिप्रणेतारः । तथाचतेषां मोहाभावेनरा
गद्वेषयोरप्यभावाद्विप्रलिप्साचनिवर्तते। किंचज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानि तावदुपदेशमात्रेण(तेषां)निश्चीयंते। ज्ञानंतु
यथार्थमयथार्थंवास्यात् । इच्छापिप्रतिपिपादयिषावाविप्रलिप्सावेतिसंदेहोऽवशिष्यते । तत्राभ्यासदशापन्नोयमर्थोस्येति
सामान्यतोनिश्चयेभवत्येवतस्यज्ञानस्ययथार्थत्वनिश्चयः । यथाभ्यासदशापन्नमिदमरण्यममीषांम्लेंछानामतोस्मिन्नेतेमार्गाभि
ज्ञाइतिपांथानामेवनिश्चयः । विप्रलिप्साचहेतुदर्शनेनव्याप्ताहेतौसतिस्यात् । सचद्विरूपः । स्वोपकारःपरापकारोवा । नताव
त्पांथेषुविमार्गेणप्रतिष्ठमानेषुम्लेंछानांकश्चित्स्वोपकारः । स्वस्यगृहीतत्वात् । शरीरस्यचकरणीयांतराभावात् । भावेवापरि
त्यागायोगात् । नापिद्वितीयः । नह्यनुन्मत्ताअनपकारिणमपाकुर्वते । नापिपरापकारमात्रं पुरुषार्थः । तथासतिसर्वःसर्वमपा
कुर्यादित्येवंविप्रलिप्सापिनिवार्यते । अनभ्यासदशापन्नेतुविषयेप्रमाणांतरसंवादात्प्रवृत्तिसामर्थ्याद्वामोहविप्रलिप्सयोर्निवृ
त्तिरित्यतोम्लेंछाअप्याप्ताभवंति । किमुतमहानुभावारुद्रादयइति ॥ ७ ॥ एवंपूर्वपक्षसूत्राभिप्रायमभिधायसिद्धांतसूत्र
तात्पर्यमाह ॥ [१८।३]इतिचेदिति ॥ तन्नेतिशेषः । कुतःनिश्चितेहिपाशुपतादिस्मृतिप्रामाण्येतद्विरुद्धंविष्णोस्सर्वजगत्कारणत्वादि ॥२३२॥
कमसत्स्यात् । नचैवं । सत्प्रतिपक्षत्वात् । आस्तांतावच्छ्रुतिः । पंचरात्रादिस्मृतयोहिविष्णोरेवसकलजगत्कारणत्वादिकमभिदधा

नाद्दश्यंते। ननुविरुद्धयोःप्रमाणयोःसाम्येसतिसत्प्रतिपक्षतास्यात्। नचैवंप्रकृते। पाशुपतादिस्मृतीनामाप्तप्रणीतत्वाद्विस्पष्टवादित्वेननिरवकाशत्वाच्च । पंचरात्रादिस्मृतीनांतदभावादित्यतआह ॥ [१८।३] यदीति ॥ अशेषज्ञाअशेषविदइत्याप्तत्वोपलक्षणं। हरिपूर्वकाःहरिमनुप्रभृतयः । पंचरात्रादिस्मृतिप्रणेतारः। येनन्यायेनपाशुपतादिस्मृतीनामाप्तरचितत्वमुपेयतेते नैवपंचरात्रादीनामपितदुपेयं । नचविशेषहेतुरस्तीतिभावः। उपलक्षणंचैतत् । विस्पष्टवादित्वेनानवकाशत्वंचद्रष्टस्यं । किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [१८।३] मानमिति । हिशब्दोहेतौ । यस्मादेवंतस्मादुभयत्रपूर्वपक्षसिद्धांतयोर्मानंस्मृतिद्वयंसमंभवेत् । तथाचपाशुपतादिस्मृतीनांसत्प्रतिपक्षत्वंस्थितमितिशेषः । ननुयेविरुद्धेप्रमाणे नतयोःसाम्यं । शुक्तिरजतज्ञानयोस्तदभावदर्शनात् । येचसमे नतयोर्विरोधः । पटश्शुक्लोदीर्घश्चेत्यत्रतदभावात् । कथंपाशुपतादिस्मृतेःसत्प्रतिपक्षत्वसम्भवः । सम्भवेपिजितंपरेण । सिद्धांतनिर्णयस्यायोगादित्यतआह ॥ [१८।३] मानमिति ॥ उभयत्र द्वयोस्स्मरणयोर्मध्येयत्समंसहमयामूलप्रमाणेनवर्तते । तदेवमानमन्यदप्रमाणं । एतदुक्तंभवति । विशेषानिर्धारणायामेवसत्प्रतिपक्षत्वं । वस्तुतस्तुसमूलंमानमन्यदमानमिति । ननुसमूलत्वेनप्रामाण्यावधारणेप्रामाण्यस्यपरतस्त्वापत्तिः । मैवं । परस्परविरोधेनाप्रामाण्यशंकाप्राप्तौसमूलत्वेनतदपनयनात्। तथोभयत्रस्मरणेयत्पंचरात्रादिस्मरणंसमं । समूलप्रमाणंसंवादिप्रमाणांतरोपेतंचतदेवमानंभवेन्नतुपाशुपतादिकंमूलाद्यभावात्। अतोनोक्तदोषइतियोज्यं । वक्ष्येतेहिश्रुतिमूलत्वतत्संवादित्वेचपंचरात्रादीनां । ननुकथंपाशुपतादिस्मृतीनांनिर्मूलत्वं । यावतापशुपतिप्रभृतीनामाप्तिस्तत्रमूलमुदितेत्यतआह ॥

१८१३
नचेति । तत्रशिवादिषुनिश्चयोपायाभावादितिशेषः । ननूक्तमत्रसर्वगाहितइति । मैवं । नित्यंवृद्धिक्षयापेतमित्यादिना
परमपुरुषादितरेषांसार्वज्ञाभावस्योक्तत्वात् । श्रुत्यादीनांचोपचरितत्वात् । नन्वस्तितावद्विष्णोरनुपचरितंसार्वज्ञं । शिवादीना
मप्युपायोपेयविषयंकिंगंगावालुककीटसंख्यापरिज्ञानेन । सत्यं । नतावत्तत्वज्ञानमेवाप्तिः । विप्रलंभकेतिव्याप्तेरित्याह ॥ व्य
भिचारतइति । अथोच्येत सर्वज्ञानांमोहाभावात्तन्मूलयोरागद्वेषयोरभावेविप्रलिप्सापिनिवर्ततइत्याप्तिनिश्चयइति । किं
तत्रसर्वेपितीर्थकराआप्ताइत्यंगीकृत्यैवमनुमीयते । उतस्वस्वाभिमतमेकमेव । आद्यंदूषयति ॥ व्यभिचारतइति । पंचरात्रादि
स्मृतिप्रणेतरिनारायणेऽस्यांगीकारस्यभग्नत्वादित्यर्थः । अभंगेवासिद्धंनःसमीहितं । यद्वा । व्यभिचारोन्योन्यविरोधः । नहिपर
स्परविरुद्धवादिनःसर्वेप्याप्ताइत्यंगीकर्तुमुचितं । वस्तुविकल्पप्रसंगात् । द्वितीयंपराचष्टे ॥ व्यभिचारतइति । यस्यतीर्थकर
स्याप्तत्वंनांगीक्रियतेतत्रैवसार्वज्ञस्यव्यभिचारादित्यर्थः । नचतत्रसार्वज्ञंनांगीक्रियतइतियुक्तं । समानन्यायत्वात् । अथहेतुंविशिं
ष्यात्तदासंदिग्धासिद्ध्यादिकं । यदप्युक्तंज्ञानेच्छाप्रयत्नस्थानकरणपाटवानितावदुपदेशमात्रेणनिश्चीयंतइति । तन्न । अपटुकरणा
नामप्युपदेशदर्शनेनव्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारतइति । उपदेशविशेषणेचोक्तोदोषः । निश्चीयतांज्ञानं । तस्ययाथार्थ्यं
तुकुतः । अभ्यासदशापन्नोयमर्थोस्येतिसामान्यनिश्चयेसतितत्सिद्धिरिति । नेत्याह ॥ व्यभिचारतइति । व्यभिचारोविप्रक
र्षस्तेषामेवसन्निधानंदुर्लभमस्मदादीनांदूरेतदीयाभ्यासावधारणमितिभावः । विनेयवचनपरंपरयातदवधारणमितिचेन्न । तीर्थ
करांतरेव्यभिचारादित्याह ॥ व्यभिचारतइति । तासुतासुस्मृतिष्वभिनिविष्टाःसर्वेपिहितंतमाचार्यंतत्रतत्रार्थेऽभ्यासवंत

मेवाचक्षते । नचतदीयंज्ञानंयथार्थमेवांगीकर्तुंशक्यं त्वत्सिद्धांतविरोधित्वात् । अन्यथात्वदीयसिद्धांतस्यावास्तवत्वापातादि त्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । व्यभिचारोविरोधः । इच्छापिविप्रलिप्साकुतोनेतिवाच्यं । स्वोपकारपरापकाररूपहेतुदर्शनाभा वादितिचेत्तत्किंस्मृतिप्रणेतारस्सर्वेपिनविप्रलंभकाः । अद्धेतिचेत् । अस्यनियमस्यबुद्धादिषुभग्नत्वादित्याह ॥ **व्यभिचारत इति** ।नियमेच(स्व)व्याघातः । यस्यकस्यापिविप्रलंभकत्वेहेतुदर्शनाभावस्यतत्रैवव्यभिचारः।नहितत्तत्पुरुषविशेषानुसंहितास्तेते प्रयोजनविशेषाःपिशितनयनैरस्मदादिभिरवधारयितुंशक्यंतइत्याशयेनाह ॥ **व्यभिचारतइति** । केनापिप्रमाणेनहेतूपलं भाभावोहेतुरितिचेन्न । संदिग्धत्वात् । प्रयोजनाभावोऽविप्रलंभहेतुः । प्रयोजनाभावश्चपरवंचनस्यापुरुषार्थत्वात् अतत्साध नत्वाच्चनिश्चीयतइतिचेन्न । संप्रतिपन्नविप्रलंभकेषुव्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । अपुरुषार्थमपिपुरुषार्थतयावि भ्र(भ्रा)म्य वंचयत्यसावितिचेत् किंतावता प्रकृतस्तुविवेकितयानैवमितिचेन्न । तीर्थकरांतरेऽविद्यमानस्यविवेकस्यास्मिन्नवधा रणानुपपत्तेः । अथविश्वहितोपदेशार्थप्रवृत्त्याविप्रलंभाभावोनुमीयतइतिचेन्न । बुद्धादिषुतत्साम्येनव्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । अथते नतथाकिंत्वयोग्यजनव्यामोहनार्थमितिचेत्प्रकृतोपिनतथेतिकुतोनिश्चितं । निश्चयोपायस्येतर त्रापितुल्यत्वात् । यदप्युक्तंप्रमाणांतरसंवादान्मोहविप्रलिप्सयोर्निवृत्तिरितितदसत् । प्रमाणांतरंहिनतावत्प्रत्यक्षं । अतीन्द्रि यत्वाद्विप्रतिपन्नार्थस्य । अनुमानंचेद्व्यभिचारोबुद्धादिषु । आभासमेवतन्मदीयंत्वनुमानमेवेतिचेन्न । यतोनिवारयिष्यामस्त्व (वचन)चमत्कारंमात्वरिष्ठाइत्याशयेनाह॥**व्यभिचारतइति** । अथागमः सकिंवेदादिरुततद्विरुद्धंस्मृत्यंतरमथवास्वयूथ्यरचि

तंग्रंथांतरं । नप्रथमद्वितीयौ । विरोधित्वेनसंवादासंभवादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । नापितृतीयः । बुद्धादिप्रणीतस्मृतीनामपिस्वयूथ्यपुरुषांतरवचनसंवादित्वेनव्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । तेपिसंदिग्धाप्तभावाइतिचेन्न । प्रकृतेष्वपितन्निश्चयोपायाभावात् । यच्चोक्तंप्रवृत्तिसामर्थ्याद्भ्रमोहविप्रलिप्सयोर्निरासइति । तदयुक्तं । प्रवृत्तिसामर्थ्यंहिततोर्थमवबुध्यप्रवृत्तस्यफलोपलंभःनचविप्रतिपन्नस्मृतिफलंस्वर्गापवर्गलक्षणंप्रत्यक्षेणेक्ष्यते । इंद्रियाणांतादृगर्थाविषयत्वादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । आभिमुख्येनचारोऽभिचारस्तदभावोव्यभिचारः । नाप्यनुमानेन । स्मृतित्वादेर्व्यभिचारित्वात् । अन्यस्यचाभावादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । अथागमेन । सोपिनतावत्संप्रतिपन्नोस्ति । नचविप्रतिपन्नेन । तस्यबौद्धादिविषयेपिविद्यमानत्वेनव्यभिचारादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । स्यादेतत् । द्विविधाखलुशिवादिप्रणीतास्मृतिः । एकातावददृष्टफलमुद्दिश्यप्रवृत्ता । परातुसंपदादिकंदृष्टं । तत्रदृष्टार्थायाःप्रवृत्तिसामर्थ्यंप्रत्यक्षेनोपलभ्यते । ततस्तत्प्रणेतुराप्तत्वमिति । तन्न । तथापिविप्रतिपन्नस्मृतेराप्तिमूलत्वेप्रमाणाभावात् । ततएवास्याअपितत्सिद्धिरितिचेन्न । व्यभिचारात् । नह्येकत्राप्तेनसर्वत्रापितथाभाव्यमितिनियमोस्ति । तथाचसतिसर्वासामपिस्मृतीनामाप्तिमूलतापातात् । तत्रापिदृष्टार्थानांप्रवृत्तिसामर्थ्योपलंभादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । अंगीकृत्यचेदमुदितं । दृष्टार्थानामपितासांबहुलं(फल)व्यभिचारोदृश्यते । तथाचकथंतद्दृष्टांतेनेतरासामाप्तिमूलतानुमानमित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । किंचफलव्यभिचारतस्तदंशस्यानाप्तिमूलत्वस्थितौपशुपतिप्रणीतत्वादेस्तत्रव्यभिचारतः कथमनुमानंस्यादित्याह ॥ **व्यभिचारतइति** । तदेवंपाशुपतादिस्मृतीनामाप्तिमूलत्वानिश्चयेननिर्मूलानांपंचरात्रा

दिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्यमेवयुक्तं। तदनेनेतरेषांचानुपलब्धेः। एतेनयोगःप्रत्युक्तइतिसूत्रद्वयंव्याख्यातंभवति। यच्चेतरेषांमह
दहंकारादितत्वानामनुपलब्धेश्चसांख्यस्मृतेरप्रामाण्यमितिव्याख्यानं। तत्प्रत्यक्षानुपलब्धेर्वेदांतेष्वपिव्यभिचारतःसर्वथानुपल
ब्धेरसिद्धेरुक्तत्वादयुक्तमिति। ननुपंचरात्रादिस्मृतयोपिफलंव्यभिचरंति। क्वचित्तदुक्तानुष्ठानेपिदृष्टफलानुपलंभात्। अतस्ता
सामप्रामाण्यान्नतद्विरोधेनपाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यं। अन्यथाफलव्यभिचारस्यानैकांतिकत्वमित्यतआह ॥ [१८।४] नचेति।
अस्याःपंचरात्रादिस्मृतेःक्वचिद्व्यभिचारेपीतिसंबंधः। कुतोनहीयतइतिचेत्। किमदृष्टार्थायाःप्रामाण्याभावोभिधीयते। उत
दृष्टार्थायाएव। नाद्यः। यतःफलव्यभिचारेहेतौक्वचिद्दृष्टार्थायांवर्तमानेऽस्याअदृष्टार्थायामानतानहीयते। व्यधिकरणत्वादि
तिभावः। नद्वितीयः। यस्मात्क्वचिद्दृष्टार्थायांफलव्यभिचारेततएवाप्रामाण्येसत्यप्यस्याअदृष्टार्थायास्तावन्मानतानहीयते। का
रणाभावात्। तद्विरोधादेवचपाशुपतादीनामप्रामाण्यमुक्तं। दृष्टार्थायाअप्रामाण्यवचनंतुप्रकृतानुपयुक्तमित्यभिसंधिः। अ
थदृष्टार्थायाःफलव्यभिचारेणाप्रामाण्येसति। ततएवादृष्टार्थाप्यप्रमाणंभविष्यतीतिचेन्न। ततइतिकिंतेनहेतुनोततेनदृष्टांतेन।
नाद्यः। क्वचिद्व्यभिचारेणाप्रामाण्येपिअस्याःमानताहीयतइतिनयुक्तं। व्याप्त्यभावात्। नद्वितीयः। क्वचिद्व्यभिचारेप्रामाण्येपि
अस्यामानताहीयतइत्येतन्नयुक्तं। हेत्वभावात्। नारायणवाक्यत्वादेर्व्यभिचारात्। माहिभूत्सकलमपिनारायणवाक्यमप्रमाणं।
दृष्टार्थायांफलव्यभिचारेअप्रामाण्येचसतिअस्याअपिमानताशंकास्पदत्वेनहीयतइतिचनवाच्यं। अत्रहेतुमाह ॥ [१८।४] निर्दोषेति।
निर्दोषवाक्यंवेदस्तद्युक्तिःसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वंप्रामाण्यावधारणस्ययतइतिशेषः। अयमभिसंधिः। किमिदंदृष्टार्थायाःपंचरात्रा

दिस्मृतेःफलव्यभिचारेणाप्रामाण्यानुमानं। ततएवेतरस्याअप्यप्रामाण्यशंकनंचस्वातंत्र्येणक्रियतेकिंवाप्रतिबंदीग्रहणं। आद्यंतू
त्तराधिकरणेनिराकरिष्यामः। नद्वितीयः। प्रतिबंदीग्रहणंहिप्रमेयसाम्येभवति। नचैवंप्रकृते। परेणखलुफलसंवादादिनापाशुपता
दिस्मृतेराप्तिमूलत्वप्रामाण्ययोरनुमितयोरस्माभिस्तन्न्यायेनफलविसंवादंप्रदर्श्यदोषोऽभिहितः। यदिनामपंचरात्रादिस्मृतिप्रा
माण्यावधारणंफलसंवादयुक्त्याशास्येत। स्यादिदंतदाप्रतिबंदीग्रहणं। नचास्माभिःपंचरात्रादिप्रामाण्यावधारणस्यतद्युक्तिमूल
तोपेयते। नचैवंतत्प्रामाण्यावधारणंनिर्मूलंस्यादितिवाच्यं। बोधकत्वेनस्वतःसिद्धत्वात्। अप्रामाण्यशंकानिवृत्तिःकुतइतिचेदा
प्तिमूलत्वेनेत्युक्तम्। तदवधारणंनिर्मूलमितिचेन्न। श्रुतिसंवादनिबंधनत्वादिति। ननुश्रुतेरेववक्तृगुणहीनायानप्रामाण्यमित्यतो
निर्दोषवाक्येत्युक्तं। बोधकत्वेनैवहिप्रामाण्यंव्यवस्थापितंतच्चवाक्यत्वाच्छ्रुतेरुभयसंमतं। दोषस्तुतदपवादकः। नचापौरुषेयेसस्संभ
वतीतिनिष्कंपमेवश्रुतिप्रामाण्यमितिवक्ष्यामइत्यर्थः। अस्यांदशायांश्रुतिविरोधेनापिपाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यंशक्यसा
धनं। यदप्युक्तमितिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेदितितत्तथा। किंत्वविरुद्धानामेवोपायत्वंनतुविरुद्धानां। नचैवमितरेतरा
श्रयत्वं। श्रुत्यर्थनिश्चयस्यस्मृतिसंवादैकनिबंधनत्वाभावादिति। ननुचपंचरात्रादिस्मृतीनांप्रामाण्यमंगीकुर्वाणैःसर्वथाप्रवृत्ति
सामर्थ्यमंगीकरणीयं। व्यभिचारस्यचकर्तृकरणादिवैगुण्यनिबंधनत्वमभ्युपेयं। अन्यथाफलव्यभिचारिचप्रमाणंचेतिव्याघाता
पातात्। तथाचफलसंवादेनापिप्रामाण्यादिसाधनंसुशकमेवेतिकिमुच्यते। नचतद्युक्तिमूलतेतिसुहृद्भावेनपृच्छंतंप्रत्याह॥ वेदो ॥२३५॥
१८।४
क्तस्येति। वैदिकग्रंथोपदिष्टानुष्ठानेवेदोक्ताःनिषेकादिसंस्काराएवाधिकारतामापद्यंतइतिवेदोक्तस्येत्युक्तं। यद्वावेदशब्देनपंचरा

त्रादयोपिगृह्यंते। अधिकारस्येत्युपलक्षणं। साधनानुष्ठानस्येत्यपिद्रष्टव्यं। दुर्निरूपत्वमस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वं। सदेतिस्वभावतएवनतु
देशादिव्यवधानेनेत्यर्थः। नियमोव्यभिचारोवाफलस्येतिशेषः। हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । तस्मात्फलसंवादेनप्रामाण्यादि नानुमी
यतइतिशेषः। एतदुक्तंभवति। प्रमितंखलुलिंगमनुमितेःकरणं। नसत्तामात्रेणातिप्रसंगात्। अत्रचैवंप्रयोक्तव्यम्। पंचरात्रादिकंप्र
माणंसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वात्संप्रतिपन्नवदिति। तस्यचायमर्थः। एतद्विहितसाधनानुष्ठानवद्भिस्तत्फलस्यनियमेनप्राप्तेरिति। नचै
तल्लिंगंशक्यावधारणं। व्यभिचारस्यबहुलमुपलंभेननियमस्यप्रत्येतुमशक्यत्वात्। तदवधारणेचकाकतालीयतायाःशंकनात्। त
त्रैतावद्वक्तव्यं। कार्यंकारणसामग्रीसंपाद्यंनतुतदेकदेशेन। तथात्वेऽतिप्रसक्तेः। प्रकृतेचोभयकुलशुद्धिवैदिकनिषेकादिसंस्काराद्य
धिकारपूर्वकंविशुद्धाभिसंध्यादिमतासम्यगनुष्ठितंकर्मासतिप्रतिबंधकेसतिचेश्वरेच्छादौहिसहकारिणिसंपदादिफलजननाया
लं। तथाचयत्रफलंनोपलब्धंतत्राधिकारादिवैगुण्यमितरत्रतुतत्साद्गुण्यमित्यतोनियमनिश्चयइति। नचैतद्युक्तं। परगतयोरधि
कारादिभावाभावयोरस्मदादिभिरवगंतुमशक्यत्वात् । नखलुपरकीयपितृपितामहादीनांमानसादिविशुद्धिर्वानिषेकादिसमी
चीनतावामंत्राणामयातयामत्वादिकंवाद्रव्यादीनांशुचित्वादिकंवार्वाचीनैरवगंतुंशक्यते । तथाचास्यफलनियमएवव्यभिचा
रस्तुवैगुण्यनिमित्तइतिवाअस्तु । व्यभिचारएवास्य। क्वचित्फलोपलंभस्तुकाकतालीयोन्यनिमित्तएवेतिवाभवत्वितिसंदेहोन
निवर्तते। नचसंदिग्धेनप्रामाण्यानुमानंयुज्यते। प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरकालंतुव्यभिचारस्यवैगुण्यनिमित्तताकल्पनायामितरेतरा
श्रयत्वंस्यात्। वेदसंवादेनतुप्रामाण्येऽवधारितेशक्यतेफलव्यभिचारस्यान्यागतिःकल्पयितुं। अतोवेदसंवादेनैवप्रामाण्यंपंचरा

सुधा० ॥८॥

अ.२पा.१ अधि.१

त्रादीनामवधार्यतेनप्रवृत्तिसामर्थ्येनेति । एवंन्यायसाम्याभावेनप्रतिबंदीमोचिता । यदपिप्रतिबंदीमाददानस्यविवक्षितं । यथाचपंचरात्रादिप्रामाण्यमभिलषताफलव्यभिचारस्याधिकारादिवैकल्यनिबंधनताकल्प्या । तथाहमपिपाशुपतादिस्मृतिषुकल्पयिष्यामीतितदयुक्तंवैषम्यादित्याह ॥ [१८१५] **अधिकारोहीति** । अधिकारग्रहणंसाधनस्याप्युपलक्षणं । अन्यागमेषुपाशुपतादिषुकथितोऽधिकारोऽलंसुलभोऽनायाससाध्यः । कुतःयस्मादन्यागमेषुतथाकथितः । तथाचतद्वैकल्यकल्पनमसंभावनाप्रतिहतं । वेदोक्तस्त्वधिकारोविशुद्धसंतानजत्वादिःसर्वमानुषैर्दुर्लभइतिप्रसिद्धमेवातस्तद्वैकल्यकल्पनंसंभावितमेवेति । ननुकथमन्यागमेषुअधिकारःसाधनंचसुलभमुक्तमित्यतोलेशेनदर्शयति ॥ [१८१६] **अन्यागमेष्विति** । यद्भवांतरेणमहतातपसाविनावा(न)लभ्यंतदपीत्यर्थः । यतित्वादिकमपीतिवा । चंडालजन्मनामपिकिमुक्षत्रियादीनामितिवा । विप्राएवयेकर्मणाचंडालास्तेषांकथंचित्प्रत्यापत्तिर्वैदिकैरप्यंगीक्रियतइत्यतश्चंडालजन्मनामित्युक्तं । चंडालेषुजन्मयेषामितिवा । चंडालसंबंधित्वाच्चंडालंजन्मयेषामितिवातथोक्ताः । क्रमशोमंडलांतःप्रवेशेनेत्यनेनेदमुच्यते । योयावज्जातिव्यवहितस्तस्यतावंतिमंडलानिपूज्यानि । तत्रयद्यन्मंडलंप्रविशतितत्तज्जातीयोभवति । चरममंडलप्रवेशेतुविप्रःसंपद्यतइति अन्यागमेषुप्रतिपाद्यतइतिसंबंधः । तथाचोक्तं । दीक्षाप्रवेशमात्रेणब्राह्मणोभवतिक्षणात् । कापालंव्रतमास्थाययतिर्भवतिमानवइति । एतदधिकारसौलभ्यमुदाहृतं । एवंसाधनसौलभ्यमपिद्रष्टव्यं । यथाहुःकापालिकाः । मुद्रिकाषट्कतत्वज्ञःपरमुद्राविशारदः । भगासनस्थमात्मानंध्यात्वानिर्वाणमृच्छति । कर्णिकारुचकंचैवकुंडलंचशिखामणिः । भस्मयज्ञोपवीतंचमुद्राषट्कंप्रचक्षते । आभिर्मुद्रितदेहस्तुनभूयइह(जाय

॥२३६॥

तइ)कायभागित्यादि । तथाकालामुखाअपि । रुद्राक्षकंकणंहस्तेजटाचैकाचमस्तके । कपालंभस्मनास्नानंलकुटं(चकला)कल
शार्चनमित्यादि । ननुयथाधिकारसाधनयोःसौलभ्यमुक्तंएवंतद्दौर्लभ्यमपितत्रैवोक्तमितिचेत्तर्हिनकेवलंफलविसंवादेनपाशुप
तादीनामप्रामाण्यं । किंनामपरस्परविसंवादेनापीत्याह ॥ [१८।७]अधिकारमिति । यस्मात्क्वचिदधिकारंदुरापाद्यमुक्त्वापुनर
पिसुलभंब्रवीति । यस्माच्चतत्फलाप्तयेसंपदादिफलाप्तयेसाधनमशक्यमुक्त्वासुशकंचोच्यते । यस्माच्चतदुक्तंसाधनंफलेपि
विषयेव्यभिचार्यतस्तदुक्तंसापाशुपताद्युक्तिःकथंप्रमाणतांगच्छेन्नकथमपीत्यर्थः । दुर्लभत्वोक्त्यनुरोधेनसौलभ्यवचनंप्ररोच
नार्थंव्याख्यायतां । तथाफलविसंवादोप्यधिकारादिवैगुण्यनिमित्तोभविष्यतियथापंचरात्रादावितिचेन्न । वैषम्यात् । युक्तंहिपं
चरात्रादिषुतथाकल्पनं।श्रुतिमूलत्वेनप्रामाण्यस्यनिश्चिततयाकल्पकस्यविद्यमानत्वात् । पाशुपतादौतुतदभावेनविसंवादस्याप्रा
माण्यनिबंधनतोपपत्तौकल्पकाभावात् । क्वचित्संवादस्तुकाकतालीयोवागुडजिह्विकानिमित्तोवाभविष्यति । तदिदमुक्तंतुशब्दे
न । तदुक्तंत्वितिसंबंधः । तदेवंपाशुपतादीनामपस्मृतित्वान्नतद्विरोधेनोक्तार्थासंभवःशंकनीयइतिस्थितं ॥ २ । १ । १ ॥ ७ ॥
ॐनविलक्षणत्वादस्यतथात्वंचशब्दात्ॐ [१८।८] ॥ परिहृतःस्मृतिविरोधः । संप्रतियुक्तिविरोधःपरिह्रियते । तथाहि । श्रुत्या
दिसमन्वयेनखलुजगज्जन्मादिकारणत्वंब्रह्मणोनिरूपितं । तत्रश्रुतेरेवप्रामाण्यंतावद्दुर्लभं । यद्धिफलव्यभिचारितदप्रमाणंदृष्टं ।
यथाविप्रलंभकवाक्यं । फलव्यभिचारिणीचश्रुतिः । पुत्रकामेष्ट्याद्यनुष्ठानेपिकदाचित्पुत्रजन्माद्यनुपलब्धेः । अन्यथाफलानुप
लब्ध्योक्तंपाशुपताद्यप्रामाण्यमपिनस्यात् । एकदेशेचाप्रमाणेतन्न्यायेनैकदेशांतरस्याप्यप्रामाण्यंसुलभमेव । किंचयदबुद्धिपू

र्वकंतदप्रमाणंयथापिपीलिकालिपिः । अबुद्धिपूर्वकश्चवेदोपौरुषेयत्वांगीकारात् । अपौरुषेयत्वेनमूलप्रमाणशून्यत्वादप्रमाणमेव । विप्रलंभकवाक्यवत् । अपिचाप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदप्रामाण्यंवेदस्यानुमेयं । यदावेदस्यैतादृशीदशातदाकावार्तास्मृतीतिहासपुराणानांफलव्यभिचारादिदोषझर्झराणांप्रामाण्यस्य । तथाचनवेदादिसमन्वयेनजगज्जन्मादिकारणत्वंब्रह्मणःसिद्ध्यतीत्येवंप्राप्तेतत्प्रतिविधानार्थस्यनविलक्षणत्वादितिसूत्रस्यतात्पर्यमाह ॥ नित्यत्वादिति । वेदवाक्यमितिशेषः । अयमर्थः । बोधकत्वेनखलुकरणानांप्रामाण्यंदोषात्तुकदाचिदपनीयते । वेदवाक्यंचबोधकत्वेनवादिप्रतिवादिसंमतं । अन्यथाफलव्यभिचारोपितत्रनस्यात् । वाक्येचप्रामाण्यस्यापवादकादोषाअबोधकत्वविपरीतबोधकत्वादयःसर्वेपिवक्तृदोषनिबंधनाएव । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतदवगमात् । वेदवाक्यंचनित्यत्वादपौरुषेयत्वात्पुरुषदोषनिबंधनैः सर्वदोषैर्वर्जितंस्वतएवप्रामाण्यमाप्नोति । प्रामाण्येचनिश्चितेसतिफलव्यभिचारस्यसामग्रीवैकल्यंवाप्रतिबंधकसद्भावोवाकारणंकल्पयिष्यते । अन्यथासिद्धानन्यथासिद्धयोरनन्यथासिद्धस्यबलवत्त्वादिति । अत्रैतेप्रयोगाः । वेदःप्रमाणंबोधकत्वेसतिविपरीताबोधकत्वात्संप्रतिपन्नवत् । विमतोविपरीतबोधकोनभवति । अनाप्ताप्रणीतवाक्यत्वात्संप्रतिपन्नवाक्यवत् । विमतोऽनाप्तप्रणीतोनभवति अपौरुषेयत्वाद्व्योमवत् । विमतःफलव्यभिचारःवैकल्यादिनिबंधनोभवितुमर्हति प्रमाणसिद्धफलव्यभिचारत्वाच्चरकाद्युक्तफलव्यभिचारवदिति । स्यादेतत् । नित्यत्वमेववेदस्यकुतः । प्रागुक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामितिब्रूमः । येतुस्वयूथ्यावेदप्रामाण्यमंगीकृत्यापितन्नित्यतांनानुमन्यंतेतान्प्रतिसूत्रसूचिताभिःश्रुतिभिस्तामुपपादय

ति ॥ १८।९ विरूपेति । अनेन तस्मैनूनमभिद्यवेवाचाविरूपनित्यया । वृष्णेचोदस्वसुष्टुतिमितिश्रुतिमुपादत्ते । अत्रवाचोनित्यत्वमु
च्यते । नवेदस्य । तदपिबहुकालीनत्वंभविष्यतीत्यतोनित्ययानित्ययास्तौमिब्रह्मतत्परमंपदमितिश्रुतिर्वावानित्याअनित्यावा
वस्मृतयोयाश्चान्यावाचइतिश्रुतिमुपादत्ते ॥ नित्ययेति । व्याख्यानांतरनिरासायनित्ययेत्येतत्सदाविद्यमानयेतिव्याख्यातं ।
वाक्यशेषेहिबहुकालीनाअपिस्मृतीरनित्यपक्षेनिक्षिप्यश्रुतिमेवनित्यामाह । पौरुषेयतामपिश्रुतयोभिदधतीतिचेन्न । आप्तोक्तत्व
स्यदुरवधारणतायाःप्रागुक्तत्वेनपौरुषेयत्वेप्रामाण्यावधारणानुपपत्तिप्रसंगेनदुर्बलत्वात् । प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनापौरुषेयत्वेपि
कारणाभावात्प्रामाण्यंनस्यादितिप्रसंगस्याभासत्वात् । प्रबलश्रुत्यनुसारेणतत्तत्पुरुषप्रवर्तितत्वमेवतासामर्थोवगंतव्यः । तथा
चऋचःसामानिजज्ञिरे ऋग्वेदएवाग्नेरजायतेत्याद्युपपन्नंभवति । नह्येकंवाक्यमनेककर्तृकमितिसंभवति । संभवतित्वनेकप्रव
र्तितमिति । यदपिपिपीलिकालिपिवदबुद्धिपूर्वकत्वादप्रामाण्यंश्रुतेरिति तन्निराकरोति ॥ १८।१० पिपीलिकेति । चोयस्मादित्यर्थे ।
बोधकत्वसमुच्चयेवा । तस्माद्दृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वादसदनुमानमितिशेषः । नकेवलंश्रुतिःकिंतुपिपीलिकालिपिरपीत्यपेरर्थः ।
अप्रामाण्यंखलुपिपीलिकालिपेरबोधकत्वेनवास्याद्विपरीतबोधकत्वेनवा । नाद्यः । अनुभवविरुद्धत्वात् । अन्यथापुरुषलिपेर
प्यबोधकत्वंस्यात् । तथाचतद्वैयर्थ्यमापद्येत । अपिचैवंसत्याकाशादिकमेवोदाह्रियेत तत्किंपिपीलिकालिपिगवेषणया । नद्वि
तीयः । तद्धिबलवत्प्रमाणविरोधतःकल्पनीयमन्यथातिप्रसंगात् । नचपिपीलिकालिपिबोधितेर्थेप्रमाणविरोधोस्ति । अतःक
थमसावप्रमाणंस्यात् । स्यादेतत् । लिपिस्तावन्नप्रमाणंपृथक् । अनुप्रमाणत्रित्वाभ्युपगमात् । नचप्रत्यक्षागमयोरंतर्भवति ।

अतल्लक्षणत्वात् । अतोनुमानमेवेतिवाच्यं । तच्चलेखकबुद्धिस्थशब्दविषयंवातदवबुद्धार्थविषयंवास्यात्। नचैतत्पिपीलि
कालिपौसंभवति । प्रमाणबाधितत्वात्तत्कथमसौप्रमाणमिति । मैवं । तथासत्येडमूकलिपेरप्यप्रामाण्यप्रसंगात् । भव
तुसाप्रमाणमितरात्वनुमानमितिचेन्न । एडमूकलिपेरपिसांव्यावहारिकत्वदर्शनात् । किंचेतरत्राप्यनुमानेकिमेडमूकव्या
वृत्त्यर्थंकिमपिविशेषणमुपादेयमुतनेतिवाच्यं । नाद्यः । संदिग्धासिद्धिप्रसंगात् । निर्णीतलेखकैवलिपिरनुमानमितिचेन्न ।
अनिर्णीतलेखकायाअपिसांव्यावहारिकत्वात् । नद्वितीयः । एडमूकलिपावनैकांत्यात् । अथमूललेखकबुद्धिस्थशब्दार्था
नुमानेनकोपिदोषइतिमतं। तदपिन। पिपीलिकालिपावनैकांत्यात्। तद्व्यावर्तनेचसंदिग्धासिद्धेः। नहिपिपीलिकालिपेःपुरुषलि
पेरस्तिकश्चिद्विशेषोयेननेयंपिपीलिकालिपिरितिनिश्चिनुयात् । तस्मात्पुरुषलिपिरपिपदभिवपदार्थस्यवर्णानांस्मरणहेतुरेष्टव्या।
तत्समंपिपीलिकालिपावपि। स्मृतेश्चप्रमितित्वंवक्ष्यामः। ननुप्रमात्वेपिस्मृतेर्नतद्धेतुमात्रस्यप्रामाण्यं। प्रमात्रादीनामपितत्प्रसंगा
त्। किंतुसाधकतमस्यैव।तच्चमनएवेतिसिद्धांतः। लिपिदर्शनादिकंतुसंस्कारोद्बोधाभिधसहकारिसंपादनेनैवचरितार्थमितिकथंत
स्यप्रामाण्यं।मैवं।अर्थसन्निकर्षलक्षणावांतरव्यापारसहितंहींद्रियंप्रत्यक्षंनेंद्रियमात्रं। मनसश्चस्मरणोदयेसंस्कारोद्बोधएवार्थसन्नि
कर्षः। तथाचचक्षुषइवार्थोपसर्पणतत्संयोगसहितस्यप्रामाण्यमेवंलिपिदर्शनतदुद्बुद्धसंस्कारसहितस्यैवमनसइतिकथंनलिपेःप्रामा
ण्यं। केवलायास्तुनास्तीतिचेत्।श्रुतेरपितन्नांगीक्रियतएवेति।नन्वत्रप्रमाणशब्दोभावसाधनोवास्यात्करणसाधनोवा। आद्येपिपी
लिकालिपिःप्रमाणमितिसामानाधिकरण्यंनस्यात्। द्वितीयेतुप्रमाणीतिभवितव्यं। कथंवेदाःप्रमाणंस्मृतिःप्रमाणमिति। प्रमा

णमितिसामान्येनोद्दिश्यवेदादित्वविधानात् । अन्यथातत्रापिदौर्घट्यमेवेति । मैवं । भावसाधनत्वाभ्युपगमात् । सामानाधि
करण्यंतुभाक्तमिति । ननुचश्रुतेःसम्यगनुभवसाधनत्वेनप्रामाण्यमिष्टंनतुस्मारकत्वेन । तथाचनश्रुतिःसम्यगनुभवसाधनमबुद्धि
पूर्वकत्वात्पिपीलिकालिपिवदित्यनुमास्यतइत्यतआह ॥ १८।२० यथेति । यथाऽबुद्धिपूर्वकमप्येकेनोलूकेनकृतमनेककाकनाशनम
श्वत्थाम्नोहमेकएवानेकान्वधिष्यामीत्यस्यार्थस्यबोधकंसम्यगनुभवंप्रतिसाधनंजातं । तथाश्रुतिरबुद्धिपूर्वापिसम्यगनुभवसाध
नं । एतदुक्तंभवति । अबुद्धिपूर्वकत्वंकिमनादित्वंविवक्षितं । सादित्वेपिबुद्धिजन्यत्वाभावोवाप्रतिपाद्यार्थबुद्धिपूर्वकत्वाभावो
वा अनेनैतदेवंप्रतिपादयिष्यामीत्यभिसंधिपूर्वकतावैधुर्यंवा । नाद्यः । पिपीलिकालिपावभावात् । गगनमेवदृष्टांतोभविष्यतीति
चेत् । तथापिश्रुतेरनादित्वस्यपरेणानंगीकृतत्वेनासिद्धेः । नद्वितीयः । उत्पद्यमानंबुद्धिजन्यमेवेतिमयांगीकृतत्वात् । नतृतीय
चतुर्थौ । उलूककृतव्यापारेव्यभिचारादिति । यद्यपिप्रत्यक्षेव्यभिचारोत्रवक्तुंशक्यते । तथापिज्ञातकरणसजातीयत्वेनशक्यपरि
हारोसावितिनोदितः । अनुमानमात्रेसुवचोपिचेतनव्यापारविषयस्यतथाभूतएवशाकुनेप्रदर्शयितुमुचितइतिनप्रदर्शितः । ननु
शाकुनमर्थविसंवाद्यपिदृश्यते । सत्यं । यत्तुप्रमाणाविरुद्धंतद्व्यभिचारस्थलंभविष्यतीतिभावेनोक्तं । अविरुद्धमिति । शाकुनमात्रेव्य
भिचारस्यदर्शयितुंशक्यत्वेप्यागमिकत्वेनविसंवादानर्हतयेदमुदाहृतं । नन्वासेतिकथं । अस्तेर्भूरित्यस्यनित्यत्वात् । विभक्तिप्रतिरूप
कंचाव्ययंभवतीतिवचनात्अव्ययमेतदितिनदोषः । विभक्तिप्रतिरूपकमित्युच्यते । नचैवंविभक्तिरस्ति । ननास्ति । आमंतानुप्र
योगस्यविद्यमानत्वात् । नन्वेवंतर्हिप्रयुज्यते । श्रुतिर्नसम्यगनुभवसाधनंशब्दत्वेसत्यबुद्धिपूर्वकत्वादिति । यद्वाश्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपू

र्वकत्वादिति। अबुद्धिपूर्वकत्वंचविवक्षितार्थतत्वज्ञानपूर्वकत्वाभावः । आद्य(स्यापि)स्यपिपीलिकालिपावप्रवेशेप्युन्मत्तवाक्यं दृष्टांतोभविष्यति । नचोन्मत्तवाक्यमपिप्रमाणंप्रमाणविरुद्धत्वादित्यतआह ॥ [१८।१३] **विरुद्धंत्विति** । प्रमाणविरुद्धंयदुन्मत्तवाक्यं तत्प्रमाणविरोधादेवबाधितमयथार्थमितियावत् । नतूक्तहेतुभ्यामिति । सोपाधिकतामनेनाचष्टे । अतएवाप्तप्रणीतवाक्यत्व हेतुरप्यपास्तः । अयमभिसंधिः । नतावत्सम्यगनुभवसाधनत्वाभावोज्ञानसाधनत्वाभावेन। ज्ञानसाधनत्वस्योभयसिद्धत्वात्। नापिस्मृतिसाधनत्वेन । अननुभूतविषयत्वसंमतेः । ततोविपरीतबोधकत्वेनैवेतिवाच्यं । एवंद्वितीयप्रयोगेपिनतावदनागम त्वमशब्दत्वेन । शब्दत्वस्योभयसंमतत्वात् । तस्मादयथार्थत्वेनेतिवक्तव्यं । एवंतृतीयप्रयोगेपिसाध्यनिष्कर्षःकर्तव्यः । तथा चतत्रप्रमाणबाधितत्वमुपाधिः । यद्वाऽनुभवसाधनत्वावच्छिन्नेप्रथमसाध्येवाक्यत्वावच्छिन्नेद्वितीयसाध्येबोधकत्वावच्छिन्ने तृतीयेचायमुपाधिरिति । नन्वस्योपाधेर्यदयथार्थंतत्प्रमाणविरुद्धमितिसाध्यव्यापकत्वेपिसाधनाव्यापकत्वंकथमित्यतआह ॥ [१८।१३] **विरोधेति** । पक्षीकृतायांश्रुतावुक्तसाधनसद्भावेपिप्रमाणविरोधस्यादर्शनात् । साधनाव्यापकत्वमितिशेषः । अत्रविरोधा भावादितिवक्तव्येऽदर्शनादित्युक्तंविरोधाभावसाधनार्थमितिद्रष्टव्यं । किमतोयद्येवंप्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिरितिचेत् । उपा धेःप्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वेनानुमानानांसत्प्रतिपक्षत्वमित्याशयेनाह ॥ **तस्मादिति** । यस्मात्प्रमाणविरुद्धत्वमय थार्थत्वस्यव्यापकंव्यावृत्तंचपक्षीकृताद्वेदात् । व्यापकनिवृत्तौव्याप्यनिवृत्तिरवश्यंभाविनी । तस्माद्वेदप्रामाण्यमेष्टव्यं । अय मत्रप्रयोगः । वेदोनायथार्थःप्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । यद्वावेदोयथार्थोबोधकत्वेसतिप्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । ए

वंवेदःसम्यगनुभवसाधनमनुभवसाधनत्वेसतिप्रमाणाविरुद्धत्वात्प्रत्यक्षवत् । वेदआगमोवाक्यत्वेसतिप्रमाणाविरुद्धत्वात्संप्र
तिपन्नवदिति । एवंवाक्यत्वावच्छिन्नेसाध्येऽनाप्तप्रणीतत्वमुपाधिस्ताद्विपर्ययेणचप्रतिपक्षोभिधेयइति । अस्त्वेवंवेदप्रामाण्यं
पंचरात्रादिस्मृतीनांतुकथं । नहिताअप्यपौरुषेयाः । येनप्रामाण्यमवधार्यफलव्यभिचारमन्यथानेष्यामइत्यतआह ॥ [१८।१२] तन्मूल
त्वादिति । प्रामाण्यमिष्यतइतिसंबंधः । यद्यपिभगवद्रचितानांवेदा(द)र्थमुपलभ्यरचितत्वंवेदमूलत्वंनास्ति । तस्यस्वतःस
र्वज्ञत्वात् । तथापितमनुसृत्यरचितत्वंतन्मूलत्वमिहविवक्षितमितिनोक्तदोषः । अयमत्रप्रयोगः । पंचरात्रादिस्मृतिःप्रमाणंप्रमा
णमूलत्वात्प्रमाणसंवादित्वात्संप्रतिपन्नवदिति । यद्वाविमतंप्रमाणंवेदसंवादित्वात्पराभ्युपगताहिंसादिवाक्यवत् । आप्तवाक्य
त्वमुपाधिरितिचेत्(न) । प्रत्यक्षादौसाध्याव्यापनात् । वाक्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाददोषइतिचेन्न । तथापिवेदेतरवाक्यत्वा
वच्छिन्नसाधनेनोपाधेःपक्षेसाधनसौलभ्यात् । सतिचैवंस्मृतीनांप्रामाण्येतद्बलेनफलव्यभिचारोपिअन्यथयितव्यइति । ननुचो
क्तार्थविरुद्धवादीन्यपिस्मृतीतिहासपुराणान्युपलभ्यंते । तेषांप्रामाण्यसाधनेचबहुविपप्लवःस्यादित्यतआह ॥ [१८।१२] विरोधइति । पूर्वे
णैवान्वयः । यासांस्मृतीनांसर्वथाप्रमाणविरोधोनास्तितासामेवपक्षीकरणान्नकश्चिद्दोषइत्याशयः । नन्वेवंसतिवेदमूलत्वोपन्यासो
व्यर्थः । ज्ञानजनकानामवश्यांगीकरणीयेनविरोधाभावेनैवप्रामाण्यसिद्धेरितिचेन्न । फलव्यभिचारलक्षणविरोधदर्शनेनासिद्धिप्र
संगात् । प्रामाण्येनतदपनयनेचेतरेतराश्रयत्वापातात् । वेदमूलत्वेनतुप्रामाण्येसिद्धेनकोपिदोषइति । अप्रामाण्यप्रयोजकस्यप्रमाण
विरोधस्याभावान्नश्रुतिस्मृत्योरप्रामाण्यमित्युक्तं । तदयुक्तं । श्रुत्याद्युक्तस्येश्वरसार्वज्ञ्यादेरीश्वरोनसर्वज्ञःपुरुषत्वात् । यज्ञदत्त

वत् । इत्याद्यनुमानविरुद्धत्वादित्यतआह ॥ **विरोधोपीति** । प्रकृतसंबंधार्थोपिशब्दः । यच्छब्दोध्याहार्यः । विरोधादेवबा
धितमित्यप्रामाण्यप्रयोजकतयोक्तोविरोधोपिसएवयःप्रत्यक्षेणागमेनवास्यात् । नपुनरनुमानेन । अयमभिसंधिः । अप्रामा
ण्यप्रयोजकतयायदस्माभिरभिहितंतत्पक्षेप्युपपादयितुंखलुपरस्यायंप्रयत्नः । अस्माभिश्चप्रत्यक्षागमविरोधएवतथाभिप्रेतो
नानुमानविरोधः । तथाचपक्षेतद्व्युत्पादनंप्रकृतासंगतमेव । स्वतंत्रानुमानविरोधंतूत्तरत्रनिराकरिष्यतिसूत्रकृदिति । न
नुप्रमाणविरोधएवाप्रामाण्येप्रयोजकोस्तु । किंप्रत्यक्षेणागमेनवेतिविशेषणेन । तथाचोक्तानुमानविरोधाद्वेदादेरप्रामाण्य
मिति । मैवं । वक्ष्यामोह्यत्रब्रह्मादिवस्तुषुप्रमाणंवेदएवैकइतिवैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यानवकाशं । यत्रचयस्याप्रवेशोनतस्यतद्बाध
कत्वं । नहिनयनंस्पर्शापबाधनस्येष्टे । तथाचकथमनुमानंवेदाद्यर्थबाधनेनतदप्रामाण्येप्रयोजकंस्यात् । प्रकृतंचवेदादिकमेवे
ति । नन्वेवंसतिवेदार्थमीमांसानारंभणीयास्यात् । मीमांसायायुक्त्यनुसंधानात्मकत्वादित्यतआह ॥ **आगमेनेति** । एवश
ब्दोविरोधइत्यतःपरोद्रष्टव्यः । निर्णयार्थमितिशेषः । एतदुक्तंभवति । अनुमानंहिधर्म्यादिप्रमितिमपेक्षते । नचधर्म्यादिरू
पंब्रह्मादिकंवेदादृतेसिध्यतीतितदनपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिकमपेक्षायांतुविरोधिनोधर्म्यादिग्राहकविरोधइत्येवंवैदिकेऽर्थेनु
मानस्यानवकाशोभिधित्सितः । मीमांसायांतुक्वचिदागमस्यागमांतरेणविरोधएवार्थनिर्णयार्थंयुक्तिरुपादीयते । साखल्व
न्यतरागमप्रामाण्यमुपोद्बलयंतीअन्यतरागमबाधयाअर्थनिर्णयायप्रभवति । अन्यतरागमसिद्धधर्म्याद्याश्रयेणाश्रयासिद्ध्या
द्यनवकाशात् । अन्यतरागमस्यधर्म्यादिग्राहकत्वाभावेनाप्रबलस्यागमसचिवतयोपपत्तेस्ततोदुर्बलस्याकिंचित्करत्वात् ।

तदेवंविधोपपत्तेरागमिकेप्यर्थेसावकाशत्वादुपपन्नामीमांसेति । अपिचप्रत्यक्षागमविरोधोपिनस्वरूपेणाप्रामाण्यंप्रयोजयति । किंतुतयोरुपजीव्यत्वादिनाप्राबल्येसत्येव । दुर्बलयोःस्वयंबाधितत्वेनसमबलयोःप्रतिबंधमात्रहेतुत्वेनाप्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तेः । उपजीव्यादिविरोधेनचाप्रामाण्यंभवद्वेदस्यनसर्वथाऽयथार्थत्वलक्षणं । किंनामप्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रं । अपौरुषेयतया निर्दोषस्यसर्वथाऽप्रामाण्यानुपपत्तेः । तथाचान्यार्थकल्पनाऽवश्यंकार्येत्याशयवानाह ॥ १८।१३ उपजीव्येति । उपलक्षणमेतत् । निरवकाशत्वादिकमपिग्राह्यम् । भवत्वेवंततःकिं । वेदोपजीव्यत्वादिकंप्रत्यक्षागमयोरेवप्रायेणसंभवति । युक्तेस्तुक्वचिदेव । पुरुषत्वादियुक्तेस्तुनास्त्येव । अतश्चनतद्विरोधेनवेदस्याप्रामाण्यंमंतव्यमित्याशयेनाह ॥ १८।१३ प्रत्यक्षमिति । वेदस्येत्यनुवर्तते । स्यादित्यतःपरमितिशब्दोध्याहार्यः । तत्वमसीत्यादिवेदस्यप्रत्यक्षमुपजीव्यं । युक्तिरपिक्वचिद्वेदस्योपजीव्येतिसंबंधः । यथा प्राणावाअणवइत्यादेः । आगमैकप्रमाणकेषुविष्ण्वादिविषयेषुप्रवर्तमानंजनितोतविष्णोरित्यादिवेदंप्रतिनिरनिष्टोनिरवद्यइत्यादेस्तस्यवेदस्योपजीव्यतेत्यर्थः । एवंनिरवकाशत्वादिकमपिप्रत्यक्षागमयोरेवप्रायेणसंभवतियुक्तेस्तुक्वचिदेव । तच्चनप्रकृतयुक्तेरित्यपिद्रष्टव्यं । आगमयोःपरस्परविरोधेसत्यन्यतरागमाश्रयेणयुक्तेरनुप्रवेशोपपत्तेर्युक्तामीमांसेत्युक्तं । तदनुपपन्नं । असार्वत्रिकत्वात् । नहिसर्वत्रागमयोःपरस्परविरोधएवमीमांसावतार्यतइत्यतआह ॥ १८।१४ युक्तेइति । तत्रतर्हिअयमभिसंधिः । सत्यमेतत् क्वचिदेवायंन्यायइति । तथापियत्रनैवंतत्रैकस्यैवागमस्यानेकार्थप्रतीतौयुक्त्यनुसारिणमर्थमुपादायतदननुगुणतद्विरुद्धार्थपरित्यागःक्रियतइतिनोक्तनियमभंगः । केवलयुक्तेर्वैदिकेर्थेप्रवेशस्यानंगीकृतत्वात् । नापिमीमांसानुपपत्तिः । अन्यतर

वैदिकार्थानुसारिण्यायुक्तेरंगीकृतत्वादिति । प्राक्पुरुषत्वादियुक्तिविरुद्धत्वेनागमस्याप्रामाण्यंनवाच्यमित्युक्तं । इदानींतुयु
क्तिरेवासौप्रत्यक्षागमविरोधेनाप्रमाणं । तस्यास्तदुपजीवित्वेनततोदुर्बलत्वादित्याशयवानाह ॥ [१८।१४] युक्तिश्चेति । यद्वाय
त्सिद्धवत्कृत्यतत्रमीमांसारंभानुपपत्तिःपरिहृता । तदिदानींदर्शयितुमाह ॥ युक्तिश्चेति । चशब्दःप्रकृतानुसंधानार्थः । क
थंत्रैविध्यमित्यतआह ॥ [१८।१५] व्याप्तिरिति । यस्यायुक्तेःसाध्येनव्याप्तिःप्रत्यक्षगाप्रत्यक्षावगतासैका । युक्तिगायुक्त्यवगतायस्या
व्याप्तिःसाद्वितीया । तथागमगाआगमावगतायस्याव्याप्तिःसातृतीयेति एवंत्रिविधेतियोज्यं । उपलक्षणंचैतत् । धर्मा(र्म्या)
दिग्राहकभेदेनापित्रैविध्यंद्रष्टव्यं । एतच्चस्पष्टयिष्यामः । एवंतर्हियायुक्तिमूलायुक्तिःसानागमाद्युपजीविनीतितस्याबाधिका ।
तदबाध्याचभवत्वित्यतआह ॥ [१८।१५] प्रत्यक्षेति । तत्रतासुत्रिविधासुयुक्तिषु । प्रत्यक्षागममूलेति । प्रत्यक्षमूलाआगममूलाचे
त्यर्थः । युक्तिमूलापियुक्तिरंततःप्रत्यक्षागममूलाद्रष्टव्या । अन्यथातन्मूलयुक्तेर्निर्मूलत्वमनवस्थावाआपद्येत । तथाचप्रत्यक्षा
द्यपेक्षत्वेनसाम्येपिबहुसंविधानानपेक्षयोःप्रत्यक्षागममूलयोर्युक्त्योःप्रबलत्वंतदपेक्षायास्तुयुक्तिमूलायाःदुर्बलत्वंयुक्तमेव । त
थाचप्रबलयोर्युक्त्योर्यदेदृशीदशातदाकावार्तादुर्बलायायुक्तेरागमबाधनादाविति । तदेवमप्रामाण्येप्रमाणविरोधस्यैवप्रयोज
कत्वाच्छ्रुत्यादेश्चप्रत्यक्षागमविरोधाभावात् । अनुमानविरोधस्याप्रयोजकत्वान्नाप्रामाण्यं । किंनामबोधकत्वेनस्वतएवप्रा
माण्यमित्युपपादितं । तदेतत्प्रमाणाप्रमाणविवेकमविदुषांदुरवधारणमित्युद्देशलक्षणविभागपरीक्षाभिस्तन्निरूपणार्थमु
त्तरोग्रंथसंदर्भः । नचसांव्यवहारिकत्वात्प्रमाणादेःकिंतन्निरूपणेनेतिवाच्यं । तथापिस्वरूपसंख्याविषयफलगोचराणांवा

दिविवादानांविद्यमानत्वेननिरूपणार्हत्वात् । यद्यप्येषोर्थस्तर्कशास्त्रस्यविषयो नमीमांसाशास्त्रस्य । तथापिशिष्यहितै
षिणाभाष्यकृताप्रसंगतोनिरूप्यते । यथापूर्वमीमांसाभाष्यकारेणेत्यदोषः । अतएवप्रमाणलक्षणादौनिरूपितस्यार्थस्यपुनरत्र
निरूपणंनदोषाय । एकीकृत्यनिरूपणस्यापिशिष्यहितार्थत्वात् । तत्रनिर्धारितस्वरूपस्यैवसंख्यादिजिज्ञासा । लक्षणंच
तन्निर्धारणोपायः । नचसामान्यलक्षणेनविनाविशेषलक्षणस्यावसरइत्यतःप्रमाणसामान्यलक्षणंप्रथमंतावदाह ॥ १८।१५ यथार्थो
र्थ्यमेवेति । अत्रकश्चिदाह । किमर्थंलक्षणमुच्यते । किंसजातीयविजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थं । उतप्रमाणत्वादिप्रती
तयेतच्चिह्नोपदर्शनमिदं । अथव्यवहारार्थं । उतप्रमाणादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं । अन्यस्मैकस्मैचित्प्रयोजनायवा ।
नाद्यः । तस्याएवदुरवधारणत्वात् । तथाहिकिंसजातीयेतिप्रमाणत्वेनसाजात्यंविवक्षितंरूपांतरेणवा । नाद्यः । व्यवच्छेदाव
धेःसजातीयादव्यावृत्तत्वेनव्यवच्छेदकत्वानुपपत्त्याव्यावृत्तिस्वीकारे(ण)चाव्यापकत्वात् । नापिद्वितीयः । विजातीयपदोपा
दानवैयर्थ्यात् । अस्तिप्रमेयत्वेनसर्वसाजात्यं । अथज्ञानत्वादिनाविशेषेणसाजात्यंविवक्ष्येदमुच्यते । तर्हिलक्ष्यस्यापिज्ञानत्वा
दिनासाजात्याद्व्यवच्छेद्यकोटिप्रविष्टतयासंग्राह्याभावः । लक्ष्यस्ययज्ज्ञानत्वादिभिःसजातीयंतद्व्यवच्छेद्यं । नचलक्ष्यस्यलक्ष्यं
सजातीयं । षष्ठ्यर्थस्यसंबंधस्यभेदेव्यवस्थितत्वादितिचेत् । एवंतर्हिलक्ष्यापेक्षयाभिन्नाद्व्यवच्छेदइत्येवोच्यतांकृतंज्ञानत्वादिनासा
जात्येनप्रकृतानुपयोगिनावर्णितेन । यदाचलक्ष्यादन्यत्वंपरेषामवगतंतदापरेभ्योन्यत्वमपिलक्षस्यार्थादवगम्यतइतिसिद्धमग्रतो
लक्षणप्रयोजनमितिवैयर्थ्यमेवस्याल्लक्षणाख्यानस्य । अपिचनतावदनेनलक्षणेनानवगतेनैवव्यवच्छिन्नप्रतीतिसंभवः । अतिप्रसंगा

त्।नापिज्ञातेन।दुरवधारणत्वात्।नतावल्लक्षणंप्रत्यक्षं।निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरप्रत्यक्षविशेषणत्वात्।नापिकार्येणलिंगेनतदनुपप
त्त्यावातदवगमः। ताभ्यांसामान्यतःकारणमात्राक्षेपेणकारणगतानुगतरूपासिद्धावेकरूपलक्षणासिद्धेः। कार्यस्यैकजात्यादेक
जातीयकारणसिद्धिरितिचेत्। तर्हिकार्यगतैकजात्यस्यपूर्वमवश्यंप्रत्येतव्यत्वांगीकारेणततएवसजातीयविजातीयव्यवच्छेदोपप
त्तिरस्तु।कृतमनयापारंपर्यकुसृष्ट्या।नन्वेतावतानप्रकृतलक्षणखंडनंसंभवति।अव्याप्तेरतिव्याप्तेर्वानुद्भावनादितिचेत्।मैवं।प्रथ
मभावितयाअवश्याभ्युपेयतयालघोरुपायात्साध्यसिद्धौसंभवत्यांचरमभावितयाअवश्यानुष्ठेयत्वाभावेनगुरावुपायेप्रवर्तमान
स्यतवैवेदंदूषणोद्भावनं।प्रदीपेप्रदीपंप्रज्वाल्यतमोनिरासाययतमानस्यैवपुंसः।नहितत्रकश्चिद्दीपदोषः।किंतुतथाकारीपुरुषएवपर्य
नुयोज्यः।सर्वसाधनसाधारणोवायंदोषः।यत्संभवदेवंविधलघूपायत्वंनामस्वरूपासिद्धिरिवसर्वप्रमाणानां।तस्मान्मानामभूदति
व्याप्त्यादिदोषः। सामान्यदोषादेवदुष्टंलक्षणमिति। एतेनद्वितीयोऽपिनिरस्तः।प्रमाणत्वाद्यवगममंतरेणतदवगमानुपपत्तेस्तदव
गमायास्यप्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसंगः। अस्तुवान्यदपिलक्षणेकिंचिल्लिंगं। तथापितदेवलक्ष्याविनाभूततयालक्षणमुपन्यस्यतां
सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वात्। नतदवश्यंव्यापकंवक्तव्यं। लिंगत्वस्यव्याप्यत्वेनैवोपपत्तेरितिचेन्न। यत्रलिंगमव्यापकत्वान्नास्तित
त्रलक्षणस्यप्रमाणाभावात्प्रत्येतुमशक्यत्वेनकथंततःप्रामाण्याद्यवगमः। यदाचक्वचिल्लक्ष्यजातीयएवप्रमाणाभावाल्लक्षणस्यान
वधारणीयतयालक्ष्यव्यापकतानवगमेपिलक्षणं। तदाकिमपराद्धंलिंगांतरेणाव्यापकेन । अथयत्रतल्लक्षणेलिंगंनास्तितत्रलिंगां
तरात्प्रत्येतव्यं। तथापि(तावेवा)तेएवास्तांलक्ष्येलिंगं।किंलक्षणानुमानपूर्वकतदनुमानकल्पनया।अथतथाविधंलिंगद्वयंयत्तत्प्र

त्येकमव्यापकतयानलक्षणं। तदनुमितंतुतथात्वाल्लक्षणमितिचेन्न । लक्ष्यानुमानस्यलक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेवसिद्धेःकृतंव्याप
केनतेन । नापितृतीयः । सहिएवंरूपः । यद्यथार्थंतत्प्रमाणमितिव्यवहर्तव्यमिति । अयमनुपपन्नः । सर्वत्रलक्षणस्यज्ञातुमशक्य
त्वात् । प्रमाणत्वादिनातदवगमेतदेवास्तुव्यवहारनियमनिदानं । अव्यवहितप्रतिपत्तिकत्वादित्यावेदितं । अतएवनचतुर्थः ।
कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः । (नापि)नपंचमः । तादृशस्यदर्शयितुमशक्यत्वादिति ॥ ४ ॥ अत्रोच्यते । अस्तुतावत्सजातीय
विजातीयव्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीत्यर्थंलक्षणमितिपक्षः । सास्नादिमान्गौरितिविदितलक्ष्यलक्षणसंबंधोहियंपिंडंसास्नादिमंतं
पश्यतितंनायमश्वादिर्नापिघटादिरितिप्रतिपद्यते । ननुव्यवच्छेदोऽन्योन्याभावोभेदइत्यनर्थांतरं । भेदश्चवस्तुस्वरूपमेव।
तथाचलक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिरेवतत्प्रतिपत्तिरितिकृतंलक्षणेन । अथलक्ष्यप्रतीतिनिरपेक्षमेवलक्षणेनव्यवच्छेदोबोध्यतइतिमतं।
तन्न। निराश्रयस्यतस्यदर्शयितुमशक्यत्वादिति । सत्यंवस्तुप्रतीतिरेवभेदप्रतीतिरिति। तथापिप्रतियोगिविशेषघटिततदवगमा
यलक्षणस्योपयोगः । असंकीर्णतयागोपिंडंपश्यन्नपिहिनतावदयंनाश्वोनघटइतिप्रत्येति । यावल्लक्षणंनावगच्छति । सास्नादि
मत्त्वंतदाप्रतीतमितिचेन्न । सास्नादिमान्गौरित्येवमवगमस्याविवक्षितत्वात् । अतएवसजातीयेत्यादिविशेषणोपादानं। यदत्रो
क्तंकिंसजातीयेत्यादि । तदसत् । पौरुषेयवचसांपुरुषविवक्षाधीनत्वेननियंतुमशक्यत्वात् । लक्ष्यातिरिक्तंहिसजातीयविजा
तीयतयाद्वैराश्येनविवक्ष्यते। यथायथार्थज्ञानतत्साधनस्यप्रमाणस्यज्ञानंतत्साधनंचसजातीयं । यन्नज्ञानंनापितत्साधनंतद्विजा
तीयं। यथाचप्रत्यक्षस्यानुमानादिकंसजातीयंविजातीयंतुघटादिकं।एवमन्यत्रापिविवेक्तव्यमिति । एवंतर्हिलक्ष्यापेक्षयाभिन्ना

द्व्यवच्छेदइत्युक्तंस्यादितिचेत्। कोनेत्याह। नहिकोपिस्वस्थात्मास्वस्मादेवव्यवच्छेदंलक्षणप्रयोजनमाचष्टे। यदत्रोक्तंयदाचेत्या दि। तदसंगतं। वस्तुतोयल्लक्ष्याद्भिन्नंततोव्यवच्छेदावगमार्थत्वाल्लक्षणस्य। प्रतिपादकस्ययद्यपिलक्ष्यान्यत्वज्ञानमलक्ष्ये(वश्या)पे क्षितं। तथापिप्रतिपाद्यस्यतदनपेक्षत्वान्नदोषः। तस्यापिपदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्यसजातीयविजातीयपदोपात्तल क्ष्यान्यत्वज्ञानंलक्षणप्रयोजनंनसिद्ध्यतीतिकश्चित्। तदनुपपन्नं। नहिलक्ष्यान्यव्यावृत्तिर्लक्षणवाक्यप्रतिपाद्या। किंनामत ज्ज्ञानंलक्षणप्रयोजनत्वेनोच्यते। लक्षणवाक्यार्थएवप्रतिपाद्येनबोद्धव्यः। यदप्यपिचेत्यादिनापृष्टं। तत्रावगतमेवलक्षणंव्या वृत्तलक्ष्यज्ञानमुपजनयतीतिवदामः। नचतस्यदुरवधारणता। यथायथंप्रत्यक्षादिना(तद)वधारणात्। यत्रलिंगात्तदवगमः तत्रततएवलक्षणप्रयोजनसिद्धेर्व्यर्थापरंपराकुसृष्टिरितिचेन्न। प्रयोजनसद्भावेगौरवस्याप्यादरणसंभवात्। यथेंद्रियव्यापारा न्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनाक्षोद्भवत्वमनुमायतेनप्रत्यक्षंलक्ष्यते। तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनंप्रयोजनं। एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यं। गौरवमनुरुध्यप्रयोजनमवधार्यतामितिचेन्न। पुरुषाभिप्रायाणांनियंतुमशक्यत्वात्। गरीयांश्चप्रतिपत्तौगौरवात्प्रमेयाधिक्य लाभः। प्रयोजनाभावेतुपरंपराकुसृष्टिरनादरणीयैवेतितदीयदोषताव्युत्पादनंनास्माकमनिष्टं। एतेनद्वितीयतृतीयचतुर्थाअ पिसमाहितावेदितव्याः। लक्षणावधारणोपायस्योक्तत्वात्। गौरवस्यचसमाहितत्वात्। ननुतथापिकिंतत्वं। यथायथं चतुष्टयमपि। तथाहि। क्वचिल्लक्ष्यातिरिक्तंलक्षणंभवति। यथागंधवतीपृथिवीति। क्वचिल्लक्ष्यानतिरिक्तंयथापृथिवीत्ववती पृथिवीयथार्थंप्रमाणमित्यादि। तत्राद्यंलक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तिकारणंभवत्तस्यान्यतोव्यवच्छेदतच्छब्दव्यवहर्तव्यतेचप्रतिपादय

ति । द्वितीयंतुप्रवृत्तिनिमित्तंभवद्व्यवहारमात्रकारणंभवति । तत्रसिद्धांशेनपक्षीकरणमसिद्धांशेनसाध्यत्वंस्वयमूहनीयं । ननुलक्षणंव्यावृत्तंव्यावर्तयति उताव्यावृत्तं । आद्येस्वव्यावृत्तिर्लक्षणांतराधीनानवा । नप्रथमः । तत्रापिलक्षणापेक्षायामनवस्थापातात् । नद्वितीयः । लक्ष्येपितत्प्रसंगात् । निर्निमित्तकार्याभ्युपगमेकादाचित्कतानुपपत्तेश्च । नांत्यः । अतिप्रसंगादेवेति । उच्यते । लक्षणमपिव्यावृत्तमेवव्यावर्तयति । तदपिलक्षणेनैव । नचैवमनवस्था । प्राङ्निर्ज्ञातेष्वर्थेषुव्यवस्थानात् । यस्तुकाष्ठलोष्ठायितःकंचित्पदार्थंवा कस्यचित्किंचिच्छब्दवाच्यत्वंवानवेत्तिनासौलक्षणशास्त्रेधिक्रियते । किंनामोपदेशादिनाविदितपदतदर्थसंगत्यादिःस्वतंत्रव्यवहाराद्यर्थंलक्षणमपेक्षतइति । अथापिस्यात् । किमवगतंलक्षणंफलहेतुरनवगतंवा । नतावच्चरमः । तदभिधानवैयर्थ्यप्रसंगात् । अभिधानस्यज्ञानोत्पादनोपयोगित्वात् । तस्यचानवगतस्यैवफलसाधनत्वाभ्युपगमात् । आद्येकिमन्यस्मात्तदवगमः । उतत्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् । यद्यन्यस्मात् । कृतममुनालक्षणाभिधानप्रयासेन । अभिधानस्यज्ञानोत्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात् । तस्यान्यतएवसिद्धेः । अंत्येकिमिदंत्वदभिधानमाप्तोपदेशतयालक्षणंबोधयति । उतलिंगादिभावेन । नतावच्चरमः । त्वद्वचनलक्षणाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । नापिप्रथमः । परंप्रतिभवत्याप्तत्वासिद्धेः । सिद्धौहिप्रतिज्ञामात्रादेवसाध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकंस्यात् । ननुप्रतिवादिनंप्रतिलक्षणाभिधानंनार्थवत् । तेनवाद्याप्तभावानंगीकारात् । किंतुशिष्यार्थंलक्षणमुच्यतेशास्त्रे । सहिशास्त्रस्यकर्तारमाप्तमेवमन्यते । तस्माच्छिष्यंप्रत्याप्तवचनतयैवलक्षणवाक्यमर्थंप्रतिपादयिष्यतीति । मैवं । यदिनप्रतिवादिनंप्रतिशा

स्त्वंकितुशिष्यंप्रतितदाप्रतिज्ञामात्रादेवाप्तवचनाच्छिष्यार्थनिश्चयोपपत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकतामापन्नंशास्त्रे । अथभवतुप्रति वादिनमपिप्रतितच्छास्त्रवाक्यं । यत्रहेत्वाद्युपात्तं । लक्षणवाक्यंतुशिष्यमेवप्रतिप्रयोजकंप्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावमितिमन्यसे । तदप्यनुपपन्नं । शास्त्रांतरसाध्यत्वादस्यार्थस्य । अस्तिहिसमयग्राहकंशास्त्रंमुनिभिःप्रणीतंनामलिंगानुशासनव्याकरणादीति । अत्रब्रूमः । उक्तंह्येतदवगतमेवलक्षणंफलहेतुरिति । तदवगमश्चयथायथंप्रत्यक्षादिप्रमाणादित्यपि । नचयथार्थप्रमाणमितिसा स्नादिमान्गौरितिवाक्यस्यलक्षणंप्रतिपाद्यमभ्युपगच्छामः । येनान्यतःसिद्धत्वात्तस्येदमनर्थकंस्यात् । किंतुयोलक्षणमन्यतोजा नातिनजानातिचव्यवहारनिदानत्वादिना । तंप्रतितदवबोधायेदंवाक्यं । तथाहि । अयंगौरित्युपदेशादिनैकस्यांव्यक्तौ गोशब्दार्थतयावगतायांकिमियमेवव्यक्तिरेवमुतान्यापीतिजिज्ञासमानंप्रत्यन्यत्रापिगोशब्दार्थतांविजिज्ञापयिषुरुपदेशादेरानं त्यादिनाकर्तुमशक्यत्वादिदंव्याप्तिविषयंवाक्यमाह । यःसास्नादिमान्सगोशब्दार्थइति । इदंचनाप्तोपदेशतयैवव्याप्तिबोधकं । अपितुप्रयोगांतरवत्प्रतीतायाःव्याप्तेःस्मारकत्वेन । अप्रतीतायास्तुतदैवजिज्ञासाजननद्वारेणप्रमोत्पादकत्वेनोपयुज्यते । स्मृ तव्याप्तिश्चयांयांव्यक्तिंसास्नादिमतीमवलोकयतितांतांगोशब्दार्थतयानुमिनोतीतिकोदोषः । यद्वायःपृथिवीतिपदंवाव्यक्तिवि शेषस्यतदर्थतांवावगच्छंस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तंजिज्ञासतेतंप्रतिपृथिवीत्ववतीपृथिवीतिपृथिवीत्वंपृथिवीशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते । तत्रयस्यवक्तर्याप्तताबुद्धिःसतावतासंतुष्यति । अपरंप्रतित्वव्याप्त्यादिशून्यत्वादितिवाक्यशेषःप्रवर्तते । अथवाअस्तिगौर्ना मार्थइतिविदितवतोयत्रतत्रगविघटादावश्वादौचगोबुद्धौप्रसक्तायांगोस्वरूपावधारणमुखेनेतरव्यवच्छेदंकुर्वत्सास्नादिमानेव

गौर्नतुतद्विरहीघटादिरश्वादिर्वेतिवाक्यंप्रयुज्यते । इदमपिपूर्ववदाप्तत्वावधारणानवधारणाभ्यांद्वयींगतिमवलंबतइतिकिमत्रानुपपन्नं । नन्वत्रतावदेवंप्रयोक्तव्यं । अयंगोत्वेनव्यवहर्तव्यः । सास्नादिमत्त्वादिति । तत्रकिंगौर्व्यवहारस्याविशेषणंगोशब्दोवा । आद्येयद्यसौगोविशिष्टंव्यवहारंनाज्ञासीत् । तदाकथंपुरोवर्तिव्यक्तौतस्यकर्तव्यतामनुमानादपिजानीयात् । नह्यविदिताग्निरनुमानादग्निसंबंधंबोधयितुंशक्यः । अथाज्ञासीत्तदाज्ञातज्ञापकत्वेनव्यर्थमनुमानं । नद्वितीयः । तदाह्ययंगोशब्दाभिधेयः । सास्नादिमत्त्वादित्यनुमानंस्यात् । तत्रचातिप्रसंगः । ततएवजबगडदशादिशब्दाभिधेयत्वमपिसाध्यंस्यात् । तेसामान्यतोप्यर्थवत्तयानप्रसिद्धाः । नैवंगोशब्दइत्यस्तिविशेषइतिचेत् । तथापिशशविषाणादिशब्दाभिधेयत्वंसाध्यतां । तेप्यसद्विषयतयैवप्रसिद्धाः । गौरस्तीत्यादिप्रयोगाद्गोशब्दोनैवमितिचेत् । एवमपिस्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यतानुमानंगोमात्रेस्यात् । अथसत्यपिगोत्वेतदन्यत्रतदप्रयोगान्नेतिचेत् । एवंतर्हियत्रसास्नादिमत्त्वंनास्तितत्रगोशब्दप्रयोगोपिनास्ति । यत्रसास्नादिमत्त्वमस्तितत्रसर्वत्रास्तीतियोजानीतेतंप्रतिलक्षणाभिधानमितिस्यात् । सचव्यवहारांतरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेववाच्यवाचकभावमवधारितवानितिव्यर्थमनुमानमिति । मैवं । उभयत्रापिदोषाभावात् । केवलव्यतिरेकित्वेहिकथंचिदेतदभिधातुंयुक्तं । उपदेशादिनाविशेषणेनगवाविशेषितंव्यवहारमवगतोहितदन्यत्रतत्कर्तव्यतानुमानसाध्येत्यंगीकारेकोविरोधःस्यात् । शब्दविशेषितव्यवहारकर्तव्यतासाधनेतिप्रसंगःकिंबोध्यस्यबोधकस्यवेतिवाच्यं । नाद्यः । तेनतद्व्याप्तेरनवगतत्वात् । अवगतत्वाच्चगोशब्दवाच्यताव्याप्तेः । नद्वितीयः ।

तेनापिपूर्ववृद्धवचनादिनातथैवव्याप्तेरवगतत्वात् । प्रयोगभावाभावाभ्यांबाधस्यनिर्णीतत्वाच्च । नहिबोध्योबाधपरिचय शून्यइत्येतावतापरिचितबाधेनापिबोधकेनविपरीतंबोधनीयम् । विप्रलंभकत्वापातात् । तत्वनिर्णयार्थत्वाद्वादकथानुसारिणःशास्त्रस्येति । एवंपक्षांतरेप्यनुमानप्रकारोबोद्धव्यः । यदप्युक्तंशास्त्रांतरसाध्यत्वादयमर्थोनवक्तव्यइति । तदयुक्तं । नह्येवमस्माभिःप्रतिज्ञातंयत्सर्वथाशास्त्रांतरसाध्यंतन्नोच्यतइति । नचैवंशास्त्रसांकर्यमाशंकनीयं । विषयप्रयोजनभेदात् । यदिचशास्त्रांतरसाध्योप्यर्थोभवदीयशास्त्रस्यविषयः । तर्हिव्याकरणादिसाध्यमन्यदपिकस्मान्नोच्यतइतिचेन्न । संदिग्धत्वसप्रयोजनत्वसदसद्भावाभ्यांवैषम्यात् । संदिग्धतादिसद्भावेपियदवचनंतदुक्तदिशाशिष्यैरेवशक्यज्ञानत्वादितियत्किंचिदेतत् । अन्यथापरस्यापिकुलीरस्येवस्वापत्ययुक्तिहतत्वंस्यात् । तेनापिहिस्मृतिरूपःपरत्रपूर्वदृष्टावभासोध्यासइत्यादीनिलक्षणानिस्वशास्त्रेनिबद्धानि । सूत्रकृताचजन्माद्यस्ययतइति । तत्रैतेदोषास्तानिलक्षणानिकिंसमास्कंदंत्युतनेतिवक्तव्यं । नतावद्द्वितीयः । समानन्यायत्वात् । नाद्यः । दुष्टोपादानस्यपराजयहेतुत्वात् । दोषास्कंदितान्यपितानिव्यवहारंनिर्वहंतीतिचेन्न । आपाततोपिदुष्टानांतथात्वेकथमुन्मत्तभाषितानामपितद्भावोनस्यात् । नहितेषामनिर्वाहकत्वेऽनुपपत्तेरन्यत्कारणमस्ति । किंचैवंवदताप्राग्ब्रह्मसाक्षात्काराद्बाध्यमव्यावहारिकंब्रह्मसाक्षात्कारबाध्यं । व्यावहारिकमितिमतमपिपरित्यक्तंस्यात् । नह्ययंब्रह्मसाक्षात्कारोनापिबाधः । किंचैवमस्मदीयमपिलक्षणंकुतोनव्यवहारंनिर्वहेत् । नचव्यवहारनिर्वाहातिरिक्तंकिमपितत्साध्यमभिलषामः । भवदभिलषितापारमार्थिकताबाध्यतइतिचेत् । किंलक्षणस्योतलक्ष्यस्य । नाद्यः । तथा

हि । विमतमपारमार्थिकमप्रयोजनाभिधानत्वादित्याद्युक्तंस्यात् । नचास्यास्मान्प्रतिव्याप्तिःशक्याभिधाना । किंचास्मिन्पक्षे ऽध्यासलक्षणानुपपत्तिश्चभवतानपरिहरणीया । तस्याःव्यवहारनिर्वाहाविरोधात् । पारमार्थिकतानिषेधौपयिकत्वेनेष्टसाधन त्वाच्च । एतेनातिव्याप्त्यादिदोषोऽपिनापारमार्थिकतासाधकः । अलक्षणतासाधकस्तुस्यात् । नद्वितीयः । अनुपपद्यमानल क्षणेत्वनलक्ष्यमिथ्यात्वसाधनेब्रह्मणिव्यभिचारात् । उक्तायालक्षणानुपपत्तेस्तल्लक्षणेपिसाम्यात् । किंचाध्यासलक्षणमुपपन्नं नवा । आद्येसपक्षाप्रवेशःसाधनस्य । द्वितीयेतदनुपपत्तिनिरासायासोव्यर्थःस्यादित्यास्तांविस्तरः ॥ ७ ॥ अर्थनातिवर्ततइति यथार्थंतस्यभावोयाथार्थ्यंतदेवमानत्वंमानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंमानलक्षणमितियावत् । यद्यपिसास्नादिमान्गौरितिवद्यथार्थंप्र माणमित्युक्तेपिभवत्येवलक्ष्यलक्षणभावप्रतीतिः।तथापितद्वदेवलक्ष्यंलक्षणातिरिक्तंशंक्येत।ततश्चपृथङ्निरूप्यमपिस्यात्तन्माशं कीति । याथार्थ्यमेवमानत्वं नतुसास्नादिमत्त्वाद्गोत्वमिवततोतिरिक्तमित्युक्तं । ननुकिमिदंलक्षणंनाम । लक्ष्यस्यासाधार णोधर्मः । यावत्स्वेकःशब्दोनिवेशयितुमिष्टोयावंतिचेतरस्माद्व्यावर्तनीयानितान्युच्यंतेलक्ष्याणीति । नन्वसाधारणोधर्मश्चेल्ल क्षणमव्यापकस्यापितदालक्षणतापत्तिः । अतिव्याप्त्यसंभवाविवाव्याप्तिरपिहिलक्षणदोषउच्यते । लिंगतयालक्षणमुपयुज्यते । नचव्यापकतालिंगत्वोपयोगिनी । व्याप्यत्वेनैवतदुपपत्तेः । इतरथाधूमादीनामलिंगतापातात् । किंनामपक्षीकृतदृष्टांतीकृत व्यापकतात्वपेक्षितैव । उपायत्वेनोपन्यस्तस्याभावेतदुपेयप्राप्तेरसंभवात् । उभयधर्मभूतायाव्याप्तेरन्यतराभावेदर्शयितुमश क्यत्वात् । तथाचतदानींलिलक्षयिषितमात्रव्यापित्वंलक्षणस्यापेक्षितं । तच्चलक्ष्यस्यधर्मइत्युक्तमेव । अव्यापकधर्मस्यलक्षण

दोषतावादस्तुसर्वस्यापिलिलक्षयिषितत्वेद्रष्टव्यः । यद्वान्यत्रलक्षणांतराभावनिश्चयनिमित्तातदुक्तिः । वस्तुतस्त्वेकमिवा
नेकमपिस्वस्वाश्रयेव्यावृत्त्यादिकंकुर्वद्भवत्येवलक्षणं । अतएवकणादः । क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमितिक्रियावत्त्वम
पिद्रव्यलक्षणत्वेनाह । क्रियावद्ग्रहणमन्यार्थमितिचेत् । तत्किमव्यापकस्यलक्षणतानुपपत्तेरन्यथाव्याख्यानमुतनिमित्तां
तरात् । नांत्यः । तददर्शनात् । नप्रथमः । अनुपपत्तेरपाकृतत्वात् । ननुचपृथिव्यादीनिनवापिपक्षीकृत्यैतानिद्र
व्याणिक्रियावत्त्वादितिप्रयोक्तव्यं । क्रियावंत्येववामूर्तानि । नाद्यः । भागासिद्धेः । नद्वितीयः । अनध्यवसित
त्वात् । तत्कथंनानुपपत्तिः । मैवं । कैश्चिदनध्यवसितस्यदोषतानंगीकारात् । येषांचसदोषस्तेषामप्युपदेशादिनाघ
टादेर्द्रव्यत्वनिश्चयेसतितदितरमूर्तपक्षीकारेणद्रव्यत्वसाधनेकीदृशोदोषःस्यादित्यलं । केचिद्वादिनोविज्ञानस्यप्रामाण्यमास्थि
षत । अपरेतुतत्करणस्य । किमत्रतत्वं । द्वयमपीतिब्रूमः । प्रमितिःप्रमाणं । प्रमीयतेऽनेनेतिप्रमाणमितिभावकरणयोः
प्रमाणशब्दस्यसामर्थ्यात् । यद्यपिल्युट्भावकरणयोरिवाधिकरणेपिस्मर्यते । तथापिप्रमाणशब्दस्याभिधानाभान्नतत्रवृ
त्तिः । कृत्तद्धितसमासानामभिधानाधीनत्वात् । नन्वस्तिविप्राःप्रमाणमित्यधिकरणेपिप्रयोगः । मैवं । विप्राणांप्रमांप्रति
स्वातंत्र्येणकर्तृणामधिकरणत्वाभावात् । नहिक्रियाधारोऽधिकरणं । किंनामकर्तृकर्मणोःक्रियाश्रययोःधारणक्रियांप्रतियआ
धारस्तत्कारकं । तस्मात्तदीयविज्ञानस्यवाक्यस्यवाप्रामाण्याद्विप्राःप्रमाणमित्युपचर्यते । यदितर्हिविज्ञानंतत्करणंचप्रमाणंद्व
यमपि । तत्रोभयत्रयाथार्थ्यापरपर्यायंप्रामाण्यंकिमेकप्रकारंवर्तते । उतानेकप्रकारं । आद्येविज्ञानंकेवलप्रमाणंप्रत्यक्षानुमाना

गमलक्षणंतत्करणमनुप्रमाणमितिसिद्धांतविरोधापातः। द्वितीयेलक्षणस्यानुपपत्तिः। प्रकारद्वयस्यान्योन्यस्मिन्नवर्तनेनाव्या
प्तत्वादित्यतआह॥ [१८।१६] **तदिति**।करणभूतयोःप्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यमितिशेषः।एतच्च(स्पष्टी)स्फुटीकरिष्यते।स्यादेतत्। य
दियाथार्थ्यंप्रमाणलक्षणंस्यान्नचतत्संभवतिअतिव्याप्तेः। तथाहि।योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिःसादृश्यंचेतियथाशब्दार्थाः।
अर्थशब्दश्चाभिधेयधनवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषुवर्तते। तत्रसादृश्यार्थस्ययथाशब्दस्यनतावदत्रपरिग्रहः। यथाऽसादृश्यइत्यव्य
यीभावविधानेविशेषणात्। समासांतरस्यासामर्थ्यादिप्रतिहतत्वात्। अतएवयथार्थानुभवःप्रमेत्यत्रकिंयाथार्थ्यमर्थसादृश्यमि
त्यादिःकस्यचित्प्रश्नोऽनुपपन्नः। नापियोग्यतावीप्सार्थस्य। वाक्यशेषाभावेनार्थयोग्यतायाअर्थानांवीप्सायावाप्रामाण्याप
त्तेः। तस्मात्पदार्थानतिवृत्त्यर्थस्येदंग्रहणं। अर्थशब्दस्याभिधेयवाचिनोग्रहणेऽव्याप्तिप्रसंगात्। विषयापरपर्यायवस्तुवचनस्यै
वग्रहणं। तथाचार्थंविषयंनातिवर्ततेनव्यभिचरतियत्तत्प्रमाणमित्युक्तंस्यात्। एतच्चसकर्मकक्रियामात्रेस्ति। नहिगमनंगम्यम
तिवर्तते। नापिछिदाछेद्यं।यदेवहिगत्यादिनाप्राप्यंतदेवगम्यादि। ततोनेदंलक्षणमित्यतआह॥ [१८।१६९] **अर्थत्वमिति**। अर्यतैव
ज्ञेयतैवार्थत्वमर्थशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमस्माकंविवक्षि(ता)तंस्यात्। नतुविषयत्वमित्यर्थः।एतदुक्तंभवति। यथाशब्दस्यपदार्थानति
वृत्तिवाचित्वमंगीकृतमेव। अर्थशब्दस्तुनविषयपर्यायोगृह्यते। किंतुज्ञेयवाची। यद्यपिनतत्रतस्यरूढिस्तथाप्यर्यतइत्यर्थइतिव्यु
त्पत्त्यातद्वाचितास्त्येव।अर्तेरौणादिकस्यथप्रत्ययस्यप्रसिद्धत्वात्।गत्यार्थानांचज्ञानार्थत्वादिति। नन्वर्यतेतिकथं। अर्यःस्वामि
वैश्ययोरितिविशेषणात्। मैवं। स्वामित्वोपचारात्। अर्थोहिज्ञानापेक्षयाप्रधानंविवक्ष्यते। किमतोयद्येवंज्ञेयतैवार्थत्वमित्यतआ

१८।१६
ह॥ नेति। क्रियार्थेषुक्रियाविषयेषुसाअर्यता। तदभावाच्चनयथार्थता। क्रियास्वितिनातिव्यापकंप्रमाणलक्षणमितिशेषः। नन्वेता
वतापिनातिव्याप्तिपरिहारः। गमनादीनामपिज्ञेयानतिवृत्तित्वात्। नहितद्विषयोग्रामादिःसर्वथानज्ञेयइतिशक्यतेवक्तुं। तदत्यं
ताभावप्रसंगादिति। मैवं। यथाहिपितरिसाधुर्मातरिसाधुरितिवाक्यंयत्किंचित्पित्रादौसाधुत्वेननपर्यवस्यति। किंतुस्वीयेपित्रा
दौ। तत्कस्यहेतोः। पित्रादिशब्दानांसंबंधिशब्दत्वात्। संबंधिशब्दानांह्येषमहिमा। अन्यथापितुर्धनमुपादद्यादित्यादौबहुविप्ल
वःस्यात्। सतिचैवंशब्दमहिमानमनादृत्यप्रत्यवतिष्ठमानःछलवादितयाजीयेत। तथाप्रकृतेपिज्ञेयशब्दस्यसंबंधिशब्दत्वात्स्वज्ञेयं
नातिवर्ततेयत्तत्प्रमाणमित्युक्तंस्यात्। नचगम(ने)नोपाधिनागमनेनवानिमित्तेनग्रामोज्ञेयः। येनतमनतिक्रम्यवर्तमानंगमनंयथा
र्थंस्यात्। किंतुगम्यएव। तत्कथमतिव्याप्तिः। भवतिचघटादिर्ज्ञानतत्करणाभ्यामुपाधिनिमित्ताभ्यांज्ञेयइति। तदिदमुक्तंक्रिया
र्थेषुसानमताशब्दार्थतत्वविदुषामिति। तनुतथाप्यन्योन्याश्रयत्वमात्माश्रयत्वंवा। स्वशब्देनप्रमाणस्याभिधानादितिचेत् न।
ज्ञानतत्करणमात्रोपादानेनलक्षणस्यव्याख्यातत्वात्। स्वगुणग्राहकमिंद्रियंश्रोत्रमित्यत्रयथेति। ननुकिमिदंप्रमाणस्यज्ञेयाव्य
भिचारित्वंनाम। किंप्रमेयव्याप्यत्वंकिंवायावत्प्रमेयगोचरत्वं। आद्येपिव्याप्तिःकिंदेशतःकिंवाकालतः। नप्रथमः। प्रमाणासमा
नदेशार्थविषयप्रमाणेष्वव्याप्तेः। नद्वितीयः। अतीतादिविषयप्रमाणाव्याप्तेः। नांत्यः। असर्वज्ञज्ञानानांतत्करणानांचाप्रामा
ण्यप्रसंगादिति। मैवं। अद्वैतागमादेस्तत्वावेदकत्वलक्षणंप्रामाण्यमभ्युपगच्छतापरेणा(पितस्या)प्यस्यार्थस्यनिर्वक्तव्यत्वात्। ॥२४७॥
परेणांगीकृतमुपादा(यमयाव्यव)यास्माभिर्व्यवह्रियतेनतुकिमपिलक्षणंव्यवस्थाप्यतइतिचेन्न। स्वप्रतिपत्तावरवश्याश्रयणीय

त्वाद्व्यवस्थायाः। नहिस्वप्रकाशंतत्वमित्येतावताविनावेदांताधिगमंतदधिगमःशक्योंगीकर्तुं। अथावेदितस्यसत्वंतत्वावे
दकत्वमितिब्रूयात्तदाविभ्रमेतिव्याप्तिःस्यात्। तत्राप्यावेदितस्येदमाकारस्यसत्त्वात्। अथयावदावेदितस्यसत्त्वंतत्वावेदकत्वं
सदेकगोचरत्वमितियावदितिवदेत्। तदेवास्माकमपियाथार्थ्यमितिवदामः। नन्वेवमपिभ्रमेतिव्याप्तिः। नहीदमंशो
वारजतत्वादिजातिर्वातत्संबंधःसमवायोवातत्तादात्म्यंवानसत्। अन्यत्रसत्त्वेप्यत्रासदितिचेत्। नहिदेवदत्तोगृहेसन्नित्य
सन्नेव। नचायमस्त्यस्माकंप्रसंगः। अधिष्ठानेतरस्यसर्वस्यानिर्वचनीयतयांगीकारादिति। मैवं। अस्माभिरपितस्यात्यं
तासत्त्वस्वीकारात्। अथमतंकिंविषयसत्त्वंतदानीमभिमतमुतपूर्वमथपश्चाद्यद्वासर्वदाऽथवायदाकदाचित्यदिवायत्यद्देशका
लयोर्यथाप्रतीतंतस्यतद्देशकालयोस्तथात्वेन। नाद्यः। अतीतानागत(विषय)प्रमाणाव्यापनात्। नद्वितीयः। वर्त
मानानागतविषयाव्याप्तेः। पाकरक्तेऽपिघटेनीलप्रतीतौविभागोत्तरकालंसंयुक्तप्रत्ययेवातिव्याप्तेश्च। नतृतीयः। अतीतादिविष
याव्याप्तेः। भाविपाकजरागेकुंभेश्यामेपिरक्तपित्तिनारक्तताप्रतिभासेऽतिव्याप्तेश्च। नचतुर्थः। अनित्यविषयाव्याप्तेः। नपंचमः।
पूर्वोक्तविभ्रमेतिव्याप्तेः। नापिषष्ठः। देशकालप्रमाणाव्याप्तेः। नहिदेशकालयोर्देशकालांतरमस्तीति। मैवं। देशकालयोरपिस्वसंबंधेन
निरूपणस्यवक्ष्यमाणत्वात्। यद्वायद्यथाभूतंप्रतीतंतस्यतथाभूतस्यसत्त्वमित्युक्तएवनातिप्रसंगः। देशकालयोरपिविशेषणां
तरवद्यथाभूतमित्यनेनैवगृहीतत्वात्। विशेषानुक्तेरुक्तदोषाप्रसक्तेश्च। तथापिनिश्चायकाभावेनासंभवीदंलक्षणं। तथाहि।
ज्ञानयाथार्थ्यंकिमदुष्टकरणजन्यत्वेनावधारणीयं। उतदुष्टकरणाजन्यत्वेनाथप्रवृत्तिसामर्थ्येन। यद्वाज्ञानांतरसंवादेन।

किंवाविसंवादाभावेन । नाद्यः । तस्यापिदुरवधारणत्वात् । ज्ञानयाथार्थ्येनतदनुमानेचेतरेतराश्रयत्वापत्तेः । नित्यज्ञानेषुत
दभावाच्च । नद्वितीयः । अशक्यावधारणत्वात् । नतृतीयः । सर्वत्रतदभावात् । नचतुर्थः । सुखादिज्ञानेतदभावात् ।
ज्ञानमात्रसंवादांगीकारेचधारावाहिकविभ्रमेपितद्ग्रहापत्तिः । यथार्थज्ञानसंवादाभ्युपगमेतुतत्तद्याथार्थ्यावधारणेनानवस्था ।
नपंचमः । असंजातबाधभ्रमेपितदापातात् । पुरुषदेशकालविकल्पानुपपत्तेश्चेति । मैवं । तथासतिवेदांतजनितविज्ञान
स्यापियाथार्थ्यानवधारणप्रसंगात् । विषयसत्यत्वात्तदवधारणमितिचेत्तदेवकथं । ज्ञानसामर्थ्यादितिचेत् । किंज्ञानमात्रस्य
सामर्थ्यमुतयथार्थतयानिश्चितस्य । आद्येशुक्तिरजतादेरपिसत्यतापत्तिः । द्वितीयेपिकिमेतस्यैवज्ञानस्योतज्ञानांतरस्य । न
प्रथमः । परस्पराश्रयप्रसंगात् । नद्वितीयः । अनवस्थाद्यापातात् । अथमन्येतस्वतएवज्ञानानांप्रामाण्यग्रहः । बाधे
नक्वचिदपोद्यते । नचब्रह्मज्ञानस्यबाधःसंभवति । यथाशक्तिपरीक्षायामपितददर्शनात् । निर्मूलशंकायाश्चानुदयात् ।
निरवधिकस्यनिस्साक्षिकस्यबाधस्यादर्शनात् । अवध्यादिस्वीकारेचतस्यैवब्रह्मत्वेनबाधितुमशक्यत्वादिति । तदेतत्समान
मस्मन्मतेपि । विवृतश्चायमर्थस्तत्रतत्रेत्युपपन्नंयाथार्थ्यस्यप्रमाणलक्षणत्वमिति । तन्मुख्यंज्ञानशब्दयोरितिनयुक्तं । त
थासतिज्ञानवच्छब्दस्यापिकेवलत्वापत्तेः । इत्याशंकांसोपपत्तिकंपरिहरति ॥ [१८।१६] ज्ञानार्थइति । यस्माज्ज्ञानार्थेज्ञानविषये
ज्ञेयतामुख्याशब्दार्थेशब्दविषयेतदनंतरंज्ञेयताऽमुख्येतियावत् । तस्माज्ज्ञानएवयाथार्थ्यलक्षणंप्रामाण्यंमुख्यंशब्देत्वमुख्यं ।
तथाचनतस्यकेवलत्वापत्तिरित्यर्थः । ज्ञानार्थेष्वर्यतामुख्येतिप्रकृतत्वाद्वक्तव्येऽर्यतापिगतिकर्मसुविद्यतइतिगतावतिव्याप्तिस्त

दवस्थेत्याशंकानिरासायज्ञेयतेत्यर्थताव्याख्यानंकृतं । इदमुक्तंभवति । नज्ञानसमकक्षतयाशब्देयाथार्थ्यंमुख्यं । किंतुकरण (त्रयापे)मात्रापेक्षया । ज्ञानएवयाथार्थ्यंमुख्यंकारणेष्वपिनिर्धारणायांशब्देमुख्यं । तदेतेपरममुख्यमुख्येएकीकृत्यतन्मुख्यंज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति । यद्वातन्मुख्यंज्ञानशब्दयोरित्यत्रैवायमर्थोव्याख्यातव्यः । तथाहि । तद्याथार्थ्यंज्ञानेमुख्यंकरणेषुत्वमुख्यं । करणेष्वपिकिमेकप्रकारमनेकप्रकारंवेतिजिज्ञासायांशब्देमुख्यंप्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमित्युक्तं । अत्रचशब्दशब्देनवेदमेवाधिकुरुतेभगवान्मुनिः । तन्मुख्यताकथनस्यैवमीमांसोपयोगित्वात् । अन्यथाव्यर्थायाजिज्ञासायास्तत्परिहारस्य चासंगतिप्रसंगात् । यद्यपिज्ञानशब्दशब्दौद्वंद्वनिर्दिष्टौ । तथापिबुद्ध्याविविच्यव्याख्यानमेतदिति । तत्रकथंज्ञानेयथार्थत्वंमुख्यंकरणेष्वमुख्यमित्यतआह ॥ [१८।१९] ज्ञानार्थइति । शब्दइत्युपलक्षणं । प्रत्यक्षानुमानयोरपीतिद्रष्टव्यं । व्याख्यानंतुपूर्ववत् । शब्दस्यस्वशब्देनोपादानंतुपूर्वत्रज्ञानसमकक्षतयाप्रतीतिंवारयितुमिति । ज्ञानेमुख्यंयाथार्थ्यंकरणेष्वमुख्यं तत्रापिशब्देमुख्यमित्युक्तं । तत्रज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्यमुख्यत्वामुख्यत्वोपपादनायतद्विषययोर्ज्ञेयतायांमुख्यामुख्यत्वेहेतुतयोक्ते । तदुपपादनार्थमाह ॥ [१८।१७] यथार्थेति । सोपस्कराणिवाक्यानिभवंति । तेनज्ञानंसाक्षाद्यथार्थमित्यादौपठितव्यं । बहुवचनमाद्यर्थे । युक्त्यादयइत्यर्थः । तेनजनकाइत्युपपन्नं । अव्ययीभावस्यक्लीबाव्ययत्वंछंदस्तुल्यत्वेनानाश्रित्ययथार्थाइत्युक्तं । कथंचिद्बहुव्रीहितामाश्रित्यवा । यद्वाभावप्रधानाद्यथार्थशब्दान्मत्वर्थेऽर्शादित्वादच् । याथार्थ्योपेताइत्यर्थः । तदयमर्थः । ज्ञानमेवहिविषयस्यज्ञेयतायांसाक्षादुपाधिर्भवति । ज्ञाततायानिराकरिष्यमाणत्वात् । अतस्तद्विषयस्यैवज्ञेयत्वंमुख्यमिति । ज्ञानस्यैवमुख्य

तोयाथार्थ्यं । युक्त्यादिकरणानितुविषयस्यज्ञेयतायामुपाधिभूतंज्ञानंजनयंतीतितद्विषयस्यज्ञेयत्वममुख्यं । ततएवतेषांयाथा र्थ्यमप्यमुख्यमिति । अत्रयथार्थज्ञानजनकायथार्थाइत्युक्तिस्तुपरमसाध्यमपिसूचयितुं। युक्तेरमुख्यतायामादित्वेनग्रहणंत्रिष्व प्यपकर्षसूचनार्थं । आगमयुक्त्योरुत्कर्षापकर्षौतत्रतत्रसमर्थितावितिनेहोक्तं । किमतोयद्येवंज्ञानस्ययाथार्थ्यंमुख्यंप्रत्यक्षा दिकारणानांचामुख्यमित्यतआह ॥ [१८।१७]अनुप्रमाणमिति । अत्रापिज्ञानंकेवलप्रमाणमितिप्रथमंपठितव्यं । हियस्मादेवमतइ तिसंबंधः । अनुप्रमाणमित्येकवचनंबहुवचनार्थे । सुपांसुलुगितिस्मरणात् । अथवाक्षयुक्तिवचांसीतिद्वंद्वनिर्दिष्टानामपि बुद्ध्याविवेके(न)प्रत्येकमनुप्रमाणमितिसंबंधः । यद्वानुप्रमाणानुवादेनाक्षादित्वकथनमत्रेतिनदोषः । अवांतरव्यापारमविव क्षित्वाकरणधर्मिणएवविवक्षया(क्षेत्यु)क्षमित्युक्तं । अन्यथाप्रत्यक्षमितिवक्तव्यं । वचइत्यागमोपलक्षणं । नचैवमप्यव्याप्तिर्ल क्षणस्येतिवाच्यं । ज्ञानमेवयथार्थंकरणानितुतज्जनकतयातथोपचर्यंतइत्यंगीकारेहिसास्यात् । नचैवं । यथावस्थितार्थविषयित्व स्योभयत्रापिसाम्यात् । ज्ञानविषयएवहिकरणानांविषयः । नहिकमप्यविषयीकुर्वंत्येवतानिज्ञानंजनयंति । नाप्यन्यविषयाणि । अतिप्रसंगात् । केवलंविषयस्यज्ञेयतांज्ञानमुपाधितयाकरणानितुतज्जनकतयासंपादयंतीत्येतावंतंविशेषमाश्रित्यकेवलानुप्रमा णभेदःसमर्थितः । यदिचैतावताप्यव्याप्तिदोषस्तदासर्वत्रापियत्किंचिद्वैलक्षण्यस्यवक्तुंशक्यत्वादतिप्रसंगःस्यादिति । अयम त्रसमुदायार्थः । यथार्थप्रमाणं । तद्विविधं । केवलमनुप्रमाणंच । तत्रयथार्थज्ञानंकेवलं । तत्साधनमनुप्रमाणं । केवलमपिद्वि विधं । चैतन्यंवृत्तिरूपंचेति । चैतन्यमपित्रिविधं । उत्तममध्यमाधमभेदात् । तत्रोत्तमंयथार्थमेव । मध्यमंमिश्रं । अधममयथा ॥२४९॥

र्थमेवद्वितीयमपिकेवलंप्रत्यक्षानुमानागमजभेदात्त्रिविधमेवेति । अनुप्रमाणमपिप्रत्यक्षानुमानागमभेदात्त्रिविधमेवेति । ननुत थापिकाकतालीयेऽतिव्याप्तिरपरिहार्या । तथाहि । पाणौपंचवराटकान्पिधायकश्चित्कंचित्पृच्छतिममकरेकतिवराटकाइति । सचपृष्टोऽजाकृपाणीयन्यायेनाह । पंचेति । तदेतत्प्रष्टुर्वक्तुश्चज्ञानंयथार्थमितिप्रमाणंप्रसज्येत । नचनिस्साधनंतदुत्पन्नमि तितत्साधनस्यापिप्रामाण्यापातः । यादृच्छिकसंवादिलिंगविभ्रमादिष्वप्येवंप्रसंगोदुर्वारइति । मैवं । वक्तुर्ज्ञानस्यसंशयत्वे नाप्रसंगात् । तत्रपाक्षिकव्यवहारस्तुवैयात्यनिबंधनः । नस्वज्ञाननिबंधनः । अन्यथाविप्रलंभकस्यापिताद्दशनिश्चयापत्तौ विपर्यस्ताविशेषप्रसंगात् । एतेनाहार्यनिश्चयकल्पनमप्यपास्तं । प्रष्टुस्तुप्रागूर्ध्वंचज्ञानंयथार्थमेव । तन्मूलंचप्रत्यक्षंवाक्यज नितमपिपार्श्वस्थादेर्विज्ञानमेवमेव । वाक्यंतुयादृच्छिकसंवादि । यादृच्छिकसंवादिलिंगविभ्रमवाक्याभासजन्यस्यकेवलप्रमाण त्वेऽपिनतयोःप्रामाण्यं । तथाहि । नतावत्तत्रबाष्पस्यबाष्पतयाविज्ञातस्यवायथार्थज्ञानसाधनत्वंवक्तुंशक्यं । नापिधूमस्य । असतःसाधनत्वायोगात् । सत्त्वेप्यपरामृष्टत्वात् । ततोधूमत्वेनज्ञातस्यबाष्पस्यबाष्पविषयस्यधूमविभ्रमस्यवेतिवक्तव्यं नचतत्संभवति । तज्जातीयस्यसर्वत्रयथार्थज्ञानजनकत्वाभावात् । तथाविधस्यैवसाधनत्वेनास्माभिर्विवक्षितत्वात् । तथासत्य(करणिकाक्रियोत्प)कारणकार्योत्पत्तिरापन्नेतिचेन्न । लिंगविभ्रमस्यलौकिक(कार)करणत्वेपिपारिभाषिकसाधनत्वा भावस्योक्तत्वात् । वाक्याभासस्यापिप्रामाण्यप्रसंगोनेननिरस्तः । तस्यप्रामाण्यप्रसंगेपिनकाचिदस्माकंक्षतिः । नहितार्कि काणामिवास्माकमाप्तोक्ततयाप्रामाण्यानुमानादिकमस्ति । यद्वानिर्दोषतयासाधनंविशिष्यते । निर्दोषताचलिंगज्ञानादे

र्यथार्थत्वादिलक्षणाव्याख्येया । तथात्वेनिर्दोषंज्ञानसाधनमनुप्रमाणमित्येवास्तु । कृतंयथार्थेतिज्ञानविशेषणेनेतिचेत्(न) । तत्फलितार्थस्यैवनिर्दोषग्रहणेनवर्णिततत्वात् । निर्दोषकरणजंज्ञानंयाथार्थ्यंनव्यभिचरतीतिस्वरूपकथनंवातदिति । ननु दर्शनांतरोक्तेलक्षणेसतिकिमपूर्वनिर्माणेनेत्यतआह ॥ प्रामाण्यमिति । यद्यदायाथार्थ्यमेवप्रामाण्यशब्दार्थोविवक्षितो भवतितदैवयथार्थयोःस्मृत्यनुवादयोःप्रामाण्यंनहीयते । दर्शनांतरोक्तलक्षणकक्षीकारेतुतैः स्वलक्षणस्यव्यापकतयांगीकृत त्वात् । स्मृत्यादौतदभावात्प्रामाण्याभावएवप्रसज्येतेतियुक्तंतदनादरेणलक्षणांतरनिर्माणमिति । तथाहि । अनधिगता र्थगंतृप्रमाणमितिमीमांसकोक्तस्य(लक्षणस्य)स्फुटःस्मृत्यादावभावः । तस्याधिगतगोचरत्वात् । अनुभूतिःप्रमाणमिति (प्राभाकरो)भास्करोक्तंलक्षणमपिनतत्रास्ति । स्मृतिव्यतिरिक्तंज्ञानमनुभूतिरितिनिर्वचनात् । तथाप्रमाव्याप्तंप्रमाणंप्रमा करणंप्रमाणमितिनैयायिकोक्तमपि । तैरपियथार्थानुभावःप्रमेतिव्याख्यातत्वात् । अतएवप्रमासामग्रीप्रमाणमितिनिरस्तं । अविसंवादिविज्ञानप्रमाणमितिसौगतोक्तमपि । तदभिप्रेतस्यार्थजत्वादेरविसंवादस्याभावात्स्मृत्यादेरव्यापकं । स्वापू र्वार्थव्यवसायात्मकंज्ञानंप्रमाणमितिजैनोक्तमपिनस्मृत्यादौवर्तते । तस्यापूर्वार्थविषयत्वाभावात् । ननुस्मृतिरपूर्वार्थविष या । तदित्युल्लेखात् । तस्यचानुभवेनाविषयीकरणादितिचेन्न । तथासत्यपूर्वग्रहणस्यव्यवच्छेद्याभावप्रसंगात् । धा रावाहिकंतद्व्यवच्छेद्यमितिचेत् । न । अनेकांत(ता)वादेपदार्थानांक्षणिकत्वस्यांगीकृतत्वेनधारावाहिकविभ्रमेप्येवमपूर्वा र्थताभ्युपगमसौलभ्यात् । माभूद्वात्रस्मृतिप्रामाण्यहानिर्दोषः । धारावाहिकेतुतद्धानिरवर्जनीया । तदपिस्मृत्यनुवाद

पदाभ्यामुपलक्ष्यतइति । ननुभवत्पक्षेपिस्मृतेःप्रामाण्यंहीयतएव । तस्यायाथार्थ्याभावात् । नहियादृशोर्थःस्मर्यतेयदा
तादृशएवासौतदा । पूर्वावस्थायावर्तमानेनिवृत्तत्वात् । अनिवृत्तौहिपूर्वतैवनस्यात् । नचनिवृत्तपूर्वावस्थतयैवतमर्थं
स्मृतिरालंबते । पूर्वावस्थानिवृत्तौअनुभवाप्रवृत्तेः । ननुसमानविषयत्वेपिस्मृत्यनुभवयोरनुभवोयथार्थोनतुस्मृतिरितिकु
तएतत् । अनुभवकालेतस्यार्थस्यतादवस्थ्यात् । स्मृतिकालेत्वतादवस्थ्यात् । ननुपूर्वंतावत्तदवस्थएवासावासीदेताव
तैवज्ञानमस्तुयथार्थं । न । पाकरक्तेपिश्यामताप्रत्ययस्ययथार्थप्रसंगात् । नन्वतीतश्यामताप्रत्ययस्तत्रयथार्थएव । सत्यं । त
द्विषयस्यतदानीमेवतदवस्थत्वात् । नतुस्मर्यमाणावस्थस्तदानींतदवस्थः । तस्मात्स्मृतिरयथार्थैव । मैवं । अपसिद्धांतापातात् ।
तथाहि । उपलब्धिहेतुःप्रमाणमित्यत्रसंशयादावतिव्याप्तिमाशंक्यप्रकृतयाथार्थ्येनोपलब्धिर्विशेषिता । तस्यापिस्मृतिहेताव
तिव्याप्तिमाशंक्योपलब्धिशब्दोऽनुभववचनःनज्ञानसामान्यवचनइत्युक्तंवाचस्पतिना । तेनज्ञायतेतेनाभ्युपगतंस्मृतेर्याथा
र्थ्यमिति । अन्यथायाथार्थ्येनस्मृतौव्यावृत्तायांपुनर्नशंकेत । शंकमानोवातमेवपरिहारमनतिदिशन्नुपलब्धिपदमनुभूतिपरत
यानव्याकुर्यात् । यथार्थानुभवःप्रमासम्यगनुभवसाधनंप्रमाणमित्यादीनिन्यायविदांवचनान्यपिइममेवार्थमवगमयंति । अन्य
थाव्यंगविकलत्वात्स्मृतेरनुभवपदव्यावर्त्यतानस्यात् । काणादैरपिप्रत्यक्षलैंगिकस्मृत्यार्षभेदेनविद्याचातुर्विध्यमंगीकुर्वाणैर्य
थार्थत्वंस्मृतेरंगीकृतं । यदपिनहियदायादृशइत्यादि । तदनेनकिमुक्तंभवति । स्मरणकालेर्थस्यतदवस्थत्वाभावादयाथा
र्थ्यंस्मृतेरितिवा पूर्वावस्थानिवृत्तेरविषयीकरणादितिवा अनिवृत्तेपूर्वावस्थत्वेनविषयीकरणादितिवा । आद्येअतीतानागतवि

षयानुमानागमप्रामाण्यप्रच्युतिः । अतीतादिविषयस्यतदानीमसत्त्वात् । द्वितीयेसर्वप्रमाणाप्रामाण्यप्रसंगः । कस्यापिसर्वात्मनाविषयीकरणाभावात् । तृतीयेत्वसिद्धिः । नह्यनिवृत्ततदवस्थोसाविवितिस्मृतिरालंबते । किंतुतदासौताद्दशइति । तदवस्थानिवृत्त्यनिवृत्त्योस्तूदासीनैव । नन्वनुभवेनतदासौताद्दशइत्यविषयीकृतंतथाविषयीकुर्वाणाकथंयाथार्थ्यंलभंतइतिचेत् । स्यादिदं । यद्यनुभवानुसारित्वंयाथार्थ्यमितिवदामः । अर्थानुसारित्वंतुतथेत्युक्तं । अनुभवेन्याकारेकुतस्त्योयंस्मृतेरन्याकारइतीतिचेत् । किमयंनास्तीत्यभिमानः उतनिर्हेतुकइतिवा । यद्वाप्रश्नमात्रं । नाद्यः । साक्षिसिद्धत्वात् । नद्वितीयः । व्याघातात् । तृतीयेनुभवस्यापिकुतस्त्यः । स्वहेतुसमासादितइतिचेत्तुल्यं । यदि(च)संस्कारमात्रजन्यतास्मृतेःस्यात् । स्यात्तदाकथंचिद्वैसाद्दश्यानुपपत्तिः। मानसंतद्धिविज्ञानमितिवक्ष्यते । तस्माद्वैयात्यमात्रनिमित्तंस्मृतियाथार्थ्यनिराकरणं । तथाचस्मृत्यनुवादप्रामाण्यसंग्रहायलक्षणांतररचनमितिसूक्तं । ननुसंग्राह्यस्यसंग्रहोगुणो नत्वसंग्राह्यस्यापि । किंनामातिव्याप्त्यादोषएव । नचस्मृत्यादिलक्षणसंग्राह्यं । प्रामाण्याभावादितिचेत् । तत्किंस्मृत्यादिप्रामाण्यंसाधकप्रमाणाभावान्नांगीकार्यं । उतबाधकसद्भावात्। नाद्यः । लोकव्यवहारस्यसत्त्वात् । यथार्थज्ञानतत्साधनेहिप्रमाणतयालोकोव्यवहरति। नह्यस्तिप्रत्यक्षादिप्रामण्यसाधकमन्यल्लोकव्यवहारात् । ननुप्रमाणाभियुक्तानांकणभक्षाक्षपादादीनांतत्रप्रामाण्यव्यवहारोनास्तीतिचेन्न ।स्मृतिःप्रत्यक्षमैतिह्यमित्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धार्थमनंगीकुर्वतामाप्तत्वासिद्धेःस्मृतिः।पौरुषेयोग्रंथइतिचेत्। किमत्राखंडवृत्तिःशब्दःकिंवायौगिकः।नाद्यः।कृदंततायाःस्पष्टावभासत्वात्।नद्वितीयः।अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यांयोगानुपपत्तेः।तस्मा

न्मन्वादिस्मरणमूलत्वात्स्मृतिरित्युपचारोग्राह्यः। तेहिश्रुत्यादिनानुभूतमर्थंस्मृत्वातत्प्रतिपादकंग्रंथमारचयंति। व्यासादिप्रणीते
षुतत्साहृश्यात्प्रयोगः। नचमुख्येबाधकमंतरेणोप[illegible]ारोलभ्यते। संतुवाक्षचरणादयोप्याप्ताः। तथापिनतद्व्यवहाराभावमात्रेणस्मृत्या
दिप्रामाण्यानभ्युपगमोयुक्तः। नहितैःप्रतिव्यक्तिपदार्थानिरूपिताः। तथाप्युक्तलक्षणैःसंगृहीताइतिचेत् तुल्यंस्मृत्यादेरपि। प्रत्य
क्षाद्यंतर्भावस्यसुवचत्वात्। अपिचस्मृत्यादिकंप्रमाणपदवाच्यं। यथार्थत्वात्। प्रत्यक्षवत्। नचानुभवत्वमुपाधिः। समव्याप्तिपक्षेसं
शयादौव्याप्तिभंगात्। विषमव्याप्तिपक्षेऽपिकरणरूपेप्रत्यक्षेसाध्याव्यापकत्वात्। किंचेदमनुभवत्वंस्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वमिति
चेत्। किमर्थमिदंविशेषणंपक्षव्यावृत्त्यर्थमितिचेत्। तर्हिपक्षेतरत्वेनानुपाधित्वं। अन्यथेश्वरानुमानेप्युपाधिरशक्यनिरासःस्यात्।
१८।१८
एतेनानुभवतत्करणयोरन्यतरत्वमपिप्रत्युक्तं। अस्तुतर्हिबाधकसद्भावादितिद्वितीयइत्यतआह॥ **अंगीकृतंचेदिति**। स्मृत्यादेः
प्रामाण्यमितिसंबंधः। किमाक्षेपे। तर्हीतिशेषः। स्मृतिरनुवादश्चाप्रमाणं। निष्फलत्वात्। यत्प्रमाणंतत्सफलंदृष्टंयथाप्रत्यक्षादीति
बाधकसद्भावात्कथमेतदितिचेत्। किमत्रस[illegible]स्मृतिःसर्वश्चानुवादःपक्षीक्रियते। किंवातदेकदेशः। आद्येभागासिद्धिरित्याह ॥
१८।१८
नचेति। कासांचित्स्मृतीनांकेषांचिदनुवादानांसफलत्वोपलंभादितिचार्थः। उपपादयिष्यतेचैतत्। अप्रयोजकश्चायंहेतुरि
त्याह॥ १८।१९ **फलवत्त्वमिति**। यदिहिफलवत्त्वंप्रामाण्यंप्रामाण्यस्यव्यापकमस्माभिःपरीक्षकैर्विवक्षितंस्यात्। स्यान्नाम। तदाव्याप
कस्यतस्यनिवृत्त्यास्मृत्यादेःप्रामाण्यनिवृत्तिः। नचैवमित्यर्थः। अयमभिसंधिः। अ(प्रमाणव्य)प्रामाण्यव्यवहारेयाथार्थ्याभा
वएवप्रयोजकोऽप्रामाण्येतुकरणदोषबाधकप्रत्ययौननिष्फलत्वमिति। एतेनाफलांशस्यैवपक्षीकरणमितिद्वितीयोपिनिरस्तः।

करणदोषबाधकप्रत्ययाविवविफलत्वमप्यप्रामाण्यप्रयोजकंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१८।१९] तृणादीति । धर्मस्यधर्म्यधिकरणमिति सप्तमी । ग्रामंगच्छतःपथितृणादिदर्शनस्य । उपलक्षणंचैतत् । स्व(क)कारणसामर्थ्यायातानुमितेश्चेत्यपिद्रष्टव्यं । किमाक्षेपे । विफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वेतृणादिदर्शनादेस्तथात्वेनाप्रामाण्यंस्यात् । नचैवं । लोकव्यवहारविरोधादित्याशयः । यद्वानै कांतिकश्चायंहेतुरित्यनेनाचष्टे । प्रमाणतयासंमतेविपक्षभूतेतृणादिदर्शनेकिंफलवत्त्वंनिगद्यतेनकिमपीत्यफलत्वंतत्रगतमिति । ननुकार्यजातंप्राणिनांधर्माधर्माभ्यामुपजायतइतितावदविवादं । ततश्चधर्माधर्माभ्यामुपजनिततृणादिदर्शनंस्वयमसुखदुःखा त्मकंयदिसुखंदुःखंवातत्साधनंवानजनयेत्तदाधर्माधर्मयोर्वैयर्थ्यंश्रुत्यादेरप्रामाण्यंचापद्येत । ततस्तृणादिदर्शनेनापिसुखदुः खादिकंकिंचिदुपजनयितव्यमेव । अतःकथंतस्यविफलत्वमित्यतआह ॥ [१८।२०] सुखेति । अनेनन्यायेनसर्वस्याःस्मृतेःसर्वस्य चानुवादस्यसफलत्वात्स्वरूपासिद्धएवहेतुःस्यात् । भागासिद्धतातुस्पष्टफलोपलंभाभावाभिप्रायेणोक्तेतिभावः । इयांस्तुवि शेषः । तृणादिदर्शनस्यफलंसर्वथाप्यव्यक्तं । नैवंस्मृत्यादेरित्युक्तंदृश्यतेपिहीति । अत्रानुवादोपिग्राह्यः । तथाहि । इष्टार्थस्मृ तौसुखंतज्जातीयेरागः । संस्कारपाटवंच । अनिष्टार्थस्मृतौदुःखंतज्जातीयेद्वेषः । संस्कारपाटवंच । प्रशस्तार्थस्मरणेधर्मोऽप्रश स्तार्थस्मरणेत्वधर्मः । एवमनुवादेऽपिद्रष्टव्यं । अन्यथाप्रणिधानादिवैयर्थ्यप्रसंगात् । शब्दार्थयोःपुनर्वचनंपुनरुक्तं । अन्यत्रा नुवादादितिवदताक्षपादेनाप्यनुवादस्यसाफल्यमंगीकृतं । निगमनस्यप्रयोजनानिन्यायविद्भिरुपपादितानीति । अथा पिस्यात् । प्राकट्यापरपर्यायामर्थगतांज्ञाततामुपजनयदेवप्रमाणं । यथाप्रत्यक्षादि । नचस्मृत्यादिनार्थेज्ञाततोपजनिःसंभव

ति । अनुभवेनैवतस्याःजातत्वात् । नहिछिन्नेछिदापुनरुत्पद्यते । तत्कथंतस्यप्रामाण्यंस्यादिति । तत्राह ॥ १८।२० नेति ॥ परिच्छे
दोज्ञातता । एवेतिप्रतिवाद्युक्तानुवादः । परिच्छेदकार्येवप्रमाणं । तदभावात्स्मृत्यादिकमप्रमाणमितिनेत्यर्थः । कुतोनेत्यत
आह ॥ १८।२० इतिचेति ॥ इतिशब्देनार्थगतांज्ञाततांपरामृशति । नेत्यस्यानुकर्षणार्थश्चकारः । ज्ञाततायांप्रमाणंनास्तीत्यर्थः । तथा
चज्ञातताऽजनकत्वंसपक्षेविभ्रमादाविवविपक्षेप्रत्यक्षादावपिवर्ततइतिसाधारणानैकांतिकमितिभावः । किंचधारावाहिक
विज्ञानानिस्मृत्यादिकमिवनज्ञाततामुपजनयंतीतिकुतोनानैकांत्यं । अपिचसंशयविपर्यययावपिज्ञाततामुपजनयतइतित्वयां
गीकरणीयं । समानन्यायत्वात् । ततश्चविपक्षात्प्रत्यक्षादिवसपक्षादपिव्यावृत्तेस्तवासाधारणोहेतुःस्यात् । यद्वाज्ञाततालक्षण
स्यपरिच्छेदस्यैवाप्रामाणिकत्वात्परिच्छेदकार्येवप्रमाणमित्यस्यांव्याप्तौनप्रमाणमस्तीत्येकग्रंथतयायोज्यं । तथाचव्यापकानुपल
ब्धिलिंगकमनुमानंदूरापास्तमितिभावः । ननुचाज्ञातज्ञापकमेवप्रमाणं । अज्ञातज्ञानमेववा । नचैतत्स्मृत्यादावस्तीतितदप्रमाण
मित्यतोवाह ॥ नेति । परिच्छेदोऽज्ञातज्ञानंतत्कर्तुंशीलमस्यास्तीतिपरिच्छेदकारी । यद्वापरिच्छेदएवकारःआकारःपरिच्छेदकारः
सोऽस्यास्तीतिपरिच्छेदकारि । किंपरिच्छेदकारित्वंप्रामाण्यस्यव्याप्यव्यापकभूतंलक्षणमितितदभावात्स्मृत्यादेरप्रामाण्यमुच्यते ।
किंवाव्यापकमेवेति । आद्येपरिच्छेदकार्येवप्रमाणमितिलक्षणंनप्रमानोपपन्नमितियोजना । अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति । तथाहि । ध
र्मिणमादायानधिगतार्थगंतृत्वमुच्यतेप्रकारंवा । आद्येनित्यविषयाणामप्रामाण्यापातः । व्याप्यवत्तयावगतंधर्मिणंव्यापकवत्तया
विषयीकुर्वतोनुमानस्यपृथगेवगतानर्थान्संसृष्टतयागोचरयतःशब्दस्यचाप्रामाण्यप्रसंगः । द्वितीयेतुधारावाहिकविज्ञानानामप्रा

माण्यंस्यात् । नहिवैनाशिकानामिवमीमांसकानामन्यएवघटः । नापिसांख्यानामिवपरिणामी । नापिप्रकारमप्युपजनापायवं
तमीक्षामहे । ननुयद्यपिस्वरूपस्यप्रकारस्यवातादवस्थ्यं । तथापिघटोयंघटोयमिति(प्रत्यक्ष)ज्ञानधारायांवर्तमानएवार्थःपरिस्फु
रति । नचक्रमभाविनांज्ञानानामेकएववर्तमानकालोविषयोनानाप्रतिपत्तृवज्ज्ञानयौगपद्यप्रसंगात् । तत्प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तेश्च ।
ज्ञानानेकत्वेप्येककालावस्थानाकलनात् । तस्मात्पूर्वपूर्वविज्ञानैरनाकलितएववर्तमानोर्थउत्तरोत्तरैरवसीयतइत्यनधिगतार्थत्व
मेवेति । एवंतर्हिस्मृत्यादेरप्यनधिगतार्थत्वमेव । स्मृतिरपिवर्तमानतत्कालतयानुभूतमर्थमतीतकालतयावगाहते । अन्यथासइ
तिनस्यात् । अनुवादोपियदिवादविषयस्तदास्फुटमनधिगतार्थत्वं । यदिचपूर्वविज्ञानविशिष्टार्थगोचरस्तथापिधारावाहिकस
मानोन्यायः । अधिकविधानेनएकवाक्यतायामपितथेति । संशयविपर्यासयोरप्यनधिगतविषयत्वात्प्रामाण्यंस्यात् । अनधि
गततथाभूतार्थगंतृत्वंविवक्षितमितिचेन्न । अनधिगतविशेषणवैयर्थ्यात् । स्मृत्यादिव्यावृत्त्यर्थंतदितिचे(त्।)न्न । स्मृत्यादिक
मेवकुतोव्यावर्तनीयं । लक्षणाभावादितिचेत् । तदिदमितरेतराश्रयमिति । अस्तुतर्हिव्यापकनिवृत्त्याव्याप्यनिवृत्तिरितिद्वि
तीयःपक्षः । स्यादप्येवं । यदिपरिच्छेदकार्येवप्रमाणमितिप्रमाप्रमाणंस्यान्नचतदस्ति । तथाहि । प्रामाण्यस्यानधिगतार्थत्वेन
व्याप्तिः । किंसाहचर्यदर्शनमात्रात्सिद्ध्यति । उतव्यभिचारादर्शनसहकृतात् । उतविपक्षेबाधकोपेतात् । नाद्यः । अतिप्रसंगात् ।
नद्वितीयः । धारावाहिनिव्यभिचारदर्शनात् । अतिप्रसंगापरिहाराच्च । नतृतीयः । तदभावात् । अधिगतमेवार्थमधिगमय
ताप्रमाणेनपिष्टंपिष्टंस्यादितिचेत् । किमिदंपिष्टपेषणंनामकिमधिगतेऽर्थेऽधिगत्यंतरस्यानुदयः । किंवाविफलत्वमुताविशिष्ट

फलत्वं । अथानपेक्षितफलत्वं । नाद्यः । स्यादप्येवंयदिज्ञानाभावो(पि)ज्ञानसामग्र्यैकदेशःस्यात् । ज्ञानंवातत्प्रतिबंधकंभ
वेत् । नचैवं । तथात्वेस्मृतेरेवानुदयप्रसंगः । नद्वितीयः । उक्तोत्तरत्वात् । नतृतीयः । आद्येप्यापत्तेः । नचतुर्थः । तृणा
दिदर्शनेहेयदर्शनेचप्रसंगात् । ननुच करणविशेषःप्रमाणं । करणंचसाधकतमं । नचसाध्यसिद्धौतज्जातीयस्यापिसाधकतमत्व
मस्तिछिन्नेपरशोरिवेतिचेत् । मैवं । नहिकारणस्यसाधकतमत्वंसाधकतमांतरापेक्षया । किंतुप्रधानक्रियाकारकांतरापेक्षया ।
अन्यथायत्रकरणानांसमुच्चयस्तत्रपरस्परापेक्षयानतिशायितत्वादकरणत्वंस्यात् । छिन्नेकुठारस्याकरणत्वंतुफलानुदयात् । नच
प्रकृतेतथास्तीत्युक्तमिति । नन्वनपेक्षत्वंप्रामाण्यस्यव्यापकंअन्योन्यनिरपेक्षास्तुधारावाहिकबुद्धयः । अतःप्रामाण्यमश्नुवते ।
नचैवंस्मृत्यादीत्यप्रमाणमेवेतिचेन्न । अस्याअपिव्याप्तेरप्रामाणिकत्वादित्याह ॥ नेति ॥ परिच्छेदोनपेक्षंज्ञानं । किंचान
पेक्षत्वंसर्वथाचेदनित्यप्रमाणेषुनास्ति । ज्ञानांतरानपेक्षत्वंचेदनुमित्यादौतदभावः । उत्पत्तावेवानुमित्यादिकंलिंगाद्यपेक्षंनार्थ
परिच्छेदइतिचेत्(न) । ज्ञानव्यतिरिक्तस्यार्थपरिच्छेदस्यैवाभावात् । स्मृत्यादावप्येवंसुवचत्वाच्च । समानविषयकज्ञानानपे
क्षत्वंचेद्धर्मिणमादायानुमित्यादावपितदभावः । प्रकारतोपिस्मृत्यादावस्तीत्यसिद्धिरिति । अननुभवत्वात्स्मृतिरप्रमाणं । अनु
भवतत्साधनयोरेवप्रामाण्यादित्येतदप्यसत् । पूर्ववद्व्याप्तेरसिद्धेरित्याह ॥ नेति ॥ परिच्छेदःअनुभवः ॥७॥ एवंप्रमाणसामान्य
लक्षणमभिधायतद्विशेषान्लिलक्षयिषुरादौप्रत्यक्षस्योद्दिष्टत्वात्तल्लक्षणमाह ॥ निर्दोषेति । अत्रप्रमाणेषु । लोकवेदयोरितिवा ।
ननुकथमिदंविज्ञायते । किंनिर्दोषैरक्षैरुद्भवोयस्येति । किंवानिर्दोषंचतदक्षोद्भवंचेति । नाद्यः । अव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च । तथाहि ।

ईश्वरादिप्रत्यक्षंनाक्षोद्भवंनित्यत्वात् । अक्षकार्येक्रियादिकमपिप्रत्यक्षंस्यात् । नद्वितीयः । द्वयोरपिविशेषणत्वेनसमासानुपपत्तेः । उक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्यनिस्ताराच्चेति । उच्यते । अस्तुतावदाद्यः । अज्ञानविपरीतज्ञानहेतुभिःकाचकामलादिदोषैरहितानियान्यक्षाणींद्रियाणितैरुद्भवोयस्येति । नचाव्याप्तिः । उद्भवशब्दस्योत्पत्तिव्यक्त्यन्यतरार्थत्वात् । यथोक्तं । सर्वमक्षात्मकंमतमिति । नाप्यतिव्याप्तिः । ज्ञानस्यप्रकरणप्राप्तत्वात् । तथाप्यक्षलिंगकेऽनुमानेतिव्याप्तिरितिचेत् । न । तस्याक्षज्ञानोद्भवत्वेनाक्षमात्रोद्भवत्वाभावात् । निर्दोषाक्षोद्भवमप्यर्थदोषादयथार्थमुत्पद्यतेज्ञानं । यथोक्तं । अतिदूरादतिसामीप्यादिंद्रियदोषान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिघाताच्चेति । तथापिनिर्दोषार्थसन्निकृष्टेतिविशेषणाददोषः । अत्रज्ञानग्रहणंसुखादिव्यावृत्त्यर्थमितिकेचित् । तदसत् । विषयसाक्षात्कारस्यैवसुखादिहेतुत्वात् । इंद्रियार्थसन्निकर्षस्तुतदर्थमभ्यर्थ्यते । नन्वेवंसतिसर्वार्थसाक्षात्कारवतःपरमेश्वरस्यसुखाद्युत्पादप्रसंगइतिचेत् । लीलाविग्रहग्रहणेतस्येंद्रियार्थसन्निकर्षवतःकुतोनतत्प्रसंगः । अथनतावन्मात्रंसुखादिकारणं । किंनामधर्मादिकमपि । अतस्तदभावान्नतस्यसुखाद्युत्पादइतिचेत् । तुल्यं । अतएवनयोगिषुअपिप्रसंगः । तथाचाहुः । देहेशीतोष्णादिसंबंधाद्धिशीतोष्णाद्यनुभवआत्मनस्ततश्चसुखदुःखेइति । अत्रदेहशब्देनतदाश्रितानींद्रियाण्युपलक्ष्यंते । तदयंलक्षणार्थः । निर्दोषार्थसन्निकृष्टनिर्दोषेंद्रियोद्भवंज्ञानंप्रत्यक्षमिति । यद्वानिर्दोषार्थेंद्रियसन्निकर्षजंज्ञानंप्रत्यक्षमित्येवार्थः । जन्यप्रत्यक्षविषयमेववातद्व्याख्यायतइतिनोक्तदोषः । अनुगतलक्षणसिद्ध्यर्थंतुद्वितीयंपक्षंपरिगृह्णीमः । निर्दोषंयथार्थमक्षोद्भवमिति । अक्षोद्भवशब्देनचसाक्षात्का

रोलक्ष्यतइतिनकश्चिद्दोषः । साक्षात्कारत्वंचज्ञानगतएवविशेषोनकरणोपाधिकः । तदनेनकेवलंप्रत्यक्षंलक्षितं । अत्रैव यतस्तदितिपदद्वयाध्याहारेणयथार्थापरोक्षज्ञानसाधनमित्यनुप्रमाणप्रत्यक्षलक्षणमपिव्याख्येयं । तच्चविवक्षाभेदेननिर्दोषा र्थेंद्रियसन्निकर्षोवानिर्दोषार्थसन्निकृष्टमदुष्टमिंद्रियंवेति । नन्वदुष्टमिंद्रियंत्वक्षमितिवचनादक्षशब्दएवादुष्टतामाचष्टे । तत्कि मर्थंनिर्दोषेत्यक्षविशेषणं । मैवं । इंद्रियंत्वक्षंतच्चादुष्टमिहविवक्षितमितितद्व्याख्यानात् । नन्वेतल्लक्षणंप्रतिगतमक्षंप्रत्यक्षमि त्येवंशब्दनिर्वचनादेवप्रतीयमानंलक्ष्यात्प्रत्यक्षान्नभिद्यते । नचैकस्यैवलक्ष्यलक्षणभावःसंभवति । ज्ञातत्वाज्ञातत्वासंभवादि तिचेन्न । अत्रप्रत्यक्षपदवाच्यतायाःसाध्यत्वेनविवक्षितत्वादित्याशयेनोक्तमितिगीयतइति । ननुनिर्दोषतेंद्रियाणांकुतोवगंत व्या । ज्ञानयाथार्थ्यादितिचेत् । तदपिकिंकरणगतयानिर्दोषतयाज्ञातव्यंकिंवाविरुद्धप्रमाणाभावात् । नाद्यः । परस्परा श्रयतापत्तेः । नद्वितीयः । असंजातविरोधिविभ्रमेप्यापत्तेः । मैवं । ज्ञानयाथार्थ्यस्यसाक्षिसिद्धत्वांगीकारात् । परीक्षापेक्षा यांतुप्रबलविरोधाभावःसाचिव्यमाचरति । यथोक्तं । बलवत्प्रमाणतश्चैवज्ञेयादोषानचान्यथेति । असंजातविरोधीतुविभ्रमएवे तिकुतः । देशकालपुरुषांतरसंबंधिविपरीतप्रमावशादितिचेत् । कथंतर्हिअसंजातविरोधित्वं । एवंतर्हिसर्वथाविपरीतप्रमाभावों गीकृतःस्यात् । अद्धा । सोपितैस्तैःपरीक्षाविशेषैर्निश्चीयते । निर्मूलंतुनशंक्यते । अन्यथासर्वत्रानाश्वासेनाभिमतमपिनसिद्ध्येदिति । नन्विंद्रियार्थसन्निकर्षस्यप्रत्यक्षत्वेगगननयनसन्निकर्षादपिज्ञानमुत्पद्यतां । मैवं । अर्थशब्देनतत्तदिंद्रिय(ग्रहण)योग्यस्यैवविवक्षित त्वात् । गगनादौचतद्योग्यताभावस्यकार्याभावादेवसिद्धेः । एतेनचक्षुरादिनागंधादिग्रहणप्रसंगोप्यपास्तः । अथमतं । यद्याश्रितायो

ग्यताकिमंतर्गडुनासन्निकर्षेण।तत्तदिंद्रियविषयस्तेनतेनेंद्रियेणगृह्यते।कथमन्यथाकाचाभ्रपटलाद्यंतरितोपलब्धिःस्यात् ।सांतर
ग्रहणंचप्राप्तिपक्षेनसंभवति।प्राप्यकारिषुत्वगादिषुतदभावात्। किंचनयनंचेत्प्राप्यकारितदास्वसंयुक्तमात्रंगृह्णीयात्। कुठारादि
षुतथादर्शनात्। पृथुतरंचगृह्णाति। दिग्विशेषसंदेहश्चैवंसतिनस्यात्। प्राप्त्यातन्निश्चयप्राप्तेः। सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोःशाखाचंद्रम
सोर्युगपद्ग्रहणाच्च।नहिप्राप्यकारिण्येवंभवितुमर्हति ॥७॥ अपिचचक्षुरप्राप्यार्थप्रकाशकं। अत्यासन्नाप्रकाशकत्वात्। व्यतिरेके
णश्रोत्रादिवत्। चक्षुर्गत्वानार्थेनसंबध्यते। इंद्रियत्वात्। स्पर्शनादिवत्।नचार्थस्यागमनंप्रत्यक्षविरोधात्। तथाचाप्राप्यप्र
काशकत्वसिद्धिरिति॥अत्रोच्यते। विषयकरणयोर्योग्यतामात्रमुपादायसन्निकर्षापाकरणंकिंसर्वत्रउतनयनएवेतिवक्तव्यं।नप्रथ
मःअप्राप्तैरेवकुठारादिभिःकाष्ठादौछिदाद्युदयप्रसंगात्। घ्राणरसनस्पर्शनैरप्राप्तैरेवगंधाद्यवबोधोदयापत्तेश्च।तथाचयोग्यताव
दन्वयव्यतिरेकसिद्धाप्राप्तिरपिक्रियोत्पादोपयोगिनी। नद्वितीयः। विशेषकारणाभावात्। योग्यतायाअन्वयव्यतिरेकदर्शना
त्प्राप्तेश्चानुपलंभादितिचेन्न। चक्षुषोपिरकणत्वेंद्रियत्वाभ्यांप्राप्त्युपलंभात्। नन्वत्रकिंगोलकंपक्षीक्रियतेउततदतिरिक्तंचक्षुः।
आद्येप्रमाणबाधः।द्वितीयेत्वाश्रयासिद्धिरितिचेन्न।तवापिगोलकपक्षीकारेसिद्धसाधनं।अन्यत्राश्रयासिद्धिरितिवक्तुंशक्यत्वा
त्। अथविशेषंविहायरूपदर्शनानुमितंकरणमात्रंपक्षीक्रियतइतिब्रूषे। सममममापि। अतएवगोलकातिरिक्तमपितत्सेत्स्यति।
सन्निकर्षश्चप्रत्यासत्तिमात्रंविवक्षितं। नसंयोगादिरितिनशब्दादिभिर्व्यभिचारः। काचेयंयोग्यता यन्मात्रादसन्निकृष्टम ॥२५८॥
पिचक्षुःप्रकाशयेत्। यदिरूपविशेषादिरूपा तदातीतानागतयोरपितद्भावाच्चाक्षुषतापत्तिः। सन्निकर्षार्थेखलुवर्तमानता

भ्यर्थनं । सन्निकर्षस्यान्यथासिद्धौप्रत्यभिज्ञायांतत्तांशस्यचक्षुषावभासनात् । सचेदनपेक्षितःकिंतदावर्तमानतया । अ
थवर्तमानतापिरूपादिवद्योग्यतांतर्गता । तदाप्रत्यभिज्ञानसिध्येत् । कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसंगश्च । प्राप्तिप्रतिघात
कंहिकुड्यादिव्यवधानमितिप्राप्त्यर्थंतदभावोन्वेषणीयः । सायदिनेष्यतेतदाकुड्यादिकंकस्यापकुर्यात् । आवरणाभावोपि
योग्यतेतिचेत् (न) । कुड्य(ड्या)परभागावस्थितेनापिअग्रहणप्रसंगात् । अथनयनविषययोर्मध्येनिबिडावयवद्रव्याभावो
विवक्षितइतिचेत् । स्फटिकाद्यंतरितानुपलब्धिप्रसंगात् । अस्वच्छद्रव्याभावोविवक्षितइतिचेत् । तथाप्यव्यवहितदूर
दर्शनापत्तिरेव । अथक्षणभंगपरिणामावाश्रित्यतथाभूतस्योत्पादानुत्पादौयोग्यतायोग्यतेमन्यसेतदासोर्थःकदाचित्सर्वैरुप
लभ्येतकदाचिन्नकेनापि । द्रष्टृनिबंधनोपितद्भेदोस्तीतिचेन्न । प्रमितसन्निकर्षपरित्यागेनाप्रमितानेककल्पनस्यानुचित
त्वात् । किंचासन्निकृष्टप्रतीतौवासन्निकृष्टविप्रकृष्टयोर्वैशद्यावैशद्येनस्यातां । अस्माकंतुनयनरश्मयःसम्यगासन्नेनसन्निकृष्यं
तेविप्रकृष्टेनत्वसम्यक् । प्रदीपरश्मयइवेतियुक्तंप्रतीतेर्वैशद्यावैशद्ये । काचाद्यंतरितोपलब्ध्याकिमप्राप्यप्रकाशकत्वंकल्पया
मःकिंवाकाचादीनांप्राप्तिप्रतिबंधकत्वाभावं । आद्यःप्रमाणविरुद्धोनेकांतिकप्रसंगपराहतइतिद्वितीयएवाश्रयणीयः । तथात्वे
काचादेर्व्यूहांतरतापत्तिरितिचेत्(न) । जलानलव्यतिभेदेपिघटादेस्तदभावात् । तत्रापिसूक्ष्मतरतदभ्युपगमेऽत्रापिसास्तु ।
सांतरग्रहणमप्यसन्निकृष्टग्रहणंचेदसिद्धं । सांतरइतिग्रहणंचेत्प्रदीपेनैकांतिकं । यथाखलुदीपोरश्मिभिरर्थसन्निकृष्टोपिस्वरूपा
पेक्षयासांतरइतिप्रतीयते । तथाचक्षुरप्यधिष्ठानापेक्षयेतिकिमनुपपन्नं । पृथुतरग्रहणमपिनयनरश्मीनामुन्मत्तककुसुमवत्पृथ्वग्र

तयोपपत्स्यते । अप्राप्तौत्वल्पस्यापिग्रहणंनस्यात् । प्राप्तौदिग्विशेषसंदेहोनस्यादितिचेन्न । अप्राप्तौसर्वत्रसंदेहस्स्यात् । संदेहाद पिचनिश्चयोमहीयान् । तत्रसंदेहआगंतुकंकारणांतरंकल्पयिष्यति । युगपद्ग्रहणाभिमानस्तुतेजसःशीघ्रगामितानिबंधनोभ्रम एव । प्राप्तेःप्रमाणसिद्धत्वात् । अपरआह । नयनरश्मयःशाखाचंद्रसंयुक्तैःसौररश्मिभिरेकीभूताःयुगपच्छाखाचंद्रमसौग्राह यंतीति । तदसत् । सर्वार्थग्रहणप्रसंगात् । अदृष्टात्तद्व्यवस्थेतिचेत्(न) । बाह्यसाधनसाकल्येऽदृष्टवैकल्येनकार्यानुदयस्यक्का प्यदर्शनात् । अदृष्टवैकल्येहिबाह्यसामग्रीविकलास्यात् । अन्यथासमनस्केंद्रियसन्निकृष्टःस्फीतालोकमध्यमध्यासीनोपिघटः कदाचिन्नोपलभ्येत । अप्राप्यार्थप्रकाशकमितिचाप्रसिद्धविशेषणता । अत्यासन्नाप्रकाशकत्वंप्राप्यप्रकाशकेषुघ्राणादिष्वपिवि द्यते । स्वगतगंधादेरग्रहणात् । परस्यैवात्यासन्नकाचाद्यग्रहणमयुक्तं । योग्यतायाअनपायात् । गत्वानार्थेनसन्निकृष्यतइत्य त्रकिंगतिप्रतिषेधःसाध्यः । किंवासन्निकर्षप्रतिषेधः । उतोभयप्रतिषेधः । नाद्यः । कालातीतत्वादनैकांत्याच्च । नद्वितीयः । अनैकांतिकत्वादेव । अतएवनतृतीयोपि । विशिष्टनिषेधोयमितिचेत् । न । सोपिविशेषणाभावेनवेत्यादिविकल्पदूषणा निस्तारात् । सन्निकर्षार्थंगतिमन्नभवतीतिसाध्यमितिचेन्न । स्पर्शनादावनैकांत्यात् । शीतलजलसन्निकर्षार्थंत्वगिं द्रियगतयेहिशरीरपरिस्पंदोभवति । अथायमभिप्रायोधिष्ठानाद्बहिर्नगच्छतीति । तदेंद्रियत्वेसमानेपिघ्राणादीनामतैज सानामनेवंभावः । चक्षुषस्तुतैजसस्येत्थंभूतत्वांगीकारेबाधकाभावादप्रयोजकत्वंचाक्षुषरश्मीनामुपलब्धिप्रसंगइतिचेन्न । अ तींद्रियत्वोपपत्तेः । महत्तेजोजातीयमैंद्रियकमुपलब्धमितिचेत् । चाक्षुषमप्युपलब्धमितिवारिस्थंतथास्यात् । अदृष्टवशाद

नुद्भूतरूपंतदितिचेत्इदमप्यनुद्भूतरूपस्पर्शंकुतोनकल्प्यते । कल्पिकायांप्राप्यकारितायांप्रमाणस्योक्तत्वात् । यदिनयनंनि
र्गत्यार्थंगृह्णीयात्तदोन्मील्यनिमीलनेप्यर्थप्रतिपत्तिःस्यात् । यदिचाक्षुषमधिष्ठानातिरिक्तंस्यात्अधिष्ठानोपघातचिकित्सेव्यर्थे
स्यातामितितु(प्र)दीपेनसमानयोगक्षेमं । अपिच । छायायामुपविष्टस्याप्यातपालोकनेनयनस्याशिशिरत्वमातपोपविष्टस्यापि
शिशिरद्रव्यावलोकनेशिशिरत्वंचैतमेवार्थंगमयतः । नह्यप्राप्तावेतदुपपद्यते । तदेतदखिलमपिप्रमाणप्रसिद्धमितिकिमत्रवक्त
व्यमितिहिशब्देनाचष्टे ॥ यदक्षविशेषणंनिर्दोषत्वमुक्तंतद्व्यवच्छेद्यंदर्शयितुंअक्षभेदंतावदाह ॥ [१८।३१] प्राकृतमिति । प्रकृति
शब्देनाहंकारःपंचभूतानिचोच्यंते । सूक्ष्मरूपेणनित्यमपिअहंकारभूतांशैरुपचितत्वात्प्राकृतं । शुद्धमित्यस्यैवविवरणंचैतन्यमि
ति ॥ चेतिशब्दावध्याहार्यौ । तुशब्देनाचैतन्यमेवेंद्रियंतच्चाहंकारिकमेवेतिवदतांसांख्यादीनांभौतिकमेवेतिभाषमाणानांवैशे
षिकादीनांद्रव्येंद्रियभावेंद्रियभेदाद्विविधमितिजल्पतांजैनानांचमतंव्यवच्छिनत्ति । मतमितिस्वोक्तार्थस्यप्रमितत्वमाह । तत्र
जडचैतन्यभेदमनुपदमेवोपपादयिष्यति । जडस्यचनित्याहंकारिकभौतिकत्वं । सूक्ष्मेंद्रियाणिसंत्येवस्युःस्थूलान्यप्यहंकृतेः ।
तेषांभूतैरुपचयःसृष्टिकालेविधीयतइत्यादिस्मृतिसिद्धं । नचकेवलाहंकारिकत्वेभौतिकत्वेवाप्रमाणमस्ति । कपिलादीनामाप्त
त्वासिद्धेः । घ्राणंपार्थिवंरसाव्यंजकत्वेसतिगंधव्यंजकत्वात् । कुंकुमगंधाभिव्यंजकघृतवत् । रसनमाप्यंरूपाव्यंजक
त्वेसतिरसव्यंजकत्वात् । लालावत् । चक्षुस्तैजसंस्पर्शाव्यंजकत्वेसतिरूपव्यंजकत्वात् । प्रदीपवत् । स्पर्शनंवायवीयं
शब्दाव्यंजकत्वेसतिस्पर्शव्यंजकत्वात् । व्यजनवातवदिति । अत्रपार्थिवादित्वमात्रसाधनेसिद्धसाधनत्वं । तन्मा

त्रत्वसाधनेदृष्टांतानांसाध्यवैकल्यं । सर्वत्रपांचभौतिकत्वाभ्युपगमात् । सर्वत्रचादृष्टेनव्यभिचारः । तत्सर्वव्यंजकमि
तिचेत् । किंव्यक्तिपुरस्कारेणोच्यतेऽउतोपाध्यवच्छेदपुरस्कारेण । नाद्यः । यददृष्टमेकैकव्यंजकंतत्रव्यभिचारानिस्ता
रात् । तन्ननिश्चितमितिचेत् । तथापिसंदिग्धव्याभिचारिता । नद्वितीयः । इंद्रियत्वावच्छेदेनासिद्धेः । किंचपा
र्थिवादिपदैःपृथिवीत्वाद्यभिधानेतत्तत्सन्निकर्षैरनैकांत्यं । इंद्रियत्वेनहेतुविशेषणेदृष्टांतानांसाधनवैकल्यं । पृथिव्या
दिकार्यतासाधनेप्रागुक्तासिद्धसाधनतापरिहारायमात्रपदप्रयोगेपृथिव्यादिरूपादिव्यंजकसन्निकर्षेषुव्यभिचारतादवस्थ्यं । अ
पिच । चर्मादिगंधव्यंजकत्वंजलादेरसव्यंजकत्वंलवणादेरूपव्यंजकत्वंअंजनादेस्स्पर्शव्यंजकत्वंकर्पूरादेरप्यस्तीतिव्यभिचा
रएवेति । इंद्रियद्वैविध्यस्यप्रमितत्वमुक्तं । तत्कथमित्यतआह ॥ ^१८।२१^ शुद्धमिति ॥ प्राक्प्रसिद्धितारतम्यमपेक्ष्यो
द्देशेपिप्राधान्यतारतम्यापेक्षयोपपादनमितिद्रष्टव्यं । अन्यत्रसंसारिषु । प्राकृतैरक्षैर्युतंशुद्धमस्तीत्यर्थः । अयमभि
संधिः । उपपादयिष्यतेहीशरमामुक्तानामक्षवत्ता । नचतदक्षंप्राकृतमितियुक्तं । निर्गुणत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधा
त् । ततःतच्छुद्धचैतन्यमेवभवितुमर्हति । संसारिषुचाक्षवत्तासुप्रसिद्धा । नचतन्मुक्तावक्षप्रतिपादकप्रमाणबलायातंशुद्धमेवा
स्त्विवतियुक्तं । संसारेपिसम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेः । अतस्तत्रप्राकृतंशुद्धंचेतिद्विविधमप्यस्तीतिस्वीकार्यं । ततःसिद्धमुक्तरूपा
क्षद्वैविध्यमिति । परैरीशलक्ष्म्योर्लीलाविग्रहग्रहणांगीकारिभिःतदक्षस्यप्राकृतत्वमंगीक्रियते । तान्प्रतिकिंवादांतरेणेतिमुक्तग्र
हणं । स्वमतेमुक्तानांलीलाविग्रहस्वीकारात् । किमन्यदापींद्रियोपपादनायासेनेतिईशरमेति । किमतोयद्येवंअक्षद्वैविध्यामि

त्यतआह ॥ [१८।२२] निर्दोषमेवेति । तत्रोत्तमजीवसंबंधिचैतन्यमक्षंनिर्दोषमेवेत्यर्थः । अन्यत्रापिनिर्दोषतासद्भावादेवेत्युक्तं । अ
न्यत्रमध्यमजीवसबंधिचैतन्ये । सर्वत्रप्राकृतेचाक्षेनिर्दोषत्वंसदोषत्वंचोभयंकालादिभेदेनेष्यते । अधमसंबंधिचैतन्येतुसदोष
त्वमेवेतिशेषः । इष्यतेप्रामाणिकैरिति । अनेनागमंकार्यलिंगकमनुमानंचात्रार्थेदर्शयति । यावदत्रसदोषमुक्तंतन्निर्दोषग्रहण
व्यवच्छेद्यमितिभावः । ननुचसंसारिषुप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिंद्रियमवश्यमंगीकरणीयं । नचतच्छुद्धं । उक्तानुपपत्तेः । अतः
प्राकृतेनैवसर्वस्योपपत्तेःसंसारिषुशुद्धेंद्रियाभ्युपगमोनिर्बीजएव । नचमुक्तौशुद्धसद्भावात्प्रागपितदंगीकरणीयं । मुक्तिवच्छुद्धें
द्रियस्यापिपश्चात्प्राप्त्युपपत्तेरित्यतआह ॥ [१८।२२] सुखेति । नकेवलमीशरमामुक्तेषुकिंतुसंसारगेष्वपिशुद्धमिंद्रियमंगीकरणीयं ।
कुतःसुखदुःखादिविषयं । अयमर्थः । अस्तितावत्संसारिणांसुखदुःखेच्छादिविषयोपरोक्षावभासः । लिंगाद्यननुसंधानेनैवाहं
सुखीत्यादिस्पष्टावभासदर्शनात् । नचेंद्रियविषयतामंतरेणापरोक्षावभासित्वंसुखादीनांयुक्तं । धर्मादेरपितत्प्रसंगात् । त
स्मात्सुखदुःखादिविषयमिंद्रियमंगीकर्तव्यं । तदेवशुद्धमिति । अस्तुसुखदुःखादिविषयमिंद्रियंसंसारिषु । तच्छुद्ध
मितिकुतः । प्राकृतेनापितदपरोक्षावभासोपपत्तेरित्यतआह ॥ [१८।२२] निर्दोषत्वेति । तत्सुखादिविषयमिंद्रियंतावद्बलिष्ठ
तमंसर्वथाप्यबाध्यंमतंसर्वेषांसंमतं । नहिकदाचिदपिअसतिसुखेऽहंसुखीतिप्रत्ययोस्ति । नापिसतिनास्मिसुखीति । त
थाहिसतींद्रियस्यबाध्यतास्यात् । बलिष्ठतमताचेंद्रियस्यनिर्दोषत्वादिनियमादेवोपपद्यतेनान्यथा । सदोषाणांबाधनिय
मात् । निर्दोषत्वातिनियमश्चशुद्धस्यैवधर्मोनप्राकृतस्येतिसुखादिविषयस्येंद्रियस्यशुद्धतासिद्धिरिति । एतदुक्तंभवति ।

सुखादिकमिंद्रियविषयः । अपरोक्षावभासित्वात्घटवत् । सुखादिविषयमिंद्रियंशुद्धं । निर्दोषतानियमवत्त्वात् । ईश्वरादींद्रियवत् । विमतंनिर्दोषतानिय(तिम)मवत्सर्वथाप्यबाध्यत्वात् । तद्वदेवेति । यद्यपिमुक्तानांशुद्धेंद्रियवत्त्वेनसंसारिणांतद्वत्ताशक्यसाधनातस्यतत्स्वरूपतावगमात् । स्वरूपस्यचानागंतुकत्वात् । तथापिसाक्षिणोयत्प्रत्यक्षत्वमुक्तंतद्विभावयितुमयंप्रमाणांतरोपन्यासः । सुखादिविषयंस्वरूपभूतंचैतन्यींद्रियंहिसाक्षीत्युच्यते । तदभिव्यक्तंज्ञानंचेति । ननुप्राकृतशुद्धभेदादिंद्रियंद्विविधमित्यसत् । श्रोत्रंचक्षुस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच । अधिष्ठायमनश्चायमितिपंचेंद्रियमनोभेदेनेंद्रियषाड्विध्यस्मरणविरोधादित्यतआह ॥ पंचेति[१।१।१] । यत्पंचेंद्रियमनोभेदादिंद्रियंषड्विधमितिस्मृतंतत्प्राकृतंनतुसर्वमित्यतोनविरोधः । ज्ञानेंद्रियाणामेवात्रविवक्षितत्वान्नैकादशत्वो(शो)क्तिविरोधः । बुद्धेरपिमनस्यंतर्भावान्नसप्तत्वविरोधः । नन्वाकाशात्मकस्यश्रोत्रस्यकथंप्राकृतत्वं । मैवं । भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमात् । अव्याकृताकाशात्मकत्वेसार्वत्रिकशब्दोपलब्धिप्रसंगः । कर्णशष्कुल्यवच्छेदांगीकारेपिबधिराभावप्रसक्तिः । अदृष्टोपग्रहान्नेतिचेन्न । तथासतिआकाशस्यैवतत्तदवच्छिन्नस्यादृष्टोपगृहीतस्यघ्राणादिभावोपपत्तौपार्थिवत्वाद्यभ्युपगमवैयर्थ्यात् । गंधादिमत्त्वात्तत्सिद्धिरितिचेन्न । असिद्धेः । यदिंद्रियंयंगुणविशेषंगृह्णातितत्तद्वदितिव्याप्तेःसुखादिग्राहिणिमनसिसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहग्राहिणिचक्षुषिशीतोष्णस्पर्शग्राहिणिस्पर्शनेचभग्नत्वात् । आगमात्पृथिव्यादिप्राकृतिकतावगम्यतइतिचेत् । तर्ह्यहंकारिकाकाशकार्यताश्रोत्रस्यापिततएवांगीकरणीया । ननुमनोनादिनित्यंकथंप्राकृतं । मैवं । प्रमाणाभावात् । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेःसत्वान्नेतिचेन्न । तमसास्माकमनैकांत्यात् ।

नित्यत्वादिमात्रसाधनेसिद्धसाधनत्वात् । कूटस्थतासाधनेत्वागमविरोधादिति ॥ ७ ॥ क्रमप्राप्तंकेवलमनुप्रमाणंचानुमानं
लक्षयति ॥ [११।१] अनुमेति । अत्रानुमेतिलक्ष्यं । युक्तिरितिलक्षणं । यदिचयुक्तेरेवबहुशःप्रकृतत्वात्तत्स्वरूपजिज्ञासायामिदंप्रवृ
त्तं । तदाविपरीतोलक्ष्यलक्षणभावः । नन्वनुमायुक्तिरितिपर्यायावेतौ । तथाहि । फलप्रामाण्यपक्षेऽनुमितिरनुमेतिभाव
साधनोऽनुमाशब्दोलिंगदर्शनसमुत्थंलौकिकविषयमनुमितिनामकंयथार्थज्ञानमाह। तदेवयोजनंयुक्तिरितियुक्तिशब्दोपि। सा
धनपक्षेप्यनुमीयतेनयेतिकरणसाधनोनुमाशब्दोयमर्थमाचष्टेतमेवयुज्यतेनयेतियुक्तिशब्दोपि । तत्कथंलक्ष्यलक्षणभावइत्यत
उक्तं ॥ उक्तैवेति । अत्रापिव्यवहारएवसाध्योनत्वनुमात्वंयुक्तित्वंवा । येनोक्तदोषःस्यादितिभावः । ननुयुक्त्युपपत्तिशब्दा
वेकार्थौ । तथाचान्यत्रनिर्दोषोपपत्तिरनुमाइत्यादौयदिनिर्दोषग्रहणस्यव्यावर्त्यमस्तितदात्रापितत्कर्तव्यंस्यात्। अन्यथातिव्या
प्तिप्रसंगात् । नास्तिचेन्नतत्कर्तव्यमिति । उच्यते । अस्तिखलुशब्दानांमुख्यामुख्यभेदेनद्वयीवृत्तिः । एवंचोपपत्तिशब्दादुप
पत्ताविवतदाभासेपिप्रतिपत्तावुत्पन्नायांतद्व्यवच्छेदेनमुख्यार्थोपदर्शनार्थंतत्रनिर्दोषग्रहणंकृतं। अत्रपुनरंतर्गतनिर्दोषत्वंमुख्यमे
वार्थमुपादाययुक्तिरित्येवोक्तं । समीचीनोहेतुरनैकांतिकोहेतुरितियथेति । तदिदमप्युक्तंयुक्तिरेवेति । ननुनिर्दोषत्वविशेषि
ता । युक्तिशब्दमुख्यार्थविवक्षायांतदनपेक्षणादितिशेषः । अथवानेदंपर्यायलक्षणं। किंनामयुज्यतेसंबध्यतेइतियुक्तिरनुमोच्ते
तियोज्यं । नन्वेवंसतिविरुद्धानध्यवसितव्यवच्छेदेप्यनैकांतिकस्यानुमानत्वंस्यादित्यतोयुक्तिरेवेत्युक्तं । युज्यतएवनतुवियु
ज्यतेपीत्यर्थः । प्रमेयत्वादिकंह्यनित्यत्वादिनायुज्यतेनयुज्यतेच । नतुयुज्यतएव । तदनेनसाहित्यनियमवत्व्याप्यंलिंगमनु

सु०४४

मानमितिचोच्यतइत्युक्तंभवति । सौगतास्तुमन्यंते । तादात्म्यतदुत्पत्तीएवानुमानांगभूतौसंबंधाविति । वैशेषिकास्त्वस्येदं कार्यकारणंसंबंध्येकार्थसमवायिविरोधिचेतिलैंगिकनिमित्तसंबंधान्परिसंचक्षते । एवंमात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः । स्वस्वामिवध्यघाताद्यैःसांख्यानांसप्तधानुमेतिसांख्याःपरिसंख्यातवंतः । तत्सर्वमपाकर्तुंवायुक्तिरेवेत्यवधारणं । नियतसंबंधवदेवानुमानंनसंबंधविशेषवदित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यामः । केचिदाहुः । पक्षधर्मताप्यनुमानांगमिति । तदप्यपाकुर्वन्नुक्तमेवविवृणोति ॥ [१।१।]व्याप्तिरेवेति । विशेषेणाप्यतइतिव्याप्तिः । यदव्यभिचरितसाहित्योपेतमेवलिंगंसानुमानपक्षधर्मताऽवश्यंभा(ववतीत्य)विनीत्यर्थः । यद्वाव्याप्तिरितिभावसाधनः । तथात्वेव्याप्तिरेवसानुमेतिगौणोनिर्देशः । व्याप्तिरेवानुमानांगंनपक्षधर्मतेत्यर्थः । उपपादयिष्यतेचैतत्व्यधिकरणस्यापिसाधकतामुपपादयताचार्येणैव । एतेनज्ञातसंबंधनियमस्यैकदेशस्यदर्शनात् । एकदेशांतरेज्ञानमनुमानमबाधितमित्यपिनिरस्तं । एकदेशतानियमस्याप्रयोजकत्वात् । यदुक्तंपक्षधर्मत्वंसपक्षेसत्त्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमितिपंचरूपोपपन्नमनुमानमिति । यथाह । अनुमेयेन संबद्धंप्रसिद्धंचतदन्विते । तदभावेचनास्त्येवतल्लिंगमनुमापकमिति । अत्राबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचचशब्दसंगृहीतमिति । तदसत् । केवलान्वयिनोविपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेनकेवलव्यतिरेकिणश्चसपक्षेसत्ताभावेनाव्यापकत्वात् । क्वचित्त्रिरूपोपपन्नत्वंक्वचित्पंचरूपोपपन्नत्वमितिचेन्न । एकप्रयोजकालाभात् । व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनैषांग्रहणं । वस्तुतस्तुतेएवानुमानांगमितिचेन्न । पक्षधर्मतायाअप्यप्रयोजकत्वात् । तथाचव्याप्तिरेवप्रयोजिकेतिवक्तव्यं । किमनेनजल्पितेनेत्याह ॥ व्याप्तिरेवेति । अविनाभावोव्याप्तिः । साद्विविधा । अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साध्येनसाधनस्यव्याप्तिरन्वयः । साधनाभावेनसाध्याभावस्यव्याप्तिर्व्यतिरेकइतिकेचिदाचक्षते । तद्द्वैविध्यंतुशब्देनव्यवच्छिनत्ति । तथाहि । योग्निमान्नभवतिसधूमवान्नभवतीतिव्यतिरेकव्याप्तिःकिंधूमेनाग्निसाधनेउपयुज्यतेकिंवाग्न्यभावेनधूमाभावसाधने । नाद्यः । योधूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्त्यैवतत्सिद्धेः । अन्यथाकेवलान्वयवतोऽसाधकत्वप्रसंगात् । किंचात्राभावयोर्व्याप्यव्यापकभावोभावेनभावसाधनमितिसुभाषितं । अन्यगतयाव्याप्त्याऽन्यस्यसाधकत्वेऽतिप्रसंगात् । यदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेवसाध्यसाधनभावइत्यभ्युपगमेनातिप्रसंगइतिचेन्न । तथापिव्याप्यंलिंगमित्यस्याव्याप्तिप्रसक्तेः । यदभावोयदभावस्यव्यापकःसतस्यव्याप्यइतिनियमाददोषइतिचेन्न । नतर्हिव्यतिरेकव्याप्तिःप्रकृतसाध्यसिद्ध्युपयोगिनीकिंनामप्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनी । तत्रचान्वयिरूपतैवतस्याः । द्वितीयस्त्विष्यतएव । किंनामसाप्यन्वयरूपैवेतिनसर्वथाव्याप्तिद्वैविध्यंसंभवतीति । एतेनानुमानस्यकेवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेनत्रैविध्यमपिपरास्तं । व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानंगत्वात् । सद्भावमात्रेणव्युत्पादनस्यातिप्रसंगित्वात् । कथंतर्हिकेवलव्यतिरेकिणोगमकत्वमितिचेत् । कोयंकेवलव्यतिरेकीनाम । केवलोव्यतिरेकएवयस्यासाविति चेत् । तर्हिकथमत्यंतासतोःसाध्यसाधनतास्यात् । दृश्यतेतावदितिचेन्न । यतस्तस्यान्यैवगतिः । प्राणादिमत्त्वस्यसात्मकत्वेन व्याप्तिर्जीवच्छरीरएवगृहीता । अतस्तत्रैवविप्रतिपत्तौनसोपदर्शयितुंशक्याभूत् । व्याप्तिमात्रमेवानुमानांगंनपुनःसपक्षेतदुपदर्शनमपीत्यतोव्यतिरेकयोर्व्याप्त्यातदुपपादनंक्रियते । अयमत्रप्रयोगक्रमः । जीवच्छरीरंसात्मकंप्राणादिमत्त्वात् । यत्प्राणा

दिमत्तत्सात्मकंप्राणादिमच्चेदंतस्मात्सात्मकमितिप्रयुक्तेधूमस्याग्निनेवास्यनव्याप्तिर्दृश्यते । तत्कथमित्याकांक्षायांप्रयोगांतरंप्र
वर्तते । प्राणादिमत्त्वंसात्मकत्वेनव्याप्तं । तदभावव्यापकाभावत्वात् । योयदभावव्यापकाभावःसतद्व्याप्तोयथाधूमोग्निनेति ।
तदेतावतिवक्तव्येयदन्यथाप्रयुज्यतेतद्विवेकिनांस्फुटप्रतीतिकतयासंग्रहरुचितयावेति ।स्यादेतत् । व्याप्यंचेदनुमानंतदाधूमः
शब्दानित्यत्वेप्यनुमानंस्यात् । व्याप्तोहिसोप्यग्निनेति । मैवं । व्याप्यमित्यस्यसंबंधिशब्दत्वात् ।तथाचयोयेनव्याप्यःसतस्मिन्न
नुमानमित्युक्तंस्यात् । नचैवमतिप्रसंगोस्ति । द्विविधाहिधर्माभवंति । केचित्परस्परपरिहारेणैववर्तमानाः । यथाकृतकत्वनि
त्यत्वेस्वातंत्र्यपारतंत्र्येचेत्येवमादयः । केचित्समाविष्टाः । तेपित्रिविधाः । केचित्संकीर्णाःपरस्परंपरिहारेणैववर्तमानयोरे
कत्रसमावेशस्संकरः ।यथाभूतत्वमूर्तत्वेपुरुषत्वपाचकत्वेचेत्येवमादयः। केचित्परापरभावावस्थिताः । यथासत्त्वद्रव्यत्वे । धूम
त्वाग्निमत्त्वेचेत्येवमादयः । केचित्तुल्यवृत्तयः। यथाकृतकत्वानित्यत्वेगुरुत्वरसवत्त्वेचेत्येवमादयः। तत्राद्यानांपरस्परसंबंधएव
नास्तीतिनानुमानानुमेयभावः । विरुद्धसमाख्ययातेऽभिधीयंते। द्वितीयानामपिसत्यसंबंधेपरस्परव्यभिचारेणव्याप्यव्यापक
भावाभावान्नानुमानानुमेयता।किंतुपरस्परमनैकांतिकतयाभिधीयंते।तृतीयेष्वपरेषांव्याप्यतयापरेषांव्यापकतयास्त्यनुमानानु
मेयत्वं । परेत्वव्याप्यतयानापरेष्वव्यापकेष्वनुमानतामश्नुवते। किंनामानैकांतिकाएव। चतुर्थास्तुपरस्परंव्याप्यव्यापकभावाद
न्योन्यमनुमानतामर्हंतःप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यांविशिष्यंतइतिसंक्षेपः ॥ ७ ॥ नन्वेवमपिधूमेनाग्निज्ञानंसर्वेषांस्यादित्यतउक्तं ॥
स्मृतेति । प्रमितत्वस्योपलक्षणमेतत् । स्मृताव्याप्तिरेवप्रमितमेवव्याप्यमनुमा । नत्विंद्रियवत्सत्तामात्रेणप्रमाकरणमित्य

र्थः । ननुतथापिनारिकेलद्वीपवासिनोधूमदर्शनादग्न्यनुमितिप्रसक्तिः । मैवं । व्याप्यस्वरूपप्रमितिवद्व्याप्तिप्रमितेरप्य
पेक्षितत्वात् । तथापिगृही(तविस्मृ)तास्मृतव्याप्तेस्तदवस्थःप्रसंगइत्यतउक्तं ॥ स्मृतेति । स्मृताव्याप्तिरेवसानुमोपयो
गिनीत्यर्थः । तथाचव्याप्तिस्मरणसव्यपेक्षंव्याप्यज्ञानमनुमानमित्युक्तंभवति । लिंगपरामर्शोनुमानंपरामर्शश्चानुसंधाना
त्मकंतृतीयंज्ञानमितिकश्चित् । तथाहि । महानसादौधूमस्याग्निनाव्याप्तिग्रहणसमयेयज्ज्ञानंतत्प्रथमं । गृहीतव्याप्तिकस्य
पर्वतादौयद्धूमज्ञानंतद्वितीयं । ततःसंबंधिदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारणकस्ययोधूमवानसावग्निमानितिव्याप्तिस्मरणस्यानंतर
मयंचाग्निव्याप्तधूमवानितिप्रतिसंधानात्मकंयद्धूमज्ञानंतत्तृतीयमनुमानमिति । तदेतदन्योनमन्यते । व्याप्तिस्मरणंपक्ष
धर्मताज्ञानमित्येतावदेवह्यनुमानसामर्थ्यं । तत्राननुभूतायाःव्याप्तेःस्मर्तुमशक्यत्वात्प्रथमंज्ञानमिष्यते । द्वितीय(ज्ञान)म
पिपक्षधर्मताविषयत्वादंगीक्रियते । ततोव्याप्तिस्मृतौसत्यांकिमपरमवशिष्यतेयदर्थंतृतीयंज्ञानमेष्टव्यमिति । सस्थूलदृश्वे
त्याद्यः । नखलुविशकलितेव्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञानेभावयतोनुमि(तिः)तं । परस्परवार्तानभिज्ञयोःसहकारितानुपपत्तेः ।
किंतुसंकलिते । नचतत्संकलितत्वंविनातृतीयज्ञानादितिकथंतन्नेष्टव्यं । आत्मासंकलयतीतिचेत् । सत्यं । वृत्त्याह्यसौ
संकलयेत् । नस्वरूपेणैव । नचैवंतदेवास्त्वितिवाच्यं । पूर्वेणविनातदनुपपत्तेरिति । वयंतुब्रूमः । यत्रलिंगदर्शनादे
वव्याप्तिस्मृतिःअस्तुतत्रोक्तप्रकारः । यदातुगृहीतव्याप्तेर्विनापिलिंगदर्शनात्वचनादिनैवव्याप्तिस्मृतिराविरस्तितदाद्विती
यमेवलिंगदर्शनंप्रतिसंधानात्मकमुदेष्यतीतिनावश्यंभाविनीयंप्रक्रिया । यथाखलुसंस्कारसाहित्येसतिइंद्रियसन्निकर्षादेव

सोयमितिप्रत्यभिज्ञाजायतेतथात्रापीत्यंगीकारेनकश्चिद्विरोधइति । ननुव्याप्तिरेवकेनप्रमाणेनग्राह्या । यथायथंप्रत्यक्षा
नुमानागमैरित्युक्तं । यथाचैतत्तथावक्ष्यामः ॥ ७ ॥ द्विविधमनुमानंस्वार्थंपरार्थंचेति । तत्रयत्परोपदेशानपे(क्ष्य)क्षंव्या
प्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनंतत्स्वार्थं । परोपदेशापेक्षंतुपरार्थं । ससामर्थ्यलिंगप्रतीतिजनकंवाक्यंपरोपदेशः । तच्चप्रतिज्ञाहेतूदाहर
णोपनयनिगमनैःपंचभिरवयवैरुपेतमित्येके ।तमिमंनियममरोचयमानमाह ॥ [१।१।१] उक्तेति । उक्ताव्याप्तिरेवसानुमा। व्याप्त्युक्ति
रेवपरोपदेशइतियावत् । एवशब्दोनियमनिराकरणपरोनपुनःपक्षांतरनिवृत्त्यर्थः । पक्षांतरस्यस्वयमेववक्ष्यमाणत्वात् । ननु
योधूमवान्सोग्निमानितिव्याप्त्युक्तिःकथंप्रत्यायनांगं । वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यस्मिन्ननाश्वासादित्यतउक्तं । स्मृतेति । तुश
ब्दश्चशब्दार्थोजिज्ञासितेतिसमुच्चिनोति । गृहीतव्याप्तेस्तदुक्तिःस्मरणहेतुरगृहीतव्याप्तेस्तुजिज्ञासाजनिकेत्युच्यते । नत्वाग
मतयोपयुज्यतइत्याशयः । ननुव्याप्त्युक्तिरेवपरोपदेशइत्ययुक्तं । प्रथमतएवव्याप्त्युक्तेरसंगतत्वात्इत्याशंकांपरिहरन्नुक्ताव्या
प्तिरेवसेतिप्रतिज्ञातमुपपादयति ॥ [१।१।१] प्रतिज्ञातेति । प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यसंगतेःपरिहारः । तदेत्यध्याहार्यं । किमाक्षेपे ।
अत्र वक्तव्ये(व्यं)। एतदुक्तंभवति । योहिपर्वतमग्निमंतंप्रातिपद्यमानःपरेणनिरग्निकंमन्यमानेनकिंपर्वतस्याग्निमत्त्वेमानमित्यनु
युज्यते । सयदियोधूमवानसावग्निमानितिव्याप्तिमात्रंपरंप्रतिस्वप्रतिपन्नार्थसिद्ध्यर्थंब्रूयात्तदाकानामासंगतिः । परपृष्टप्रमा
णस्योपन्यस्यमानत्वात्। किंचापरंवक्तव्यमवशिष्टंयदर्थंशब्दांत(रंवक्तव्यंस्या)रमवशिष्टंस्यात् । अतोव्याप्तिवचनमेवपरोपदेश ॥२६१॥
इति ॥ स्यादेतत् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततयालिंगानुसंधानंखल्वनुमानं । पक्षधर्मतामनंगंमन्यमानैरपिलिंगस्यसत्तातावदवश्य

मंगीकरणीया । अन्यथाव्याप्त्यंगीकारव्याघातात् । साचनाविवक्षितस्थाना । तथासतियस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिनासव
स्याप्यग्निमत्त्वादिप्रसंगात् । अतोव्याप्त्यनुसारेणनियतदेशधर्मताप्यंगीकरणीयैव । व्यधिकरणोपिहिकृत्तिकागतएवोदयो
रोहिण्युदयासत्तिंगमयति । नतुयत्रतत्रत्यः । ततस्तावदनेनवक्तव्यंयावताव्याप्तिविवक्षितस्थलधर्मतोपेततयालिंगस्यानुसंधा
नंस्यात् । तदप्याकांक्षाक्रमेणाभिधातव्यमितिस्थितेनिराश्रयस्यप्रमाणस्याभिधातुमशक्यत्वात् । प्रमाणजिज्ञासोत्थापनायवि
षयोपक्षेपरूपंपर्वतोग्निमानितिप्रतिज्ञावाक्यंवक्तव्यं । ततःकस्मादिदंप्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्याकांक्षायांपरांगतापन्नलिंगस्वरूप
मात्रप्रतिपादकंधूमवत्त्वादितिहेतुवचनं । ततोस्यसामर्थ्यजिज्ञासायांव्याप्तिप्रतिपादनाययोधूमवानसावग्निमानित्युदाहरणवा
क्यं । पक्षादिविवक्षितस्थलधर्मताप्रतिपादनार्थंधूमवांश्चायमित्युपनयः । ततःसर्वस्यबुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुंतस्मा
दग्निमानेवेतिनिगमनं । अतएवप्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थतांमन्यमानानिरस्ताभवंति । तदेवमेतावतिवक्तव्येक
थंव्याप्तिमात्रमुक्त्वाकृतीस्यादिति । उच्यते । यत्तावत्प्रतिज्ञावश्यंभावेकारणमुक्तं । तदसत् । विवादेनैवविषयोपक्षेपस्यसि
द्धतयाऽऽकांक्षोदयस्यसमर्थितत्वात् । तथाप्याकांक्षितत्वाल्लिंगस्वरूपस्यतत्पक्षधर्मतायाश्चप्रतिपादनायहेतूपनयौवक्तव्यावि
तिचेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि । किंयेनधूमवत्त्वंपर्वतवृत्तितयावगतंतंप्रतिहेतूपनयौवक्तव्यौ । उतविपरीतंप्रति । आद्यं
दूषयति ॥ [१।१।२] लिंगमिति । तत्रविवक्षितेस्थले। अवशिष्टंकिमस्तीतिपूर्वेणान्वयः । लिंगस्वरूपतदीयपक्षधर्मताविज्ञापनायहि
हेतूपनयोपयोगः । तच्चेद्विज्ञानंपरस्यस्वतःसिद्धंतदाकिंहेतूपनयाभ्यामितिभावः । द्वितीयमनूद्यदूषयति ॥ [१।१।२] यदीति ।

तत्रेत्यनुवर्तते । असिद्धंपरेणाप्रमितं । तदास्यलिंगस्यस्वरूपासिद्धस्यमानतैवकुतः । नास्तीतियावत् । दूरेवक्तव्यतेत्येवश ब्दार्थः । नन्वेवंसतिव्याप्तिरपिनवक्तव्या । सापियदिविदितव्याप्तिकंप्रत्युच्यतेतदाभिधानवैयर्थ्यं । विपरीतस्यतुव्याप्तत्वा सिद्ध्यातत्प्रमाणमेवनभवतीतिकुतोव्याप्त्यभिधानमितितत्रापिवक्तुंशक्यत्वात् । तथाचवादिप्रतिवादिनोर्मौनमेवापतितमि ति । मैवं । उभयथाप्यदोषात् । व्याप्तिर्हिनस्वरूपेणोपयोगिनी । नापिज्ञाततामात्रेण । अपितर्हिस्मर्यमाणा । तथाचगृ हीतव्याप्तिकंप्रतितत्स्मारकतयाऽगृहीतव्याप्तिकंप्रतितदैवजिज्ञासाजनकतयाव्याप्तिवचनमुपयुज्यतइत्युक्तमेव । एवंतर्हि हेतूपनयावपिनानुपयुक्तौ । नहिपक्षधर्मोपेतंलिंगंस्वरूपेणोपयुक्तं । नापिविदितत्वमात्रेण । किंतुज्ञातचरंस्मर्यमाण तया । ज्ञायमानमपिनवृक्षादिसाधारण्येन । किंतर्हिलिंगतया । तथाचविदितलिंगस्वरूपपक्षधर्मतंप्रतितत्स्मारकत्वेन लिंगतयानुसंधायकत्वेनेतरंप्रतितज्जिज्ञासाजनकत्वेनहेतूपनययोःसार्थक्यमेवेत्याशंक्याह ॥ [११३] यदीति । स्मारकत्वमुक्त स्यसर्वस्योपलक्षणं । मात्रग्रहणेनप्रत्यायकत्वंव्यावर्तयति । हेत्वादिकमितिशेषः । पक्षधर्मोपेतस्यलिंगस्येतिचस्यादित्य तःपरंतन्नयतइत्यध्याहार्यं । स्मर्तुरित्युपलक्षणं । अत्रव्याप्तिवचने । निमित्तसप्तमीयं । हेत्वादावितिच । ततश्च व्याप्तिवचनवद्धेत्वादिकमपिपक्षधर्मोपेतस्यलिंगस्यस्मरणानुसंधानजिज्ञासाजनकंस्यादितियद्युच्यतेतन्न । यतोव्याप्तिवच नेनैवतत्स्मरणादिमतस्तस्यहेत्वादिनाप्रयोजनंनास्तीतियोजना । एतदुक्तंभवति । यदिहिहेत्वादिकंवाक्यतयाप्रत्यायकं स्यात्तदासामर्थ्यचिंतोपयुज्यते । यदातुतत्स्मारकत्वादिनैवोपयुक्तंतदासंस्कारोद्बोधोपयुक्तंसादृश्यसंबंधादिकंकिमप्येष्ट

व्यं । तद्व्याप्तिवचनेपिसमानं । योधूमवानसावग्निमानित्यभिहितेखल्वनुमानमुद्राविदत्रधूमवत्त्वंव्याप्यमित्यवबुध्यतए
व । ततस्तदीयपक्षधर्मतादिस्मृत्यादिमानपिकथंनभवेदिति । यद्वापरोपदेशस्यपंचावयवतानियतिंवदन्प्रष्टव्यः । कि
मेतत्पंचावयवंवाक्यमागमतयाव्याप्तिपक्षधर्मोपेतस्यलिंगस्यप्रत्यायकं । उतस्मारकादिमात्रं । आद्येतुस्यादेवेदं ।
परव्युत्पादितरीत्यावाक्यपरिमाणंकथंचित् । नचासौयुज्यते । वादिप्रतिवादिनोरितरेतरस्मिन्ननाश्वासात् । आ
श्वासेवाप्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धौहेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यात् । द्वितीयेत्वाह ॥ यदीति । परोपदेशवाक्यंयदिस्मरणादि
मात्रकारणमंगीक्रियतेतदात्रव्याप्तिवचनेसत्येवस्मर्तुर्व्याप्तिवचनादेवस्मरणाद्युत्पत्तेरितियावत् । अत्रव्याप्तिवचनातिरिक्तेश
ब्देप्रयोजनंनास्तीतिनासाववश्यंवक्तव्यः । दृश्यतेखलुलोकेपदैकदेशादितोपिपदार्थस्मरणादिकं । शास्त्रेपिचवाक्यैकदे
शप्रयोगः । तत्रवक्तुराप्तत्वावधारणादनुसरणं प्रतिवादिनितुतन्नास्तीतिचेन्माभूत् । नह्येतदागमतयाप्रत्यायकमित्युक्तं । अन्य
थासांव्यावहारिकःकेवलव्यतिरेकिप्रयोगोपिनानुसरणीयः । वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वात् । प्रतिवादिन्य
प्यनुसरणेनिग्रहस्थानोद्भावनंनस्यादितिचेत् । लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारातिक्रमेतदवकाशात् । अन्यथाप्रकरणाद्यापन्नस्यासं
कीर्तनमपिनिग्रहहेतुःस्यात् । किंप्रकरणाद्यापन्नतयायंनवदत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेतिसंदेहस्यप्रकृतेपितुल्यत्वादिति । अपरआह ।
प्रमेयावधारणार्थंहिप्रमाणोपन्यासः । प्रमेयावधारणंचनिर्विवादातत्प्रतीतिः । नचसाप्रमाणस्वरूपमात्रोपदर्शनेनभवति ।
किंनामतदाभासोद्धारेणापि । अन्यथातत्प्रामाण्यस्यैवानवस्थानात् । तथाचप्रतिज्ञावाक्येनविषयमुपक्षिप्यतत्रहेतुनाप्रमाणस्व

रूपमुपदर्श्यतस्योदाहरणवाक्येनविरुद्धानध्यवसितानैकांतिकत्वनिरासःक्रियते। उपनयेनासिद्धिरपास्यते। निगमनेपिहेत्वनुवादेनतस्मादेवनान्यस्मादितिसिद्धसाधनतापक्षिप्यते। साध्यानुवादेनत्वग्निमानेवनतुनिरग्निकइतिबाधप्रतिपक्षप्रतिक्षेपःक्रियते। तदेवंविधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तयेपंचावयववाक्यमावश्यकमिति। तदयुक्तं। एवंवदतापियावताविवादावसानंतावान्परोपदेशइत्युक्तंस्यात्। तथाचपंचावयवंवाक्यंपरोपदेशइत्ययुक्तं। पंचावयवोक्तावपिविवादावसितेरभावात्। किंत्वाकथापरिसमाप्तेःपरोपदेशइतिवक्तव्यमित्याशयवानाह॥ नेति। विवादावसितिर्विवादावसानोपेतासाध्यप्रतीतिः। नन्वेतदयुक्तं। उदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्यकृतत्वात्। निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेपिविवादानवसानेसर्व(दा)थापितत्प्रसंगादित्यतआह॥ दृष्टांतेति। दृष्टांतपदेनोदाहरणार्थमुपलक्षयति। आदिपदेनोपनयनिगमनार्थग्रहणं। विषयसप्तमीयं। एवंयथाप्रतिज्ञातार्थे। साधनंवक्तव्यमितिशेषः। स्यादेवेतिसंबंधः। तुशब्दोयस्मादित्यर्थे। अयमर्थः। सत्यमुद्धृताभासात्प्रमाणात्प्रमेयावधारणंभवतीति। किंतुपंचभिरप्यवयवैस्तादृशप्रमाणप्रतीतिरेवनभवतीतिब्रूमः। आभासोद्धारपरोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तौतत्साधनस्यापिवक्तव्यत्वात्। नचतत्रविप्रतिपत्तिर्नकर्तव्या। नापिवाङ्मात्रेणतन्निवृत्तिः। प्रतिज्ञार्थसमानयोगक्षेमत्वात्। नचोदाहरणादिष्वेवसर्वशंकोद्धारकारणमस्ति। अनुपलंभात्। पंचावयवप्रयोगएवकथामुद्रणापातात्। अतःप्रमेयनिर्णयावधित्वेऽनुमानप्रयोगस्यनपंचावयवत्वनियमोयुज्यते। अपितुकथापरिसमाप्त्यवधिकत्वमेवांगीकार्यमिति। सत्यंनिश्शेषतोविवादनिवृत्तिर्नपंचावयवप्रयोगेपिभवतीति। तथाप्यवांतराकांक्षानिवर्तकत्वेनपंचावयवमेवावांतरवाक्यंपरिसमाप्यतइत्यतआह॥

[११४] लिंगेति । चोहेत्वर्थे । अनुमेतितत्संबंधिवाक्यमुपलक्ष्यते । एवंसतिकिमत्रप्रमाणमित्यवांतराकांक्षानिवृत्तिहेतौधूमवत्त्वमि
तिलिंगोक्तौकृतायामप्यवांतरवाक्यपर्यवसानमवश्यंभवतीतितन्मात्रमेववाक्यमंगीकरणीयं । नतुपंचावयवत्वनियतिरिति ।
यदुक्तंस्मरणादिमात्रहेतुत्वेनवाक्यस्योपयोगस्तच्चव्याप्तिवचनमात्रेणभवतीतिव्याप्तिरेववक्तव्येतितदयुक्तं । तथासतिलिंगमा
त्रवचनस्यापिप्रयोक्तव्यत्वापातात् । संभवतिहितस्यापिव्याप्तिपक्षधर्मतास्मरणादिहेतुतेत्युक्ताभिप्रायमजानानस्यचोद्यंवाप
रिहरति ॥ लिंगेति । यथाव्याप्त्युक्तावेवंलिंगोक्तावप्यनुमावसितिर्ध्रुवास्यात् । इष्टापादनमेतदित्यर्थः । चशब्दःप्रतिज्ञाहे
तुगर्भैवेत्याद्युक्तपक्षांतरसमुच्चये । नचैवंसतिव्याप्तिरेवेत्यवधारणानुपपत्तिः । येनयेनप्रकारेणव्याप्त्यादिस्मरणादिकंभवति ।
यश्चसांव्यावहारिकस्तंतमुपादायनियमनिराकरणस्यतत्रेष्टत्वादित्यभिसंधिः । एतेनप्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थता
पिसमर्थितावेदितव्येति ॥ ९ ॥ निर्दोषतामंतर्भाव्ययुक्तिरनुमेत्युक्तं । दोषपरिज्ञानएवतद्वियुक्तायुक्तिःसुज्ञानेत्यतोयुक्तिदो
षोनिरूपणीयः । धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपियन्निमित्तंकश्चिदर्थोऽर्थांतरज्ञानंनजनयतिसंशयविपर्ययौवाकरोतिसयु
क्तिदोषः । सद्विविधः । साक्षाद्वाचनिकश्च । तत्राद्यंविभागेनोद्दिशति ॥ विरोध[११४]इति । प्रायेणानुमानदोषाःविरोधएवां
तर्भवंतीतिप्राधान्यात्प्रथमंतदुद्देशः । एवेतिपरपरिसंख्यातमाधिक्यंनिराकरोति । दोषाणांसतामत्रैवांतर्भावात् । अनंतर्भूता
नांचदोषत्वनिरासात् । साक्षादितिवचनोपधानेनविनार्थनिष्ठं । (उक्तयु)उक्तंयुक्तेःसामर्थ्यं । दूषणंत्वितितुशब्दसंबंधःसाक्षा
त्त्वितिवा । युक्तेर्युक्तित्वाभिमतस्यार्थस्य । साधनाभिमतस्यार्थस्यसाध्याभिमतेनार्थेनसंभावितप्रतीतिकस्यापिसाध्यसाधनभा

वस्यबाधलक्षणमयोग्यत्वंविरोधइतिशिष्यैरेवोह्यतामित्याशयवानसंगतिंनिरूपयति ॥ प्रतिज्ञायामिति[११।४] । प्रतिज्ञापदेनतद
र्थोलक्ष्यते। विषयसप्तमीयं। असंबंधोत्राकांक्षालक्षणसंबंधविरहः। अत्रापियुक्तेरितिगौणोनिर्देशः। असंबंधोसंगतिरितिपर्याया
वित्यतोव्यवहारसाध्यतासूचनायोक्तेत्युक्तं । विरोधासंगतिस्वरूपस्यस्फुटत्वादन्यैरुपदर्शितत्वाच्चकिमत्रोदाहरणोपदर्शनेनेति
हिशब्देनाह। ननुकथंद्वेएवानुमानदूषणेपरपरिगणितानामसिद्धत्वादीनांबहूनांसत्वादित्यतस्तेषामत्रांतर्भावंविभावयितुंविरोध
विभागमाह ॥ विरोधोपीति[११।५] । सामान्यविभागेनसहविशेषविभागस्यसमुच्चयेऽपिशब्दः । असंगतिरप्यनेकविधेतिवात्रिधै
वनत्वेकविधएव । येनासिद्ध्यादीनामंतर्भावोदुर्घटःस्यात् । यद्वायावंतोनुमानाभासाःपरपरिगणितास्तावद्भेदतांनिवर्तयितु
मेवशब्दः । सर्वेषामत्रैवांतर्भावात् । त्रैविध्यंदर्शयति ॥ [११।५]प्रतिज्ञार्थेति । साध्यधर्मविशिष्टोधर्मीप्रतिज्ञार्थः । तस्यप्रतिस्प
र्धिसद्भावोविरुद्धता । यत्रार्थेलिंगप्रमितिःसाध्यसिद्ध्युपयोगिनीतत्रतदभावोलिंगराहित्यं। व्याप्तेरभावोऽव्याप्तिः। इतिशब्दो
ध्याहार्यः । साध्यसाधनभावसंबंधयोग्यताविरहोहिसाध्यसाधनाभिमतयोस्तद्भावासंभवेभवति । नचसाधनस्यतद्भावेऽपिवि
रुद्धस्यसाध्यतासंभवति । निशितत्वेपिपरशोराकाशस्यछेद्यताभावात् । नापिसाध्यस्यतथात्वसंभवेपिअसमर्थस्यसाधनतो
पपद्यते । छेद्यत्वेपिकाष्ठस्यकुंठकुठारस्यछेदकत्वाभावात् । अतःप्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनांयुक्तंविरोधित्वं । अस्तुलिंगराहित्या
व्याप्त्योर्युक्तिदोषत्वं । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतातुकथंतद्दोषः । साध्यसंबंधित्वादितिचेन्न । साध्याभिमतस्यतद्भावासंभवेसाधनाभि
मतस्याविषयवृत्तित्वात् । नन्वेवंसतिसिद्धसाधनतापिविरोधएवस्यात् । नहिसिद्धस्यसाध्यतासंभवति । नचास्त्वितिवाच्यं ।

उक्तप्रकारत्रयानंतर्भावात् । सिद्धसाधकोसंगतइतिस्ववचनविरोधाच्चेति । मैवं । सतिसाकांक्षत्वेऽन्वयायोग्यत्वंविरोधः । न
चसिद्धसाधनस्यसाकांक्षतास्तीतिनासौविरोधेंतर्भवति । ननुचान्यत्रत्रिविधोविरोधइत्यादिनालिंगराहित्याव्याप्त्योरेकतामु
पादायसाध्यस्यसाधनस्यवाऽननुगमोदृष्टांतविरोधस्तृतीयतयापरिगृहीतः । अत्रापिसाध्यसाधनवैकल्यंदृष्टांतस्येतिवक्ष्यति ।
तत्कथमेतत् । नचात्रापितदध्याहारेणतथैवव्याख्यानंयुक्तं । दृष्टांतदोषस्यानुमानदोषतानुपपत्तेः । नहिदृष्टांतोनुमानं ।
तथाप्यनुमानांगव्याप्तिदूषकतयानुमानदोषत्वमस्तु । दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्येसाधनस्यसाध्यपरित्यागात् । साधनवैकल्येतु
व्याप्तेरनुपदर्शनादितिचेत् । न । सथासत्यव्याप्त्यैवसंगृहीतत्वेनतृतीयत्वानुपपत्तेरिति । उच्यते । स्वार्थानुमानेहिदृष्ट
व्याप्तिकस्यलिंगस्यविवक्षितस्थलेसिद्धिमात्रेणसाध्यप्रमितिरुत्पद्यतइतितत्परिपंथिनांदोषत्वमभिप्रेत्यप्रतिज्ञार्थविरुद्धतालिंगरा
हित्याव्याप्तीनामत्रग्रहणं । परार्थानुमानेत्वव्याप्त्यौपयिकस्यापिदृष्टांतदोषस्यतदाश्रयतयाप्रतीतत्वेनतथैवोद्भावनीयताज्ञा
पनायतेनसहत्रिविधत्वमन्यत्रोक्तमितिनविरोधः । यद्वासाध्यसाधनोभयाश्रयहीनसाध्यसाधनोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनानष्टौ
दृष्टांतदोषानेकेभाषंते । तन्निरासायदृष्टांतदोषस्यपृथगुपादानं । तथाहि । उभयविकलस्तावन्नपरिसंख्येयः । अन्यतर
वैकल्येनैवदृष्टांतदुष्टतासिद्धावाधिक्यप्रसंगात् । अन्यथैकैकविकलपरिसंख्यानानुपपत्तेः । कथंतर्ह्यन्वयव्यतिरेकीतिचेत् ।
न । कथंचिदित्युक्तमेव । साध्याद्यव्यावृत्तिस्तुदृष्टांतस्यगुणएवनदोषः । सतोहिसताव्याप्तिंदर्शयितुंदृष्टांतोन्वेष्टव्यः । वैधर्म्य
दृष्टांतस्यायंदोषइतिचेत्सएवकिमर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिबोधायेतिचेत् । न । तस्याःसाक्षादनुपयोगात् । पारंपर्येणोपयोगे

सु० ४५

तुसाधर्म्यदृष्टांतएवासाविति किंपृथगुपादानेन । उभयाव्यावृत्तश्चाधिक्यनिरस्तः । आश्रयहीनस्त्वाश्रयासिद्धिसमानयो
गक्षेमइतिद्वावेवदृष्टांतदोषौ । असार्वत्रिकश्चदृष्टांतदोषः । नहिसर्वत्रदृष्टांतएवव्याप्तिरुपदर्शनीयेत्यस्तिनियमः । आनुमा
निकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणात् । स्यादेतत् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयाहिकालातीतप्रकरणसमौसंगृहीतौ । लिंगराहित्यमित्यसि
द्धिः । अव्याप्तिश्चत्रिविधाभवति । साधनस्यसाध्येनसंबंधाभावः । सत्यपिसंबंधेतदभावेनापिसंबंधःसाध्याभावव्या(प्त)प्य
ताचेति । तदेतत्त्रयंक्रमेणानध्यवसितानैकांतिकविरुद्धसंज्ञांलभते । तथाचपरनिरूपितप्रस्तारस्यसमसनमेवानेनकृतंस्यात् । न
चानेनकिमपिप्रयोजनं । अन्यथापुरुषमतिवैरूप्येणप्रक्रियांतरस्यापिसावकाशत्वात् । नचब्रह्मतर्कादितर्कशास्त्रमनुसृत्येत्थं
व्युत्पादनमितिवाच्यं । प्रयोजनाभावेंधपरंपरापत्तेरिति । उच्यते । अस्तिप्रक्रियांतरकरणस्यप्रयोजनं । तथाहि । प्रतिज्ञार्थ
विरुद्धतयाहिस्ववाक्यविरोधस्यापिसंग्रहंवक्ष्यति । नचकालातीतत्वादिनासलभ्यते । अपिचव्यवहारोपिप्रतिज्ञार्थविरु
द्धतयोपपद्यते । नकालातीतत्वादिनावैयर्थ्यप्रसंगात् । असाधकमिदंकालातीतत्वात् । सत्प्रतिपक्षत्वादित्यस्यप्र
बलसमबलप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः । नचात्रविशेषणस्यकिमपिप्रयोजनमस्ति । हीनबलस्यप्रमाणपदेनैवनिरस्तत्वात् ।
प्रमाणतदाभासाविवेकएवहिप्रमाणशब्दप्रयोगोनत्वप्रामाण्यनिश्चये । अहीनबलतयावाविशेषणेसंभवतितदवांतरभेदोपा
दानंनिरर्थकमेव । तथाचैकमेवेदंदूषणंस्यात् । लिंगराहित्यग्रहणेनचादूषणानामपिदूषणतयापरपरिगणितानामाश्रय
व्यधिकरणसाध्यासिद्ध्यन्यथासिद्धीनांनिरासोलभ्यते । अन्यथासिद्धेर्दूषणत्वेपिप्रकारांतरस्यवक्ष्यमाणत्वात् । अन

ध्यवसितत्वादिभेदोपिकिंव्याप्त्यभावेसंभवतीत्येतावतापरिसंख्येयोव्यवहारोपयोगित्वाद्वा । नाद्यः । व्यर्थव्युत्पादनस्या
तिप्रसंगित्वात् । नद्वितीयः । वैयर्थ्यप्रसक्तेः । नेदंसाधकमनैकांतिकत्वादित्यस्यहिसपक्षवृत्तित्वेसतिविपक्षवृत्तित्वादित्य
र्थः । नचात्रविशेषणव्यवच्छेद्यंकिंचिदस्ति । एवंविरुद्धत्वादित्यस्यसपक्षावृत्तित्वेसतिविपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः । तथाच
वैयर्थ्यमेव । साध्यविपर्ययव्याप्यत्वादित्यत्रापिसंबंधमात्रेणकृतार्थत्वेव्याप्तिग्रहणंव्यर्थमेव । एवमवांतरभेदव्युत्पादन
मपिनिरस्तं । शिष्यमतिवैशद्यायव्युत्पादनंत्वनुमतमेवेतिनस्वीयव्यवहारविरोधइति । विरोधवदसंगतेरपिप्रभेदाःस्वयमेवो
हनीयाः । एवंसाक्षाद्युक्तिदोषमभिधायवाचनिकदोषमाह ॥ [११५] न्यूनेति । न्यूनशब्दोभावप्रधानः । युक्तेर्दूषणमितिप्रकृतम
नुवर्तते । अवश्यवक्तव्यापरिपूर्तिर्न्यूनत्वं । कृतकार्यत्वमाधिक्यं । वचनदोषात्तत्प्रतिपादितायुक्तिरपिदुष्टास्यादित्येतयो
र्वाचनिकत्वं । नन्वयुक्तोयंविभागः । विरोधासंगत्योरपिवाचनिकत्वात् । नहिकृतकत्वंस्वयमेवदुष्टं । अनित्यत्वसाधनेपित
थात्वापत्तेः । कृशानुशैत्यादौतथेतिचेत् । तत्किंकृतकत्वंकृशानुशैत्यंवाशब्दनित्यत्वंवासाधयितुंस्वयमेवप्रवृत्तं । येनतत्रदुष्टं
स्यात् । किंनामतत्साधनतयाशब्देनप्रदर्शितं । एवमसंगतावपिसिद्धसाधनतादिलक्षणायांवाच्यमित्याशंकानिरासार्थंतुशब्दः ।
न्यूनाधिक्येएववाचनिकेनविरोधासंगती । स्वार्थानुमानेपिदर्शनादितिभावः । संतुतर्हिप्रतिपत्तृप्रतिपादकयोरेवैतेदोषाः । य
थानिशातमसिमाकाशेछिन्नेवाव्यापारयन्पुरुषोदोषवान्भवतिनासिः । एवंकृतकत्वादिकंकृशानुशैत्यादौव्यापारयन्पुरुषएवा
पराधीस्यात् । नतुकृतकत्वादिकमिति । मैवं । कृतकत्वादेरदुष्टत्वेतद्व्यापारयतोप्यपराधानुपपत्तेः । अन्यथाशब्दानित्यत्वसा

धनेप्रयुंजानोप्यपराध्येत। ततःकृशानुशैत्यादेःसाध्यतानर्हत्वंनित्यत्वादिसाधनेकृतकत्वादेरसमर्थत्वमित्यादिरर्थशब्दगतएवदो षोंगीकरणीयः। नह्युपाधिमंतर्भाव्यभवन्दोषोनदोषोभवति।तथासतिबहुविप्लवापत्तेरिति। ननुकथमेतएवानुमानदोषाः। सो पाधिकत्वस्याप्यतिरिक्तस्यसत्त्वादित्यतस्तत्स्वरूपानुवादेनोक्तांतर्भावमाह॥ ११।६ साध्येति। साधनस्ययत्साध्यव्यापकवैलोम्यं साऽव्याप्तिः। चशब्दात्सत्प्रतिपक्षताच। साध्यस्याधर्मसाधनत्वादेर्व्यापकोयोनिषिद्धत्वादिधर्मः। यत्राधर्मसाधनत्वंतत्रनि षिद्धत्वमितिनियमात्। तेनसाधनस्यहिंसात्वादेर्वैलोम्यंसाध्यापेक्षयावैपरीत्यमव्याप्तत्वमितियावत्। यत्रहिंसात्वंतत्रनिषिद्ध त्वमितिनियमाभावात्। वैधहिंसायांसत्यपिहिंसात्वेनिषिद्धत्वाभावात्। तदनेनसोपाधिकस्यस्वरूपमुक्तं। साध्यव्यापकत्वेस तिसाधनाव्यापकोहिधर्मउपाधिस्तद्वत्त्वंचसाधनस्यसाध्यव्यापकाव्याप्यत्वमेव।एतत्प्रागनुमानाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेव। साध्यव्यापकंपरित्यजतःसाध्यपरित्यागावश्यंभावात्।नहिसाध्यमपरित्यजंस्तद्व्यापकंपरित्यजतीतियुज्यते।साध्यपरित्यागश्चा व्याप्तिरेव। अपरेतुनिरुपाधिकःसंबंधोव्याप्तिः। सोपाधिकत्वेतुलक्षणाभावाद्व्याप्त्यभावइत्याचक्षते। तदसत्। व्याप्तिज्ञा नाधीनमुपाधिज्ञानंतदधीनंचनिरुपाधिकत्वज्ञानंतदायत्तंव्याप्तिज्ञानमितिचक्रकप्रसंगेनतस्यव्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तेः। त त्किंसोपाधिकस्याप्यस्तिव्याप्तिः। मैवं। व्याप्तत्वानुपाधिकत्वयोःसमनियमेपिव्याप्तिबोधानंगतयोपाध्यभावस्यलक्षणत्वानु पपत्तेरुक्तत्वात्। नन्वेवंचेत्कथंसाध्यसाधनव्यवहारः। आगामिसंभावनापेक्षयेतिब्रूमः। वस्तुतस्तुयोधर्मोयद्व्यापकाव्याप्तस्तस्य तेनाव्याप्तिरित्येववक्तव्यं। अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालंतुसत्प्रतिपक्षतैव।साधनस्यसाध्यव्यापकपरित्यागोहिपक्षादन्यत्रवास्यात्पक्षे

वा।नतावदाद्यः। तथासतिस्फुटव्यभिचारपरित्यागेनोपाध्युद्भावनस्यानवसरत्वात्। द्वितीयेतुसाध्यव्यापकस्यपक्षाद्व्यावृत्तिः साध्यमपिव्यावर्तयतीतिसत्प्रतिपक्षतैव। एतेनोपाध्यभावस्यप्रतिपक्षत्वेनोपाधेर्दूषणत्वं। नहियदभावोयत्रदूषणंसोपितत्रदूषण मितियुक्तंविरोधादितिपरास्तं। पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनैवोपाधित्वात्।एतदर्थंचसाध्यव्यापकस्यवैलोम्यंपक्षाद्व्यावृत्तिःसाधनस्य सत्प्रतिपक्षतेतियोजनीयं। भावप्रधानस्यादोषत्वंत्विष्टमेव।ननुचप्रागनुमानादपिसत्प्रतिपक्षतानुमानोत्तरमव्याप्तिर्वाकिंनस्यात्। मैवं। पक्षेहिसाध्यस्योपसंहारेप्रतिपक्षावसरः। नचव्याप्तिग्रहणसमयेपक्षादिप्रविभागोस्तीतिकथंतदाप्रतिपक्षत्वंस्यात्। अनु मानोत्तरमव्याप्तिःकथमितिवक्तव्यं। साध्यव्यापकउपाधिःपक्षाद्व्यावृत्तमानःसाध्यमपिव्यावर्तयति। तथाचसाध्यरहितेतत्रव र्तमानंसाधनंसाध्यंव्यभिचरतीतिचेत्। न। तथासतिबाधितसत्प्रतिपक्षयोरपिव्यभिचारितापातात्। ॐमितिचेत्। न। नि रसिष्यमाणत्वात्। बाधप्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसंभवेकिंतदुपजीविनाव्यभिचारेणेतिचेत्तर्हिव्यापकव्यावृत्त्याप्रतिपक्षेणै वानुमानेदूषितेकिंतदुपजीविनाव्यभिचारेणेतितुल्यं। किंचपक्षेव्यभिचारःकिंनिश्चितःउतसंदिग्धः।नाद्यः।विकल्पानुपपत्तेः तथाहि। पक्षेसाध्याभावोनिश्चितोनवा। आद्येकिंप्रमाणांतरेणोतसाध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या। प्रथमेततएवानुमानंदुष्टमि तिकिमुपाधिना। नद्वितीयः।परस्पराश्रयत्वप्रसंगात्।उपाधेःसाध्यव्यापकत्वनिश्चयेतद्व्यावृत्त्यासाध्यव्यावृत्तिनिश्चयःसतिच तस्मिन्नसाविति।नेतिपक्षेसाध्यव्यापकत्वानिश्चयात्।उपाधेःकथंतद्व्यावृत्त्यापक्षेसाधनस्यनिश्चितोव्यभिचारःस्यात्। पक्षेसंदि ग्धोव्यभिचारस्तुस्वतएवसिद्धोनोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्षः।सर्वानुमानोच्छेदहेतुश्च। तस्मादनुमानोत्तरकालंसत्प्रतिपक्षतैवेत्यु

चितं। एतदेवाभिप्रेत्यसएवोपाधिदोषोपीत्यादिवचनं। अनुकूलतर्कादिनासाध्यव्यापकत्वनिश्चयेसतिपक्षेनिश्चितव्यभिचारिता
सिद्धिरितिचेत्। न। निश्चितसाध्यव्यापकव्यावृत्तेर्बाधत्वेनततएवानुमानेदूषितेव्यभिचारवैयर्थ्यात्। तथापिसोपाधिकत्वंसत्प्र
तिपक्षत्वमितिगतःपक्षइतिचेत्। न। प्रतिपक्षस्ययावज्जीवंतद्भावानंगीकारात्। सामर्थ्यानिर्धारणायामेवसत्प्रतिपक्षोनिर्धारिते
तुसामर्थ्येबाधकोवास्यात्। बाध्योवेतिकोनामनाभ्युपैति। अत्रसोपाधिकत्वमितिवक्तव्येसाध्यव्यापकवैलोम्यमितिवचनमुपा
धिलक्षणस्यापिप्रदर्शनार्थं। तदपिसाध्यसमव्यापकत्वपक्षनिरासाय। नन्वेषपक्षःटीकाकृतांगीकृतः। मैवं। परमतानुवादत्वात्।
अन्यथैकसाध्याविनाभावइत्युदयनवचनोदाहरणवैयर्थ्यात्। दूषणंतुस्फुटत्वान्नोक्तं। तथाहि। समपदंकिंविषमव्याप्तिकव्य
वच्छेदार्थमुतप्रयोजनांतरार्थं। नाद्यः। पार्थिवपरमाणुरूपादयोनित्याःपरमाणुविशेषगुणत्वात्। आप्यपरमाणुरूपादिवदि
त्यादौपृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेर्विषमव्याप्तिकस्यापिउपाधित्वेनतद्व्यवच्छेदस्यायुक्तत्वात्। प्रतिपक्षोन्नायकत्वसंभवेनदूषण
त्वाच्च। विषमव्याप्तिकस्योपाधित्वेपक्षेतरत्वस्यापितत्प्रसंगइतिचेत्। तत्किमुक्तविशेषणद्वयोपेतंनवा। नेतिपक्षेततएवानुपा
धित्वं। आद्येतुतस्याप्युपाधित्वेकोदोषः। पर्वतेतरत्वादेःसर्वत्रसंभवेननैवमितिचेत् न। अनुमानव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणप्राब
ल्येसतिसाध्यव्यापकत्वभंगात्। तदभावेचानुमानभंगस्येष्टत्वात्। अन्यथाशब्दोभिधेयःप्रमेयत्वाद्घटवदित्यादावशब्दत्वादेः
समव्याप्तिकपक्षेतरस्यानिरासप्रसंगात्। तदिदमिष्टमपित्यजत्यनिष्टमपिगृह्णातीतिनविशेषणं। यदप्युक्तं। स्वसंबंधेनयःस्वी
यंधर्ममन्यत्रयोजयेत्। सउपाधिर्यथालोकेजपादिःस्फटिकादिषु। इहाप्यव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुता। उपाधेःस्यात्तदा ॥२६७॥

तस्यसमव्याप्तिर्यदाभवेदिति । अत्रवक्तव्यं । किमनेनोक्तंभवति । किंविषमव्याप्तिकस्यव्याप्यत्वाभावात्तत्संबंधेनसाधनाभिम
तेव्याप्यताभ्रमानुपपत्तेरदोषत्वेनतद्व्यवच्छेदायसमपदमिति । किंवान्वर्थोपाधिशब्दसंपादनार्थमिति । नाद्यः । प्रतिपक्षोन्नाय
कत्वेनदूषणत्वसंभवेस्वगतव्याप्त्यवभासकताभावस्यादोषत्वात् । साध्यसाहचर्यदर्शनेनैवव्याप्यताभ्रमसंभवाच्च । नद्वितीयः ।
उपाधिशब्दसंबंधस्यस्वकपोलकल्पितत्वात् । अतएवभगवानाचार्यःसोपाधिकत्वमित्यनभिधायसाध्यव्यापकवैलोम्यमित्याह ।
व्यवहारास्तु परकृतसंकेतेनापिनिर्वहणीयाः । यद्वाक्वचित्साध्यव्याप्यतासद्भावेनोपाधित्वेऽन्यत्रापिगौण्यावृत्त्या(उपाधि)
व्यवहारोपपत्तिः । अतएवनद्वितीयोपि । ननुचविषमव्याप्तिकस्यप्रतिपक्षोन्नायकत्वंनसंभवति । क्वचित्पक्षेतरविपर्ययस्यासाधा
रणत्वादिति । मैवं । असाधारणस्यदूषणत्वासंमतेः । संमतौवातत्रोपाधित्वाभावस्यव्युत्पादनात् । यत्रोपाधिःपक्षैकदेशाद्व्यावर्तते
तत्रकथंप्रतिपक्षः । भागासिद्धिप्रसंगात् । नचासौनोपाधिःपक्षैकदेशाद्व्यावृत्त्यापिसाधनाव्यापकत्वसंभवात् । नचायंसमव्याप्तिप
क्षेस्तिदोषः । उपाधिमत्येकदेशेसाध्यसद्भावनियमेनतंविहायैकदेशांतरस्यैवपक्षीकरणौचित्यादिति । उच्यते । अस्माभिरप्युपा
धिव्यावृत्तिमा(नैवैक)नेकदेशःपक्षीक्रियते । एकदेशांतरेपियदिसाध्यसंमतिःतदातस्यापक्षीकरणमेव । असंमतौतुतत्रदोषांतरमे
वभविष्यतीतिकिमनुपपन्नं । ननुशंकितौपाधौकथंप्रतिपक्षःसंदिग्धासिद्धिप्रसंगेनासमबलत्वादितिचेन्न । पाक्षिकसिद्ध्यादिनासत्प्र
तिपक्षताफलस्यसंशयस्यानिवारणात् । संशयानंगत्वमेवासमबलत्वमभिप्रेतं । स्यादेतत् । साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकत्वं
किमुपाधिसामान्यलक्षणंकिंवाविशेषलक्षणं । नाद्यः । समवायःसमवेतःसंबंधत्वात्संयोगवदित्यत्रसाधनावच्छिन्नसाध्यव्याप

ककृतकत्वोपाध्यव्यापनात् । वायुःस्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वेसतिउपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वात्घटवदित्यत्रद्रव्य
त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वोपाध्यव्याप्तेश्च । नचसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्ययत्किंचिदवाच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यच
नोपाधित्वमितिवाच्यं । तत्रतत्राचार्यैरंगीकृतत्वात् । व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्च । नद्वितीयः । सामान्यलक्षणस्यव
क्तव्यतापातात् । नचान्वयव्यतिरेकिधर्मत्वंतदितिवाच्यं । तस्यात्रायमुपाधिरितिव्यवहारकारणत्वाभावात् । तथात्वेच
लक्षणवैयर्थ्यादिति । अत्रब्रूमः । इदमेवसामान्यलक्षणं । साध्यपदेनावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यस्याभिधानात् । नचतत्रप्रति
पक्षासंभवः । यदवच्छिन्नसाध्येयउपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावेहेतुत्वोपपत्तेः । यथासमवायःसंबंधत्वेसतिसमवेतत्वेनही
नोकार्यत्वादाकाशवत् । वायुर्द्रव्यत्वेसतिस्पार्शनत्वेनहीनोचाक्षुषत्वात्आकाशवदिति । नचात्रसाध्यविशेषणवैयर्थ्यं । श
ब्दोनस्पर्शवद्विशेषगुणःप्रत्यक्षत्वेसत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यादाविवव्यभिचारपरिहारार्थत्वात् । क्वचित्साध्यावच्छेदकाव
च्छिन्नस्योपाध्यभावस्यहेतुत्वात् । यथावायुःस्पार्शनोनभवतिद्रव्यत्वेसत्यचाक्षुषत्वादिति । व्यतिरेकव्याप्तौतूक्तमेवोत्तरं ।
साध्यसाधनपदाभ्यांचप्रकृतयोरेवविवक्षितत्वान्नकश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । योयत्साध्यव्यापकोयत्साधनाव्यापकइतिवास्यार्थइति
सर्वंसुस्थं । ननुचसोपाधिकत्वस्यसत्प्रतिपक्षत्वेपितेनैवानुमानदोषाधिक्यमिति । मैवं । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनैवप्रबलप्रमा
णविरुद्धतालक्षणकालातीत(ता)वत्समबलप्रमाणविरुद्धतायाःसत्प्रतिपक्षतायाअपिसंगृहीतत्वात् । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रंहि ॥२६८॥
प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्युक्तं । एवंतर्हिदुर्बलेनविरोधोपिप्रतिज्ञार्थविरुद्धतास्यात् । उक्तलक्षणोपेतत्वादित्यतआह ॥ [१।१।६]दुर्बलेने

ति । अयमर्थः । प्रकरणादिवशाद्धिसामान्यशब्दाअपिविशेषेवर्ततइतिप्रसिद्धं । यथाविशिष्टसमयेपुरुषमानयेत्युक्तेपु
रुषविशेषएवानीयतेनतुयःकोपिपुरुषः । प्रकृतेचानुमानस्यासाधकत्वनिमित्तपरिसंख्यानं । नचदुर्बलेनविरोधेप्यनुमानमसा
धकंभवति । प्रबलविरोधादिनातस्यैवाभासत्वात् । यथाविमतश्चक्षुष्मान्रूपापरोक्षज्ञानित्वादित्यत्रविमतोंधःपुरुषत्वादि
ति । अतःसामान्यशब्दप्रसक्तोपिदुर्बलेनविरोधो(नानुमानासाधकतावच्छिन्न)नप्रतिज्ञार्थविरुद्धता । किंतुप्रबलसमबल
प्रमाणविरुद्धतैवेति । नन्वेवमाधिक्यनिरासेपिनानुमानविरोधत्रैविध्यंसंभवति । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्यैवगतत्वात् ।
विरोधेनैवसाध्यविरहिणिपक्षेवर्तमानस्यहेतोरव्याप्तिर्भवति । नहिविरोधस्याव्याप्त्यसंकीर्णमुदाहरणमस्ति । यत्रतुविरोध
संभवस्तत्राव्याप्तेरेवान्यत्रावधृतसामर्थ्यायादूषणत्वात् । विरोधस्याव्याप्त्युत्थापनेनचरितार्थत्वादित्याशंकांभिक्षु(क)पादप्र
(सारणन्यायेन)सरणेनपरिहरति ॥ १९।६ स्ववाक्येनेति । प्रमाणमित्यनुवर्तते । नकेवलंप्रमाणविरोधेकिंतुस्ववाक्येनविरोधेपि
प्रमाणंनैवसाधकतांव्रजेत् । एवशब्देनपरेषामपिसिद्धोयमर्थइतिदर्शयति ।यथोक्तं । अविरोधिग्रहणात्प्रत्यक्षानुमानागमाभ्यु
पगतस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनोनिरस्ता(इति)भवंति । एतदुक्तंभवति । प्रतिज्ञार्थविरोधोद्वेधाभवति । प्रमाणविरोधः
स्ववाक्यविरोधश्चेति । तत्राद्यःप्रबलसमबलप्रमाणविरोधात्माद्विविधोभवति । द्वितीयोप्यपसिद्धांतजातिभेदेनद्वेधा । जाति
श्चस्ववचनविरोधस्वन्यायविरोधस्वक्रियाविरोधभेदेनत्रेधा । तत्रास्तांतावत्प्रमाणविरोधः । स्ववाक्यविरोधग्रहणंतावत्पृथक्कर
णीयं । तस्याप्यव्याप्त्युत्थापनेव्यापारायोगात् । स्ववाक्यविरोधेहिकिंसाधनस्योभयाभिमत्या(पक्षे)व्यभिचारोभवेत् । किंवा

न्यतराभिमत्या । नाद्यः । स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासंमतेः । नद्वितीयः । तस्यस्वतस्सिद्धत्वेनस्ववाक्यविरोधानपेक्षत्वात् । अदोषत्वाच्च। तस्मादविषयवृत्तिताहेतुत्वेनप्रतिज्ञार्थविरुद्धतापृथगेवपरिसंख्यातव्येति । किंचायंनकेवलंव्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरनुमानस्यैवदोषः । किंनामतदनपेक्षस्यप्रत्यक्षादेरपि । तथाचान्यत्रोपलब्धसामर्थ्यस्यानुमानेपिस्वातंत्र्यसिद्धिरित्याशयवताप्रस्तावादनुमानमितिवक्तव्येप्रमाणमित्येवाधिकृतं । एतेनैतदपिपरास्तं । अस्तुस्ववाक्यविरोधस्यपृथग्दोषत्वमव्याप्त्युत्थापकत्वायोगात् । बाधप्रतिरोधरूपःप्रमाणविरोधस्तुनस्वतंत्रदोषः । प्रमाणविरोधेहिहेतुरपक्षधर्मोवास्यात् । अनैकांतिकोवा । (स्यात्)जिज्ञासितधर्मणोधर्मिणःपक्षत्वात् । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवतश्चापक्षत्वेनतद्धर्मस्यापक्षधर्मत्वनियमात् । साध्यधर्म(र्मि)ण्येवप्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवतिदर्शनेनव्यभिचारात् । नचसपक्षविपक्षावेवान्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयौनपक्षइतिसांप्रतं । यदिहिपक्षंविहायबहिरेवाविनाभावोवगम्यतेतदाबहिर्व्याप्तिबलेनपक्षधर्मोपिहेतुर्नपक्षेसाध्यंसाधयेत् । असिद्धाहितत्रतस्यसाध्येनव्याप्तिः । तस्मादंतर्बहिर्वासर्वोपसंहारेणाविनाभावोवगंतव्यः । एवंचसिद्धःपक्षेव्यभिचारःसाधनधर्मस्य । ननुप्रतिरोधेकथं । तत्रापिव्याप्तिग्राहकस्यप्रमाणस्यप्राबल्यात् । उभयत्रापिप्रमाणसद्भावेव्याप्त्यासिद्धावंतर्भावादिति । प्रमाणविरोधस्यप्रमाणांतरेप्यविषयवृत्तिताहेतुत्वेनावगतस्वतंत्रदूषणभावस्यानुमानेपितथैवांगीकर्तुमुचितत्वात् । अपिचकिंव्याप्तिग्रहणसमयेऽव्याप्तेरुपस्थापकःप्रमाणविरोधःस्यात् । उतानुमानप्रवृत्त्युत्तरमपि । आद्यस्त्विष्यतएव।मानबाधेनतद्भवेदितिवक्ष्यमाणत्वात् । नद्वितीयः।उपजीव्यपरित्यागेनोपजीवकस्वीकारस्यायुक्तत्वात् । प्रमाणविरुद्धस्या

पक्षधर्मत्वेसिद्धसाधनस्यापितथात्वंस्यात् । समानन्यायत्वात् । ऽमितिचेन्न । स्वार्थानुमानेपिसिद्धसाधनस्यदोषत्वापत्तेः । न हिपक्षधर्मतासिद्धिःपरार्थएवानुमानेदोषः । तस्मात्परानाकांक्षितत्वादसंगतएवसिद्धसाधनंइति ॥७॥ एवमनुमानदोषान्निरूप्य प्रसंगात्परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामपिविरोधादिष्वेवांतर्भावइत्याह ॥ संवादेति । निगृह्यतेपराजीयतेएभिरितिनिग्र हानिग्रहस्थानानि । ननुचप्रतिज्ञाहान्यादीनांवक्तृदोषाणांकथमर्थवचनदोषेषुविरोधासंगतिन्यूनाधिक्येष्वनुप्रवेशइत्यतउक्तं संवादानुक्तिसंयुक्ताइति । तथाप्यनुपपत्तिरेव । विरोधादिचतुष्टयस्यानुमानदोषत्वेनोक्तत्वात् । निग्रहस्थानानांचनियमेनानु मानाश्रयत्वाभावात् । नहिपुनरुक्तिरनुमानएवसंभाविनी । प्रश्नादावप्युपपत्तेरित्यतोस्त्यत्रविशेषइतितुशब्देनाह । द्विविधंहि विरोधादिचतुष्टयं । समयबंधादिकथासर्वरूपसाधारणमसाधारणंच । तत्रानुमानस्यैवयदसाधारणंविरोधादितत्रानुमानदो षाणांसर्वेषांप्रवेशोभिहितः । साधारणेतुसर्वनिग्रहस्थानानामितिनकश्चिद्विरोधः । निग्रहस्थानस्वरूपानुवादपूर्वकमंतर्भाव प्रकारश्चलेशतोन्यत्रास्माभिर्दर्शितइति । यद्वाकथाबाह्यादीनामेषांनिग्रहस्थानताव्यवच्छेदार्थस्तुशब्दः । ननुकेयंकथा नामेत्यपेक्षायांतत्स्वरूपंनिरूपयन्सामान्यलक्षणंविभागमुद्देशंचाह ॥ वादइति । अत्रकथेतिलक्ष्यपदमावर्तनीयं । वि चारगोचरेत्युपस्कर्तव्यं । विजानतामितिजातौबहुवचनं । तथाचानेकविद्वत्कर्तृकविचारगोचराकथावाक्यसंदर्भःकथेतिसा मान्यलक्षणसिद्धिः । ताश्चकथाःवादादिभेदेनतिस्रस्त्रिविधाइत्यर्थः । विजानतांमतेनतिस्रइतिवा । तेनन्यूनाधिकसंख्योक्ति स्तद्विरोधादयुक्तेत्युक्तंभवति । वादलक्षणमाह ॥ स्वार्थमिति । तत्वनिर्णयसाधिनीत्यर्थाद्यर्थजल्पवितंडाव्यवच्छेदः । तथापि

वितंडाविशेषेतिव्याप्तिस्तदर्थंकेवलमित्युक्तं । साक्षादित्यर्थः । तुशब्देनतत्वनिर्णयसाधनादपिजल्पविशेषात् । तदुद्देशेनप्रवृत्तत्ववैलक्षण्यंदर्शयति । यदातुविदिततत्वौवीतरागाववविदिततत्वैःपरैरभ्यर्थितौकथांकुरुतस्तदातत्राव्याप्तमेतल्लक्षणं । नचासौनवादः । अन्यत्रानंतर्भावेनतिस्रइत्यस्यव्याघातादित्यतउक्तं । स्वार्थंपरार्थमपिवेति । अपिशब्दउभयार्थतासमुच्चयार्थः । जल्पलक्षणमाह ॥ [१।१।८] जल्पइति । आदिपदेनख्यात्यादेर्ग्रहणं । अर्थादिव्यपेक्षयेतिवादव्यावृत्त्यर्थं । आनुषंगिकार्थादिसाधनत्वंवादस्यापिसंभवतीतिव्यपेक्षाग्रहणं । वितंडाव्यावृत्त्यर्थंसतामेवेति । सतामित्येवोक्तेनवितंडाव्यावृत्तिसिद्धिः । वितंडायामप्येकस्यसत्त्वात् । बहुवचनस्यजात्यर्थत्वात् । तेनैवेत्युक्तं । वितंडांलक्षयति ॥ [१।१।८] वितंडेति । तुशब्दोवादजल्पव्यवच्छेदार्थः । कथेत्यनुवर्तते । कर्तृभेदेनकथाभेदेतिप्रसंगइत्यतोलक्षणांतरमाह ॥ [१।१।९] अप्रकाश्येति ॥ सद्भिःस्वसिद्धांतमप्रकाश्यासाधयित्वाऽसतांपक्षस्यदूषणमेवक्रियतेयत्सावितंडेत्यर्थः । प्रतिवादिनःस्वपक्षसाधनेनविनापरपक्षप्रतिक्षेपमात्रेणपर्यवस्यंतीकथावितंडेत्युक्तंभवति । नन्वेतदेवकिंनिमित्तंप्राश्निकाद्यधीनमितिब्रूमः । तेपिकुतएतादृशनियमंकुर्युरितिचेन्न । तत्वज्ञानायोग्यानसतःप्रतिसद्भिःस्वसिद्धांतसाधनेतेषांतत्वज्ञानोत्पादप्रसंगात् । तस्यचनिषिद्धत्वादित्याशयेनासतामित्युक्तं । एतेनप्रथमलक्षणस्यापिसमर्थनंवेदितव्यं । नन्वसंभवीदंलक्षणं । परपक्षदूषणंहितत्प्रतिपादकप्रमाणदूषणेनैवभवेत् । नचस्वपक्षसाधनहीनायांवितंडायांतत्संभवतीत्यतआह ॥ [१।१।९] उक्तइति ॥ तैरसद्भिःप्रथमंस्वपक्षसाधनायमानेउक्तेसतिसद्भिस्तस्यमानस्यदूषणंवक्तव्यं । असतोवादिभूतस्यस्वपक्षसाधनंपरपक्षनिराकरणंचकरणीयं । सतस्तुप्रतिवादिनस्तत्प्रमाणदूषणेनैवचरितार्थत्वमित्युक्तंभ

वति । क्वचित्सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकोवादजल्पयोरित्यतःपरंपठितः । ततएतामेवसंगतिमाश्रित्यटीकाकृतातत्रैवव्याख्यातः । किंचगुरुशिष्यादयोऽसमानविद्याअपिवादेअधिक्रियंते । तत्वनिर्णयार्थित्वात् । जल्पवितंडयोस्तुसंभावितसमानविद्ययोरेवा धिकारः । ययोरेवसमंवित्तंययोरेवसमंश्रुतं । तयोर्विवाहोवादश्चनोत्तमाधमयोःक्वचिदितिस्मरणात् । वादोजल्पवितंडालक्ष णोविवादः । अन्यथाअत्यंतापकृष्टोप्युत्कृष्टतमेनवैयात्याद्धटमानोयदिवादैवात्तमभिभावयेत् । यद्वावृथाख्यातिंलभेत । त थाचप्राश्निकादीनामसुज्ञत्वंप्रत्यवायश्चस्यात् । अपूज्यःपूज्यतेयत्रेतिवचनात् । एवंचवादाज्जल्पवितंडयोर्भेदः । नन्वेतदयु क्तं । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेनविद्यासाम्यवैषम्ययोर्ज्ञातुमशक्यत्वादितिचेन्न । जल्पवितंडार्थिनोर्विद्यासाम्यादेःपरीक्षयानिश्चयोप पत्तेः । तदेतदाह ॥ [११।९] विद्येति । विद्यापरीक्षापूर्वाकारणभूतायस्यास्सातथोक्ता । विद्यापरीक्षानिश्चितसाम्ययोरेववितंडादातव्या नविषमविद्ययोः । जल्पश्चैवं । विद्यापरीक्षापूर्वएवेतिव्याख्येयं । द्वितीयैवशब्दोवादव्यावृत्त्यर्थः । समानविद्ययोरेवेत्ययंनि यमोनवादेऽस्तीति । ननुजल्पवितंडार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयायकर्तव्यापरीक्षाकिंकथयाउतान्यथा । नान्यथा । अन्यो न्यसंघर्षणेनविनातदसिद्धेः । आद्येपिकिंवादेनजल्पवितंडाभ्यांवा । नप्रथमः । ख्यात्यादिकामयोःस्पर्धावतोःवादानुपपत्तेः । नद्वितीयः । अनवस्थापातादितिचेत् । न । वादेनतावद्विद्यापरीक्षणस्येष्टत्वादित्याशयवान्वादस्यविद्यापरीक्षायां(कार)तत्कारण त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयितुमुपोद्घातंतावदाह ॥ [११।१०] उच्चेति । यतोविद्ययोच्चत्वेननिर्णीतत्वमेवजयोनीचत्वेननिर्णीतत्वंचपरा जयइत्यर्थः । इतिविद्यापरीक्षणंवादेनेतिवक्ष्यमाणेनान्वयः । एवमुपयुक्तमभिधायव्यतिरेकमाह ॥ [११।१०] विनैवेति । निर्णीयतेऽनयेति

निर्णीतिस्तत्वस्यनिर्णीतिस्तत्वनिर्णीतिर्वादइतियावत् । तत्वनिर्णीतिंविनोच्चनीचत्वविज्ञानंनहीत्येवोक्तेविनावादेनेतिवक्ष्य
माणविरोधःस्यात् । अतोजल्पादिनेत्युक्तं । इतिशब्दस्तस्मादित्यर्थे । विद्यापरीक्षणंवादेनेतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते ।
यद्यपिसत्साधनोपलंभेजल्पेपिभवतिवादिनोरुच्चनीचत्वविज्ञानं । तथापितदुद्देशेनाप्रवृत्तेस्तादर्थ्यस्यप्रथममनिश्चयान्नतदर्थे
जल्पोदातुंशक्यते । व्यतिरेकस्यान्यदीयाकारणत्वमात्रनिश्चयहेतुत्वाद्वादस्यकारणतामवधारयितुमन्वयंचाह ॥ [११।११] वादेनेति ॥
चशब्दोन्वयस्यव्यतिरेकेणसमुच्चयार्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांसमर्थितमर्थमुपसंहरति ॥ [११।११] इतीति । इतितस्माद्वादस्यपूर्वत्वं।
जल्पवितंडार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयहेतुपरीक्षार्थंप्रथमानुष्ठेयत्वंसिद्धमित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । समानविद्ययोरेवजल्प
वितंडे । समानविद्यताचपरीक्षानिश्चेया । परीक्षाचवादकथयाविधेया । नजल्पवितंडाभ्यां । जयेनहिविद्याधिक्यंनिर्णेतव्यं।
पराजयेनचतन्न्यूनता । जयपराजयौचप्रमाणतर्काभ्यांप्रकृतप्रमेयसाधनसामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणावुच्चनीचत्वनिर्णयविषयता
शब्दवाच्यावेवप्रकृतोपयोगिनौ । तौचवादएवसंभवतोनजल्पवितंडयोः । तत्रयत्किंचिन्निग्रहोद्भावनमात्रेणजयपराजयव्यव
स्थापनात् । अतोजल्पवितंडार्थंजल्पवितंडाभ्यर्थनाभावान्नानवस्थेति । जल्पवितंडार्थिनोर्विद्यापरीक्षायांवादेनकृतायांकिं
कार्यं । समविद्यत्वसंभावनायांजल्पवितंडेकर्तव्येइत्युक्तमेव । विषमविद्यतावधारणायांकिंविधेयमित्यपेक्षायामाह ॥ त
[११।११] त्सिद्धाविति । तेनवादेनैवतस्यनीचोच्चभावस्यसिद्धौसत्यामन्ययोर्जल्पवितंडयोर्व्यर्थता । ततश्चाकर्तव्यतेत्यर्थः । प
रीक्षार्थेनवादेनैवोपरमइति । जल्पवितंडार्थिनोर्विद्यापरीक्षार्थंवादकथाप्रथमंदातव्येत्युक्तस्यापवादमाह ॥ [११।१२] बहुविद्यत्वे

वति । क्वचित्सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकोवादजल्पयोरित्यतःपरंपठितः। ततएतामेवसंगतिमाश्रित्यटीकाकृतातत्रैवव्याख्यातः। किंचगुरुशिष्यादयोऽसमानविद्याअपिवादेअधिक्रियंते । तत्वनिर्णयार्थित्वात् । जल्पवितंडयोस्तुसंभावितसमानविद्ययोरेवा धिकारः । ययोरेवसमंवित्तंययोरेवसमंश्रुतं । तयोर्विवाहोवादश्चनोत्तमाधमयोःक्वचिदितिस्मरणात् । वादोजल्पवितंडालक्ष णोविवादः । अन्यथाअत्यंतापकृष्टोप्युत्कृष्टतमेनवैयात्याद्धटमानोयदिवादैवात्तमभिभावयेत् । यद्वावृथाख्यातिंलभेत । त थाचप्राश्निकादीनामसुज्ञत्वंप्रत्यवायश्चस्यात् । अपूज्यःपूज्यतेयत्रेतिवचनात् । एवंचवादाज्जल्पवितंडयोर्भेदः । नन्वेतदयु क्तं । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेनविद्यासाम्यवैषम्ययोर्ज्ञातुमशक्यत्वादितिचेन्न । जल्पवितंडार्थिनोर्विद्यासाम्यादेःपरीक्षयानिश्चयोप पत्तेः।तदेतदाह।। [१।१।९] विद्येति।विद्यापरीक्षापूर्वाकारणभूतायस्यास्सातथोक्ता। विद्यापरीक्षानिश्चितसाम्ययोरेववितंडादातव्या नविषमविद्ययोः । जल्पश्चैवं । विद्यापरीक्षापूर्वएवेतिव्याख्येयं । द्वितीयैवशब्दोवादव्यावृत्त्यर्थः । समानविद्ययोरेवेत्ययंनि यमोनवादेऽस्तीति । ननुजल्पवितंडार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयायकर्तव्यापरीक्षाकिंकथयाउतान्यथा । नान्यथा । अन्यो न्यसंघर्षणेनविनातदसिद्धेः । आद्येपिकिंवादेनजल्पवितंडाभ्यांवा । नप्रथमः । ख्यात्यादिकामयोःस्पर्धावतोःवादानुपपत्तेः। नद्वितीयः । अनवस्थापातादितिचेत्।न। वादेनतावद्विद्यापरीक्षणस्येष्टत्वादित्याशयवान्वादस्यविद्यापरीक्षायां(कार)तत्कारण त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसाधयितुमुपोद्घातंतावदाह।। [१।१।१०] उच्चेति । यतोविद्ययोच्चत्वेननिर्णीतत्वमेवजयोनीचत्वेननिर्णीतत्वंचपरा जयइत्यर्थः। इतिविद्यापरीक्षणंवादेनेतिवक्ष्यमाणेनान्वयः। एवमुपयुक्तमभिधायव्यतिरेकमाह।। [१।१।१०] विनैवेति।निर्णीयतेऽनयेति

ति । प्राक्परीक्षातोलोकसंवादादिनाऽन्यतरस्यप्रतियोग्यपेक्षयाबहुविद्यत्वसिद्धौतुवादोपिनैवदातव्यः । किमुजल्पवितं
डेइति । कुतइत्यतआह ॥ [११।१२] कारणमिति । विद्यापरीक्षायाइतिशेषः । वादइत्यनुवर्तते । वादोहिविद्यापरीक्षा
कारणमित्येष्टव्योनतुव्यसनितया । तत्फलंत्वन्यतएवजातमितिकिंपरीक्षयाकिंतदंगेनवादेनेति । यदुक्तंस्पर्धावतोःख्या
त्यादिकामयोर्वादोनसंभवति । तत्रासत्साधनोत्तरप्रयोगस्यावश्यमवर्जनीयत्वात् । ततश्चविद्यासाम्यवैषम्यनिर्णयानुप
पत्तेरितितत्राह ॥ [११।१२] सभेति । प्रश्नशब्दात्करोतीत्यर्थेईकक्प्रत्ययोवक्तव्यः । स्पर्धिनामितिजातौबहुवचनं । एवेत्य
स्ययुज्यतइत्यध्याहृतेनान्वयः । यतःसभादिपूर्वस्ततस्स्पर्धिनामपिवादोयुज्यतएवेति । तुशब्दोहेत्वर्थः । सभासभाप
तिप्राश्निकैर्नियतयोरसत्साधनादिप्रयोगवर्जनसंभवादितिभावः । यदुक्तंतत्सिद्धौव्यर्थतान्ययोरिरितितदयुक्तं । वादेनतत्त्व
निर्णयसिद्धावप्यर्थाद्यसिद्धेः । तथाचाभिलषितंनसिद्धंसिद्धंचानभिलषितमितितत्राह ॥ [११।१२] उभयेति । वादइत्यनुवर्तते ।
अस्यैवविवरणंनिर्णीतीति । नकेवलंनिर्णीतिकारकःकिंतुजयकारकश्च । जयशब्देनतत्साध्यमर्थादिकमुपलक्ष्यते । वि
द्यापरीक्षार्थेवादेजयिनोर्थादिकमपिसभापतिनासंपादनीयमितिभावः । एवंतर्हिनकदापिजल्पवितंडाप्रवृत्तिर्व्यर्थतान्ययोरि
तियुक्तेःसमानत्वात् । यथाहिविद्यावैषम्यनिर्णयेजितवतोर्थादिलाभः । तथातत्साम्येद्वयोरप्यर्थादिलाभःसंभवत्येव । नच
फलांतरमस्ति । येनपुनर्जल्पवितंडारंभःस्यादित्यतआह ॥ [११।१३] तत्वाप्रकाशएवेति । तत्वाप्रकाशइतिपरवंचनसामर्थ्यमुच्यते ।
तेनतत्साध्योर्थादिलाभोलक्ष्यते । इदमुक्तंभवति । यद्यपिविद्यासाम्यवैषम्ययोर्निर्णीतिजयौस्यातांतथापितात्विककथाफलरू

पावेव । पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थसमानविद्ययोःपुनर्जल्पवितंडाप्रवृत्तिरिति । नचैवंविषमविद्ययोरपितत्प्रवृत्तिः। उपप्लवप्रसंगस्योक्तत्वादिति । यद्वातत्वनिर्णयफलोवादोर्थादिफलेजल्पवितंडेइतिफलभेदेनकथाभेदउक्तः । सोनुपपन्नः । तथासत्यर्थादीनांभेदेनकथानंत्यप्रसंगादित्यतआह ॥ **तत्वेति** । यद्यप्यर्थादयोवांतरभेदभिन्नास्तथापितत्वाप्रकाशएकएववितंडाजल्पयोःफलं । तत्वनिर्णयेतरत्वरूपेणार्थादीनामेकत्वान्नोक्तदोषः । तदवांतरभेदविवक्षातुव्यर्थैवेतिभावः । एवंकथया विद्यापरीक्षणमितिपक्षःसमर्थितः । इदानीमन्यथेतिपक्षमपिसमर्थयमानआह ॥ [११।१३] **विनेति** । अविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिनेति शेषः । क्वापीत्यस्यपूर्वार्धेनान्वयः । तदासमविद्ययोःप्रथममपिजल्पादिःकथाविशेषःकार्यःस्यादित्यर्थः । तर्हिविद्यापरीक्षणं वादेनैवेत्युक्तिविरोधइत्यतआह ॥ [११।१४] **वादएवेति** । वादएवप्रथमंकर्तव्योभवेदितियदुक्तंतदन्यथावादेनविनाविद्यापरीक्षणस्य कर्तुमशक्यत्वएवातोनविरोधइति । अस्त्वेवमुपायांतरविरहेकथयैवविद्यापरीक्षणं । सातुवादइतिकुतः । तत्वनिर्णयार्थिनोरधिकारित्वात्तत्फलत्वाचेतिचेन्न । एवंतर्हिविजिगीषावतोरधिकारित्वादर्थादिफलत्वात्सभाद्यंगोपेतत्वाज्जल्पोपिस्यादिति । किमत्रजल्पशब्दवाच्यतामात्रमापाद्यतेकिंवावादशब्दवाच्यताभावः। अथवासमाहाररूपंकथांतरंयद्वानिमित्तद्वयसमावेशेवादशब्दस्यैवव्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्राप्युत्तरमाह॥[११।१४] **जल्पइति** । एतादृशस्यनिमित्तद्वयोपेतस्यात्रजल्पइतिनामस्यादित्यभ्युपगमेनाद्योनिरस्तः । अपिशब्देनवादशब्दवाच्यतांप्रतिज्ञायैतादृशस्येत्यनेनहेतुरुक्तः। तेनद्वितीयोनिराकृतः। नहिनिमित्तसद्भावेवाचकाप्रवृत्तिरितियुक्तं । जल्पशब्देऽपिसाम्यात् । अतस्तुलायांप्रमाणप्रमेयशब्दवदुभयशब्दवाच्यत्वमिति । तृतीयोप्यनेनैवनिराकृतः।

अन्यथातुलापिप्रमाणादितोविधांतरवतीस्यात्।वादस्यजल्पइत्यपिनामस्यादितिवादसंज्ञातुमुख्याजल्पसंज्ञात्वमुख्येतिसूचितं। तेनचतुर्थोपिनिरस्तः। तत्रहेतुविशेषसद्भावंतुशब्देनद्योतयति। तथाहि। यद्यपिकथकावादितोविजिगीषूतथापिसभ्यादिभिर्विजिगीषांपरिभाव्योत्पादितातत्वनिर्णयार्थितैवकथोपयोगिनी।अर्थादिलाभश्चांतराप्राप्तोनत्वादितएवोद्दिष्टइत्यमुख्यएव । अतएव पूर्वमुभयार्थःस्यादित्युक्तेसाम्यप्रतीतिप्रसक्तौनिर्णीतिजयकारकइतितत्वनिर्णीतेःप्राधान्यप्रदर्शनार्थंविवरणंकृतं। अन्यथाकथाफलद्वयस्यैवोभयशब्देनप्रतीतेर्विवरणंव्यर्थंस्यात् । अल्पाचूतरमितिलक्षणस्यव्यभिचारंकुर्वाणेनाप्येतदेवसूचितं । अन्यथा जयनिर्णीतिकारकइत्यवक्ष्यत्। सभ्यादिसंवरणंचविजिगीषुतापरिभवार्थमितिवदताप्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति । अपिचाधिकारिभेदादिकंबहिरंगतयैवकथाभेदकं । अंतरंगंतुप्रवृत्तिप्रकारएव । सचवादसंबंध्येवास्यांकथायामस्तीत्यतोवादत्वमेवमुख्यमित्याशयवानाह॥ [११।१४] **प्रतिज्ञेति**। विद्यापरीक्षार्थायांकथायांक्वापिप्रमेयेप्रतिज्ञामात्रेणप्रमाणोपन्यासरहितेनवचनेनसाध्यत्वं(प्र)ज्ञापनीयत्वंस्यात् । कुतएतत् । कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतिशाकल्येनपृष्टेयाज्ञवल्क्येनत्रयस्त्रिंशदितिवचनमात्रेणप्रतिज्ञापनस्यकृतत्वात्। साचविद्यापरीक्षार्थाकथेत्युपक्रमपर्यालोचनयासिद्धं। याज्ञवल्क्यशब्देनतत्कथोपलक्ष्यते। सप्तम्यर्थेवतिः। ततःकिमित्यतआह॥ [११।१५] **संवादइति**। एवंभावोहिवादिप्रतिवादिनोःसंवादेऽन्योन्याप्तताऽश्वासेसत्येवस्यात्। तदाऽश्वासोहिवादएवसंभवति। नजल्पे। विजिगीषुणापसिद्धांतादिपरिहारेणसर्वथाप्रमाणप्रश्नस्यकर्तव्यत्वात्। तेनायंवादएवेति(प्रति)ज्ञायतइति। नन्वेवंतर्हिनविद्यापरीक्षासंभवति। प्रमाणोपन्यासेहितत्समर्थनोपलंभाभ्यांसास्यात्। नतुप्रश्नप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रेणेत्यतआह॥ [११।१६] **विवादे**

इति । हेतुरितिप्रमाणमात्रोपलक्षणं । प्रमाहेतुरितिवा । नह्येकत्राप्तःसर्वत्राप्तएवेतिनियमोस्तीतिभावः । याज्ञवल्क्येनापितत्रत
त्रप्रमाणोपन्यासःकृतएवेतिसकलमनाकुलं । प्रकृतानांसभ्यसभापतिप्राश्निकानांस्वरूपजिज्ञासायामाह ॥ [१२।१५]सभेति । द्वौचश
ब्दौसभ्यादीनामन्योन्यसमुच्चये । तृतीयोविशेषणसमुच्चये । एवशब्दौतुवैष्णवाएवरागद्वेषविहीनाएवेतिसंबध्येते । अन्यथाक
थानुपपत्तिसूचनंतत्प्रयोजनं । स्युरितिवक्ष्यमाण(मिहापि)मत्रापिसंबध्यते । सभ्यानांप्राश्निकानांचविशेषणांतरमाह ॥ [१२।१६]स्यु
रिति । सर्वशब्देनवादिप्रतिवादिदर्शनस्यकथोपयुक्तस्यव्याकरणादेश्चसंग्रहः । पुनःसभ्यप्राश्निकग्रहणंसभापतिव्यवच्छेदार्थं ।
तत्सार्वज्ञस्यकथोपयोगाभावात् । सभ्याःप्राश्निकाश्चसर्ववेदिनःस्युरित्यन्वयः । ननुप्राश्निकानांक्वोपयोगः । विवदमानयोर्गुणदो
षावधारणादावितिब्रूमः । एवंतर्हितैरेवालंकिंसभ्यैरित्यतआह ॥ [१२।१६]एतदिति । अनंतरोक्तान्प्राश्निकान्एतच्छब्देनपरामृ
शति । क्वचित्सूक्ष्मेप्रमेयेएतेषांप्राश्निकानांकारणांतराद्वाज्ञानेसतिवादिनोर्गुणदोषनिर्णयायसभ्याश्चप्रमाणंस्युरितिवक्ष्यमाणेना
न्वयः । प्रमाणाश्रयेषुप्रमाणत्वोपचारः । यद्येवंप्राश्निकेष्वज्ञानशंकयासभ्यानांवरणं तदातेष्वप्यज्ञानशंकयान्येपिवरणीयाः ।
अन्यथानिर्णयाभावेनकथावैयर्थ्यापत्तेः । तेष्वप्येवमित्यतआह ॥ [१२।१६]एषांचेति । एषांसभ्यानांचाज्ञानेसतिदूरगाःदेशांतरस्थाः ।
नचैवंसभ्यसंवरणमप्यनर्थकं । ततःपरंप्रायेणाज्ञानशंकानुदयात् । लौकिकश्चायमर्थइति । दूरगान्निर्णायकत्वसंभवायविशि
नष्टि ॥ [१२।१७]पक्षेति । एकदेशोत्कीर्तनेनयथोक्तंसभ्यादिलक्षणमतिदिशति ॥ अप्रकाश्यस्वसिद्धांतमितिवितंडालक्षणमुक्तं ।
तत्कथंवादजल्पाभ्यांव्यावर्तकमित्यतआह ॥ [१२।१७]उभाभ्यामिति । वादजल्पयोरुभाभ्यामेवस्वपक्षसाधनंपरपक्षदूषणंकर्तव्यं

नतुप्रतिवादिनःपरपक्षदूषणमात्रेणकृतार्थतेति । सतामेवेतिसार्धश्लोकस्यात्रसन्निवेशेतुलक्षितौवादजल्पाविदानींतुवितंडायाः
लक्षणद्वयंविवक्षुस्तावदुपयुक्तमाह ॥ **उभाभ्यामिति** । कथावादजल्पलक्षणा । एतेनजल्पोर्थादिव्यपेक्षयेत्युक्तस्यवितंडा
यामतिव्याप्तिरपिपरिहृता । उभयसाधनवत्त्वेनसदैकाधिकारिकत्वेनवार्थादिव्यपेक्षकथायाविशेषितत्वात् । यदर्थंसतामेवे
त्युक्तंतद्वितंडालक्षणमाह ॥ **वितंडात्विति** । कथेत्यनुवर्तते । उभाभ्यामितियदर्थमुक्तंतल्लक्षणांतरमाह ॥ **अप्रका
श्येति** । उक्तेतैरितिपूर्ववदिति । उभाभ्यांसाधनमित्याद्युक्तं । तत्रसाधनायकिंप्रमाणंप्रयोक्तव्यं । यत्रयदस्तितत्रतदे
व(किं)वक्तव्यं । सत्यं । प्रमाणसंप्लवेतुकथं । किंसर्वमेवोतैकमेव । तत्रापिकिमित्यपेक्षायामाह ॥ [११।१७] **सद्भिरिति** ।
एकएव । नतुसंभवत्सर्वमाधिक्यप्रसंगात् । सचागमएवेतियोज्यं । यद्वाएकशब्दोमुख्यार्थः । ईश्वरादिप्रमेयेमुख्योवे
दादिरागमएववक्तव्यः(तस्यस्वातंत्र्येणसाध्यसिद्ध्यंगत्वात्)नानुमानमिति । नन्ववैदिकस्यवेदाद्यागमोपादानेऽपसिद्धांतःस्या
दित्यतउक्तं । सद्भिरिति । कुतोवेदादिप्रयोगनियमइत्यतआह ॥ [११।१७] **अभीष्टेति** । यतइतिशेषः । अनुमानंखलुनस्वातंत्र्येणे
श्वरादिसाधनस्येष्टे । सर्वत्रोपाधिप्रतिपक्षयोःसंभवात् । तदर्थमंततोप्यागमोनुसरणीयः । ततोवरंप्रथममेवागमोवक्तव्यः ।
तस्यस्वातंत्र्येणसाध्यसिद्ध्यंगत्वात् । नन्ववैदिकंप्रतिकथं । आगमंप्रयुज्यतत्प्रामाण्यंसाधनीयमिति । नन्वसद्भिःकिंव
क्तव्यं । नतावत्प्रत्यक्षं । अतींद्रियेतदयोगात् । नचागमः । स्वपरागमयोरन्योन्यंप्रामाण्यासंमतेः । नाप्यनुमानं
प्रयोगपरिमाणासंमतेः । तथाहि । सौगतोयदिद्व्यवयवप्रयोगंकुर्यात् । तदानैयायिकेनन्यूनेननिगृह्येत । अनिग्रहेवाप्रतिवा

दीपर्यनुयोज्यमुपेक्षेत । पंचावयवप्रयोगेतुअधिकेननिगृह्येत । तथास्वीकारेचापसिद्धांतेन । तथाचनियतावयववादिव्यतिरेके
णवितंडैवनस्यादित्यतआह ॥ [१।१।२८] स्वसिद्धांतेति । यथासिद्धांतंवक्तव्यमितिप्राङ्नियमात्स्वसिद्धांतनिर्णीतावयवप्रयोगावय
वपरिमाणापेक्षयैवन्यूनाद्यवतारादन्यथाकथानुपपत्तेरितिहिशब्दार्थः । सद्भिरागमोवक्तव्यइत्ययुक्तं । वैदिकस्यप्रतिवादिन
स्तद्दूषणेऽपसिद्धांतात् । अदूषणेतुपरपक्षादूषणेनकथाभावप्रसंगादित्यतआह ॥ [१।१।२८] प्रत्यक्षेति । आगमेतुवादिनाप्रयुक्तेप्रतिवा
दिनावैदिकेनतस्यान्यार्थतैवदर्शनीया । नानुमानस्येवाप्रामाण्यं । येनापसिद्धांतःस्यात् । ततएवकृतपरपक्षदूषणोपिभवेत् ।
अन्यार्थतांदर्शितवतागमस्यपराभिमतार्थात्प्रच्यावितत्वात् । नह्यपेक्षितार्थासाधकत्वादन्यत्प्रमाणदूषणमस्तीति । नन्वेवंस
तिकथंकथापर्यवसानं । स्वस्वाभिमतार्थाग्रहपरित्याजनोपायाभावादित्यतउक्तं । प्रत्यक्षेत्यादि । अत्रपराभिमतेर्थेप्रत्यक्षागम
विरोधमाश्रित्यनकेवलमेतावत् । अत्रोपक्रमादिलिंगविलोमतादोषोपिदर्शनीयः । अत्रान्यतममात्रेतात्पर्यं । अन्यथाधिक्य
प्रसंगात् । नन्वेतावतापिनकथासमाप्तिः । पराभिमतार्थानुपपत्तिमात्रेणस्वाभिमतार्थासिद्धेरित्यतःसत्यमित्याह ॥ [१।१।२९] लिंगेति ॥
दर्शनीयपदमनुवर्तते । श्रुत्यादीनांवेदादीनां श्रुतिर्लिंगंसमाख्याचेत्युक्तानांलिंगग्रहणेनैवगृहीतत्वात् । उपलक्षणंचैतत् । प
रार्थेप्रमाणानुकूल्यस्यस्वार्थेतत्प्रातिकूल्यस्यचनिरासोदर्शनीयइत्यपिद्रष्टव्यं । स्वसिद्धांतसिद्धप्रयोगपरिमाणानतिक्रमेणपरा
र्थानुमानवाक्यप्रयोगःकर्तव्यः । तथात्वेचनन्यूनाद्यवतारः । तदतिक्रमएवतदवकाशइत्युक्तं । अपरआह । यथावस्तुप्रयोक्त
व्यं । नचवस्तुतत्वएववादिनांविप्रतिपत्तेरवश्यंन्यूनाद्यवतारसंभवेनाप्रयोगप्राप्तिरितिवाच्यं । (त)यस्ययत्रतात्विकत्वाभिमान

स्तेनतत्प्रयोगानंतरंपरेणन्यूनादावुद्भावितेतथारूपतायाःसाध(नीयत्वात्)नात्। नचैवमर्थांतरापातः। हेतोरन्यतरासिद्ध्युद्भाव
नेतत्सिद्धिव्युत्पादनवत्प्रकृतोपयोगसद्भावादिति। तदयुक्तं। द्वित्रिपंचावयववादिपक्षाणांसर्वेषामपितात्विकतायाःसमर्थितत्वा
त्। स्वस्वनियमस्यैवतात्विकत्वमुपेत्यतदनतिक्रमेणैवप्रयोगांगीकारेतुसर्वथाकथोच्छेदापत्तेः। तत्तात्विकतायांप्रतिवादिनाविप्र
तिपद्यमानेनावश्यंन्यूनादेरुद्भावनात्। ननूक्तमत्रस्वस्वावयवकल्पनापरंप्रतिसमर्थनीयेति। दुरुक्तंतत्। तत्समर्थनस्याशक्यत्वा
दित्याह॥ १९।१९ त्रिपंचेति। त्रयःप्रतिज्ञाहेतूदाहरणानिउदाहरणोपनयनिगमनानिवा। पंचप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानिवा
अवयवाःयस्याःसात्रिपंचावयवा। एवशब्देनपक्षद्वयनियममाह। युग्मौद्वावुदाहरणोपनयाववयवौयस्याःसायुग्मावयविनी।
नियमादितिसन्निहितेनैवसंबध्यते। अनुमेतितादर्थ्यात्प्रयोगउच्यते। वैशेषिकादीनांतत्रैवव्यवहारात्। तंब्रूयाद्यदिपरो
नियतवादीतिशेषः। यद्वायोमीमांसकःतार्किकादिश्चत्रिपंचावयवामेवानुमांब्रूयात्। तंप्रतियःसौगतोनियमाद्युग्मावयविनीं
ब्रूयात्। सयदिताद्दशीत्र्यवयवापंचावयवाचनानुमेतिब्रूयादितियोज्यं। एवंपरिवर्तेनापिताद्दशीनानुमेत्यस्यप्रमाणाभावादि
तिशेषः। एतदुक्तंभवति। नैयायिकेनसौगतंप्रतिपंचावयवप्रयोगेविहितेसौगतोधिकमितिनिगृह्णीयात्। ततोनैयायिकेनपंचा
वयवप्रयोगस्यैवतात्विकत्वान्नैवमितिवक्तव्यं। ततःसौगतोनेदंतत्वमप्रामाणिकत्वादितिवदेदेव। अथनैयायिकेनाप्रामाणिक
त्वमसिद्धमितिवदताकथमितिसौगतेपृष्टवति(सति)केनप्रमाणेनस्वीयापंचावयवकल्पनासाध्या। नतावत्प्रत्यक्षेण। पंचावयव
वाक्यस्यव्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिंगप्रतीतिजनकत्वमित्यस्यार्थस्यतदगोचरत्वात्। नहिकार्यकारणभावःक्वापिप्रत्यक्षस्यविषयः।

नचागमेन । तदभावात् । पंचावयवयुक्तस्यवाक्यस्यगुणदोषविदितिभारतादिवाक्यमस्तीतिचेत् । न । सौक्ष्म्यंसंख्याक्रम श्चैवनिर्णयश्चप्रयोजनमित्यादिना तत्रैवान्यथाव्याख्यातत्वात् । नाप्युपमानाभावाभ्यां । नियतविषयत्वात् । नचार्थाप त्त्या । तदभावात् । अनुमानानतिरेकाच्चेति । माभूत्प्रत्यक्षादिनावयवकल्पनासिद्धिः । अनुमानेनतुभविष्यति । व्याप्तिप क्षधर्मतोपेतलिंगप्रतीतेःपंचावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादितिचेत् । नतावदिदमनुमानंत्वच्चेतसिपरिवर्त मानंपरप्रत्यायनांगं। किंनामप्रयुज्यमानं। तत्रकिंपंचावयवप्रयोगोस्यविधास्यते। अथद्व्यवयवः। नोभावपीत्याह ॥ [११।२०] नियतेति। नियतावयवस्यपंचावयवस्यद्व्यवयवस्यचयथासंख्यंसौगतनैयायिकयोर्बोधौपयिकत्वासिद्धौनानुमानेनाप्यवयवकल्पनासिद्धि रितिशेषः। यद्बोत्तरवाक्येनियतावयवासिद्धावित्यनुवादोयं। ततोनियतावयवासिद्धेरितिसिध्यति। पंचावयवप्रयोगे परेणाधि क्योद्भावनात् । द्व्यवयवप्रयोगेन्यतरन्यूनत्वापसिद्धांतयोरुद्भावनादित्यर्थः । ततःकिमित्यत आह ॥ [११।२०] व्याप्तीति । यत एवंनोपायांतरंतेनकारणेन। तेननैयायिकेनव्याप्तिमात्रेणयद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्तेतत्तत्कार्यमित्यादिव्याप्तिवचनमात्रे णैव उपलक्षणमेतत् । लिंगोक्तावित्यादिप्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमेनेत्यपिद्रष्टव्यं । साधनंपंचावयवनियमस्यकर्तव्यं स्यात् । सौगतेनापितदनुसरणीयं । इतरथातस्यापिप्रयोगानुपपत्तिप्रसंगादिति । ततोपिकिमित्यतआह ॥ [११।२१] तस्मादिति । यस्मात्प्रयोगेयत्तासाधनंवादिप्रतिवादिभ्यामन्यतरेणवास्वमतपरित्यागेनान्यमताभ्युपगमेकृतएवोपपद्यते। नान्यथा। तस्मा त्सैवानुमामता। व्याप्तिवचनादिकमेवपरार्थप्रयोगत्वेनसर्वत्रमंतव्यं । इदमुक्तंभवति । यदानैयायिकोद्व्यवयवेनपंचावयव

नियमंसाधयति । तदाद्व्ययवयवस्यतात्विकत्वंस्वयंमन्यतेनवा । नेतिपक्षेप्रतारकःस्यात् । आद्येऽन्यत्रापिकथंतत्तत्वंनस्यात् ।
एवंकथाभावप्रसंगभीरुःसौगतोपिपंचावयवेनद्व्यवयवस्यावश्यकतांप्रतिपद्यमानस्तत्वंमन्यतेनवा । द्वितीयेकथंततःप्रतिपद्येत ।
आद्येऽन्यत्रापिकुतस्तन्नतत्वं । अतोत्रसर्वसिद्धांतप्रकाराणांतात्विकत्वाद्युक्तंस्वसिद्धांतानुसारेणेति । अस्मादेवसंकटाद्बिभ्यदु
दयनोयंयथावस्तुवक्तव्यमित्युक्त्वायथासिद्धांतंवावक्तव्यमितिसमयंबद्ध्वाप्रवृत्तायांकथायां(न)न्यूनाद्यवतारइतिपक्षांतरमवादी
दिति ॥४॥ अवसितमनुमानं ॥४॥ निर्दोषंवाक्यमागमः । सद्विविधः । पौरुषेयोपौरुषेयश्च । तत्रापौरुषेयोवेदः । अन्यस्तुपौ
रुषेयइतिसुप्रसिद्धत्वान्नोक्तं । केचिद्वाक्यंवाक्यार्थेअनुमानमितिब्रुवते । तदनुपपन्नं । वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतःकालतोवाऽन्वय
व्यतिरेकाभावात् । अथेदंवाक्यंवाक्यार्थवत् । वाक्यत्वादितिसाध्यते । तत्रकिंवाक्यार्थमात्रंसाध्यतेतद्विशेषोवा । नाद्यः । वि
शेषप्रमितेर्निर्निबंधनत्वापत्तेः । द्वितीयेसविशेषःप्रतीतोनवा । आद्येवाक्यवैयर्थ्यं । द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता । विशेषस्या
न्यत्राभावादनैकांत्यंच । मतुबर्थश्चकिंप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःसंबंधांतरंवा । आद्येसाक्षात्लिंगतयावा । नप्रथमः । अनुमा
नवैयर्थ्यात् । अपसिद्धांताच्च । द्वितीयेतुनेदंवाक्यार्थानुमानंकितुसिद्धेर्थेवाक्यस्यलिंगतानुमानमेव । तत्रचदृष्टांतोन्यतरसा
ध्यविकलः । नद्वितीयः । तदभावेनबाधात् । अथैवंप्रयुज्यते विवादाध्यासितानिपदानिस्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वकाणि ।
आकांक्षादिमत्पदकदंबकत्वादिति । तदयुक्तं । विनाप्यन्वयप्रमितिंदैवात्प्रयुक्तेष्वाकांक्षादिमत्सुपदेष्वनैकांत्यात् । आप्तप्रयुक्त
त्वेनहेतुविशेषणेसाध्यार्थस्यहेत्वर्थेप्रवेशापत्तेः । पुरुषविशेषप्रयुक्तत्वस्याध्यापकप्रयुक्तेषुव्यभिचारात् । मूलप्रमानुमानेपिवेदेऽ

नुपपत्तेः । तदपौरुषेयत्वस्यसाधितत्वात् । अपरेत्वपौरुषेयस्यागमत्वमुपगम्यपौरुषेयस्यानुमानत्वमभ्युपगच्छंति।तेषांतुस्फुटोवे
देव्यभिचारः। किंचपदानामन्विताभिधानेशक्तिः । पदान्येवचवाक्यं । नचवैदिकपदेभ्योन्यान्येवलौकिकानिपदानि । व
क्तातुपदज्ञानएवोपयुज्यते। तत्कथंलोकवेदयोःप्रकारभेदःस्यात् । अपिचवेदानुकारेणपठ्यमानेषुलौकिकवाक्येषुकथं । अन्व
यप्रतीतिरुत्पद्यतएव । किंनामपुनःपौरुषेयत्वज्ञानादपनीयतइति । एवंतर्हिवाक्यादेववाक्यार्थज्ञानं । तत्प्रामाण्यनिश्चयाय
तुवक्त्राद्यनुसरणमित्यायातमित्यास्तां। तदेवंसामान्यतोविशेषतश्चप्रमाणानिलक्षितानि। तत्रस्वीयसामान्यलक्षणसमर्थनेनार्था
द्वाद्यंतरोक्तसामान्यलक्षणानिनिरस्तान्येव । तथापिस्मृतिविषयेवक्तव्यविशेषस्यविद्यमानत्वात्प्राभाकरलक्षणंविशेषतोनिरा
करोति ॥ [१।१।२१] अनुभूतिरिति । तदावक्तव्यंस्मृतिःप्रमानवा । आद्येऽपसिद्धांतइतिशेषः । द्वितीयेत्वाह ॥ [१।१।२१] केनेति । यदिस्मृ
तिर्नप्रमातदालक्षणेनव्यावर्तनीया । अन्यथातिव्याप्तेः । तत्केन(त्कुतः)स्मृतिरपोद्यतेव्यावर्त्यते । स्मृतिव्यावर्तकंनकिमपिल
क्षणेस्तीतियावत् । नन्वनुभूतिरित्युक्तएवस्मृतावप्रसंगः। स्मृतिव्यतिरिक्तंज्ञानमनुभूतिरित्यभिधानात्। नहिस्मृतिःस्मृतिव्य
तिरिक्ताभवतीति । मैवं । स्मृतेरपिस्मृत्यंतरव्यतिरिक्तत्वसंभवेनाव्यवच्छेदकत्वात् । स्मृतित्वानधिकरणंज्ञानमनुभूतिरितिचे
त् । किंमिदंस्मृतित्वं। नतावज्जातिः। गुणेषुजातेरनंगीकृतत्वात्। संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वंतुनसंभवति। अदृष्टादिजन्यत्वात्।
असाधारणकारणविवक्षायामपितथा । स्मृतेर्मानसत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्। एतेननियमेनप्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वम
नुभूतित्वमित्यप्यव्यवच्छेदकंद्रष्टव्यं । स्मृतेरपिमानसप्रत्यक्षजन्यायास्तथात्वात् । संस्कारस्यकारणत्वेपिनासौसत्तामात्रेणस्मृ

तिंजनयति। किंनामोद्बुद्धएव। तथाचकथंनप्रत्युत्पन्नासाधारणकारणजन्यत्वं। अन्यथेंद्रि(यादिमा)यमात्रमुपादायानुभूतेरपि तन्निराकुर्यात्। किंचस्मृतिरपिकाचित्प्रत्युत्पन्नसंस्कारजन्यासंभवत्येव। नचावच्छेदकेनविनानियमोज्ञातुंशक्यतइति। यद्वा नुभूतिःप्रमाणंचे(त्तदा)स्मृतावव्याप्तिरितिशेषः। ननुस्मृतिःप्रमाणमेवनभवति। तत्कथंतत्राव्याप्तिदोषइत्यतआह॥ केनेति। स्मृतिःकेननिमित्तेनापोद्यतेप्रमाणाद्बहिःक्रियते नकेनापीत्यर्थः। तथाहि। किमयथार्थत्वात्। याथार्थ्येऽप्यननुभूतित्वाद्वाऽप्रा माण्येबाधकाभावाद्वाप्रामाण्येसाधकाभावाद्वाधकसद्भावाद्वा। आद्यंदूषयति॥ केनेति। स्मृतिःकेनप्रबलेनप्रमाणेनापोद्य तेबाध्यते। येनयथार्थानस्यात्। बाधकाभावान्नायथार्थत्वंवाच्यमितिद्वितीयंनिराकरोति॥ केनेति। किमनुभूतित्वंप्रमाण लक्षणमितिकृत्वाननुभूतित्वात्स्मृतिरप्रमाणमित्युच्यते। किंवाघटादिदृष्टांतावष्टंभेन। आद्येअन्योन्याश्रयत्वं। तथाचकेनस्मृ तिरपोद्यते। द्वितीयेपिस्मृतिरेवकेनापोद्यते। अस्मृतित्वेनानुभूतिःकुतोनापोद्यतेविशेषाभावादिति। तृतीयमपाकरोति॥

१९।२१

पूर्वेति। यदिस्मृतिरप्रमाणंस्यात्तदापूर्वानुभूतेकिंमानमितिप्रश्नोनिरुत्तरःस्यात्। स्मृतिव्यतिरिक्तस्यतत्प्रमाणस्याभावात्। तथा चसाक्ष्यादिलोकव्यवहारोलुप्येत। स्मृतिरेवप्रमाणंकिंतुलिंगतयेतिचेन्न। तथानुभवाभावात्। अन्यथासाक्षात्कारेणकार्येण कर्मकारकतयाघटाद्यनुमानमित्यपिस्यात्। चतुर्थंप्रत्याह॥ पूर्वेति। स्मृतिरित्येववक्तव्यंवचनाच्चानुभवोनुमीयतइतिलोक व्यवहारएवात्रप्रमाणमित्यर्थः। ननुयदिस्मृतिःप्रमास्यात्तदातत्करणस्यसंस्कारस्यानुप्रमाणत्वंप्रसज्येत। तथाचानुप्रमाणत्रि त्वंभज्येत। नहिसंस्कारःप्रत्यक्षादिष्वंतर्भवति। अनिंद्रियसन्निकर्षत्वादज्ञातकरणत्वाच्चेतिपंचममपाकरोति॥ १९।२३ भानेसमिति।

सु०४७

हियस्मात्तत्स्मरणंमानसंमनःप्रत्यक्षजंनसंस्कारकरणकंततोनोक्तदोषइतिशेषः । असाक्षात्काररूपत्वान्नप्रत्यक्षफलत्वमित्यतउ
क्तं। विज्ञानमिति । साक्षात्कारइत्यर्थः। स्मरणस्यमानसत्वंसाक्षात्कारत्वंचकुतइत्यतआह॥ [११।२२] तच्चेति । तदितिमानसत्वं। चश
ब्दात्साक्षात्कारत्वंच। यद्वाद्वयमपितच्छब्देनपरामृश्यते। प्रकृतानुसंधानार्थश्चशब्दः। नन्विंद्रियाणांप्राप्यकारित्वनियमादती
तेनचमनसःप्राप्तेरयोगात्कथंस्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वमित्यतआह ॥ [११।२२] अतीतेति । संतितावद्योगिनोणिमादिसिद्धिसंपन्नाअ
तीतानागतदर्शिनःश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्धाः । श्रुत्यादेःसिद्धार्थेप्रामाण्यस्यसाधितत्वात्। कर्मविधिसमानयोगक्षेमत्वा
च्चयोगविधीनां । नचतज्ज्ञानमसाक्षात्कारः। श्रुत्यादिनासाक्षात्कारत्वप्रतीतेः। तथाहिश्रुतिः । अपश्यमप्ययेमाययाविश्व
कर्मण्यदोजगन्निहितंशुभ्रचक्षुरिति। पुराणंच। नारायणप्रसादेनेत्यादि। इतिहासोपि। दिव्यंददामितेचक्षुरित्यादि। तदि
दमुक्तं ॥ अंजसेति । साक्षादित्यर्थः । एवंचयथायोगिनामिंद्रियेणैवातीतानागतार्थसाक्षात्कारस्तथातीतमपिमनसास्मर्यत
इतिकोदोषः। नन्विंद्रियस्यार्थप्राप्तिर्नामनसंयोगःसमवायोवेतिनियमः। किंतुप्रत्यासत्तिमात्रं । अस्तिचतद्योगींद्रियाणां।
तत्तदुपदर्शकयोगजधर्मसहकृतत्वलक्षणमितिचेत् । एवंतर्हिमनसोपिपूर्वानुभवजनितसंस्कारसाचिव्यलक्षणास्त्यतीतार्थेनप्र
त्यासत्तिरित्याशयवतोक्तं॥ पूर्वानुभूतंचेति । एतदुक्तंभवति । यदिप्राप्तिःसंयोगादिलक्षणाविवक्षितातदातद्भावोनैकांति
कः। प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायांत्वसिद्धिरिति। दृष्टांतकथनंतुप्रत्यासत्तिमात्रस्यसाक्षात्कारहेतुतांसंभावयितुं। कार्यदर्शनवशाच्चे
यंकल्पनातोनातिप्रसंगइतिदर्शयितुंच। एतेनमानसंचेत्स्मरणंस्यान्नसंस्कारजंतदाननुभूते(ष्यु)ष्व्युत्पद्येतेतिपरास्तं। संस्कारस्यस

न्निकर्षस्थानीयतयांगीकृतत्वात् । यत्स्मृतेर्मानसत्वंसाक्षिसिद्धमित्युक्तंतदभिनयेनदर्शयति ॥ विज्ञातमिति ॥ एतन्मयापूर्वं
कृतमित्येतन्मयामनसाविज्ञातंस्मृतमपीतिस्मरणस्यमानसत्वंसाक्षादनुभवात्साक्ष्यनुभवेनसिद्धमिति। यदुक्तंपरैःपूर्वानुभवाव
च्छिन्नार्थगोचरास्मृतिस्तद्याथार्थ्यादिकमनुविदधानानस्वयंयथार्थेति ।तदसत्। अनुभववच्छुद्धार्थविषयत्वस्यापिसाक्षिसिद्ध
त्वादितिदर्शयितुंमयैतत्कृतमित्यपीत्युक्तं।ननुमनसोप्रत्यक्षत्वात्कथंस्मरणस्यमानसतासाक्षिप्रत्यक्षगम्येतिचेन्न। तस्यसाक्षिवेद्य
तायावक्ष्यमाणत्वात्। तथापिकार्यकारणभावोनप्रत्यक्षेक्षतिचेदन्वयव्यतिरेकसचिवस्यसाक्षिणस्तत्रप्रामाण्याभ्युपगमात्। ज्ञानं
नित्यानुमेयमितिचेन्न। ज्ञाततयानिराकरिष्यमाणत्वात्।स्वप्रकाशमितिचेन्न। अनात्मत्वात्। घटवत्।मानसवेद्यतातुनिरसिष्यत
इत्याशयवानाह ॥ कथमेवेति । याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तस्यप्रकृतोपयोगमाह ॥ एवमिति । यस्मान्मानत्रयमेवंलक्षणकंतस्मा
द्ब्रह्मादिवस्तुषुवेदएवप्रमाणंनयुक्त्यादेस्तत्रावकाशः। इंद्रियंहिरूपादिमत्स्येवद्रव्येप्रवर्तते। नचब्रह्मादिकंतथा। अनुमानंचव्याप्ति
सापेक्षं। नचवेदनिरपेक्षस्यतस्यब्रह्मादौसंचारोस्ति । उपाधिप्रतिपक्षयोस्तुसर्वत्रसंभवेनव्याप्त्यनिश्चयात्। वेदानुसरणेतुसाध्या
व्यापकत्वबाधितविषयत्वयोरावश्यकत्वात्। पौरुषेयागमस्तुपरतंत्रएवेति ।ततःकिमित्यतआह ॥ तत्प्रामाण्यंचेति । य(त)
स्माद्वेदविषयेनयुक्तेरवकाशः । ततोविरोधोपिसएवोक्तइत्युपपन्नं । तथाचवेदस्यप्रमाणविरोधाभावात्तत्प्रामाण्यंचसाधितं ।
यदुक्तंप्राक्तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यतइतितत्सिद्धमित्यर्थः ॥ २ । १ । २॥ ७ ॥ ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तुविशेषानुगति
भ्यां ॐ ॥ युक्त्यंतरविरोधंवेदस्यपरिहर्तुमिदमारभ्यते । स्यादेतत् । युक्तिविरोधाःकिंप्रत्येकंपरिहरणीयाः । उतोपलक्षण

या । नाद्यः । निरसनीययुक्त्याभासानंत्येनशास्त्रापर्यवसानप्रसंगात् । सूत्रत्वव्याघाताच्च । द्वितीयेत्वनारंभएवास्याधि
करणस्य । निरंतरातीताधिकरणेनैवोपलक्षणयासकलयुक्तिविरोधानांपरिहृतत्वादिति । मैवं । अभ्यधिकाशंकासद्भावेनत
दुपपत्तेरित्याशयवान्पूर्वपक्षंतावदाह ॥ तथापीति । यद्यपिफलव्यभिचारादिविरोधोवेदस्यपरिहृतस्तथापीत्यर्थः । मृज्ज
लादीनामित्यादिपदेनतेजःप्रभृतीनांग्रहणं । बुद्धिर्ज्ञानंवाग्वक्तृत्वं । आदिग्रहणेनश्रोतृत्वादिकं । वेदइत्यनुवर्तते । दृष्टा
प्रमिताव्याप्तिर्यस्यायुक्तेःसातथोक्ता । व्याप्तिग्रहणंपक्षधर्मतायाअप्युपलक्षणं । क्वचित्तन्नियमानभ्युपगमात्स्वशब्देनासंकी
र्तनं । तयाविरुद्धत्वात्तत्रमृज्जलादीनांबुद्धिवागादौ । कथमित्याक्षेपे । प्रतिपाद्यांतरंतुनास्त्यप्रतीतेरितिशेषः । एत
दुक्तंभवति । मृदब्रवीदापोब्रुवन्तत्तेजऐक्षतताआपऐक्षंतशृणोतग्रावाणोविदुषोनुप्राणाअहंश्रेयसिव्यूदिरेआपोवाअकामयं
तेत्यादिवेदस्तावन्नप्रमाणं । युक्तिविरुद्धार्थाभिधायित्वात् । नीलंनभइतिवत् । मृज्जलादीनांबुद्धिवागादिमत्त्वंखलव
स्यार्थः । सचविमतामृन्नवक्त्रीमृत्त्वात्संप्रतिपन्नमृद्वदित्यादियुक्तिविरुद्धः । तथाचवेदवाक्यांतरेप्यप्रामाण्यमनुमास्यते ।
ननुनविलक्षणत्वादित्यनेनैवन्यायेनायमपिविरोधःपरिहरणीयः । मैवं । तन्न्यायसंचाराविषयत्वात् । तत्रहियथोक्ता
नुष्ठानेपिफलव्यभिचारश्चेद्धेतुस्तदापाततस्तावत्संदिग्धविशेषणासिद्धः । कर्त्रादिवैगुण्यस्यापिसंभवात् । नित्यत्वेनवेदप्रा
माण्यस्थितौतुविशेषणासिद्धिनिश्चयएव । फलव्यभिचारमात्रस्यहेतुत्वेत्वनैकांतिकत्वमित्येवंव्याप्तिपक्षधर्मताविरहव्युत्पाद ॥२७८॥
नेनयुक्तिविरोधःपरिहृतः । नचास्यायुक्तेर्व्याप्त्याद्यंगवैकल्यंशक्यव्युत्पादनं । व्याप्त्यादेःप्रमाणदृष्टत्वात् । नखलुमृत्त्वा

दिकमवक्तृत्वादिनानसंबद्धं । प्रसिद्धमृदादौतथोपलंभात् । नचतत्रापिबुद्ध्यादिसद्भावःकदापितत्कार्यस्यादर्शनात् । ना
पिसंबद्धमपिव्यभिचीर्णं । व्यभिचारानुपलंभात् । नचानुपलभ्यमानव्यभिचारमपिसोपाधिकंउपाधेरनिरूपणात् । बुद्ध्यादि
मत्त्वेचमृदादीनांशरीरेंद्रियवत्तापिस्यात् । अकरणकक्रियादर्शनात् । नचतद्युक्तमिंद्रियादीनामपिवक्तृत्वादिवददर्शनात् ।
ततोनुकूलतर्कसनाथेनोपाधिव्यभिचारानुपलंभसहकृतेनसहभावग्राहकेणप्रमाणेनासिद्धामृत्त्वादीनामवक्तृत्वादिनाव्याप्तिः ।
नचमृदादिषुमृत्त्वादिकंनास्तीतियुक्तं । व्याघातात् । मृदब्रवीदित्यादिप्रयोगायोगाच्चततःपक्षधर्मतापिसिद्धैवेति । ननुचनि
त्यतयावेदस्यप्रामाण्येव्यवस्थितेतद्विरुद्धायायुक्तेरेवाप्रामाण्यमुचितमिति । मैवं । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायायुक्तेरपिनिरवका
शत्वात् । ततश्चसत्प्रतिपक्षतयानिश्चायकत्वाभावेनाप्रामाण्यंवेदस्य । ननुप्रसिद्धमृदादिपक्षीकारेसिद्धसाधनता । पक्षसपक्ष
भेदाभावश्च । सपक्षांतरस्वीकारेतत्रमृत्त्वाद्यभावः । जडत्वस्यहेतूकरणेत्वसिद्धिःस्यात् । तस्मादादिकालीनं मृदादिकंपक्षयि
तव्यं । नचतत्प्रत्यक्षादिसिद्धमितिवेदएवोपजीव्यः । तथाचधर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादप्रामाण्यंयुक्तेरितिचेन्न । व्याप्त्यादिम
त्त्यास्तदसंभवात् । आदिकालीनमृदादिस्वरूपपरवाक्यांतरेणपरिदृश्यमानकार्यलिंगेनवाधर्मिग्रहोपपत्तेः । एतेनवैदिकेर्थेयु
क्तेरवकाशाभावान्नतद्विरोधकत्वमित्यपास्तं । तदेवंमृदब्रवीदित्यादिवेदवाक्यानांयुक्तिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्येवेदत्वाद्यतोवाइमा
निभूतानीत्यादिवाक्यानामप्यप्रामाण्यान्नवेदसमन्वयेनब्रह्मणोजगत्कारणत्वसिद्धिरिति ॥ सिद्धांतमाह॥ [२०।४] तत्तुइति । वेदस्य
युक्तेश्चनिरवकाशत्वंततइतिपरामृशति । तन्नामकोमृदादिनामकःकश्चिदित्यस्मदाद्यतींद्रियत्वमभिप्रैति । पुमांश्चेतनःअन्यो

स्मदादिविलक्षणःअंतर्धानादिशक्तिमान्भवेत् । अस्यांश्रुतौवक्तृत्वादिनाप्रतिपाद्यतइतिशेषः । इतिशब्दस्यप्राप्तमित्यने
नान्वयः । प्राप्तंप्रमितं । युक्त्यागमविरोधेनेत्यर्थापत्तिंसूचयति । ततश्चायमर्थः । नमृदब्रवीदित्यादिवाक्यानांयुक्तिविरोधे
नाप्रामाण्यंवक्तव्यं । अत्रमृदादिशब्दस्यचेतनविषयत्वात् । तथाचतत्पक्षीकारेहेतोरसिद्धेः । शब्दमात्रेणहेतुत्वेऽतिप्रसंगात् ।
अचेतनमृदादिपक्षीकारेचप्रकृताविरोधात् । ननुकथंचेतनेषुमृदादिशब्दप्रवृत्तिः । अभिधानशक्त्येतिब्रूमः । मृदाद्यभिमा
नित्वात् । पृथिव्यादिषुतदभिमतत्वेनमृदादिशब्दप्रवृत्तिः । नन्वेतेऽभिमानिनःकिमभिमतार्थव्यापिनस्तदेकदेशवृत्तयोवा ।
आद्येपिसदेहाविदेहावा । आद्येतदुपलंभप्रसंगः । द्वितीयेतेषामिंद्रियाभावेनवक्तृत्वाद्यनुपपत्तौपुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यं । तृ
तीयेतद्वैयर्थ्यं । तदनधिष्ठितप्रदेशवत्प्रदेशांतरप्रवृत्तिसंभवादिति । मैवं । व्यापकानांसदेहानामपिपिशाचादिवदंतर्धानशक्ति
योगाददृश्यत्वोपपत्तेः । नन्वेवंसतिकल्पनागौरवमापद्येत । केषांचिच्चेतनानांमृदाद्यभिमानित्वंततस्तच्छब्दानांतेषुवृत्तिर्व्याप
कत्वंसदेहत्वमंतर्धानशक्तिस्तत्परताचश्रुतेरित्यनेकस्यकल्प्यमानत्वात् । मैवं । अर्थापत्तितःसर्वस्यास्यसिद्धत्वात् । श्रुतिर्हिमृदा
दीनांवक्तृत्वादिकंप्रतिपादयतियुक्तिश्चतदभावं । नचवास्तवोविरोधःसंभवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । नचायंविरोधोविनैत
त्कल्पनयाशाम्यति । जडस्वीकारेयुक्तिविरोधात् । अनभिमानिस्वीकारेचपृथक्शब्दशक्तौप्रमाणाभावात् । अव्यापकत्वाद्यं
गीकारेचोक्तानुपपत्तेः । नचश्रुतियुक्त्योरन्यतराप्रामाण्येनाप्येतदुपपद्यतइतिवाच्यं । उक्तरीत्याद्वयोरपिनिरवकाशत्वात् । ॥२७९॥
नहिपरेणापिविद्वेषेणैवागमाप्रामाण्यमभिधातुंयुक्तं । किंनामोपपत्तिमाश्रित्यैव । तथाचकथंवेदप्रामाण्येपिनदीयतेदृष्टिः । तदे

वंयुक्त्यागमाविरोधेनास्यार्थस्यप्राप्तत्वान्नकिंचित्कल्पनागौरवमिति । नन्वेतदुत्सूत्रितंकथमुच्यतइत्यतआह ॥ [२।१४]अत्रेति ।
इत्युक्तमेतत्सर्वमत्राभिमानिव्यपदेशस्तुविशेषानुगतिभ्यामितिसूत्रेऽभिधीयतइत्यर्थः । यद्वात्राभिधीयतइतिसिद्धांतोपक्रम
वाक्यं । तस्यैवंप्राप्तेसूत्रकृतासमाधानमभिधीयतइत्यर्थः । एवंसूत्रमवतार्यततइत्यादिनाव्याख्यातमिति । यदुक्तंतन्नाम
कइतिमृदादिशब्दवाच्यत्वंदेवतायास्तदनुपपन्नं । अयोगादनुपयोगाच्च । मृदादिशब्दाःखल्वचेतनेष्वेवरूढाः । नदेवतायां ।
लक्षणाश्रयणेनापिश्रुतियुक्तिविरोधशांतिर्भविष्यति । नापिवचनवृत्तिसूत्रकृदाहेत्यतआह ॥ [२।१५]बालेरूढिमिति । एते
पृथिवीवरुणादयस्तत्तन्नामानएवसंति । तानितानिमृदादीनिनामानिवाचकानियेषांतेतथोक्ताः । नतुतानिलक्षकाणीत्ये
वार्थः । संतिभवंति । अयोगपरिहारायोक्तंबालेति । अविद्वद्रूढ्यभावेपिविद्वद्रूढिसद्भावात् । मृदादिशब्दास्तावद्देव
ताविषयाइत्यर्थापत्तिसिद्धं । मुख्यासंभवएवचजघन्यवृत्तिराश्रयणीया । नचात्रबाधकमस्तीतिवैदिकप्रयोगादेवबाधका
भावसहिताद्विद्वद्रूढिरवगम्यते । यच्चोक्तंवचनवृत्त्यंगीकारःप्रकृतानुपयोगीतितत्परिहारायोक्तंतत्तन्मृदादिवस्त्वभिमानिन
इति ॥ अयमर्थः । मृदादिशब्दानांचेतनविषयतामात्रेणप्रकृतविरोधशांतावपिवस्तुस्थितिंविजिज्ञापयिषतासूत्रकारेणव्य
पदेशस्त्विवतितुशब्देनमुख्यवृत्तिःसूचिता । तत्रोपपत्तिज्ञापनायाभिमानीतिचोक्तं । अन्यथाचेतनव्यपदेशइत्यवक्ष्यत् ।
अभिमानीखल्वभिमतस्यसत्तादेःप्रयोजकः । ततश्चतदधीनत्वादितिन्यायेनसएवतन्मुख्यार्थइति । तदेतदस्माभिःसूत्रं
व्याकुर्वद्भिरभिहितमिति । नन्वत्रतन्नामकइत्येकवचनंप्रक्रम्यतत्तन्नामानइतिबहुवचनप्रयोगेकिंनिमित्तं । तथाभाष्येपि ।

अभिमानिदेवतातत्रव्यपदिश्यते । तासांचेत्यादि । उच्यते । अत्राभिमानिव्यपदेशइत्यभिमानिशब्दोह्येकवचनांतःसमस्तः । व्यपदेशशब्दस्यैकवचनांतत्वात् । नहिबहूनामेकोव्यपदेशइतिसंभवति । उत्तरसूत्रेचैकवचनमेव । अतोयथासूत्रंप्रथमंव्याख्यातं । अथेदानींप्राणसंवादादिघटनायजाताविदमेकवचनमित्याशयवताबहुवचनंप्रयुक्तमिति । अभिमानिनां प्रादेशिकत्वविदेहत्वयोर्वैयर्थ्यवक्तृत्वाद्यनुपपत्ती व्याप्तानांसदेहत्वेऽनुपलंभबाधःइत्येतत्परिहारायविशेषानुगतिभ्यामितिसूत्रखंडंकश्चिदन्यइतितात्पर्यतोव्याख्यातं । तत्प्रपंचयति ॥ **तेषामिति** । विशेषेणातिशयेन । अन्येभ्योस्मदादिभ्यः । व्याप्तिश्चोच्यतइतिसंबंधः । देहवत्त्वस्याप्युपलक्षणमेतत् । यद्यप्येतत्सर्वमर्थापत्त्यैवलब्धं । अन्यथाविरोधशांतेरेवापर्यवसानात् । तथाप्युच्यतइतिपृथिव्याद्यभिमानिन्यइत्यागममप्यत्रसंवा(दय)दिनंदर्शयति । यद्यप्यत्राकांक्षानुसारेणव्याप्तिमादावुक्त्वाशक्तिविशेषोनंतरमभिधातव्यः । तथाप्यल्पाच्तरस्यपूर्वनिपातमनुसृत्यप्रवृत्तंसूत्रमनुगच्छताक्रमोभग्नः । ननुचपृथिव्याद्यभिमानिन्यइतिवाक्यंकथमुपादेयं । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि । उत्क्रांतिगत्यागतीनामित्याद्यागामिसूत्रेणाचिंत्यशक्तेःसर्वगतत्वस्यचविरुद्धत्वादित्यतआह ॥ **उक्तानुसारेणेति** । आत्मनिचैवमित्याद्युक्तानुसारेणशक्तिर्व्याप्तिश्चोच्यतइत्यन्वयः । स्यादयंविरोधोयदिशक्तिर्व्याप्तिश्चनिरवधिकात्रोच्यते । नचैवं । प्रमाणांतरानुसारेणांतर्धानादिशक्तेरभिमतार्थव्याप्तेश्चप्रतिपाद्यतांगीकारादिति । एवमस्मदाद्यपेक्षयाभिमानिनामनुपलंभमंगीकृत्यतद्बाधःपरिहृतः । इदानीमसिद्धश्चासावित्याह ॥ **दृश्यंतेचेति** । अधिकारिभिरंतर्हितार्थदर्शनसमर्थैर्योगिभिः । एतच्चभाष्योदाहृतस्मृतिसिद्धं । एतेनदृश्यतेचेतिसूत्रंव्याख्या

तंभवति । येतुमीमांसकंमन्याविग्रहवतींदेवतांनसहंतेतेप्यनेनैवनिरस्ताभवंति । अर्थापत्त्याप्रत्यक्षेणचतत्सिद्धेः । समर्थितं चागमानांसिद्धार्थेप्रामाण्यं । अनुपलंभोनेकत्रयुगपत्सन्निधानंचशक्तिविशेषादुपपद्यतेपिशाचादिवत् । नचपिशाचादयोपिन संति । मंत्रौषधादिनाऽस्मदादिभिरप्युपलभ्यमानत्वात् । अर्थक्रिययासंवादेनचप्रामाण्योपपत्तेः । वक्ष्यतिचसूत्रकारोदेवादि वदित्युक्त्वातत्रविप्रतिपन्नंप्रत्यपिलोकइति । किंचेंद्राग्निवरुणादिपदंकस्यचिद्वाचकंपदत्वात् । गोपदवत् । नचाचेतनमात्रे तत्प्रयोगोस्ति । नचचेतनोमुक्तःप्रलीनोवातद्वाच्यः । जगद्व्यापारसंबंधिन्यपिप्रयोगात् । नचासौविग्रहविधुरःसंभवतीत्यलं । ननुतथापिमृदब्रवीदित्यादिवेदस्याबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यंदुर्निवारं । तथाहि । यद्यपिवाक्यतापन्नानिपदानिवाक्यार्थपदा र्थानामन्योन्यसंसर्गविशेषरूपमपूर्वमेवावगमयंति । तथापिपदार्थैर्वाच्यवाचकभावरूपसंबंधप्रतिलक्षणांव्युत्पत्तिमपेक्षंते । अन्व यव्यतिरेकाभ्यांतथावधारणात् । नचमृदादिशब्दानांपृथिव्यादिषुदेवतासुव्युत्पत्तिस्संभवति । संबंधज्ञानस्यसंबंधिज्ञानसापेक्ष त्वात् । प्रतिसंबंधिरूपायाश्चदेवतायाःप्रत्यक्षेणदुरधिगमत्वात् । लिंगाभावेनानुमानायोगात् । नचशब्दतस्तदवगमः । सत्यां व्युत्पत्तौशब्दतोदेवतावगमःसतिचतस्मिन्व्युत्पत्तिरितिपरस्पराश्रयत्वात् । नचशब्दविशेषस्यागृहीतसंगतिकस्यैवबोधकत्वं । अदृष्टकल्पनाप्रसंगात् । यद्यपिदृश्यतेचेत्युक्तं । तथाप्यस्मदादीनांव्युत्पत्त्यनुपपत्तिरेव । देवतादर्शनंचयोगिनांवेदार्थज्ञानो त्तरभावनाजन्यमंगीक्रियतइतिनव्युत्पत्तिहेतुः । लक्षणापिवाच्यार्थदर्शनंविनानुपपन्नैवेत्यतआह ॥ [२०।६] शास्त्रोक्तेति । चश ब्दोप्यर्थः । एवशब्दःसामर्थ्याच्छास्त्रशब्देनसंबंधनीयः । शास्त्रैकसमधिगम्यवस्तुनइति । प्रत्यक्षाद्यगम्यायाअपिदेवतायाइति

यावत् । वस्तुनोव्युत्पत्तिरितिमृदादिशब्दस्यतत्संबंधिवाचकत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः । युज्यतइतिशेषः । अनेनचैवशब्दस्यसंबंधः । शास्त्रलिंगतस्तज्ज्ञानसंभवादितिशेषः । यद्वाशास्त्रोक्तवस्तुनोपिशास्त्रलिंगतोऽधिगतिसंभवात्तत्रशब्दस्यव्युत्पत्तिर्युज्यतइति योजना । देवतायाइतिवक्तव्येशास्त्रोक्तवस्तुनश्चेतिवचनंशंकानुवादरूपं । शास्त्रमेवलिंगंशास्त्रलिंगं । मृदब्रवीदित्यादिशास्त्रा देवोपपत्तिविरोधसहितान्मृदादिशब्दवाच्यतयैवदेवतास्वरूपमवगम्यतइति । यद्वाशास्त्रंतैस्तैःप्रणीतंतत्सद्भावेलिंगं । नहिवे दादन्यद्वाक्यंवक्तारमंतरेणोपपद्यते । ततश्चवचनलिंगानुमितेवक्तरिवृद्धैरन्यान्प्रतिमृदादिशब्दाःशक्यव्युत्पादनाः । यद्वाशा स्त्रंशासनं । वर्षणाद्युपलक्षणमेतत् । नहिवर्षणादिक्रियाविकर्तृकासंभवति । तथाचतयानुमितेकर्तरिशक्यतएववृद्धैःशब्दोव्यु त्पादयितुं । अथवाशास्त्रोक्तंलिंगमव्यभिचरितोधर्मःशास्त्रलिंगं । पाशहस्तत्वसहस्राक्षत्वादिशास्त्रोक्ततत्तद्देवतालक्षणान्युपा दायव्युत्पादनंशक्यमेव । यथाखलुलोकेयथामुद्गस्तथामुद्गपर्णीयथामाषस्तथामाषपर्णीदीर्घग्रीवादिमान्पशुरुष्ट्रइतिलक्षणान्यु पादयमुद्गपर्ण्यादिशब्दाःव्युत्पाद्यंतेतथायःपाशहस्तत्वादिमान्सोबादिशब्दार्थइतिव्युत्पादनंसुकरमेव । पाशादिशब्दास्तुलो कतएवगृहीतसंगतयः । समासस्यवाक्यत्वेनव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमितिनकश्चिद्विरोधः । नकेवलंमृदादिशब्दानामयंव्युत्पत्तिप्र कारः । किंनामातींद्रियेधर्मादावपि । ततश्चैवंवेदप्रामाण्यमाक्षिपतोतींद्रियार्थव्यवहारमात्रविलयप्रसंगइतिसूचयितुंशास्त्रोक्तव स्तुतश्चेतिसामान्येनोक्तं । एवंतर्हिकुटिलिकेयंव्युत्पत्तिर्दुर्बला । साक्षात्कृतेतुमृदादावेवप्रबला । ततश्चदेवतानांमुख्यप्रतिपाद्यत्व मित्ययुक्तं । किंतुमृदादीनामेव । व्युत्पत्त्यनुसारित्वात्प्रतिपादनस्येत्यतआह ॥ व्युत्पत्तिरिति ॥ सेति । याविदितशब्द

शक्तिभिर्वृद्धैःशास्त्रलिंगतःसंपदिता। मूर्खैरविदितशक्तिभिर्व्युत्पादिताव्युत्पत्तिर्मूर्खव्युत्पत्तिः। हिशब्दोहेतुसूचकः। नहिव्युत्पत्तिविषयस्यपरोक्षत्वमपरोक्षत्वंचव्युत्पत्तेर्दौर्बल्येप्राबल्येचकारणं। अपितर्हिव्युत्पादकस्यशब्दशक्तितत्वज्ञत्वं। तदनुसारेणव्युत्पादनंप्राबल्ये। अन्यत्तुदौर्बल्ये। अन्यथैरंडेसाक्षात्कृतेचंदनशब्दस्यव्युत्पत्तिःप्रबला। लिंगतोज्ञापितचंदनेदुर्बलेतिस्यात्। अस्तिचेदंकारणंप्रकृतइतीयमेवप्रबलानेतरेति। यद्यस्मादेवंतस्मात्तत्तन्नामानएवैतइतिपूर्वेणसंबंधः। नन्वेतदयुक्तं। यद्युक्तिविरोधेनवेदस्यस्वार्थात्प्रच्यावनं। तस्यसकलप्रमाणापेक्षयाप्राबल्यात्। यत्कंचित्स्वार्थात्प्रच्यावनंतदुपजीव्यविरोधएव। नचात्र तथेत्यतआह ॥ [२०।७] दृढेति। विरोधेवेदस्येतिशेषः। अयंभावः। श्रुतेरर्थप्रच्यावनस्यायुक्ततांवदतःकोभिसंधिः। किंविरुद्धयोरेवप्रामाण्यमुतागमविरुद्धायाःयुक्तेरप्रामाण्यं। नाद्यः। वस्तुविकल्पप्रसंगात्। नद्वितीयः। व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायास्तदयोगात्। कथंतर्ह्युपजीव्यविरोधेत्वित्याद्युक्तमितिचेत्। उपलक्षणत्वेनेतिब्रूमः। उपजीव्यंखलुनोपजीव्यमित्येवबाधकं। किंतुप्रबलत्वेन। तद्यदियुक्त्यंतरस्यापिस्यात्तदाकुतोनबाधकतेति। यद्वाधिकरणोपाधिमनेनाह। नकेवलमत्रोदाहरणे। किंतुसर्वत्रापिवेदवाक्येप्रमितव्याप्तिपक्षधर्मतावद्युक्तिविरोधेसतीदृशएवान्यार्थस्वीकारेणविरोधपरिहारोन्यायःप्रकारोद्रष्टव्यइति ॥ २। १। ३ ॥ ७ ॥ ॐ[२०।७]असदितिचेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्ॐ ॥ ननुचानारंभणीयमेवेदमधिकरणं। नविलक्षणत्वादित्यनेनैववेदस्यसकलयुक्तिविरोधानांपरिहृतत्वात्। दृढयुक्तिविरोधपरिहारस्यचाभिमान्यधिकरणन्यायसिद्धत्वादित्यतोगतार्थतांपरिहरन्नधिकरणस्योपाधिमप्याह ॥ [२०।८]अल्पवाक्येति। यत्रयदावेदस्यवाक्ययुतायुक्तिर्विरोधिनीस्यात्। तत्रतदावस्तुनिर्णयः

कथंस्यात् । इतिपूर्वपक्षिणेरितेसतितद्विरोधियुक्तीनांबाहुल्यात्प्राबल्याद्वस्तुनिर्णयोभवेदितिसिद्धांतः । इत्येषोत्राधिकरणे न्यायोविनिश्चितः । एतदुक्तंभवति। पूर्वाधिकरणेप्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेनदृढयायुक्त्याविरुद्धत्वाद्वेदैकदेशस्याप्रामाण्येसतितदृष्टांतेनब्रह्मणोजगत्कारणत्वाभिधायकस्यापिवेदस्यवेदत्वादप्रामाण्येतदसिद्धिरितिपूर्वःपक्षः। सिद्धांतस्तुयुक्तिवद्वेदस्याप्यपौरुषेयत्वेनदृढत्वाद्वास्तवविरोधस्यानुपपत्तेरविरुद्धार्थकल्पनोपपत्तेर्नाप्रामाण्यमिति । इहपुनर्वेदवाक्यांतरसंवादेनसुदृढयायुक्त्याविरुद्धत्वाद्ब्रह्मणोजगत्कारणत्वाभिधात्रीणांश्रुतीनामेवतत्रप्रामाण्यानुपपत्तौप्रथमाध्यायोक्तवस्तुनिर्णयोनभवेदितिपूर्वःपक्षः। सिद्धांतस्तु । पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षिताभ्यःश्रुतिसहितयुक्तिभ्योपिप्रबलानांतद्विरोधियुक्तीनांसद्भावात्तद्विरुद्धानांपूर्वपक्षश्रुतियुक्तीनामप्रामाण्यादुपपन्नतरःप्रागुक्तोर्थइति। अतःपूर्वोत्तरपक्षन्याययोरगतत्वेनयुक्तोधिकरणारंभइति। एतच्चानुपदमेवोदाहरणेनप्रपंचयिष्यामः। नन्वेवंसतिश्रुतीनांश्रुतियुक्तिविरोधपरिहारोस्याधिकरणस्यार्थइत्युक्तंभवति । सोयंचतुर्थपादार्थएवेतितत्रैवास्याधिकरणस्योपसंबंधनमुचितं। नात्रेत्यतोस्यततोपिवैलक्षण्यंदर्शयितुमुक्तमल्पेतिबहुलेतिच । अत्राल्पत्वमुपसर्जनत्वं। बहुलत्वंचप्रधानत्वमितिज्ञातव्यं। एवशब्दस्तुनगुणप्रधानभावव्यत्यासश्चतुर्थपादइवेत्यर्थे । ननुश्रुतियुक्तिभ्यांपूर्वपक्षितेकथंप्रबलयुक्तिमात्राश्रयणेनसिद्धांतः । कथंचित्प्रतिपक्षतामात्रसंभवादित्यतउक्तंविवृण्वन्नाह ॥ [२०] युक्तेस्त्विति। पूर्वपक्षयुक्त्यपेक्षयाविरोधियुक्तेर्बाहुल्यं । तथापूर्वपक्षागमापेक्षयाविरोध्यागमस्यचबाहुल्यंकथंनिर्णयंनकुर्यात् । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यांप्रबलौविरोधियुक्त्यागमौतद्बाधयावस्तुव्यवस्थांकुरुतइत्यर्थः। कुर्यादितिप्रत्येकंसंबंधः । नके

वलंसिद्धांतेप्रबलयुक्तिमात्रंकिंनामप्रबलागमोप्यस्तीतिभावः । इत्यतोधिकरणारंभःसंभवतीतिशेषः । अधिकरणोपाधिव्यु
त्पादनसमाप्तिद्योतकोवेतिशब्दः । तदिदमुदाहरणनिष्ठंव्युत्पादयितुंपूर्वपक्षमनुवदतिसूत्रकारः । असदितिचेदिति । अयम
स्यार्थः । नब्रह्मणोजगत्कर्तृत्वंयुक्तं । प्रमाणाभावात् । सदेवसोम्येदमग्रआसीत्तत्तेजोसृजतेत्यादिश्रुतिरस्तीतिचेन्न । तस्यायु
क्तिविरुद्धत्वेनभवदभिमतार्थेप्रामाण्याभावात् । तथाहि । महाप्रलयेतावदुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावोवश्यमंगीकरणीयः । अ
न्यथासर्गादौकार्योत्पादायोगात् । नचास्यान्यत्रचरितार्थतोपलभ्यते । ततश्चसएवसकलकार्यकारणंभविष्यति । अयमत्रप्रयो
गः । महाप्रलयवर्तीकार्यप्रागभावोमहदादिकार्यकारणंभवितुमर्हति । अन्यत्रानुपक्षीणत्वेसति नियमेनतत्पूर्वभावित्वात् ।
योन्यत्रानुपक्षीणत्वेसतिनियमेनयतःपूर्वभावीसतस्यकारणं । यथाकुविंदःपटस्येति । महदादिकंवाप्रागभावकार्यं । अनन्यथा
सिद्धनियतपश्चाद्भावित्वात् । यद्यदनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावितत्तत्कार्यं । यथापटःकुविंदस्येति । नन्वत्रजगत्प्रागभाव
स्यजगत्कारणत्वमात्रंवासाध्यंअन्ययोगव्यवच्छेदेनवा । आद्येर्थांतरता । प्रागभावस्यकारणत्वेपिब्रह्मकारणतासंभवात् । द्वि
तीयेव्याप्त्यभावः । नहियोयदपेक्षयापूर्वभावीसएवतत्कारणंनान्यइतिनियमोस्ति । ततःप्रागभावस्यजगत्कारणत्वेपितत्समान
न्यायानामीश्वरादीनामपितत्कारणत्वमंगीकार्यमिति । मैवं । स्यादेतदेवं । यदीश्वरादीनांप्रलयेसत्त्वमेवस्यात् । नचैतदस्ति ।
सिद्धांतिनाकारणत्वेनाशास्यमानमीश्वरादिकंप्रलयेऽसद्भवितुमर्हति । भावत्वान्महदादिकार्यवदितियुक्तिविरुद्धत्वात् । एवं
चेश्वरादीनांप्रलयेऽसत्वसिद्धौप्रागभावस्यकारणत्वमात्रसाधनेपितस्यैवकारणत्वमितिसिद्ध्यति । ननुचयत्कार्यंतत्सकर्तृकमिति

सु०४८

नियमान्महदादिकर्तृत्वेनेश्वरोवश्यमंगीकरणीयः । न । प्रलयेतत्स(त्ताभा)त्त्वाभावस्यप्रमितत्वेनप्रागभावस्यैवजगत्कर्तृत्वोपपत्तेः । नचैतदनुमानजातमुदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनाप्रमाणमितिसांप्रतं । असदेवेदमग्रआसीत् । तदसदेवसन्मनोकुरुत । असतःसदजायतेत्यादिश्रुतिसंवादित्वेनश्रुतिमात्रतःप्राबल्यात् । प्रबलयुक्तिविरुद्धायाश्चश्रुतेःस्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणेस्थितत्वात् । प्रागभावस्यापिस्वरूपसत्त्वादिनासदेवेत्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेः । नन्वेतेनसर्वेइत्यसदादिशब्दानांब्रह्मार्थत्वमुक्तं । तत्किंशब्दानामन्यत्रशक्तिरेवनास्ति । किंवाश्रुतेस्तत्रतात्पर्याभावः । नाद्यः । समाकर्षांगीकारात् । नद्वितीयः । युक्त्युपेतायास्तत्रतात्पर्योपपत्तेः । तथापिप्रागभावस्यैवकारणत्वंकर्तृत्वंचनक्वाप्युपलब्धमितिचेत् । न । अलौकिकार्थस्ययथागमंग्राह्यत्वात् । संततोत्पत्तिप्रसंगस्तुब्रह्मवादिनोपिसमानः । इच्छादि(कारणानां)कादाचित्कत्वेनतत्समाधानंममापिसमानं । अतएवश्रुतिराह । मनोकुरुतेति । तस्मात्तत्तत्प्रागभावस्यैवतत्तत्कर्तृत्वादुक्तमयुक्तमिति । तदिदमुक्तं असदभावःश्रुत्याजगत्कर्तृत्वेनोच्यते । अनुमीयतेचतथा । तस्मात्सएवजगत्कर्तेति । अत्रासच्छब्दोभावसाधनःश्रुत्यनुगमार्थमभावेप्रयुक्तः । अपरापिवृत्तिः । भावत्वहेतुनाकार्यवदीश्वरादिकमपिप्रलयेऽसदनुमीयतइति । अत्रासच्छब्दःकर्तृसाधनः । इहप्रथमांवृत्तिमभिप्रेत्यनेतिसिद्धांतांशंव्याख्याति ॥ [२][१]असदिति । अभावइत्यर्थः । कारणमितितद्विशेषःकर्तोच्यते । हीत्यनेनेदमाह । उपपत्तिविरुद्धस्तावन्नवेदार्थःसंभवति तदविरुद्धेर्थेसंभवतीत्युक्तं । प्रकृतश्चोपपत्तिविरुद्धः । तथाचवक्ष्यामइति । श्रुत्यर्थोनभवतीत्युपलक्षणं । अनुमानप्रमेयमपीदंनभवत्युपपत्तिविरुद्धत्वादित्यपिद्रष्टव्यं । किंचसंभावितएव

श्रुत्यर्थोवक्तव्योनुमातव्यश्च । नचैवंप्रकृतः । क्काप्यभावस्यकर्तृत्वानुपलंभादित्याह ॥ [२०।१]क्कांपीति । असत्कारणंन ह्युपलब्धमित्यनुवर्तते । चतुर्थपादादस्याधिकरणस्यवैलक्षण्यंदर्शयितुमल्पेत्याद्युक्तं । तदविशदं । वैलक्षण्यज्ञानस्योभ यस्वरूपज्ञानाधीनत्वात् । अतश्चतुर्थपादार्थंदर्शयति ॥ श्रुतीति । श्रुतीनांप्रायोबाहुल्यं । तत्सहिताभिरुपपत्ति भिः । श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरितियावत् । अविरोधोविरोधाभावः । श्रुतीनामितिशेषः। यद्वाश्रुतिप्रायशब्देनश्रुति कल्पत्वमुच्यते । श्रुतिगृहीताभिरुपपत्तिभिरित्यर्थः । अत्रतुस्वतंत्राभिरितिस्फुटमेव । अथवात्रोक्तार्थस्यैवतत्रप्रपंचना न्नदोषः । यथाप्रथमपादार्थप्रपंचनाद्द्वितीयपादस्येत्याशयेनोक्तंसम्यगिति । यद्वाक्कापीत्यत्रसंबध्यते । तेनक्काप्यध्यात्मलक्ष णेविषयेऽत्रत्वन्यत्रेतिभेदःसूचितोभवति । यद्यप्येतत्प्रागेववक्तव्यं । तथाप्यसत्कार्यमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्यसूत्रव्याख्यानांतरत्व द्योतनायव्यवधानेनोक्तं । अन्यथापूर्वमेवव्याख्यानमिदंतुतदुपपादनायोपयोगीतिविज्ञायेत । अथद्वितीयांवृत्तिमभिप्रेत्यास दितिचेन्नेत्येतावत्सूत्रंव्याचष्टे ॥ [२०।११]असदिति । कार्यमहदादिकं । यथाप्रलयेऽसत्प्रमितंतथावस्तुत्वाद्भावत्वात्कारणंकारणत्वे नसिद्धांतिनांगीकृतमीश्वरादिकमपिप्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः । कुतोनेतिचेत् । नतावदस्मादेवानुमानादभावस्यविश्वकर्तृ त्वसिद्धिः । किंत्वनेनप्रलयावस्थायामीश्वराद्यभावसिद्धौकार्यस्यसकर्तृकत्वनियमेस्थितेप्रागभावस्यनियतपूर्वभावित्वेनविश्व कारणत्वंसिध्यत्कर्तृतयैवसेत्स्यतीतिवक्तव्यं । तदिदंप्रत्यनुमानपराहतमित्याशयवान्प्रतिषेधमात्रत्वादितिसौत्रंहेतुंव्याकुर्वन्सा ध्यमध्याहरति ॥ [२०।११]निषेधेति । निषेधैकस्वरूपस्येतिहेतुगर्भविशेषणं । अयमत्रप्रयोगः । विप्रतिपन्नोभावोनकर्ताप्रतिषेधमात्र

त्वात् । निषेधैकस्वरूपत्वात् । संप्रतिपन्नघटाभाववदिति । कर्तृत्वमात्रस्याभावेविश्वकर्तृत्वंदूरोत्सारितं । नचदृष्टांतःसाध्यविकलः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांकुलालादेःकर्तृत्वनिश्चयेऽभावस्यतत्कल्पकाभावात् । नन्वस्तुनिषेधैकस्वरूपत्वंकर्तृत्वंच । कोविरोधः । तथाचघटाद्यभावस्याकर्तृत्वेपिप्रलयकालीनोऽभावःकर्ताभविष्यतीत्यतःकर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधंस्फोरयितुंकर्तृत्वस्वरूपमाह ॥ [२०।११] बुद्धीति । प्रवृत्तिरिच्छाप्रयत्नादिका । निश्चितंसर्वैरपिपरीक्षकैः । वृक्षेणस्थीयतइत्यादौकर्तृत्वंपारिभाषिकं । नतुस्वाभाविकमितिहिसर्वेपिप्रतिपन्नाः । अत्रबुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्येतद्बुद्ध्याविविच्यव्याख्येयं । तथाहि । स्यात्कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोरविरोधः । यदितृतीयादिविषयत्वमेवकर्तृत्वंस्यात् । नचैतदस्ति । अपितर्हीच्छाप्रयत्नादिरूपाप्रवृत्तिरेव । सर्वैरपिपरीक्षकैस्तस्याएवकर्तृत्वेननिश्चितत्वात् । प्रकरणाच्चैतदेवनिश्चितं । अत्रैवहिविप्रतिपत्तिर्नान्यत्र । साचेयंप्रवृत्तिर्बुद्धिपूर्वाबुद्धिव्याप्ता । कार्यायाःप्रवृत्तेर्बुद्धिकारणकत्वात् । अकार्यायाश्चबुद्धिव्यभिचाराद्यदर्शनात् । नचकर्तृत्वापरपर्यायायाःप्रवृत्तेर्व्यापिकाबुद्धिरभावेसंभवति । ततोव्याप्यंकर्तृत्वमपिनसंभवत्येवेतिकथंकर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्नविरोधइति । अत्रकर्तृत्वानुवादेनबुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरितिव्याख्यानान्निश्चितमितिनपुंसकोपपत्तिः । भावेवाक्तप्रत्ययइति। ननुमाभूदप्रयोजकत्वंहेतोः । तथापिवैयर्थ्यमपरिहार्यं । अभावपर्यायोहिप्रतिषेधशब्दःकर्तृत्वंचकार्योत्पत्त्यनुकूलेच्छादियोगइत्युक्तं । नचप्रतिषेधत्वंकर्तरिवर्तते । येनाकर्तृत्वंव्यभिचरेत् । तन्निरासार्थंचविशेषणंसार्थकंस्यात् । अतःप्रतिषेधत्वादित्येतावताऽकर्तृत्वव्यभिचाराभावात्सूत्रेमात्रग्रहणंव्याख्यानेप्येकग्रहणंव्यर्थमित्यतआह ॥ [२०।१२] प्रतिषेधेति । भावस्यापिकुलालादेःकर्तुःप्रति

षेधात्मकत्वंविद्यते । अतःप्रतिषेधत्वादित्येवोक्तेकुलालादावकर्तृत्वेनहेतोर्व्यभिचारःस्यात् । तत्परिहारार्थंमात्रग्रहणं । तद्व्या
ख्यानेचैकग्रहणंचसार्थकमिति । ननुकुलालादेर्भावस्यकथंप्रतिषेधात्मकत्वमित्यतआह ॥ [२०।१२] अभावेति । अभावोत्रान्योन्या
भावोविवक्षितः । सधर्मोस्येत्यभावधर्मा । तस्यभावस्तत्त्वं । ततइतिभावप्रधानोनिर्देशः । अस्तिखलुकुलालादेर्भावस्यभे
दापरपर्यायःप्रतिषेधात्मकोन्योन्याभावोधर्मइति । नन्विदमसंगतं । यःकर्ताधर्मीकुलालादिर्नतस्यप्रतिषेधात्मत्वं । यश्चप्र
तिषेधात्मकोन्योन्याभावःनतस्यकर्तृत्वमित्यतआह ॥ [२०।१२] धर्मेति । धर्मधर्मिणोःकुलालान्योन्याभावयोरेकत्वतः । चशब्दो
हेतुसमुच्चये । अभावधर्मतोधर्मधर्म्यैक्यतश्चप्रतिषेधात्मकत्वंभावस्यास्तीत्यन्वयः । एवशब्दोभेदव्युदासार्थः । अन्यो
न्याभावोहिधर्मिणात्यंताभिन्नोभ्युपेयते । नत्वयावद्द्रव्यभावीधर्मइवभिन्नाभिन्नः । अस्त्वेवंप्रतिषेधत्वस्यकुलालादौव्यभिचा
रस्तथापिकथंमात्रग्रहणस्यसार्थक्यं । नह्यविशिष्टव्यभिचारएवविशेषणंप्रयोजयति । तथात्वेविशेषणनियमानुपपत्तेः ।
किंनामविशेषणस्यव्यभिचारनिरासौपयिकत्वेसति । तदत्रकथमित्यतआह ॥ [२०।१२] नत्विति । कुलालादेःकर्तुर्भावस्यप्रतिषेधा
त्मकत्वेपितन्मात्रताप्रतिषेधमात्रतानभवेत् । अतोस्तिमात्रग्रहणस्यव्यभिचारपरिहारौपयिकत्वं । तुशब्दोवधारणे । संदि
ग्धव्यभिचारपरिहारार्थः । नन्वेवमेकंसं(धि)दित्सतोन्यत्प्रच्यवते ।यतोव्यर्थविशेषणतापरिहारेस्वरूपासिद्धिरापन्ना। तथाहि।
पक्षीकृतेभावेप्रमेयत्वादिधर्माःसंतिनवा । नेतिपक्षेऽप्रमिताश्रयत्वादिकंहेतोः । आद्येनतावत्तेप्यभावाः । विधिप्रत्ययविष
यत्वात् । प्रतियोग्यनिरूप्यत्वाच्च । षट्पदार्थातिरिक्तत्वमभावत्वमितिचेन्न । स्वेच्छापरिकल्पनायाअनुपादेयत्वात् । अन्यथा

सुधा० पंचैवभावास्तदतिरिक्तोऽभावइतिकल्पनायांसमवायादेरपिभावत्वंनस्यात् । तेचनाभावाद्धर्मिणोभिन्नाः । अन्योन्याभावस अ.२पा.१
॥९७॥ मानन्यायत्वात् । तथाचयथाकुलालादेर्विपक्षस्यविधिनिषेधात्मकत्वेनप्रतिषेधमात्रत्वाभावस्तथापक्षीकृताभावस्यापि(धर्मद्वा
राविधिरूपस्य)प्रतिषेधमात्रत्वाभावात्स्वरूपासिद्धोहेतुःस्यात् । दृष्टांतश्चसाधनविकलः । घटाभावस्यापिधर्मद्वाराविधि अधि.४
रूपस्यप्रतिषेधमात्रत्वाभावादित्यतआह ॥ अभावस्यचेति । प्रथमापिशब्दात्पूर्वंयदीत्यध्याहार्यं । यद्यप्यभावस्यप
क्षीकृतस्यदृष्टांतीकृतस्यचभावःप्रमेयत्वादिधर्मोस्ति । चशब्दाद्धर्मिणाभिन्नश्च । भावस्याभावधर्मइवेतिवा । अथापिन
स्वरूपासिद्ध्यादिदोषइतिशेषः । कथमित्यतआह ॥ हिधर्मिणइति । हिशब्दोहेतौ । तादृक्त्वंप्रतिषेधात्मकत्वं । मात्रताप्रतिषे
धमात्रता । इहसूत्रे । एतदुक्तंभवति । स्यादयंस्वरूपासिद्ध्यादिदोषो । यद्यत्रप्रतिषेधमात्रशब्देनकेवलप्रतिषेधत्वंविवक्षितंस्यात् ।
नचैवं । किंतुधर्मद्वारमंतरेणधर्मिणएवप्रतिषेधत्वं । तच्चपक्षदृष्टांतयोरस्त्येव । तयोर्धर्मद्वारेणविधित्वेपिधर्मिणोःप्रतिषेधत्व
स्योभयसिद्धत्वात् । व्यावृत्तंचविपक्षात्कुलालादेः । तस्यधर्मतोनिषेधत्वेपिधर्मि(णोविधित्वा)णोऽनिषेधत्वादिति । ननुकथमे
तल्लभ्यते । उच्यते । मात्रशब्दोहिसाकल्येवर्तते । नचतत्क्वापिसंभवति । प्रतिषेधेपिविधिसद्भावस्यपरेणैवोक्तत्वात् । ततःप्रतिषेध
मात्रशब्दोविधेरप्राधान्यंलक्षयति । अन्नमात्रंभुक्तमितियथा । धर्मधर्मिणोश्चाप्राधान्यंधर्मस्यप्राधान्यंधर्मिणः । तेनधर्मिणःप्रति
षेधत्वंप्रतिषेधमात्रत्वमितिसिध्यति । इच्छाप्रयत्नादिरूपायाःप्रवृत्तेःकर्तृतापरनामिकायाःव्यापिकाबुद्धिरभावाद्व्यावृत्तातामपि ॥२८९॥
व्यावर्तयतीत्युक्तं । तत्राभावाद्बुद्धिव्यावृत्तिरेवकुतइत्यतआह ॥ बुद्धीति । तत्तस्मात्प्रतिषेधमात्रत्वादेवबुद्धिराहित्यम

भावस्यघटाभाववत्सिद्ध्यतीत्यर्थः । द्विविधंहिप्रमेयं । स्वतंत्रंपरतंत्रंच । परतंत्रमपिद्विविधं । भावोऽभावश्च । भावोपिद्वेधा ।
चेतनोचेतनश्च । एवंचयदाभावस्यापिकस्यचिन्नचैतन्यंकावार्तातदाऽभावेचैतन्यस्य । कश्चिदभावोबुद्धिमान् किंनस्यादिति
चेन्न । निरुपाधिकसंबंधमनादृत्यनिर्निमित्तायाःशंकायाअतिप्रसंगित्वात् । तन्मनोकुरुतेतिश्रुतेरितिचेन्न । अन्यथासिद्धत्वात् ।
अथप्रतिषेधमात्रत्वमपिपक्षेनाभ्युपेयात् । तदाऽसदितिब्रह्मेतिचसंज्ञाभेदमात्रं । अनेकत्वादेःपरेणापित्याज्यत्वात् । अनेकस्वा
तंत्र्येकार्योदयायोगात् । नन्विदंतत्रैववक्तव्यं । सत्यं । प्रतिषेधमात्रत्वेविदितेततोबुद्धिराहित्यप्रतीतेःसौलभ्यादिहोक्तं । टीका
कारास्तुप्रमेयत्वादिभावधर्मांगीकारेबुद्धिरपितथाकिंनस्यादितिशंकावकाशादिहोक्तमित्याहुः । भावस्याभावधर्मतःअभावस्यच
भावोपिधर्मइत्यनुपपन्नं । भावाभावयोरभावभावधर्मित्वेप्रमाणाभावात् । संबंधाभावाच्च । संबद्धयोरेवहिशौक्ल्यपटयोर्धर्म
धर्मिभावोदृष्टोनासंबद्धयोर्मेरुमंदरयोः । नचभावाभावयोःसंबंधोस्ति । संयोगसमवाययोर्भावनियतत्वात् । विरुद्धस्वभा
वत्वाच्च । यावविरुद्धस्वभावौगुणगुणिनौतावेवहिधर्मधर्मिणावुपलब्धौ । नविरुद्धस्वभावावश्वमहिषौविरुद्धस्वभावौचभा
वाभावौ । विधिनिषेधरूपत्वात् । अभेदाच्च । नहिघटःस्वयंस्वस्यैवधर्मोभवति । उक्तंचधर्मधर्म्यैक्यमित्यतआह ॥ विशेष्य
तैवेति । विशेषणतैवचधर्मत्वमित्यपिद्रष्टव्यं । योहियेनविशिष्यतेव्यवच्छिद्यतेसतस्यधर्मी । धर्मश्चापरःप्रकारांतरस्यनिर्वक्तुमश
क्यत्वात् । प्रतीयतेचविशेष्यविशेषणभावोभावाभावयोः । अन्यथाघटःपटोनभवतीत्यभावःप्रमेयइतिचव्यवहारानुपपत्तेः ।
तत्कथंभावाभावयोःनधर्मधर्मिभावः । पटशौक्ल्ययोश्चनसंबंधप्रयुक्तोधर्मिधर्मभावः । नापिमेरुमंदरयोस्तदभावःसंबंधाभावप्रयु

क्तः। किंतुस्वभावादेवविशेष्यविशेषणत्वतदभावरूपः। संबद्धयोरपिघटपटयोस्तदभावात् भूतलघटाभावयोस्तद्भावाच्च। एवमेव
विरोधिस्वभावाभेदावपिनिरस्तौ। सगुणनिर्गुणत्वेननित्यानित्यत्वेनवाविरुद्धस्वभावयोरपिगुणगुणिनोर्धर्म्यादित्वस्यदर्शना
त्। अदर्शनाच्चपटत्वशौक्ल्ययोः। दृश्यतेचाभेदेपितद्भावः। अस्तित्वाभिधेयत्वादीनांधर्माणांपरैर्धर्म्यभेदस्यांगीकृतत्वात्।
भिन्नानामपितद्भावोनोपलभ्यते। तदेवमसंबद्धयोरपिविलक्षणस्वभावयोरपिभावाभावयोरभेदेपिविशेषशक्त्याविशेष्यविशे
षणतालक्षणोधर्मिधर्मभावोयुक्तएवेति। यद्येवंभावाभावयोरभावभावधर्मित्वंधर्मधर्मिणोश्चाभेदःस्यात्। तदाभावस्या
प्यभावत्वेनाभावस्यचभावत्वेनघटादीनांभावत्वमेवप्राक्प्रध्वंसात्यंताभावानामभावत्वमेवेतिनियमोनिर्निबंधनःस्यात्। नचै
वमस्त्विवतिवाच्यं। सकललोकसिद्धस्यतथाभावानर्हत्वादित्यतआह॥ २०।१४ प्रथमेति। रूपशब्दोधर्मिवचनः। भावाभावत्वमि
तियथायोगंसंबधः। अत्रैवंसत्यपिहिशब्दःप्रसिद्धौ। अयमर्थः। किंभावाभावनिबंधनंप्रमेयरूपमन्विष्यतेप्रमाणंवा। आ
द्यस्योत्तरार्धमुत्तरं। यद्यपिभावाभावात्मकाघटादयःप्रागभावादयश्च। तथाप्यत्रपदार्थसार्थेयःपिंडोविधिधर्मिकोघटादिःस
भावोयस्तुनिषेधधर्मिकःप्रागभावादिःसोभावइतिव्यवस्थोपपद्यते। अभेदेपिधर्मधर्मिभावोविशेषशक्त्यासंगच्छतइत्युक्तमेव।
द्वितीयस्योत्तरंप्रथमप्रतिपत्तिष्विति। यःप्रथमंविधितयापरप्रतिक्षेपरूपतांविनाप्रतीयतेसघटादिर्भावः। यस्तुनिषेधतयापरप्र
तिक्षेपेणप्रतीयतेप्रागभावादिःसोभावइत्युत्तरार्धेनैकवाक्यतयायोज्यं। घटोहिप्रथमंविधित्वेनधर्मिरूपेणप्रतीतोनंतरंपटोनभवती
तिपटनिषेधात्मतयाप्रतीयते। प्रागभावादिरपिप्रथमंनिषेधत्वेनधर्मिस्वरूपेणावगतोनंतरंप्रमेयइतिविधितयाप्रतीयतइतिसकल

प्रतिपत्तृप्रसिद्धमितिबहुवचनहिशब्दाभ्यांद्योतयति । विषयिविषययोराधाराधेयभावमभिप्रेत्यसप्तमीप्रयोगः। कारकेषुगौणमु
ख्यत्वविवक्षाभावस्यास्थितत्वादिति ॥ एवंपूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितप्रमाणसमुदायलब्धस्यार्थस्यप्रमाणविरोधोदर्शितः । इदानीमसत्का
र्ययथादृष्टमित्यनुमानंविशेषतोनिराचिकीर्षुस्तत्प्रस्तावनायासूत्रयत्सूत्रकारः ॥ॐ अपीतौतद्वत्प्रसंगादसमंजसमिति ॐ ॥
असमंजसमेतद्विश्वस्याभावकर्तृकत्वमतं। कुतः। अभावस्यैवजगत्कर्तृत्वांगीकारेऽपीतौप्रलयेतद्वत्प्रसंगात्अभाववत्त्वप्रसंगात्। ई
श्वरादेःसर्वस्याप्यभावाभ्युपगमप्रसंगादितियावत्। नहीश्वरादौसतितत्परित्यागेनाभावस्यजगत्कर्तृत्वमवधारयितुंशक्यमिति।
ननुनेदमनिष्टमीश्वरादिकंप्रलयेऽसद्भवितुमर्हति। भावत्वात्घटवदित्यनुमानेनेश्वरादेःसर्वस्यप्रलयेऽभावाभ्युपगमादित्यत्रोक्तं
सूत्रकृतानतुदृष्टांतभावादिति ॥ नैवप्रलयेसर्वस्यासत्त्वमंगीकर्तुमुचितं। कस्मात्। दृष्टांतभावात्। दृष्टांतइतितत्रावधारितव्याप्ति
मूलमनुमानमुच्यते । दृष्टांतमात्रस्यसाधनबाधनानंगत्वात्। तथाचप्रलयेपरमेश्वरादिसद्भावस्यसाधकानुमानसंभवादित्यर्थः।
किंतदनुमानमित्यतआहभाष्यकारः ॥ **सर्वनाशेष्वपीति** । अपिरभिव्याप्तौ । सर्वशब्दोवर्तमानमात्रविवक्षयापिस्यादित्य
तःसदेत्युक्तं । तदिदंव्यभिचारपरिहारायाभिहितं । नुःपुरुषस्य । अयमित्यस्यैवविवरणंविमतइति। अत्रपूर्वार्धेनव्याप्तिरुक्ता।
उत्तरार्धेनप्रतिज्ञाहेतू । एतदुक्तंभवति । महाप्रलयलक्षणोनाशःपुरुषशेषवान्भवितुमर्हति । नाशत्वात् । संमतनाशवदिति ।
अत्रपुरुषावशेषमात्रंसाध्यं । नतुनाशकर्तुःपुरुषस्यावशिष्टता । अतएवोक्तंयस्यकस्येति । नाशस्यकर्तुरकर्तुर्वेत्यर्थः। तथापिकर्तृ
शेषवानितिवदतेदमभिप्रेतं । प्रलयेपुरुषसद्भावमात्रसाधनेसतिभग्नंतावत्परस्यानुमानं। यदपिपरस्याभावकर्तृत्वंजगतोभिमतं।

तदप्यतएवापास्तं। अवशिष्टस्यपुरुषविशेषस्यैवविश्वकर्तृत्वसंभवेऽभावस्यतत्कल्पनाऽनवकाशात्। दृष्टानुसारिणीहिकल्पना। नहिलोकेप्रागुत्पत्तेःकुलालाभावयोःसतोरभावोघटस्यकर्तादृष्टः। किंनामकुलालएवेति। अभिप्रायमजानानःकर्तृशेषवानित्यु क्त्याविभ्रांतश्चोदयति। यत्रसुंदोपसुंदन्योयनाशेषाअपिपुरुषानष्टास्तत्रनाशत्वहेतोरनैकांतिकतेति। तत्राह॥ [२०।१५] नचेति। चश ब्दोवधारणे। अशेषनृनाशस्तुनैवक्वचिद्दृष्टइत्यतीतनिषेधःदृश्योवानैवेत्यनागतस्यनैवास्तिवादृश्यमानइतिवर्तमानस्याइदमुक्तंभ वति। अनैकांतिकत्वंहिप्रमितेविपक्षेहेतुवृत्त्यावक्तव्यं। नाप्रमिते। तथासत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात्। नचाशेषपुरुषनाशःका लत्रयेपिप्रमितोयेननाशत्वस्यतत्रव्यभिचारःस्यात्। प्रमितत्वांगीकारेचप्रमातुरेवोर्वरितत्वेनव्याघातश्चस्यात्। नचनाशकर्तुःपुरु षस्यावशिष्टतासाध्यत्वेनेष्टा। येनसुंदोपसुंदादिनाशःप्रत्युदाह्रियेत। किंतुपुरुषावशेषवत्त्वमात्रमिति। अनेनप्रलयकालःपुरुषवा न्कालत्वात्इदानींतनकालवदित्यप्यनुमानंसूचितं। नचतदाकालाभावादाश्रयासिद्धिः। तथासतितदेत्येववक्तुमशक्यत्वात्। परकीयानुमानेचप्रलयविशेषणानुपपत्तेः। यद्यप्यत्रकालोंगीक्रियतेनवा। आद्येतत्रैवभावत्वहेतोर्व्यभिचारः। द्वितीयेप्रलयविशे षणानुपपत्तिः। सकलकार्यविनाशविशिष्टकालस्यप्रलयत्वात्। अथकार्यविनाशएवप्रलयस्तथापीश्वराभावस्यतेनसंबंधाभावा दीश्वरादिकंप्रलयेऽसदितिप्रतिज्ञार्थानुपपत्तिः। देशादिद्वारासंबंधाभ्युपगमेतत्रैवभावत्वस्यव्यभिचारः। प्रलयविशेषणपरित्यागे चेश्वरादेःसर्वदाप्यभावःप्रतिज्ञातःस्यात्। तथाचस्फुटोदोषइतिवक्तुंशक्यते। तथापितच्छिष्यैरेवोह्यतामितिनसूत्रभाष्यकारा भ्यामभिहितं। सूचितंचापीताविति सूत्रकृता। लयेमानंचकिंभवेदितिभाष्यकृतापि। तदिदंजीवेश्वरसाधारणमनुमानमुक्तं।

इदानींप्रलयेजीवसद्भावसाधकमनुमानमाह॥ [२०।१६] धर्मेति। नकेवलमुक्तानुमानेन। किंनामधर्माधर्माश्रयत्वेनापीतिसंबंधः। नरोजीवात्मा। अयमत्रप्रयोगः। प्रलयकालवर्तीधर्मःसाश्रयः। धर्मत्वादिदानींतनधर्मवत्। एवमधर्ममपिपक्षीकृत्यप्रयोक्त व्यं। नचधर्माधर्माश्रयोजीवात्मनोन्यःसंभवति। एवंचप्रलयेजीवात्मसद्भावाद्भावमात्रासत्त्वसाधनमनुपपन्नमिति। यद्वेश्व रसद्भावसाधनमिदं। आश्रयशब्दस्याधिष्ठातृपरत्वात्। तत्रैवंप्रयोगः। प्रलयकालवर्तिनौधर्माधर्मौकेनचिदधिष्ठितौ। कार णत्वेसत्यचेतनत्वात्। वात्स्यादिवदिति। नचातींद्रिययोर्धर्माधर्मयोरधिष्ठातृत्वमीश्वरादन्यस्योपपद्यते। अतोधर्माधर्माधि ष्ठातृत्वेनापिनरःपरमपुरुषोलयेस्वीकार्यइति। ननुप्रलयेभावमात्रस्यासत्त्वमभ्युपगच्छतोममतदाधर्माधर्मावपिनस्तएवेत्याश्र यासिद्धिरिति। इदमिहवक्तव्यं। किंधर्माधर्मसंज्ञितमदृष्टमस्तिकार्यमात्रस्यकारणंचभवतीत्यभ्युपगम्यप्रलयेतदभावोभि धीयते। उतसदपितदकारणमित्यभ्युपेत्य। अथतदेवनास्तीत्यंगीकृत्य। आद्यंदूषयति॥ [२०।१६] अनादित्वमिति। अनादि त्वमिवानादित्वंप्रलयेसत्त्वमित्यर्थः। क्वचिदितिसृष्टिकाले। यद्यदृष्टंप्रलयेनस्यात्तदाऽऽदिकालीनस्यकार्यस्यकारणंनस्यात्। असतःकारणत्वायोगात्। तथाचसर्वोत्पत्तिमतांनिमित्तमित्यभ्युपगमोभग्नइत्यर्थः। स्यादेतत्। अधुनातनकार्यमदृष्टकारण कंनत्वादिकालीनमितिममाभ्युपगमः। तत्किमदृष्टस्यप्रलयेसद्भावेनेत्यतआह॥ अनादित्वमिति। अनादित्वंविनाततः एवादिकालीनकार्यकारणत्वंचविनादृष्टंक्वचिदधुनातनेपिकार्येकारणंकथंस्यात्। नकथंचित्। अधुनातनंकार्यमदृष्टकार णकंनकार्यत्वादादिकालीनकार्यवदित्यनुमानसंभवात। नचेदिदमिवतदपिअदृष्टकार्यमेवांगीकार्यमिति। यद्वामाभूदादि

कालीनस्यकार्यस्यादृष्टंकारणं । तथापिप्रलयेतद्भावोंगीकरणीयः । कुतः । अनादित्वंप्रलयेसत्त्वंविनादृष्टंक्वचिदिदानींत
नेपिकार्येकारणंकथंस्यात् । अंतरालएवादृष्टोत्पत्त्ययोगादितियोज्यं । नन्वदृष्टस्यसर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वेऽपिनप्रलयेसद्भा
वोभ्युपगंतव्यः । आदिकालएवोत्पन्नस्यापिमहदादिकारणत्वोपपत्तेरिति । इदमत्रवक्तव्यं । तदादिकालेजनिमददृष्टंततः
पूर्वादृष्टादुत्पद्यतेनवेति । आद्यमुपादत्ते ॥ [२०।१७] पूर्वेति । जायतइतिशेषः । परिहरति ॥ नैवेति । एवंतर्हितदुत्तरमादिका
लेजनिमददृष्टंनैवास्माभिःपक्षीक्रियते । किंतुतत्कारणंप्रलयकालीनंपूर्वादृष्टमेवेतिकुतआश्रयासिद्धिरिति । द्वितीयमुपादत्ते ।
पूर्वेति । नैवोत्पद्यतइतिशेषः । दूषयति ॥ उत्तरमिति । तर्हितदुत्तरमादिकालीनमदृष्टंकुतोजायते । नकुतश्चित् । स
र्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्याभावादादिकालीनादृष्टोत्पत्तिरेवनस्यादित्यर्थः । नब्रूमोवयंसर्वंकार्यमदृष्टजन्यमिति । किंतर्ह्या
दिकालेजनिमतोमहदादिकारणाददृष्टादन्यदेवअतोनोक्तदोषइत्याशंकामुत्थाप्यदूषयति ॥ पूर्वेति । यदिपरादृष्टंसृष्ट्युपक्र
मेजनिमत्पूर्वादृष्टान्नैवोत्पद्यते । अपित्वदृष्टनिरपेक्षमेव । तर्ह्युत्तरमहदादिकार्यमपिकुतोऽदृष्टादुत्पद्यतइत्यंगीकरणीयं । अदृष्ट
वत्तस्यापिअदृष्टनिरपेक्षत्वसंभवात् । अन्यथाकार्यत्वाददृष्टस्याप्यदृष्टापेक्षांगीकार्येति । अस्तुतर्ह्यदृष्टंकारणमेवनभवतीतिद्वि
तीयःपक्षः । अदृष्टमेवनास्तीतितृतीयोवा ।उभयस्याप्यनुपलंभात् ।तथाचाश्रयासिद्धिरपरिहार्येत्याशंक्याह ॥ [२०।१७] अदृष्टमिति ।
यदिप्रत्यक्षेणानुपलंभाददृष्टंनस्यात् । सदपिवाकारणंनस्यात् । तदालयेचकिंमानंभवेत् । प्रलयोप्यप्रामाणिकत्वान्नस्यात् । न ॥२८८॥
ह्यसावपिप्रत्यक्षेणोपलभ्यते । तथाचेश्वरादिकंप्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यप्रसिद्धविशेषणःपक्षःपरस्यापिस्यात् । अथमतं । काल

विप्रकर्षादनुपलभ्यमानोपिप्रलयोनुमानसिद्धत्वादंगीकरणीयः। तथाहि। विश्वसंतानोर्यंदृश्यसंतानशून्यैःसंतानिभिरारब्धः। संतानत्वात्। आरणेयसंतानवत्। वर्तमानब्रह्मांडपरमाणवःपूर्वमुत्पादितसजातीयसंतानांतराः। नित्यत्वेसतितदारंभकत्वात्। प्रदीपपरमाणुवत्। सर्वेसंतानाःकदाचित्सहोच्छिद्यंते। संतानत्वात्। प्रदीपसंतानवत्। सर्वएवपरमाणवःकदाचित्समग्रोपादेयप्रबंधशून्याः। आरंभकत्वात्। नष्टपवनारंभकपरमाणुवत्। भूगोलकसंतानःकदाचित्साकल्येनोच्छिद्यतेसंतानत्वाद्दीपसंतानवत्। इयंक्रियास्वान्यावयविकालीनत्वानधिकरणकिंचित्कालीनक्रियान्याक्रियात्वादन्यक्रियावदिति। एवंतर्हिधर्माधर्मावपिस्वरूपतोविप्रकृष्टत्वादनुपलभ्यमानावपिदेवदत्तशरीरादिकंदेवदत्तविशेषगुणजन्यंकार्यत्वेसतिदेवदत्तभोगहेतुत्वात्। देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदित्याद्यनुमानेनविचित्रकार्यान्यथानुपपत्त्याज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतयोब्राह्मणायावगुरेत्तंशतेनयातयेदित्यादिश्रुतसाध्यसाधनभावान्यथानुपपत्त्यावासिद्धत्वादभ्युपगंतव्यावितिसमंसमाधानं। अथमन्यसे। नानुमानादिनाधर्मादिसिद्धिः। तस्याभासत्वात्। तथाहि। देवदत्तशरीरादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वंकिंसाक्षात्साध्यमुतपरंपरयावा। नाद्यः। धर्माधर्मयोरप्यारंभकप्रेरणादिरूपेणैवोपयोगांगीकारात्। देवदत्तशरीरंनसाक्षाद्देवदत्तविशेषगुणजन्यंशरीरत्वाद्यज्ञदत्तशरीरवदितिसत्प्रतिपक्षत्वाच्च। द्वितीयेतुजन्मांतरीयप्रयत्नाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरर्थांतरता। देवदत्तविशेषगुणजन्यतयाविनाप्याकाशादेरिवेश्वरेच्छयादेवदत्तभोगहेतुतासंभवतीत्यप्रयोजकताच। कार्यवैचित्र्यंचदृष्टकारणवैचित्र्यादेवोपपद्यते। आदिकालीनंचतत्तत्प्रागभावएववैचित्र्यांगीकारेणस्वर्गयागादेःसाध्यसाधनभावश्रवणंत्वसिद्धमेव। योग्यता

विरहात् । अन्यथाख्यातिमाश्रित्याभ्युपगमेप्यन्यथासिद्धं । यागाद्याराधितावज्ञातदेवताद्वारेणस्वर्गाद्युपपत्तेरिति । एवंतर्हि प्रलयसाधकानुमानानामपिआभासत्वान्नतैस्तत्सिद्धिरितितुल्यमुत्तरं। तथाहि। विमतःकालोवयवियुक्तःकालत्वादिदानींतनकालवत् । विमतोब्राह्मणोब्राह्मणपूर्वकोब्राह्मणत्वात्संमतवदित्यादिनासप्रतिपक्षंतावदुक्तानुमानजातं । ननुप्रलयकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिः । अन्यथासिद्धसाधनं । एवमाद्यब्राह्मणपक्षीकारेऽन्यथाचदोषइतिचेत् । न । पर्वतोग्निमानित्यादावप्यग्निमदनग्निमत्पक्षदूषणसंभवेनसर्वानुमानोच्छेदप्रसंगात् । नन्वग्निमत्त्वादिव्यतिरेकेणाप्यस्तिपर्वतादेःस्वरूपंशक्यंचविशेषांतरेणावधारयितुं । तत्कथंदोषावकाशइतिचेत् । तत्किमवयविसंबंधासंबंधौविहायकालविशेषस्यस्वरूपमेवनास्ति । ब्राह्मणव्यक्तेर्वाआद्यत्वानाद्यत्वेविहाय अवधारणंचकालादेर्हिरण्यगर्भापव(र्गोत्तर)र्गानंतरभावित्वादिनाभविष्यति । किंचप्रथमप्रयोगेविश्वशब्देनकिंब्रह्मांडमभिप्रेयतेसकलकार्याणिवा । नाद्यः । आश्रयासिद्धेः । प्रलयमनभ्युपगच्छताब्रह्मांडस्यानंगीकृतत्वात् । ब्रह्मांडाभावेऽपिकार्यांतरावस्थितिसंभवेनप्रलयासिद्धेश्च । कपिकपोलांतर्गतौदुंबरोदरवर्तिमशककशरीरादिवत्कार्यांतरावस्थानमसंभावितमितिचेन्न । कुंडबदरवदुपपत्तेः । कालाग्निरुद्रादिप्रक्रियायाअसिद्धत्वात् । द्वितीयेपिनप्रलयसिद्धिः । यथाहीदानींतनानांदहनपवनसंतानानांक्रमेणास्तमयेपिनप्रलयस्तथातरुगिरिशरीरादिसंतानानामपिक्रमारंभसिद्धावप्यवयविशून्यसमयासिद्धेः । अथैकदैवेतिविशेषणमुपादीयेततदाक्रमारब्धदहनपचनादिसंतानैर्व्यभिचारःस्यात् । एकदारंभकहेतुसाकल्येसतीतिहेतुविशेषणेविशेषणासिद्धिः । द्व्यणुकादिक्रमेणारंभस्वीकारेणबाधादिप्रसंगश्च । एतेनद्वितीयानुमानमपिनिरस्तं । ब्रह्मांडानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेप्यवयवानामावापोद्धाराभ्यामेवोत्पादविनाशयोरुपपत्तेः । कार्यांतरावस्थानोपपत्तेश्च । तृतीयेप्यपसिद्धांतः । क्रमेणोच्छेदस्याभ्युपगतत्वात् । चतुर्थेपिपटादिभ्यःपूर्वविनष्टैस्तंत्वादिभिर्व्यभिचारः । परमाणुत्वेनहेतुविशेषणेपिद्व्यणुकाद्यवस्थानसंभवेनदृष्टांतस्यसंदिग्धसाध्यता । पंचमेपिकिंभूगोलकाएवसंतानशब्देनोच्यंतेतदतिरिक्तोवाकश्चित् । आद्येसिद्धसाधनं । अवयवानामावापोद्धाराभ्यांसंततोत्पत्तिविनाशसिद्धेः । द्वितीयेत्वाश्रयासिद्धिः । षष्ठंत्वाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणीयमिति । अथमाभूदनुमानैःप्रलयसिद्धिस्तथाप्यागमैर्भविष्यति । तेषांसिद्धार्थेपिप्रामाण्यस्यसाधितत्वात् । ततोनाप्रसिद्धविशेषणतेतिब्रूषेतर्ह्यस्माकमपिधर्मादिसिद्धिरागमाद्भविष्यतीतिकथमाश्रयासिद्धिरिति । एवंप्रलयेजीवेश्वरसद्भावंसाधयताधर्मादिसत्त्वमपिसाधितमितिनप्रलयेभावमात्रासत्त्वसाधनंयुक्तं । एवमादिकार्यंपक्षीकृत्यसोपादानत्वसाधनेप्रकृत्यादिसिद्धिरपिद्रष्टव्येति । प्रथमसूत्रेऽभावस्यकर्तृत्वनिरासायानुमानमुक्तं । इदानीमितोपिनाभावकर्तृकंजगच्चेतनकर्तृकत्वेदृष्टांतभावादितिसूत्रस्यवृत्त्यंतरमभिप्रेत्यचेतनकर्तृत्वेनुमानमाह ॥ [२०।१७] उत्पत्तीति । बुद्धिमानुत्पत्तिनाशकारीतिबुद्धिपूर्वंतत्कर्तेत्यर्थः । क्वचित्पटादौ । सर्वत्रविप्रतिपन्नेकार्ये । महदादिकार्यइत्येवोक्तेअंकुरादौव्यभिचारःशंक्येत । तदर्थंतस्यापिपक्षनिक्षेपार्थंसर्वत्रेत्युक्तं । कर्ताबुद्धिमानितिशेषः । अन्यथाऽभावकर्तृत्ववादिनंप्रतिसिद्धसाधनताप्रसंगात् । किमाक्षेपे । अनुमाने नकिमपिकारणं । दृष्टांताभावेनप्रतिपक्षासंभवादित्यर्थः । एतेनस्वपक्षदोषाच्चेतिसूत्रमपिव्याख्यातंभवति । अयमत्रप्रयोगक्रमः । विमतंकार्यंचेतनोत्पाद्यंकार्यत्वात्घटवत् । चेतनविनाश्यंचततएवतद्वदेव । विमतोत्पत्तिश्चेतनक

तृकाउत्पत्तित्वात्पटोत्पत्तिवत् । विमतोविनाशश्चेतनकर्तृकोविनाशत्वात्संमतवदिति । अत्रविनाशस्यचेतनकर्तृकत्वसाधनंप्रा
संगिकं । यद्वाकेचित्कारणस्यबीजादेःप्रध्वंसेनांकुरादेर्जननदर्शनात्तंत्वादिनाशेनपटादिनाशदर्शनाच्चप्रध्वंसाभावस्यैवजगज्ज
न्मविनाशकर्तृत्वमास्थिताः । यथोक्तं । नानुपमृद्यप्रादुर्भावादीति । तन्मतंवात्राऽसदित्यादिसूत्रैर्निराकृतमितिज्ञापनार्थं । दृष्टां
ताभावस्तुस्वयमूहनीयः । नन्विदमनुमानेनेश्वरस्यजगत्कर्तृत्वसाधनंसूत्रकारस्योक्तविरुद्धं । शास्त्रयोनित्वादितीश्वरेऽनुमानप्रा
माण्यस्यस्वयमेवनिराकृतत्वादित्यतआह ॥ २०।१८ आगमेति । अनुमेतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । नसर्वथापीश्वरेऽनुमानस्यप्रामा
ण्यंसूत्रकृतानिराकृतं । किंनामागमाननुगृहीतस्य । आगमानुगृहीतात्वनुमेश्वरेमानमेवाभिमता । अन्यथावेदवाक्यार्थेयुक्त्यनुसं
धानरूपजिज्ञासांनारभेतेति । किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ २०।१८ एषेति । आगमानुगृहीतेत्यनुवर्तते । मानमितिच । एषासंप्रत्युपन्य
स्ताप्यनुमा यतोवाइमानिभूतानीत्यागमानुगृहीता । ततोभवतीश्वरेमानमितिनकश्चिद्विरोधइति । एवमनुमानेनाभावकर्तृत्वं
विश्वस्याशंक्यानुमानेनैवेश्वरकर्तृकत्वंसमर्थितं । तदेतन्मतांतरेणाक्षिप्यसमादधत्सूत्रं ॥ ॐ २०।१८ **तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाप्यनुमे
यमितिचेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसंगइति** ॐ । तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नायमनुमानावष्टंभेनपूर्वपक्षःसिद्धांतोवायुज्यते
यतःप्रमाणाभासेनपूर्वपक्षःप्रमाणेनचसिद्धांतोभवति । नचानुमानंनामप्रमाणमस्ति । कुतः । अन्यथाप्यनुमेयं । अस
त्प्रतिप्रक्षत्वंह्यनुमानप्रामाण्यवादिभिरनुमानांगमंगीकरणीयं । प्रतिरुद्धस्यकरणस्यक्वापिक्रियानिष्पादकत्वादर्शनात् । अनुमा ॥२९०॥
नप्रतिपन्नंचान्यथाप्यनुमेयमनुमातुंशक्यं । कस्मात् । तर्काप्रतिष्ठानात् । एवमेवानुमातव्यं । नपुनरन्यथेतितर्कस्यव्यवस्थाभावा

त् । तथाचोक्तं । उपाधिप्रतिपक्षौतुक्तनामातीवदुर्वचाविति । नन्विदंव्यधिकरणंतर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादन्यथानुमेयमिति । मैवं । एतदनेनज्ञापयतिसूत्रकारः । नतर्कोनुमानाद्भिद्यतइति । अथवातर्कस्यानुमानस्याप्रतिष्ठानादप्रमाणत्वान्नानुमानेनपूर्वोत्तरपक्षौयुक्तौ । कथमप्रमाणत्वं । यतोन्यथानुमेयमितियोजना । तत्रसमाधानसूत्रंसंगमयितुमुत्सूत्रमेवभाष्यकारस्तावदुत्तरमाह । [२०।१९] आगमेति । आगमग्रहणंप्रमाणमात्रोपलक्षणं । अतएवोत्तरार्धेक्षजमपिसंगृहीतं । प्रमाणानुग्रहप्रमाणमूलशब्दाभ्यांप्रतिष्ठितप्रामाण्यप्रमाणांतरावधृतपक्षलिंगव्याप्तिमत्त्वंतत्संवादित्वंचोच्यते । तत्राद्ययोजनायामस्यायमर्थः । यदुक्तमनुमानस्याव्यवस्थितत्वेनसर्वत्रप्रत्यनुमानसंभवइतितदनुपपन्नं । यतःप्रमाणानुग्रहाभावेतर्कोनप्रतिष्ठितःस्यात् । किंतुप्रमाणमूलस्यैवास्यप्रतिष्ठितिःस्यात् । एतदुक्तंभवति । प्रत्यनुमानंभवत्किंप्रमाणानुग्रहरहितंस्यात् । उततन्मूलं । आद्यंतुकथंस्वयमदृढभूमिकंपरंप्रतिरुंध्यात् । नहिभवतितरक्षोःप्रतिपक्षोहरिणशावः । किंत्वाद्येनैवप्रमाणमूलेनबाध्यते । द्वितीयंतुस्यादेवप्रमाणं । आद्यंचापबाधेत । उभयथापिनसर्वानुमानाप्रामाण्यं । यदातूभयोरपिप्रमाणमूलत्वसंदेहस्तदास्तुप्रतिरोधः । किंतुनैवंसर्वत्र । अवधारणायांतुपूर्वैवगतिरिति । द्वितीययोजनायांतुप्रष्टव्यं । किंप्रमाणानुग्रहरहितमनुमानंप्रत्यनुमानपराहतत्वादप्रमाणं । उततन्मूलं । आद्येसंप्रतिपत्तिमुत्तरमाह ॥ आगमेति । तथापिनैवंसर्वत्रेतिभावः । प्रतिष्ठितःप्रमाणभूतः । द्वितीयेत्वाह ॥ [२०।२०] अक्षंजेति । प्रतिष्ठितिःप्रामाण्यंतेनैवप्रतियोगस्यबाधितत्वात् । उभयोर्वास्तवप्रमाणमूलत्वासंभवादितिभावः । यस्त्वेतांव्यवस्थामनभ्युपगम्यसर्वत्रापिप्रतिपक्षस्यास्त्यवकाशइतिसर्वमनुमानमप्रमाणमितिचमन्येत । तस्यसूत्रारूढमुत्तरमाह ॥ [२०।२०] अन्यं

सुधा० थेति । एतेनैवमुपपादितेपियोनैवंमन्येततस्यस्ववचनव्याघातादनिर्मोक्षप्रसंगइतिसूत्रयोजनासूचिता । तथाहि । सर्वमनुमा अ.२पा.१
॥६३॥ नप्रमाणंप्रतिपक्षप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादितित्वदीयमनुमानंप्रतिपक्षपराहतंचाप्रमाणंचभवतिनवा । आद्येनानेनसर्वस्याप्रामाण्य
सिद्धिः । द्वितीयेत्वत्रैवबाधादीति । अन्यथोक्तव्यवस्थांविहायास्यसर्वस्याप्यनुमानस्याप्रतिष्ठाऽप्रमाणतास्ववाचैवव्याहता अधि.४
हीति । अपरेतुनविलक्षत्वादित्यादीनिसूत्राणिब्रह्मणोजगदुपादानत्वाक्षेपसमाधानार्थतयाव्याचक्षते । तत्प्रकृत्यधिकरणए
वनिराकृतं । यच्चात्रसूत्रेतर्काप्रतिष्ठानादितिवाक्यंभित्वासिद्धांततयैववर्णयंति । तद्वानेनसार्धश्लोकेननिराचष्टे । तथाहि ।
तर्कस्याप्रतिष्ठांवदन्वक्तव्यः । किंप्रमाणानुग्रहरहितस्योततन्मूलस्य । आद्येगूढाभिसंधिरुत्तरमाह ॥ [२०।११] आगमेति । अयमाश
यः । सत्यमेतत् । तथापिनसांख्यःस्वतर्कस्यागमाद्यनुग्रहाभावंमन्यते । स्वमतेनेदमुच्यतेचेत्पौनरुक्त्यं । शास्त्रयोनित्वात् । ईक्षते
र्नाशब्दं । आनुमानिकमित्यादिनास्यार्थस्योक्तत्वादिति । द्वितीयंदूषयति ॥ अक्षजेति । नहिज्ञानकरणस्यप्रमाणगृहीतव्या
प्त्यादिमत्त्वेनाप्रामाण्यकारणव्यभिचारादिशंककलंकविकलस्यप्रामाण्यंनास्तीतियुक्तमितिभावः । विपक्षेबाधकंचाह ॥ अन्य
थेति । अन्यथोक्तानभ्युपगमेनास्यप्रमाणमूलस्याप्यनुमानस्याप्रतिष्ठास्ववाचाव्याहतैवसूत्रकृतःस्यात् । स्वयमेवहियुक्त्य
नुसंधानरूपांब्रह्ममीमांसामारभ्यप्रमाणमूलस्यापितर्कस्याप्रामाण्यमभिदधानःसूत्रकारोनव्याहतभाषीकथंस्यात् । यदपिवृ
त्तिकारैरुक्तं । एकेनतार्किकेणोत्प्रेक्षितंतर्कमपरोदूषयति । तेनोत्प्रेक्षितमप्यपरइत्यतःपुरुषमतिवै(श्व)रूप्यजन्मातर्कःस्याद ॥२९१॥
प्रतिष्ठितइति । तच्चायुक्तं । यतोस्यापितर्कस्यप्रामाण्येऽप्रामाण्येचास्याप्रतिष्ठाचस्ववाचाव्याहतैवेतिनायंवाक्यभेदोयुक्तइत्यु

क्तएवसूत्रार्थः । अत्रसूत्रं । ॐ [२०।१२] एतेनशिष्टाअपरिग्रहाअपिव्याख्याताइति ॐ । तत्केचिद्व्याचक्षते । एतेननविलक्षणत्वा
दित्यादिनाप्रकृतेनशिष्टैःकेनचिदंशेनपरिगृहीतस्यप्रधानकारणवादस्यनिराकरणेनशिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिःकेनचिदप्यंशेनाप
रिगृहीतायेऽण्वादिकारणवादास्तेपिव्याख्याताद्रष्टव्याइति । तदिदंदूषयति ॥ [२०।१३] नचेति । आस्तांतावदभ्यधिकाशंकाप्र
कारः । परिहारातिदेशप्रकारश्च । यत्तावदुक्तं । सांख्यादपिवैशेषिकादेरतिशयेनशिष्टागृहीतत्वंतदतीवविरुद्धं । सांख्यस्यनि
रीश्वरत्वात् । वैशेषिकादेस्तुसेश्वरत्वात् । वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । इहहिब्रह्मणोजगत्कारणत्वेविप्रतिपत्तयोनिरस्यंते । तत्र
सांख्योब्रह्मैवनाभ्युपेति । कुतस्तदीयंजगत्कारणत्वमित्यतिशयेनवेदांतवादविरोधित्वाच्छिष्टापरिगृहीतः । वैशेषिकादिस्तुब्रह्म
तस्यजगन्निमित्तत्वंचांगीकृत्योपादानतामात्रंनांगीकुरुतइतीषद्विरोधित्वादीषच्छिष्टापरिगृहीतइतियुक्तं । सत्कार्यवादित्वादि
कंतुप्रकृतासंगतमेव । अन्यथायागीयहिंसानिषेधादिनाविपरिवर्तःस्यात् । अथ वेदसंवादबाहुल्याबाहुल्यप्रयुक्तमिदं । तन्न ।
तत्वानांप्रतिपाद्यानामपरिसंख्यातत्वादिति । किंतर्ह्यस्यसूत्रस्याभिधेयमित्यतआह ॥ [२०।१४] अंतेइति । अर्थांतरस्यनिराकृतत्वादि
त्यर्थः । अपव्याख्याननिराकरणंस्वव्याख्यानदार्ढ्यार्थत्वान्नासंगतमितिसूचयितुमतइत्युक्तं । अवशिष्टा निराकृतायाःअभाव
कर्तृतायाःजीवादिकर्तृताजगतइतिशेषः । अनेननिराकृतादावशिष्टावेदापरिगृहीताजीवप्रधानासत्कालस्वभावादिवादानिरा
कृताइतिव्याख्यातंभवति । तत्रशिष्टाइत्येवोक्तेब्रह्मकारणवादोपिप्राप्नोति । तदर्थमपरिग्रहाइत्युक्तं । तन्मात्रेतूक्तेऽभावकर्तृ
त्ववादोपिगृह्येत । तथाचपुनरुक्तिरतिदेशानुपपत्तिश्चस्यात् । अतःशिष्टाइत्युक्तं । अभ्यधिकाशंकासद्भावसूचनेनसूत्रारंभो

पपादनार्थंचशिष्टाःशिष्टतयाप्रतीताः । नतुततएवनिराकृततयेति । ननुजीवादीत्यादिग्रहणेनासत्कर्तृकत्वंगृहीतं । तदसत् । तस्यासदितिचेदित्यादिनानिरस्तत्वेनपौनरुक्त्यादिप्रसंगादित्यतआह ॥ [३०।२२] तंन्मनइति । इत्यादेःप्रमाणात् । आशंकितेतिशेषः । आदिपदेनोक्तयुक्तिर्गृह्यते । असतोऽभावस्य मनसइतिज्ञानेच्छाप्रयत्नेभ्यःजनिर्गतइतिशेषः । पूर्वत्रत्विवितिसंबंधः । तच्च प्रतिषेधमात्रत्वादित्यादिनास्फुटमवगम्यतइतिहिशब्दः । अकस्माद्धीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्या । तत्मनोविना । असतः शून्यात् । एतदुक्तंभवति । पूर्वमभावस्यजगत्कारणत्वंनिराकृतमिदानींतुशून्यस्य । किंचपूर्वंकर्तृत्वेनाधुनाकर्तृत्वांविनैवेतिन पौनरुक्त्यादीति । यद्वाभाष्यदिशानिष्कारणैवात्रजगज्जनिराशंकितेतिनपौनरुक्त्यादिकं । अत्रशंकाप्रापकप्रमाणोपन्यासस्त्वस्यैवप्रमेयभेदस्योपपादनार्थं । एतेनाभ्यधिकाशंकापिसूचिता । तथाहि । माभूदभावकर्तृकंजगत्तथापिजीवादिभ्योजनिमद्भविष्यति । जीवाद्भवंतिभूतानि । प्रधानादिदमुत्पन्नं । अकस्माद्धीदमाविरासीदित्यादिश्रुत्यनुगृहीतेभ्योघटदधिकंटकतैक्ष्ण्यादिदृष्टांतेभ्यः । नहिजीवादीनांप्रतिषेधमात्रत्वमस्ति । येनोक्तयुक्तिविरोधःस्यात् । असत्वाचेतनत्वादेरुपलक्षणमेतदितिचेत् । किमत्रासदादेःकारणत्वमात्रंनेत्युच्यते । किंवाकर्तृत्वं । नाद्यः । उक्तदृष्टांतेषुव्यभिचारात् । नद्वितीयः । कर्तृत्वस्यास्माभिरनंगीकृतत्वादिति । अतएवात्रसर्वत्रकर्तृशब्दःकारणत्वमात्रपरोद्रष्टव्यः । नन्वत्रजीवादेर्विश्वकारणत्वमात्रंशंक्यते । तस्यैववा । आद्येनसिद्धांतविरोधः । जीवस्यहिअदृष्टाधारतयानिमित्तत्वंप्रधानस्योपादानत्वमंगीकृतमेव । नद्वितीयः । प्रापकाभावात् । कार्यस्यसकर्तृकत्वनियमदर्शनाच्चेत्यतआह ॥ [२३।१] प्रांपकमिति । द्वितीयएवाशंक्यते । त

स्यचप्रापकंनजीवात्कारणंपरंनह्यन्यत्कारणंमतमित्यादिवाक्यं । नचलोकविरोधः । वाक्यमात्रसिद्धेर्थेतत्प्रतिपन्नमेवगृह्यतेन तुलोकोनुगम्यतइतिपूर्वपक्षीमन्यतइति । ननुचप्रधानकारणत्वादिमतानिद्वितीयपादेनिराकरिष्यंते । तेषामत्रापिनिराकरणे पुनरुक्तिदोषःस्यादित्यतोवाह ॥ [२३।१] प्रापकमिति । अत्रशंकाप्रापकंवाक्यमात्रंनतुसमयइत्यर्थः । इदमुक्तंभवति । अत्रश्रुत्यनु गृहीताभिर्युक्तिभिःप्राप्तंप्रधानादिकारणत्वंनिराक्रियते । उत्तरत्रतुसांख्यादिसमयप्राप्तं । अतोनोक्तदोषइति । नन्वेवंतर्ह्येतेने त्यतिदेशःकथं । उक्तपरिहारस्यपूर्वपक्षिणापरिहृतत्वादित्यतआह ॥ [२१।१] परिहारइति । यद्यपिप्रतिषेधमात्रत्वंप्रधानादिष्वसि द्धं । अचेतनत्वादिकंचकारणमात्रवादेऽनैकांतिकं । तथापिपूर्वपक्षाणांयुक्तिविरुद्धत्वंयत्प्रतिषेधमात्रत्वाद्दृष्टांतभावादितिसा मान्यतःसूचितं । यच्चस्वपक्षदोषाच्चेत्यप्रामाणिकत्वंसपरिहारोत्राप्यविशेषितःसमानइत्यतिदेशोयुज्यतइत्यर्थः । ननुकथंजग तोजीवकर्तृत्वादिवादस्ययुक्तिविरुद्धत्वमित्यतआह ॥ [२१।१] क्वचिदिति । क्वचिद्देशादौ । यद्वाक्वचिज्जीवादौ । अकृतमितिच भावप्रधानोनिर्देशः । कारणत्वमात्रमत्रपूर्वपक्षःनकर्तृत्वमित्यतोऽचेतनादितिपंचमीप्रयोगः । अचेतनादकृतंचदृष्ट्वा । एवश ब्देनदृष्टांतानामसंदिग्धसाध्यतामाह । अनुमाअनुमितिः । अन्यथावस्तुत्वस्यैवानुमानत्वात्पंचमीनस्यात् । जीवाकृत त्वादेरितिशेषः । अन्यत्रमहदादौ । अत्रैतेप्रयोगाः । महदादिकार्यंजीवकृतंवस्तुत्वाज्जीववत् । विमतंनप्रधानका र्यंवस्तुत्वात्प्रधानवत् । विमतंनासत्कार्यंवस्तुत्वाद्धटवदिति । यद्यपिजीवस्यनिमित्तत्वेनप्रधानस्योपादानत्वेनजगत्कारण त्वमंगीकृतमेव । तथापिस्वातंत्र्याभावाभिप्रायेणेदंवचनमितिनविरोधः । नन्वेवंसत्यतिप्रसंगःस्यात् । विमतमीश्वरकृ

तंनभवतिवस्तुत्वादीश्वरवदित्यपिप्रयोक्तुंशक्यत्वादित्यतआह ॥ [२।१।३]श्रुतेरिति । सइदंसर्वमसृजतेत्यादिश्रुतेर्महदादेरीश्वर
कृतत्वावधारणादतिप्रसंगानुमानस्यबाधितत्वेनाप्रामाण्यमिति । समंतर्हीदंभवदनुमानेषु । जीवाद्भवंतिभूतानीत्यादि
श्रुतेरित्यतआह ॥ श्रुतेरिति । भावप्रधानोनिर्देशः । जीवादिशब्दानांब्रह्मश्रुतित्वाद्ब्रह्मनामत्वान्नश्रुतिविरोधइत्यर्थः ।
तत्कुतइत्यतआह ॥ श्रुतेरिति । नामानिसर्वाणियमाविशंतीत्यादिश्रुतेः । शेषंभाष्ये । ननुजीवादिकारणकत्वेपिघ
टादिदृष्टांतावष्टंभेनानुमानसंभवात्कथमप्रामाणिकत्वमित्यतआह ॥ श्रुतेरिति । नान्योतोस्तिकर्तेत्यादिश्रुतेर्बाधित
विषयत्वाद्दृष्टांतानांसाध्यवैकल्याच्चनानुमानानांप्रामाण्यं । एतेनास्मदनुमानेऽकार्यत्वमुपाधिरित्यपिनिरस्तं । स्वातंत्र्येण
जीवाद्यकृतेपिघटादावकार्यत्वाभावात् । प्रतिपक्षेबाधादिदोषानुषंगाच्चेतिसर्वंसुस्थं ॥ २ । १ । ४ ॥ ७ ॥
ॐभोक्त्रा[२।१।२]पत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्ॐ । अतीताधिकरणेब्रह्मणोजगज्जन्मादिकारणत्वेश्रुतिसंवादित्वेनप्रबलयायुक्त्या
विरोधःपरिहृतः । इदानींतुश्रुतिसिद्धलिंगत्वेनप्रबलयायुक्त्याविरोधःपरिह्रियते । तथाहि । नब्रह्मणोजगत्कारणत्वं
वास्तवंसंभवति । असर्वकारणेनमुक्तजीवेनात्यंताभिन्नत्वात् । नहियोयेनात्यंताभिन्नःसतद्विरुद्धस्वभावोवस्तुतइतिक्वचिदुप
लब्धं । नचमुक्तस्यासर्वकारणत्वमसिद्धं । संसारेऽनुपलंभात् । संसारेप्रतीयमानस्यकस्यचिदाकारस्यैवापगमोहिमोक्षोनत्वपू
र्वाकारोत्पादः । अनित्यत्वप्रसंगात् । नचानंदादेरिवविद्यमानस्यैवाविद्ययातिरोहितत्वात्सर्वकारणत्वस्यानुपलंभइतिवाच्यं ।
प्रमाणाभावात् । आनंदादेःपरमप्रेमास्पदत्वादिनेषदुपलब्धेश्च । नचब्रह्मणोजगत्कारणत्वश्रवणात्सर्वथानुपलभ्यमानमपिजग

त्कारणत्वंसंसारेकल्प्यमितियुक्तं । श्रुतेःकाल्पनिकजगत्कारणत्वानुवादित्वेनापिसावकाशत्वात् । नचतथाभूतमेवलक्षणमस्त्वि
तिवाच्यं । अनंगीकारात् । काल्पनिकस्यजगत्कारणत्वस्यप्रधानादिष्वपिसंभवेनातिप्रसंगाच्च । स्यादेतत् । मुक्तस्यब्रह्मणैक्य
मेवासिद्धमिति । मैवं । कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेव्ययेसर्वएकीभवंतीत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादिति । तदिदमुक्तंसूत्रकृताभो
क्तुर्जीवस्यमोक्षेब्रह्मत्वापत्तिश्रवणात्तयोरविभागोभेदाभावः । ततश्चनब्रह्मणोजगत्कारणत्वंवास्तवंयुक्तमिति । एवंप्राप्तेसिद्धां
तितं । भवेदेतदखिलंयदिमुक्तस्यब्रह्मणाभेदएवप्रामाणिकःस्यात् । नचैतदस्ति । श्रौतस्त्वेकीभावप्रयोगःस्याल्लोकवत् । यथालो
केउदकेउदकस्यैकीभावव्यवहारःस्थानैक्यनिबंधनः । यथावाप्राग्विभिन्नाब्राह्मणाःसांप्रतमेकीभूताइतिमत्यैक्यनिबंधनः । तथा
प्राग्विभिन्नस्थानादिभिन्नमतयश्चजीवामुक्तौब्रह्मणैकीभवंति । एकस्थानाएकमतयश्चभवंतीत्युपपद्यते । तस्मादसिद्धेनासिद्धसा
धनमेतदिति । तदेतदयुक्तं । मुख्यार्थेबाधकाभावात् । विनाबाधकेनजघन्यवृत्त्याश्रयणेचातिप्रसंगादित्यतोमुख्यार्थेबाधकयु
क्तिव्युत्पादनपरत्वेनापिस्याल्लोकवदितिसूत्रखंडंव्याचष्टे ॥ [२।१।३]नान्यदिति । अत्रमुख्यमेवार्थमंगीकुर्वाणःप्रष्टव्यः । किंप्रागभिन्न
स्यैवजीवस्यमुक्तौब्रह्मणैक्यमनेनोच्यते उतभिन्नस्य । अथवाभिन्नाभिन्नस्य । नाद्यः । अभूततद्भावार्थस्यैकीभवंतीतिच्विप्रत्य
यस्यानुपपत्तेः । अतएवनतृतीयः । ऐक्यस्यप्राक्सिद्धत्वात् । भेदनिवृत्त्यर्थत्वेतुगौणार्थत्वापत्तेः । द्वितीयनिराकरणेननिरस्त
त्वाच्च । द्वितीयेत्विदमुपतिष्ठते । नान्यदिति । हिशब्दोहेतौ । यतोलोकेऽन्यद्वस्त्वन्यत्वंवस्त्वंतरेणाभेदमापन्नं । क्वचित्का
लेकथंचनोपायेननदृष्टं । अतस्तद्दृष्टांतेनजीवस्यापिकदाचनमुक्तावपिब्रह्मभावोब्रह्मत्वंनस्यात् । अयमत्रप्रयोगः । जीवोन

कालांतरेपिब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक्ततोत्यंताभिन्नत्वात् । यःकदाचिद्यतोत्यंतंभिद्यतेनासौकदाचित्तदैक्यमापद्यते । यथा घटःपटेनेति । अथवाजीवब्रह्मभेदःसतोभेंदिनोर्ननिवृत्तिमान्भेदत्वात्स्तंभकुंभादिभेदवदिति । आगमबाधितमेतदितिचेन्न । आगमानामुख्यार्थतासंभवेनुमानबाधकत्वं बाधितेचानुमानेतेषांमुख्यार्थतेतिपरस्पराश्रयत्वप्रसंगात् । सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तथाहिश्रुतिः । यथोदकमित्यादि । प्रह्लादोपि । परमात्मनात्मनोर्योगःपरमार्थइतीष्य(ते)तां । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यंहिनैतितद्द्रव्यतांयतइति । अथमतं । नायमस्तियुक्तिविरोधः । प्रागप्यभिन्नएवब्रह्मणाजीवइत्यंगीकारात् । नचच्विप्रत्ययानुपपत्तिः । प्रतीत्यपेक्षयातदुपपत्तेः । प्राग्विभिन्नतयादृष्टोयंजीवोब्रह्मणः । अथेदानींमुक्तावभिन्नतयादृश्यतइत्यतएकीभवंतीत्युच्यतइति । अत्रेदंवक्तव्यं । किंप्राक्तनीजीवब्रह्मणोर्भेददृष्टिर्भ्रांतिरुतप्रमेति । नाद्यः । बाधकाभावात् । श्रुतयस्त्वद्याप्यव्यवस्थितार्थानबाधकतामश्नुवते । द्वितीयेत्वाह ॥ क्वचिदिति । क्वचित्कालेयद्वस्तुयतोभिन्नतयाप्रमितंतत्कालांतरेपिकथंतदभिन्नतयाप्रतीयेत । नकथंचिदित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ नोदृष्टपूर्वंहीति । तादृशंप्राग्भिन्नतयाप्रमितंकालांतरेभिन्नतयाप्रमीयमाणं । अयमिहप्रयोगः । जीवोनकदाचिद्ब्रह्माभिन्नतयाप्रमाविषयः । ततोत्यंतभिन्नतयाप्रमितत्वात् । यदेवंतदेवंयथाघटःपटाद्भिन्नतयेति । यस्तुक्वचिदपिभेदप्रमांनमन्यते । तंप्रत्यारोपितभेदमेकंवस्तुव्यतिरेकोदाहरणंवाच्यं । एवंचप्रतीतिमुपादायापिनच्विप्रत्ययोपपत्तिः । एतदर्थत्वेनापिस्याल्लोकवदितियोज्यं । तदेवंग्रावप्लवनादिश्रुतिवदुपपत्तिविरुद्धत्वेनश्रुतेर्मुख्यार्थासंभवादमुख्यार्थएवस्वीकरणीयेपरकीयहेतोरसिद्धत्वान्नब्रह्मणोजगत्कारणत्वेयुक्तिविरोधइतिसिद्धं ॥ छ ॥

केचिदिदंसूत्रमन्यथाव्याचक्षते । पूर्वंकिलचेतनाचेतनात्मकस्यप्रपंचस्यब्रह्मोपादानत्वेनब्रह्मानन्यत्वमुक्तं । तदाक्षिप्यसमाधातुमिदंसूत्रं । तथाहि । यदिचेतनाचेतनात्मकस्यजगतोब्रह्मानन्यत्वंस्यात्तदाचेतनोभोक्ताभोग्याश्चचेतनाविषयाइत्ययंविभागोनस्यात् । कुतः । भोगस्यापिभोक्तृत्वापत्तेः । भोक्तुरपिभोग्यत्वापत्तेः । भवितव्यंचानेनविभागेन । प्रत्यक्षादिसिद्धत्वादितिचेत् । स्याल्लोकवत् । यथालोकेसमुद्रात्मनामपिफेनतरंगादीनांनेतरेतरभावापत्त्याविभागभंगः । यथावामहाकाशात्मनामपिघटमठाद्याकाशानांतथाप्रकृतेपिस्यादिति । तदिदंदूषयति ॥ भोक्तृत्वेति[२१।४] । यद्यदिभोक्त्रापत्तेरित्यत्रभोक्तृत्वापत्तेरितिव्याख्यानंसूत्रकारस्याभिमतंस्यात् । तर्हिकुतोहरिःसूत्रकृद्भोक्त्रापत्तेरितिप्राह । भोक्तृत्वापत्येरित्येवब्रूयात् । नचैवमब्रवीत् । ततोनायमभिप्रायःसूत्रकारस्येति । यद्यप्यत्रपरेषामस्माकंचाध्याहारसाम्यं । तथापिभावप्रत्ययाभावःपरस्याधिकः । येतुव्याचक्षतेचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेब्रह्मणोजीववत्सुखदुःखादिभोक्तृत्वापत्तेर्जीवब्रह्मस्वभावविभागोनस्यादितिचेन्न । यथाकांतारनिपतितस्यापिनृपस्यनदंशमशकाद्युपद्रवस्तथात्रापिस्यादिति । तेषामप्ययंशब्ददोषःसमानः । ननुभावप्रधानानिर्देशास्तत्रतत्रबहुलमुपलभ्यंते । तत्कथमयंदोषोभिधीयते । अयमभिसंधिर्भाष्यकारस्य । प्रतिपाद्येव्यवस्थितेतद्बलाच्छाब्दीगौणताकथंचिदनुसर्तव्या । नचास्यसूत्रस्येदंप्रतिपाद्यंव्यवस्थितं । जगदुपादानत्वस्यप्रागनुक्तत्वेनानुक्तोपालंभप्रसंगात् । जगच्छरीरत्वस्यांतर्याम्यधिकरणेप्रसक्तत्वेपिसंभोगप्राप्तिरित्यनेनैवपरिहृतत्वात् । तत्रजीवशरीरगतत्वेनप्रसक्तंभोक्तृत्वमपास्तं । अत्रतुजगच्छरीरत्वेनेतिचेत् । न । पूर्वोत्तरपक्षयोर्न्यायाविशेषेसूत्रारंभानुपपत्तेः । अतोनिर्निमित्तःशाब्ददोषोपिनानुसरणार्हइति

यद्वैतदर्थप्रतिपादनायकथंचेत्याद्युत्तरवाक्यमत्रापिसंयोज्यव्याख्येयमित्युक्तएवसूत्रार्थइति ॥ २ । १ । ५ ॥ ६ ॥ ॐ [२१।५] तदन
न्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः ॐ । प्राक्प्रमाणमूलत्वतत्संवादित्वाभ्यांप्रबलयायुक्त्योक्तार्थेविरोधोनिरस्तः । बाहुल्यलक्षणब
लवद्युक्तिविरोधपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते । तदिदंब्रह्मपरिणामवादीव्याचष्टे । अनंतराधिकरणेभोग्यवर्गस्यपरिणा
मतःसिद्धप्रातिस्विकरूपभेदानपह्नवेनलोकसिद्धंकारणाभेदमंगीकृत्यसांख्यसिद्धांतेनशास्त्रतोभोक्तृवर्गस्यस्वाभाविकरूपब्रह्मा
विभागेभोग्यस्यापिब्रह्मैक्यवद्भोक्तृत्वापत्तिमाशंक्यानैकांतिकत्वेननिरासोविहितः । संप्रतिवैशेषिकादिमतेनस्वरूपकार्यव्यपदे
शादिभेदेनकार्यस्यकारणात्मकत्वासिद्ध्याप्रपंचस्यब्रह्माद्वैतमाक्षिप्यसमाधीयते । तथाहि । तदनन्यत्वंतेनब्रह्मणानन्यत्वंका
र्यस्य । कुतः । आरंभणशब्दादिभ्यः । यथासोम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृण्मयंविज्ञातंस्याद्वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवस
त्यमित्यादिशब्दात् । आदिग्रहणादैतदात्म्यमिदंसर्वं यदयमात्मा । सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादितादात्म्यावेदकश्रुतिपरिग्रहइति । विव
र्तवादीतुव्याख्याति । अभ्युपगम्यचेमंव्यावहारिकंभोक्तृभोग्यलक्षणंविभागंस्याल्लोकवदितिपरिहारोभिहितः । नत्वयंविभागःपा
रमार्थिकोस्ति । यस्मात्तदनन्यत्वंकारणाद्ब्रह्मणःकार्यस्याकाशादेःपरमार्थतोनन्यत्वंव्यतिरेकेणाभावोवगम्यते । कुतःआरंभणश
ब्दादिभ्यइति । तत्राद्यंव्याख्यानंतावन्निराकरोति ॥ [२१।५] कथंचेति । कथमित्याक्षेपे । चशब्दःपूर्वसूत्रापव्याख्यानाक्षेपेणास्यसमुच्च
यार्थः । जगतइतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । अत्रप्रतिपाद्यास्यादितिशेषः । अयमाशयः । योहिब्रह्मोपादानतांजगतोभ्युपग
म्यापितदन्यतांमन्यतेसोत्रपूर्वपक्षीकरणीयः । नचवैशेषिकादिस्तथेतिप्राप्तभावान्नतदनन्यत्वोक्तेरवसरोस्ति । ब्रह्मोपादान

तामनंगीकुर्वाणंप्रतितुसैवसमर्थनीया । ननुतदनन्यता । तदधीनसिद्धित्वादस्याः । अथब्रह्मोपादानताप्यत्रसमर्थ्यतइतिचेत् ।
न । तथासतिप्रकृत्यधिकरणवैयर्थ्यापत्तेः । प्रकृत्यधिकरणन्यायोपपादितंब्रह्मोपादानत्वमभ्युपेत्यापितदन्यतांमन्यमानोत्रपू
र्वपक्षीतिचेत् । किमिदंब्रह्मोपादानत्वंब्रह्मसमवायित्वंवाब्रह्मपरिणामत्वंवायत्परेणांगीकारितं । नाद्यःकल्पः । तस्यानन्यत्व
विरोधात् । समवायस्यनिराकरिष्यमाणत्वाच्च । द्वितीयेप्रयत्नवैयर्थ्यमेव । नहिकोपिपरिणामवादमंगीकृत्यकार्यकारणयोरत्यं
तभेदमंगीकुरुते । यंप्रतीदमारभ्येतेति । यद्वाकथंचतदनन्यताजगतोवक्तुंशक्यते । अनन्यत्वंहिभेदाभावः । अत्यंताभेदइ
तियावत् । भेदाभेदौचपरेणांगीकृतौ । अतस्तादात्म्यमितिवक्तव्यंस्यात् । नैषदोषः । यावताकार्यस्यकारणेनाभेदएव । कार
णस्यतुकार्याद्भेदएवेत्येवंभेदाभेदावंगीकृताविविचेत् । न । यदिब्रह्मजगतोन्यदेवतदाकथंचतदनन्यताजगतःस्यात् । नहि
यद्यतोत्यंतभिन्नंतत्तेनात्यंताभिन्नमितिसंभवति अतिप्रसंगादिति । अथवाकथंचनतदनन्यताप्रतिज्ञातुंयुक्ता । प्रमाणाभावा
दितिशेषः । ननुचारंभणशब्दादिभ्यइत्युक्तत्वात्कथंप्रमाणाभावइतिचेत् । अत्रवक्तव्यं । आरंभणशब्दस्तावत्किंसाक्षाज्जग
तोब्रह्मानन्यत्वमाचक्षीत । उतविकारस्यविकार्यनन्यत्वं । आद्येकथंचतदनन्यताजगतोस्यार्थःस्यात् । यथासोम्येतिमृत्पिं
डादेःप्रकृतत्वादित्युत्तरं । द्वितीयेभवतुनामविकारस्यविकार्यनन्यत्वं । जगतस्तुकथंतदनन्यतेति । ननुविकारस्यविकार्यन
न्यत्वेतेनोक्तेजगतोब्रह्मानन्यत्वंसिद्ध्यत्येव । तस्यापितद्विकारत्वादित्यतआह ॥ [२१।५] जगतस्त्विवति । अविकारित्वेब्रह्मविकारि
त्वाभावे । उक्तन्यायेननचप्रकृतीत्यादिनेतिशेषः । साधितेसतिकथंचतदनन्यतेत्यन्वयः । यद्वाजगतइतिपूर्वेणैवसंबध्यते ।

अविकारित्वेब्रह्मणइतिशेषः । नविद्यतेविकारोस्येत्यविकारं । तस्यभावस्तत्त्वंतस्मिन् । नन्वत्रारंभणशब्दशब्देनउततमा
देशमित्याद्याश्रुतिरुपलक्ष्यते । तत्तात्पर्यपर्यालोचनायांजगतोब्रह्मविकारत्वंतदनन्यत्वंचावगम्यतेइतिचेत् । न । महावाक्या
वांतरवाक्योपक्रमत्वप्रधानवाचित्वाद्यभावेनास्यश्रुत्युपलक्षणयोपादानेनिमित्ताभावात् । अभ्युपेत्याप्युपलक्षणत्वमाह ॥ अ
विकारत्वइति । विकारत्वादन्यस्मिन्सादृश्यादौश्रुत्यर्थतयोक्तन्यायेनसाधितेसतिश्रुतितात्पर्यपर्यालोचनयाकथंचतदनन्य
तासिद्ध्येदिति । यदप्युक्तमादिपदगृहीतादैतदात्म्यमिदंसर्वमित्यादिवाक्यात्तदन्यत्वसिद्धिरिति । तदप्यसत् । आदिपदेन
वाक्यांतरग्रहणस्यानुपपत्तेः । तथासत्येतेषामपिशब्दत्वेनारंभणादिशब्देभ्यइतिप्रयोगप्रसंगात् । अस्तुवाकथंचिदादिपदो
पात्तत्वंतेषांवाक्यानां । तथापिनैतेभ्यस्तदनन्यतासिद्ध्यति । उपपत्तिविरुद्धत्वादित्याशयेनपृच्छति ॥ कथंचेति । या
सूत्रकृताप्रतिज्ञाताश्रुतिभिश्चप्रतिपादितासाजगतस्तदनन्यताकथंकिंप्रकारा । किंपिकःकोकिलइतिवदेकत्वलक्षणाकिंवामृद्घ
टइतिवद्विकारिविकारत्वलक्षणेतिप्रश्नार्थः । आद्यमाक्षिपति ॥ कथंचेति । एकत्वलक्षणाजगतस्तदनन्यतातुकथंसूत्रकृता
प्रतिज्ञायेत । कथंचश्रुतिभिःप्रतिपाद्येत नकथंचिदित्यर्थः । अत्रहेतुमाह ॥ अविकारत्वइति । ब्रह्मणोऽविकारत्वउक्त
न्यायेनसाधितेसतिजगतस्तुविकारात्मकत्वेप्रत्यक्षादिप्रमितेसतिविरुद्धधर्माधिकरणत्वादितिभावः । द्वितीयमाक्षिपति ॥ क
थंचेति । विकारिविकारत्वरूपेतिशेषः । आक्षेपेयुक्तिमाह ॥ जगतस्त्विति । व्याख्यानंपूर्ववत् । नन्वेवमुपपत्तिविरुद्धा
पिजगतोब्रह्मानन्यतांगीकरणीया । अन्यथैतदात्म्यमित्यादिश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसंगादित्यतआह ॥ कथंचेति । अविकारि

त्वेविकारत्वादन्यस्मिंस्तदधीनत्वादौश्रुत्यर्थेस्वातंत्र्येचविशिष्टत्वइत्युक्तन्यायेनसाधितेसतिकथंतदनन्यतांगीकर्तुमुचिता । सा
वकाशश्रुतिप्रतीतोप्यर्थोनिरवकाशोपपत्तिविरोधात्त्याज्यएव । यथोक्तमभिमान्यधिकरणइतिभावः ॥ ७ ॥ अपरमपिव्या
ख्यानंदूषयति ॥ कथंचेति । इतिप्राहेत्यनुवर्तते । यद्यत्रकार्यप्रपंचस्यानृतत्वंसूत्रकृतोभिमतंस्यात् । तदानृतत्वमित्येवब्रूया
त् । तदनन्यत्वमितिकथंप्राह । नहिब्रह्मानन्यत्वशब्दोनृतत्ववाची । तथासतिब्रह्मणोप्यनृतत्वप्रसंगात् । ननुचतदनन्यत्वंतद्य
तिरेकेणाभावइतिव्याख्यातं । सत्यं । नतथाप्यनृतत्वलाभः । तद्व्यतिरेकेणनास्तीत्युक्तेतदात्मनास्तीतिलभ्यते । नपुनःसर्व
थाप्यनृतत्वं । अन्यथाब्रह्मातिरेकेणासतोजीवचैतन्यस्यापिसर्वथानृतत्वंस्यात् । प्रसिद्धंचैतत् । यद्विशिष्टविषयःप्रतिषेधोवि
शेषणमुपसंक्रामतीति । सत्यं । तथापिब्रह्मविवर्तताज्ञापनायैवमुक्तमितिचेत् । न । तथासतितत्रारोपितत्वमितिवक्तव्यत्वात् ।
नहिशुक्तिकाशकलेकलधौतमारोपितमितिवक्तव्येततोनन्यदितिप्रयुज्यते । अथब्रह्मसत्तयैवेदंसत् । नापरासत्तास्यास्तीतिज्ञापन
मेतस्यप्रयोजनमितिचेत् । तर्हिपरमार्थसदेवेदमित्यायातमिति । कथमनृतत्वं । अथयेयंप्रपंचेसत्तावभासतेसाधिष्ठानब्रह्मगतैवा
रोपितेत्यनेनज्ञाप्यतइतिचेत् । तत्किमन्यथाख्यातिवादिवदनिर्वचनीयख्यातिवादिनोपिआरोपिताकारस्यान्यत्रपारमार्थ्यमा
वश्यकं । तथात्वेचाकाशत्वादिकमपिब्रह्मणिपारमार्थिकमंगीकरणीयंस्यात् । रजतत्वादिकंचशुक्तिकायामिति । यद्वास्याल्लो
कवदितिभोक्तृभोग्यप्रपंचस्यसत्यतामभिधायेदानींकथंचतदनन्यतेतितद्विरुद्धमनृतत्वंप्राहेतियोजना । ननुसूत्रकारःपरमार्था
भिप्रायेणतदनन्यत्वमित्याह । व्यवहाराभिप्रायेणतुस्याल्लोकवदिति । तत्कुतोविरोधइतिचेन्न । प्रतारकत्वप्रसंगात् । अन्यथाप्रत्या

चक्षीत । अप्रत्याख्यायैवकार्यप्रपंचपरिणामप्रक्रियामाश्रयति । सगुणेषूपासनेषूपयोक्ष्यतइतीतिचेत् । किंसगुणोपासनविष
यप्रयोजनेप्रकृतविषयप्रयोजनानुकूले ।उततद्विरुद्धे । अथोदासीने ।नाद्यः । भेदविषयत्वात् । सांसारिकफलत्वाच्च । भेद
वासनाहिसुदृढातामेवोपोद्बलयेत् ।अतएवनतृतीयोपि ।नद्वितीयः । अनाप्तत्वापरिहारादिति । अथवाआस्तांतावदियंग्रंथार्जव
चिंता । कथंचतदनन्यतानृतत्वलक्षणाजगतोयुक्तास्यात् ।नकथंचिदितियोज्यं ।अत्रहेतुमाह ॥ **जगतइति** । अविकारित्वेब्रह्म
विवर्तत्वाभावे । यच्चाविकृतमित्याद्युक्तन्यायेन । एवंप्रमाणाभावपरत्वेनापिपूर्ववद्व्याख्येयमिति । एवंतर्हिकोस्यार्थइत्यतआह ॥
[२।१।६] **स्वतंत्रेति** ।। यतएवंजगतोब्रह्मानन्यत्वमनेकविधमपिनात्रप्रतिपाद्यंतेनेत्यर्थः । अनेनापव्याख्याननिराकरणंस्वव्याख्यान दृढी
करणार्थत्वान्नासंगतमितिस्मारयति । कर्त्रनधीनसत्ताशक्त्यादिमत्कारणांतरसव्यपेक्षाखलुघटादिसृष्टिर्दृष्टा । ततोमहदादिसृष्टि
रपिकर्तृव्यतिरिक्तस्वतंत्रकारणसापेक्षा ।सृष्टित्वात् ।घटसृष्टिवत् । महदादिकंवाकर्तृव्यतिरिक्तस्वतंत्रकारणसापेक्षोत्पत्तिकंका
र्यत्वाद्धटवत् ।प्रकृत्यादिकंवास्वतंत्रंकारणत्वात्मृदादिवत् ।ईश्वरोवास्वतंत्रकारणांतरसापेक्षः।कर्तृत्वात्कुलालादिवदितियुक्ति
विरुद्धत्वाज्जन्मादिसूत्रेभिप्रेतंयत्परस्यैवब्रह्मणःस्वातंत्र्यंतन्नोपपद्यते ।नचश्रुतिविरोधः।श्रुतीनांब्रह्मणोजगत्कारणत्वमात्रपरत्वा
त् ।स्वतंत्रकारणांतरनिरासेश्रुतेरभावात् । भावेप्यपौरुषेयतयाश्रुतिप्राबल्यवद्बाहुल्येनयुक्तिप्राबल्यस्यापिसंभवात् । सत्प्रतिप
क्षयाश्रुत्याभिप्रेतावधारणानुपपत्तेरित्येवंप्राप्तं । स्वतंत्रकारणान्यत्वंब्रह्मणोन्यस्यस्वतंत्रकारणत्वमितियावत् । अत्राधिकरणे ।
तदनन्यत्वमित्यनेननिषिध्यते । महदादिसृष्टौयत्स्वतंत्रंकारणंतस्यतदनन्यत्वमिति । यद्यत्रस्वतंत्रकारणाभावइत्येवब्रूयात् ।

तदाब्रह्मणोपिस्वातंत्र्यंप्रतिषिद्धंस्यात् । तदनन्यत्वंस्वतंत्रकारणस्येत्युक्तेहिस्वतंत्रकारणंतदेवनान्यदितिलभ्यते । तदुपपादना
ययदारंभणशब्दादिभ्यइतिस्वपक्षेप्रमाणमुक्तं । यश्चभावेचोपलब्धेरितिविपक्षेप्रमाणाभावस्तदुभयंहिशब्देनसूचयति । नन्वा
रंभणाद्याक्षेपशब्दादिभ्यइतिवक्तव्यं । सत्यं । लक्षितलक्षणयैषएवार्थःप्रतिपाद्यतइत्यदोषः । तथापिकिंस्विदासीदधिष्ठानमि
तिश्रौतनिर्देशानुसारेणाधिष्ठानस्योपादानमुचितमितिचेन्न । शाब्दादप्यर्थप्राधान्यस्यबलवत्त्वात् । साधकतमंकरणमितिस्म
रणात् । ननुचस्वतंत्रकारणस्यब्रह्मानन्यत्वंप्रतिज्ञायकारणांतराभावेप्रमाणोपन्यासोऽसंगतः । मैवं । अस्त्यत्राभिप्रायः ।
वक्ष्यतेहिब्रह्मातिरिक्तप्रकृत्यादिकारणसद्भावः । आरंभणशब्दादिभ्यस्तदभावोवगम्यते । ततोर्थात्स्वतंत्रकारणांतराभावएव
सिध्यतीति । ननुचयुक्तीरुपलभमानोपिसूत्रकारःकथंस्वतंत्रकारणांतरभावेचप्रमाणैरुपलब्धेःप्रसंगइतिवदन्प्रमाणाभावमाह ।
एवंमन्यते । शुष्काभ्योबहुयुक्तिभ्योपिश्रुत्यनुगृहीतानांबह्वीनांयुक्तीनांप्राबल्यात्तद्विरुद्धानांपूर्वपक्षयुक्तीनामप्रामाण्यमिति ।
स्यादेतत् । अद्भ्यःसंभूतइत्यादिवचनात्कथंब्रह्मातिरिक्तस्यस्वतंत्रकारणस्यानुपलब्धिः । नचात्रस्वातंत्र्यंनश्रूयतइतिवाच्यं पार
तंत्र्यानुक्तौस्वातंत्र्यस्यलोकानुरोधादेवसिद्धेरिति । एतत्परिहारायसूत्रं ॥ ॐ [२।१।६] **सत्वाच्चावरस्येति** । तस्यायमर्थः । स्यादयंदो
षोयदिवयंब्रह्मातिरिक्तंकारणमेवनास्तीतिवदामः । नचैवं । अवरस्यतदधीनस्यप्रकृत्यादेःकारणस्यसत्त्वादिति । तदिदंपरिहारा
यनपर्याप्तं । यावतापूर्वपक्षिणापारतंत्र्यानुक्तौस्वातंत्र्यमेवसेत्स्यतीत्युक्तं । अन्यथापूर्वपक्षस्यनिर्दलत्वापत्तेरित्यतःप्रकृत्यादेः
कारणजातस्येश्वराधीनसत्ताकत्वेप्रमाणंदर्शयन्सूत्रंव्याचष्टे ॥ [२।१।६] **द्रव्यमिति** । चेतनाजीवाः । धृतिश्चित्प्रकृतिः । धारकत्वात्

इतिश्रुतेःप्रकृत्यादेस्तद्वशस्यभावोंगीक्रियते । अतोद्भ्यःसंभूतइत्यत्रापिस्वातंत्र्यासिद्धेर्नानुपलब्धिरयुक्तेत्यर्थः । यद्यप्यारंभण
शब्दादेरद्भ्यःसंभूतइतिश्रुतेश्चपरस्परविरोधादर्थापत्त्यैवैषोर्थोलभ्यते । तथापिमंदापेक्षयास्पष्टश्रुत्युदाहरणं । यद्वास्वतंत्रकार
णान्यत्वंनिषिध्यतइत्यनेनपरतंत्रकारणांतरसद्भावःसूचितः । अन्यथाकारणान्यत्वमित्येवब्रूयात् । सपरतंत्रकारणसद्भावःकुत
इत्यतआह ॥ **द्रव्यमिति** । भावोगम्यतइतिशेषः । अत्रतद्वशत्वंविधेयं । कारणसद्भावस्यपरेणाप्यंगीकृतत्वात् ॥ [३१६] **असद्व्य
पदेशान्नेतिचेन्नधर्मांतरेणवाक्यशेषादितिसूत्रं** । तत्राक्षेपस्यायमर्थः । नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमितिमहाप्रलयेमू
र्तामूर्तादेरशेषस्यासत्वव्यपदेशात्कारणोपलब्धिपरिचोदना । तस्येश्वरवशस्यांगीकारेणसमाधानंचनोपपद्यते । नचायंपक्षोऽसदि
तिचेत्यादिनैवनिराकृतः । तत्रेश्वरस्याप्यनंगीकारात् । इहपुनरीश्वरमंगीकृत्यकारणांतरनिराकरणात् । नचाद्भ्यःसंभूतइत्यादिवि
रोधः । अत्रमहाप्रलयेकारणांतरसद्भावस्याश्रवणात् । ईश्वरातिरिक्तकर्तृकासुसृष्टिष्वबादिकारणसद्भावपरत्वाच्च । एवंचारंभणश
ब्दादयोपिसमंजसाभवंतीति । अत्रनेतिसिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ **द्रव्यमिति** । नमहाप्रलयेकारणांतरस्याभावोवाच्यः ॥ किंतु
तद्वशस्यभावएव । तस्यतद्वशत्वंकुतइतिचेत् । द्रव्यमितिश्रुतेरिति । ननुनासदासीदितिसर्वस्यासत्त्वव्यपदेशात्कथंनेत्यतउक्तं
धर्मांतरेणेति । तद्व्याचष्टे ॥ [३१८] **तद्वशस्येति** । सावधारणंचेदं । तद्वशस्यैवभावःप्रलयेनस्वतंत्रस्य । ततःस्वातंत्र्यलक्षणधर्मवि
शेषाभिप्रायेणासत्त्वव्यपदेशोयुज्यते । उपलक्षणमेतत् । यथोक्तंभाष्ये । यत्खलुपरतंत्रमव्यक्तंकार्यानभिमुखंतदसदितिव्यपदि
श्यते । कुतःश्रुतेर्मुख्यार्थपरित्यागेनामुख्यार्थोंगीक्रियते । तमआसीदित्यादिवाक्यशेषात् । नचतमोब्रह्मआनीदवातमितित

स्यपृथगवस्थानोक्तेः । नचानंतप्रकाशस्यतमस्त्वमुपपद्यते । किंतुप्रकृतेरेवाच्छादकत्वादेरिति । ननुचप्रलयेऽवस्थितंचेत्प्रकृत्या
दितस्यस्वातंत्र्यादिधर्माभावःकुतोयेनैवंव्याख्यायतइतिचेत् । वाक्योपक्रमतच्छेषयोर्विरोधादर्थापत्त्यैवेतिब्रूमः । श्रूयतेचस्प
ष्टमित्याशयवान्वाक्यशेषादित्येतत्प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ नपरइति । तस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनासेत्यतोवाक्यशेषात्प्रकृत्या
दीनांप्रलयेस्वातंत्र्याद्यभावोऽवगम्यतइत्यर्थः । इहहितस्माद्ब्रह्मणोन्यत्प्रकृत्यादिकंपरःपरंस्वातंत्र्यादिधर्मोपेतंनासेतितत्सद्भा
वाभ्युपगमेनपरत्वंनिषिध्यते । अन्यथापरशब्दवैयर्थ्यादिति। स्यादेतत् । कारणांतरसद्भावमभ्युपगम्यतस्येश्वराधीनतांवदता
सिद्धांतिनेदंवक्तव्यं । किमीश्वरःप्रकृत्यादिभिर्विनापिकदाचित्सृष्ट्यादिकंकरोतिउततैरेवेतिनियमः । आद्येतेषांकथंकारणत्वं
अनियतत्वात् । अन्यथारासभस्यापिघटकारणतापत्तेः । द्वितीयेतुकथंतत्परित्यागेनकदाप्यकुर्वाणस्येश्वरस्यस्वातंत्र्यं । कथंच
नियमेनापेक्षणीयानांतेषांपारतंत्र्यं । एवंप्रकृत्यैवमहांतंमहतैवाहंकारमित्यादिनियमंकदाचिदपहायसृजत्युतानेननियमेनैव ॥
आद्येत्वनियतत्वेनाकारणत्वप्रसंगः । द्वितीयेपुनरीश्वरादेःस्वातंत्र्याद्यनुपपत्तिः । तथाप्रकृत्यादिकमुपादानीकृत्यकालादिकं
निमित्तीकृत्यसृजतीतिनियमेव्यत्यासेचोक्तदोषानुषंगः । अतोयुक्तिबाधितत्वादस्यार्थस्यकारणांतरनिरपेक्षएवभगवान्सृष्ट्या
दिकंकरोतीत्येवज्यायः । एवंचनिरर्गलमैश्वर्यमस्यसमर्थितंस्यात् । नचप्रमाणबाधः । अद्भ्यःसंभूतःपृथिव्यैरसाच्चेत्यादेरनीश्व
रकर्तृकावांतरसृष्टिविषयत्वस्योक्तत्वात् । तमआसीदित्यादौतमःप्रभृतीनांप्रलयेसत्वश्रवणेपीश्वरकर्तृकायांसृष्टौकारणत्वाश्रव
णादित्याशंकापनोदार्थंसूत्रं ॥ युक्तेःशब्दांतराच्चेति । अस्यायमर्थः । नोक्तयुक्तिविरोधेनभगवतःकारणांतरविधुरत्वंमुररी

कर्तव्यं । कारणांतरसद्भावाभ्युपगमेपिप्रकृत्यादेःकारणत्वस्येश्वरादिस्वातंत्र्यादिकस्यचयुक्तेः । नचैवंतर्हिविनिगमनेकारणा
भावइतिवाच्यं । अद्भ्यःसंभूतोहिरण्यगर्भइत्यादिशब्दांतरात् । पूर्वोदाहृतशब्दविलक्षणशब्दःशब्दांतरं । तेनेदमुक्तंभवति ।
यद्यपिप्रागुदाहृताःशब्दाःकथंचिदन्यथानेतुंशक्यंते । तथाप्ययंनतथा । अत्रेश्वरकर्तृकायामेवसृष्टौकारणांतरसद्भावश्रवणात्
नहिहिरण्यगर्भसृष्टिरनीश्वरकर्तृका । तस्यैवप्रथमजत्वादिति । अत्रयुक्तेरितियास्वपक्षेकारणत्वादेर्घटनोक्तासाकथमित्यपेक्षा
यामाह ॥ [३१८] शक्तोपीति । अन्यथाकारणैर्विनाकर्तुंशक्तोपिहरिःकारणांतराण्युपादायैवकरिष्यामीतिस्वेच्छानियमतःकारणैरे
वेदंजगत्सदासृजति । एवमन्यथाप्रकृत्याहंकारमहंकारेणमहांतमित्येवं तथाप्रकृतिंनिमित्तीकृत्यकालादिकंचोपादानीकृत्यकर्तुं
शक्तोप्येतेनैवेदमेतदुपादानीकृत्यैवेदंस्रक्ष्यामीतिस्वेच्छानियमतोनियतैःकॢप्तैरेव तथानियतैःस्वनियतसत्ताशक्त्यादिमद्भिरेव
कारणैरिदंजगत्सदाकरोतीतियोजना । इदमुक्तंभवति । यदुक्तमीश्वरस्यकारणोपादानादिनियमोस्तिनवेति । तत्रास्तीतिब्रूमः ।
तथाचप्रकृत्यादीनांकारणत्वंयुक्तं । सचनियमोनकुलालादेरिवतान्यपहायव्यत्यस्यवाकरणेशक्त्यभावनिबंधनः । येनतस्यस्वा
तंत्र्यं । तेषांचपारतंत्र्यंनस्यात् । किंनामस्वेच्छायत्तएव । ततःस्वातंत्र्यादिकमपियुक्तं । नचतानिस्वाधीनसत्ताशक्त्यादिमंति ।
एनैश्वर्यंनिरर्गलंनस्यात् । किंतुभगवत्येवतदीयंसत्तादिकमायतते । ततस्तत्साचिव्यमतिशयेनैश्वर्यस्यद्योतकमेव । यथोक्तं ।
साधनानांसाधनत्वंयदात्माधीनमिष्यते । तदासाधनसंपत्तिरैश्वर्यद्योतिकाभवेदिति । ननुशक्तस्यापीश्वरस्यतन्नियमानुसरणे
च्छाकुतइतिचेत् । किंकारणंपृच्छस्युतज्ञापकं । आद्येस्वभावोयमितिब्रूमः । द्वितीयेतुश्रुतिप्रसिद्धेरिति । तदिदमुक्तंहिशब्देन ।

श्रुतिंचोदाहरिष्यति । अनेनशब्दांतराच्चेतिसूत्रंप्रकारांतरेणव्याख्यातंज्ञातव्यं । शब्दांतरंचशब्दविशेषःविवक्षितार्थप्रतिपाद
कःशब्दइतियावत् । पटवच्चयथाप्राणादिरितिसूत्रेभाष्यएवव्यक्तेः । अन्येपुनरन्यथैतानिसूत्राणिवर्णयंति । तथाहि । भावेचो
पलब्धेः । मृदादेःकारणस्यभावएवघटादेःकार्यस्योपलब्धेश्चानन्यत्वंकारणात्कार्यस्य । नहियद्यतोभिन्नंतत्तद्भावएवोपलभ्यते ।
नह्यश्वोगोतोन्योगोर्भावएवोपलभ्यते । किंचभावेतिलादौकारणेतैलाद्युपलभ्यते । कार्येचभावेकुंडलादौसुवर्णादिकं । अत
श्चतदभेदसिद्धिः । सत्वाच्चावरस्य । अवरकालीनस्यकार्यस्यप्रागुत्पत्तेःसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिसत्त्वावधारणाच्चानन्यत्वं
कारणात्कार्यस्य । असद्व्यपदेशान्नेतिचेन्नधर्मांतरेणवाक्यशेषात् । असदेवेदमग्रआसीत्असद्वाइदमग्रआसीदितिप्रागुत्पत्तेः
कार्यस्यासत्त्वव्यपदेशान्नेतिचेन्न । भवेदेतद्यदिकार्यस्वरूपाभिप्रायेणायंव्यपदेशःस्यात्किंतुव्यक्तत्वलक्षणधर्मांतराभिप्रायेण ।
कुतःवाक्यशेषात् । असदेवेदमग्रआसीदित्यसच्छब्देनोपक्रमेनिर्दिष्टंपुनस्तत्सदासीदितिवाक्यशेषेनिर्दिशति । असद्वेत्यत्रापि
तदात्मानंस्वयमकुरुतेति । तेनज्ञायतेनासत्कार्यंधर्मांतरेणैवासत्त्वव्यपदेशइति । युक्तेःशब्दांतराच्च । युक्तेश्चकार्यस्यप्रागुत्पत्तेः
सत्वंकारणादनन्यत्वंचगम्यते । शब्दांतराच्च । युक्तिस्तावदसदकरणादित्यादिकासांख्योक्ता । वृत्तिविकल्पानुपपत्त्यादिकाच
सौगतोक्ता । शब्दांतरंचासद्व्यपदेशादन्यःसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिसद्व्यपदेशः । पटवच्च । संवेष्टितप्रसारितपटन्यायेने
दंकारणात्कार्यस्यानन्यत्वंप्रागुत्पत्तेःसत्त्वंचप्रतिपत्तव्यं । यथाप्राणादिः । प्राणायामेननिरुद्धाःप्राणापानादयोयथातथाचेति ।
अत्रसूत्राक्षराणामार्जवानार्जवादिचिंताशिष्यैरेवक्रियतामित्याशयवान्यदुक्तंकारणात्कार्यस्यानन्यत्वंतत्तावन्निराकरिष्यन्कि

मनेनप्रबंधेननिमित्तकारणानन्यत्वंकार्यस्योपपादितं । उतोपादानकारणानन्यत्वमितिविकल्पंचेतसिनिधायाद्यंनिराकरोति ॥ नित्यं[२६।१]भेदइति । नित्यशब्दोनियमार्थः । भेदएवेति । कार्यस्येतिशेषः । हीतिसर्वप्रमाणप्रसिद्धिंसूचयति । तथाचसर्वमिदं बाधितविषयमिति । नद्वितीयः । प्रकृतानुपयोगात् । वियदादिप्रपंचस्यब्रह्मानन्यत्वमुपपादयितुंखल्वस्योपन्यासः । तद्यदिना मोपादानानन्यत्वंकार्यस्यतदाकिमायातंप्रकृते । नहिब्रह्मप्रपंचोपादानमित्येतदुक्तप्रायमितिमन्वानोदूषणांतरमाह ॥ उपादा नेनेति । हीत्यनुवर्तते । उपादानेनकार्यस्यद्वयंभेदाभेदौप्रमितौ । ततोस्मिन्नपिपक्षेबाधितविषयत्वमिति । कथंकार्यकारणेनभि न्नाभिन्नंप्रमितमित्यतआह ॥ असदिति[३३।१] । यद्घटादिकंमृदादिकारणात्मतयाप्रागुत्पत्तेरस्तीतिप्रमितंपरेणांगीकृतंच । तदेवपृ थुबुध्नोदराकारादिनाकार्यरूपेणप्रागुत्पत्तेरसद्धियस्मात्तस्मादुपादानेनभिन्नाभिन्नमितिनिश्चीयते । एतदुक्तंभवति । परोहिघटा देःकार्यस्यप्रागुत्पत्तेःसत्त्वमभ्युपगच्छति । तत्किंपृथगेवोतमृदादिकारणात्मतयेतिवक्तव्यं । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । अनुपल ब्धेश्च । द्वितीयेतुकार्यस्योपादानाभेदस्तावदंगीकृतः । नचात्यंताभेदः । घटादेःकार्याकारेणप्रागुत्पत्तेरसत्त्वात् । यदाहिघटा दिकंमृदादिनात्यंताभिन्नंस्यात् । तदाप्रागुत्पत्तेर्घटादिरूपेणसत्स्यात् । मृदादेस्तदासत्त्वात् । नचैवं । तेनजानीमोघटादिकं मृदादिनाभिन्नाभिन्नमिति । अत्यंतासत्कार्यवादिनंप्रतिभेदाभेदसमर्थनंविरोधपरिहारश्चोत्तरत्रविधास्यतइति । यच्चकार्यस्य प्रागुत्पत्तेःसत्त्वमुक्तं । तदपिनोपपन्नमित्याह ॥ असदिति । यद्घटादिकंप्रागुत्पत्तेरस्तीत्यावयोःसंमतं । तदेवतदासत्त्वयस्मात्त स्मात्सदसदेवेतिसत्कार्यवादोनुपपन्नएव । तस्यैवतदैवतत्रैवसत्त्वमसत्त्वंचविरुद्धमितिचेन्न । रूपभेदेनाविरोधादित्याशयेनोक्तं

कारणात्मतयाकार्यरूपेणेति ॥ नन्वेवंसतिकिंचित्सदेवकिंचिदसदेवसदसत्तुनकिमपिस्यात्। नस्यात्। तयोरपिरूपयोरत्यंतभेदा
भावादिति। स्यादेतदुक्तं। यद्यसत्वंप्रागुत्पत्तेःकार्यस्यस्यात्तदेवकुतः। तथाचात्यंताभिन्नंकार्यमुपादानेनेत्यतोविपक्षेबाधक
प्रदर्शनेनकार्यस्यप्रागुत्पत्तेरसत्त्वमुपादानाद्भेदंचोपपादयति ॥ अनवस्थेति। अन्यथाकार्यस्यप्रागुत्पत्तेरात्यंतिकेसत्वेकारणे
नात्यंताभेदेचांगीकृतेसर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाअव्यवस्थास्यात्। तथाहि। पटस्तंत्वात्मकःप्रागपिसन्नेव। तथातंतवोपिस्व
कारणात्मकाःसंतएवेत्यनेनक्रमेणसर्वस्यमूलकारणात्मकत्वेनात्यंतिकंसत्वंस्यात्। नचमूलकारणमुत्पद्यतेविनश्यतिचेतिपटादी
नामप्युत्पत्तिविनाशौनस्यातां। तथाचपटादयउत्पत्तिविनाशवंतःआत्मादयस्तद्रहिताइतिलोकवेदप्रसिद्धोत्पत्तिनाशव्यवस्थान
स्यादिति। उपलक्षणंचैतत्। पटादीनामुत्पत्तिविनाशाभावेतत्कारकव्यापारवैफल्यंस्यादित्यपिद्रष्टव्यं। यद्वोत्पत्तिनाशशब्दा
भ्यांसत्वमसत्वंचोपलक्ष्यते। ततश्चायमर्थः। यदिपटस्तंत्वात्मकःप्रागुत्पत्तेरपिसन्नेवतदा(तदा)प्युपलभ्येततंतुवत्। यदिचानु
पलभ्यमानोपिसन्नभ्युपेयते। तदासर्वत्रोत्पत्तिनाशयोस्सदसत्त्वयोरनवस्थास्यात्। उपलभ्यमानंघटादिकमस्तिअनुपलभ्यमा
नंखरविषाणादिकंनास्तीतिसर्वजनसंमताव्यवस्थानस्यात्। अथवोत्पत्तिनाशशब्दाभ्यांतदुपपादनस्योपलक्षणं। तथाचैवंयो
जना। आस्तांतावदन्यत्। सत्कार्यवादेसर्वत्रशिष्यंप्रतिवादिनंवाप्रतिउत्पत्तिनाशयोर्नासदुत्पद्यतेनसद्विनश्यतीत्येवंरूपोप
पादनस्याप्यनवस्थाऽवस्थानाभावःस्यात्। तथाहि। इदमुपपादनंकिमर्थमितिवाच्यं। शिष्यादेर्विद्योत्पत्तयेऽविद्या
नाशायवादेजल्पादौतुख्यात्याद्युत्पादायेतिचेत्। तद्विद्यादिकंसच्चेन्नोत्पाद्यं। सत्वात्। आत्मवत्असच्चेन्नोत्पादयितुंशक्यं।

सु०५१

अन्यथासत्कार्यवादभंगप्रसंगात् । एवमविद्यासतीचेन्नविनाश्या । अन्यथाऽपसिद्धांतापत्तेः । असतीचेन्नितरां । नित्यनिवृत्तत्वात् । ततःसर्वथाप्रतिपादनासंभवएवेति । यदिवोत्पत्तिनाशयोरितिविरुद्धधर्मोपलक्षणं । तथाहि । यदिकार्यमुपादानात्मकमेवसदेवचप्रागुत्पत्तेःस्यात् । तदोत्पत्तिविनाशादिधर्माणामनवस्थास्यात् । तंतवःप्रागेवसंतोनेदानीमुत्पद्यंते । पटस्तूत्पद्यते । तंतुष्वविनष्टेष्वेवपटोविनश्यति । तंतवोबहवःपटस्त्वेकः । एवमाकाराभिधानबुद्धिकार्यभेदोपिद्रष्टव्यः । सैषाव्यवस्थानस्यादिति । नन्वेतत्सकलमपिपटवच्चयथाप्राणादिरितिव्यक्तव्यक्त्यवष्टंभेनपरिहृतं । तथाहि । व्यक्त्यपेक्षयोत्पत्तिःपटादीनामव्यक्त्यपेक्षयाचविनाशोयुज्यते । व्यक्त्यव्यक्त्यर्थमेवचकारकाण्युपयुज्यंते । व्यक्त्यव्यक्तिभ्यामेवोपलब्ध्यनुपलब्धीभवतः । अतएवप्रतिपादनंसंगच्छते । व्यक्ताव्यक्तरूपेणैवविरुद्धधर्माव्यवतिष्ठंते । यथाहिसंवेष्टितःपटोनस्फुटंपटइतिप्रतीयते । नप्रावियतेनशीतमपनुदति । नबहुंदेशव्यापीभवति । प्रसारितस्तुस्फुटप्रतीत्यादिमान् । नचैतावताभेदः । नापिप्रसारितःप्रागसन् । यथाचप्राणायामेननिरुद्धःशारीरोवायुर्जीवनमात्रंकरोतिनोत्क्षेपणादि । निरोधापगमेत्वासादितव्यक्तिस्तदपिकरोति । नतावन्मात्रेणभिद्यते । प्रागसन्वा । तथैवैतदपिव्यक्त्यव्यक्तिभ्यांसमंजसमिति । अत्रब्रूमः । केयंपटस्यप्रागुत्पत्तेरूर्ध्वंचविनाशादव्यक्तिर्मध्येचव्यक्तिः । अनुपलब्धिरव्यक्तिरुपलब्धिर्व्यक्तिरितिचेत्तत्राह ॥ [२।१।३०] अनवस्थेति । यद्युपलब्ध्यनुपलब्धीएवोत्पत्तिविनाशौ । तदासर्वत्रउत्पत्तिनाशयोरनवस्थास्यात् । यद्यदोपलब्धंतत्तदैवोत्पन्नमनुपलब्धंचविनष्टमितिस्यादितियावत् । किंचप्रागुत्पत्तेस्सत्वेपटस्यकस्मान्नोपलब्धिः । कथंचोर्ध्वमुपलब्धिरितिप्रश्नस्यानुपलब्ध्युपलब्धिभ्यामेवेतिपरिहारंबदन्देवानांप्रियःश्लाघनी ॥३०१॥

यप्राज्ञःस्यात् । अपिचप्रागूर्ध्वंचतंतूपलब्धौकथंतन्मात्रस्यसतःपटस्यानुपलब्धिः । अन्यथातंतूनामपिसास्यात् । अथपटधर्मावेवव्यक्त्यव्यक्ती । तदातावपितंतूनांविद्येतेनवा । नचेन्नकार्यकारणयोरत्यंताभेदः । विद्येतेचेत्तत्राह ॥ [२।१।३०] अनवस्थेति । उत्पत्तिनाशव्यवहारहेतूव्यक्त्यव्यक्तीयदितंतुष्वपिविद्येतेतदासर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थास्यात् । तंतवोनोत्पन्नाननष्टाः । किंतुपटएवेत्युत्पत्तिविनाशव्यवस्थानस्यादिति । किंचयेयमभिव्यक्तिरुत्पत्त्यादिव्यवहारकारणतयोपादीयते । साकिंचक्रचीवरादिभिःप्रागसत्येवोत्पद्यतेमुद्गराभिघातादिनाचनश्यति । उतप्रागपिसत्येवाविनाशिनीच । एवमव्यक्तिरपिकिंप्रागसतीमुद्गराभिघातादिनोत्पद्यते । किंवाप्रागपिसती । उभयत्राद्यौदूषयति ॥ अनवस्थेति । व्यक्त्यव्यक्त्योरुत्पत्तिनाशवत्त्वेसर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाव्यवस्थाभावःस्यात् । नकिंचिदसदुत्पद्यतेनकिंचित्सद्विनश्यतीतिसिद्धांतहानिःस्यादित्यर्थः । द्वितीयौदूषयति ॥ अनवस्थेति । व्यक्त्यव्यक्त्योःसदासत्त्वेसर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽव्यवस्थितिःस्यात् । तथाहि । एतावंतंकालमनुत्पन्नोघटइदानीमुत्पन्नइतितावन्नस्यात् । उत्पत्तिव्यवहारहेतोरभिव्यक्तेःप्रागपिसत्वात् । तथामुद्गराभिघाताद्युत्तरकालमपिघटसत्त्वव्यवहारःस्यात् । तद्धेतोरभिव्यक्तेरविनष्टत्वात् । तथेदानीमेवनष्टोघटइत्यपिनस्यात् । विनाशव्यवहारकारणानभिव्यक्तेःप्रागपिसत्वादिति । कारकव्यापारवैफल्यतादवस्थ्यंस्फुटमेव । अथैतद्दोषपरिहारायव्यक्त्यव्यक्त्योरपिव्यक्त्यव्यक्तीस्वीक्रियेते । तदातयोरप्युक्तविकल्पदोषानुषंगःस्यात् । अथतत्रापिव्यक्त्यव्यक्त्यंतरांगीकारस्तदानवस्थास्यादित्याह ॥ अनवस्थेति । उत्पत्तिनाशयोरितिविषयसप्तमी । संत्वनंताव्यक्तयःअव्यक्तयश्च । मूलक्षयाभावान्नानवस्थादोषइत्यतआह ॥ अनव

स्येति । अन्यथानवच्छिन्नव्यक्त्यव्यक्तिपरंपरांगीकारेसर्वत्रघटादावुत्पत्तिनाशयोरनवस्थाऽनवक्लृप्तिःस्यात् । उत्तरोत्तरव्यक्त्य
व्यक्तिसिद्धौहिपूर्वपूर्वव्यक्त्यव्यक्तीनामुत्पत्तिनाशव्यवहारनिदानत्वं । ततःप्रयोजनपरिक्षयहेतुत्वादनवस्थादूषणमेव । नन्विदं
भवतामपिसमानं । प्रागसतःसत्तासमवायोहिजनिरिष्यते । सत्तासमवायौचसदासंतावितिप्राग्विनाशोत्तरमपिजनिःस्यात् । वि
नाशश्चनस्यादित्यतआह ॥ अनवस्थेति । इयंसर्वत्रोत्पत्तिविनाशयोरनवस्थाव्यवस्थितिरन्यथासमवायस्यजनित्वांगीकृतावेव
हिस्यात् । नास्मन्मते । प्रकारांतरेणजनेर्वक्ष्यमाणत्वादिति । ननुजनिःकिंप्राक्सतीउतकारकव्यापारजन्या । आद्येप्रागुक्त
एवदोषः । द्वितीयेजनेर्जनिरपितथेत्यनवस्था । एवंविनाशेपीत्यतआह ॥ अनवस्थेति । सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरियमुक्तानवस्था ।
अन्यथाघटजनेरन्याजनेर्जनिरित्यंगीकारएवस्यात् । नत्वेवमंगीक्रियते । अपितर्हिघटजन्मैवजन्मनोजन्मेति । यथाहुः । य
थाजनेर्जनिर्नान्यातस्यावस्तुजनिर्जनिरिति । घटोजायतेघटजन्मजायतइतिअनयोरेकार्थतैवहिलौकिकपरीक्षकसंमता । न
चव्यक्त्यव्यक्त्योरप्येवमंगीकर्तुमुचितं । जन्मविनाशावुपलब्ध्यनुपलब्धीवाविहायव्यक्त्यव्यक्त्योरेवाप्रामाणिकत्वादिति ।
ननुयद्यसदुत्पद्येतसच्चविनश्येत । तदासर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरनवस्थैवस्यात् । एवंसतिहिखरविषाणमप्युत्पद्येत । आत्माचन
श्येदित्यतआह ॥ अनवस्थेति । अन्यथाकारणशक्त्यनादरणेहीयमुत्पत्तिविनाशयोरनवस्थास्यात् । नचैवंकिंतुयस्योत्पत्ति
कारणमस्तितदसदप्युत्पद्यते । यस्यचविनाशकारणंविद्यतेतत्सदपिनिरुध्यते । नचखरविषाणजन्मन्यात्मविनाशेवाकारणम
स्तीतितयोर्जननविनाशाभावः । कारणस्वभावाननुगमेतुसत्कार्यवादिनोप्यतिप्रसंगएवेति । अथवास्यादियमनवस्था । यद्यं

तासदेवोत्पद्यतेसन्मात्रंविनश्यतीतिब्रूमः । सदसदेवोत्पद्यतइतिचोक्तंविनाशकारणवदेवचविनश्यतीति । यच्चोक्तंभावेचोप
लब्धेरितिसूत्रार्थत्वेनतद्व्याप्यव्यापकभावेनैवोपपन्नंनात्यंताभेदसाधकं । अथकारणोपरक्तबुद्धिःसामानाधिकरण्यबुद्धिर्वात्रा
भिमतेतिमतं । साध्यभेदमात्रेणचरितार्थानात्यंताभेदसाधनायालं । किंचैतद्युक्तेश्चेत्यनेनैवशक्यसंग्रहंनपुनरभिधातव्यं । अ
थानेनप्रत्यक्षमुपन्यस्यतेतदपिनात्यंताभेदसाधकं । अतएवभावाच्चोपलब्धेरितिसूत्रविपरिणामोपिनिरस्तः । सत्त्वाच्चावरस्ये
तियुक्तिश्चेद्युक्तेश्चेत्येतेनैवगतार्थता । श्रुतिश्चेच्छब्दांतराच्चेत्यनेन । असद्व्यपदेशादितितुपरिचोदनैवासंगता । परमार्थतोब्रह्म
कारणतापरत्वेनापाततस्तुशून्यस्याभावस्यवाकारणभावप्रतिपादकताप्रतिभासेनकार्यासत्त्वस्यश्रुतावप्रतीतेः । युक्तेरित्युक्तयु
क्तितूत्तरत्रापाकरिष्यामः । शब्दांतरंत्वाचार्येणैवान्यत्रान्यथैवव्याख्यातं । पटेप्राणादौचनात्यंतानुपसंजातविशेषत्वमित्यनु
दाहरणमेवेत्यलंप्रपंचेन ॥ ७ ॥ यदुक्तंशक्तोपिहीतियच्चनित्यभेदइति । तदुभयंश्रुत्यापिसाधयति ॥ [२।१।७] शक्तोपीति । अकर्तुं
शक्तोपिकरोति । अन्यथाविनाकारणैस्तद्व्यत्यासेनचकर्तुंशक्तोपिनियतैःकारणैःकरोतीच्छयेतियोज्यं । स्वस्मान्निमित्तकारणा
द्भिन्नं । उपादानकारणेनाभिन्नंभिन्नंच । संसारिणोहिविष्टिगृहीताइवेश्वरप्रेरिताअनिष्टमपिधारकप्रयत्नेनाकृत्वानस्थातुमीश
ते । नचभगवांस्तथेत्यकर्तुंशक्तोपीत्युक्तं । अशेषतःप्रागिदानींचोक्तोनतुसन्निहितएवेत्यर्थः ॥ २ । १ । ६ ॥ ७ ॥ ॐ इत
[२।१।१२] रव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥ अस्मिन्नधिकरणेजीवकर्तृत्वपक्षःश्रुतिप्राप्तोविस्तरान्निराक्रियतइतिभा
ष्यं । अत्रवक्तव्यं । किमत्रजीवस्यसर्वथाकर्तृत्वंनिराक्रियते । उतेश्वराधीनंतदंगीकृत्यस्वातंत्र्यमात्रं । नाद्यः । तथास

तिकर्ताशास्त्रार्थवत्त्वादित्यादिवक्ष्यमाणविरोधापत्तेः । स्वतःकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यादिविशेषणवैयर्थ्यप्रसंगाच्च । नद्वितीयः । हिताकरणादिदोषप्रसक्तिरित्यादिसूत्राणांस्वातंत्र्यनिराकरणपरत्वेनशक्ययोजनत्वेपिकृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपोवेत्यस्यसूत्रस्याशक्यव्याख्यानत्वात् । इदंहिसूत्रंसर्वथाकर्तृत्वंनिराकुर्वदुपलभ्यते । तथाहिकर्तृत्वंकृत्स्नैकदेशाभ्यांव्याप्तं । तत्रकृत्स्नप्रसक्तावनुभवविरोधः । एकदेशांगीकारेचाथयःसजीवःसनित्योनिरवयवइत्यनंशत्वश्रुतिव्याकोपःस्यात् । नहिसामर्थ्यापरपर्यायंप्रयत्नादिरूपंकर्तृत्वमस्माकंजीवाद्भिन्नं । येनतस्यविचित्रत्वेपिजीवस्यनिरंशत्वंनव्याहन्येत । ततोव्यापकनिवृत्त्याव्याप्यंकर्तृत्वमपिनिवर्ततइतिखल्वत्रतात्पर्यंप्रतीयते । प्रसंगस्यविपर्ययेपर्यवसानावश्यंभावात् । अथजीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानंगीकारएवैतौप्रसंगावुक्तौनकर्तृत्वमात्रे । तथाचेश्वराधीनत्वमेवविपर्ययपर्यवसानलभ्यंभविष्यतीतिचेन्न । स्यादप्येवंजीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वांगीकारेणेमौप्रसंगौशक्यसमाधानौस्यातां । नचैवंपराधीनेनापिखल्वनेनकृत्स्नेनवाकर्तव्यमेकदेशेनवा । तृतीयप्रकाराभावात् । भावेवातेनैवापराधीनत्वेपिकर्तृत्वोपपत्तेः । अतोविपर्ययापर्यवसानान्नैवंव्याख्यानंयुक्तमितिकर्तृत्वाभावएवतात्पर्यं । तथाचवक्ष्यमाणविरोधः । अथवस्तुतोनास्त्येवजीवस्यकर्तृत्वंआभिमानिकंतुतदित्यविरोधः । मैवं । विहारोपदेशादित्यादिनावास्तवस्यैवतस्यसाधयिष्यमाणत्वात् । अतोदुर्घटमेतदधिकरणमित्यतोद्वितीयपक्षमंगीकृत्यप्रसंगौजीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनतानंगीकारविषयौव्याकरिष्यन्नादौतावदीश्वराधीनतांगीकारेप्रसंगनिवृत्तिप्रकारमागमवाक्योदाहरणेनदर्शयति ॥ अनंशः[२१।३२] स्यापीति । किंचित्सामर्थ्ययोजनांकार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगं । स्वयंभुवेस्वतंत्राय । इतिवचनादवसितोयमभि

प्रेतोर्थइत्यनुवर्तते । ततश्चैतदुक्तंभवति । यदिजीवः परमेश्वराधीनतयाकर्तांगीक्रियते । तदोपपद्यतएवतस्यकर्तृत्वं । प्रसंगयोः समाधातुंशक्यत्वात् । अनंशत्वस्याभ्युपगमे(न)हिननिरवयवत्वशब्दकोपः । अनंशस्यापिपरमेश्वराचिंत्यशक्तिवशेनकार्यानुरूपसामर्थ्यप्रयोगसंभवान्नकृत्स्नप्रसक्तिरिति । एतच्चानुपदंस्फुटीभविष्यति । एवमुपोद्धातप्रक्रिययाविपर्ययपर्यवसानोपपत्तिमुक्त्वेदानींविवक्षितार्थेसूत्रंयोजयति ॥ **यदीति** । भागेनकार्यानुगुणांशेन । अत्रयदीश्वराधीनतयाकर्तानस्यादितिवक्तव्येयदिभागेनेत्यादिवचनंप्रसंगस्फुटीकरणार्थं । ईश्वराधीनत्वप्रकारप्रपन्नार्थंच । सर्वत्रतृणादानादावपिकृत्स्नयत्नोंशितावाप्रसज्येत । तथाचानुभवश्रुतिविरोधः । तस्मात्परमेश्वराधीनएवजीवःकर्तेतिशेषः । नचोपाधिकृतांशकल्पनयाकर्तृत्वस्याऽऽविद्यकत्वेनवोपपत्तिः । अनंशस्यापीत्यादिप्रमाणसिद्धोपपन्नोपपादकपरित्यागेनाप्रामाणिकानुपपन्नस्वीकारस्यायुक्तत्वात् । ननुजीवशक्त्यैवेदंघटतां । मैवं । तस्याघटितघटकाचिंत्यशक्त्यभावात् । भावेवाहिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । नह्यत्राधिकरणेपूर्वपक्षिणामहदादिसकलकार्यकर्तृत्वंजीवस्याशंकितं । किंतुघटादिकर्तृत्वं । तत्तावदनुभवसिद्धत्वात्कुलालादीनांनत्यक्तुंशक्यं । तत्रेश्वरस्यापिकर्तृत्वांगीकारेकल्पनागौरवंस्यादित्यतोनेश्वरस्यसर्वकर्तृत्वमिति । तथाचकथमचिंत्यशक्तिप्रसक्तिः । ननुचव्यतिरेकोगंधवदितिजीवानामनेकरूपतांसूत्रकारएववक्ष्यति । उत्क्रांतिगत्यागतीनामित्यणुत्वंच । नचाणोर्युगपदनेकरूपत्वंविनासांशतयोपपद्यतइतिसांशतापिततएवसिद्धा । तत्कथमत्रनिरवयवत्वशब्दकोपोवेत्यवादीदितिगूढाभिसंधेराशंकामविदिताभिप्रायइवपरिहरति ॥ **अंशिनोहीत्यादिनासार्धेनश्लोकद्वयेन** । तत्रबहुस्वरूपताख्येत्यनेनवक्ष्यमाणमभ्युपैति । बह्वित्यनेकत्वोपलक्षणं । बहुस्वरूपत

याख्यायतइतिबहुस्वरूपताख्या । तुशब्दःश्रुतिनिषेध्यायाःवैशिष्ट्याद्योतकः । तेषुचेतनेषु । हिशब्दःप्रमाणसिद्धिंद्योतयति । अतएवास्त्येवेत्यवधारणं । ततश्चायमर्थः।अस्त्येववक्ष्यमाणानेकस्वरूपताणुत्वंचतदन्यथानुपपत्तिसिद्धासांशताचप्रामाणिकस्य त्यक्तुमशक्यत्वादिति । तर्हिकथमत्रतद्विरुद्धमुक्तमित्यतउक्तमंशिनइत्यादि । आद्योहिशब्दःप्रमाणप्रसिद्धौ । द्वितीयोयस्मा दित्यर्थे । येपटाद्याअंशिनःप्रसिद्धास्तेपरस्परंभिन्नैरेवांशैरंशिनाचवक्ष्यमाणप्रकारेणभिन्नाभिन्नैरेवनत्वत्यंताभिन्नैस्तंत्वादिभिरं शैरंशिनउच्यते । चेतनास्त्वेवमेवपटादिवदुक्तरूपैरंशैरंशिनोनभवंति । किंतुपरस्परमंशिनाचात्यंताभिन्नैः । यस्मादेवमतःप्रसि द्धांशिवैधर्म्यादेवानेकस्वरूपेषुततएवसांशेष्वप्येतेषुचेतनेष्वनंशिनइतिश्रुतिर्वर्तते । नतुसर्वथाअंशराहित्याभिप्रायेण । अतोनवि रोधइति । ननुयदिभेदोनास्तिकथंतर्ह्यनेकत्वंतस्यभेदव्याप्तत्वात् । कथंचांशित्वं । मत्वर्थस्यभेदेनविनाऽनुपपत्तेरित्यतउक्तं । विशेषादेवेति । भेदाभावेपिकेवलंतत्प्रतिनिधेर्विशेषादेवानेकस्वरूपेष्वितियोजना । यद्वाअप्यनेकस्वरूपेष्वित्यनेनैववक्ष्य माणमंगीकृत्यांशिनइत्यादिनाविरोधःपरिहृतः । तत्रभेदाभावेकथमनेकत्वमंशित्वंचेत्याशंकांविशेषादेवेत्यादिपादत्रयेणपरि हरति । केवलमेवभेदेनविनैवतेषुबहुस्वरूपतातयाख्यायमानासांशताचास्ति । कथं । विशेषादेवेति । कुतएतत्कल्प्यते । श्रुति द्वयविरोधादेवेतिहिशब्देनाह । अत्रजीवस्येतिप्रकृतेपियच्चेतनाइतिसामान्येनोक्तं । तेनचेतनमात्रेप्ययंन्यायइतिसूचयति । अथवाययंशिनोजीवास्तर्हिपटादिवदेवस्युरित्यस्याचेतनत्वमुपाधिमनेनद्योतयति । नन्वेवंतर्हिकिंजीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वक ल्पनया । तदभावेपिस्वतोबहुरूपत्वसद्भावेनैकदेशतःक्रियोपपत्तौकृत्स्नप्रसक्तेरभावात् । विभिन्नांशाभावेननिरवयवत्वशब्द

कोपस्यापिपरिहारात् । एतदतिरिक्तस्यचेश्वरकृत्यस्यादर्शनादितिपूर्वपक्षिणास्वाभिसंधावुद्धाटितेसत्याह ॥ बहुत्वेनेति ।
यदिभगवान्पुरुषोत्तमएवंननियमकृद्बहुत्वेपिभेदोजीवेषुमाभूदितिव्यवस्थायाःकर्तानस्यात् । तदाबहुत्वेनहेतुनाजीवेष्वपिभि
न्नताभवेत् । बहुत्वसंख्यायाभिन्नत्वेनाविनाभावलक्षणान्नियमात् । यथोक्तं । तदनुविधानात्पृथक्त्वमिति । एतदुक्तंभवति ।
परमेश्वरानपेक्षस्यजीवस्यकर्तृत्वांगीकारेनसर्वथोक्तप्रसंगद्वयपरिहारः । तथाहि । कृत्स्नप्रसक्तिस्तावत्कथंपरिहरणीया । बहुत्वस
द्भावेनेतिचेत् । तर्हिबहुत्वस्यलोकेभेदाविनाभूतत्वेनजीवस्यबहुत्वेभिन्नत्वमप्यापद्येत । तथाचदुरात्मानिरवयवत्वशब्दकोपोदु
ष्परिहरः । अथतत्परिहारार्थंभेदोनेष्यते । तदाव्यापकनिवृत्त्याप्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वाद्बहुत्वसंख्यापित्याज्यास्यात् ।
तथाचपुनःसैवकृत्याकृत्स्नप्रसक्तिरास्कंदेत । अथजडेष्वेवयत्रबहुत्वंतत्रभेदइतिनियमोनचेतनेष्विवतिचेत् । कुतएतत् । तथा
दर्शनादितिचेन्न । यतःकारकप्रश्नोयंनप्रमाणप्रश्नः । स्वभावोयंपदार्थानामितिचेन्न । अनीश्वरवादपादप्रसारिकापातात् ।
किंचविरुद्धश्चस्वभावश्चेतिकथं । नहिस्वयमेवस्वेनसद्वितीयइतियुक्तं । प्रमितत्त्वान्नविरोधइतितुप्रत्युक्तं । चैतन्यसामर्थ्यादि
दंघटतइतिचेत् । धूमवानपिकश्चिन्निरग्निकोघटतां । अथविशेषशक्त्येदमुपपद्यतइतिचेत् । घटेप्युपपद्यतां । नहितत्रविशेषो
नास्ति । विशेषवैचित्र्यान्नेतिचेत् । तदेवकुतः । तस्माद्भगवानेवस्वरूपस्वभावविशेषाणांनियामकश्चैतन्यमवच्छेदकंविधाय
विशेषंनिमित्तीकृत्यविरुद्धेअप्यभेदबहुत्वेसमावेश्याभेदेननिरवयवत्वशब्दकोपमपास्यबहुत्वेनकृत्स्नप्रसक्तिंन्यक्कृत्यकार्यानुरूपं
सामर्थ्यविशेषंयोजयन्जीवेनकारयतीत्यंगीकर्तव्यमिति । नन्वेतत्सर्वजीवसामर्थ्यादिनाऽशक्यसंपादनंकथंभगवानपिसंपादये

दित्यतआह ॥ [२।१।७]तस्यैत्विति । तदेवमस्यसूत्रस्यैवंतात्पर्यव्याख्यानेनकश्चिद्विरोधइतिस्थितं ॥ २ । १ । ७ ॥ ७ ॥ ॐश्रुते
स्तु[२।१।२६]शब्दमूलत्वात्ॐ । नन्वीश्वरस्यापिकर्तृत्वंनयुज्यते । जीववत्कृत्स्नप्रसक्तेःनहिब्रह्मांडपिपीलिकांडनिर्माणेसमंसामर्थ्यं
प्रयुंजानःप्रेक्षावान्भवति । गत्यंतराभावान्नदोषइतिचेन्न । ईश्वरत्वव्याघातात् । अथैतत्परिहारार्थमेकदेशेनप्रवृत्तिरंगीक्रियते ।
तदानेहनानेत्यादिनिरवयवत्वशब्दकोपःस्यात् । शरीरेंद्रियादिविकलत्वाच्चनकर्तृत्वं । नहिकश्चिच्छरीरादिविकलःकर्तो
पलब्धः । भूम्याद्याधारविधुरत्वाच्च । एवंदौर्घट्येपियादिकर्तृत्वमीश्वरस्यस्यात्तदाजीवस्यापिकिंनस्यात् । विशेषादर्शनात् । एवं
चसर्वकर्तृत्वंदूरनिरस्तमित्ययंपूर्वपक्षोत्राधिकरणेनिरस्यते । तस्यतात्पर्यमाह ॥ [२।१।७]तस्यैत्विति । तुशब्दोजीवाद्विशेषंद्यो
तयति । चशब्दोहेतुसमुच्चये । ईश्वरस्यालौकिकत्वश्रुतेरागमैकगम्यत्वेनयुक्तिविरोधानवकाशात्विचित्रशक्तिःपुरुषःसर्वै
र्युक्ताशक्तिभिर्देवतासेत्यादिश्रुतिभिर्विचित्राशेषशक्तित्वावगमाच्च । सर्वभिन्नांशरहितस्यापिकार्येषुकृत्स्नप्रसक्त्यभावःस्वरूपांश
बाहुल्येपिभेदाभावोंशतःकार्यकरणेपिनिरवयवत्वशब्दकोपाभावोदेहादिरहितस्यापिकर्तृत्वनिर्वाहइत्यादियुज्यतइति । ननु
दुर्घटमपिजीवकर्तृत्वमीश्वरशक्त्याघटतइत्यतीताधिकरणेभिहितं । तथाचकथमत्रपूर्वपक्षावकाशः । योहिपरत्रप्रमितंघटयि
तुमीष्टे । सःस्वस्मिन्नेष्टेइत्यसंभावितं । उच्यते । नैषोर्थःसूत्रकृतातीताधिकरणेभिहितः । किंत्वागामिनमर्थंमनसिनिधाय
जीवकर्तृत्ववादनिरासएवविहितः । भाष्यकारेणतुशिष्यहितैषिणावक्ष्यमाणमप्यर्थमाकृष्यपूर्वोत्तरविरोधःपरिहृतइति । परि
णामवादिनोविवर्तवादिनश्चब्रह्मणोजगदुपादानत्वंकृत्स्नप्रसक्तिरित्यनेनाक्षिप्यश्रुतेस्त्वित्यादिनासमाधीयतइतिव्याचक्षते ।

तथाहि । नब्रह्मजगदुपादानं । यतस्तथात्वेकृत्स्नस्यापिब्रह्मणःकार्याकारताप्रसक्तिःस्यात् । स्थितौचब्रह्माभावेतद्दर्शनोपदेशा
नर्थक्यादिस्यात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षयाब्रह्मैकदेशेनपरिणमते । एकदेशेनचावतिष्ठतइत्युच्यते । तदानिष्फलंशांतमित्यादि
निरवयवत्वशब्दकोपःस्यादिति । अत्रोच्यते । नायंदोषः । तदात्मानंस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणोजगदुपादानत्वस्यकृत्स्नप
रिणामाभावस्यचावगमात् । शब्दमूलत्वेनयुक्तिविरोधानवकाशाच्च । अपिचसर्वशक्त्युपेताचपरदेवताश्रूयते । सर्वकर्मासर्व
कामइत्यादि । ततोनिरवयवस्यापिब्रह्मणःकृत्स्नप्रसक्त्यभावेनैवजगदुपादानत्वमुपपन्नमित्यादि । तदेतद्व्याख्यानमनुपपन्नं ।
एवंसत्येषांसूत्राणामेतदध्यायांतर्भावलक्षणसंगत्यभावप्रसंगात् । तत्कथमित्यतआह ॥ विरोधइति । तुशब्दोवधारणे ।
परब्रह्मणोनारायणस्यसर्वस्माच्चेतनादचेतनाच्चवैशिष्ट्येवैलक्षण्येपरमोत्कृष्टत्वेत्यंतव्यावृत्तत्वेचयोयुक्त्यादिविरोधःसएवात्रद्वि
तीयेऽध्यायेनिरस्यते । नतुसकलजगदुपादानत्वं । सर्वात्मकत्वंतुनसर्ववैशिष्ट्यं । नापितदुपयुक्तं । प्रत्युतविरुद्धमेव । तत्कथं
तत्रविरोधपरिहारोत्रांतर्भावमासादयेत् । ननुजगदुपादानत्वादेवसर्ववैशिष्ट्यंब्रह्मणः । नहिजगज्जगदुपादानमितिचेत् ।
तत्किमुपादानोपादेययोर्भेदंमन्यसे । तथाचतदनन्यत्वमित्युक्तविरोधः । जगद्ब्रह्मणोनभिद्यतेब्रह्मतुजगतोभिद्यतइतिचेत् ।
न । उक्तोत्तरत्वात् । प्राक्ब्रह्मोपादानत्वस्यानुक्तत्वात्कृत्स्नप्रसक्त्यादिपरिचोदनैवानवकाशा । परिणामप्रतिपादकश्रुतेरभावे
नगगनादिप्रपंचात्मकस्यतदसंभविशब्दमूलत्वसर्वशक्तित्वाद्यसंभवेनचसमाधानमप्ययुक्तं । विवर्तवादेतुसर्वथापिनैषाशंकाव
काशमश्नुते । शुक्त्यादिकमिवरजाताद्यारोपस्यब्रह्माविद्यकप्रपंचारोपस्याधिष्ठानमितिस्पष्टमारंभणाधिकरणेभिहितं । तत्रकथं

कृत्स्नैकदेशविचारः । उक्तानवधानाच्छंकेतिचेत् । तर्ह्युक्तंस्मरेतिवक्तव्यं । स्पष्टंचारोपितत्वंप्रपंचस्यब्रह्मण्युपपादनीयं । श्रुतेस्त्वित्यादेस्तुकासंगतिः । कश्चित्परिहारादर्शनसंभ्रांतचित्तआह । अविद्यासंवलितंखलुब्रह्मजगदुपादानं । तत्राविद्योपादानत्वस्यायमाक्षेपःपरिहारश्चेति । तदतीवमंदं । नह्यविद्यायाउपादानत्वमपिवास्तवं । तस्याविचारितरमणीयतयैवशंकाविषयत्वात् । किंचकृत्स्नप्रसक्तिःसावयवत्वंचाविद्यायांकिंकरिष्यति । समाधानंतुसर्वथाप्यसंगतमेव । एतेनविकरणत्वादित्याक्षेपपरिहारावप्यसंगतौवेदितव्यौ । नहिभ्रमाधिष्ठानताशरीरादिकमपेक्षते । ईश्वरविषयंतदितिचेन्न । तस्यविकरणत्वाभावेनक्षेपानुदयादित्यादिकंस्वयमेवशिष्यैरवगंतव्यमित्यसंगतिरेवाचार्येणोक्ता । स्यादेवमसंगतिर्यदिब्रह्मणःसर्ववैशिष्ट्येविरोधपरिहारोध्यायार्थःस्यात्तदेवकुतइत्यतआह ॥ २।१।८ तदन्यइति । तस्मात्सर्ववैशिष्ट्यविषयादन्येविरोधास्तत्रतत्रैवाधिकरणेषुगताःपरिहृताः । एतदुक्तंभवति । अविरोधलक्षणोद्वितीयोध्यायइतितावत्संमतं । नचानुऽक्तेर्थेविरोधपरिहारःसंगतइतिप्रथमाध्यायार्थेऽविरोधोद्वितीयस्यार्थः । प्रथमेचादिसूत्रेणशास्त्रीयविषयप्रयोजनप्रदर्शनमुखेनब्रह्मजिज्ञासायाःकर्तव्यत्वमुक्तं । तच्चतुरध्यायीपरिसमाप्यंनैकत्रपर्यवस्यति । ततःकिंतद्ब्रह्म । किंजीवोथजडमितिस्वरूपजिज्ञासायांशृंगग्राहिकयाप्रदर्शयितुमशक्यत्वात् । द्वितीयसूत्रेसर्वतोवैलक्ष्यप्रदर्शनेनसर्वोत्कृष्टंसर्वस्माद्व्यावृत्तंचेतिप्रतिपादितं । सजातीयविजातीयासंभावितधर्मस्यलक्षणत्वात् । सकलेतरव्यावृत्तेश्चतत्प्रयोजनत्वात् । तृतीयसूत्रेशास्त्रंतत्रप्रमाणमभिधायतस्योत्तरप्रबंधेनसामान्यतोविशेषतश्चसकलजीवजडव्यावृत्तवस्तुविषयतासमर्थिता । एवंचद्वयेविरोधाःपरिहरणीयाभवंति । द्वितीयसूत्रसिद्धसर्ववैशिष्ट्यविषयाःशा

स्त्रसमन्वयविषयश्च । तत्रद्वितीयाःविकारशब्दादित्यादिनातत्रतत्रैवाधिकरणेपरिहृताइतिपरिशेषात्सर्ववैशिष्ट्यविषयविरोधप
रिहारएवद्वितीयार्थइतिज्ञायतइति । ननुचश्रुतीनांपरस्परविरोधोपिद्वितीयेध्यायेनवियदश्रुतेरित्यादिनापरिहृतः । तत्कथ
मुच्यतेब्रह्मणःसर्ववैशिष्ट्येविरोधोद्वितीयेनिरस्यतइतितत्राह ॥ [२३।१८] सृष्टीति । जीवरूपाभिधायिनांवाक्यानां । उपलक्षणमे
तत् । प्राणादिविषयाणांचेत्यपिद्रष्टव्यं । सृष्ट्यादिविशेषणमुपपत्तिसूचनार्थं । तुशब्दोविशेषार्थः । योद्वितीयाध्यायगोचरो
वाक्यानामन्योन्यविरोधःसोपिपारमेश्वरसर्ववैशिष्ट्यविरोधपरिहारएव । किंतुप्रथमद्वितीयपादयोःसाक्षात्तृतीयचतुर्थयोस्तुव्य
वधानेनेतिशेषः । तथाहि । श्रुतीनांपरस्परविरोधपरिहारःकिंतत्प्रामाण्यनिर्णयमात्रफलः । किंवाप्रमेयनिर्णयफलः । नाद्यः ।
मीमांसायान्यायशास्त्रत्वापत्तेः । किंचैवंसतिवियदादिसृष्ट्यादिविषयवाक्यविरोधपरिहारएवकस्मात्क्रियते । उदितहोमादिवा
क्यानामपिन्यायदर्शनइवोपादानोपपत्तेः । आकाशवाय्वादिक्रमश्चात्रनात्यंतमुपयुज्यते । द्वितीयेपिकिंसृष्ट्यादिकमेवप्रमेयमु
ततदंगिभूतमन्यत् । नाद्यः । तस्यस्वरूपतोऽप्रयोजनत्वात् । प्रथमाप्रतिपाद्यत्वाच्च । अन्यथापुनरुदितहोमादिवाक्यविरोध
परिहारोपिकार्यःस्यात् । सृष्ट्यादिविषकनिष्कर्षोपिनिर्हेतुकः । अतोद्वितीयएवपरिशिष्यते । नचान्यदस्तिसृष्ट्यादिप्रमेयस्यां
गिप्रथमोक्तंद्वितीयसूत्राभिहिताद्ब्रह्मणःसर्ववैशिष्ट्यात् । अतोयुक्तमुक्तं । तदेवंपरोक्तसूत्रार्थस्यद्वितीयाध्यायांतर्भावलक्षणसंग
त्यभावाद्विरोधाच्चोक्तएवसूत्रार्थइतिसिद्धं । अत्रेश्वरस्यशरीरेंद्रियादिकरणरहितत्वात्कर्तृत्वंनोपपद्यतेइत्याक्षेपसमाधानार्थं
सूत्रं । ॐ [२३।१९] विकरणत्वान्नेतिचेत्तदुक्तमिति । एतदनादरणीयं । पुनरुक्तत्वात् । श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् । आत्मनिचैवंविचित्रा

सु०५२

श्चहि । सर्वोपेताचतद्दर्शनादितिसूत्रैरेवालौकिकत्वशब्दैकसमधिगम्यत्वविचित्रानंतशक्तित्वादियुक्तिभिःसर्वस्यापिदौर्घट्यस्य
परिहृतत्वात् । योहिसाक्षात्कारकाधिष्ठानस्यनेष्टेसशरीरव्यवधानपेक्षते । यस्यचागंतुकंज्ञानंसतदर्थमिंद्रियाणि । यश्चगुरु
शरीरोनावस्थातुंशक्नोति । सक्षित्यादिकमाधारं । भगवांस्तुसर्वशक्तिःसर्वज्ञःकिमर्थमपेक्षेतेति । नचकाचिदभ्यधिकाशं
कास्ति । येननपुनरारंभःस्यादित्यतआह ॥ [२१।१९] मानेति । यथाअतएवप्राणइत्यादौमानैक्येपिमेयविशेषेणनपुनरुक्तिदोषस्तथात्र
मेयैक्येपिमानविशेषेणनपुनरुक्तिदोषः । एतदुक्तंभवति । किमुक्तार्थोक्तिमात्रंदोषः । किंवोक्तानतिरिक्तोक्तिः । नाद्यः । उक्त
परिहारातिदेशोक्तेरपिदोषत्वानुषंगात् । द्वितीयस्तुप्रकृतेनसिद्धः । प्रमेयैक्येपिप्रमाणभेदस्यसत्त्वात् । इहहिचिदानंदाद्यात्मक
दिव्यमंगलविग्रहवतोमहापुरुषस्यप्राकतशरीराद्यभावेपिसकलकार्यकर्तृत्वमपाणिपादइत्यादिश्रुतिमाश्रित्योक्तमिति । यद्वामा
नमेययोर्विशेषेणेतियोज्यं । तथाचायमर्थः । पूर्वसूत्रैःसामान्यविषयप्रमाणान्याश्रित्यसामान्यतएवसर्वानुपपत्तिपरिहारोविहितः ।
इहतुविशेषविषयेणैवप्रमाणेनविशेषानुपपत्तिपरिहारःक्रियतइतिकथंपुनरुक्तिदोषावकाशइति । तथाप्याक्षेपोनोपपद्यतइति
चेत् । न । विशेषजिज्ञासयोपपत्तेरिति ॥ २ । १ । ८ ॥ ६ ॥ ॐनप्रयो[२१।२०]जनवत्त्वात्ॐ । यत्प्रयोजनार्थंसृष्ट्यादिस्तदूनत्वादपूर्णते
त्याक्षेपपरिहारायेदमधिकरणमारभ्यते । तदेतदनुपपन्नमिवाभाति । तथाहि । यद्यत्रकर्तृत्वेनप्रयोजनवत्त्वंप्रसाध्यापूर्णत्वसा
धनंपूर्वपक्षिणोविवक्षितंस्यात्तदाप्रथमसूत्रमयुक्तंस्यात् । अपूर्णतासाधकंप्रतिप्रयोजनवत्त्वहेतोरसिद्धत्वात् । अथकर्ताचेत्प्रयो
जनवान्स्यात् । तथाचापूर्णःस्यादित्यपादानंविवक्षितं । तदाव्यर्थमेवेदंसूत्रं । नचापूर्णस्ततोनप्रयोजनवानितिपरेणैवांगीकृत

त्वात् । अन्यथाविपर्ययापर्यवसानात् । लोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिद्वितीयसूत्रंतुपक्षद्वयेप्ययुक्तं । साधनापादनदूषणस्यानु
द्भावनादिति । मैवं । ईश्वरस्यसृष्ट्यादिनाप्रयोजनमस्तिनवा । आद्येऽपूर्णत्वंप्रसज्येत । द्वितीयेतुकर्तृत्वानुपपत्तिः । तस्यप्र
योजनव्याप्तत्वादित्युभयथापीश्वरस्यजगत्सृष्ट्यादिकर्तृत्वानुपपत्तिरित्यत्रपूर्वपक्षिणोविवक्षितं । तत्रप्रथमसूत्रेणप्रयोजना
भावपक्षंसयुक्तिकमुपादत्ते । तत्रोक्तदोषपरिहारार्थंद्वितीयंसूत्रं । यद्वाकर्तृत्वेनप्रयोजनस्यतेनचापूर्णत्वस्येदंसाधनंविवक्षितमुता
पादानमितिसिद्धांतीविकल्प्याद्यमाद्येननिराचष्टे । नकर्तृत्वेनप्रयोजनवत्त्वंसाध्यं । कृतकृत्यत्वेनप्रयोजनाभावस्यैवनिश्चित
त्वात् । नचासिद्धोहेतुः । अथैषएवपरमआनंदोनिरनिष्टोनिरवद्यइतिश्रुतेः । प्रयोजनवत्त्वेनापूर्णतानुमानंतुगर्भस्रावेणैवगत
मिति । आद्यस्यदूषणांतरंवदन्द्वितीयंद्वितीयेननिराकरोतीति । ननूक्तमत्रलोकवदितिसूत्रेणसाधनस्यापादानस्यवानकिंचि
द्दूषणमुद्भाव्यतइति । मैवं । बाधादेरुद्भावनादित्याशयवान्द्वितीयसूत्रस्यतात्पर्यमाह ॥ स[२१।२०]देति । यथालोकेज्वलनपवनादी
नांतथेशस्यापिसदासृष्ट्यादौकेवलंप्रयोजनेनविनास्वभावादेवप्रवृत्तिःप्रमितेतिशेषः । तदनेनेश्वरस्यप्रवृत्त्याप्रयोजनसाधनम
नैकांतिकंबाधितविषयंच । प्रसंगस्तुव्याप्तिविकलोविपर्ययापर्यवसायीचेत्युक्तंभवति । अथमन्येत । चेतनप्रवृत्तिर्नप्रयोजनेनवि
नादृष्टा । अतोनानैकांत्यादीति । तदपिनास्ति । मत्तस्यसुखोद्रेकादेवनृत्तगानादिप्रवृत्तिदर्शनात् । ननुचप्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्नप्रयोजनोद्दे
शेनविनोपलब्धाइयंचप्रेक्षावत्प्रवृत्तिः । अतःप्रयोजनोद्देशवतीस्यादितिसाध्यमापाद्यंचेत्यतआह ॥ अं[२१।२१]गेति । काश्चिद्व्याख्यानादा
वंगुलिचालनादिकाः । उद्देशवर्जिताःप्रयोजनोद्देशवर्जिताः । तथेशस्यापिप्रवृत्तिरितिपूर्वेणान्वयः । तथाप्यनैकांत्याद्यनिस्तारइति

भावः ।यदुक्तमीश्वरस्यप्रवृत्तिःप्रयोजनेनविनास्वभावादेवप्रमितेति। तत्प्रमाणमिदानीमाह॥ [२१।२१] देवस्येति। देवस्यैषस्वभावोयमाप्त
कामस्यकास्पृहेतिश्रुतिरंजसास्फुटमुक्तमर्थमाह। देवस्यायंसृष्ट्यादिविषयःएषःइच्छा।तत्पूर्विकाप्रवृत्तिरितियावत्। स्वभावएव ।
नप्रयोजनाय ।कुतः। आप्तकामस्यप्रयोजनस्पृहासंभवादित्यर्थः। केचिदिदंसूत्रमन्यथाव्याचक्षते। यथालोकेसप्तद्वीपांमेदिनीम
धितिष्ठतःसंपूर्णशौर्यवीर्यपराक्रमस्यापिमहाराजस्याकेवललीलैकप्रयोजनाकंदुकाद्यारंभादृश्यंते । तथैवपरस्यापिब्रह्मणःस्वसं
कल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैवप्रयोजनमिति। तदेतन्निराकरोति॥ [२१।२१] क्रीडामिति। भोगार्थसृष्टिरित्यन्येक्रीडार्थ
मितिचापरेइतिक्रीडाप्रयोजनांभगवतःसृष्ट्यादिप्रवृत्तिंवदतःपूर्वपक्षीकृत्यदेवस्यैषस्वभावोयमितिसयुक्तिकंप्रयोजनलेशाभावः
श्रुत्यासिद्धांतितः । अतःश्रुतिविरुद्धत्वादपव्याख्यानमेवैतत् । सूत्राक्षराऽननुगुणंचैतद्व्याख्यानमित्याह॥ [२१।२२] इतीति । यतए
वंक्रीडांप्रयोजनंकृत्वासृष्टिःश्रुतिविरोधिनी । इतितस्माच्छ्रुत्यनुसारिणाप्रभुणास्वयंसाक्षात्स्पष्टंकेवललीलैवसृष्ट्यादिप्रवृत्तिनि
र्णीतालीलाकैवल्यमिति । नतुलीलार्थेतिततोप्ययुक्तमिदंव्याख्यानमिति । यद्वापूर्ववाक्योक्तोहेतुरयंसाध्यनिर्देशः । यस्माल्ली
लांप्रयोजनंकृत्वासृष्टिःश्रुतिविरोधिनीतस्मादेतत्सूत्रेकेवललीलैवसूत्रकृतानिर्णीताव्याख्यातानपुनर्लीलार्थेति । किंचकर्तृत्वे
नप्रयोजनवत्तांसाधयन्नापादयन्वाप्रष्टव्यः । किंप्रयोजनंस्वसंबंधिविवक्षितं । उतपरसंबंधि । अथसाधारणं । आद्येसाधनेऽनै
कांत्यं । आपादनेव्याप्त्यभावः । विपर्ययपर्यवसानेव्यभिचारएव । दृश्यंतेहिकृपालवःस्वप्रयोजनमनुद्दिश्यपरप्रयोजनार्थमेव
प्रवर्तमानाः । नचादृष्टार्थमितिवाच्यं । पशूनांपशुप्रायाणांचापत्यपालनादौप्रवृत्तिदर्शनात् । नचप्रयोजनोद्देशिताकृपालुता

चेतिसंभवति । द्वितीयेप्यनैकांत्यादिकमेव । स्वप्रयोजनार्थप्रवृत्तेर्बहुलमुपलंभात् । भगवतोपिस्वप्रयोजनाभावेपिपरप्रयोजनो
द्देशितांगीकारेणक्रमेणसिद्धसाधनेष्टापादनासिद्धत्वप्रसंग(गा)श्च । अतएवनतृतीयोपि । अतएव(येन)केनचित्कर्तृत्वविशेषणं
प्रवृत्तिस्वभावत्वेसदाप्रवर्तेतेत्यतिप्रसंजनंचप्रत्युक्तं । स्यादेतदेवं । यदीश्वरप्रवृत्तौपरप्रयोजनोद्देशःस्यान्नचासावंगीकर्तुमुचि
तः। कास्पृहानकापीतिश्रुत्यानेतिसूत्रकारेणचसर्वथाप्रयोजनोद्देशस्यनिवारितत्वादित्यतआह ॥ [२१।२२] आत्मेति । श्रुतिरितिसूत्रकृतो
प्युपलक्षणं । परप्रयोजनार्थतांत्वंगीकुरुतएवेतिशेषः । कुतएतदवगम्यतइत्यतआह ॥ [२१।२२] नेति । यतःपरप्रयोजनमंगीकृत्यात्मप्रयो
जनार्थतामेवनेतिन्यवारयत् । अतएवहिप्रयोजनवत्त्वादितितत्रहेतुमाह । अन्यथानैतंब्रूयात् । एतदुक्तंभवति । यदिने
तिसौत्रीप्रतिज्ञास्वपरप्रयोजनविषयास्यात् । तदाप्रयोजनवत्त्वादितिहेतुरनैकांतिकःस्यात् । स्वयंव्यापारसाध्यप्रयो
जनवतोपिपरप्रयोजनोद्देशेनव्यापारदर्शनात् । स्वप्रयोजनमात्रविषयत्वेतुनायंदोषः । योऽवाप्तयत्नप्रयोजनःसस्वार्थंनतदुद्दि
शतीतिव्याप्तेरनवद्यत्वात् । अतःप्रयोजनवत्त्वादितिहेतुंब्रुवाणःसूत्रकृदात्मप्रयोजनोद्देशमेवनेतिनिवारितवान् । नपरप्रयोज
नोद्देशमपि । तथात्वेतद्व्याप्तमेवकमपिहेतुंब्रूयात् । स्वप्रयोजननिषेधंकुर्वाणोविशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाज्ञापकत्वात्परप्रयोज
नमनुजानातीत्यपिज्ञायतइति । उपलक्षणमेतत् । श्रुतिरप्याप्तकामस्येतिहेतुगर्भविशेषणंप्रयुंजानाऽऽत्मप्रयोजनस्पृहामेवाक्षि
पतिपरप्रयोजनस्पृहामभ्युपैतीतिज्ञायतइत्यपिद्रष्टव्यं । इहहिबुद्धिरेवेश्वरस्याव्याहताक्रियाशक्तिस्तयैवसर्वस्योपपत्तौकिमिच्छा
प्रयत्नकल्पनया । यद्वाप्रयत्नःकर्तृत्वं । तस्यैवाख्यातार्थतयानिर्णीतत्वात् । सचद्वेधाबुद्धिमपेक्षते । उत्पत्त्यर्थंविषयनियमार्थंच । तत्रे

श्वरप्रयत्नोयद्यपिनित्यत्वान्नोत्पत्तावपेक्षतेबुद्धिं। तथापिविषयनियमार्थतामपेक्षतएव। नहिनिर्विषयएवासौ। व्यर्थत्वप्रसंगात्। (नचस्वभावतएवार्थप्रवणः।बुद्धित्वप्रसंगात्)।बुद्धिरेवहिस्वभावतोर्थप्रवणा। अतोज्ञानप्रयत्नाभ्यामेवसर्वनिर्वाहान्नेश्वरस्येच्छास्ति।नचेच्छयाप्रयत्नस्यविषयनियमः।तस्याअपिस्वतोविषयप्रवणताभावात्।तदर्थंबुद्ध्यंगीकारेतयैवप्रयत्नस्यविषयनियमोपपत्तेः किमंतर्गडुनेच्छयेतिमन्वा(न्यमा)नाःकेचित्कास्पृहेतिश्रुतिर्नेश्वरस्यप्रयोजनेच्छामात्रनिषेधपरा।किंत्विच्छालक्षणंगुणमेवनिषेधतीतिव्याचक्षते। तन्निराकरोति॥[३२।१]इच्छामात्रमिति। कास्पृहेतिश्रुत्यानेश्वरस्येच्छामात्रंनिषेध्यते। कुतः।इच्छावत्त्वस्यप्रमाणतः सिद्धत्वात्। तथाहि। विभूतिंप्रसवंत्वन्येमन्यंतेसृष्टिचिंतकाः। स्वप्नमायासरूपेतिसृष्टिरन्यैर्विकल्पिता।कालात्प्रसूतिंभूतानांमन्यंतेकालचिंतकाइतिपरिणामवादंविवर्तवादंकालादिनिमित्तवादंचान्यमतत्वेनोक्त्वाइच्छामात्रमितिश्रुत्यास्वमतमुच्यते। येसृष्टिविषयेविशिष्टनिश्चयवंतस्तेप्रभोरिच्छामात्राधीनासृष्टिर्नब्रह्मपरिणामोनचतद्विवर्तोनापिकालादिनिमित्तेतिमन्यंतइति। अनयाप्रभोरिच्छामात्रायत्ततांसृष्टेर्मन्यमानानांविनिश्चिताइतिप्रशंसयातस्येच्छावत्त्वमवगम्यते।यदीश्वरस्येच्छानस्यात्। तदातदायत्ततांसृष्टेर्मन्यमानाविपर्यस्ताःस्युः। नविशिष्टनिश्चयवंतइत्येषाप्रशंसानुपपन्नास्यात्। नचप्रशंसात्वादेवार्थासिद्धिः। पूर्वोत्तरपक्षावधारणप्रसंगेप्रशंसायाअपियाथार्थ्यावश्यंभावात्। अन्यथापरिणामादिवादाअपिप्रशंस्येरन्। नकेवलंश्रुतार्थानुपपत्त्या। ॥३०९॥ अपितर्हिकामस्तदग्रेसमवर्ततताधिसोकामयतेत्यादिभ्योभगवतःकामप्रतिपादकश्रुतिभ्यश्चेच्छावगम्यते। एवशब्दःश्रुतीनामर्थापत्तितःप्राबल्यसूचकः। इच्छाकामशब्दयोर्ज्ञानप्रयत्नोपलक्षणत्वस्यसंभवान्नार्थापत्तिश्रुतिभ्यामिच्छासिद्धिरितिचेन्न। मुख्ये

बाधकाभावात्। मावाऽसैत्सीदिच्छार्थापत्तिश्रुतिभ्यां युक्तितस्तावत्सेत्स्यति।तथाहि। ईश्वरइच्छावान्। आत्मत्वात्। यज्ञदत्तवत्। नचमुक्तादौव्यभिचारः। तत्रापितस्याःसाधयिष्यमाणत्वात्। ज्ञानवत्त्वात्। प्रयत्नवत्त्वात्। कर्तृत्वाद्वा। ईश्वरज्ञानंवाइच्छासमानाश्रयंज्ञानत्वात्अस्मदादिज्ञानवत्। एवंतत्प्रयत्नमपिपक्षीकृत्यप्रयोक्तव्यं। यद्वाक्षित्यादिकमिच्छावज्जन्यंकार्यत्वाद्घटवत्। नन्वेवंदुःखादिकमपिसाधयितुंशक्यमितिचेत्तत्किमतिप्रसंगभीरुणाक्षित्यादेर्बुद्धिमत्कारणकत्वानुमानमपित्यक्ष्यते। दुःखादिसाधनेबाधोस्तिनबुद्धिसाधनइतिचेत्। समंप्रकृतेपि। नन्वीश्वरेच्छाभावेबाधकाभावादप्रयोजकत्वमनुमानानामिति। मैवं। महातात्पर्ययुक्तेश्च। यदीश्वरेच्छानस्यात्।तदातस्मिन्सर्ववेदानांमहातात्पर्यंनस्यादितिबाधकसद्भावात्। इच्छानिष्प्रयोजनेतिचेत्। स्यादेवंयदिप्रयोजनमनुरुध्यकल्प्यते। अन्यतःसिद्धेर्थेकिंप्रयोजनगवेषणया। किंचैवंसतिबुद्धिरपिनांगीकरणीया। स्वरूपसामर्थ्येनैवेश्वरस्यकर्तृत्वोपपत्तेः। लोकवैरूप्यमितिचेत्। तत्किमुदासीनस्यबोद्धुःकर्तृत्वमुपलब्धंलोके। येनानिच्छतोपितदीश्वरस्यांगीक्रियते। प्रयत्नवतएववाकर्तृत्वंभविष्यति। तस्यविषयनियमार्थंबुद्धिरेष्टव्येतिचेत्। न। बुद्धिवत्स्वतोविषयप्रवणतोपपत्तेः। तथात्वेबुद्धितोभेदोनस्यादितिचेत्। न। बुद्धित्वादिनैवतदुपपत्तेः। अन्यथापरोपाधिकविषयप्रवणत्वयोरिच्छाप्रयत्नयोरपिभेदोनस्यादितिचेत्। विषयनियमार्थमितिचकोर्थः।किंविषयविशेषसंबद्धतयोत्पादनार्थं। उतोत्पन्नस्यस्थितस्यैववातत्संबंधार्थं। अथतज्ज्ञानार्थं। नाद्यः। अनादित्वात्। सादित्वेपिकारणसापेक्षतयाबुद्धेरपिपरतोविषयप्रवणतापत्तेः। नद्वितीयः। पौर्वापर्याभावात्। नहिप्रयत्नउत्पद्यस्थित्वावापश्चाद्विषयेणसंबध्यते। नतृतीयः। स्वरूपग्रा

हक्प्रमाणेनैवतद्ग्रहणात् । बुद्धेरपिपरापेक्षाप्रसंगाच्चेति । महातात्पर्ययुक्तेश्चेतियदुक्तंतदसत् । यदीश्वरोनेच्छावान्स्यात्तदाश्रु
तिमहातात्पर्यविषयोनस्यादित्यत्रव्याप्त्यभावात्।इच्छारहितस्यापिधर्मादेस्तत्तच्छास्त्रमहातात्पर्यविषयत्वदर्शनात्। आपाद्यस्या
निष्ठत्वाभावाच्चेत्यतउक्तंविवृणोति ॥ मोक्षार्थाइति [२२।२] ।यस्मात्कारणात्सर्वाअपिश्रुतयोमोक्षार्थाःमोक्षप्रयोजनास्तस्मात्तदभा
वेपरमेश्वरस्येच्छाभावेततएवमोक्षार्थताभावेश्रुतिस्तत्रमहातात्पर्यरहितास्यात्। तथाचकथंप्रमाणत्वंगमिष्यतीतियोजना ।मोक्षा
र्थत्वेकिमीश्वरस्येच्छयेत्यतउक्तं।सचेति ।सचमोक्षस्तस्येश्वरस्यप्रसादतोयस्मात्तस्मात्तदभावइतिसंबंधः। तथापीश्वरस्यप्रसादेन
भाव्यंकिमिच्छयेत्यतःप्रसादतइत्येतद्व्याख्यातं॥इच्छानिमित्तकइति। ईश्वरज्ञानादेवमोक्षसिद्धेःकिंतत्प्रसादेनेत्यतउक्तंलोके
ति ।विमतोबंधमोक्षःप्रभुप्रसादसाध्यःमोक्षत्वात् । शृंखलामोक्षवदित्यादिलोकदृष्टव्याप्त्युपेतानुमानानुसारतइत्यर्थः । नकेवल
मनुमानात्किंत्वागमादपीत्युक्तं ॥उन्निनीषतीति । एषह्येवसाधुकर्मकारयति । तंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीषतइतिवाक्याच्च ।
अत्रकर्मेत्युपलक्षणं ।उन्निनीषतेऊर्ध्वंनेतुमिच्छति। यद्वाप्रसादशब्देनेच्छोच्यतइत्यत्रवाक्यमेतज्ज्ञापकं। लोकदृष्टचनुसारतइत्ये
तदप्यस्यैवार्थस्यज्ञापकमुक्तं । श्रुतयइत्युपक्रम्यश्रुतिरित्येकवचनंकैमुत्यार्थं । एकमपिवाक्यंनतत्रमहातात्पर्यवत्स्यात् । किमुत
सर्वाःश्रुतयइति । एतदुक्तंभवति । शास्त्रंहिसाध्यसाधनभावविषयप्रयोजनवत्तयाव्याप्तं । तत्रश्रुतीनांमोक्षएवप्रयोजनं । ते
षांदुःखप्रहाणायश्रुतिरेषाप्रवर्ततइतिवचनात् । मोक्षादन्यत्रात्यंतिकदुःखप्रहाणायोगात् । स्वर्गादिप्रयोजनंभवदप्यवांतरसेव। ॥३१०॥
नप्रधानं । विषयस्तुपरमेश्वरएव । सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिवचनात् । धर्मादिकंत्ववांतरप्रतिपाद्यं । अभिप्रेतप्रयोजनसा

धनंचविषयतामश्नुते। नचधर्मादिकंमोक्षसाधनं ।पुण्यजितोलोकःक्षीयतइतिश्रुतेः। अतोभगवत्येवमोक्षसाधनत्वात्सर्वश्रुतीनां महातात्पर्यं । नचाव्यापृतात्साधनात्फलसिद्धिः । व्यापारश्चप्रसादएव । नतुश्रुतिजनितंतज्ज्ञानंसाक्षात्कारोवा। यस्यप्रसादा दित्यादिवाक्यादुक्तानुमानाच्च । ज्ञानंतुप्रसादसाधनमितिनसंबंधानुपपत्तिः ।प्रसादोनामेच्छाविशेषः । तथासतिउन्निनीषते। तदिच्छयायतोह्यस्यबंधमोक्षौप्रतिष्ठितावित्यादिश्रुतिभिर्यस्यप्रसादादितिश्रुतेरैकार्थ्यलाभात् ।प्रसन्नोस्मीतिप्रतीतौपरोपचिकीर्षायाएवस्फुरणात्। तथाचयदीश्वरोनेच्छावांस्तदानप्रसीदेद्घटवत्। सामान्याभावेविशेषाभावनियमात्। प्रसादरहितश्चनमोक्षसाधनंस्यात्। यद्यत्रविवक्षितावांतरव्यापाररहितं नतत्तत्रसाधनमितिव्याप्तेः।मोक्षंप्रत्यसाधनंचनमोक्षशास्त्रतात्पर्यविषयःस्यात्। तथाचमोक्षप्रयोजनताश्रुतीनांहीयेत । नचविषयांतरंप्रयोजनांतरंचास्तीतिविषयप्रयोजनशून्यत्वादप्रामाण्यमेवापद्येत । नचतदपौरुषेयतयानाशंकितदोषस्यवाक्यस्योपपद्यते । अतोवश्यमुक्तेनक्रमेणेच्छावत्वंभगवतोंगीकरणीयमिति । ननुविषयाभावेस्यादप्रामाण्यं। फलाभावेतुकथमप्रामाण्यापादनं। नहिफलवत्वंप्रमाण्यं। किंतुयाथार्थ्यमेवेत्युक्तं । नापिप्रामाण्यस्यव्यापकं । तृणादिदर्शनस्यप्रयोजनाभावेपिप्रामाण्याभ्युपगमादित्यतआह ॥ याथार्थ्यमेवेति। यद्यपियाथार्थ्यमेवमानत्वं नफलवत्त्वं । नापितेनव्याप्तं । तथापिवाक्यंप्रयोजकमेवमानत्वमेतीतियुक्तमापादनं । एतदुक्तंभवति । प्रामाण्यमात्रस्यप्रयोजनवत्त्वेनव्याप्त्यभावेपितद्विशेषस्यवाक्यप्रामाण्यस्यास्त्येव । पदानामिष्टसाधनएवगृहीतसंगतिकत्वात्। पदसंगतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैववाक्यस्यबोधकत्वात्। फलस्यविषयविशेषेवाक्यप्रामाण्यनिर्णयहेतुत्वाच्च । अतोव्यापकाभावेव्याप्यवाक्यप्रामाण्या

भावापादनमुपपन्नमेवेति । ननुचमहातात्पर्यगोचरस्यविषयस्यपरमप्रयोजनस्यचाभावेप्यवांतरविषयेणधर्मादिनाऽप्रधानप्र
योजनेनचस्वर्गादिनाविषयप्रयोजनवतीश्रुतिःप्रमाणंभविष्यतीत्यतआह ॥ **तत्रापीति** । वाक्येपिनिर्धारणेसप्तमी । प्रयोज
नवत्त्वेपीतिवा । यद्वाक्यंसंपूर्णप्रयोजनंमहाप्रयोजनं । उपलक्षणंचैतत् । प्रधानविषयंचेत्यपिद्रष्टव्यं । यदितिश्रवणात्तदिति
लभ्यते । संपूर्णप्रयोजनमितिचावर्तनीयं । मानत्वमेतीत्यनुवर्तनीयं । तथाचायमर्थः । नावांतरविषयप्रयोजनाभ्यांवाक्यस्य
प्रामाण्यंसंभवति। किन्नामयद्वाक्यंयन्महत्प्रयोजनमुद्दिश्ययंप्रधानंविषयंप्रतिपादयितुंप्रवृत्तं। तत्ताभ्यामेवप्रयोजनविषयाभ्या
मुपेतंप्रामाण्यमश्नुते। तदभावेवांतरप्रयोजनादेरप्यसिद्धेः। सिद्धौवातस्यैवप्रधान्यप्राप्तेः ॥ वेदवाक्यंचमोक्षोद्देशेनपरमेश्वरे
महातात्पर्योपेतमित्युक्तं । तत्तयोरेवविषयप्रयोजनयोरुपपत्तौप्रमाणंस्यान्नान्यथेति॥ २ । १ । ९ ॥ ध॥ ॐ**वैषम्यनैर्घृण्येन
सापेक्षत्वात्तथाहिदर्शयति**ॐ॥ प्राणिनांविविधान्देहेंद्रियविषयांस्तत्फलंचसुखदुःखलक्षणमुत्पादयन्नीश्वरःकिंतदीयंधर्मा
धर्मरूपंकर्मापेक्षतेनवा।आद्येतस्यस्वातंत्र्यप्रच्युतिः। द्वितीयेनिर्निमित्तंकांश्चित्सुखयन्विषमःस्यात्कांश्चिद्दुःखयन्निर्घृणःस्यात्।
इत्युभयथानतस्यसर्वकर्तृत्वमित्येवपूर्वपक्षोत्राधिकरणेनिराक्रियते। तत्रतावदाद्येनसूत्रेणकर्मादिसापेक्षस्यकर्तृत्वमभ्युपेत्यवैष
म्यनैर्घृण्येपरिहृते । अपेक्षणीयंकर्मादीश्वरायत्तंनवा । नेतिपक्षेसर्वकारणत्वहानिः । आद्येनिर्निमित्तंविषमाणांकर्मणां ॥३११॥
कारयितुर्वैषम्यनैर्घृण्येस्यातामित्याक्षिप्यकर्मादीनामनादिताभ्युपगमेनसमाधानमुक्तंनकर्माविभागादितिचेन्नानादित्वादिति
सूत्रेण । एवंतर्हिकर्मादिसापेक्षस्यस्वातंत्र्यंनस्यादित्याशंक्योक्तमुपपद्यतेचेति । कर्माद्यपेक्षस्यापितस्यस्वातंत्र्यमुपपद्यते ।

कर्मादिसत्तादेरपितदधीनत्वस्यारंभणाधिकरणेसमर्थितत्वात् । नहिस्वाधीनसत्तादिकमपेक्षमाणस्यस्वातंत्र्यप्रच्युतिर्युक्ते ति । एवंतर्हितदपेक्षानामाऽनपेक्षैव । तथाचपुनर्वैषम्याद्यापत्तिरित्याशंक्योक्तंउपलभ्यतेचेति । उपलभ्यतेहीश्वरस्ये दृशंवैषम्यंनिर्घृणत्वंचप्रमाणैः । अतोनेदमनिष्टमिति । तदिदमयुक्तं वैषम्यनैर्घृण्येहिवस्तुतोदूषणेनवा । आद्येकथमं ततोप्यंगीक्रियेते । द्वितीयेप्रथममेवांगीकार्ये । किंसापेक्षतापक्षंकक्षीकृत्यतत्रदूषणपरिहारक्लेशेन । तथाचबकबंधकरीतिरित्य तोभिप्रायमाह ॥ वैषम्यमिति । द्विविधंखल्विदंवैषम्यंनिर्घृणत्वंच । एकंकर्माद्यनपेक्षताप्रयुक्तं । अपरंतुसापेक्षत्वेपिकर्मादि सत्तादेरपीश्वराधीनत्वप्रयुक्तं । तत्राद्यंवेदाप्रामाण्यकारणत्वेनदूषणत्वान्नेश्वरस्यांगीकर्तुमुचितं । वेदोहिधर्मसुखसाधनंअधर्मं चदुःखसाधनमाह । तत्रयदीश्वरोधर्माधर्मावनपेक्ष्यविषमोनिर्घृणश्चस्यात् । तदावेदोदितंधर्माधर्मयोःसुखदुःखसाधनत्वमस त्स्यात् । तथाचतस्यकथंप्रामाण्यंस्यात् । अतःसूत्रकारेणकर्मादिसापेक्षतापक्षमुररीकृत्यतत्परिहृतं । अतोन्यत्तुद्वितीयंवैषम्य नैर्घृण्यंचनवैषम्यादिनामकंदूषणरूपंनभवतीतियावत् । तथाहि । वैषम्यादिकंतावन्नस्वरूपेणदोषःकिंतुदोषहेतुतया । नचेदंवे दाप्रामाण्यकारणं । कर्मादिसापेक्षत्वांगीकारात् । नापिजीवानामिवेश्वरस्यप्रत्यवायहेतुः । तदभावात् । अतोऽदूषणत्वादंगी कृतंसूत्रकृतेतिनकश्चिद्दोषः । तथाचभाष्यं । नचपुनर्वैषम्याद्यापातेनदोषइति ॥ २ । १ । १० ॥ ७ ॥ ॐ सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॐ । सर्वेचेतनाअपूर्णगुणादोषिणश्चदृष्टास्तदृष्टांतेनचेतनत्वादीश्वरस्यापिसमासव्यासाभ्यामपरिपूर्णगुणत्वंदोषित्वंचस्यादितिपूर्वप क्षोत्राधिकरणेनिरस्यते । तदिदमस्पष्टंभाष्ये । चशब्दसमुच्चितायाःश्रुतेरेवोदाहृतत्वात् । युक्तेरव्युत्पादनात् । अतःस्पष्टंव्या

चष्टे ॥ यदधीनाइति । चापिशब्दावन्योन्यसमुच्चये । एवशब्दस्ययदधीनाएवेत्यन्वयः। हिशब्दः सर्वस्यभगवदधीनतायांश्रु
त्यादिप्रसिद्धिंद्योतयति । कथमित्याक्षेपे । द्वेधाहिवस्तुनप्राप्यते । तत्रस्वातंत्र्याभावाद्वा । प्रेप्साभावाद्वा । द्वेधाचनहीयते।
स्वातंत्र्याभावाद्वा । जिहासाभावाद्वा । अस्तितावदीश्वरस्यसर्वत्रस्वातंत्र्यं । अस्तिचमयासर्वदानंदादिगुणवताउदुःखादिदोष
वर्जितेनभाव्यमितीच्छाप्रेक्षावत्त्वात् । अतःकथंतस्यानंदादिगुणपूर्णत्वंदुःखादिसर्वदोषदूरत्वंनभवति । अत्रैतेप्रयोगाः । ईश्व
रःसकलगुणपूर्णःसर्वदोषदूरश्च । स्वतंत्रत्वात् । व्यतिरेकेणयज्ञदत्तवत् । ईश्वरोविप्रतिपन्नगुणवान् । तत्रप्रेप्सावत्त्वेसतिस्वतं
त्रत्वात् । योयत्राप्रेप्सावत्त्वेसतिस्वतंत्रःसतद्वान् यथासंप्रतिपन्नः । ईश्वरोनविमतदोषवान् । तज्जिहासुत्वेसतिस्वतंत्रत्वात् ।
योयत्रजिहासावत्त्वेसतिस्वतंत्रःसतदभाववान् । यथासंमतइति । तदेवमुक्तप्रकारेणसर्वेषांधर्माणांगुणानांदोषाभावानांचसंबं
धिन्यास्तत्प्रतिपादिकायाउपपत्तेस्तादृशैःसर्वगुणपूर्त्यादेरुपपादकैः । हिशब्दस्तेषांगुणाःश्रुताइत्यादीनांप्रसिद्धतांसूचयति ।
तदनेनस्वपक्षेप्रमाणमभिदधतैवपरकीययुक्तीनांकालात्ययापदिष्टत्वंस्वातंत्र्याभावोपाधिदुष्टत्वंचोक्तंभवतीति ॥२।१।११॥७॥
इतिश्रीमत्पूर्णप्रमितिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौ
द्वितीयाध्यायस्यप्रथमचरणःपर्यवसितः ॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायस्यप्रथमचरणःसमाप्तः ॥ ७ ॥ ॥३१२॥

॥ श्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादःसंपूर्णः ॥

॥ श्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥

सु० ५३

श्रीगुरुभ्योनमः । जगज्जन्मादिकारणेसकलगुणपरिपूर्णेसमस्तावद्यगंधविधुरेपरेब्रह्मणिविष्णौसमस्तश्रुतिसमन्वयोयःप्रथमा-
ध्यायेऽभिहितःतस्यसांख्यादिसमयविरोधेनान्यथात्वशंकायांतन्निराकरणार्थमयंद्वितीयःपादआरभ्यते । नन्वनारंभणीयए
वायंपादः । तथाहि । सांख्यादिमतानिकिंस्मृतित्वेनोक्तार्थमन्यथयंतीतिशंक्यते । किंवायुक्त्युपेततया । अथवाश्रुत्युपे
ततया । यद्वाप्रत्यक्षोपेततया । नाद्यः । प्रतिस्मृतिपराहतत्वेनाप्तिनिश्चायकाभावेनचतेषामपस्मृतित्वस्यप्रथमपादेसमर्थि
तत्वात् । अतएवनचतुर्थः । नद्वितीयः । उक्तार्थविरुद्धानांसकलयुक्तीनामाभासत्वस्यतत्रैवव्युत्पादितत्वात् । प्रबलयुक्ति
विरोधोत्रनिरस्यतइतिचेन्न । प्राबल्यंहियुक्तीनांश्रुत्यादिप्रमाणमूलत्वेनतत्संवादित्वेनवाबहुत्वेनवास्यात् । सर्वथापिनाधि
काशंकावकाशः । श्रुत्यादिसंवादिनीनांतन्मूलानांबह्वीनांचयुक्तीनांतत्रैवनिराकृतत्वात् । काश्चिदेवतत्रनिरस्तानसमस्ताइति
चेन्न । सूत्राणामुपलक्षणार्थत्वात् । अन्यथायुक्त्याभासानामनंतत्वेनापर्यवसानंस्यात् । पादभेदश्चैवंसतिनस्यात् । नतृती
यः । समस्तश्रुतीनांब्रह्मणिसमन्वयस्योक्तत्वात् । अत्रकश्चिदाह । स्वपक्षसाधनपरपक्षप्रतिक्षेपाभ्यामेवनिर्णयोभवति । त
त्रप्रथमाध्यायेस्वपक्षेप्रमाणमुक्तं । तस्ययुक्तिविरोधोद्वितीयस्याद्यपादे(न)निरस्तः । एवंस्वपक्षस्थापनेजातेपरपक्षप्रतिक्षेपार्थ
मयंपादआरभ्यतइति । तदयुक्तं । परपक्षप्रतिक्षेपोहितदीयसाधननिरासादन्योनास्ति । साधनानिचस्मृत्यादीन्येव । निर-
स्तानिसमस्तानितानिप्रथमपादइतिकिमस्यकृत्यं । किंचैवंसतिविरोधपरिहारोध्यायार्थोनस्यादिति । अपरआह । उक्तार्थेस्मृ
तिन्यायविरोधोनास्तीतिस्थापितेप्यस्तिब्रह्मणिसमन्वयाभावशंका । कथं । यद्यप्यनुमानंब्रह्मणोजगत्कारणत्वमपबाधितुं

नालं । तथापिकारणांतरंजगतोवगमयितुमलं । ततश्चवस्तुविकल्पानुपपत्तेरन्यतरपरिग्रहेहेत्वभावात् । ब्रह्मैवजगत्कारणमि
तिननिश्चेतुंशक्यते । प्रत्युतसर्वज्ञप्रणेतृकत्वेनानुमानस्योपबृंहितत्वात् । प्रधानाद्येवजगत्कारणंनब्रह्मेतिबुद्धिःस्यात् । अतो
नकेवलंब्रह्मणोजगत्कारणत्वमपबाधितुमनुमानंनोत्सहते । किंतुकारणांतरमप्यवगमयितुंनालमितिदर्शनार्थंद्वितीयःपादआर
भ्यतइति । एतदप्ययुक्तं । तथाहिकिमनेनोक्तंस्यात् । यदिप्राक्स्वाभिमतार्थेयुक्तिविरोधपरिहारेणस्वपक्षस्थापनाविहिता ।
इदानींपरपक्षप्रतिक्षेपोविधीयतइति । तदोक्तमेवोत्तरं । अथ युक्तिविरोधपरिहारएवपादद्वयार्थः । किंतुस्वपक्षविरोधियु
क्तिनिराकरणंप्रथमे । द्वितीयेतुपरपक्षसाधकयुक्तिनिराकरणमिति । तन्न । न्यायसाम्येनतासामपिशक्यनिराकरणत्वात्सा
र्वज्ञ्यं(सर्वज्ञत्वं)चप्रणेतृणांप्रागेवनिरस्तं । अतोनायंपादआरंभणीयइत्यतआह ॥ [२२।१] स्मृंतीति । श्रुतयोगुणाः उपसर्जना(नि)या
सांतास्तथोक्ताः । चतुर्विधाविरोधिप्रतीतयः । अन्वयंप्रतिनविरुध्यंतेइतिश्रुतिसमन्वयसिद्धमर्थंनान्यथयितुंशक्नुवंतीत्यर्थः ।
अभियोगआग्रहः । दृश्यतेप्रमेयमेभिरितिदर्शनानिसांख्यादिशास्त्राणि । एतदुक्तंभवति । यद्यपिपरमतसाधकानामस्मन्मत
बाधकानांचस्मृत्यादीनामाभासत्वव्युत्पादनेनस्वपरपक्षसाधनोपालंभौकृतावेवेतिपरमार्थः । तथाप्युक्तेर्थेपुनःपुरुषस्याशंकाभ
वत्येव । किमेतदेवमन्यथावेति । कस्मात् । अभियोगतोदर्शनानांप्रवृत्तत्वात् तदुपलंभादिति । ननुचश्रुतयस्तावदपौरु
षेयतयाऽनाशंकितदोषाःप्रबलयुक्तिभिश्चानुसंहितार्था निरस्तसमस्तप्रतिपक्षाश्च । तत्कथंसमन्वयसिद्धेर्थेभियोगप्रवृत्तदर्श
नोपलंभमात्रेणान्यथात्वशंकास्यात् । अतिप्रसंगात् । नन्वतएवोक्तंमंदइति । मैवं । प्राप्तिमनालोच्यशंकमानस्याचिकित्सि

तशंकस्यशास्त्रेनधिकारादित्यतोभियोगतोदर्शनानांप्रवृत्तत्वादित्युक्तशंकाकारणंविवृणोति ॥ ३३।११ अनादीति । कपिलकणादा
दीनांप्रणेतृणांस्मरणात्कथमनादित्वमित्यतउक्तं ॥ प्रवाहतइति । कपिलादयोहिपूर्वैःप्रणीतान्येवशास्त्राणिकालबलादुत्स
न्नानितपःप्रभावादिनावगम्यप्रबंधांतररचनयाप्रवर्तयंति । एवंपूर्वैपिपूर्वतरैरित्येवंप्रवाहतोनादित्वाददोषः । तथैवचस्मरणा
नीति । इतिहेतोराशंकतइतिपूर्वेणसंबंधः । इदमुक्तंभवति । करणदोषबाधकप्रत्ययवशादेवह्यप्रामाण्यंकल्पनीयं । अन्य
थातिप्रसंगात् । तत्रयथाश्रुतीनामनादित्वात्करणदोषाभावस्तथासमयानामपि । स्वरूपानादित्वंप्रवाहानादित्वमितितुवैषम्य
मात्रं । पुरुषदोषसंचाराभावस्योभयत्रापिसाम्यात् । यथाचानुच्छेदेनानुवृत्तेःश्रुतीनांबाधकाभावः । एवंसमयानामपि । यदि
करणदोषबाधकप्रत्ययोपेताःस्युस्तदोन्मत्तवाक्यवदिदंप्रथमाःसमुच्छेदवंतश्चस्युः । नचैवं । अतःकथमप्रामाण्यमश्नुवते । य
थाचश्रुतयोबलवद्युक्त्यनुसंहितार्थाएवंसमयाअपि । नचतासामाभासत्वमुक्तमितिवाच्यं । सर्वेषांतदनुवर्तिनामस्माभिरनव
गतत्वेनतत्परिहारसंभावनात् । एवमेवाप्रतिपक्षत्वंश्रुतीनामिवसमयानांसंभावितं । कथमन्यथासूत्रकृदेकधुरीणाःशौद्धोदनि
प्रभृतयोभियोगतस्तान्प्रवर्तयेयुः । कथंचप्रेक्षावंतोनेकेभियोगेनैवोपाददीरन् । तदेवंश्रुतिसमानयोगक्षेमतांसमयानांमन्यमा
नस्यस्यादेवोक्तार्थसंदेहइति । नन्वेवंसतिपरस्परविरुद्धानामनेकेषांप्रामाण्यंतावन्नसंभवति । वस्तुविकल्पापत्तेः । तथाचावश्या
श्रयणीयेकस्यचिदेवप्रामाण्येनादिकालतोवृत्तत्वादेरन्येष्वन्यथासिद्धौसर्वथाकल्पनीयायामितरेषांचानुपलब्धेरित्युक्तदिशासां
ख्यादिसमयानामप्रामाण्यंकल्पयितुंशक्यतएव। तत्कथंश्रुतिसमन्वयसिद्धेर्थेपुनःशंकेति। उच्यते। योहिइतरेषांचानुपलब्धेरिति

संक्षेपेणोदितन्यायंपरपरिकल्पितेषुप्रमेयविशेषेषूत्प्रेक्षितुंक्षमते। तंप्रत्येवमेतत्। यस्त्वेवंनक्षमःसयावदयंसंक्षेपोनप्रपंच्यते ताव दन्यपरित्यागेनैकग्रहणस्यानीशानःशंकेतैव। नचैवंशास्त्रेनाधिक्रियेत। संग्रहप्रपंचोच्छेदप्रसंगात्। तदिदमुक्तंमंदआशंकतइति। किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [२२।१२]अंतइति । भ्रांतिपदंविप्रलंभस्याप्युपलक्षणं । पृथग्विस्तरेणस्फुटंसुबोधं । तत्तत्समयोक्तार्था नामप्रामाणिकत्वंप्रमाणविरुद्धत्वंचप्राक्संक्षेपेणास्फुटंचोक्तमत्रविस्तरेणस्फुटंदर्शयंस्तेषांभ्रांत्यादिमूलत्वंज्ञापयतीत्यर्थः। एतेन पूर्वपादेनास्यप्रपंच्यप्रपंचकभावलक्षणासंगतिः प्रपंचनेप्रयोजनंचोक्तंभवति। तदिदमुक्तमितरेषामित्यादिभाष्ये। नन्वेतदश क्यंतैःस्वप्रमेयाणांदृढतर्कागमसाधितत्वात्परकीयतर्कादेर्निरस्तत्वादित्यतआह॥ [२२।१२]तर्कैरिति। तर्कशब्दःसोपस्करानुमानार्थः। दृढतमैःपरकीयतर्कबाधकैस्तदबाध्यैश्चवाक्यैश्चदृढतमैरितिसंबध्यते। पूर्वेणान्वयः। वेदादिवाक्यानांप्रामाण्यमनभ्युपगच्छंतंप्र तिकथंतदुपन्यासइत्यतउक्तं॥ आगमवादिनामिति। आगमस्यवेदादेःप्रामाण्यमभ्युपगच्छतांपुंसांसमयानामितिसंबंधः। य द्वास्वागमप्रामाण्यवादिनामित्यर्थः। ततश्चस्वागमप्रामाण्याभ्युपगमन्यायेनवेदादेरपिप्रामाण्यंतैरंगीकारयित्वेति(र्येति)भावः। अथवाऽऽगमस्यवेदादेःप्रामाण्यवादिनांशिष्याणांव्यपेक्षयेतिशेषः। तथाचबौद्धाधिकरणांतेननविरोधः। यद्यप्येतदनुपदमेवप्र दर्शयिष्यते। तथापिश्रोतृमनःसमाधानार्थमुक्तमिति। ननुचानाद्यनंतकालेऽनुच्छेदेनप्रवर्तमानानांसमयानांनभ्रांत्यादिमूलत्व मुचितं। नहितथाविधस्योन्मत्तवाक्यादेरनाद्यनंतकालेनुवृत्तिरस्ति। तदयंप्रयोगः। सांख्यादिसमयाःप्रमाणभूतानभ्रांतिमूलावा सर्वदानुवर्तमानत्वान्महाजनपरिगृहीतत्वाद्वेदवदिति। तथाचवक्ष्यमाणतर्कादेर्बाधितविषयत्वमिति। मैवं। किमत्रसर्वेषांसमयानां

प्रामाण्यादिकंसाध्यंउतैकस्य ।नाद्यः।परस्परविरुद्धानांप्रामाण्यादिसाधनेवस्तुविकल्पापत्त्याबाधितविषयत्वात् । परस्परप्रति
क्षेपरूपत्वेनसत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नद्वितीयः । पक्षीकृतादन्यस्यप्रामाण्याद्यभ्युपगमेप्रागुक्तदोषानुषंगात् । अनभ्युपगमेतत्रैवव्य
भिचारात् । वेदप्रामाण्याद्यभ्युपगमेप्रतिज्ञा(ता)र्थानुपपत्तिः । अनभ्युपगमेचदृष्टांतदोषः । भवेदेवंभ्रांत्यादिमूलत्वेसमाने
सत्युन्मत्तवाक्येऽविद्यमानानाद्यनंतकालानुवृत्तिरेतेषामेवतर्हिकिंनिमित्तेतिसुहृद्भावेनपृच्छंतंप्रत्याह ॥ दौर्लभ्यादिति ।
समयप्रवर्तकानांपुंसांदुराग्रहगृहीतत्वाद्वर्ततेसमयाःसदा । नैवमुन्मत्तवाक्येविद्यते । नन्वाग्रहेपिकिंकारणमित्यतउक्तं । विद्वे
षादिति । तर्हिद्वेषोत्पत्त्यनंतरंप्रवर्ततां । कथंसदेत्यतउक्तं । अनिशमिति । ननुपुरुषार्थकामाःकथंविद्वेषनिमित्तादाग्रहादन्या
यंप्रवर्तयंतीत्यतउक्तं । अनादीति । वासनावशात्तेभ्यस्तदेवरोचतइतिभावः । नन्वनादिवासनापिबलवत्प्रयत्नेनकुतोननिवर्त
तइत्यतउक्तं । असुराणामिति । विपरीतप्रयत्नादिप्रेरकाणांबुद्ध्याद्यभिमानिनामितिशेषः । ननुसाधूनांविदुषांनिवारणात्कु
तोननिवर्ततइत्यतउक्तं । दौर्लभ्यादिति । अल्पवेदिनांभ्रमाधिष्ठानस्वरूपमात्रविदांसमयप्रवर्तकानां । तर्हिराजादिर्लोकोनि
वारयिष्यतीत्यतउक्तं । तामसत्वादिति । ततएवकुपंडितनिमित्तमिथ्याज्ञानप्रसक्तितश्च । नचैतानिकारणानिस्वरूपतोप्यना
दौवेदेसंभवंतीति । यद्यप्येतत्पादांतेवक्तव्यं । तथाप्यत्रप्रसंगादागतंबुद्धिसमाधानायोक्तमिति । यद्येवंतर्ह्येतेषांसुदृढनिरूढा ॥३१५॥
नांसमयानांसर्वथोत्सादनस्याशक्यत्वाद्व्यर्थेयंनिराकृतिरित्यतआह ॥ तथापीति । यद्यपिकुसमयाःनसर्वथासमुच्छेद्यास्त
थापि । तमोऽज्ञानं । सुयुंक्तित्वस्यविवरणंसदाऽऽगमानुगताइति । प्रमाणगृहीतव्याप्त्यादियुक्तास्तत्संवादयुक्ताश्च । इतीत्ये

वमर्थं । एतदुक्तंभवति । नसांख्यादिसमयसमुच्छेदार्थोयंप्रयत्नोयेनोक्तदोषःस्यात् । किंनामकेषांचित्पुंसांतैस्तैःसमयैराहिता
नज्ञानसंशयविपर्ययानागमसहिताभिर्युक्तिभिस्तत्वज्ञानमुत्पाद्यापनेतुमिति । नन्वेतदप्ययुक्तं । अतिनिरूढनिबिडवासनानु
बद्धमनाद्यज्ञानमिदानीमेवोत्पन्नेनतत्वज्ञानेनापनीयतइति । किंतुतत्वज्ञानंपरिभूयस्ववासनावशात्पुनरुद्भवति । प्रवर्तयति
चस्वोचितंकार्यमित्यतउक्तं । शुद्धबुद्धीनामिति । यथार्थज्ञानस्वभावानांमोक्षयोग्यानां । अयंभावः । वक्ष्यतेहिकेचनचेत
नामोक्षयोग्याःकेचननेति । तत्रनायोग्यानानामज्ञानमपनेतुमयमारंभः । किंतुयोग्यानामेव । तेचविशुद्धविज्ञानस्वभावाः ।
तथाचप्रमाणैरिदानीमेवोत्पन्नमपीदंमनोवृत्तिरूपंतत्वज्ञानमंतरंगभूतेनविशुद्धस्वरूपज्ञानेनोपोद्बलितंसद्बहिरंगमनाद्यपिसवा
सनमज्ञानंसमूलघातंहंति । स्वभावस्यसर्वतोपिबलवत्त्वात् । नचैवंप्रमाणवैयर्थ्यं । स्वभावस्यबाह्यप्रयत्नसचिवस्यैवकार्यकारि
त्वात् । यथोक्तं । विनायत्नंनहठोनापिकर्मेति । किंचसर्वतोपिबलीयानीश्वरानुग्रहइतितावत्सुप्रसिद्धं । अस्तिचासौमोक्षयो
ग्येषुजीवेष्वनादितइतिवक्ष्यते । तथाचतत्सचिवमिदंवृत्तिज्ञानमज्ञानमतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धमनाद्यपिसमूलकाषंकष
त्येवातोनव्यर्थेयंसमयानांनिराक्रियेतिभावेनोक्तं । ईशानुग्रहयोगिनामिति । नचैवंततएवाविद्यानिवृत्तिर्भविष्यतिकिंतत्वज्ञा
नेनेतिवाच्यं । ईश्वरानुग्रहस्यपुरुषप्रयत्नानुसारेणैवफलजननस्वाभाव्यात् । तथाचोक्तं । फलप्रदोवासुदेवोखिलस्येति । अखि
लस्य योग्यताकर्मप्रयत्नसाकल्यस्य नपुनरेकैकस्येत्यर्थः । यद्येवंसाधूनांकुसमयाहितमज्ञानमपनेतुंभगवान्समयानांनिराकृतिं
चकार तदेयंब्रह्मादिभिरनादर्तव्यास्यात् । तेषुकुसमयैरज्ञानस्यानाहितत्वेनप्रयोजनाभावात् । तथाचैवंविधानिसूत्राणिकृत्वेत्या

गमविरोधइत्यतआह ॥ [२२।१६] निर्जेति । कुसमयैरनाहिताज्ञानानांब्रह्मादीनांबुद्धिप्रतियुक्तीनांशाणत्वसिद्धयेयुक्तिशाणेनज्ञाना
सेरतिनैशित्यसिद्ध्यर्थमितियावत् । पूर्वेणैवसंबंधः । कुसमयाहिताज्ञाननिरसनप्रयोजनाभावेपिज्ञानवैशद्यप्रयोजनस्यविद्य
मानत्वात्तैरिदमादरणीयमितिभावः ॥ ॐ[२२।१६]रचनानुपपत्तेश्चनानुमानंॐ ॥ तदेवंसमर्थितःपादारंभः । तत्राद्याधिकरणेनि
रीश्वरसांख्यमतंनिराक्रियते । नचतत्स्वरूपाज्ञानेदूषणंसुबोधंभवतीत्यतस्तन्मतस्थितिंतावद्दर्शयति ॥ [२२।१७] चेतनेति । चेतनमचे
तनंचेतिद्वंद्वैकवद्भावः । आहुःसांख्याइतिशेषः । ननुचविधांतरासंभवात्प्रामाणिकैस्तत्वद्वयमेववक्तव्यं । तत्किंतेषांवैषम्यमु
च्यतइत्यतउक्तं । निरीश्वराइति । ईश्वरमनभ्युपगम्यजीवजडात्मकंतत्वद्वयमेवाहुरित्यर्थः । ननुसांख्यामन्यंते । संक्षेपतस्त
त्वस्यचतस्रोविधाः । कश्चिदर्थःप्रकृतिरेव । कश्चिदर्थःविकृतिरेव । कश्चित्प्रकृतिविकृतिः । कश्चिदनुभयः । तत्रसत्वरजस्तम
सांसाम्यावस्थाप्रधानंप्रकृतिरेव । साहिविश्वस्यकार्यस्यमूलं । नत्वस्यामूलांतरमस्ति । महदहंकारतन्मात्राःसप्तप्रकृतिविकृ-
तयः । प्रकृतयोविकृतयश्चेति । तथाहि । महत्तत्त्वमहंकारस्यप्रकृतिर्विकृतिश्चमूलप्रकृतेः । एवमहंकारतत्वंतन्मात्राणामिंद्रि
याणांचप्रकृतिर्विकृतिश्चमहतः । एवंपंचतन्मात्राणितत्त्वानिभूतानामाकाशादीनांप्रकृतयोविकृतयश्चाहंकारस्येति । पंचभू
तान्येकादशेंद्रियाणीतिषोडशकोगणोविकृतिरेव । यद्यपिपृथिव्यादीनामपिगोघटवृक्षादयोविकाराः । एवंतद्विकारभेदाःप
योबीजादयः । तेषांदध्यंकुरादयः । तथापिगवादयोबीजादयोवानपृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वांतरं । स्थूलतेंद्रियग्राह्यतासाम्यात् ।
तत्त्वोपादानत्वंचप्रकृतित्वमिहविवक्षितमिति । पुरुषस्त्वनुभयोनप्रकृतिर्नापिविकृतिः । तदेवंविस्तरतःपंचविंशतितत्त्वानि ।

यथोक्तं। मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त। षोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति। तत्कथमुच्यते।
२२।१७
तत्त्वद्वयमेवाहुरित्यतआह ॥ तदिति । पंचचतेपंचतश्चपंचपंचतःतेषांभावःपंचपंचत्वं । सचासौविभागश्चतेनोपलक्षितंतिष्ठतीतिपंचपंचत्त्वविभागस्थं । तच्चेतनमचेतनंच । तत्वद्वयमेवसंक्षेपतश्चतुर्विधं । विस्तरतःपंचविंशतिप्रभेदमाहुरित्यतोनवि
२२।१७
रोधः । ननुचेतनमचेतनंचासंख्यातंप्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपलभमानाःकथमेवमाहुरित्यतआह ॥ तदिति । तदित्युभयपरामर्शः।
उपाधिक्रोडीकारेणपंचविंशतिप्रभेदंवदंतोप्यवांतरभेदेनतत्वद्वयमसंख्यातमाहुरित्यर्थः। चेतनानामचेतनानांचप्रत्येकमसंख्य।
२२।१७

यथोक्तं। मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त। षोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुषइति। तत्कथमुच्यते।
तत्त्वद्वयमेवाहुरित्यतआह ॥ (२२।१७) तदिति । पंचचतेपंचतश्चपंचपंचतः तेषांभावःपंचपंचत्वं । सचासौविभागश्चतेनोपलक्षितंति
ष्ठतीतिपंचपंचत्त्वविभागस्थं । तच्चेतनमचेतनंच । तत्वद्वयमेवसंक्षेपतश्चतुर्विधं । विस्तरतःपंचविंशतिप्रभेदमाहुरित्यतोनवि
रोधः । ननुचेतनमचेतनंचासंख्यातंप्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपलभमानाःकथमेवमाहुरित्यतआह ॥ (२२।१७) तदिति । तदित्युभयपरामर्शः।
उपाधिक्रोडीकारेणपंचविंशतिप्रभेदंवदंतोप्यवांतरभेदेनतत्वद्वयमसंख्यातमाहुरित्यर्थः। चेतनानामचेतनानांचप्रत्येकमसंख्या
तत्वसाम्येपिनोभयोर्भिन्नत्वेनसाम्यं। किंतर्हीत्यतआह॥ (२२।१७) भिन्नमिति। चेतनमितिशेषः। चेतनंपरस्परतोभिन्नमाहुः। यथोक्तं।
जननमरणकरणानांप्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरुषबहुत्वंसिद्धंत्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति । अन्यच्चेतनादचेतनंभिदोज्झि
तमाहुः । नन्वीश्वरानभ्युपगमेकस्यापिप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सर्गाद्यसंभवादीश्वराख्यंतृतीयंतत्वमंगीकरणीयं । तत्कथंनांगीकुर्व
तीत्यतआह ॥ (२२।१८) अचेतनस्येति । निगद्यतेसांख्यैरितिशेषः । तथाहिचेतनःसंघातपरार्थत्वादिहेतुसिद्धः। अचेतनंचव्यक्तं प्र
त्यक्षादिसिद्धमव्यक्तंचकारणकार्यविभागादिहेतुसिद्धं । नचैवमनन्यथासिद्धमीश्वरेप्रमाणमस्ति । अचेतनस्यैवप्रधानस्यकर्तृ
त्वेनसर्गाद्युपपत्तेरदृष्टेश्वरकल्पनानुपपत्तेरितिमन्यंतइति । नन्वचेतनंचेतनानधिष्ठितंक्वापिनप्रवृत्तिमदुपलब्धं । ततःप्रधान
स्याधिष्ठात्रेश्वरेणभाव्यमित्यतउक्तं । स्वातंत्र्येणेति । चेतनाधिष्ठानेनविनेत्यर्थः । यथोक्तं । वत्सविवृद्धिनिमित्तंक्षीरस्ययथा
प्रवृत्तिरज्ञस्य । पुरुषस्यविमोक्षनिमित्तंतथाप्रवृत्तिःप्रधानस्येति । अन्यद्भिदोज्झितमित्युक्तं । तदसत् । अचेतनानामपिचेत

नवत्परस्परतोभेदस्यप्रत्यक्षादिसिद्धत्वादित्यतआह ॥ परस्परेति । आलयंप्रलयपर्यंतंकार्याणांपरस्परविभेदश्चभवेदितिनि
गद्यतेतैः । एतदुक्तंभवति । कार्यंतावत्कारणव्यापारात्प्रागपिसत् । असदकरणात् । असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वंकार्यंनास्य
सत्वंशक्यंकर्तुं । नहिनीलंशिल्पिसहस्रेणापिपीतंशक्यंकर्तुं । किंचकार्येणसंबद्धंकारणंकार्यस्यजनकमसंबद्धंवा । आद्येत्वसता
संबंधानुपपत्तेःसत्त्वमंगीकार्यं । नद्वितीयः । असंबद्धत्वाविशेषेणसर्वस्मात्सर्वसंभवापत्तेः । असंबद्धत्वेपिकारणंतदेवकरोति ।
यत्रशक्तमतोनातिप्रसंगइतिचेत् । साशक्तिःशक्यविषयावास्यात्सर्वत्रवा । सर्वत्रचेत्सैवाव्यवस्था । आद्येत्वसतिशक्येकथंत
द्विषयास्यादितिसदेवकार्यं । नचकारणादन्यत्कार्यंसदुपलभ्यतइतिकार्यकारणयोरभेदोंगीकरणीयः । किंचनपटस्तंतुभ्योभिद्य
तेतंतुधर्मत्वात् । यद्यतोभिद्यतेतत्तस्यधर्मोनभवति । यथागौरश्वस्य । उपादानोपादेयभावाच्च । ययोरर्थांतरत्वंनतयोरुपादा
नोपादेयभावोयथाघटपटयोः । संयोगाप्राप्त्यभावाच्चअर्थांतरत्वेहिसंयोगोदृष्टोयथाकुंडबदरयोः । अप्राप्तिर्वायथाहिमवद्विं
ध्ययोः । नचेहसंयोगाप्राप्ती । तस्मान्नार्थांतरत्वं । गुरुत्वांतरकार्यस्यावनतिभेदस्याग्रहणाच्च । एवंचकार्याणांपरस्परंभेदेपि
स्वस्वकारणैरभेदात्क्रमेणमहाप्रलयेमूलकारणभावंगतानामभेदएवेत्यनेनाभिप्रायेणान्यद्भिदोज्झितमित्युक्तमिति । तच्चोक्तं ।
असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ॥ शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यमिति । तेष्वपिमतभेदमाह ॥ ॥३१७॥
भोक्तृतामिति । सर्वेपिसांख्याःपुरुषस्यकर्तृत्वंनानुमन्यंते । क्रियावेशोहिकर्तृत्वं । नचात्मनःपरिस्पंदलक्षणाक्रियोपपद्यते ।
सर्वगतत्वात् । नापिप्रयत्नलक्षणा । तस्याःअंतःकरणवृत्तित्वात् । नचविक्रियालक्षणा । निर्विकारत्वात् । यथोक्तं । तस्माच्चविपर्या

सात्सिद्धंसाक्षित्वमस्यपुरुषस्य। कैवल्यंमाध्यस्थ्यंद्रष्टृत्वमकर्तृभावश्चेति। तत्रकेचिच्चेतनस्यभोक्तृतामाहुः। यथाभोक्तृभावादिति।
अपरेतामपिनाहुः। यथा तस्मान्नबध्यतेनमुच्यतेनापिसंसरतिकश्चित्। बध्यतेसंसरतिमुच्यतेचनानाश्रयाप्रकृतिरिति। न
नुकर्तृताभावेभोक्तृत्वमपिकथं। तस्यापिक्रियावेशात्मकत्वादित्यतआह॥ [२२।१८] स्वरूपेति। सुखदुःखाद्यनुभवितृत्वंहिभोक्तृत्वं। त
च्चात्मनःक्रियावेशमंतरेणस्वरूपचैतन्येनैवोपपद्यतइत्याहुः। कुतोभोक्तृत्वमाहुरित्यतउक्तं। स्वप्रकाशादिति। सुखाद्यनुभवि
तृत्वस्यस्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः। यथाह। भोक्तृत्वयोग्यताचपुरुषस्यचैतन्यमिति। नचैवंकर्तृत्वमप्यंगीकर्तुमुचितं।उपपत्तिबा
धितत्वेनकर्तृत्वप्रतीतेरध्यासरूपत्वात्। नन्वेवंतर्हिप्रतीतिसिद्धंभोक्तृत्वमपरेकथंनाभ्युपयंतीत्यतआह॥ [२२।१९] प्रकृतेश्चेति। भोगं
भोगव्यवहारकारणं। अयंतेषामाशयः। भोक्तृत्वंहिनपुरुषस्यस्वभावः। अपवर्गाभावप्रसंगात्। आगंतुकंतुनोपपद्यते। अपरिणा
मित्वात्। अतःकर्तृत्वमिवभोक्तृत्वमप्यात्मनोनशक्यमंगीकर्तुं। नचप्रतीतिविरोधः। प्रतीतेरभावात्। व्यवहारएवहिकेवलंभो
क्तात्मेति। सचकर्तृत्वव्यवहारवत्प्रकृतिपुरुषविवेकाग्रहमात्रनिबंधनइति। स्यादेतत्। येषांपुरुषोभोक्तातेषांमोक्षाभावःस्यात्।
प्रकृतिसंयोगनिमित्तोहिपुरुषस्यभोगस्तैरंगीक्रियते। पुरुषस्यदर्शनार्थंकैवल्यार्थंतथाप्रधानस्य। पंग्वंधवदुभयोरपिसंयोगस्तत्कृतः
सर्गइतिवचनात्। नचप्रकृतिपुरुषसंयोगःकदाप्यपैति येनपुरुषस्यमोक्षःस्यादित्यतआह॥ [२२।२०] भेदाग्रहादिति। तयोःप्रकृतिपु
रुषयोःभोगिनांपुरुषस्यभोगमभ्युपगच्छतांमते। अयमभिसंधिस्तेषां। प्रकृतिसंयोगोहिपुरुषस्यनकेवलंभोगार्थः। किंनामाप
वर्गार्थश्च। तत्रविवेकाग्रहसचिवोभोगायभवति। विवेकग्रहेचापवर्गाय। करोतिनामपौनःपुन्येनशब्दाद्युपभोगंप्रकृतिः।

अनयाविवेकख्यातिरकृतेति । कृतविवेकख्यातिस्तुनशब्दाद्युपभोजयति । अविवेकख्यातिनिबंधनोहितदुपभोगोनिबंधना
भावेनभवितुमर्हतीति । तच्चोक्तं । दृष्टामयेत्युपेक्षकएकोदृष्टाहमित्युपरमत्यन्या । सतिसंयोगेपितयोःप्रयोजनंनास्तिसर्गेस्या
इति । तथा रंगस्यदर्शयित्वानिवर्ततेनर्तकीयथानृत्तात् । पुरुषस्यतथात्मानंप्रकाश्यविनिवर्ततेप्रकृतिरिरिति । नचनिवृत्तापि
पुनःप्रवर्त्स्यतीतिशंकनीयं । प्रयोजनाभावात् । उक्तंच । प्रकृतेःसुकुमारतरंनकिंचिदस्तीतिमेमतिर्भवति । यादृष्टास्मीतिपु
नर्नदर्शनमुपैतिपुरुषस्येति । नचभेदग्रहसद्भावात्कैवल्याभावः । तस्यापिस्वेनैवनिवृत्तेः । ननुचयेषांमतेपुरुषस्यभोगएवना
स्तितेषांकथंमोक्षः । बंधाभावात् । तथाचयोगानुशासनवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ [२२।२०] सएवेति । स भेदग्रहएवमुक्तिरुद्दिष्टा । भे
दाग्रहनिबंधनोभ्रमएवहिबंधः । सचभेदग्रहेसतिनिवर्ततेसैवमुक्तिः । नत्वपरास्तीत्यतःसएवेत्युक्तं । नपुनर्भेदग्रहएवमोक्षः ।
तस्यापिनिवर्तनीयत्वात् । नापिविवेकख्यातिमित्युक्तत्वादिति ॥ ७ ॥ एवमुपन्यस्तंमतमधुनानिरसनीयं । तत्रसूत्रकृताक्रम
मविवक्षित्वारचनानुपपत्तेश्चनानुमानमितिप्रथमंपरपक्षोपालंभंविधायानंतरंप्रवृत्तेश्चेतिस्वपक्षसाधनंविहितं । भाष्यकारस्तुसा
धकप्रमाणस्यतत्वप्रतिपत्त्यंगत्वेनतदुपन्यासस्यप्राथम्यंपरपक्षनिरासस्यतत्स्थैर्यहेतोर्बहिरंगत्वेनतदुपन्यासस्यानंतर्यमिति । क्र
ममपिग्राहयिष्यन्व्यत्ययेनव्याचक्षाणःप्रवृत्तेश्चेतिसूत्रस्यपातनिकार्थमाह ॥ [२२।२०] ईशस्येति । असंग्रहादनभ्युपगमात् । एवेत्यस्य
दोषस्योल्बणत्वंसूचयति । तावुभावपिपुरुषस्यभोक्तृत्वाभोक्तृत्वपक्षौ । नन्वप्रामाणिकस्येश्वरस्यानभ्युपगमेकथमयुक्तत्वमित्यतः
प्रवृत्तेश्चेतिसूत्रार्थतयेश्वरेप्रमाणमाह ॥ [२२।२१] चेतनेति । यदायस्मात् । तस्मादितिलभ्यते । एतादृशत्वंपटवच्चेतनेच्छानुसारेणो

द्भूतत्वं । अन्यस्यमहदादेर्वस्तुत्वात्कार्यत्वादनुमीयमानमितिशेषः । केनेत्याक्षेपे । अयमत्रप्रयोगः । महदादिकंचेतनेच्छाधी नोत्पत्तिकंकार्यत्वात्पटवदिति । यद्वा महदाद्युद्भवश्चेतनेच्छाधीनउद्भवत्वात्पटोद्भववदितिप्रयोक्तव्यं । प्रयोगद्वयसूचनायप टोद्भवंदृष्टांतमुक्त्वावस्तुत्वादितिहेतुमाह । एवमुक्तावुपलक्षणत्वंह्युभयत्रज्ञायेत । उपलक्षणंचैतत् । महदाद्युपादानंचेतनाधि ष्ठितमुपादनत्वात्तंतुवदित्याद्यपिद्रष्टव्यं । नचान्यश्चेतनस्तथाभवितुमर्हतीतिसर्वातिशयीपुरुषईश्वरएवसिद्ध्यतीति । स्यादेतत् । महदादिकंनतावत्प्रत्यक्षसिद्धं । अव्यक्तत्वात् । अतःसांख्याचार्यवचनात्तत्प्रयुक्तानुमानाद्वातदवगमोभ्युपगंतव्यः । तैश्चा नेवंविधमेवतदुक्तमनुमितंचेतिबाधः । अन्यथाश्रयासिद्धिरिति । मैवं । वेदतस्तदवगमात् । उक्तंहीदमजामेकामित्यादिश्रु तिःप्रधानमपिप्रतिपादयतीति । ननुपुरुषश्चेतनोनांतःकरणं । इच्छाचांतःकरणधर्मोनचेतनस्याविकारस्य । अतोऽप्रसिद्धविशे षणताबाधो वा । पटादेरप्येवंभावाभावाद्दृष्टांतस्यसाध्यवैकल्यंचेतिचेन्न । आत्मनएवेच्छावत्त्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् । तथाप्यु द्भवोनामोत्पत्तिरभिव्यक्तिर्वा । नाद्यः । प्रथमप्रयोगेऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् । दृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वाच्च । द्वितीयेचा श्रयासिद्धेः । मयासत्कार्यवादस्याभ्युपगतत्वात् । द्वितीयेप्येतएवदोषाः । त्वयाव्यक्त्यनभ्युपगमादितिचेन्न । अस त्कार्यवादस्यसाधितत्वात् । सत्कार्यवादेप्रमाणाभावाच्च । असदकरणादित्यादिभिश्चकिंकार्यस्यप्राक्करणव्यापारात्सत्वमात्रं साध्यं । उतात्यंतसत्त्वं । आद्येसिद्धसाधनं । सदसत्त्वाभ्युपगमात् । द्वितीयेत्वसदकरणादितिवत्सदकरणादित्यपिसमानं । नहिसन्नात्माकेनचित्क्रियते । नन्वसतःकथंकर्मत्वं । सतःकथंकार्यत्वमित्यपिसमानं । अनेनघटोपिजायतइत्यपिप्रत्युक्तं ।

तर्हिघटंकरोतीत्यादेःकोर्थः। मृत्तिकांघटीकरोतीति । मृत्तिकाघटीभवतीति । असदुत्पत्तौखरविषाणमपिकुतोनोत्पद्यत इतिचेत्। तदात्मकस्योपादानस्याभावादितिब्रूमः । अन्यथासतउत्पत्तावात्मापिकुतोनोत्पद्यतइतिसमानं । यदपिकार्येण कारणंसंबद्धंतदुपजनयतिउतासंबद्धमेवेतिपृष्टं । तत्रकारणशब्देनोपादानंवाविवक्षितंनिमित्तंवा । आद्येजनयतीत्येवनेष्यते । किंतुनिमित्तकारणानितत्कार्यतांनयंति । द्वितीयेतुकार्याकारेणासंबद्धंकारणाकारेणसंबद्धमित्युत्तरं । अतएवनातिप्रसंगः। शक्तिश्चकारणानांसदसद्विषया । अन्यथानिर्विषयत्वापातात् । नहिसत्कर्तुंशक्यंभवति । यच्चतंतुपटयोरभेदानुमानंतत्राभे दमात्रसाधनेसिद्धसाध(नं । भे)नत्वं । भेदाभेदांगीकारात् । अत्यंताभेदसाधनेतंतुधर्मत्वंतावदसिद्धं । नहिस्वयमेवस्वस्य धर्मोभवति । नह्युपचारोनुमानप्रवृत्तेरंगं । अतिप्रसंगात् । कथंचतंतुधर्मत्वंपटस्य । तंतुविशेषणत्वमितिचेन्न । पुरुषादिवि शेषणेदंडादौव्यभिचारात् । तदाश्रितत्वमितिचेन्न । अभेदेनासिद्धिप्रसंगात् । कुंडबदरादौव्यभिचाराच्च । तदात्मकत्वमि तिचेन्न । साध्याविशिष्टत्वापत्तेः । अभेदेनभेदाभावःसाध्यतइतिचेन्न । भेदाभावातिरिक्तस्याभेदस्यानभ्युपगमात् । अभ्यु पगमेपिबाधात् । एवमुपादानोपादेयभावोप्यसिद्धएव । नहिस्वयमेवोपादानं उपादेयंचेतियुक्तं । करणत्वकर्मत्वयोर्भेदनि यतत्वात् । संयोगाप्राप्त्यभावश्चात्यंतभेदाभावादुपपत्स्यते । गुरुत्वांतरकार्यादर्शनंचाभेदांगीकारेणभविष्यति । एतेनकार्य त्वमभूत्वाभावित्वंचेदसिद्धमस्माकं । अभिव्यक्तिधर्मकत्वंचेद्युष्माकमितिचनिरस्तं । तदिदमुक्तंकेनवार्यतइति ॥ ७ ॥ तदेवं पटाद्युत्पत्तौचेतनस्यकुविंदादेः प्रवृत्तेरुपलंभात्तद्दृष्टांतेनमहदाद्युत्पत्तेरपिचेतनेच्छाधीनत्वमित्येवंस्वपक्षंप्रसाध्यपरपक्षनिरासा

र्थंरचनानुपपत्तेश्चनानुमानमितिसूत्रंव्याख्यातुंपीठमारचयति ॥ [२२।३१] नचेति । नकेवलमस्मन्मतेप्रमाणसद्भावः । किंतुसांख्यो क्तार्थेप्रधानस्यस्वातंत्र्येणजगत्कारणत्वेकिमपिप्रमाणंनास्ति । तथाहि । किमत्रप्रत्यक्षंप्रमाणंस्यादुतागमअथवानुमानंवा । नाद्यः । तद्धिअस्मदादीनांवायोगिनांवा । नप्रथमः । अस्यार्थस्यातींद्रियत्वात् । नद्वितीयः । असिद्धेः । नह्येवंयोगिनः पश्यंतीत्यस्माकंप्रमाणमस्ति । नाप्यागमः । सह्यपौरुषेयःपौरुषेयोवास्यात् । नाद्यइत्याह ॥ [२२।३२] श्रुतिरेवेति । श्रुतिर्नोस्माक मेवमतेप्रमाहि । सर्वापिहिश्रुतिरीश्वरमेवस्वातंत्र्येणसकलजगत्कारणंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंप्रतिपादयति । प्रधानंचतदायत्तसत्ताप्र तीतिप्रवृत्तिमत्तदधिष्ठितंजगदुपादानमात्रमिति । तथाहि । यःसर्वज्ञःसर्ववित् । योयोनिमधितिष्ठत्येकइत्यादि । तथाचश्रु तिःपरस्यप्रतिपक्षभूतैव । पौरुषेयोपिकिंस्मृतीतिहासपुराणलक्षणः । उतसांख्याचार्यप्रणीतः । नाद्यः । तस्याप्यस्मन्मतानु सारित्वात् । प्रकृतिंपुरुषंचैवप्रविश्यपुरुषोत्तमः । क्षोभयामासभगवान्सृष्ट्यर्थंजगतोविभुरित्यादिवचनात् । नद्वितीयः । त त्प्रामाण्यस्यासंमतेः । आप्तोक्तत्वेनतत्प्रामाण्यसिद्धिरितिचेत्तत्राह ॥ [२२।३३] आप्तत्वमिति । उक्तमार्गेणश्रुतिरेवप्रमाहिनइत्यु क्तरीत्या श्रुतिविरुद्धभाषित्वादित्यर्थः । वक्तुःसांख्यप्रणेतुः । यद्वाइतरेषांचानुपलब्धेरित्युक्तमार्गेण । सांख्यशास्त्रेपिद्याख्या यिकासुयोग्यानुपलब्धिबाधिताबहवोर्थाःप्रतिपाद्यंते । अथवाऽविप्रलंभस्तज्ज्ञानमित्याद्युक्तमार्गेणाप्तस्वनिश्चायकप्रमाणाभा वादित्यर्थः । कपिलोवासुदेवाख्यस्तंत्रंसांख्यंजगादह । ब्रह्मादिभ्यश्चदेवेभ्योभृग्वादिभ्यस्तथैवच । तथैवासुरयेसर्ववेदार्थपरि बृंहितं । सर्ववेदविरुद्धंचकपिलोन्योजगादह । सांख्यमासुरयेन्यस्मैकुतर्कपरिबृंहितमितिपुराणोक्तमार्गेणेतिवा । ऋषिंप्रसूतं

कपिलमित्यादिश्रुत्युदाहरणमप्यनेनैवनिरस्तं । एतेनैवागमाद्योगिप्रत्यक्षावगमइत्यपाकृतं । नकेवलमुक्तमार्गेणाप्तत्वानुपपत्तिः । किंनामानुपपन्नभाषित्वादपीत्याह ॥ [२२।२२] अप्रामाण्येति । अपिशब्देनप्रामाण्यस्वतस्त्वमपिसमुच्चिनोति। ज्ञानानांप्रामाण्यमप्रामाण्यंचज्ञानकारणमात्राधीनोत्पत्तिकमितिस्वीकरोतिसांख्यः । तच्चानुपपन्नमित्यतोप्यसौनाप्तः । कथंप्रामाण्याप्रामाण्ययोःस्वतस्त्वमनुपपन्नमित्यतआह ॥ [२२।२२] मायिवदिति । प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वेसांख्यस्यवचनेनोत्पन्नंज्ञानंप्रमाणमप्रमाणंचेत्युभयात्मकंवास्यात् । परस्परविरोधेनोभयविकलंवाज्ञानमात्रमुत्प(द्येत)द्यते । निःस्वभावस्यज्ञानस्यानुपपत्त्यानोत्प(द्यते)द्येतवा । आद्येसदसद्विलक्षणंविश्वंमन्यमानोमायावादीयथास्वोक्तनिषेधीसद्विलक्षणमित्युक्त्याप्राप्तस्यासत्त्वस्यस्वयमेवासद्विलक्षणमितिनिषेधात् । असद्विलक्षणमित्युक्त्याचप्राप्तस्यसत्त्वस्यस्वयमेवसद्विलक्षणमितिनिषेधात् । तथासांख्योपिस्वोक्ताखिलनिषेधीस्यात् । तद्वाक्यजनितज्ञानस्ययाथार्थ्येहिप्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोर्थोयोलब्धः सएवार्थःतस्यायाथार्थ्येनिषिद्धःस्यात् । अयाथार्थ्यस्यविषयविपर्यासानतिरेकात् । उभयस्वतस्त्वेवस्तुनोविरुद्धाकारद्वयालिंगितत्वंप्रसज्येतेतिभावः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादित्वान्मायीतिसाधु । नन्वेवमपियाथार्थ्येनप्रकृतिर्जगत्कारणमित्यादिकोर्थस्तावत्सिद्ध्यतीत्यतआह ॥ [२३।१] नचेति । नहिपरस्परविरोधेकिमपिसिद्ध्यतीतिभावः । तर्हिप्रामाण्यस्यकागतिरितिचेत् । अप्रामाण्येपिदीयतांदृष्टिः । द्वितीयेदोषमाह ॥ नचेति । ज्ञानंहियथावस्थितमयथावस्थितंवार्थंविषयीकुर्यात् । तृतीयप्रकारानिरूपणात् । तथाचप्रामाण्याप्रामाण्यविकलंज्ञानमयःशलाकावदविषयमेवस्यात् । एवंचनसांख्यवचनात्किंचित्प्रसिद्ध्य

तीति । तृतीयेतुजगदांध्यमेवस्यादित्याह ॥ नचेति । स्यादेतत् । यदाज्ञानकरणंगुणोपेतंतदातदीयायामप्रामाण्य
जननशक्तौगुणेनप्रतिबद्धायांप्रमाणज्ञानमेवोत्पद्यते । यदातुदोषोपेतंतदादोषेणप्रामाण्यजननशक्तौप्रतिबद्धायामप्रमाणज्ञान
मेवोत्पद्यते । नहिकिमपिकरणंयुगपदुभयोपेतंउभयविकलंवासंभवति । येनोक्तदोषःस्यादिति । उच्यते । किम
र्थमित्थंकल्प्यते । ज्ञानस्योभयाकारत्वप्रसक्तेरितिचेत् । तत्प्रसक्तिरपिकुतोनाभ्युपगंतव्या विरोधभयादितिचेत् । करणे
प्युभयशक्तिविरोधात्कुतोनबिभेषि । यदपिविरुद्धकार्यद्वयजनकंकरणंतत्सहकारिसाहित्याहितशक्तिकमेव । प्रकृतेचत
थाभ्युपगमेद्वयोरपिपरतस्त्वापत्तिः । किंचवचनेकौगुणदोषौ । आप्तानाप्तप्रणीतत्वेइतिचेत् । तर्ह्युभयाभावाद्वेदवाक्ये
नोभयात्मकमनुभयात्मकंवाज्ञानमुत्पद्येत । नोत्पद्येतवा । अनाप्तप्रणीतत्वंगुणइतिचेत्तर्ह्याप्ताप्रणीतत्वंदोषोपिकिंनस्या
दितिसएवप्रसंगः । एतेनसांख्याचार्यवचनंस्वतएवप्रमाणंकिमाप्तिनिश्चयेनेत्यपिपरास्तं । अप्रामाण्यस्यापिस्वतस्त्वेनोक्त
सकलदोषापत्तेः । अथमहाजनपरिग्रहात्तत्प्रामाण्यनिश्चयइतिचेन्न । पूज्यार्थत्वेऽसिद्धेः । बह्वर्थत्वेसव्यभिचारत्वात्
संदिग्धासिद्धेश्चेति । माभूत्प्रकृतिकारणेत्वप्रपंचस्यप्रत्यक्षंप्रमाणं । माचभूदागमः । अनुमानंतुभविष्यति । यथोक्तं ।
भेदानांपरिमाणात्समन्वयाच्छक्तितःप्रवृत्तेश्च कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्येति । अयमर्थः । कारणकार्यविभा
गादविभागाद्वैश्वरूप्यस्यमूलकारणमस्त्यव्यक्तं । यथाकूर्मशरीरेसंत्येवांगानिततोविभज्यंतेतस्मिन्नेवाव्यक्तीभवंति । एवं
कारणान्मृत्पिंडाद्धेमपिंडाद्वाकार्याणिघटमुकुटादीनिविभज्यंते । संत्येवचपृथिव्यादीनिकारणात्तन्मात्रात् । संत्येवचत

न्मात्राण्यहंकारात् । सन्नेवचाहंकारोमहतः । सदेवचमहत्परमाव्यक्तादिति । सोयंकारणात्परमाव्यक्तात्पारंपर्येणविश्वस्य कार्यस्याविभागः । प्रतिसर्गे मृत्पिंडंहेमपिंडंवाघटमुकुटादयोविशंतोऽव्यक्तीभवंतीतितत्कारणरूपमेवानभिव्यक्तघटमुकुटादि कार्यमपेक्ष्याव्यक्तंभवति । एवंपृथिव्यादयस्तन्मात्राणिविशंतःस्वापेक्षयातन्मात्रमव्यक्तयंति । एवंतन्मात्राण्यहंकारंविशंत्य हंकारमव्यक्तयंति । एवमहंकारोमहांतमाविशन्महांतमव्यक्तयति । महान्प्रकृतिंस्वकारणंविशति । प्रकृतेस्तुनक्वचिन्निवेशइ तिसासर्वकार्याणामव्यक्तमेव । सोयमविभागःप्रकृतौवैश्वरूप्यस्यनानारूपस्यकार्यस्य । तस्मात्कारणेकार्यस्यसतएवविभागावि भागाभ्यामव्यक्तंकारणमस्तीति । इतश्च । शक्तितःप्रवृत्तेः । कारणशक्तितोहिकार्यंप्रवर्तते । अशक्तात्कारणात्कार्यस्यानुत्पत्तेः । शक्तिश्चकारणगतानकार्यस्याव्यक्तत्वादन्या । अस्तुतर्हिमहतएवपरमाव्यक्तत्वमित्यतउक्तं । भेदानांपरिमाणादिति । मह दादीनामव्यापकत्वादव्यक्तकारणकत्वंघटादिवदित्यर्थः । इतश्च समन्वयात् । सुखदुःखमोहसमन्वितानिहिकार्याणि । या निचयद्रूपमनुगतानितानितत्स्वभावाव्यक्तकानि । यथामृद्धेमरूपमनुगताघटमुकुटादयोमृद्धेमपिंडाव्यक्तकाः । तस्मादस्ति सुखदुःखमोहात्मकानांसत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाव्यक्तंभेदानामिति । यद्यप्येतान्यनुमानान्यव्यक्तस्वरूपंसाधयंति । तथा पिमहदादिकारणतयैवतदेतैःसिद्ध्यतीति । अत्रवक्तव्यं । किमेतैरनुमानैर्जगदुपादानतामात्रेणाव्यक्तंसिद्ध्यति । उतस्वातंत्र्ये णा(पीति)पि । आद्येसिद्धसाधनं । अस्माभिरपिविश्वोपादानस्यप्रधानस्याभ्युपगतत्वात् । शरीररूपकेतिह्युक्तं । द्वितीयंनिरा कर्तुंसूत्रं ॥ रचनानुपपत्तेश्चनानुमानमिति । तद्व्याचष्टे ॥ [२३।१] इदंमिति । महदादिकार्यमित्यर्थः । अचेतनवशंस्वतंत्राचे

तनाधीनोत्पत्तिकं । प्रतिपन्नवत् । प्रधानवत् । आस्तांतावद्दूषणांतरं इतिप्रत्यनुमानेनैवप्रतिषिद्धस्यप्रधानस्वातंत्र्यस्यमूलानुमा
साधकानुमाकेनसामर्थ्येनभवेत्प्रमाणमितिशेषः । मूलानुमेतिवावर्तनीयं । किमाक्षेपे । अकार्यत्वमत्रोपाधिरितिचेन्न । पटा
दौसाध्याव्याप्तेः । पटादेःकुविंदाद्यधिष्ठिततंत्वादिकार्यत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलंभात् । एवंप्रधानस्यरचनायाःस्वतंत्रप्र
वृत्तेरनुमानविरोधेनानुपपत्तेर्नानुमानंतत्रप्रमाणमितिसूत्राक्षरयोजनांमनसिनिधायसूत्रतात्पर्यमुक्तं । इदानींतामेवविवृण्व
न्प्रातिपक्षांतरमाह ॥ [२३।२] स्वतंत्रेति । चशब्दोनुमानांतरसमुच्चये । कुतएवेत्यन्वयः । अयमत्रप्रयोगः । प्रधानंस्वतंत्रप्रवृत्तिरहितं
अचेतनत्वात् तंत्वादिवदिति । नन्वचेतनत्वेपिप्रधानस्यस्वातंत्र्येणप्रवृत्तिरस्तुकोविरोधः । तथाचविपक्षेबाधकाभावादप्रयोज
कोयंहेतुरित्यतआह ॥ [२३।२] अचेतनत्वमिति । तावदेवह्यनेनाशंकनीयं । यस्मिन्नाशंक्यमानेस्ववचनस्वक्रियास्वन्यायप्रमाणां
तरविरोधोनप्रादुष्ष्यात् । नहिकश्चिदेवंशंकते । मूकोपिवक्ताकिंतस्यात् । शब्दोप्रतिपादकःकिंनभवेत् । अनुमानत्वात् ।
अनुमानमात्रमप्रमाणंकुतोनस्यात् । अग्निरनुष्णःकुतोनभवेदिति । नह्येषाशंकापिशाचीकदाचिच्छांतिमुपगच्छति । तस्मा
देवमाशंकमानोनलौकिकोनापिपरीक्षकइत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयः । प्रकृतेचाचेतनत्वंस्वातंत्र्यंचात्मप्रमाहतं । स्वव्याहतंप्रमाण
विरुद्धंच । तस्मादचेतनत्वेपिस्वतंत्रप्रवृत्तिरस्तुप्रधानस्येतिशंकैवनोत्पत्तुमर्हतीतिकिमत्रबाधकोपन्यासेनेति । नन्वचेतनस्य
स्वातंत्र्यशंकायांकथंस्वव्याहतिः । नहिस्वातंत्र्यंनामचैतन्यं । नाप्यचेतनत्वंनामास्वातंत्र्यं । कथंचप्रमाणविरोधइत्यतःस्वव्या
घातंतावदुपपादयितुंस्वातंत्र्यंव्याख्याति ॥ [२३।३] स्वेच्छेति । प्रवृत्ताविितिशेषः । विदोविदुरित्यनेनसकलविद्वत्संमतमेतदि

सुधा० त्याह । अतएवहिस्वातंत्र्याभावाद्वृक्षस्तिष्ठतीत्यादिकर्तृत्वव्यवहारोगौणइतिसर्वैःप्रतिपन्नाः । तथापिकथंस्वव्याहतिः । नह्य अ.२पा.२
।।९४।। चेतनत्वंनामेच्छाविरहः । किंनामचैतन्यविरहइत्यतआह ।। [२३।३] कुतइति । अचेतनस्येच्छाकुतःकारणाज्जायते । नकुतश्चित् । अधि.१
ज्ञानमेवहीच्छायाजनकमित्यर्थः । तथापिकिमित्यतआह ।। [२३।३] सेच्छंचेदिति । सेच्छंचेदंगीकृतंतदातदचेतनंकिंचेतनमेवेत्यर्थः ।
एतदुक्तंभवति । अचेतनमपिप्रधानंस्वातंत्र्येणप्रवृत्तिमदस्त्वितिवदताऽचेतनमिच्छावदस्त्वित्युक्तंस्यात् । स्वेच्छानुसारित्वस्य
स्वातंत्र्यशब्दार्थतयासर्वसंमतत्वात् । अचेतनस्येच्छावत्त्वमंगीकुर्वाणेनचेतनत्वमप्यंगीकर्तव्यंस्यात् । अन्वयव्यतिरेकाभ्या
मिच्छायाःस्वसमानाश्रयचैतन्यकार्यत्वावधारणात् । कार्यांगीकारेकारणानंगीकारस्यानुचितत्वात् । अचेतनंचेतनमितिच
स्फुटाव्याहतिरिति । एतेनैतदपिनिरस्तं । अचेतनत्वंस्वातंत्र्यंचयदिपरस्परव्याहतंतर्ह्यचेतनत्वेनस्वतंत्रप्रवृत्तिराहित्यसाधनेसा
ध्याविशिष्टतादोषःस्यादिति । नह्यस्माभिरचेतनत्वस्वातंत्र्योर्वध्याऽपत्यवतीतिवत्साक्षाद्विरोधोभिहितः । किंतुस्वातंत्र्यबले
नचैतन्यंपरेणांगी(कार्यअने)कारयित्वाऽनेनैवास्वतंत्र्यांगीकारेऽचेतनत्वानुपपत्तिरितिबाधकंचोक्तंभवति । एवमचेतनस्यस्वा
तंत्र्यांगीकारेस्वव्याहतिमुपपाद्यप्रमाणविरोधमप्युपपादयति ।। [२३।३] इच्छामीति । हिशब्देनास्यानुभवस्यविश्वजनप्रसिद्धत्वंसूच
यति । एवशब्दस्यापगतैवेत्यन्वयः । निजानुभवःसाक्ष्यनुभवः । अहमिच्छामीतितावदिच्छात्मसंबंधिनीसाक्षिणानुभूयते ।
नचसाद्विकर्तृकासंभवति । क्वाप्येकस्यव्यापारस्यद्विकर्तृकत्वानुपलंभात् । ततश्चाचेतनस्येच्छांगीकृता(वेतद)चे(त्त)दनुभवविरो ।।३२२।।
धादचेतनस्येच्छापगतानास्तीतियावत् । इच्छाभावेचस्वेच्छानुसारित्वलक्षणंस्वातंत्र्यंदूरोत्सारितमितिभावः । ननुनैवमस्त्य

नुभवःकिंत्वहमिच्छा(मीच्छा)मीतिव्यवहारमात्रं । तस्यापिनिमित्तंभेदाग्रहः । आत्माहिनित्योनिर्विकारश्चैतन्यमात्रवपुर्नतस्ये
च्छादिकर्तृत्वमागंतुकंसंभवति । किंत्वंतःकरणस्यैवप्रसवधर्मत्वात् । तयोश्चात्मांतःकरणयोर्भेदाग्रहादितरेतरधर्मव्यवहारःप्रव
र्तते । भेदाग्रहेचनिमित्तंसंनिधानं । यथोक्तं । तस्मात्तत्संयोगादचेतनंचेतनावदिवलिंगं । गुणकर्तृत्वेचतथाकर्तेवभवत्युदासी
नइति । अतोनुभवबलाच्चेतनस्यैवेच्छावत्त्वंनाचेतनस्येत्ययुक्तमित्यतआह ॥ [२३।४] यदीति । यदिएवमनुभवएवनास्तिकिंतुव्यव
हारमात्रं । अत्रचव्यवहारेभेदाग्रहएवनिमित्तमित्युच्यते । तदासभेदाग्रहोघटस्यकथंनस्यात् । व्यवहारहेतुरितिशेषः । इदमुक्तं
भवति । स्वप्रकाशानुभवापलापदोषस्तावत् व्यवहारेचनिमित्तंनास्ति । नचभेदाग्रहः । विशिष्टव्यवहारस्यताद्दशज्ञानकार्यता
नियमात् । अन्यथाघटपटावपीतरेतरभेदंगृह्णीतइतीतरेतरधर्मसंसर्गव्यवहारःस्यादिति । ननुगृह्यमाणयोर्भेदाग्रहोव्यवहार
हेतुर्नतुभेदाग्रहमात्रं । नचघटपटौस्वरूपंगृह्णीतःतत्कथमतिप्रसंगइतिचेत् । किमयंविशिष्टोभेदाग्रहोंतःकरणस्य । उतात्मनः ।
नाद्यः । तस्याचेतनत्वेनस्वरूपग्रहानुपपत्तेः । उपपत्तौवासकथंविशिष्टोभेदाग्रहोघटस्यनस्यात् । तथाचव्यवहारोपिस्यात् । नन्वं
तःकरणेस्तिचैतन्यारोपोनघटे अतोनातिप्रसंगइतिचेत् । किंतस्यनिमित्तं । सन्निधानमितिचेत् । तर्हिसर्वगतात्मसन्निधानंघटेप्य
स्तीतिकथंसनघटस्यस्यात् । ननुनसंयोगमात्रंनिमित्तं । किंतूपकार्योपकारकभावेसति । सचास्त्यात्मांतःकरणयोः । पुरुषस्य
दर्शनार्थमित्युक्तत्वादितिचेत् । तर्हिघटोपिपुरुषस्योपकारकइतिकथंसनघटस्यस्यात् । द्वितीयेव्यवहारोपिकिमात्मनउतांतः
करणस्य । नाद्यः । तस्यनिर्विकारस्यव्यवहारक्रियानुपपत्तेः । उपपत्तौवाकिमिच्छयापराद्धं । द्वितीयेऽन्यगतेनभेदाग्रहेणान्य

(त्रव्य)स्यव्यवहारश्चेत्कथंसनघटस्यस्यात् । किंचयदिभेदाग्रहादंतःकरणधर्मएवेच्छात्मनिव्यवह्रियतइत्यंगीक्रियतेतदाघटस्या प्यात्मनाभेदाग्रहात्पृथुबुध्नोदराकारोहमितिव्यवहारःकथंनस्यादितिगूढाभिसंधेरुत्तरं । यद्वात्रचात्मांतःकरणयोश्चस्फुटंप्रति भासमानभेदयोरपीतिहृदयं । यदिभेदाग्रहःस्यात्तदाकथंसभेदाग्रहोघटस्यात्मनश्चनस्यादितियोजना । अथवाएवंवदन्प्रष्टव्यः । भेदग्रहःकिंभेदाग्रहविरोधीनवेति । नेतिपक्षेकथंसनघटस्यात्मनापटादिनावानस्यादित्युत्तरं । ननुभेदग्रहोभेदाग्रहविरोधी । सचा स्तिघटइतिकुतस्तत्रभेदाग्रहस्तत्प्रत्युक्तोव्यवहारोवेतिगूढाभिसंधिमजानतोद्वितीयपक्षमाशंक्याह ॥ [२३।४] मनइति । भेदतइतितृती यार्थेतसिः । यदिभेदग्रहोभेदाग्रहविरोधीतिभेदेनगृह्यमाणेघटेनभेदाग्रहइत्युच्यते । तदामेमनइतिमनसोपिभेदेनगृहीतत्वान्नात्म नाभेदाग्रहःस्यात् । तथाचभेदाग्रहनिमित्तोहमिच्छामीतिव्यवहारइत्यसत् । किंत्वनुभवनिमित्तएव । अतएवनांतःकरणधर्म स्यात्मन्यारोपइत्यपियुक्तं । भेदग्रहसद्भावेनारोपहेतोर्भेदाग्रहस्यायोगात् । नह्यविदितभेदंसंबंधितयागृह्यते । आसन्यपिप्रसं गात् । केनपुनःप्रमाणेनमनोगृह्यते । साक्षिणेतिवदामः । तथाहि । नतावच्चक्षुरादिनातदवगमः । अरूपिद्रव्यत्वात् । चक्षु राद्यव्यापारेप्युपलब्धेः । नचानुमानेन । लिंगाभावात् । नन्वस्तियुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसोलिंगं । तथाहि । बाह्येंद्रियेषुस्वैः स्वैर्विषयैर्युगपत्संनिकृष्टेष्वात्मनाधितिष्ठितेष्वपिनयुगपज्ज्ञानानिजायंते । तेनज्ञायतेऽस्त्येतेभ्योन्यत्सहकारि । यत्संयोगक्रमव शाज्ज्ञानक्रमःप्रक्रमतइति । अत्रकश्चिदाह । आत्मनएवएवंविधसामर्थ्यकल्पनोपपत्तावन्यथासिद्धमनुमानं । मनसःप्रतींद्रि यसंयोगव्यापारेक्रमवतिकारणांतरशून्येऽनैकांतिकंच । फलस्यचवृक्षात्पततःक्रमवर्तिन्याकाशसंयोगे । कुठारादिव्यापारेच ।

इंद्रियाणांप्रतिविषयसंयोगव्यापारेचेति । तदयुक्तं । दृष्टानुसारिणीहिकल्पना । कर्ताह्यनेककरणाधिष्ठानेनयुगपन्नानाकार्या णिकुर्वाणोदृष्टः । तथाहि । युगपन्माणवकोगच्छतिपठतिपंथानमीक्षतेवहतिचकमंडलुं । तस्मान्नैषकर्तृधर्मोयुक्तःकल्पयितुं । किंतुदृष्टत्वाद्द्रव्यांतरमेवाव्यापकं । अनैकांत्यंतुनास्त्येव । तत्रापिक्रियाक्रमादेर्निमित्तस्यविद्यमानत्वादिति । अत्रोच्यते । अस्तितावदविवेकिनामपिमनःप्रतीतिः । ममममनोन्यत्रगतमित्यादिव्यवहारात् । नचतेयुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिंजानंति । प्रत्युत युगपदेवज्ञानोत्पत्तिंमन्यंते । अन्यथाव्यासंगेक्रमदर्शनेनान्यत्रापिक्रमानुमानंपरस्यव्यर्थस्यात् । तस्माल्लिंगदर्शनात्प्रागेवभव दिदंमनोज्ञानंनतन्निमित्तकमिति । अस्तुतर्हिबुद्ध्यादीनामसमवायिकारणस्यसंयोगस्याश्रयतयामनःसिद्धिः । मैवं । प्रत्यक्ष ज्ञानेतावदिंद्रियात्मसंयोगस्यैवासमवायिकारणत्वस्योपपत्तेः । अनुमित्यादौलिंगज्ञानादेःस्मृतौभावनायासुखादाविष्टार्थोपल ब्ध्यादेरिति । नित्यविशेषगुणानांसंयोगासमवायिकारणत्वनियमान्नैवमितिचेन्न । विभाग(ज)शब्दजशब्देव्यभिचारात् । अश्रावणवत्वेनहेतुविशेषणान्नेतिचेत् । यथातर्हिविभागादिजशब्देकारणांतरदर्शनात्तन्निरासार्थंव्याप्तिग्रहणवेलायांप्रयत्यते तथासुखादिनिरासायप्रयतनीयं । असमवायिकारणांतरदर्शनस्यतुल्यत्वात् । निमित्तंतदितिचेन्न । असमवायिकारणलक्षण स्यातिव्याप्तिप्राप्तेरिति । नचसुखाद्युपलब्धिकरणत्वेनमनस्सिद्धिः । साक्षिसिद्धतयान्यथासिद्धेः । एवमनुमांतरमपिनिरस नीयं । नचागमोमनसिप्रमाणं । जातिबधिराणामपितत्प्रत्ययात् । तस्मात्सिद्धंसाक्षिग्राह्यत्वंमनसः । तस्यचतेनैवात्मनोभिन्न तयाग्रहणाद्भेदाग्रहासंभवेनेच्छाम्यहमितिनभेदाग्रहनिबंधनोव्यवहारइति । ननुचकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाऽश्रद्धाधृ

तिरधृतिर्भीर्धीर्ह्रीरित्येत्सर्वंमनएवेतिश्रुतौकामस्यांतःकरणरूपत्वंतावत्प्रतीयते । नचश्रौतेनार्थेनान्यथाभवितुंयुक्तं । अतोबल
वद्बाधकोपनिपातादिच्छाम्यहमितिभेदाग्रहनिमित्तंव्यवहारमात्रमेतदंगीकरणीयं । नत्वात्मनइच्छासंबंधानुभवः। नचमेमनइ
तिभेदग्रहात्तदग्रहासंभवः। मेचैतन्यमितिवद्व्यवहारमात्रत्वात्। नचोक्तानुपपत्तिः। सत्वरजस्तमसामादिकार्यंहिबुद्धिरित्युच्यते।
साचांशत्रयवती। पुरुषोपरागोविषयोपरागोव्यापारावेशश्चेत्यंशाः। भवतिह्यहमिदंकरोमीति। तत्राहमितिचेतनोपरागोदर्पणस्ये
वमुखोपरागोभेदाग्रहादतात्विकः । इदमितिविषयोपरागइंद्रियप्रनाडिकयापरिणतिभेदोदर्पणस्येवमलसंबंधःपारमार्थिकः
तथोभयायत्तोव्यापारावेशः। एषैवदिगहमिच्छामीत्यत्रापीत्यतआह ॥ [२३।५] उभयेति । तुशब्दोऽवधारणे। ततइत्युपस्कर्तव्यं।
यतःकारणात्कामस्योभयात्मकतास्ति । आत्मधर्मतामनोधर्मताच । ततएवमनःकामइतिश्रुतिरुपपद्यते । इदमुक्तंभवति ।
भवेदिदंभेदाग्रहकल्पनं । यद्यात्मनःकामवत्त्वंपारमार्थिकंनस्यात्। नचैतदस्ति । बाधकाभावात् । द्विविधोहिकामोस्ति ।
एकआत्मधर्मोपरोंतःकरणधर्मः। तत्रांतःकरणधर्मंकाममभिप्रेत्यश्रुतिःप्रवृत्तानात्मनःकामवत्त्वंबाधते । नहिदेवदत्तोगोमा
नितिवाक्यंयज्ञदत्तस्यगोसंबंधंबाधितुंशक्नोतीति । स्यादेतदेवं । यदिकामद्वैविध्यंप्रमितंस्यादेतदेवकुतइतिचेत्। श्रुत्यनुभवब
लात्तावत्। प्रकारसहस्रानुसरणेप्यघटनायांखल्वनुभवापलापसाहसमभ्युपेयं । प्रमाणांतरंचाह ॥ [२३।५] प्रियेति । प्रियमित्यात्यं
तिकेष्टमुच्यतेअप्रियमितिचतात्कालिकेष्टं । विषयेणविषयिणउपलक्षणं । अस्यकामस्य । अयमर्थः। अस्तितावदास्तिककामुक ॥३२४॥
स्यपुरुषस्यस्रक्चंदनवनितादाविदंमेस्यादित्येकतःकामः। अन्यतस्तत्त्यजेयमिति । नचैकएवायं । विरुद्धरूपत्वात्। नचद्वाव

पिमनोधर्मौ । यौगपद्यात् । युगपत्सजातीयधर्मजननायोगात् । नचयौगपद्यंनास्ति । अनुभवसिद्धत्वात् । बाधकाभावाच्च ।
तत्रयोऽप्रियविषयःसोंतःकरणधर्मोयस्तुप्रियविषयःसआत्मधर्मइति । यद्वाप्रियाप्रियशब्दाभ्यांमुक्तिसंसारावुच्येते । तत्संबं
धिविभेदेनकामद्वैविध्यंदृश्यतइति । अस्तितावत्संसारेप्रचुरोयमंतःकरणवृत्तिरूपःकामः । अस्तिचासौमुक्तौ । सयदिपितृलोक
कामोभवतीत्यादिश्रुतेः । नचैकएवायं । मुक्तावंतःकरणविलयात् । तथाचासावात्मधर्मोभ्युपेयः । नचागंतुकधर्मसंबंधोमु
क्तावितिप्रागपिकामद्वैविध्यंसिद्ध्यतीति । श्रुतिबाधपरिहारस्यप्रयोजनमाह ॥ २३१५ तस्मादिति । श्रुतिविरोधस्यपरिहृतत्वाद्भेदा
ग्रहःकुतःप्रमाणात्कल्पनीयः । कुतश्चानुभवापलापेनव्यवहारस्यतन्निमित्तत्वं । नकुतोपीत्यर्थः । अनेनाचेतनस्यप्रधानस्यस्वा
तंत्र्येणजगत्कारणत्वंसाधयतामनुमानानामपिस्ववचनविरोधःप्रमाणविरोधश्चोक्तौभवतः । दृष्टांतश्चसाध्यविकलः । अचेतन
स्वातंत्र्यस्यक्वाप्यसंमतेरिति । सूत्रार्थमुपसंहरन्नानुमानमित्येतत्प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ २३१६ रचनेति । तत्तस्मात् । सर्वज्ञानुमाग
तमानुमानंप्रकृत्यादिकंकस्यचित्प्रत्यक्षंप्रमेयत्वादितिसर्वज्ञसाधकानुमयावगतं । एतदनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावगतमितिया
वत् । यद्वानुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेनानुमानप्रधानत्वेनचसर्वज्ञाभिमतस्यवाक्यमेवसर्वज्ञानुमोच्यते । व्याख्यानांतरस्यचेदं
प्रयोजनं । यत्प्रागुक्तंनयोगिप्रत्यक्षेणसांख्याचार्यवचनेनवायमर्थःसिद्ध्यतीतितदपिसूत्रसूचितमेवेतिज्ञापनं । यदातुसर्वज्ञा
भिमतोत्प्रेक्षितयाभेदानांपरिमाणादित्यादिकयानुमयावगतमानुमानमितियोजना । तदावैचि(त्र्य)त्रीप्रदर्शनंव्याख्यानांतरप्र
योजनं । जगत्कर्तृ स्वातंत्र्येणजगत्कारणं ॥ ७ ॥ स्यादेतत् । परिमाणादिहेतुभिस्तावन्महदादिकार्याणांकिमपिमूलकारणम

सु०५५

स्तीत्यवगम्यते । तस्यापिकारणांतरकल्पनेप्रमाणाभावादनवस्थानाच्च । तस्यचस्वातंत्र्यंकारकांतराप्रयोज्यत्वमेवनतुस्वेच्छानु
सारित्वं । येनोक्तदोषःस्यात् । तच्चतत्प्रयोक्तुःकारकांतरस्याप्रामाणिकत्वादेवसिद्धं । नचाचेतनस्यतदसंभावितं । अचेतनेष्व
पिपयोंबुप्रभृतिषुदर्शनात् । अचेतनमेवहिपयोन्यानधिष्ठितमपिवत्सविवृद्ध्यर्थंप्रवर्तते । दधिभावंचापद्यते । घनविनिर्मुक्तंचां
बुजंबीरनारिकेलादिष्वनेकविधंविकारंप्राप्नोति । नादेयंचापसर्पति । तृणंचगवाजग्धंक्षीरीभवति । अयश्चायस्कांतमभिसर्पति ।
नचइदंनाचेतनवशमित्यादिप्रमाणविरोधः । तस्योक्तस्थानेष्वेवानैकांत्यात् । नचेदंब्रह्मवादिनांसंमतं । येनसिद्धसाधनंस्यादि
त्याशंकापरिहारार्थंसूत्रं ॥ ॐ[२३।६]पयोंबुवच्चेत्तत्रापीति । तद्व्याचष्टे ॥ [२३।६]पयोंऽब्वादिचेति । उपमा स्वार्थसंभावनायामस्मदीयहे
तुव्यभिचारेचेतिशेषः । यथात्रसाध्यंव्यभिचरतितथापक्षेपिव्यभिचरतुहेतुरित्येवमर्थंहिव्यभिचारोद्भावनं । तदत्रनयुज्यते ।
चेतनाचेतनस्यैतत्प्रशास्तिवचनात् । पारमेश्वरप्रेरणाप्रतिपादकश्रुतेः । आद्यश्चशब्दोलौकिकानांस्वतंत्रतयाप्रतीयमानमपी
त्यर्थे । द्वितीयस्तुनकेवलमचेतनस्य । किंतूभयस्यापीति । एतदुक्तंभवति । कारकांतराप्रयोज्यत्वलक्षणमपिस्वातंत्र्यंनप्रधान
स्योपपद्यते । असंभावितत्वात् । उक्तानुमानविरुद्धत्वाच्च । यदुक्तमत्रपयोंऽब्वादिवदिति । तदसत् । तत्रापीश्वरप्रेरणायाए
तस्यवाक्षरस्येत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । अतएवप्रधानस्यपरप्रयोज्यत्वेप्रमाणाभावोपिपरास्तइति । सूत्रेपयोंबुवदित्युक्तेपिनोदा
हरणमादरणीयं । स्थलांतरेऽसंभावनाव्यभिचारश्चभविष्यतइत्याशंकापरिहारार्थस्यव्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वादित्युत्तर
सूत्रस्यापिव्याख्यानायादिपदप्रयोगः । यद्वा पयोंबुग्रहणमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यादिपदंप्रयुक्तं । उत्तरसूत्रंतुकैमुत्यार्थं । चेतनप्र

वृत्तेरपीश्वरव्यतिरेकेणानवस्थितेरचेतनप्रवृत्तेस्तदधीनत्वंकिमुवाच्यमिति । तद्व्याख्यानायचेतनाचेतनस्यचेत्युक्तं । किंचपरिमाणादितिहेतुस्तावदनैकांतिकः । सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाहिप्रकृतिरुच्यते । सत्वादयश्चपरिमिताएव । यथोक्तं । अबग्नीरनभोहंकृन्महत्तत्वगुणत्रयैः । क्रमाद्दशोत्तरैरिति । नचप्रकृतिरव्यक्तांतरवतीतिकथंनानैकांत्यं । नचपरिमितस्यापिमूलप्रकृतित्वेबाधकमस्ति । सार्वत्रिककार्यानुत्पत्तिरितिचेत् न । सर्वत्रकार्यसद्भावेप्रमाणाभावात् । भावेप्यनेकैस्तदुत्पत्त्युपपत्तेः । युक्तंचपरिमितानामेवकारणत्वं । तंत्वादिषुदर्शनात् । अपरिमितस्यकृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्तेश्च । अस्माकंत्वीश्वरशक्त्यैवोपपद्यते । समन्वयादित्यप्यसत् । यत्कार्यंयदनुगतिमत्तत्ताद्दक्कारणोपेतमित्यस्याः व्याप्तेरव्यक्ताद्व्यक्तजन्मांगीकारेणैवभग्नत्वात् । शक्तितःप्रवृत्तेश्चेत्येतदपिनविवक्षितार्थसाधकं । अंतर्भावितकार्यत्वमेवकारणस्यशक्तिरित्यस्यसिद्धौहितथास्यात् । तच्चसत्कार्यवादनिर्वाह्यमिति । अतएवविभागाविभागावपिनिरस्तौ । विभागाविभागयोरेवसत्कार्यवादसिद्ध्यधीनयोरसत्त्वात् । स्वप्रक्रियामात्रेणार्थसिद्धौस्थूलकार्यस्यलोष्ठादेरित्यादिनातार्किकपरिकल्पिताभ्यांविभागाविभागाभ्यांपरमाणुकारणत्वमपिस्यादित्यास्तांप्रपंचः । नन्विदंघट्टकुटीप्रभातमनुसरति । इच्छावत्त्वमात्मनएवनतुजडस्येत्यत्रहिप्रथममनुभवःप्रमाणीकृतः । तत्रचश्रुतिविरोधेचोदितेंतःकरणधर्मआत्मधर्मश्चेतिकामस्यद्वैविध्यान्नविरोधइत्युक्तं । एवंचात्मनएवेच्छावत्त्वंनत्वचेतनस्येति

२३।७

त्यक्तमेवेत्याशंकांसिंहावलोकनन्यायेनपरिहरति ॥ द्वैविध्येपीति । कामादेर्द्वैविध्येपिसाक्षादनुभवारूढमात्मनःकामादेः स्वामित्वंतुकुतःप्रमाणादपोदितुंशक्यते नकुतोपीतियोजना । श्रुत्यपेक्षयादिपदग्रहणं । अपोदितुमितिसंप्रसारणंछांदसं । अय

मत्रोत्तरक्रमः । सत्यं कामोद्विविधःआत्मधर्मोमनोवृत्तिश्चेति । तत्रमनोवृत्तिमपिकामंप्रत्यात्मनएवस्वामित्वंनमनसः । अहं
कामयइतिसाक्ष्यनुभवसिद्धत्वात् । मनसस्तुकामंप्रत्युपादानत्वमेव । यथाहि । क्षेत्रोपादानकानामपिसस्यानांकृषीवलएव
स्वामीनक्षेत्रं तथैव । नचवाच्यंमनसएवकामस्वामित्वं अहंकामयइत्यनुभवस्तुभ्रांतिर्व्यवहारमात्रंवेति । बाधकप्रमाणाभावात् ।
नचकौटस्थ्यंबाधकं । अंतःकरणस्यैवकामोपादानत्वेनांगीकृतत्वात् । स्वामित्वमात्रेणचकौटस्थ्याविघातात् । अन्यथाकृपण
धनस्येवात्मनोवैयर्थ्यापत्तेरिति । तदिदमुक्तंक्वचिदिति । नन्वस्तुकामस्वामित्वमात्मनएवमाभूच्चमनसः । तथापिपूर्वोत्तरविरो
धस्तदवस्थएव । इच्छास्वामित्वाभावेपियादृशतादृशस्येच्छावत्त्वस्यमनस्यंगीकृतत्वादित्यतआह ॥ [२३।८]इच्छेति । अचेतने
च्छापगतेत्यादाविच्छास्वामित्वमेवेच्छावत्त्वमुक्तं । नचापरमिच्छोपादानत्वलक्षणं । एतदुक्तंभवति । स्यादत्रपूर्वापरविरोधः ।
यदियदेवेच्छावत्त्वंप्राङ्मनसोनिषिद्धंतदेवात्रपुनरंगीक्रियेत । नचैतदस्ति । पूर्वंहीच्छास्वामित्वलक्षणमिच्छावत्त्वमात्मनएवनत्व
चेतनस्येत्युक्तं । तस्यैवकर्तृत्वोपयोगात् । श्रुत्यर्थतयात्विच्छोपादानत्वलक्षणमिच्छावत्त्वमिदानींमनसोभ्युपगम्यतइतिकुतोविरो
धइति । यद्वाकामस्यद्वैविध्येनमनसोपिकामवत्त्वात्कर्तृत्वमुपपत्स्यतइत्यतआह ॥ द्वैविध्येपीति । द्वयोःकामवत्त्वेपिकामस्वा
मित्वमात्मनएवनतुमनसः । निरपवादसाक्ष्यनुभवसिद्धत्वात् । मनस्तुकामोपादानत्वमेवेति । ततःकिमित्यतआह ॥ इच्छेति ।
इच्छास्वामित्वलक्षणमेवेच्छावत्त्वंप्राक्कर्तृत्वोपयुक्तमुक्तं । नपुनरिच्छोपादानत्वलक्षणं । योहीच्छतिसप्रयततेनतुयदिच्छाभवतित
दिति । तस्मादिच्छास्वामित्वाच्चेतनस्यैवकर्तृत्वंनाचेतनस्य । तस्येच्छोपादानत्वेपीच्छास्वामित्वाभावादिति । स्यादेतत् । स्वंना

मतङ्कवति । यद्यथेष्टविनियोगयोग्यं । यथागवादि । स्वामीचसउच्यतेयोयथेष्टविनियोक्ता । नचेच्छात्मनोरेतदस्ति । यस्मा
दास्तिककामुकस्यनिषिद्धेच्छांनियच्छतोपि(इच्छा)साविर्भवति। प्रयतमानस्यापिविहितेच्छानोदेति। तत्कथमिच्छास्वामित्वमा
त्मनःस्यादितिचेत् । किमिच्छात्मनःसर्वथापिवशानभवतीत्युच्यते। उतकिंचिद्वशत्वमंगीक्रियते । नाद्यः। अनुभवविरोधात् ।
इच्छतिदेवदत्तइत्यादिव्यवहारविरहप्रसंगाच्च । द्वितीयेतुसिद्धंस्वामित्वमित्याह ॥ २३।८ किंचिदिति । प्रबलविरोधिवशादत्यंतव
शत्वाभावेपीच्छायाःकिंचिदात्मवशत्वमात्रेणापितांप्रत्यात्मनःस्वामित्वंभवेदे(वत्ये)व । कथं । यथात्यंतमवशायामपिगविकिं
चिद्वशत्वमात्रेणदेवदत्तस्वामित्वंलोकेदृष्टंतथैव । अन्यथातदपिनस्यादिति । नन्वेवंसत्येकंसंधि(दि)त्सतो(परंप्रच्य)न्यच्चयवतइ
त्यापन्नं । अचेतनस्यकर्तृत्वंनिराकर्तुमात्मनएवेच्छास्वामित्वंनतुमनसइतिसमर्थितं। तर्हीश्वरस्यापिकुलालादिमनोवृत्तीच्छांप्रति
स्वामित्वंनास्तीतिघटादिकर्तृत्वंनस्यात्। तथाचेतरव्यपदेशादित्यधिकरणविरोधइत्यतआह॥ २३।९ सर्वात्मेति। यदाजीवस्यापिका
मादिस्वाम्यंतरासर्वात्मनातंत्रमधीनंकामादियस्यासौतथोक्तः । सर्वेषामात्मनांतंत्रंसाधनंयःकामस्तस्यादिःकारणंतस्यपरेशितुः
कामस्वामित्वंकिमुतैववक्तव्यं। एतदुक्तंभवति। जीवेश्वरौद्वावपिशरीरमधितिष्ठतः । तत्रेश्वरोंतःकरणंस्पष्टंदृष्ट्वातत्रज्ञानेच्छाप्रय
त्नरूपावृत्तीःस्वेच्छाज्ञानप्रयत्नैरुत्पाद्यबाह्यकरणानिचाधिष्ठायघटाद्युत्पादयति। जीवस्तुतद्दत्तस्वाम्योवतिष्ठते। यथोक्तंबुद्धिर्ज्ञा
नमित्यादि। तस्मादीश्वरस्यैवमुख्यंस्वाम्यंकर्तृत्वंच। जीवस्यत्वमुख्यमेवेति। तथाचोक्तं। स्वस्वामिभावोध्रुवएषयत्रतर्ह्यच्युतेसावि
तिकृत्ययोगइति। यदुक्तंनिरपवादानुभवबलादात्मनएवेच्छास्वामित्वमिति। तदयुक्तं। कामःसंकल्पइतिमनसःकामस्वामित्वाभि

धात्र्याअपौरुषेयत्वेनबलवत्यावेदवाचैवापोदितत्वादित्यतआह॥ [२३।९] **नचेति**।कामस्वामित्वमात्मनइतिशेषः।कामाद्यनुवादेनख
ल्वियंवेदवागात्मोपादानत्वंवैशेषिकादिमतप्राप्तंवारयितुंतेषांमनोरूपत्वमाचष्टे । कामादिस्वरूपंचसाक्ष्यनुभवेनैवसिद्धमितित
स्योपजीव्यत्वं । सचतानात्मस्वामिकानेवविषयीकरोति। नचोपजीवकमुपजीव्यमपवदितुंशक्नोति। वेदस्योत्सर्गतोबलवत्त्वेप्युप
जीव्यापेक्षयादौर्बल्यमेव।यथाहुः।प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतं।उपजीव्यविरोधेतुनप्रामाण्यममुष्यचेति। अतोनश्रुते
रनुभवापवादकत्वंयुक्तमिति। तर्हिश्रुतेःकागतिरित्यतआह॥ [२३।१०] **तस्मादिति**। उपजीव्यत्वेनबलवतानुभवेनबाधितत्वादित्यर्थः ।
तदन्याभिधायिनी । स्वामित्वादन्यस्योपादानत्वस्याभिधायिनी। नकेवलमुपजीव्यबाधात्। किंतूपपत्तिविरोधाच्चेत्याह॥ **मो**
[२३।१०] **क्षकामइति** । यदिकामोंतःकरणकर्तृकःस्यात्तदामोक्षकामोप्यंतःकरणस्यैवस्यात् । मोक्षस्त्वात्मनइतिचप्रसिद्धं । तथाचयो
मुक्तोभविष्यतितस्मादन्यएवमोक्षकामइत्युक्तंस्यात् । कामस्यान्यगतत्वेसाधनानुष्ठाताप्यन्यएवेत्यंगीकर्तव्यं । फलकामना
साधनानुष्ठानयोरेकनिष्ठत्वदृष्टेः। तथाचाकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगः। ननुनायंदोषः । पुरुषविमोक्षार्थंप्रकृतिप्रवृत्त्य
भ्युपगमात्। दृश्यतेहिपरप्रयोजनार्थंजनानांप्रवृत्तिरिति। अत्रेदमुपतिष्ठते॥ **मोक्षकामइति** । उपलक्षणमेतत्। साधना
नुष्ठातेत्यपिद्रष्टव्यं । परप्रयोजनार्थंप्रवर्तमानाःखलुलोकेदृष्टमदृष्टंवाकिमपिप्रयोजनमनुसंदधानाःप्रायेणोपलब्धाः । तथात्रा
पिप्रकृतेःप्रयोजनेनभाव्यं । नचतदस्तीत्यर्थः। स्यादेतत् । स्वप्रयोजनमननुसंधायैवजीवमोक्षार्थंप्रकृतेःप्रवृत्तिर्यथाकृपालुत्वे
नभवतामीश्वरस्येत्यतआह ॥ [२३।१०] **स्वनाशार्थंचेति** । नकेवलंपरप्रयोजनार्थाप्रकृतेःप्रवृत्तिर्युज्यते । प्रकृतिलयोहिमोक्षोनाम।

नहिकोपिकृपालुरात्मनाशार्थंयतमानोदृष्टइति।यद्यप्यत्रानाधेयातिशयस्यनिष्क्रियस्योपकार्यत्वमपिकचिन्नदृष्टमित्येववक्तव्यं।
तथापितच्छिष्यैरेवोह्यतामितितदभ्युपगमेनदूषणांतरमिदमुक्तं। नन्विदमयुक्तं। चेतनोहिस्वप्रयोजनमनुसंदध्यात् । स्वना
शाच्चबिभ्यत्परावर्तेत । प्रकृतिस्त्वचेतनाकथमेवंपर्यनुयोगमर्हतीति । एवंतर्हिकथमात्ममोक्षमप्यनुसंधायप्रवर्तेत । स्वभा
वोयंप्रधानस्येतिचेत्। तर्हिकदापिसंसारोस्यनस्यात्। भोगार्थाप्रवृत्तिःप्रकृतेःस्वभावइतिचेत्। तर्हिमोक्षाभावः । उभयस्व
भावत्वेतूभयंनस्यात्। विरोधात्। अविरोधेवायुगपदुभयंस्यात्। व्यवस्थापकाभावात् । भोगेषूपभुक्तेषुमोक्षार्थेतिचेत् न।
भोगानामानंत्येनापरिसमाप्तेरिति। अयंप्रसंगार्थः। यद्यात्मानकामकर्तास्यात्तदामुमुक्षुरपिनस्यात् । ततश्चनतदर्थंप्रयतेत।
तथाचनमुच्येत। परप्रवृत्तेःस्वप्रयोजनभावाभावयोरयुक्तत्वादिति । बहुलमेतन्निदर्शनमितिस्मरणाद्यतेदितिपरस्मैपदं। त
थाचाह । चंद्रादयस्तुमन्यंतेसर्वस्मादुभयंपदमिति ॥ ६ ॥ एवमनीश्वरसांख्यमतंसाधारणदूषणैरपाकृत्ययेकर्तृत्वंप्रकृतेरेव
भोक्तृत्वंत्वात्मनइतिमन्यंतेतन्मतंदूषयति॥ [२३।११] **कर्तृत्वमिति** । यद्वाएवमात्मनःकर्तृत्वमुपपाद्यभोक्तृत्वमप्यनेनैवोपपादयति।ये
नमयेदंकृतंसएवाहंतत्फलंभुंजइतिकर्तृत्वभोक्तृत्वयोःसामानाधिकरण्यानुभवात्तद्वैयधिकरण्यांगीकारेअनुभवविरोधइत्यर्थः ।
भ्रांतोयमनुभवइतिचेन्न। बाधकाभावादित्याह॥ [२३।११] **विभागेचेति** । तयोःकर्तृत्वभोक्तृत्वयोःविभागेव्यधिकरणत्वे। अकृता
भ्यागमकृतविनाशौचैवंसतिस्यातामिति। यदुक्तमात्मनोमोक्षोनस्यादिति । तदिष्टापादनं प्रकृतेरेवमोक्षाभ्युपगमात्। न
चबंधमोक्षयोर्वैयधिकरण्यानुपपत्तिः । बंधस्यापिप्रकृतिगतत्वादितिचेन्न । सकलश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानुभवैर्बंधमोक्ष

योरात्मगतत्वावगमेनतद्विरोधादित्याशयवानुपसंहरति ॥ [२३।११] सर्वेति । सर्वमानविरोधएवयाप्रधानदुर्दीक्षा दुष्टोनुष्ठानसंकल्पः ।
तयादीक्षितोयंतुसांख्योमायावादिनामुपमात्वंप्राप्नुयात् । तेपिहिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसकलधर्मविकलमसत्कल्पंचैतन्यमात्रमंगी
कृत्याविद्यायाएवाचेतनायाःसर्वकारणत्वंबंधमोक्षाधिकरणत्वंचाभ्युपगच्छंति । तदेतेषांसर्वप्रमाणविरुद्धार्थांगीकारित्वेसांख्यो
यंदृष्टांतभावमापद्यतइति । यत्पुरुषबहुत्वंसांख्येनांगीकृतंतदपिमायावादिभिरभ्युपगतमेव । जननादिप्रकृतिधर्मैरेवहितद्ब
हुत्वं । नतुस्वरूपेकश्चिदस्तिपरस्परतोविशेषः । मायावादिनोपिउपाधिनिबंधनंभेदमंगीकुर्वंत्येव । नचप्रपंचसत्यत्वंविशेषः ।
कारणमात्रत्वाभ्युपगमेनकार्यप्रपंचस्यसांख्येननिरस्तत्वादिति । यापिसांख्यपरिकल्पितासृष्टिप्रलयबंधमोक्षतत्साधनप्रक्रिया
सापिसर्वप्रमाणविरुद्धेत्युक्तंभवति । नकेवलंसांख्यस्यमायावादिसदृशत्वमस्माभिरेवोच्यते । किंतुसूत्रकृतापिसूचितमित्याह॥
[२३।१२]
तदिति । तस्मान्मायावादिसदृशत्वादेवहिसांख्योभोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदितिप्राक्पराकृतेनमायावादिनारचना
नुपपत्तेश्चनानुमानमितिचशब्देनसमुच्चित्यनिराकृतः । यद्वाप्रमाणविरोधोपिनोत्सूत्रितइत्यनेनाह । तस्मात्सर्वमानविरोधि
त्वादेव । चशब्दात्सर्वमानविरोधसमुच्चयार्थंचशब्दंप्रक्षिप्येत्यर्थः ॥ २ ॥ २ ॥ १ ॥ ७ ॥ ॐ [२३।१३] अन्यत्राभावाच्चनतृणादि
वत् ॐ ॥ इदंसूत्रंकेचिदित्थंव्याचक्षते । यथातृणपल्लवादिकंगवादिनोपभुक्तंस्वयमेवक्षीरीभवति । एवंप्रधानंस्वयमेवमह
दादिरूपेणपरिणमतइत्याशंकाकिलात्रनिरस्यते । नतृणादिवत्स्वयमेवप्रधानस्यपरिणामोवक्तव्यः । यतस्तृणादीनामपिस्वय
मेवपरिणामोनास्ति । कुतः । अन्यत्रानडुहोपभुक्तेतदभावादिति । अत्राशंकैवतावदनुपपन्ना । पयोंबुवच्चेत्तत्रापीत्यनेनैवप

रिहृतत्वात् । प्रत्युदाहरणंचसूत्रप्रणयनायोगात् । परिहारोप्ययमनुपपन्नः । गवाद्युपभुक्तस्यैवक्षीरत्वंनान्यत्रेतिहिवदताप्र
कृतेःसहकारिसद्भावमात्रमुपपादितंस्यात् । नपुनरीश्वरापेक्षत्वं । अतोनायंसूत्रार्थः । किंतुपातंजलमतमत्राधिकरणेनिराक्रि
२३।१३
यतेइत्याशयवांस्तदुपन्यस्यति ॥ सांख्यस्त्विति । सांख्यमतस्यनिरस्तत्वात्किंपुनरुपन्यासेनेत्यतोस्यमतस्यततोविशेषंतुशब्दे
नसूचयति । तमेवविशेषंव्यनक्ति । सेश्वरइति । सेश्वरश्चेन्ननिराकार्योविरोधाभावादित्यतउक्तंक्षेत्रेति । तुशब्दोवधारणार्थो
त्राप्यन्वीयते । यद्यपिसेश्वरइत्यनेनैवेश्वरोस्तीतिब्रूतइतिसिद्धं । तथापितदनुवादेनविशेषणविधानमेवैतत् । यईश्वरोस्तिसक्षे
त्रानुग्रहशक्तिमानेवेतिब्रूतइति । क्षियंत्यस्मिन्कार्याण्यव्यक्ततयेतिक्षेत्रमुपादानंप्रकृतिः । तदनुग्रहशक्तिरेवेश्वरस्यतेनाभ्युपग
म्यते । अतोनिराकरणीयएवासाविति । सर्वशक्तित्वाभावेकिंतस्येश्वरत्वमित्यतउक्तंस्वयंभातइति । स्वयमिंद्रियाद्यनपेक्षमे
२३।१३
वभातः । कर्तरिक्तः । ततश्चसर्वज्ञइतिलभ्यते । ईश्वरत्वोपपादकंविशेषणांतरमाह ॥ क्लेशेति । क्लेशकर्मविपाकाशयवर्जित
इत्यर्थः । तथाचाहपतंजलिः । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरइति । तथानिर्माणकायमधिष्ठायसंप्रदायप्र
वर्तकोनुग्राहकश्चेति । तत्राविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाःपंचक्लेशाः । अनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्या । इदंमदीयमित्यभिमा
नोऽस्मिता । विषयेष्वासक्तीरागः । कोपोद्वेषः । भयमभिनिवेशः । एतएवपंचक्लेशास्तंत्रांतरेतमोमोहोमहामोहस्तामिस्रोंध
तामिस्रइतिव्यवह्रियंते । वार्षगण्यस्त्वेतानविद्येत्येवाह । कर्मेतिविधिनिषेधावुच्येते । आशयशब्देनधर्माधर्मौ । विपाकइति
तत्फलंसुखदुःखेतदुपायश्चेति । इतिशब्दस्यागामिनःप्रतिवाक्यंसंबंधः । वेदवादविरोधंस्फुटीकर्तुमवधारणव्यावर्त्यमाह ॥

[२३।१३]क्षेत्रेति । याजगदुपादानंसाप्रकृतिरेवोपादानत्वशक्तिमतीतिब्रूते । नपुनर्वेदवादिनइवतामपिशक्तिमीश्वरायत्तां । व्याव
र्त्यांतरमाह ॥ [२३।१४]बीजेति । अत्राप्येवेतिसंबध्यते । शरीरेंद्रियादिसंबंधेनोत्पत्तौयाशक्तिःसाबीजशक्तिःजीवएवतद्वानिति
ब्रूते । नतुतदीयांबीजशक्तितत्ववादिनइवभगवदधीनां । यद्युपादानत्वोत्पत्तिशक्तिमत्त्वंप्रकृतिपुरुषयोरेवतदाकिमीश्वरेणानु
ग्राहकेणेत्यतआह ॥ [२३।१४]पर्जन्यवदिति । यथाहिपृथिव्याःकलमादिबीजानांचोपादानत्वबीजत्वशक्तीयद्यपिस्वायत्ते । तथा
प्यंकुरोत्पत्तौपर्जन्यस्यास्तिपृथिव्यनु(ग्रहकारक)ग्राहकत्वं । तथाप्रकृतिपुरुषयोःस्वायत्तशक्तित्वेपीश्वरःप्रकृत्यनुग्रहशक्तिमानं
गीकरणीयः । तत्किंपर्जन्यवदन्वयव्यतिरेकाभ्यांईश्वरस्यप्रकृत्यनुग्राहकत्वमवसेयंनेत्याह ॥ [२३।१४]दैवेति । दैवशब्दोऽदृष्टस्वरूप
त्वमाह । तेनान्वयव्यतिरेकाविषयत्वंलक्षयति । तत्किंनिष्प्रमाणकएवेश्वरःप्रकृत्यनुग्राहकोंगीकरणीयइत्यतउक्तं । स्मृतइति ।
मयाध्यक्षेणप्रकृतिःसूयतेसचराचरमित्यादाविविशेषः । स्मृतइत्युपलक्षणं । श्रुतइत्यपिग्राह्यं । प्रकृतिपुरुषयोःस्वायत्तशक्तित्वंकु
तइत्यतआह ॥ [२३।१४]पृथिवीवदिति । यथापृथिव्याःस्वायत्तोपादानत्वशक्तिस्तथातत्तस्मादुपादानत्वात्प्रधानमपिस्वायत्तोपादनत्व
शक्तिमदनुमेयमित्यर्थः । उपलक्षणंचैतत् । कलमादिबीजवद्बीजत्वाज्जीवोपिस्वायत्तशक्तिमाननुमातव्यइत्यपिद्रष्टव्यं ॥
ननुयथालोकेकलमादिबीजानांकश्चिदावपनकर्तास्ति । तथात्रापितत्स्थानीयेनकेनापिभाव्यं । नचासावन्योस्तिपरमेश्वरात् ।
तत्कथंक्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेश्वरइत्यतआह ॥ [२३।१४]जीवइति । दृश्यतेखलुअपत्यजीवोबीजभूतः । पितृजीवश्चावपनकर्तृस्थानीयः ।

तस्मात्किमीश्वरस्यतच्छक्तिकल्पनया । विषयोत्पत्तौतुतदपेक्षैवनास्तीतिभावः । नन्वेवंपितृजीवस्यापत्योत्पादकत्वांगीकारेऽपसि
द्धांतःस्यात् । सांख्यैर्जीवस्यकर्तृत्वानभ्युपगमादित्यतउक्तं । सन्निधिमात्रतइति । शरीरादिरूपाप्रकृतिरेवापत्यो(त्पत्ति)त्पाद
कर्त्री । तत्सन्निधिनिमित्ताद्विवेकाग्रहाज्जीवेतत्कर्तृत्वव्यवहारएवेतिब्रूतइति । एवमुपन्यस्तमतनिरासार्थंसूत्रमवतारयति ॥
[२३।१५]अत्रेति । अत्रैतन्मतविषयेदूषणंप्राहेत्यर्थः । स्वयंसाक्षात्नोपचारेणप्रभुरितिसूत्रकृतोदूषणसामर्थ्यमाचष्टे । सूत्रंव्याचष्टे ॥
[२३।१५]अन्यत्रेति । अन्यत्रप्रकृतौपुरुषे । तथापृथिव्यांकलमादिबीजेच । कापीति क्षेत्रशक्तिर्बीजशक्तिर्बीजावपनशक्तिश्चेत्यर्थः ।
कथंतर्ह्युपादानत्वादिकमित्यतउक्तंस्वातंत्र्येणेति । कुतोनास्तीत्यतआह ॥ [२३।१५]ईशइति । यस्मादीशएवताःप्रधानादिशक्तीःप्रेर
यतीतिश्रुत्यादिप्रसिद्धं । तस्मादन्यत्रकापिशक्तिःस्वातंत्र्येणनास्तीति । नचप्रधानादिवदीश्वरस्यापिप्रेरणशक्तिःपरायत्तेत्युक्तं
अंजइति । क्रियाविशेषणमेतत् । तदनेनपरकीयानुमानस्यबाधितविषयत्वं । दृष्टांतस्यचसाध्यविकलत्वमुक्तंभवति । नकेवलं
प्रकृतिपुरुषयोःस्वातंत्र्येणशक्त्यभावःपरमेश्वरायत्तशक्तित्वंच । किंतर्हीत्यतश्चशब्दसमुच्चितमर्थमाह ॥ [२३।१६]तदधीनाश्चेति ।
आद्यश्चशब्दःशक्तिप्रेरकत्वस्यसत्तादिप्रदत्वेनसहसमुच्चयार्थः । उत्तरावन्योन्यसमुच्चये । प्रधानपुरुषयोस्तदीयानांशक्तीनांच
सत्तास्वरूपंप्रतीतयश्चप्रमाविषयत्वंचेतियावत् । तास्ताःसर्वाःप्रवृत्तयश्चसर्वदातदधीनाइतियोजना । केचिन्मन्यंते स्वरूपमेव
वस्तुनःसत्त्वमिति । अपरेतुप्रमाणयोग्यत्वं । अन्येपुनरर्थक्रियावत्त्वं । तदिदंत्रयमपिप्रकृत्यादीनांभगवदधीनमेवेति । नन्वे
तदयुक्तं । प्रधानादिसत्तादेर्नित्यत्वात् । नित्यस्यपराधीनतासंभवादित्यतआह ॥ [२३।१६]नित्यमिति । यथाऽनित्यंघटादिकंअनि

त्यतयानियम्यतेतथानित्यमपिनित्यात्मना नित्यंचसर्वदैवेश्वरोनियामयति । यतएवंतस्मादुक्तमुपपन्नमितियोजना । एतदुक्तं
भवति । यथाहिघटादयोऽनित्य(त्व)स्वभावाअपिनाकस्मादनित्याभवंति । तथात्वेचोत्पत्त्युत्तरक्षणएवविनाशप्रसंगात् । एवं
नित्यस्यापिनित्यतायदिपराधीनातदाकोदोषः । नचानित्यतापराधीनेतिकदाचिद्घटादेर्नित्यताप्राप्ता । विनाशकारणोपनि
पातध्रौव्यात् । तथानित्यस्यनित्यतायाःपराधीनत्वेपिनजात्वनित्यताप्रसक्तिः । तन्नियमननियमादिति । तदिदमुक्तंनित्यं
चेति । नचैतदलौकिकं । नित्यकर्मभिर्दुरितप्रागभावानुवृत्तेःसाध्यत्वेनवादिभिरभ्युपगतत्वात् । अनुवृत्तेर्नित्यतापादनान
तिरेकात्भवेदेवमस्वरसनित्यस्य । नस्वरसनित्यस्येतिचेत्न । ईश्वरातिरिक्तस्यतद्भावासंमतेः । इयांस्तुविशेषः । किंचिदस्म
दायत्तनित्यत्वं । किंचिच्चेश्वरायत्तनित्यत्वमिति । तदप्यस्मासुकस्मान्नायततेतथाभूतंचकथमीश्वराधीनमित्यतउक्तंनित्यश
क्त्येति।प्रधानादिशक्तेःप्रकृतत्वात्तद्ग्रहणमिदमितिमंदाशंकांवारयितुंस्वयेत्युक्तं।यदुक्तंप्रधानादेरुपादानत्वादिशक्तिर्नस्वाधी
नाकिंत्वीश्वरप्रेरितैवेति । तत्कुतइत्यतआह ॥ [२३।१७] नेति । नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारइतिश्रुतेः । प्रागुक्तंप्रतिपत्तव्यमितिशेषः ।
शक्तिरेवहिक्रियोच्यते।यत्प्रधानादिसत्तादेर्भगवदधीनत्वमुक्तंतस्यसंभावनैवोक्ता।प्रमाणंतुतत्रकिमित्यतआह॥ [२३।१७] स्वभावेति।
कर्मशब्देनधर्माधर्मव्यक्तयोगृह्यंते । क्रियाःपरिस्पंदाः । श्रुतिर्वेदः । संतीतित्रिविधमपिसत्त्वंविवक्षितं । सत्ताद्याःप्रधानादेः ।
नारायणंविनातत्प्रेरणांविना । तस्मादन्यत्रोपादानत्वादिशक्तेरभावात्तत्सत्तादेरपीश्वरायत्तत्वाच्चनतृणादीनामुत्पत्तौपर्जन्य ॥३३०॥
स्येवपृथिव्यनुग्राहकत्वमीश्वरस्यमहदाद्युत्पत्तौक्षेत्रानुग्राहत्वमात्रं । किंतुसर्वस्वातंत्र्यमेवेति। यदन्यदभ्युपगतंपातंजलैर्वैदिकम

तविरुद्धंतत्सर्वंप्रथमाधिकरणएवनिरस्तं । किंपुनःप्रयत्नेनेत्याशयवान्पूर्वमतेनसहैतस्यहेयतामुपसंहरति ॥ २३।१८ तदिति । विं
ध्योनीश्वरःसांख्यः । आदिपदेनतदेकदेशिनांपंचशिखेश्वरकृष्णादीनांग्रहणं । तदवांतरमतयोरपिनिरस्तत्वात् । यद्वाप
तंजलिर्विंध्यावादीयस्यतत्तथोक्तं । पतंजलिनांगीकृतोपीश्वरोनिरीश्वरकल्पएव । अतःपूर्वस्यास्यचसाम्याभिप्रायेणवासहोपसं
हारइति ॥ २ । २ । २ ॥ ७ ॥ ॐ२३।१९ अभ्युपगमेप्यर्थाभावात्ॐ ॥ केचिदिदंसूत्रमेवंव्याचक्षते । प्राक्प्रधानस्यप्रवृत्तिर्नो
पपद्यतइत्युक्तं । अथेदानींप्रवृत्तेरभ्युपगमेपितस्याःप्रयोजनाभावादिति । तदयुक्तं । अभ्युपगमेपीत्येतावतोवैयर्थ्यात् ।
अर्थाभावाच्चेत्येतावतैवपूर्णत्वात् । किंचार्थाभावेनकिंसाध्यं । सांख्यमतस्यासामंजस्यंवाप्रकृतेःप्रवृत्त्यनुपपत्तिर्वा ।
नाद्यः । व्यधिकरणत्वात् । कथंचिदेकाधिकरणतापादनेपिस्वमतेनानैकांत्यात् । नद्वितीयः । अभ्युपगम(वाद)वि
रोधात् । नह्यभ्युपगमवादेपियदेवाभ्युपगम्यतेतदेवनिराक्रियते । अनास्थांखलुतात्कालिकीमभ्युपगमेनद्योतयंति । यथास्तु
शब्दोनित्योनित्योवा अनुशासनंतावत्कर्तव्यमिति । तस्मान्नायंसूत्रार्थः । किंनाममाभूदचेतनस्यकर्तृत्वंशरीरस्यैवचेतनावत्त्वेनक
र्तृत्वोपपत्तेः । किमीश्वरादिनेत्यधिकाशंकयाप्रत्यवतिष्ठमानस्यचार्वाकस्यमतमत्राधिकरणेनिरस्यतइतिभावेनतन्मतमुपन्यस्य
ति ॥ २३।१९ चार्वाकैरिति । चार्वीबुद्धिस्तत्संबंधादाचार्योपिचार्वी । तस्येमेछात्राश्चार्वाकाः । तैरक्षजंमानमुच्यते । नन्वेतदस्मा
कमपिसंमतमित्यतःसावधारणमिदमुक्तमित्याशयेनोक्तंविवृणोति ॥ २३।१९ नापरमिति । अनुमानमागमश्चमानंनोच्यतइत्यर्थः ।
एतदप्यस्माकमनुमतमेव । प्रमेयविशेषेप्रत्यक्षस्यैवमानताभ्युपगमादित्यतआह ॥ २३।२० क्वचिदिति । एतदुक्तंभवति । प्रमाणा

धीनाहिप्रमेयसिद्धिः। प्रमाणंचप्रत्यक्षमेव। नातोन्यदस्ति। नचप्रत्यक्षेणेश्वरंप्रतीमः। तस्मात्प्रमाणाभावान्नास्तीश्वरइति।
ननुयदिप्रत्यक्षातिरिक्तंनप्रमाणंतदाधर्ममोक्षयोस्तत्साधनानांचप्रत्यक्षाविषयाणामसिद्धिःस्यादित्यतआह ॥ [२३।२०] देहइति। ज्ञा
नवान्खल्वात्मा। ज्ञानंचदेहधर्मः। यथोक्तं। पृथिव्यापस्तेजोवायुरितितत्वानि। तत्समुदायेशरीरेंद्रियविषयसंज्ञा। तेभ्य
श्चैतन्यंमदशक्तिवद्विज्ञानमिति। तस्माद्देहएवआत्मा। सचविनाशीत्यतःकालांतरभाविनःपुंसएवाभावाद्धर्ममोक्षाख्यपुरुषा
र्थाभावोनानिष्टः। पुरुषार्थौतुकामार्थावेव। पुरुषान्वयसंभवादिति। तत्रापिकामएवमुख्योर्थस्तुतत्साधनतयैवपुमर्थइतिज्ञा
पयितुंकामस्यादौसंकीर्तनं। इतिचोच्यतइतिसंबंधः। एतन्मतनिरासार्थंसूत्रंव्याख्यातुमुपोद्घातंतावदाह ॥ [२३।२०] यद्येवमिति।
यद्येवमतींद्रियंवस्तुनस्यात्। तदातदीयंशास्त्रंविषयप्रयोजनशून्यमापद्येतेतिशेषः। तत्कथमितिचेत्। किमनेनशास्त्रेणतत्प्र
णेताविषयंप्रतिपद्यतेप्रयोजनंचलभते। उतविनेयानराः। आद्यंदूषयति ॥ [२३।२०] दर्शनेनेति। किमाक्षेपे। अर्थोविषयःप्रयोजनं
च। लब्धःउपलब्धःप्राप्तश्च। प्रत्यक्षगोचरोहीतितत्रहेतुः। ततश्चायमर्थः। नतावदनेनशास्त्रेणशास्त्रप्रणेत्रातींद्रियोर्थउपल
भ्यते। तदभावात्। नाप्यैंद्रियकः। तस्यप्रत्यक्षगोचरत्वेनविषयत्वानुपपत्तेः। अप्राप्तेहिशास्त्रमर्थवत्। किंचप्रत्यक्षेणतमर्थ
मुपलभ्यखल्वसौशास्त्रंप्रणीतवान्। अन्यथा(तत्प्र)प्रणयनानुपपत्तेः। तथाचतंप्रतितमेवार्थमुपदर्शयत्कथंसविषयंस्यात्।
एवंप्रयोजनमपिनतावदतींद्रियं। तदभावात्। नाप्यैंद्रियकं। तस्ययोग्यानुपलंभबाधितत्वात्। ननुहितोपदेष्टरिजनोनुर
ज्यते। जनानुरागप्रभवाश्चसंपदइतिचेत्। कृतघ्नतानिमित्तप्रत्यवायानुसंधानेसत्येवमेतत्। तत्तुपरेणत्याजितमिति। द्विती

यंदूषयति ॥ [२३।२१] नरैरिति । लब्धमित्यनुवर्तते । अत्रापिपूर्ववदुत्तरं । स्यादेतत् । धर्माद्यतींद्रियाभिमतार्थाभावःशास्त्रस्यविषयः । तस्यप्रत्यक्षत्वेपिवैदिकवासनानिमित्तशंकाकलंकितत्वेनविषयत्वमुपपद्यते । प्रयोजनंचधर्माधर्मशंकोपरुद्धार्थकामोपभोगः । तत्कथंनरैःशास्त्रात्किलब्धमित्युच्यते । मैवं । विषयप्रतिपत्तौहिप्रयोजनावाप्तिः । विषयंचकिंशास्त्रमाप्तवाक्यतयाप्रतिपादयेत् । उतोपपत्तिव्युत्पादनेन । नाद्यः । आगमप्रामाण्याभ्युपगमप्रसंगात् । नास्त्यतींद्रियंकिमपीत्येतावतैवपूर्णत्वेनवाक्यविस्तरवैयर्थ्याच्च । नद्वितीयः । उपपत्तिप्रामाण्याभ्युपगमप्रसंगात् । शास्त्रंशंकामेवनिवारयति । विषयप्रतिपत्तिस्तुप्रत्यक्षेणैवेतिचेन्न । स्वयंवोपपत्तिव्युत्पादनेनवाकमप्यर्थमनुपदर्शयतःशंकानिवारणासामर्थ्यात् । शंकाहिसंशयोवास्याद्विपर्ययोवा । द्वावपिविपरीतार्थगोचरबलवत्प्रत्ययनिरसनीयौ । नाज्ञामात्रेण । तर्कव्युत्पादनंशास्त्रेणक्रियतइतिचेन्न । तस्यापिप्रमाणत्वात् । तदिदंदर्शनेनेतिप्रकृतानुवृत्तौसत्यांशास्त्रात्किमितिवदतासूचितं । अन्यथानरैश्चेत्यवक्ष्यत् । मोहनंविनेत्युभयवाक्यशेषः परिहासः । शास्त्रप्रणेत्रासुरगुरुणाअयोग्यजनव्यामोहनंप्रयोजनंलब्धं । अन्यैश्चमिथ्याज्ञानं । नातोधिकमिति । किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [२३।२१] स्वेति । निष्फलंशास्त्रमितिवक्ष्यमाणंसिंहावलोकितेनानुवर्तते । तच्चोपलक्षणं । निर्विषयंचेत्यपिद्रष्टव्यं । विषयप्रयोजनवत्त्वंहिस्वपरविषयप्रयोजनवत्तयाव्याप्तं । तृतीयप्रकाराभावात् । सर्वप्रकारपरित्यागेनसामान्यानवस्थानात् । ततश्चव्यापिकायाःस्वपरविषयप्रयोजनवत्तायाअभावात्तद्व्याप्तंविषयप्रयोजनवत्त्वमपिनास्तीत्यर्थः । अस्त्वेवंविषयप्रयोजनशून्यमस्मदीयंशास्त्रं । ततःकिमित्यतःसूत्रंव्याख्याति ॥ [२३।२१] स्वमतेनैवेति । यतएवंस्वमतेनैवनिष्फलंनिर्विषयंच । नकेवलंपरोप

पादनेन । तस्माद्वृथा । विषयप्रयोजनशून्यं । यस्माद्वादिनाचार्वाकेणप्रतिवादिभिश्चतदितरैःसर्वैर्विषयप्रयोजनशून्यतया
भ्युपगतं । तस्माद्विषयप्रयोजनशून्यमेवेत्यर्थः । यस्माद्वृथा तस्मात्तच्छास्त्रंकिमितिस्वयंप्रेक्षावान्प्रलपति । प्रेक्षावतानारंभ
णीयमितियावत् । विषयप्रयोजनशून्यंचारभमाणोनलौकिकोनापिपरीक्षकइत्युन्मत्तवदुपेक्षणीयःस्यादिति । यद्वानिष्फल
मितिप्रयोजनाभावाभिधानं । वृथेतिविषयाभाववचनं । तथाचैवंसूत्रयोजना । नकेवलंपरोपपादनेन । किंतुस्वाभ्युपगमेप्य
र्थाभावादनारंभणीयंशास्त्रमितिशेषइति । अर्थाभावहेतोरसिद्धिपरिहारायाभ्युपगमेपीत्युक्तं । ननुचप्रमाणानुरोधिप्रयोजनं ।
नपुनःप्रयोजनमनुरुध्याप्रामाणिकोप्यर्थोंगीकर्तुमुचितः । अतिप्रसंगात् । प्रमाणंचप्रत्यक्षमेवनान्यत् । नचैवंलोकव्यवहारो
च्छेदः । संभावनयैवतदुपपत्तेः । संवादेनचप्रामाण्याभिमानात् । प्रत्यक्षेणचदेहएवात्मोपलभ्यते । गौरोहंजानामीति । त
थाचकालांतरभाविप्रयोजनान्वयिनःपुरुषस्याभावात्कथंधर्ममोक्षाख्यंप्रयोजनमतींद्रियश्चविषयोंगीकर्तुंशक्यतइत्यतआह ॥
२३।२२
देहादिति । अनुभवतःपराभ्युपगतप्रामाण्येनप्रत्यक्षेणैव । ममदेहइतिह्यहंकारास्पदात्मसंबंधीदेहःप्रतीयते । नचान्यता
ऽप्रतीतौसंबंधप्रतीतिरुपपद्यते । यथाममार्थइतिप्रतीतौभेदप्रतीतिपूर्वकएवसंबंधावभासइति । नन्वेवंप्रतिभासएवनास्ति ।
अपितर्हिघटस्यस्वरूपमितिवद्व्यवहारमात्रमितिचेन्न । कल्पकाभावात् । विपरीतप्रमितौखल्वेवंकल्प्यते । नचैवंप्रकृते । कस्य
चित्कदाचिदपिदेहोहमितिप्रमाभावात् । तदिदमुक्तंशरीरिणांसदेति । अतएवप्रतिभासोपिभ्रमोस्त्वितिनिरस्तं । अस्तिगौरो
हमितिप्रमेतिचेन्न । प्रतिपक्षतयाबाधकत्वानुपपत्तेः । किंचनायंदेहात्मतावभासः । किंतुदेहधर्मस्यात्मधर्मतावभासः । नच

व्यधिकरणयोर्विरोधोस्ति । तदभावेकथमसावितिचेत् । किमेतदनुमानमर्थापत्तिर्वाप्रश्नमात्रंवा । नप्रथमद्वितीयौ । अपसिद्धांतात् । स्फटिकजपाकुसुमयोरभेदाप्रतिभासेपितद्धर्मस्यतत्रप्रतीतिदर्शनाच्च । तृतीयेतुवक्ष्यते । अस्तुप्रतीतिः । प्रत्यक्षमितितुकुतः । अबाधप्रतिभासस्यप्रत्यक्षादन्यस्यपरेणानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेवाप्रामाण्यापरिहारात् । अपरोक्षतयाअनुभवाच्च । तदिदमुक्तंव्यक्तमिति । नचतदेवासिद्धं । लिंगाद्यनुसंधानाभावेपिभावात् । अन्यथादेहप्रतिभासस्यापितन्नस्यात् । एतदप्युक्तंसदेति । केचिदाहुः । देहात्मभेदज्ञानंसमाधिपरिपाकवतामेवेति । तदसत् । आविपालगोपालंममदेहइतिप्रतिभासस्यानपलपनीयत्वात् । अतएवाह । शरीरिणांशरीराभिमानिनामिति । नन्वस्त्वात्मादेहातिरिक्तः तथाप्यर्थकामातिरिक्तेपुरुषार्थेतत्साधनादौचकिंमानं वेदादिरागमोऽनुमानंचेतिवदामः । तस्यप्रामाण्यमेवकुतइतिचेत् । तत्राह ॥ [२३।२२] प्रत्यक्षस्यैवेति । यत्परेणाभ्युपगतमर्थादितत्कुतःसिद्धमितिवक्तव्यं । प्रत्यक्षेणेतिचेत् । प्रत्यक्षस्यमानत्वमित्येवकेनावसीयते । तथाचपुरुषार्थतत्साधनमात्रासिद्धौजगदनीहमापद्येतेति । प्रत्यक्षज्ञानंतावत्प्रतीयते । प्रामाण्यंचज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यं । अतःकथमुक्तोदोषः । प्रामाण्यपरतस्त्ववादेपिबाधकाभावादिनाप्रत्यक्षप्रामाण्यसिद्धिरित्यतआह ॥ [२४।१] यदीति । यदिप्रत्यक्षज्ञानप्रामाण्यस्यज्ञानग्राहकंवाबाधकाभावादिकंवासाधकमुच्यते । तर्हितदेववेदप्रामाण्यविषयेकथंसाधकंनभवेत् । नहिवेदवाक्याज्ज्ञानंनोत्पद्यते । नचनप्रतीयते । अत्रवेदग्रहणमुपलक्षणं । अतएवान्येतिसामान्येनवक्ष्यति । ननुज्ञानग्राहकस्यप्रामाण्यग्राहकत्वमित्युत्सर्गः । अपवादेनतुअप्रामाण्यमपिगृह्यते । तत्कथंवेदादिप्रामाण्यसिद्धिः । परतस्त्वेपिबाधकाभावःकुतइतिचेत् । सममेतत्प्रत्यक्षेपि । अनुपलंभादपवा

 दाद्यभावःप्रत्यक्षसिद्धइतिचेत्।तुल्यमेतद्वेदादावित्याह॥ [२४।१]नचेति।प्रत्यक्षादन्ययोरनुमानागमयोरमानता।क्वापिविषये।य
 द्वाप्रत्यक्षप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः।किंत्वयाअनुभूयमानस्यैकस्यैवप्रत्यक्षस्यमानत्वं।उतसर्वस्यापिप्रत्यक्षस्य।आद्येदोषमाह।
प्रत्यक्षस्यैवेति । इतरेषामपिप्रत्यक्षाणांतत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वेसत्येकस्यैवप्रत्यक्षस्यमानत्वमितिकेनावसीयते।द्वितीयेदोषमाह।
प्रत्यक्षस्यैवेति । प्रत्यक्षस्यमानत्वमेवसर्वमपिप्रत्यक्षंप्रमाणमितिकेनावसीयते । अनुभूयमानप्रत्यक्षादन्यस्यप्रत्यक्षस्यतत्प्रामा
ण्यस्यचावसायकंनकिमपीत्यर्थः।परकीयवचनेनचेष्टयावाप्रत्यक्षमवगम्यप्रत्यक्षत्वेनतस्यप्रामाण्यमवगम्यतइत्यतआह।यदीति।
प्रत्यक्षस्यतत्प्रामाण्यस्यचसाधकंवचनमनुमानंचयदिप्रमाणमिष्यते । तर्हिवेदादिप्रामाण्येकथंनभवेत् । अभ्युपगमइतिशेषः ।
एवमनुमानागमाप्रामाण्यंप्रत्यपिविकल्पः । आद्यस्तुपूर्ववन्निरस्तः । अपसिद्धांतश्चाधिकः । द्वितीयंदूषयति । नचेति । अन्य
योःपरपुरुषादिवर्तिनोरनुमानागमयोरमानता । पूर्ववदाश्रयाद्यसिद्धेः । तत्साधकांगीकारेचव्याघातादितिभावः । नन्वर्थस
न्निकृष्टकरणजन्यत्वात्प्रत्यक्षंप्रमाणं । अनुमानागमयोरतीतादिकमपिविषयीकुर्वतोस्तदभावात्कथंप्रामाण्यमिति। किंयाथार्थ्य
मेवप्रामाण्यंतन्नियामकश्चसन्निकर्षः अन्यथातिप्रसंगादित्यभिप्रायः । उतविषयसन्निकृष्टकरणजन्यत्वंप्रामाण्यमिति । आद्ये
पिकिंयथाकथंचित्सन्निकर्षोनियामकः । उतसंयोगएव।आद्यंदूषयति । नचेति।एवंतर्ह्यन्ययोरनुमानागमयोरमानतानास्ति ।
अविनाभावादिसन्निकर्षस्यतत्रापिसत्त्वादितिभावः । द्वितीयेदोषमाह॥ [२४।१]क्वापीति । क्वापिप्रमाणेचाक्षुषेश्रावणेचनावसीयते
नाभ्युपगम्यतेऽर्थसंयुक्तकरणजन्यता । परेणगोलका(द्य)तिरिक्तस्यचक्षुरादेरनभ्युपगमात् । तदात्मकस्यचार्थसंयोगाभावात्।

ततःप्रत्यक्षस्यापिकस्यचित्प्रामाण्यंनस्यादिति । द्वितीयंदूषयति । नचेति । याथार्थ्यादन्यार्थसन्निकृष्टकरणजन्यलक्षणामान
तानवक्तव्या । कुतइत्यतआह क्वापीति । पूर्ववच्चाक्षुषादावव्याप्तेरितिभावः । उपलक्षणमेतत् । विपर्ययादावतिव्याप्तिश्चेत्य
पिद्रष्टव्यं । याथार्थ्येसतीदंलक्षणमितिचेत् । तर्हितदेवास्तुकिंविशेष्येण । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थमितिंचेन्न । तदप्रामाण्यस्या
द्याप्यसिद्धेरित्याह । नचेति । ननुवेदाद्यर्थस्यानुपलंभबाधितत्वात्कथंतत्प्रामाण्यमितिचेन्न । वेदादिनैवोपलब्धेः । तदन्येन
नोपलभ्यतइतिचेत् । तत्किंप्रमाणांतरसंवादित्वंप्रामाण्यं । अद्धेतिचेत् । तत्राह । नचेति । प्रमाणांतरसंवादलक्षणामानता
नेत्यर्थः । कुतोनेतत्यआह । क्वापीति । अनवस्थाप्रसंगात्क्वापिप्रमाणेनावसीयतेयतः । यद्वाक्वापिस्वसुखादिज्ञानेप्रमा(णसं)
णेसंवादएवनावसीयतेइतियोज्यमित्यलं । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ [२४।१]स्वमतेनेति । स्वसंमत्यैव। अर्थरहितोविषयप्रयोजनरहितः।
ईदृशःईश्वराद्यतींद्रियानभ्युपगमलक्षणः ॥ २ । २ । ३ ॥ ७ ॥ ॐ[२४।२]पुरुषाश्मवदितिचेत्तथापिॐ ॥ अ(त्रानीश्व)त्रनि
रीश्वरसांख्यैकदेशिनांपुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकत्ववादिनांमतमपाक्रियते । नन्वेवंतर्हितदनंतरमेवेदमारंभणीयं । सत्यं ।
तथाप्यभ्यधिकाशंकानुसारेणेयमुक्तिः । तथाहि । परमचेतनस्यभगवतएवसर्वकर्तृत्वंप्रागुक्तं । तस्यकेवलप्रकृतिकर्तृत्ववादः
साक्षाद्विरोधीतिप्रथममपाकृतः । तत्रमाभूत्केवलस्याचेतनस्यप्रधानस्यजगत्कर्तृत्वं । ईश्वरानुगृहीतस्यतुभविष्यतीत्याशंकाद्वि
तीयाधिकरणेनिरस्ता । माभूदचेतनस्यकर्तृत्वंकिंतुशरीरस्यैवचैतन्याश्रयस्यकर्तृत्वमस्त्वित्याशंक्यशरीरस्यचैतन्याश्रयतायोगा
त्पुनस्तदवस्थःकर्तृत्वायोगइतितृतीयेभिहितं । इदानींतुकेवलस्याचेतनस्यकर्तृत्वायोगेपिचेतनसन्निधानेनतदुपपत्तेःकिमीश्वरे

णेत्याशंकानिराक्रियते । तन्मतरीतिःसूत्रएवोक्तेतितदेवव्याचष्टे ॥ [२४१२]सन्निधानादिति । यथाखल्वचेतनमेवशरीरंचेतनस्यात्मनःसन्निधानमात्रेणाश्मानयनादिकंकरोति । एवमचेतनापिप्रकृतिःपुरुषसन्निधानान्महदादिकार्यंकरिष्यति । तथाचप्रयोगः । महदादिकंपुरुषोपसर्जनप्रकृतिकर्तृकं । कार्यत्वादश्मानयनादिवदिति । एवंचकिमीश्वरेणेतिशंकार्थः । यद्यप्येवमभ्यधिकमाशंकितंतथापिरचनानुपपत्तेरित्युक्तदोषःसमोभवेत् । नपरिहृतोभवेत् । कुतःअबुद्धिपूर्वत्वात् । प्रकृतेरितिशेषः । बुद्धिःपूर्वायस्यतद्बुद्धिपूर्वं । ज्ञानेच्छाप्रयत्ना(त्न)इत्यर्थः । नविद्यतेबुद्धिपूर्वंयस्यतत्तथोक्तंतस्यभावस्तत्त्वं । तस्मात् । एतदुक्तंभवति । ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्त्वंहिकर्तृत्वं । नचपुरुषसन्निधानेपिप्रकृतेर्बुद्धिमत्त्वंसंभवति । अचेतनत्वांगीकारविरोधात् । नचबुद्ध्यभावेतत्कार्ययोरिच्छाप्रयत्नयोरपिसंभवः । तथाचाचेतनस्यकर्तृत्वप्रतिज्ञाव्याहतैवेति । नन्वात्मोपसर्जनस्यशरीरस्याश्मानयनादिकर्तृत्वंनिदर्शितं । तत्कथमेतदितिचेन्न । शरीरस्याप्युक्तरीत्याकर्तृत्वासंमतेः । दूषणांतरंचदृष्टांतेदर्शयितुंसूत्रं ॥ [२४१३]अंगित्वानुपपत्तेरिति । तद्व्याचष्टे ॥ [२४१३]अंगित्वमिति । चशब्दोदूषणांतरसमुच्चयार्थः । एवशब्दोवक्ष्यमाणकैमुत्यस्फुटीकरणार्थः । अंगित्वंप्रधानत्वंशरीरंप्रतीतिशेषः । तदंगत्वोक्तितःतस्योपसर्जनत्वांगीकारात् । स्यात्सांख्यइतिशेषः । नन्वेतत्प्रकृतविरुद्धं । परमेश्वरस्यहिसर्वकर्तृत्वमुपपादयितुमयमारंभः । तथाचाश्मानयनादिकार्येजीवस्यप्राधान्योपपादनंकथंनप्रकरणविरुद्धमितिचेन्न । जीवगतस्यामुख्यस्यकर्तृत्वस्यनिरासएवयदाप्रमाणविरोधस्तदाकिमुवक्तव्यंसर्वकर्तुरीश्वरस्यापलाप इत्येतत्प्रदर्शनायैवसूत्रकृताजीवस्यांगित्वोपपादनादित्याशयवानाह ॥ [२४१४]किञ्चेति । अस्यसर्वकर्तृत्वेनप्रतिपिपादयिषितस्य ।

उत्तरसूत्रेचास्यांगीकारवादत्वंस्फुटीभविष्यतीतिहिशब्देनसूचयति । कथंजीवस्यप्राधान्यनिरासादप्यतिशयेनेश्वरनिरासःप्रमाणविरुद्धइत्यतआह ॥ [२४।४]यतइति । यतःकारणादखिलंप्रमाणंयोगिप्रत्यक्षानुमानागमात्मकंसर्वकर्तारमीश्वरंप्रतिपादयति । तस्मादितिपूर्वेणसंबंधः ॥ २ । २ । ४ ॥ ७ ॥ ॐ[२४।५]अन्यथानुमितौचज्ञशक्तिवियोगात्ॐ ॥ ७ ॥ प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादिनांनिरीश्वरसांख्यैकदेशिनांमतमत्रनिराक्रियते । तथाहि । अश्मानय(नप्र)नादिप्रवृत्तौतावत्पुरुषस्यप्राधान्यंशरीरस्यचोपसर्जनत्वमनुभवसिद्धमित्युक्तं । तथाचतद्दृष्टांतेनमहदादिकार्यमपिप्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृकमनुमीयते । पुरुषस्यचचेतनत्वेननकर्तृत्वानुपपत्तिः। सुषुप्त्यादौचकर्तृत्वानुपलंभात्प्रकृतिरुपसर्जनभूतांगीकरणीया। एवंचकिमीश्वरेणेति। अत्रवक्तव्यं। किंपुरुषस्यैकाकिनःकुत्रापिस्वातंत्र्यंनास्तिउतास्तीति । आद्यंदूषयितुंसूत्रंव्याचष्टे ॥ [२४।५]अंगित्वमिति । यदिपुरुष(स्यैवांगि)स्यांगित्वंप्राधान्यंकर्तृत्वमितियावत् । प्रकृतेस्तूपसर्जनत्वमेवेतिपूर्वमतादन्यथानुमीयते । तत्रापिचपुरुषस्याखिलंस्वातंत्र्यंनास्तीतिपक्षोयद्यंगीक्रियते । तदास्वतंत्रोन्यःपरमेश्वरोंगीकरणीयएवस्यात् । कुतः । प्रकृतिप्रेरणेपुरुषस्याशक्तत्वात् । माभूत्तावत्कार्यांतरार्थमीश्वरापेक्षा । तथापिप्रकृतिप्रेरणार्थमपेक्षणीयएवासावित्यपेरर्थः । एतदुक्तंभवति । नतावत्सत्तामात्रेणसंयोगमात्रेणवाप्रधानस्यकर्तारंपुरुषंप्रत्युपसर्जनत्वं । सुप्तिप्रलयादावपिप्रसंगात् । किंतुकरणत्वादिना । नचकर्त्राऽप्रयुज्यमानस्यकरणत्वादिकंदृष्टं । नचतदेवतत्प्रेरणेकरणादि । स्ववृत्तिविरोधात् । तथाचप्रकृतिनिरपेक्षस्यपुरुषस्यक्कापिव्यापारासामर्थ्येऽवश्यमन्येनसहकारिणाभाव्यं । नचासावप्येवंविधएव । तस्यापिसहकार्यंतरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगात् । अतःस्वतंत्रएवासावं

गीकरणीयः । सएवचेश्वरइतिकथमसौनाभ्युपगम्यतइति । द्वितीयंनिषेधति ॥[२४१६]नचेति । तथासतिप्रकृत्यनपेक्षत्वप्रसंगेन(अस्य) स्वसिद्धांतविरोधापत्तेरितिभावः । अनेनविप्रतिषेधाच्चेतिसूत्रंव्याख्यातंभवति । सूत्रस्यार्थांतरमाह ॥ [२४१६]प्रत्यक्षादीति । प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्हिपुरुषस्यास्वातंत्र्यंसर्वत्रोपलभ्यते । प्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [२४१६]हितेति । आदिपदेनाहितक्रियोपादीयते । एवंपंचमतानिनिराकृत्योपसंहरति ॥ [२४१६]भेदमिति । पातंजलाभिमतस्येश्वरस्येश्वरलक्षणाभावात्तदप्यनीश्वरमेवमतमिति । नन्वन्यान्यपिभिन्नकसंसारमोचकादीन्यनीश्वराणिमतानिसंतितानिकुतोननिराक्रियंते । उक्तदोषैरेवनिरस्तत्वात् । अभ्यधिकाशंकाभावाच्चेत्याह ॥ [२४१७]संसारिणइति । संसारिपदमीश्वरातिरिक्तोपलक्षणं । सर्वेशमितिविशेष्यपदं । तेननपौनरुक्त्यं । उपमैवौपमं । स्वार्थिकोण् । नास्त्यौपमंयस्यासावनौपमः ॥ यद्वाउपमायाअयमौपमः । सोपमइतियावत् । ततोनञ्समासः । अस्यप्रपंचस्य । इमेकथितादोषाइतिशेषः । नकेवलंसर्वेशंस्वरूपेणानंगीकुर्वतामिमेदोषाः । किंतुतमंगीकृत्यापिजीवाद्यन्यत्वादिविशेषणानितस्यानंगीकुर्वतामपि । तथात्वेफलतस्तस्यानीश्वरत्वादिति । किमतोयद्येवमनीश्वरमतमसमंजसमित्यतआह ॥ [२४१८]तस्मादिति । नपरपक्षनिरासमात्रेणस्वपक्षसिद्धिरित्यतःश्रुतिप्रमाणेनेत्याद्युक्तं । परःउत्कृष्टःउक्तविशेषणोपपन्नः । नित्यइतिसामर्थ्यादंगीकारस्यविशेषणं । सर्वदेतियावत् । निश्चयस्यस्वपरपक्षसाधनोपालंभातिरिक्तानपेक्षत्वात्प्रामाणिकनिश्चयस्य चासमीचीनत्वायोगात्सुनिश्चितमित्युक्तं । प्रथमाध्यायव्युत्पादितेनस्वपक्षसाधनेनात्रव्युत्पादितेनपरपक्षोपालंभेनचयथालक्षितंब्रह्मसिद्धमित्याशयः । नन्वेवंतर्ह्युत्तराधिकरणानामनारंभएव । निराकरिष्यमाणैरुक्तविशेषणस्येश्वरस्यानभ्युपगतत्वा ॥३३५॥

दितिचेत् । सत्यं । तथापितन्मतानामत्यंतहेयताप्रदर्शनायदूषणांतराणिव्युत्पादयितुमुत्तरोग्रंथः ॥ २ । २ । ५ ॥ ७ ॥

॥ ॐ[२४१८]महद्दीर्घवद्वाह्रस्वपरिमंडलाभ्यांॐ ॥ अत्रपरमाण्वारंभवादिनांवैशेषिकादीनांमतमपाक्रियते । ननुवैशेषिकादयः परमेश्वरमंगीकुर्वंत्येव । तत्कथंतन्निरासायाधिकरणारंभइत्याशंक्ययद्यपीश्वरंस्वरूपेणांगीकुर्वंति । तथापितद्धर्मेषुसुखादिषुविप्रतिपद्यंतएव । तथासृष्टिप्रलयादिविधिंचान्यथामन्यंतइत्यतोयुक्तस्तन्निरासायाधिकरणारंभइत्याशयवांस्तन्मतमुपन्यस्यति ॥ [२४१९]नित्येति । ईशंवदंतोन्येइत्याहुरितिवक्ष्यमाणेनान्वयः । नित्याःज्ञानप्रयत्नेच्छाःयस्यासौतथोक्तः । संख्याद्यैःसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागैः । सावधारणंचैतत् । एवमष्टगुणकमेववदंतइति । नित्यद्रव्याश्रितान्येकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानिनित्यान्येवद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनि । संयोगविभागौचसर्वत्रानित्याएवेतिसिद्धत्वात्संख्यादौविद्यमानोपिनित्यानित्यत्वविभागोनाभिहितः । ज्ञानादीनांतुजीवाश्रितानामनित्यत्वादत्रनित्यत्वसंकीर्तनं । यद्यपिकेचिदीश्वरंषड्गुणमाचक्षते । तथापिनतत्परमंमतमित्यष्टगुणत्वमेवोपन्यस्तं । एवमात्रेयस्यज्ञानानित्यत्वमपिनोपन्यस्तं । यद्वानित्यत्वसंकीर्तनंगुणांतराभावेयुक्तित्वेनकृतं । तथाहि । जीवात्मानोबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाभिर्नवभिर्विशेषगुणैर्युक्ताः । तत्रनित्ययथार्थज्ञानस्यमोहाभावात्तत्प्रभवस्यद्वेषस्याभावः । तदभावेतन्मूलयोर्धर्माधर्मयोरभावः । इच्छायाअपिमोहाभावेनारागरूपत्वान्नधर्मादिकारणत्वं । धर्माद्यभावेचतत्कार्ययोःसुखदुःखयोरभावएव । नित्यज्ञानत्वादेवस्मृत्यसंभवेनकल्पकाभावाद्भावनायाअप्यभावइति । अथवानित्यत्वेनज्ञानादीनामखंडत्वंसूचयति । एवमीश्वरविषयांविप्रतिपत्तिमुपन्यस्यसृष्टिविषयामुपन्यस्य

ति ॥ [२४।९] **तदिच्छेति** । महाप्रलयेहिवक्ष्यमाणोनित्यवर्गोऽनित्याश्चधर्माधर्मसंस्कारादयोऽवतिष्ठंते । ततोब्रह्मवर्षशतांते
प्राणिनांभोगभूतयेमहेश्वरस्यसिसृक्षासंजायते । तयाचसर्वात्मगताधर्माधर्मलक्षणादृष्टादयोलब्धवृत्तयोभवंति । ततस्त
दिच्छयासिसृक्षालक्षणेश्वरेच्छयाऽदृष्टैरदृष्टवदात्मसंयोगैश्चेतियावत् । चोदिताःप्रेरिताः । क्रियावंतइतियावत् । प्राक्प्र
विभक्ततयावस्थिताःपरमाणवश्चतुर्वर्गाःपार्थिवाःपाथसीयास्तैजसावायवीयाश्चद्विशःसंयुज्यंते । अत्रपरमाणवइत्येवोक्तेमनसा
मपिग्रहणंस्यात् । तेषांसंयोगसद्भावेपिवक्ष्यमाणंद्रव्यारंभकत्वंगगनवदस्पर्शवत्त्वादयुक्तं । अतस्तद्व्यावृत्तयेचतुर्वर्गाइत्युक्तं ।
यद्वासजातीयसंयोगएवद्रव्यारंभकोनत्वन्यइत्यनेनसूचयति ॥ अखिलाइति । द्विशःसंयोगेनियमवचनं । येपरमाण
वोद्रव्यारंभायसंयुज्यंतेतेऽखिलाद्विशोद्वौद्वावेवेति । ततःकिमित्यतआह ॥ [२४।१०] **परमाण्विति** । परमाणुपुंजवादंपरिणा
मवादमनियमवादंचैवशब्देनव्यावर्तयति । परमाणुद्वयेनैवनतुनिरंतरतयोत्पन्नपरमाणुद्वयंनापिपरमाणुद्वयमेवसंयुक्तमासा
दितपरिणामविशेषंनचत्रयादिनेति । जायतेइत्यसत्कार्यवादंसूचयति । जात्यपेक्षयैकवचनं । ततश्चसंयुक्तसजातीयपर
माणुद्वयैस्ततोत्यंतभिन्नानितत्समवेतानिप्रागसंत्येव द्व्यणुकनामकानिद्रव्याण्युत्पद्यंतइत्यर्थः । द्व्यणुकत्रयेणत्र्यणुकंजायतेइत्य
नुवर्तते । एवेतिच । अत्रापिपूर्ववद्व्याख्यानं । अणुत्वपरिमाणस्यपरमाणौद्व्यणुकेचसाम्याद्द्व्यणुकसंज्ञावत्त्र्यणुकसंज्ञाप्युपपद्य
तएव । तैःसजातीयैःसंयुक्तैश्चतुर्भिस्त्र्यणुकैस्तदात्मकंचतुरणुकात्मकंद्रव्यंजायते । त्र्यणुकेषुअणुसंज्ञोपचारात् । केचित् ॥३३६॥
द्व्यणुकैरेवचतुरणुकारंभमभ्युपयंति । तन्मतानुसारेणतैर्द्व्यणुकैरितिव्याख्येयं । द्व्यणुकानित्रीणि(द्रव्यं)यत्कार्यमारभंतेतत्त्र्य

णुकं । चतुर्भिरारब्धंचतुरणुकमिति । अत्रचसंज्ञामुख्यैव । ततस्त्र्यणुकेभ्यश्चचतुरणुकेभ्योवा । तुशब्दोविशेषार्थः । तमेवाह।
अनियमेनैवएतावद्भिरेवेतिसंख्यानियमंविनेत्यर्थः । द्रव्यसमवायिकारणानिकार्यद्रव्याणिखंडावयविनःत्र्यणुकादेरंत्यावय
विनश्चमध्येनैकमेवखंडावयवि । किंत्वनियमेनानेकान्यपिभवंतीतिसूचयितुंबहुवचनं । ततःतैःखंडावयविभिश्चानियमेनैवसं
ख्यानियमंविनैवसर्वावयविनामंत्यावयविनांशरीरेंद्रियविषयाणांसंभवः । तदनेनद्रव्योत्पत्तिरभिहिता । गुणानांकर्मणांचस्वा
श्रयद्रव्येषूत्पादोद्रष्टव्यः । सर्वमपिकार्यंभावरूपंकारणत्रितयजन्यं । कारणानिचसमवाय्यसमवायिनिमित्तनामानि । तत्रय
(त्सम)त्रसमवेतंकार्यमुत्पद्यतेतत्समवायिकारणं । तत्स्वरूपेणदर्शयति॥ [२४।१२] कारणमिति । अत्रद्व्यणुकादिकार्योत्पत्तौपरमाण्वा
दिद्रव्यपदार्थःसमवायिकारणं । कुतः । अत्रपरमाण्वादौद्रव्येहियस्मात्सर्वकार्यंसमवेतमुत्पद्यतेतस्मादितिशेषः । समवाय्यस
मवायिव्यतिरिक्तंकारणंनिमित्तं । तदुदाहरति ॥ [२४।१२] ईशेति । निमित्तंत्वित्यन्वयः । इदंचसर्वकार्यसाधारणंनिमित्तंदर्शितं । एव
मन्यदपिद्रष्टव्यं । यथातुरीवेमादिकंपटस्येत्यादि । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणं । समवायिका
रणतत्समवायिकारणयोरन्यतरसमवेतत्वंसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वं । सामर्थ्यावधारणंचानन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेन
भवति । तच्चासमवायिकारणंद्रव्यंसमवायिकारणमितिवन्नैकोक्त्यावक्तुंशक्यं । प्रतिकार्यंपृथक्त्वात् । अतस्तद्विवेकेनदर्शयितुं
तज्ज्ञानस्यकार्यज्ञानसापेक्षत्वात्कार्याकार्यविभागंतावदाह ॥ [२४।१२] सामान्येति । कार्यत्वानित्यत्वयोःसमनियमान्नित्यानित्यवि
भागोक्त्याकार्याकार्यविभागएवसिद्ध्यति । षडिमेद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाःभावरूपाःपदार्थाः । अभावःसप्तमः ।

विधिरूपोभावः। निषेधरूपोऽभावः। गुणाश्रयोद्रव्यं। समवायिकारणंवा। सामान्यवानसमवायिकारणमस्पंदात्मागुणः। चलनात्मकंकर्म। नित्यमेकमने(कानुगतं)कसमवेतंसामान्यं। नित्येष्वेवद्रव्येष्वेववर्तंतएववयेते(अंत्य)विशेषाः। अत्यंतव्यावृत्तिहेतवोवा। अयुतसिद्धयोःसंबंधःसमवायः। अवश्यमाश्रयाश्रयिभावेनावस्थितावयुतसिद्धौ। नित्यःसंबंधोवा। तत्रसामान्यमंत्यविशेषश्चसमवायश्चेत्येतत्त्रयंनित्यमकार्यंच। विशेषइत्येवोक्तेद्रव्यगुणकर्मसामान्यानामपिग्रहणंस्यात्। विशिष्यतेऽनेनेतिहिविशेषः। द्रव्यंचदंडादिकमदंड्यादिभ्योदेवदत्तादिकंव्यावर्तयति। गुणश्चनिर्गुणात्द्रव्यं। कर्मापिनिष्क्रियान्मूर्तं। सामान्यंद्विविधं। परमपरंच। परंसत्ता। प्रचुराश्रयत्वात्। अपरंद्रव्यत्वादि। अल्पाश्रयत्वात्। तत्रपरसामान्यस्यानुवृत्तिमात्रहेतुत्वेनसामान्यमात्रत्वेप्यपरसामान्यंव्यावृत्तेरपिहेतुत्वाद्विशेषोपिभवति। अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थमंत्येत्युक्तं। अंत्येद्रव्यादिव्यावर्तकानामभावेपियेव्यावर्तकाभवंतितेंऽत्याः। अत्यंतव्यावृत्तिहेतवइतियावत्। नहिदंडादिकंतथा। दंड्यंतरादिभ्योऽव्यावर्तकत्वात्। क्रिया उत्क्षेपणापक्षेपणाकुंचनप्रसरणगमनरूपाअनित्याश्च। चशब्दोऽवधारणे। नद्रव्यादिवदुभयरूपाइत्यर्थः। गुणाद्रव्याणिचनित्यानित्यभेदेनद्विविधानीति। तथाहि। द्रव्याणिपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि। तत्रपरमाणुरूपाणिपृथिव्यादीनिचत्वारिगगनादीनिपंचनित्यानि। द्व्यणुकादिरूपाणिपृथिव्यादीनिचत्वार्यनित्यानीति। गुणाश्चानित्यद्रव्यगताअनित्याएव। पार्थिवपरमाणावेकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वानिनित्यानि। रूपरसगंधस्पर्शानेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराअनित्याः। (आप्येच)पाथसीयेचरूपरसस्पर्शै-

कत्वैकपृथक्त्वपरिमाणगुरुत्वद्रवत्वस्नेहानित्याः। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराअनित्याः। तैजसेचरूपस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानिनित्यानि। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्काराअनित्याः। वायवीयेचस्पर्शैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानिनित्यानि। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराअनित्याः। आकाशेचैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानिनित्यानि। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दाअनित्याः। कालेदिशिचएकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानिनित्यानि। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागाअनित्याः। आत्मनिचैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानिनित्यानि। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागाबुद्ध्यादयश्चनवानित्याः। ईश्वरात्मनिविशेषोभिहितः। मनसिचैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणानिनित्यानि। अनेकत्वानेकपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसंस्काराअनित्याः। इतिविवेकः। एवंकार्याकार्यविभागमुक्त्वायस्ययदसमवायिकारणंतदाह॥ २४।१३८ कार्यइति। कार्यकारणग्रहणमुपलक्षणं। ततश्चकार्येऽकार्येचद्रव्येजायमानानांगुणानांसमवायिकारणसमवायिकारणस्थाःसमवायिकारणस्थाश्चगुणाःसमवायिकारणस्थंकर्मचसमवाय्यन्यकारणमसमवायिकारणं। कर्मणश्चसमवायिकारणस्थागुणाएवासमवायिकारणमितियोज्यं। आद्यस्तुशब्दोद्रव्याद्विशेषंद्योतयति। द्वितीयस्त्वद्रव्यकारणंत्वित्यन्वयः। यद्वाद्वावप्यनुक्तसमुच्चयार्थौ। तच्चोक्तं। तथाहि। कार्यगतानांरूपरसगंधस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वोत्तरसंयोगविभागगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगानांकारणगतारूपादयोसमवायिकारणं। पार्थिवपरमाणुगतानांरूपरसगंधस्पर्शानांपार्थिवतैजसपरमाणुगतद्रवत्वस्यतद्गतएवतेजस्संयोगः। सर्वत्रानेकत्वानेकपृथक्त्वयोराश्रयगतैकत्वैकपृथक्त्वानि। संयोगविभागवेगा

नामाश्रयगतंकर्म । परत्वापरत्वयोराश्रयगतौदिक्कालसंयोगौ । आत्मविशेषगुणानामात्मगतोमनस्संयोगः । शब्दस्याकाश
गताःसंयोगविभागशब्दाः । कर्मणश्चाश्रयगतागुरुत्वद्रवत्ववेगसंयोगाइति । द्रव्यस्यतुसमवायिकारणानामवयवानांसंयोगो
समवायिकारणमिति । उक्तस्यक्वचिदपवादमाह ॥ [२४।१४] एवंमिति । कारणगतंपरिमाणंकार्यगतस्यपरिमाणस्यासमवायिकारण
मित्येवंसामान्यतःसिद्धांतेस्थितेपितत्रपरिमाणविशेषेविशेषोन्यथाभावःकल्पितोवैशेषिकैः । कथमित्यतआह ॥ [२४।१४] द्व्यणुकइति ।
चतुर्विधंपरिमाणं ॥ अणुत्वंमहत्वंह्रस्वत्वंदीर्घत्वंच । तत्राणुत्वंद्विविधं । नित्यमनित्यंच । नित्यंचतुर्विधपरमाणौमनसिच ।
पारिमांडिल्यमितितत्रोच्यते । अनित्यंद्व्यणुकएव । महत्त्वमपिद्विविधं । नित्यानित्यभेदात् । नित्यमाकाशकालदिगात्मसुप
रममहत्त्वं । अनित्यंत्र्यणुकादौकार्यद्रव्ये । ह्रस्वत्वंद्व्यणुकएव । दीर्घत्वंत्र्यणुकादिकार्यद्रव्यएव । केचित्परमाणावपिह्रस्वत्वं
गगनादावपिदीर्घत्वमभ्युपयंति । तत्रद्व्यणुकेवर्तमानंह्रस्वत्वं । उपलक्षणमेतत् । अणुत्वंच । कार्यगुणेद्व्यणुककार्यत्र्यणुकपरिमाणे ।
विषयसप्तमीयं । त्र्यणुकमहद्दीर्घत्वयोरसमवायिकारणंनभवति । तथापरमाणौवर्तमानंपरिमंडलंपारिमांडिल्यंपरमाणुकार्य
द्व्यणुकगुणस्यह्रस्वत्वस्याणुत्वस्यचासमवायिकारणंनभवति । त्र्यणुकादिगतंतुमहत्त्वंदीर्घत्वंचचतुरणुकादिपरिमाणंप्रत्यसमवा
यिकारणंभवत्येवेति । कस्मादेवंकल्पितमित्यतआह॥ [२४।१५] वैरूप्यमिति । तत्रद्व्यणुकपरमाणुपरिमाणानांत्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणानि
प्रतिकारणत्वाभावेवैरूप्यंविजातीयत्वंकारणं । सजातीययोरेवहितंतुपटपरिमाणयोःकार्यकारणभावोदृष्टः । तथाचप्रयोगः ।
द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणेनकार्यकारणभाववतीविजातीयपरिमाणत्वात् । व्यतिरेकेणतंतुपटपरिमाणवत् । एवंपरमाणुद्व्यणुकप

रिमाणयोरपिद्रष्टव्यं। परमाणोरणुत्वंद्व्यणुकाणुत्वस्यकारणमस्त्विवतिचेन्न। तत्रापिनित्यपरिमाणत्वस्यपरमाणुत्वस्यचवैरूप्यस्यस
त्त्वात्। एवंचेत्द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणानांकिमसमवायिकारणमित्यतआह॥ **वैरूप्यमिति**। अनेकत्वमित्यर्थः। ईश्वरबुद्धिमपे
क्ष्योत्पन्नापरमाण्वोर्द्वित्वसंख्याद्व्यणुकेणुत्वंह्रस्वत्वंचकरोति। द्व्यणुकेषुचोत्पन्नात्रित्वसंख्यात्र्यणुकेमहत्वंदीर्घत्वंचकरोतीति ॥७
एवमुपन्यस्तंमतमपाकर्तुंअधिकरणसूत्रमवतारयति ॥ [२४।१५] **तानिति**। उवाचमहद्दीर्घवद्धेत्यादीतिशेषः। प्रबलतर्कोपबृंहितमत
निरासेसामर्थ्यंसूत्रकृतःकथमित्यतउक्तं स्वयंसाक्षात्सर्वविद्यानामधीशस्तस्मात्प्रभुरिति । नवैशेषिकादिमताविरोधेनोक्तार्थ
स्यान्यथात्वंशंकनीयं। तस्योपपत्तिविरुद्धत्वात्। तथाहि। यत्तावदुक्तंद्व्यणुकादिपरिमाणंनत्र्यणुकादिपरिमाणस्यासमवा
यिकारणमिति। तदुपपत्तिविरुद्धमितिदर्शयन्महद्दीर्घवद्वाह्रस्वपरिमंडलाभ्यामितिसूत्रंव्याचष्टे ॥ [२४।१५] **महत्त्वंचेति**। एवशब्द
स्यत्र्यणुकाद्येष्वेवेतिकल्पितमेवेतिवासंबंधः। त्र्यणुकाद्येषुद्रव्येषु। तस्मात्त्र्यणुकादौकार्यैत्यावयविव्यतिरिक्तेवर्तमानान्महत्त्वा
द्दीर्घत्वात्। चशब्दोवाक्यार्थसमुच्चये। कार्यपरिमाणं। तत्कार्येषुत्र्यणुकादिकार्येषुचतुरणुकादिषु। तथैवेत्येवशब्देनदृष्टांत
दार्ष्टांतिकवैषम्यशंकामपाकरोति। कार्येत्र्यणुकेद्व्यणुकेच। समत्वतः कार्यपरिमाणत्वादिसाम्यादितिहेतुवचनं। हिशब्दो
व्याप्तिद्योतकः। यद्यपिमहदादिशब्दाःद्रव्यवचनास्तथापिभावप्रधानत्वात्परिमाणवाचिनो(पि)भवंतीत्याशयेनमहत्त्वमित्या
द्युक्तं। सूत्रकृतश्चभावप्राधान्येनोक्तिःकणादसूत्रानुसारेण। कारणबहुत्वात्कारणमहत्वात्प्रचयविशेषाच्चमहदित्यादिहितत्।
महद्दीर्घवदितिषष्ठ्यर्थेवतिः। विभक्तिपरिणामेनवासकाशादित्यध्याहारेणवातस्मादित्युक्तं। अत्रैतावदादौवक्तव्यं। यथा

तस्मात्कार्येषुकार्यमुपजायतेतथैवहस्वत्वात्पारिमांडिल्यतोपिकार्येपरिमाणंजायेतसमत्वतोहीति। एतदुक्तंभवति। त्र्यणुकद्व्यणु
कपरिमाणंस्वाश्रयसमवायिकारणपरिणामजं । कार्यपरिमाणत्वात्चतुरणुकादिपरिमाणवत् । द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणंपरि
माणारंभकंद्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वात् । त्र्यणुकपरिमाणवत् । त्र्यणुकद्व्यणुकेवापरिमाणारभ्यपरिमाणवती । कार्य
द्रव्यत्वात्चतुरणुकादिवत् । द्व्यणुकपरमाणूपरिमाणासमवायिकारणपरिमाणवंतौ । द्रव्यसमवायिकारणत्वात् । त्र्यणुकव
दिति । नचविवक्षितार्थासिद्धिः । अन्यथानुपपत्त्यातत्सिद्धेः । नचयत्रकेवलेनप्रचयेनपरिमाणमारभ्यतेतत्रव्यभिचारइति
वाच्यं । तस्यापिपक्षतुल्यत्वात् । नचैवंसतिबाधः । प्रचयकारणतायाअनिवारणात् । नचोभयकारणत्वकल्पनेगौरवदोषः ।
द्वयोरपिकॢप्तशक्तित्वात्। द्व्यणुकपरिमाणंत्र्यणुकपरिमाणाजनकं । परमाणुपरिमाणंचद्व्यणुकपरिमाणाजनकं। परिमाणत्वात्।
पटपरिमाणवदित्यादिनासत्प्रतिपक्षतेतिचेन्न । तत्समवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वात्। त्र्यणुकपरिमाणंचतुरणुक
परिमाणाजनकं । परिमाणत्वात्पटपरिमाणवदित्याद्याभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । परमाणुपरिमाणंपरिमाणानारंभकंनित्यप
रिमाणत्वात् । गगनपरिमाणवदित्यपिन । द्रव्यसमवायिकारणपरिमाणत्वाभावस्योपाधित्वात्। आप्यपरमाणुरूपंरूपानारंभ
कंनित्यत्वात्। गगनपरिमाणवत्। परमाणवोद्रव्यानारंभकाःनित्यत्वात्गगनवदित्याद्याभासतुल्यत्वाच्च। एतेनपरमाणुद्व्यणुकप ॥३३९॥
रिमाणेपरिमाणानारंभकेअणुत्वान्मनःपरिमाणवदित्यपिपरास्तं। नचानणुत्वमुपाधिः। वक्ष्यमाणन्यायेनपरिमाणावांतरजातेर
पाकरणात्। पक्षीकृताद्ध्रस्वत्वादव्यावृत्तेश्च। ननुचत्र्यणुकादिपरिमाणंचतुरणुकादिपरिमाणंचसजातीयमितियुक्तस्तत्रकार्यकार

णभावः। द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणयोस्तुविजातीयत्वात्कथंतथात्वमित्यतोदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसदृशमित्युक्तं। यथात्र्यणुकादिपरि
माणाच्चतुरणुकादौसजातीयंपरिमाणमुत्पद्यते। तथाद्व्यणुकपरमाणुपरिमाणादपित्र्यणुकादौसजातीयपरिमाणोत्पादस्यैवसिसाध
यिषितत्वान्नदोषइत्यर्थः। ननुचत्र्यणुकादौमहत्त्वदीर्घत्वेद्व्यणुकादौत्वणुत्वह्रस्वत्वेप्रमाणसिद्धे। तत्कथंसाजात्यसाधनेबाधोनभवे
दित्यतउक्तं। महत्वंचेति। कल्पनैवैषावैशेषिकाणांनतुपरिमाणावांतरजातिभेदेप्रमाणमस्ति। किंनामपरिमाणमेकजातीयमेवोत्क
र्षापकर्षवदितिभावः। अनेनवैरूप्यस्यासिद्धिरुक्तावेदितव्या। ननुचद्व्यणुकादिपरिमाणस्यपरमाण्वादिपरिमाणाजन्यत्वेबाधका
२४।१७
भावादप्रयोजकत्वमनुमानानां। द्व्यणुकादिपरिमाणस्यसंख्ययैवजन्मसंभवादित्याशंकांपरिहरन्वाशब्दंव्याख्याति।।नचेदिति।
चापिशब्दावितरेतरयोगे । एवशब्दोनोभवेदेवेतिसंबध्यते । इदमिहवक्तव्यं । द्व्यणुकादिपरिमाणेऽसमवायिकारणलक्षणम
स्तिनवेति । आद्येऽसमवायिकारणलक्षणसद्भावेपित्र्यणुकादिपरिमाणंद्व्यणुकादिपरिमाणजंनचेद्भवेत् तदात्र्यणुकादिगतान्म
हत्वतोदीर्घत्वाच्चनोभवेदेवचतुरणुकादिपरिमाणमितिशेषः। इदमुक्तंभवति। यदिसमवायिकारणप्रत्यासन्नत्वादिसद्भावेपिनास
मवायिकारणत्वंतदेदमतिव्यापकत्वादलक्षणंस्यात्। तथाचनतथाभूतस्यापिमहत्त्वादेरसमवायिकारणत्वंस्यादिति। द्वितीयेकिंस
मवायिकारणप्रत्यासत्तिर्नास्ति। उतसामर्थ्यावधारणं। नाद्यः। द्व्यणुकादिपरिमाणस्यत्र्यणुकादिपरिमाणसमवायिकारणसमवा
यिकारणेद्व्यणुकादौसमवेतत्वस्यप्रमितत्वात्। समवायिकारणसमवेतत्वाभावान्नचेत् द्व्यणुकादिपरिमाणत्र्यणुकादिपरिमाणस्यो
त्पादस्तदात्र्यणुकादिगताभ्यांमहत्वदीर्घत्वाभ्यांचतुरणुकादिपरिमाणमपिनोभवेत्। तस्यापिसमवायिकारणसमवेतत्वाभावात्।

नद्वितीयः । अनन्यथासिद्धनियतपूर्वभावित्वेनहिसामर्थ्यमवधारणीयं । तच्चास्तिद्व्यणुकादिपरिमाणे । एवमपिनचेत्ततःत्र्यणु कादिपरिमाणादिजन्मतदोक्तप्रसंगएव । सदृशपरिमाणस्यैवकारणत्वावधारणाद्विसदृशमेतदकारणमवर्जनीयसन्निधीतिचेत् । किमिदंविसदृशत्वं । किंजातिभेदः । उतवैलक्षण्यमात्रं । नाद्यः । परमाणुद्व्यणुकादिपरिमाणानामनुमानेनैकजातीयत्वस्या पिसाधितत्वात् । द्वितीयेवैलक्षण्यमात्रेणनचेत्कारणत्वंतदामहत्त्वादेरपिनस्यात् । नहित्र्यणुकचतुरणुकमहत्त्वे नविलक्षणे । सोत्कर्षत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । अथसंख्यातएव जन्मसंभवेपरिमाणस्यापिकारणत्वंनकल्पनीयमितिचेत् । तथाप्युक्तएवाति प्रसंगः । चतुरणुकादिपरिमाणस्यापिसंख्यातएवजननोपपत्तेः । यत्रतुनियामकविशेषस्तत्रपरिमाणमप्याद्रियतामिति । यद्यपि परिणामवादिनांनायंपंथाः । किंतूपादानानिस्वगुणयुक्तानितथाविधकार्यतामापद्यंतइति । तथापिपरमतमाश्रित्यप(रेषामे वेदं)रस्येदंदूषणाभिधानमिति । एवंपरमाणुपरिमाणात् द्व्यणुकपरिमाणस्योत्पादस्ततस्त्र्यणुकपरिमाणस्यजन्म तेषांचैकजाती यत्वमित्यनुमानेनसाधितं । तदसत् । प्रतितर्कपराहतत्वात् । तथाहि । किंपरमाणुपरिमाणात् द्व्यणुकेद्व्यणुकपरिमाणाच्चत्र्य णुकेसजातीयपरिमाणस्याणुत्वस्योत्पत्तिःसाध्यते । उतमहत्त्वस्य । अथह्रस्वत्वस्य । यद्वादीर्घत्वस्य । सर्वेषामपिपक्षाणांदुष्ट त्वंप्रतिजानीते ॥ २४।१७ सदृशस्यहीति । योगोघटना । कथंचनउक्तप्रकारेषुकेनापिप्रकारेण । कुतइत्यतःप्रथमपक्षेऽनिष्ट माह ॥ २४।१८ अप्रत्यक्षत्वमिति । यदिपरमाणुपरिमाणादणुत्वेनसजातीयंद्व्यणुकेद्व्यणुकपरिमाणाच्चत्र्यणुकेपरिमाणमुत्पद्यते । तदासर्वकार्येष्वणुत्वप्रसंगेनास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वमेवस्याद्यतस्तस्मान्नेति । द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वमिष्टमेवेत्यतोवधारणं । सर्वेषाम

पिकार्याणामप्रत्यक्षत्वमेवस्यात् । नतु(यस्य)कस्यचित्प्रक्षत्वमिति । द्रव्यस्यह्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वंमहत्त्वेसत्युद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वे
नव्याप्तं । तथाचत्र्यणुकादीनामणुत्वेमहत्त्वाभावादप्रत्यक्षत्वंस्यात् । एतेनतृतीयोपिपरास्तः । त्र्यणुकादेरपिह्रस्वत्वेमहत्त्वा
भावेनाप्रत्यक्षत्वप्रसंगस्यदुर्निवारत्वात् । द्वितीयेतुपरमाणुद्व्यणुकयोरपिमहत्वेप्रत्यक्षत्वापत्तिः । नचोद्भूतरूपस्पर्शयोरन्यत
राभावेनतदभावः । त्र्यणुकादावपितदभावापत्तेः । अतएवचतुर्थोपिपरास्तः । दीर्घत्वेमहत्त्वस्यावर्जनीयत्वादितिपक्षद्वय
दूषणंस्पष्टत्वान्नोक्तं । यद्यपीदंपरिमाणावांतरजातीनामणुत्वादीनांअप्रामाणिकत्वोक्त्यापरिहृतमेव । तथापितस्यैवार्थस्यस्फु
टीकरणार्थंपुनराशंकितमित्यदोषः । अत्रतावद्विकल्पितेषुमहत्वपक्षंगृह्णाति ॥ [२४।१८] नेमंहत्त्वंचेति । चशब्दोदीर्घत्वसमुच्चयार्थः ।
अणौद्व्यणुके । कथंनकथ्यतइतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । यदुक्तंकिमणुत्वस्योत्पत्तिःसाध्यतइत्यादि । तत्रपरमाणुमहत्त्वा
द्व्यणुकेमहत्त्वं । द्व्यणुकमहत्त्वात्र्यणुकमहत्त्वमुत्पद्यतेइत्येषपक्षस्तावत्परिगृह्यतइत्यर्थः । यद्यप्यत्रपरिमाणावांतरजात्यभावा
न्नैवंविकल्पएवयुज्यतइतिवक्तव्यं । तथापितदभावमेवोपपादयितुंगूढाभिसंधिनापक्षपरिग्रहःकृतइतिज्ञातव्यं । अतएवपक्षां
तरमपिपरिगृह्णाति ॥ [२४।१८] कथंमिति । परमाणोरणुत्वात्द्व्यणुकेऽणुत्वंद्व्यणुकाणुत्वात्र्यणुकेणुत्वंततश्चचतुरणुकेऽणुत्वमितिवा
पक्षःपरिगृह्यतइतिभावः । नन्वेवंसतिपक्षद्वयोक्तदोषापत्तिर्व्याघातश्चाधिकः । तथाहि । परमाणुमारभ्यांत्यावयविपर्यंतस्योद्भूत
रूपस्पर्शवतोमहत्त्वेसर्वस्यापिप्रत्यक्षत्वंस्यात् । अणुत्वेचाप्रत्यक्षत्वंस्यात् । नचपरमाण्वादेःप्रत्यक्षत्वंत्र्यणुकादेरप्रत्यक्षत्वंयुक्तं ।
प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वेचपरस्परव्याहते । यत्प्रत्यक्षंघटादिनतदप्रत्यक्षं । यच्चाप्रत्यक्षंगगनादिनतत्प्रत्यक्षमितितयोःपरस्परपरिहारे

णैववृत्तेः । किंचमहत्त्वाणुत्वेपरस्परविरुद्धेकथमेकैकत्रांगीकर्तुमुचिते । (तदाह)यथाहसूत्रकारः । दृष्टांताच्चेति । नचकालभे
देनविरोधपरिहारःपरिमाणस्ययावद्द्रव्यभावित्वादित्याशंक्यप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वप्रसंगयोस्तावदिष्टापादनत्वंवदन्व्याहतिंपरिह
रति ॥ [२४।१६]प्रत्यक्षत्वेति । परमाण्वादावखिलेपिद्रव्येप्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वेस्तएवेतिनैतौप्रसंगौयुक्तौ । नचव्याहतिः । पुरुषभेदा
पेक्षयाव्यवस्थोपपत्तेरिति । एतच्चोत्तरत्रस्फुटीभविष्यति । इदानीमणुत्वमहत्वव्याघातंपरिहरति ॥ [२४।१९]अणुत्वंचेति । अखिले
इत्यनुवर्तते । अणुत्वंचमहत्त्वंचाखिलेवस्तुनिविद्येते । नतुविरुद्धे । कथंयतोवस्तुद्रव्यापेक्षयाणुत्वंचमहत्त्वंचतदेवोच्यतइतियो
जना । एतदुक्तंभवति । स्यादयंपरमाण्वादिष्वखिलद्रव्येषुअणुत्वमहत्वांगीकारेविरोधोयदिरूपेनीलत्वपीतत्ववत्परिमाणेणुत्व
महत्वादिजातियोगःस्यात् । नचैवं । प्रमाणाभावात् । किंतुयथात्र्यणुकादिषुमहत्वमेकजातीयमेवोत्कर्षापकर्षवत्परेणांगीकृतं ।
यथाचाणुत्वंपरमाणुद्व्यणुकयोः । एवंपरिमाणमवांतरजातिरहितमेवसर्वद्रव्येषूत्कर्षापकर्षवद्वर्तते । तथाचैकत्रद्रव्यंवर्तमानं
परिमाणंद्रव्यांतरवर्त्युत्कृष्टपरिमाणापेक्षयाऽणुत्वमित्युच्यते । तदेवद्रव्यांतरवर्तिनोपकृष्टपरिमाणस्यापेक्षयामहत्त्वमित्यु
च्यते । एवंचकुतोविरोधः । यथाखल्वेकमेवद्रव्यंद्रव्यभेदापेक्षयासन्निकृष्टंविप्रकृष्टंचोच्यमानंनविरोधास्पदं । अतएवप्रत्यक्षत्वा
प्रत्यक्षत्वविरोधोप्यपास्तः । तयोर्महत्त्वादिमात्रनिमित्तत्वेहिसस्यात् । नचैवं । किंतुपुरुषाणामिंद्रियपाटवापाटवनिमित्तत्व ॥३४१॥
मेव । अन्यथामंदविलोचनेनापित्र्यणुकमुपलभ्येत । तर्हिगगनादेरपिकदाचित्प्रत्यक्षत्वंस्यादितिचेत् । न । उद्भूतरूपाभा
वात् । द्व्यणुकानुपलंभोगुणविशेषविपर्ययाधीनः । आलोकेंद्रियसन्निकृष्टचाक्षुषद्रव्यानुपलंभत्वात् । पवनानुपलंभवदित्यादि

कंत्वपकृष्टमहत्त्वादिनैवान्यथासिद्धं । तर्हिपर्वतादेरप्रत्यक्षतास्यादितिचेन्न । अपकर्षविशेषस्यविवक्षितत्वात् । नासौव्यवस्थि
तोस्तीतिचेत् । सत्यं । अतएवपुरुषापेक्षयेत्युक्तमिति । अस्त्वेवंपरिमाणेऽवांतरजात्यभावस्तथापिनसर्वत्रमहत्त्वाणुत्वाभ्युपग
मोयुज्यते । उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणापेक्षयाहिमध्यवर्तिपरिमाणमणुत्वंमहत्त्वंचोच्यतइत्युक्तं । तच्चद्व्यणुकादिपरिमाणेसंभवति ।
नचपरमाणुपरिमाणे । नहिपरमाणुपरिमाणादपकृष्टंपरिमाणमस्ति । यदपेक्षयातन्महत्त्वंस्यात् । अतःपरमाणोरणुत्वमेव ।
तथाचनमहत्त्वंचेत्यसदित्यतआह ॥ [२४।२०]तारतम्येति । यस्मात्सर्वेपिपदार्थाःपरिमाणतारतम्येनैवस्थिताः । स्वपरिमाणापेक्षयो
त्कृष्टापकृष्टपरिमाणवंतः । सर्वाण्यपिद्रव्याणिकुतश्चित्परिमाणादुत्कृष्टेनकुतश्चिदपकृष्टेनपरिमाणेनोपेतानीतिवा । तस्मात्प
रमाणोरपिमहत्वंयुज्यतेइतिसंबंधः । अयमत्रप्रयोगः । परमाणुःकुतश्चिदुत्कृष्टेनपरिमाणेनयुक्तः । स्वपरिमाणापेक्षयापकृष्टप
रिमाणवानितिवा । द्रव्यत्वात् । तंतुवदिति । नचपरमाणोरपकृष्टद्रव्याभावाद्बाधितविषयत्वं । तद्भागानांवक्ष्यमाणत्वात् ।
नचतेष्वेवव्यभिचारः । तेषामपिभागवत्त्वात् । तदेवंपरमाणुद्व्यणुकादिपरिमाणानांवैजात्यस्याभावात्युक्तंसौत्रमनुमानमिति
सिद्धं । यद्यपिवैजात्यमंगीकृत्यापिकार्यकारणभावःशक्योपपादनः । अन्यथासंख्यायाअप्यकारणत्वापत्तेः । परिमाणस्यैव
मितिनियमस्यनिर्मूलत्वात् । तथापिवस्तुस्थितिरेववक्तव्येतिपरिमाणत्वावांतरजात्यपाकरणेनसजीयतामुपपाद्यानुमानंसमा
हितमितिज्ञातव्यं । परमाणोरप्युत्कृष्टपरिमाणाश्रयत्वमुक्तंतदाक्षिपति ॥ [२४।३०]यथेति । यथामहत्त्वस्यविश्रांतिस्तथापरिमाणत्व
तोहेतोरणुत्वस्यचविश्रांतिरिष्यतेचेदितियोजना । अत्रमहत्त्वाणुत्वशब्दाभ्यांपरिमाणोत्कर्षापकर्षावुच्येते । ताभ्यांचनतारत

म्यमुपलक्ष्यते । परिमाणत्वतइति । परिमाणतारतम्यत्वादित्यर्थः । तथाचाणौसिद्धेणुत्वसिद्धिस्ततसिद्धौचतत्सिद्धिरितिपर
स्पराश्रयदोषःपरास्तः । तदयमर्थः । परिमाणापकर्षतारतम्यंक्कचिद्विश्रांतंपरिमाणतारतम्यत्वात् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदि
त्यनुमानेनपरिमाणापकर्षतारतम्यस्यक्कचिद्विश्रांतिसिद्धौयत्रेदंविश्रांतंयतःपरमाणुर्नास्तिसपरमाणुरितिपरिमाणापकर्षकाष्ठा
श्रयतयासिद्धस्यपरमाणोःकथमुत्कृष्टपरिमाणाख्यमपिमहत्त्वंसाधयितुंशक्यं । धर्मिग्राहकप्रमाणेनस्ववचनेनचव्याघातादिति ।
अत्रवक्तव्यं । केयंक्कचिद्विश्रांतिर्नाम । किमियत्तापरिच्छेदः।त्र्यणुकपरिमाणात्षष्ठभागएवपरिमाणंनततोपकृष्टमस्तीति । किंवाक्क
चिद्द्रव्येवृत्तिःअपकर्षतारतम्यमियत्तावच्छेदरहितमेव। किंत्वनंतांशोपेतमपितत्सर्वंक्कचिदाश्रितमेवेति । तत्राद्येसाध्येदृष्टांतःसा
ध्यविकलइत्याह ॥ [२४।२०] नेति । दृष्टांतीकृतस्यमहत्त्वस्यपरिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यापिविश्रमउक्तरूपोनास्ति । नकेवलंपक्षस्येत्यपेरर्थः।
कुतोनास्तीत्यतआह ॥ [२४।२१] दृश्यतइति । परिमाणोत्कर्षतरतमभावोनंतोनवधिकइत्येवदृश्यते । नत्वियत्तापरिच्छेदवानिति ।
बाधकप्रमाणसद्भावात्साधकाभावाच्चेत्यर्थः । कालात्ययापदिष्टंचास्मिन्पक्षेनुमानमित्याह ॥ [२४।२१] तथेति । तथाशब्दोदूषणसमु
च्चये । नकेवलंपरिमाणोत्कर्षतरतमभावोनंतइतिदृश्यते। किंत्वणौपरिमाणापकर्षतारतम्येप्यानंत्यमनवधिकत्वंदृश्यतइत्यर्थः।
दृश्यतेनंतइत्येवेतीयत्तापरिच्छेदोनदृष्टांतेदृश्यतइत्येवशब्देनोक्तं । तद्विशदयति ॥ [२४।२१] नेति । महत्तत्त्वमितिद्रव्यविशेषस्येयं
(स्यैव)संज्ञा । तेनान्महतइत्येषविधिर्नभवति। दृष्टानुगतिर्हिसंज्ञाछंदसोरिष्यते । यथाह बहुलंतणीति । गुणशब्दोत्रतंत्रेणद्वि
रुपात्तः । तत्राद्यस्यपरिमाणाख्योगुणविशेषोर्थः । द्वितीयस्यगणनंईश्वरइतिपरममहत्त्वाश्रयद्रव्योपलक्षणं । परिमाणोत्कर्ष

तारतम्यस्येयत्तापरिच्छेदोहितथासतिदृष्टः स्यात् । यदिमहत्तत्त्वादिपरिमाणगणनयेश्वरादिरेतावान्पंचगुणपरिमाणवान् ष
ड्गुणपरिमाणवान्वेतिपरिच्छिन्नः स्यात् । नचैवंतथासतिपरममहत्त्वानुपपत्तेरितिहिशब्दार्थः । अत्रमहत्तत्त्वग्रहणेनेदंसूचयति ।
यदुक्तंवैशेषिकादिभिःपृथिव्यादीनिनवैवद्रव्याणीतितदसत् । महदहंकारादीनामपिसत्वात् । नचतत्रप्रमाणाभावः । श्रुत्या
देःप्रमाणस्यविद्यमानत्वात् । नचत्र्यणुकादिकमेवतथोच्यते । अव्यक्तत्वादिश्रवणात् । नचबाधकंकिंचित् । येनोपचारकल्प
नेति । ईश्वरग्रहणेनजीवात्मनामपियत्परैःपरममहत्त्वमुक्तंतदसदितिसूचयति । उपपादयिष्यतेखल्वणुत्वंजीवस्येति । दृष्टांते
विश्रमाभावोपपादनस्यप्रयोजनमाह । तथेति । यतोदृष्टांतएतावद्गुणमेवपरिमाणमुत्कृष्यतेनातोधिकमितिसाध्यंनास्ति ।
अतस्तथातदृष्टांतेनाणोरणुत्वस्यपरिमाणापकर्षस्यचैतावद्भागतात्र्यणुकपरिमाणात्षष्ठभागएवपरिमाणमपकृष्यते । नातोधिक
मितीयत्ताक्वचिद्द्रव्येनसिध्यति । नहिमहाह्रदंसपक्षीकृत्यपर्वताग्निमत्त्वंशक्यसाधनं । तदसिद्धौचनविवक्षितार्थलाभः । अस्मा
देतावद्भागमेवपरिमाणमपकृष्यते नातोधिकमित्यस्यार्थस्यहिसिद्धावपकर्षकाष्ठाश्रयभूतंकुतश्चिदप्यनुकृष्यमाणंद्रव्यंसिध्यती
ति । यद्वाअनेनवाक्येनप्रतिपक्षमाह । तथाहि । समर्थितंतावत्परिमाणोत्कर्षतारतम्यंनक्वचिद्विश्रांतं । अस्मादेतावद्गुणमेवप
रिमाणमुत्कृष्यतइतीयत्ताभावादिति । तथातदृष्टांतेनाणोश्चैतावद्भागताक्वचिन्नास्तीतिसाध्यतइति । अत्रायंप्रयोगः । परि
माणापकर्षतारतम्यंक्वचिन्नविश्रांतं । परिमाणतारतम्यत्वात् । परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदिति । द्वितीयंशंकते ॥ वि
२४।२२
श्रांतइति । विश्रांतइत्यस्यत्र्यणुकाद्यपेक्षयापरिमाणतोनंतांशोद्रव्यविशेषःकश्चिदस्तीत्यर्थइतिद्वितीयपक्षोगम्यतेऽभ्युपग

म्यतेयदीत्यर्थः । एतदुक्तंभवति । परिमाणापकर्षतारतम्यमियत्तानवच्छिन्नमेव । किंत्वनंतांशरूपमपितत्क्वचिदाश्रितमिति निराकरोति ॥ [२४।२२] नेति । तर्हीतिषेशः । कश्चिदितिवर्तते । एवंसाधनेकश्चिदपिद्रव्यविशेषोनावसाययितुंशक्यः । अयमेवसर्वतोपकृष्टपरिमाणवान्नातोपकृष्टपरिमाणोस्तीतिसर्वातिमतयानप्रतिपत्तुंकश्चिच्छक्यते । कुतः । केवलंसाक्षाद्विरोधात् । परिमाणापकर्षोनंतश्चपर्यवसितश्चेतिहिविप्रतिषिद्धमेतत् । भवितव्यंचावसानेन । अन्यथासर्वस्याप्युत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसंभवेनपरमाणोर्महत्त्वनिराकरणासंभवात् । एवशब्देनविरोधस्यापरिहार्यत्वंसूचयति । तदनेनापसिद्धांतोभिहितोभवति । यदिचानंत्यमवधीर्यपरिमाणापकर्षतारतम्यंक्वचिदाश्रितमित्येवप्रतिज्ञार्थःस्यात् । तथापिनसिसाधयिषितमवसानंलभ्यतइत्यर्थांतरतास्यात् । यथाकाशादेरुत्कृष्टपरिमाणंद्रव्यंनास्ति तथापरमाणोरपकृष्टपरिमाणंद्रव्यंनास्तीतितात्पर्यार्थइतिचेत् । सत्यं । नायमितोलभ्यतइति उच्यते । परिमाणापकर्षतारतम्यंक्वचिन्निरतिशयं । परिमाणतारतम्यत्वात्परिमाणोत्कर्षतारतम्यवदितिविवक्षितमितिचेत् । कोयमतिशयोनाम । किमाधिक्यं । उतन्यूनता । अथसाधारणंकिंचित् । आद्येबाधः । द्वितीयेदृष्टांतस्यसाध्यविकलता । नतृतीयः । तदभावात् । शब्दसाम्यमात्रेणानुमानाप्रवृत्तेः । यथाकाशादिपरिमाणमुभयावधिमन्नभवति । तथात्र्यणुकावयवपरिमाणमपिसाध्यमितिचेन्न । हेत्वभावात् । परिमाणत्वस्यघटादिपरिमाणेव्यभिचारात् । नित्यपरिमाणत्वस्याश्रयानित्यतायावक्ष्यमाणत्वेनासिद्धेः । परिमाणकाष्ठात्वस्यचसाध्यत्वात् । एवंतात्पर्यांतराण्यपिनिराकार्याणीति । परिमाणोत्कर्षतारतम्यस्यानंतत्वंदृश्यतइत्युक्तं । तत्केनप्रमाणेनेत्याशंक्यकालाकाशेश्वरादी

निहिद्रव्याणिपरममहत्त्ववंतीष्यंते । तत्रकालाकाशयोस्तावत्परिमाणोत्कर्षस्यानंत्यंसाक्षिसिद्धमित्याह ॥ [२५।१] केवलमिति । केवलशब्देनप्रमाणांतराभावंप्रतिजानीते । देशइत्याकाशउच्यते । नांतवानित्यनवधिकपरिमाणोत्कर्षवान् । दृश्यतइतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । कालाकाशौहिकेवलंसाक्षिवेद्यावित्युपपादितंप्रथमाध्याये । अतस्तत्परिमाणोत्कर्षस्यानवधिकत्वमपितेनैव गम्यतइति । परिमाणापकर्षतारतम्यस्याप्यानंत्यंदृश्यतइत्युक्तं । तत्केनप्रमाणेनेत्याशंक्यकालाकाशयोस्तावत्साक्षिणैवेत्याह ॥ [२५।१] अपर्यवसितिश्चेति । द्वयोःकालेगगनेच । अणोश्चपरिमाणापकर्षतारतम्यस्यचेत्यर्थः । अपर्यवसितिरानंत्यं । नन्वेतदनुपयुक्तं । परमाणुपरिमाणतोपकृष्टपरिमाणसद्भावेप्रमाणोपन्यासस्यकार्यत्वेकालाकाशयोःपरिमाणोत्कर्षानंत्येप्रमाणोपन्यासस्यप्रयोजनाभावादिति । मैवं । नहिपरेणसाक्षादेवमुक्तं । किंतुपरिमाणोत्कर्षपरंपरावत्तदपकर्षपरंपरापिपर्यवसानवतीति । तथाचकालाकाशयोःपरिमाणोत्कर्षापकर्षपरंपरायाःपर्यवसानाभावेसाक्षिप्रमाणोपन्यासःकथमसंगतः । नन्वस्तुकालाकाशयोःपरिमाणप्रकर्षोनवधिकः । तदपकर्षानंत्यंतुकथं । व्याहतत्वात् । मैवं । साक्षिसिद्धत्वात् । प्रमितेर्थेविरोधानवकाशात् । कालादावनवधिकःपरिमाणापकर्षःसाक्षिसिद्धइत्येवनेष्यतइतिचेत् । किंसाक्षिणानावगम्यते । उतावगतोपिनसत्यः । अथवासाक्षीनामप्रमाणंनास्ति । आद्यंशंकते ॥ [२५।१] यदीति । तदितिकालादेःपरिमाणापकर्षस्यानंत्यंसामान्येनपरामृशति । दूषयति ॥ [२५।२] महत्त्वमिति । कालाकाशयोरितिवर्तते । महत्त्वमनवधिकःपरिमाणोत्कर्षः । तर्हीतिशेषः । अयमभिसंधिः । कालादौपरिमाणोत्कर्षस्यानंत्यमुपेत्यहिपरेणतदपकर्षानंत्यंनेष्यते । तत्रवक्तव्यं । प्रकर्षानंत्यंकेनप्रमाणेनावगम्यतइति । साक्षिणेतिचेत् । अपकर्षानंत्यमपितद्बलेनकुतोनांगी

कार्यं। तत्तेननावगम्यतइत्युक्तमितिचेत्। (इदमपि) तुदपितेननावगम्यतइतिवदंतंप्रतिकिमुत्तरं। अनुभवापलापोनयुक्तइतिचेत् समंप्रकृतेपि। यथाहि। कालादेरुत्कर्षानवधिकत्वमनुभवेचकास्ति तथापकर्षानंत्यमपीतिकिमेकत्रपक्षपातेन। अन्यथैकापलापेद्वितीयस्याप्यपलापोदुरुत्तरःस्यादिति। स्यादेतत्। नकालादेःपरिमाणोत्कर्षानंत्यंसाक्षिसिद्धमितिब्रूमः। किंत्वनुमानगम्यं। तथाच नप्रतिबंदीग्रहइत्यतआह ॥ २५।२ विश्रांतिरिति। परिमाणोत्कर्षपरंपरायाइतिशेषः। अनुमानतइतितृतीयार्थेतसिः। नानुमानेन कालादौअनवधिकपरिमाणोत्कर्षसिद्धिः। हियस्मात्तारतम्येनानुमानेनतद्विश्रांतिर्दृश्यते। परिमाणोत्कर्षतारतम्यंइयत्तावत्परिमाणतारतम्यत्वात्तदपकर्षतारतम्यवदिति। प्रत्यनुमानप्रतिरुद्धत्वादितियावत्। नचदृष्टांतोस्माकंसाध्यविकलइति वाच्यं। अपकर्षतारतम्यस्यांतवत्त्वमुपेत्योत्कर्षतारतम्यस्यानंत्यमनुमिमानस्यपरस्यैवंप्रतिपक्षोत्प्रेक्षास्यादित्युच्यमानत्वात्। तथाचसाक्षिविरुद्धंप्रत्यनुमानमितिवक्तव्यं। कथंतर्हिसएवकालादावनधिकापकृष्टपरिमाणंनसाधयेदिति। अस्तुतर्ह्यागमात्कालादावनवधिकोत्कृष्टपरिमाणसिद्धिरित्याशंक्याह॥ २५।२ यदीति। आगमात्सएषोनंतइत्यादेः। तन्महत्त्वंकालादिपरिमाणोत्कर्षः। अणुत्वंपरिमाणापकर्षः। एतदुक्तंभवति। नागमःकालाद्यनंततांस्वयंप्रतिपादयति। तत्प्रवृत्तेःप्रागेवसाक्षिणा तत्प्रतिभासात्। किंत्वनुवादएवायं। प्रतिपादकत्वेवानास्मत्प्रयोजनपरिक्षयः। यस्मादागमात्कालाद्युत्कर्षोनवधिकःप्रतीयते। तस्मादेवापकर्षानंत्यप्रतीतेः। अनंतशब्दोह्यनवच्छेदमात्रमाचष्टे। सचयथापरिमाणोत्कर्षविषयोव्याख्यायते। तथातदपकर्षविषयोपिशक्यतेव्याख्यातुमिति ॥ ७ ॥ परिमाणोत्कर्षवत्तदपकर्षस्यापिकालादावानंत्यंसाक्षिणाऽगमेनवाप्रती

यतएव । तथापिनतत्सत्यं । नहिप्रती(तत्वमा)तिमात्रेणसत्यतानिश्चयोतिप्रसंगादितिद्वितीयंनिराकरोति ॥ महत्त्वेति ।
कालादौपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोर्विश्रांतिरियत्तावच्छेदोबलवत्प्रमाणेननैवोपलभ्यते । अत्रमहत्त्वग्रहणंदृष्टांतार्थं । इदमुक्तं
भवति । यथाकालादौपरिमाणोत्कर्षस्यानंत्यंसाक्ष्याद्यवगतंविपरीतग्राहकप्रमाणाभावात्सत्यमेव । तथातदपकर्षस्यापि । वि
नाबाधकेनसाक्ष्यादिसिद्धं परिमाणापकर्षानंत्यंकालादावसत्यंचेत्तदुत्कर्षानंत्यंकालादावसत्यंस्यात् । अविशेषात् । ततश्चाप
रिच्छिन्नपरिमाणतांगीकारोभज्येत। अतिप्रसंगस्तुबाधकाभावेनापास्तइति। नन्वस्त्येवपरिमाणापकर्षस्यानंत्याभ्युपगमेबाधकं ।
तथाहि । अपकर्षोनामाल्पता । आनंत्यंचानल्पता । नचविरुद्धयोर्विशेषणविशेष्यभावःसंभवति । नहिभवतिपीतोपी
तइति । अतोबाधकसद्भावात्प्रतीतमप्यपकर्षानंत्यंत्यज्यतइत्यतआह ॥ अन्यदेवेति । नानंतत्वंनामानल्पत्वं । किंत्वन्यदे
वपरिच्छेदाभावरूपं । तस्मात्परिमाणोत्कर्षापकर्षयोःसमानोधर्मइतियुज्यते । अत्रापिमहत्त्वग्रहणंदृष्टांतत्वेन । यथामह
त्त्वस्यविशेषणंतथाणुत्वस्यापीति । यद्यनंतत्वंनामानल्पत्वंस्यात्तदोत्कर्षस्यापिविशेषणंनस्यात् । नहितदेवतस्यविशेषणं
भवति । पीतःपीतइत्यदर्शनात् । अतस्तत्रानंत्यंनामपरिच्छेदाभावइतिस्वीकृत्यविशेषणविशेष्यभावःसमर्थनीयः ।
तथाप्रकृतेपीति । यथाहिपरिमाणोत्कर्षोगगनादावनवधिकस्तथातदपकर्षोप्यनवधिकएवेति । विशेषणविशेष्यभावा
भ्युपगमेनकोपिदोषइति । आनंत्यंनामानल्पत्वादन्यदित्येतत्प्रत्याययितुंदृष्टांतांतरमाह ॥ बहुत्वेति । यद्वद्यथा
संख्यायांबहुत्वाल्पत्वयोर्विशेषणतयानंत्यमुपलभ्यते । बहुत्वमनंतमल्पत्वंचानंतमिति । तथाप्रकृतेपीति । यद्यनंत

त्वंनामानल्पत्वंस्यात् । तदानबहुत्वस्यविशेषणंस्यात् । तस्यैवतद्विशेषणत्वायोगात् । नाप्यल्पत्वस्यविरोधात् ।
अतोवच्छेदाभावएवानंतत्वमित्यंगीकृत्यबहुत्वमल्पत्वंचानंतमितिविशेषणविशेष्यभावोबोद्धव्यस्तथापरिमाणोत्कर्षापकर्षयो
रपीति । ननुचनास्त्येवसंख्यायांबहुत्वाल्पत्वयोरानंत्यं । बहुत्वस्यपरार्धएवपर्यवसितत्वात् । अल्पत्वस्यचैकावधि
त्वात् । यथोक्तं । साचैकत्वादिपरार्धपर्यंतेति । अतःकथमयंदृष्टांतइत्यतआह ॥ [२५१४] एकेति । संख्यामधिकृत्यहिगणितशास्त्रंप्र
वृत्तं । तत्रचकलासवर्णनप्रभागभागानुबंधभागापवाहभागभागादिप्रकरणेष्वेकभागानांतावत्त्वमनवधिकत्वंगण्यते हियस्मात्त
स्मादवगम्यते अस्त्येकत्वादप्यपकृष्टानवधिकासंख्येति । परार्धात्परतोपिसंख्यासद्भावःस्फुटएवेतिनोपपादितः । संभवतिहिप
रेषामपीश्वरापेक्षाबुद्ध्यापरमाण्वादौपरार्धात्परतोपिसंख्योत्पत्तिः । ततःपरंसंज्ञाकरणंतुगणकानांप्रयोजनाभावात् । एतामेव
विप्रतिपत्तिमपनेतुंसंख्यादृष्टांतोपादानंकृतमिति ॥ ६ ॥ एवंकालाकाशयोःपरिमाणोत्कर्षापकर्षानंत्यंसाक्षिणाप्रसाध्येश्वरेत
दागमेनसाधयति ॥ [२५१५] अणीयांश्चेति । अणोरणीयान्महतोमहीयानात्मेत्यागमेनभगवानीश्वरोणोरप्यणीयान्महतोपिमही
यानुदितः । नचतत्राणुमहच्छब्दाभ्यांकिंचिद्व्यवस्थितमुच्यते । विशेषणाभावात् । ततोयद्यदपकृष्टपरिमाणंततस्ततोप्यपकृष्ट
परिमाणोयद्यच्चोत्कृष्टपरिमाणंततस्ततोप्युत्कृष्टपरिमाणइत्युक्तंस्यात् । तथाचेश्वरगतयोःपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्व ॥३४९॥
मेवलभ्यते । नन्वणीयान्महीयानित्युक्तएवभगवतिपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोःपर्यवसानात्कथंतयोरनवधिकत्वमित्यतआह ॥
अणीयानिति । अणीयान्महीयानित्युक्तयोरप्यणोर्महतश्चेतिशब्दविषयत्वादिति । नन्वेवंसतिस्वस्मादपिस्वयमपकृष्टउत्कृष्ट

श्चेत्यागतं । कोनेत्याह । यथाचैतत्तथावक्ष्यते । श्रुत्यंतरंचेश्वरेपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानंत्यंप्रतिपादयदस्तीत्याह ॥ [२५१५] अनंतेत्ये
ति । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिब्रह्मणआनंत्यस्यवाचकोनंतशब्दस्तावद्देशतःकालतोवस्तुतश्चानंत्यमाह । तत्रदेशानंत्यंनामानव
धिकपरिमाणवत्त्वं । कालानंत्यंनामानवच्छिन्नसत्ताकत्वं । वस्त्वानंत्यंनामापरिच्छिन्नसंख्यागुणकर्मविग्रहवत्त्वं । तत्रयदापरिमा
णानंत्यस्यवाचकस्तदाद्विधानंत्येप्युत्कर्षापकर्षाभ्यामानंत्येपिमानतांयाति । नतूत्कर्षानंत्यमात्रेविशेषाभावादिति । नन्वनेका
र्थत्वमन्यायः । कोत्रन्यायविरोधः । निरर्थकशब्दप्रयोगायोगात्तावदेकोर्थोंगीकार्यः । द्वितीयांगीकारेतुनकिंचिद्बीज
मितिकल्पनागौरवं उच्यते । यत्रह्येकस्मिन्नर्थेव्यवस्थितेसतिवृथैवार्थांतरांगीकारस्तत्रैवमेतत् । नचैवंप्रकृते । अनंतश
ब्दोहिपरिच्छेदाभावमाह । परिच्छेदश्चदेशतःकालतोवस्तुतश्चभवन्युगपदेवप्राप्नोति । नचतत्रकस्यचित्प्राथम्यमस्ति ।
नाप्यन्यतमपरित्यागेकारणं । एवंपरिमाणानंत्येप्युत्कर्षापकर्षपरिग्रहोद्रष्टव्यइति । नन्वेवंकालतोगुणतश्चानंत्यवाचकस्यानं
तशब्दस्याल्पकालत्वमल्पगुणत्वंचार्थःस्यात् । अन्यथाल्पपरिमाणवत्त्वमपिनस्यात् । अविशेषादितिचेत् । किमिदं
कालतोगुणतश्चाल्पत्वमापाद्यंकिमल्पाएवगुणाःसंतिब्रह्मणोनबहुतराः । तथाल्पकालीनैवसत्तानप्रचुरकालीनेति ॥ किंवा
सर्वकालगतस्याल्पकालेप्यवस्थितिःस्यात् । महागुणस्यचाल्पोपिगुणःस्यादिति । आद्यंदूषयति ॥ [२५१५] नैवेति । गुणाल्प
त्वंकालाल्पत्वंचमानगं । अनंतंब्रह्मेतिश्रुतिप्रतिपाद्यंनैवभवेदितिगूढाभिसंधेःप्रतिज्ञा । हेतुमुत्तरत्रवक्ष्यति । द्वितीयमाशंक्यां
गीकरोति ॥ [२५१६] सर्वेति । इतिचेदापाद्यते । तद्भवेदेवेत्यर्थः । अत्रगुणग्रहणंक्रियादेरप्युपलक्षणं । गुणकालयोर्यथेष्टमुपादानं

प्राथम्यनिरासार्थं । तेनोक्तकल्पनागौरवपरिहारंसूचयति । ननुयदिकालाल्पत्वंगुणाल्पत्वंचांगीक्रियते । कथंतर्हिनैवगुणाल्प
त्वमितिनिराकरणमित्यतोभिसंधिमुद्घाटयति ॥ [२५।७] तावत्त्वमेवेति । अल्पत्वमेवेत्यर्थः । इत्युक्तंप्रागितिशेषः । कुतोनस्यादिति
चेत् । आपादकाभावादित्याह ॥ [२५।८] देशेपीति । परिमाणेपीत्यर्थः । एतत्तावत्त्वमेव । नःअस्माकं । एतदुक्तंभवति । परि
माणविषयेऽस्मदीयंश्रुतिव्याख्यानमुपलभ्यहिगुणकालयोरप्येतदापाद्यते । आपादकांतराभावात् । नचपरिमाणेऽस्माभिरेवं
व्याख्यायते । अपकृष्टमेवपरिमाणमनवधिकमस्तिनोत्कृष्टमिति । द्विधानंत्येपीत्युक्तत्वात् । अतोनिर्मूलमेतदापादनमिति ॥
नन्वेतदीश्वरादेरनवधिकोत्कृष्टापकृष्टपरिमाणसमर्थनमयुक्तं । सूत्रकारेणक्काप्यनुक्तत्वात् । महद्दीर्घवद्वेतिसूत्रस्यविजातीययो
रपिकार्यकारणभावोपपादनेनव्यधिकरणयोरप्यपरिच्छिन्नपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरुपपादनेनवासमर्थयितुंशक्यत्वादित्यतआ
ह ॥ [२५।७] महत्तइति । निरवधिकपरिमाणोत्कर्षवतोपिब्रह्मणोल्पपरिमाणवत्त्वंचव्योमदृष्टांतीकृत्यव्योमवच्चेतिसूत्रखंडेनप्राहसू
त्रकारः । अतोब्रह्मणोगगनस्यचानवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावस्तत्सिद्धांतोभवत्येवेति । किंचयोर्थोनिरवकाशप्रमाणसि
द्धोयद्विपर्ययेचानिष्टंससर्वोपिसिद्धांतएव । तत्रकालाकाशयोरपीश्वरेचानवधिकपरिमाणोत्कर्षापकर्षसद्भावःसाक्षिणागमेनच
सिद्धइत्युक्तं । तद्विपर्ययेबाधकमाह ॥ [२५।७] यदीति । कालादेरितिवर्तते । सर्वत्रापिसंस्थानमितिच । कालादीनांसर्वगतत्वंपरे
णाप्यंगीकृतं । सर्वगतत्वंचसर्वत्रदेशेसंस्थानं । तथाचयदिकालादेरल्पाल्पतरदेशेषुसंस्थानंनस्यात् । तदासर्वत्रावस्थानमपिनो
भवेत् । कुतइत्यतआह ॥ [२५।८] स्थितंस्यहीति । ध्रुवमित्यवधारणे । अल्पदेशेषुस्थितस्यैवेति । यथाखल्वेकैकंवर्णमुच्चारयतएव

सर्ववेदोच्चारणं । नत्वेकमपिवर्णमनुच्चारयतस्तथाल्पाल्पतरदेशेषुस्थितस्यैवहिसर्वदेशगतत्वंभवेत् । एकैकत्रापिदेशेनवस्थित
स्याखिलदेशस्थताकुतएवभवेत् । अनेनयोयत्समुदायंव्याप्नोतिसतदेकदेशानपिव्याप्नोत्येव । यश्चैकदेशान्नव्याप्नोतिना
सौतत्समुदायमित्यन्वयव्यतिरेकौदर्शितौ ॥ नकेवलमल्पाल्पतरदेशस्थत्वाभावेसर्वगतत्वाभावप्रसंगः । किंतुशशविषाणा
दिवत्सतापिनस्यादित्याह ॥ २५।१ शून्यत्वमेवेति । एवंचकालादीनामल्पाल्पतरदेशावस्थानेऽल्पाल्पतरपरिमाणवत्त्वमप्यवर्ज
नीयमितिअनवधिकपरिमाणापकर्षसिद्धिः । अनवधिकोत्कर्षस्तुपरेणाप्यंगीकृतएवेतिनतद्विपर्ययेबाधकमुक्तं । सर्वत्रापिनो
भवेदित्येववाद्रष्टव्यं । नहिपरममहत्त्वाभावेसर्वगतत्वंसंभवति । तथाचाह । विभुत्वान्महानाकाशइत्यादि । अल्पाल्पतर
देशपर्यवसितस्याल्पाल्पतरपरिमाणत्वं । नचैवमाकाशादीतिचेत् । तत्किमाकाशादिसमुदितरूपंयेनपर्यवसानापर्यवसानविष
यत्वमश्नुवीत । किंत्वेकमेव । तच्चयद्यल्पाल्पतरदेशेषुतिष्ठेत्तदातत्तत्परिमाणंभवेदेव । यदितत्रतत्रस्थितस्यतत्तत्परिमाणत्वंत
दाघटादावपितत्प्रसंगइतिचेन्न । तस्यसांशत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । ननुचसर्वमूर्त(द्रव्य)संयोगित्वमेवसर्वगतत्वं नसर्वत्रसं
स्थानं । आकाशादेरनाश्रितत्वात् । संयोगश्चतत्तत्परिमाणाभावेपिभवेदेव । नहिघटोगगनेनसंयुज्यमानोभवतिपरमम
हान् । नापिपरमाणुनासंयुज्यमानःपरमाणुः । तत्कस्यहेतोः । संयोगस्यप्रदेशवृत्तित्वादिति । मैवं । सर्वपरिमाणा
नामप्याकाशेसत्वात्परमाणुनाचघटांशस्यैवसंयोगात् । तथाहि । विशेषशक्त्यानिर्भेदमप्याकाशमनंतांशोपेतं । तत्रान
वधिकौपरिमाणोत्कर्षापकर्षौव्यवस्थयावर्तेते । ततश्चघटोवितस्तिपरिमाणेनैवाकाशेनसंयुज्यते । स्वयंचतत्परिमाणइति

कोदोषः । घटांशएवपरमाणुसंयोगोवर्तते । नघटइतिकथंघटस्यपरमाणुता । तर्ह्याकाशप्रदेशाएवाल्पाल्पतरदेशसंयोगिनइति
तएवतत्तत्परिमाणाःस्युर्नाकाशमितिचेन्न । तेषामप्याकाशात्मकत्वात् अन्यथासंयोगस्यप्रदेशवृत्तित्वंनस्यात्व्याघातादिति ।
कालादौपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानंत्यमुपपाद्योपसंहरति ॥ [२५।९]अंतंइति । क्वचित्कालादौत्रये । यद्वानुमानदूषणोपसंहारोयं ।
ततश्चकालातीतत्वदृष्टांतदोषावपरिहार्याविति । कालाकाशेश्वरेषुपरिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानंत्यमस्तीत्युक्तं । नकेवलंतेष्वेव ।
किंतुप्रकृत्यादौसर्वगतेपरममहतिद्रव्यांतरेपीत्याह ॥ [२५।९]उभयेति ॥ तस्मादिति । कालादिषूक्तन्यायात् । मुख्यंमहत् । पर
ममहत् । यदिकालादेरप्यानंत्यंस्यात् । कथंतर्हिसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यानंत्यंब्रह्मणोलक्षणत्वेनोच्यते । नह्यतिव्याप्तंलक्षणंभव
तीत्यतआह ॥ [२५।१०]तश्चेति । परमितिकेवलार्थे । यद्यपिकालादिकमप्यनंतंतथापिब्रह्मैवतत्अनंतमित्युच्यते । कुतःसाक्षात्परा
नपेक्षयानंतत्वात् । अपराधीनत्वापेक्षयेतियावत् । पक्षांतरमाह ॥ [२५।१०]सर्वेति । नास्यांश्रुतावानंत्यमात्रंलक्षणत्वेनोच्यते । किंतु
देशतःकालतोगुणादितश्च । तादृशंचब्रह्मैवेतिनदोषः । यथोक्तं । देशतःकालतश्चैवगुणतश्चत्रिधाततिः । सासमस्ताहरेरेवनह्य
न्येपूर्णसद्गुणाइति । पक्षांतरमन्वाचिनोति ॥ [२५।१०]संदेति । पूर्वेणैवसंबंधः । तथाचकालक्षणेषुदेशतोनंतेष्वपिनातिव्याप्तिरिति ।
परमाणावपिपरिमाणापकर्षतारतम्यविश्रांतिर्नास्तीत्युक्तं । तदसत् । परिमाणस्यद्रव्याश्रयत्वात् । परमाणुतोप्यपकृष्टपरिमा
णाश्रयस्यद्रव्यस्याभावात् । मैवं । परमाणुभागानांसत्त्वात् । नचतेषुविश्रांतिः । तेषामपिभागसत्त्वात् । अविश्रांतभागपरंपरा
कुतःसिद्धेत्यतःसाक्षिणेतिवक्तुंसाक्षीनामप्रमाणमेवनास्तीतिवदतोबाधकंतावदाह ॥ [२५।१०]यंदीति । साक्षीनाममानंयदिनेष्यते

तदाक्षजादेर्ज्ञानस्यमानत्वं । चशब्दाद्बहिराकाशादिकंअंतःसुखादिकंचकेनप्रमाणेनगम्यते । नकेनापि । तद्ग्राहकस्यप्रमाणां
तरस्याभावात् । नचतन्माभूदितिवाच्यं । तद्व्यवहारविलयप्रसंगादिति । नन्वस्तुसाक्षिणमनंगीकुर्वाणस्येदंबाधकं । साधकं
तुकिमित्यतआह ॥ स्वयं[२५।११]भातंइति । यस्तुस्वयंप्रकाशमानेपिसाक्षिणिविप्रतिपद्यतेसोक्षजादेर्मानत्वंसप्रमाणकंवस्तुत्वात्घटव
दितिप्रसंगसूचितेनानुमानेनबोधनीयः । प्रसक्तप्रतिषेधश्चवक्ष्यमाणन्यायेनभविष्यति । धर्मिग्राहकप्रमाणेनैवसिद्धेःनतत्प्रामा
ण्येपृथक्प्रमाणंवक्तव्यं । अतएवमानमित्युक्तं । नसाक्षिणोनभ्युपगमेप्यक्षजादिज्ञानप्रामाण्यमप्रामाणिकंप्रसज्यते । प्रवृत्ति
सामर्थ्येनतज्जातीयत्वेनवानुमानेनतत्सिद्धेरित्यतआह ॥ [२५।११]अनवस्थेति । अन्यथासाक्षीतरप्रमाणवेद्यत्वांगीकारे । तर्हि
साक्षिप्रामाण्यमप्यन्येनग्राह्यमित्यनवस्थैवेतिचेन्न । तस्यस्वप्रकाशत्वादिति । तदिदमुक्तं । स्वयंभातइति । किमतोयद्येवंसा
क्षीनामप्रमाणमस्तीत्यतआह ॥ [२५।११]अंतंइति । साक्षितइत्यर्थः ।सर्वपदार्थानांपरमाणोस्तद्भागानांचेत्यर्थः । सत्येवेतिसिद्धमितिशे
षः । यद्वासर्वपदार्थानामित्यनेनानुमानमपिसूचयति । परमाणुःसभागःपदार्थत्वात्घटवदिति । नचाश्रयासिद्धिः । धर्मिग्रा
हकविरोधोवा । साक्षिणापरमाणुसिद्धेरुक्तवात् । तेनचसभागतयैवसिद्धेः । नचैवमनुमानवैयर्थ्यं । प्रमाणसंप्लवांगीकारात् ।
सभागत्वमात्रेविप्रतिपन्नंप्रतिसार्थक्याच्च । अनुमानांतरमाह ॥ [२५।११]सर्वदेति । युगपदित्यर्थः । सर्वदिक्षुस्थितैर्द्रव्यैःसंबंधात्सं
योगादपिभागाःसंतीत्यवगम्यते । यद्यपिसभागत्वमात्रसाधनेसंयोगित्वमात्रंप्रयोजकं । गगनादीनामपिभागांगीकारेणव्यभि
चाराभावात् । तथापिबहुभागसाधनायविशेषणोपादानं । तथाहि । परमाणुर्दशभागवान्युगपद्दशमूर्तसंयोगित्वात्पटवदिति ।

ननुद्रव्यत्वेनैवालंकिंसंयोगित्वेन। (हेतूच्छित्तिरूप)विपक्षेबाधकसूचनार्थमितिब्रूमः। तथाहि। अस्तितावत्परमाणोःपरमा
ण्वंतरसंयोगः। अन्यथाद्व्यणुकाद्यारंभानुपपत्तेः। नचैकेनैवेतिनियमः। कारणाकारणसंयोगजसंयोगप्रक्रियायामेकैकस्यपर
माणोःसजातीयविजातीयपरमाणुद्वयेनयुगपत्संयोगस्योररीकृतत्वात्। पाषाणादिमध्यवर्तिनःपरमाणोःपरितोवस्थितैःपर
माणुभिःसंयोगाभावानुपपत्तेश्च। नचमूर्तानांयुगपदेकदेशावस्थानंसंभवति। प्रदेशवर्तिनश्चसंयोगाः। साक्षिसिद्धत्वात्।
घटादौतद्दर्शनेनपरमाणावप्यनुमानाच्च। तथाचयदिपरमाणुरनेकांशोनस्यात्। तदायुगपदनेकैर्नसंयुज्येतेति। ननुसंयोगस्य
प्रदेशवृत्तित्वंनामस्वात्यंताभावसमानदेशत्वमेव। नतुघटसंयोगोघटावयवेवर्ततइति। तत्कथंभागाभावेसंयोगानुपपत्तिरि
ति। मैवं। प्रत्यक्षादिसिद्धस्यावयववृत्तित्वस्यपरित्यागेनाप्रामाणिकव्याहतांगीकारस्यानुचितत्वात्। वक्ष्यतेचैतत्। ननुपर
माणुःसावयवइतिस्वव्याघातस्यमुख्यमुदाहरणं। योहिसर्वतोपकृष्टोयतःपरमाणुर्नास्तितंपरमाणुमाचक्षते। तस्यचसावयवत्वे
ऽवयवितोऽवयवानामपकृष्टपरिमाणत्वावश्यंभावात्कथंनव्याहतिरित्यतआह॥ [२५।१२] अविभागइति। स्यादयंविरोधोयदीदंपर
माणुपदप्रवृत्तिनिमित्तंस्यात्। नचैवं। सावयवतयासाक्षिसिद्धेतदसंभवात्। किंत्वविभागःपरमाणुता। परमाणुशब्दप्रवृत्ति
निमित्तं। तथाचकुतोव्याघातइति। नन्वविभागइतिकथमिदंविज्ञायते। सर्वथाविभागलक्षणगुणाभावइतिचेन्न। गुणादेर
पिपरमाणुत्वप्रसंगात्। द्रव्यत्वेसतीतिविशेषणाददोषइतिचेत्न। असंभवात्। यत्किंचिद्विभागाभावाभिप्रायेमेरुमंदरयो
रप्यणुत्वप्रसंगात्। अवयवविभागाभावोभिमतइतिचेन्न। गगनादेरपिपरमाणुत्वापत्तेः। अवयवनाशादेवनष्टस्यावयवि

नोपितदापत्तेरिति । मैवं । यस्यविभिन्नावयवेषुसत्स्वपितेषांविभागोनकदापिभवितुमर्हतिसपरमाणुरितिव्याख्यानात् ।
एतेनावयवपरंपराविं(श्रांत्यभा)श्रमाभावेऽनवस्थेत्यपिनिरस्तं । मूलक्षयाभावस्यसूचितत्वात् । यद्वाविभज्यतेविभिद्यते
इतिविभागः । तदभावःपरमाणुतेति । यतःस्वावयवंविनास्वतंत्रमनवयवरूपमपकृष्टपरिमाणं(वस्तु)नास्तिसपरमाणुरिति
यावत् ॥ ७ ॥ नन्वेवमवयवपरंपराविश्रांत्यभावेऽनंतावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरयोःपरिमाणाविशेषःस्यात् ।
नचकारणसंख्याऽविशेषेपितत्परिमाणप्रचयविशेषात्सर्षपमहीधरयोःपरिमाणविशेषइतिवाच्यं । अवयवानंत्यसाम्येतयोरप्य
नुपपत्तेरिति । उच्यते । किमयंप्रसंगः । उतानुमानं । आद्येह्ययमर्थः । यदिसर्षपमहीधरावविश्रांतावयवपरंपरौ
स्यातांतदानंतावयवारब्धौप्रसज्येयातां । तथाचसमपरिमाणौभवेतामिति । तत्रोभयत्रापिव्याप्त्यभावः । यदवि
श्रांतावयवपरंपरंतदनंतावयवारब्धं । यच्चैवंतत्तुल्यपरिमाणमितिकिंनामभवतोपलब्धं । किंचावयवपरंपराविश्रांत्यभावे
तेसर्वेपिसंभूयानंताःस्युः । सर्षपमहीधरारंभकाणामानंत्यंतुकुतः । अतएवद्वितीयप्रसंगस्यापादकासिद्धिः । एतेनाव
यवपरंपराविश्रांत्यभावेसमसंख्यावयवारब्धत्वं ततश्चावयवपरिमाणादिविशेषाभावेपरिमाणाविशेषःस्यात् इत्यपिपरास्तं ।
व्याप्त्यसिद्धेः । समसंख्यावयवारब्धत्वासिद्धेश्च । द्वितीयेत्विदमुक्तंस्यात् । सर्षपमहीधरौनानंतावयवारब्धौ ।
विसदृशपरिमाणत्वात् । विमतौनाविश्रांतावयवपरंपरौ अनंतावयवानारब्धत्वादिति । आद्येसिद्धसाधनं । नहिस
र्षपादेरवयवपरंपराविश्रांत्यभाववादिनानंतावयवारब्धत्वमंगीकृतं । किंतुसंभूतानामनंतत्वं । तदभावसाधनेमांप्रतिदृष्टां

ताभावः । गुणादौसाधनाभावात् । द्वितीयस्त्वप्रयोजकतेति । स्यादेतत् । सर्षपावयवपरंपरायानिरवधिकत्वे
मूर्तानांसमानदेशत्वानुपपत्तौसर्षपावयवैर्जगतिव्याप्ते विश्वव्यापीसर्षपःस्यादितिमहीधरस्यानवकाशएवेत्यापादनार्थइतिचे
त् । न । पार्थिवपरमाणूनामनंतत्वेपिमूर्तांतरावकाशदर्शनात् । सर्षपोयावंतंदेशमवष्टभ्यवर्तमानोदृश्यतेतावत्येवानव
धिकायाअपितदवयवपरंपरायाअवस्थानाच्च । अतएवह्याकाशादीनामप्यनवधिकामंशपरंपरामुपेत्यतत्रपरिमाणापकर्षानंत्य
मुपपादितं । ननुमाभूत्साक्षात्सर्षपमहीधरारंभकाणांसमसंख्यत्वं तथाप्यवयवपरंपरायाविश्रांत्यभावेसंभूतावयवानांसमसं
ख्यत्वात्परिमाणभेदोनस्यादि(त्युच्यतइति)तिचेत् । न । आनंत्येपितारतम्यसंभवात् । अनंताहिपार्थिवपरमाणवोनंताश्चां
त्यविशेषाः । नचतेसमसंख्याः । तथासत्याप्यपरमाणुषुतदभावापातात् । तथासर्वकल्पेषुसंसारिणोनंताः । तथाप्यपवर्गवशा
त्तारतम्यमुपेयमेव । एवमनेकमुदाहरणमिति ॥ ७ ॥ यदेतत्सूत्रकृतापरिमाणासमवायिकारणविषयेदूषणमुक्तं । तदुपलक्षण
मात्रं । अन्यत्राप्यसमवायिकारणेस्वयंदूषणान्यूहनीयानीत्याशयवान्द्रव्यासमवायिकारणसंयोगविषयेन्यथाप्रतिपत्तिंनिराक
रोति ॥ [२५।१३] तत्संयोगादिति । अवयवसंयोगोद्रव्यासमवायिकारणमितिवदंतोपिवैशेषिकादयःपरमाणुकार्योत्पत्तौद्वयोरेव
सजातीययोरेवपरमाण्वोरेवसंयोग(स्यासमवायिका)स्यकारणत्वमित्याद्याचक्षते । तदश्रद्धेयं । किंनामतेषांकारणानामनियता
दुक्तनियमरहितात्संयोगात्पदार्थानांद्रव्याणांजनिर्भवेत् । किंचित्कार्यंद्वयोःपरमाण्वोःसंयोगादुपजायते । तद्व्यणुकमुच्यते ।
कदाचित्त्रयाणांतत्त्र्यणुकंचतुर्भिःपरमाणुभिरारब्धंतच्चतुरणुकं । एवमन्यदपि । तथाकिंचित्सजातीययोःपरमाण्वोःसंयोगा

त्किंचिद्विजातीययोः । एवंकिंचित्परमाण्वोरेवसंयोगात्किंचित्परमाणुद्व्यणुकयोरित्यादि । एवंद्व्यणुककार्योत्पत्तावप्यनियमोद्रष्ट
व्यः । कुतइतिचेत् । उक्तनियमेप्रमाणाभावादित्याह ॥ [२५।१३] द्वयोरेवेति । तुशब्दोविशेषार्थः । तेनसजातीययोःपरमाण्वोरितिनि
यमोलभ्यते । संयोगआदिकार्यस्यासमवायिकारणमितिशेषः । केनप्रमाणेनेत्याक्षेपे । उपलक्षणमेतत् । त्रयाणामेवद्व्यणुकानामि
त्यपिद्रष्टव्यं । ननुसावयवस्यानेकसंयोगःसंभवति । परमाणुस्तुनिरवयवइतिद्वयोरेवेतिनियमसिद्धिरित्युक्तोत्तरं । निरवयव
त्वेद्वयोरपिसंयोगोनसंभवति । संयोगस्यांशवृत्तित्वात् । ननुसजातीयसंयोगएवारंभकइतिनियमोननिष्प्रमाणकः । परमाणुका
र्येगंधाद्युत्पत्तेरेवतत्रप्रमाणत्वात् । तथाहि । पार्थिवाप्यपरमाणुभ्यांयद्येकंकार्यमुत्पद्येत । तदातदगंधमस्नेहमापद्येत । पार्थिवतै
जसाभ्यामुत्पन्नमगंधमरूपमापद्येत । एकस्यगंधादेरनारंभकत्वात् । अतोगंधाद्युत्पत्त्यैवसजातीयसंयोगस्यारंभकत्वसिद्धिरित्य
तआह ॥ [२५।१३] कारणस्येति ॥ तेनेति । द्वयोरेवेतिनियमाभावेनेत्यर्थः । स्यादेतद्विजातीयारंभकत्वेबाधकं । यदिद्वयोरेवपरमा
ण्वोःसंयोगःकार्यारंभकइतिनियमःप्रमाणवान्स्यात् । नचैवं । तथाचबहूनांपरमाणूनांविजातीयानांसंयोगात्कार्यारंभेकारण
गतागंधादयोगुणाः(सद्वितीयाः)सजातीयाःसंतःकार्यगाःकार्यगतगंधाद्यारंभकाअपिभवेयुःकोदोषः । नन्वनियमवादिनाद्व
यसंयोगस्यारंभकत्वंतावदिष्यते । तत्रविजातीययोरारंभकत्वेकार्येगंधाद्यनुत्पत्तिःप्रसज्यतइतिचेन्न । एकैकस्यापिगंधादेरारं
भकत्वेबाधकाभावात् । अपेक्षणीयांतराभावात् । संततोत्पत्तिप्रसंगोबाधकइतिचेन्न । कार्यद्रव्योत्पत्तेरपेक्षणीयत्वात् । स
मवायिकारणाभावेकार्यानुत्पादात् । अन्यथानेकगंधाद्यभ्युपगमेपिसमानोदोषः । तदिदमुक्तंकार्यगाइति । एतच्चपरमतरी

त्योक्तं । वस्तुतस्तुयतःकारणान्येवकार्याकारेणोत्पद्यंतेतेनकारणगुणाएवकार्यगाभवेयुः । ततश्चविजातीयारंभकत्वेकोदोषः । एवंतर्हिपृथिवीत्वादिजातिसंकरःस्यादितिचेत् । ततःकिं । व्यवहारलोपःस्यादितिचेन्न । वैशेष्यात्तुतद्वादइतिपरिहरिष्यमाणत्वात् । तथापिसंप्रतिपन्नसजातीयारब्धकार्यदृष्टांतेनविप्रतिपन्नानामपिसजातीयारब्धत्वमनुमास्यतइतिचेन्न । विजातीयारंभकत्वस्यसाक्ष्यादिप्रमाणसिद्धत्वेनबाधात् । स्यादेतत् । यदिबहूनांपरमाणूनांसंयोगस्यारंभकत्वंस्यात् । नचैवं । आरंभकसंख्यापकर्षतारतम्यंक्वचिद्विश्रांतं । तारतम्यत्वात् । परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानेनारंभकसंख्यापकर्षस्यक्वचिद्विश्रांतिसिद्धावेकस्यारंभकत्वेसंततोत्पत्त्यादिप्रसंगात्त्र्यादिकल्पनेगौरवाद्व्योरेवपरमाण्वोःसंयोगोद्रव्यारंभकइतिनियमसिद्धिरित्यतआह ॥ २५।१३ तारतम्येनेति । यतःकारणात्तारतम्येनसर्वेप्यर्थामहांतश्चाणवश्चसमर्थिताः । ततःपरिमाणतारतम्यवदितिदृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वाद्द्वयोरेवतुसंयोगइतिकेनावसीयतइतिसंबंधः । किंचानेनैवन्यायेनद्व्यणुकद्वयसंयोगस्याप्यारंभकत्वंकिंनेष्यते । बहुत्वाभावेकार्येमहत्त्वानुपपत्तिप्रसंगादितिचेत् । न । यतस्तारतम्येनसर्वेपिमहांतश्चाणवश्चसमर्थिताः । तेनद्व्यणुकमहत्त्वात्तदुत्पत्त्युपपत्तेः । परमाणुद्वयारब्धकार्यदृष्टांतेनसर्वत्रानुमानेतिप्रसंगइति ॥ ७ ॥ अस्त्वेवमुक्तनियमेषुप्रमाणाभावस्तथाप्यनियमसृष्टौकिंमानमितिचेत् । साक्षीतावत् । लोष्ठादिकार्याणामनियतसंख्यैर्विजातीयैर्विसदृशैश्चारंभदर्शनेनानुमानंच । आगमाश्चात्रबहुलंभवंति । तद्दर्शनंभ्रांतिरितिचेत् । किंनियमग्राहकप्रमाणाविरोधादेवमुच्यते । उतकेवलयावैशेषिकादिकल्पनया विरोधात् । आद्यंदूषयति ॥ नचेति । सजातीयाभ्यामेवद्वाभ्यामेवपरमाणुभ्यामेवेत्यादिनियमवत्यांतत्रो

क्तसृष्टौतुमानंनास्ति । यत्साक्ष्यादिसिद्धस्यास्मदभिमतसृष्टिप्रकारस्यबाधकंस्यात् । तथाचोक्तं(प्राक्) । द्वितीयंदूषयति ॥ केवलेति । निर्मूलेत्यर्थः । साक्षीत्युपलक्षणं । अस्यअनियमारंभस्य । कल्पनामात्रस्यप्रामाणिकनिवारकत्वेतिप्रसं(गइति)गादितिभावः । अत्रतत्प्रोक्तसृष्टावितिसामान्यतोवदतान्यदपितत्कल्पितमप्रामाणिकमितिसूचितं । तथाहि । प्रकृतेर्महान्महतोहंकारोहंकारात्क्रमेणाकाशादीनिमहाभूतानीत्येतांश्रुत्यादिप्रसिद्धांप्रक्रियामपहायवाय्वादीनांचतुर्णामन्योन्यानपेक्षैवसृष्टिर्व्युत्क्रमेणचाभिहिता । विनैवबाधकेनाकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादिपंचमीभाक्तीस्वीकृता । अत्यंतासतएवचजनिरंगीकृता । सर्वापिसृष्टिःसमवाय्यादिकारणत्रयाधीनाभ्युपगता । तत्रसमवायिकारणंसमवायाप्रामाणिकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादयुक्तं । अतएवासमवायिकारणमपि । तदधीननिरूपणत्वाच्चतल्लक्षणस्य । समवायिनिमित्तयोरतिव्याप्तेश्च । तथाहि । तंतुपटयोरुत्पन्नस्यद्वित्वस्यपटःसमवायिकारणं । सचाद्वित्वसमवायिकारणेतंतौसमवेतत्वात्समवायिकारणप्रत्यासन्नः ॥ समवायिकारणतयावधृतसामर्थ्यश्च । शरीरात्मनोरुत्पन्नस्यद्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिर्निमित्तं । साचद्वित्वसमवायिकारणात्मसमवेतत्वान्निमित्तत्वाच्चोक्तलक्षणसंपन्ना । समवायिकारणप्रत्यासन्नतयासामर्थ्यावधारणमभि(हि)मतं । नचतथाप्रकृतइतिचेत् । तथापिव्याप्यबुद्धेर्व्यापकबुद्धिंप्रतिविषयबुद्धेर्धर्माधर्मयोश्चसुखदुःखेप्रत्यसमवायिकारणत्वापत्तेः । नह्यन्यगतंव्याप्यबुद्ध्याद्यन्यगमतस्यव्यापकबुद्ध्यादेर्निमित्तंभवति । आत्मनिप्रदेशभेदान्नेतिचेन्न । आद्यादिशब्दानांद्वितीयादिशब्दासमवायिकारणत्वाभावापत्तेः । एकाकाशगतत्वेनतत्संभवेप्रकृतेपिसमानं । एवमन्यत्राप्यतिव्याप्तिरूहनीया ।

संकेतोयमाचार्यस्य । अतोनातीवात्रनिर्बंधःकरणीयइतिचेत् । एवंतर्हिहिनिर्मूलेयंप्रक्रियेतिसिद्धमेव । पाकजप्रक्रियांचाप्रामा
णिकीमंगीकुर्वंति । त(त्र)च्चवक्ष्यतइत्यलं ॥ ७ ॥ ननुपरमाणुद्व्यणुकेएवतावन्नसाक्षिसिद्धेकुतस्तदीयारंभप्रकारः । तत्कथमुक्तं
साक्षिमितस्येति । तत्राह ॥ [२५।१४] यदीति । एतदितिपरमाण्वादिकं । तर्हितदप्रामाणिकमेवापद्यतइतिशेषः । स्यादेतत् । यद्यपि
महत्त्वाभावात्नपरमाण्वादिकंचक्षुरादेर्गोचरः । बहिरस्वातंत्र्यान्मनसोपि । आगमादितुनानुमानाद्भिद्यते । भेदेप्यतींद्रियेसंके
तानुपपत्तेर्नागमस्यविषयः । तथाप्यनुमानंतत्र(प्रमाणं)भविष्यति । तत्कथंपरमाण्वादेःसाक्षिवेद्यत्वाभावेऽप्रामाणिकत्वापत्ति
रित्यतआह ॥ [२५।१४] नेति । कथमितिचेत् । किंपरमाण्वादिकमेवपक्षीकृत्यतत्साध्यते । उतान्यत् । आद्येतत्प्रमाणांतर(तः)सिद्धं
नवा । पक्षद्वयेदोषमाह ॥ [२५।१४] पक्षीकर्तुमिति । सिद्धत्वेपक्षलक्षणाभावादसिद्धत्वेन्यायाविषयत्वात्परमाण्वादेःपक्षीकर्तुमशक्य
त्वात्तत्पक्षीकारेणानुमादूरनिरस्तेति । ननुपक्षीकरणासंभवेकथमनुमानानुपपत्तिरित्यतआह ॥ [२५।१५] यत्रेति । यथातथेत्यध्याह
र्तव्यं । यत्रयद्विषये । विषयंदेशं । यथाहिविषयप्राप्तेःपदन्यासःकारणं । स्थाण्वस्थाणुसंयोगस्यास्थाणुक्रियाहेतु(क)त्वात् । अ
तःपदन्यासाभावेविषयप्राप्तिरपिनास्ति । तथानुमोत्पत्तौपक्षीकरणंकारणं । नहिपर्वतादिर्वावन्ह्यादिर्वानुमानस्यविषयः । किं
तुतत्संबंधः । नचसंबंधितानेनविनासंबंधिज्ञानंसंभवति । अतःपक्षीकरणाभावेनानुमानोत्पत्तिःसंभवतीति । द्वितीयमपिनिरा
करोति । पक्षीकर्तुमिति । द्व्यणुकंहिपक्षीकृत्यपरमाणुरनुमातव्यः । कार्यमेवात्रप्रमाणमित्युक्तत्वात् । तच्चेदानीमप्यसिद्धमितिप
क्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुतएवतत्कारणपरमाण्वनुमाभवेत् । अनुमितंद्व्यणुकंपक्षीकृत्यपरमाणुरनुमास्यतइतिचेत् । न । तदपि

हिपरमाणुंपक्षीकृत्ययदिसाध्यतेतदोक्तएवदोषइत्याह । पक्षीकर्तुमिति । अद्याप्यसिद्धस्यपरमाणोःपक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कु
तएवतत्कार्यद्व्यणुकानुमाभवेत् । नन्वणुपरिमाणतारतम्यंक्वचिद्विश्रांतंपरिमाणतारतम्यत्वान्महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनु
मानेनपरमाणुसिद्धिर्भविष्यतीतिचेन्न । विकल्पानुपपत्तेः । अणुपरिमाणशब्देनकिंपरिमाणापकर्षोभिधीयते । किंवा
परमाणुपरिमाणं । यद्वाद्व्यणुकपरिमाणं । यदिवोभयपरिमाण । नाद्यःदूषितत्वात् । उत्तरपक्षत्रयंदूषयति ॥ प
क्षीकर्तुमिति । परमाणुद्व्यणुकयोरसिद्धौतत्परिमाणस्याप्यसिद्धेः । एकैकत्रतारतम्यस्याभावाच्चेतिभावः । यदिदंजा
लसूर्यमरीचिस्थंसर्वतःसूक्ष्मतममुपलभ्यतेतत्त्र्यणुकमित्युच्यते । तदिदंमहत् । चाक्षुषद्रव्यत्वात् । घटवत् । कार्यंच
महत्त्वेसतिचाक्षुषत्वात् । महत्त्वेसतिक्रियावत्त्वाद्वा । सावयवंच । कार्यद्रव्यत्वात् । तदवयवाश्चद्व्यणुकनामानः ।
तेपिकार्याःसावयवाश्चमहद्द्रव्यारंभकत्वात् । तंतुवत् । यश्चतदवयवःसएवपरमाणुः । तदवयवकल्पनायांप्रमाणाभा
वाद्बाधकसद्भावाच्च । अतोनुमानेनैवपरमाणुद्व्यणुकसिद्धिरित्यतआह । पक्षीकर्तुमिति । प्रत्यक्षस्यत्र्यणुकस्यैवपरमाणुत्वसं
भवेनतत्कार्यत्वसावयवत्वसाधनायपक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुतएवद्व्यणुकपरमाण्वोरनुमाभवेत् । महत्वात्कथमसौपरमाणुरिति
चेन्न । महत्वासिद्धेः । चाक्षुषद्रव्यत्वात्तत्सिद्धिरितिचेन्न । कस्यचिदमहतोपिचाक्षुषत्वेबाधकाभावात् । महत्त्वंचद्रव्यचाक्षुष
तायांकारणमितिचेत् । सत्यं । क्वचिदन्यदपिकारणंकल्पयिष्यते । गौरवंतथासतिस्यादितिचेन्न । धर्मिकल्पनातोधर्ममात्रक
ल्पनायालघुत्वात् । अस्तुवामहत्त्वं । तथाप्यणुत्वेनतस्यसमावेशेकोविरोधः । कार्यत्वसाधनंचाप्रयोजकं । महतोप्यात्मनः

प्रत्यक्षत्ववच्चाक्षुषत्वोपपत्तेः । परममहत्त्वाभावेनक्रियासंभवाच्च । महत्त्वस्यकारणबहुत्वंकारणमितिचेन्न । नित्यत्वोपपत्तेः ।
चाक्षुषमहत्त्वान्नेतिचेन्न । बाधकाभावात् । अतएवकार्यद्रव्यत्वमसिद्धं । संतुवातदवयवास्तएवपरमाणवइतितेषांपुनरवयव
साधनायपक्षीकर्तुमशक्यत्वात्कुतएवानुमाभवेत् । ननुमहद्द्रव्यारंभकत्वात्तेपिसावयवाएवेतिचेन्न । निरवयवस्यमहद्द्रव्यारंभ
कत्वेबाधकाभावात् । बहुत्वेनैवमहत्त्वारंभोपपत्तेः । द्रव्यारंभेसावयवत्वस्यानुपयोगात् । संतुवाद्व्यणुकावयवास्तेपिकुतःपर
माणवः । महद्द्रव्या(रंभका)रंभकत्वेनतेषामपिसावयवत्वानुमानात् । अनवस्थाबाधिकेतिचेत् । न । तदवयवानांतदवयवा
वयवानांवानिरवयवत्वेनतद्विश्रांतेः । कथंचेयमनवस्थादूषणं । मेरुसर्षपादीनांसमपरिमाणत्वापत्तिस्तुदूषिता । आदिकार्या
नुत्पत्तिरितिचेन्न । सावयवस्यैवनित्यत्वोपपत्तेः । यथोक्तं । अविभागःप(राणु)रमाणुतेति ॥ ७ ॥ एवंपरमाणुद्व्यणुकयोरनु
मानतःसिद्धिमपाकृत्यप्रसंगादाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानंत्यस्यानुमानिकत्वंनयुज्यतइतियदुक्तंतत्प्रपंचयति ॥ देशांतरेति ।
योयंयोजनादिपरिच्छिन्नोदेशःसंप्रतिपन्नःसस्वतःस्थूलेनदेशांतरेणयुक्तःदेशत्वाद्धस्तादिदेशवदित्याद्यनुमानैःखल्वाकाशादिप
रिमाणोत्कर्षानंत्यंसाधनीयं । तएतेदेशांतरादिशब्दादेशांतरादिसाधकानुमानप्रयोगाः । शशश्रृंगादिशब्दवच्छशश्रृंगादि
साधकानुमानप्रयोगैस्तुल्यंवर्तंते । अनेनैवप्रकारेणशशश्रृंगादिकमप्यनुमातुंशक्यतइतियावत् । शब्दमात्रमेवैतत् । नत्वनु
मानमितिसूचयितुंशब्दाइत्युक्तं । नकेवलमाकाशादीनांपरिमाणोत्कर्षानंत्यानुमानंप्रतिपक्षपराहतं । अपितुसंप्रतिपन्नानिसर्वे
श्रृंगाणिश्रृंगांतरवंतिश्रृंगत्वाद्गोश्रृंगवत् । विमताःसर्वेपुत्राःपुत्रांतरोपेताःपुत्रत्वाद्देवदत्तपुत्रवदितिशशश्रृंगादिसाधकानुमा

नाभाससमानयोगक्षेमंचेत्यर्थः । नवयमेवमाकाशादिपरिमाणोत्कर्षानंत्यमनुमिमीमहे । येनातिप्रसंगःस्यात् । किंतु विप्रतिपन्नो देशःस्वतःस्थूलेनसदृशेनसजातीयेनवाद्रव्यांतरेणयुक्तःदेशत्वात्हस्तादिदेशवत् । सोप्येवंसोप्येवं । एवंकालेप्यनुमातव्यं । नचैवंशशशृंगानुमानंशक्यं । तस्यात्यंतासतोनुपलभ्यमानस्यगवादिशृंगैःसादृश्यसाजात्ययोरभावात् । नचाकाशादेरप्येकैकत्वात्सादृश्याद्यभावः । औपाधिकभेदेनतदुपपत्तेरित्यतआह ॥ २५।१६ **सदृशंचेति** । संप्रतिपन्नदेशादिनासदृशंसजातीयं(चा)वास्मत्पक्षेगगनादिपरिमाणोत्कर्षानंत्यमभ्युपगच्छतांपक्षेकिमेवनभवति । किंतुभवत्येवेति । तथाचसंप्रतिपन्नदेशस्यततःस्थूलेनात्मनासदृशेनसजातीयेनचोपेतत्वस्यसिद्धत्वात्सिद्धसाधनतास्यात् । आकाशादिपरिमाणोत्कर्षानंत्यासिद्धेरर्थांतरताचेति । संप्रतिपन्नदेशस्येश्वरादिमत्त्वंबाधितंसंबंधाभावादितिचेन्न । देशांतरेणापिसंबंधाभावात् । एतेनशशविषाणादिसाधकानुमानेपिबाधाभिधानंपरास्तं । देशांतरानुमानेपिसाम्यात् । तदेवंपरमाणुद्व्यणुकयोराकाशादिपरिमाणोत्कर्षानंत्यस्यचसाक्षिसिद्धतामनंगीकृत्यकेवलानुमानवेद्यत्वस्वीकरणमनुपपन्नमित्युक्तं ॥ ७ ॥ एवमागममनादृत्येश्वरधर्माद्यनुमानमप्ययुक्तमितिप्रसंगादाह ॥ २५।१६ **येनैवेति** । अत्यसिद्धमित्यनेनागमानादरंदर्शयति । शशशृंगादेरित्यप्रामाणिकस्योपलक्षणं । एतच्चतत्रतत्रलेशतोदर्शितं । नशशशृंगाद्यनुमानप्रतिबंदीग्रस्तत्वमात्रेणैतेषामनुमानानामप्रामाण्यंयुक्तं । तथासतिधूमानुमानस्यापिअप्रामाण्यप्रसंगात् । तत्रापिहिशक्यतेवक्तुं । यदिधूमवत्त्वात्पर्वतोग्निमान्तदापशुत्वाच्छशोपिविषाणवान्स्यादिति । अथोच्येत । तुल्ययोगक्षेमत्वेहिप्रतिबंदीग्रहः । अन्यथातिप्रसंगात् । नचात्रतुल्ययोगक्षेमताधूमानुमान

स्यव्याप्त्यादिसामर्थ्यसहितत्वात् । शशशृंगाद्यनुमानस्यतदभावादिति । सममेतत्प्रकृतेपि । प्रस्तुतानुमानानामपिव्याप्त्यादि मत्त्वादित्यतआह ॥ प्रत्यक्षमिति । वाशब्दःसमुच्चये । अपिरनुमानसमुच्चयार्थः । नियामकोग्राहकः । मानमनुमानमान त्वोपयोगिनी । अन्याप्रत्यक्षाद्यगृहीता । संदिग्धमूलतःसंदिग्धाव्यभिचारत्वतः । अव्यभिचारोहिसाहित्यस्यव्याप्तित्वेमूलं । तत्रप्रत्यक्षगृहीताव्याप्तिर्यथाधूमस्याग्निना । आगमगृहीतायथा । ब्राह्मणोनहंतव्यइति । अनुमानगृहीतायथा । व्यतिरेकि प्रयोगे । एतदुक्तंभवति । प्रत्यक्षाद्यवधृतंहिव्याप्त्याद्यनुमानमानतांगं । नस्वसमयमात्रसिद्धं । संदि(ग्ध)ग्धाव्यभिचा(र)रि त्वात् । समयानांसंदिग्धमूलत्वाच्च । विद्यतेचधूमाद्यनुमानानांप्रमाणावधृतंव्याप्त्यादीतिनप्रतिबंदीग्रहमात्रेणतद्भंगः । नपरमाण्वाद्यनुमानानामितिप्रतिबंदीग्रस्तत्वादप्रामाण्यमेव । ननुव्याप्त्याद्यभावेकिंप्रतिबंदीग्रहेण । ततएवाप्रामाण्यसिद्धे रिति । सत्यं । प्रत्यक्षाद्यनवधृतव्याप्त्यादेरपिप्रामाण्येतिप्रसंगोवातदप्रामाण्येदृष्टांतोवाप्रतिबंदीग्रहेणद्योत्यतइत्यदोषइति । सत्यमेतत्प्रत्यक्षाद्यनवधृतैवव्याप्तिरनुमानप्रामाण्योपयोगिनीति । साचधूमानुमानवत्परमाण्वाद्यनुमानेष्वप्यस्त्येव । धूम स्याग्निनेवमहदारंभकत्वादीनांसावयवत्वादिनासाहित्यदर्शनादित्यतआह ॥ सहेति । नधूमादीनामप्यग्न्यादिभिःसहदर्श नमात्रेणव्याप्तिरवसीयते । येनमहदारंभकत्वादीनामपिसावयवत्वादिभिस्ततोवसीयेत । तथासत्यग्न्यादीनांधूमादिभिरपि व्याप्त्यध्यवसायप्रसंगात् । सहदर्शनमात्रस्यतत्रापिसत्वात् । व्यभिचारानुपलंभेसतिसाहित्यदर्शनंव्याप्त्यध्यवसायहेतुरितिचेत् । किंसकलदेशकालनिष्ठोनुपलंभःकिंवातद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । अस्मदाद्यशक्यत्वात् । नद्वितीयः । अतिप्रसंगादिति ।

२५।१८
कथंतर्हिव्याप्त्यध्यवसायःस्यादित्यतआह ॥ यदैवेति । अव्यतिरेकेसाध्याभिमतव्यतिरेकेणासत्त्वे । अस्यसाधनाभिमतस्यधर्मस्ययुक्तेर्व्याप्तिनिश्चयहेतुत्वेऽनवस्था(स्या)नात् । तद्व्याप्तेरपियुक्त्यंतरेणनिश्चेतव्यत्वात् । इत्यतउक्तं । तन्निर्धारितेति । व्याप्तिशब्दोध्याहार्यः । तेनप्रत्यक्षेणागमेनवानिर्धारितव्याप्तिकेत्यर्थः । अपरासाहित्यदर्शनमात्रनिबंधनानहि । अयमर्थः । नियतःसंबंधोहिव्याप्तिःनसंबंधमात्रं । नियमश्चव्यभिचाराभावः । अतःसाहित्यइवव्यभिचाराभावेपिप्रमाणप्रवृत्तौव्याप्तिसिद्धिः । नचैतदशक्यं । अनुमित्यनुदयेसर्वव्यवहारविलोपप्रसंगेनकार्यदर्शनादेवतत्सिद्धेः । प्रकारस्तुचिंत्यते । तत्रधूमस्याग्निनासंबंधस्तावत्प्रत्यक्षेणावगम्यते । परिचितदेशकालयोर्व्यभिचारश्चनावगम्यते । देशांतरादिगतेतुव्यभिचारेसंदेहोऽवशिष्यते । सचनतावद्व्यभिचारचिह्नदर्शनजन्यः । किंतुभूयःसहचरिततयादृष्टाअदृष्टव्यभिचाराअपिधर्माःव्यभिचारिणोदृष्टाः । धर्मश्चायमित्येवमुत्पद्यते । तत्रयद्ययमेतत्सहवृत्तिस्वभावस्तदान्यत्रापिसहैववर्तेत । स्वभावस्यानपायात् । यदिचासहवृत्तिस्वभावस्तदात्रापिनसहवर्तेत । असहवृत्तिस्वभावस्यापिसहवृत्तिर्निमित्तांतरायत्ताचेत्तदत्रोपलभ्येत । सहवृत्तिस्वभावस्यापिनिमित्तांतराद्व्यभिचारोभविष्यतीतितुनिर्बीजाशंकानोदेत्येव । सर्वव्यवहाराभावप्रसंगात् । तदेवंमीमांसासहकृतंप्रत्यक्षंधूमस्याग्निसंबंधंगृह्णद्व्यभिचाराभावमप्याकलयतीतिव्याप्तिमवधारयत्येव । अनुमानागमाभ्यांतुव्याप्तिग्रहप्रकारःसु(गम)ग्रहएवेति । नन्वनेनैवन्यायेनमहदारंभकत्वादीनामपिव्याप्तिनिश्चयसंभवात्कथंपरमाण्वादावनुमानाप्रवृत्तिरितिचेत् । न । पक्षेतरत्वस्योपाधित्वसंभवेनव्यभिचाराभावानिश्चयात् । अथतस्योपाधित्वंनास्तीत्युच्येत । तदाबाधकमाह ॥ २५।१९ अन्य

सुधा० ||१२६||

थेति । पक्षेतरत्वस्योपाधितामनादृत्यप्रमाणांतरासहकृतेनैवानुमानेनपरमाण्वादिसिद्ध्यभ्युपगमइत्यर्थः । मधुरोरसोलवणा दिरसपंचकव्यतिरिक्तरसान्योन्याभाववान् । रसत्वाल्लवणवदित्याद्यनुमया । अनिष्टानिचसर्वाणिदहनशैत्यादीन्यापतेयुः । कुतः । यस्मादेवंविधानुमाकामचारिणी । ननुचसप्तमरसादेरनुपलंभादिबाधितत्वात्पक्षेतरत्वोपाधिदुष्टत्वमनुमानानामिति चेत्समंप्रकृतेपि । परमाण्वादेरप्यनुपलंभबाधितत्वात् । अयोग्यंतददितिचेत् । तुल्यंसप्तमरसादावपि । अनुमानप्रामाण्ये सप्तमरसादिसिद्धावयोग्यत्वंकल्प्यं । कल्पितेचतस्मिन्ननुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमितिचेत् । एतदपिताहृगेव । अनुपभोग्यस्यसप्तमरसादेःकल्पनेगौरवमितिचेत् । समाधिसाम्यं । प्रमिते नगौरवंदोषइत्येतदपिसमानं । तस्मात्परमाण्वादेः साक्षिवेद्यत्वमंगीकृत्यप्रतिबंदीमोचनीयेतिकथंनतस्यसाक्षिवेद्यत्वमिति ॥ ७॥ ॐ उभयथापिनकर्मातस्तदभावइतिसूत्रं । तत् नित्यमेवचभावादित्यागामिसूत्रव्याख्यानन्यायेनैवव्याख्यातंभविष्यतीतिमन्वानस्तदपहायहेत्वंतरेणवैशेषिकादिसमय मपाकुर्वंत्समवायाभ्युपगमाच्चसाम्यादनवस्थितेरित्येतत्सूत्रंव्याचष्टे॥ २५।३०। कार्येति । समवायईर्यतइतिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते। अनेनसमवायप्रतिपादकंपरेषामिहेतियतःकार्यकारणयोःससमवायइतिसूत्रमर्थतोनुवदति। अत्रकार्यकारणशब्दाववयव्यवयव वाचकौ । तौचोपलक्षणपराविति सूचनार्थश्चशब्दः । एवशब्दःसमवायस्येहप्रत्ययसिद्धत्वंसूचयति । तदेतत्स्वयमेवविवृणोति॥ २५।३०। गुणादेरिति । गुणादेःपंचकस्येतिगुणावयवक्रियासामान्यविशेषाणामित्यर्थः। चशब्देनगुण्यादिपंचकस्यचेतिसमुच्चिनोति। नगुणगुण्यादिकमभिन्नंभिन्नाभिन्नंवातत्किंसमवायेनेत्यतउक्तं । भिन्नस्यैवेति । तुशब्दोविशेषार्थः । न । ययोःकयोश्चिद्गुणगु

अ.२पा.२ अधि.६ ||३९४||

णिनोःसमवायःकिंत्वयुतसिद्धयोरेवेति । सगुणगुण्यादिस्वभावएवचेन्नपदार्थांतरसिद्धिरित्यतउक्तं । अन्यइति । ईर्यतेवैशे
षिकादिभिरतोपितद्दर्शनमयुक्तमितिशेषः । अयमर्थः । वैशेषिकादयोवयवावयविनोर्गुणगुणिनोःक्रियाक्रियावतोर्जातिव्य
क्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोरत्यंतभेदमभ्युपगम्यात्यंतभिन्नमेवसमवायाख्यंसंबंधमभ्युपगच्छंति । ततोप्यनुपपन्नभाषिणइति । न
नुचगुणगुण्यादीनामत्यंतभेदस्तावद्व्यपदेशभेदादिप्रमाणसिद्धः । अन्यथास्तंभकुंभादीनामप्यत्यंतभेदोनस्यात् । अस्तिचेहतं
तुषुपटइहपटेरूपमिहमूर्तेकर्मेहगविगोत्वमिहनित्यद्रव्येविशेषइत्यबाधितःप्रत्ययः । नचेहेदमितिप्रत्ययोविनातिरिक्तेनसंबंधे
नोपपद्यते । इहकुंडेबदराणीतिप्रत्ययस्यसंयोगपूर्वकत्वदर्शनात् । सचायमयुतसिद्धयोःसंबंधइतिसंयोगाद्भिद्यते । युतसिद्ध
योर्हिसंबंधःसंयोगः । द्रव्यमात्रवृत्तिश्च । तदेवंप्रमितस्यसमवायस्याभ्युपगमेकथमयुक्तवादित्वंवैशेषिकादीनामित्यतआह ॥
२५।२१
भिन्नत्वेति । भिन्नत्वसाम्यतइत्युपलक्षणं । इहप्रत्ययसाम्यतश्चेत्यपिद्रष्टव्यं । तस्यसमवायस्य । ताभ्यामवयवावयव्यादि
संबंधिभ्यांसहयोगःसंबंधः । एतदुक्तंभवति । इहतंतुषुपटइत्यादिप्रत्ययःसंबंधपूर्वकोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिहकुंडेबदराणीति
प्रत्ययवदितिसमवायमनुमिमानेनयोऽबाधितेहप्रत्ययःससंबंधपूर्वकइतिव्याप्तिरवश्यमंगीकरणीया । विद्यतेचेहतंतुपटयोस्स
मवायइत्यबाधितेहप्रत्ययः । तेनसमवायस्यापितंतुपटाभ्यांसमवायोभ्युपगंतव्यएवस्यात् । नचाभ्युपगम्यते । अतस्तत्रानैकां
तिकमनुमानमिति । ननुतंतुपटयोःसमवायःसिद्धोनवा । सिद्धश्चेत्किमुत्तरकालभाविनानैकांत्येन । नचेत्क्वानैकांत्यं । मैवं ।
आपाततःप्रतीतेसंबंधेव्यभिचारंदृष्ट्वापरावृत्तेरावश्यकत्वस्यविवक्षितत्वात् । नन्वत्रभिन्नत्वसाम्यंकिमर्थमुपन्यस्तं । नहिभिन्न

त्वंहेतूकृतमिति । सत्यं । अबाधितत्वद्योतनार्थंभिन्नत्वग्रहणं । विभिन्नवस्त्वभावेखल्विहप्रत्ययोबाधितःस्यात् । इहतंतुपट
योःसमवायइतिप्रत्ययोपिसंबंधपूर्वकएवतंतुपटसमवायस्यैतत्कारणत्वादितिचेन्न । आधाराधेयतयाप्रतीयमानयोःसंबंधस्यप
रेणसिसाधयिषितत्वात् । अन्यथास्थाणुश्येनयोःसंयोगइत्यत्रसमवायसिद्धिप्रसंगात् । इंद्रियार्थसन्निकर्षादिनासिद्धसाधन
तापत्तेश्च । नन्वनवस्थितेरितिसूत्रंकथं । इत्थं । यदिव्यभिचारपरिहारायसमवायस्यापिसमवायांतरमुपेयते । तदानव
स्थितिरिति । इहकेचित्समवायंप्रत्यक्षमाचक्षाणायतइतिचविषयसप्तमींव्याचक्षाणास्तत्स्थेम्न्नेनुमानमाचक्षते । तेषामिहप्र
त्ययस्यसंबंधपूर्वकत्वंनामतत्प्रतीतिपूर्वकत्वमेव । तन्मतेस्फुटैवानवस्था । येतुप्रत्यक्षतांनाभ्युपगच्छंति । संबंधस्यसत्तामा
त्रेणेहप्रत्ययकारणत्वमाहुस्तेषामवस्थितिःसिद्धांतस्तद्विरोधोनवस्थितिरित्यनवस्थितिशब्दोपसिद्धांतवाचीव्याख्यायते । यद्वेह
कुंडेबदराणीतिवत्संबंधस्यप्रतीत्यैवेहप्रत्ययकारणत्वादत्रापिप्रतीतिमापाद्यानवस्थैववक्तव्या । कुंडबदरसंयोगस्ययोग्यतयाऽ
वर्जनीयाप्रतीतिर्नेहप्रत्ययकारणमितिचेत् । कुतएषाकल्पना । सत्तामात्रेणेहप्रत्ययकारणत्वोपपत्तौप्रतीतेरपिकारणत्वक
ल्पकाभावादितिचेन्न । सत्यपिसंयोगेकुतश्चिद्व्यवधानादप्रतीयमाने नेहबुद्धिर्भवति । भवतिचासत्यपिसंयोगेतद्विपर्यया
दित्यन्वयव्यतिरेकयोःकल्पकत्वात् । स्वस्वामिभावादयोपिहिज्ञाताएवसंबंधनिमित्तव्यवहारहेतवोदृष्टानान्यथा । नतेसंबंधा
अद्विष्ठत्वादितिचेन्न । संयोगस्याप्यद्विष्ठतायावक्ष्यमाणत्वात् । किंचैवंसमवायोपिनसंबंधःस्यात् । तस्यानाश्रितत्वाभ्युपग
मात् । नन्वेवंतर्हिनानैकांत्यमनवस्थयैवबाधितत्वेनाबाधितेहप्रत्ययत्वस्यतत्रावृत्तेरितिचेन्न । अनवस्थायाःसाध्यबाधकत्वेन

साधनाबाधकत्वात् । साध्यबाधेनैवसाधनबाधनाभ्युपगमस्यव्याप्तिनिश्चयोत्तरकालीनत्वात् । तंतुपटयोःसमवायइतिप्रतीति
रपिसंबंधपूर्विकैव । किंत्वारोपितएवासौसंबंधइतिचेन्न । अनवस्थाऽनिस्तारात् । आरोपितसंबंधपूर्वकत्वंहिसंबंधारोपपूर्वक
त्वमेवप्रतीतौचेहानवस्थोक्तेतिकथं(तन्निस्ता)निस्तारः । किंचैवंवदतासत्तयैवसंबंधस्यकारणत्वमितिमतंत्यक्तंस्यात् । अपिचाबा
धितोपीहप्रत्ययोयदिसंबंधारोपमात्रेणभवेत्तदातंतुपटादावपिकिंनभवेदितिसमवायासिद्धिः । क्वचित्सिद्धस्यक्वचिदारोपःकु
त्राप्यभावे । तदसिद्धिरितिचेन्न । स्थाणुश्येनयोःसंबंधस्यसत्वात् । अन्यथासमवायेपिसमवायांतरारोपोनस्यात्समवायांतर
स्यक्वाप्य(सत्त्वात्)संभवात् । समवायेभेदएवारोप्यतेनसमवायांतरमितिचेन्न । तावन्मात्रेणेहप्रत्ययायोगात् । संबंधिसंबंध
भावोप्यारोप्यतइतिचेन्न । तर्हितंतुपटादावपितदारोपमात्रेणेहप्रत्ययोपपत्तौकिंसमवायेनेति । ननुसमवायेपीहेदमितिप्रत्ययः
समवायाधीनएव । नचापसिद्धांतोनवस्थावा । तस्यैवसमवायस्यस्वनिर्वाहकत्वात् । यएवहिसमवायोवयवादिष्ववयव्यादी
नांसंबंधःसएवावयवावयव्यादिष्वात्मनःसंबंधइत्याशंकते ॥ [२५।२७] सईति । सोवयवावयव्यादिसमवायः । एवंतर्हिकिंसमवाये
नद्रव्यस्यैवस्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेरितिपरिहरति ॥ [२५।२९] द्रव्यमेवेति । तर्हीतिशेषः । तथास्वनिर्वाहकंकिंकस्मात् । अयमाशयः ।
यदीहेदमितिबुद्धिर्नावश्यंस्वातिरिक्तसंबंधसापेक्षा । क्वचित्स्वनिर्वाहकत्वात् । तर्हिद्रव्येगुणादीनामिहेदमितिप्रत्ययोपिनाति
रिक्तसंबंधाधीनोंगीकार्यः । द्रव्यस्यैवस्वनिर्वाहकतयापितदुपपत्तेरिति । समवायःसंबंधात्मकत्वात् । स्वनिर्वाहकोनद्रव्यमि
तिचेन्न । तदसिद्धौसंबंधत्वस्याप्यसिद्धेः । संयोगस्यापिस्वनिर्वाहकतापत्तेश्च । तस्यानित्यत्वान्नेतिचेन्न । समवायनित्यत्व

स्यासिद्धेरिति । एवंद्रव्यात्गुणादीनामत्यंतभेदेपिनतत्संबंधःसमवायलक्षणोपरःसिद्ध्यति । समवायवत्द्रव्यस्यैवस्वनिर्वाह
कत्वोपपत्तेःकल्पनालाघत्वाच्चेत्युक्तं । इदानींगुणादीनांद्रव्यादत्यंतभेदाभावाच्चनसमवायसिद्धिरित्याशयवांस्तदत्यंतभेदेपरो
पन्यस्तान्हेतूनपाकर्तुमुपोद्घातंतावदाह ॥ २५।२१ विशेषइति । अभिन्नेसमवायइतिशेषः । अवसीयतेंगीक्रियतेइतियावत् । गुण
क्रियादिरूपस्यविशेषस्येतिशेषः । केनहेतुना नकेनापि । इदमुक्तंभवति । समवायेतावदवयवावयव्यादिगतत्वमंगीकृतं । आ
श्रितत्वंचान्यत्रनित्यद्रव्येभ्यइतिवचनात् । नचानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामिवसमवायस्यतद्गतत्वंनामसमवायल
क्षणवृत्तिःसंभवति । तस्याभिन्नत्वात् । अतस्तद्गतत्वंनामसमवायस्वरूपमेवेत्यंगीकर्तव्यं । परतंत्रतयोपलब्धिस्तद्गतत्व
मितिचेन्न । तस्याःसमवायधर्मत्वानुपपत्तेः । तद्विषयत्वात्तद्धर्मत्वमितिचेन्न । विषयत्वस्यापिसमवायस्वरूपानतिरे
कात् । एवमस्तित्वाभिधेयत्वज्ञेयत्वसंबंधत्वादयोपिसमवायेभ्युपगतानसमवायस्वरूपाद्भिद्यंते । भेदेहितेषांसमवायेनसं
बंधोवक्तव्यः । अन्यथाकथमेतेतत्रस्युः । नचसंबंधोयुक्तः । संयोगस्यगुणत्वेनद्रव्यमात्रवृत्तेः । समवायस्यचाभि
न्नत्वात् । तत्रपृच्छामः । समवायस्यतद्गतत्वादिधर्माणांचाभेदेकथमपर्यायशब्दवाच्यत्वंधर्मधर्मिभावःषष्ठीप्रयोगोज्ञातत्वा
ज्ञातत्वमेकत्वानेकत्वमित्यादियुज्यतइति । नह्यत्रोपचारादिकल्पनायुक्ता । मुख्यप्रयोगादेरदर्शनात् । नतद्गतत्वादि
समवायतन्मात्रं । येनानुपपत्तिस्स्यात् । किंतुसमवायाभिन्नमपितद्विशेषात्मकं । अतोव्यपदेशभेदादियुज्यते । वि ॥३५६॥
शेषस्यभेदप्रतिनिधित्वादित्येवागतिकतयातत्रसमाधिरभिधानीयः । तथाचयद्यभिन्नेपिसमवायेतद्गतत्वादिविशेषोंगीक्रियते ।

तदागुणक्रियादिकमपिद्रव्यस्वरूपमेवसद्विशेषात्मकंभवतुनतुतन्मात्रं । समवायधर्मास्तद्विशेषागुणादयस्तुनद्रव्यविशेषाइत्य
त्रविशेषहेत्वभावादिति । किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [२५।३३] द्रव्यमेवेति । समवायधर्मवद्गुणादीनांद्रव्यविशेषत्वादित्यर्थः ।
अनंतशब्दोयत्रयावंतोव्यवहारास्तावतामुपलक्षकः । नानाव्यवहृतेर्व्यपदेशभेदादेरित्यर्थः । एतदुक्तंभवति । गुणगुण्यादे
रत्यंतभेदेसिद्धेहितत्संबंधःसमवायःसिध्यति । गुणगुण्याद्यत्यंतभेदस्तुनप्रामाणिकः । तथाहि । नतावत्तत्रप्रत्यक्षंप्रमाणंग
वाश्वादिवदनुपलंभात् । अतोगुणगुणिनावत्यंताभिन्नावपर्यायशब्दवाच्यत्वात् । घटपटवदित्याद्यनुमानमेववक्तव्यं । तच्चा
नैकांतिकं । समवायस्यतद्धर्माणां(च)भेदाभावेप्यपर्यायशब्दवाच्यत्वादन्यथासिद्धंच । यथासमवायेतद्गतत्वादिधर्माणांभे
दाभावेपिविशेषापरनामकात्स्वभावविशेषादेवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिकमुपपादनीयं । गत्यंतराभावात् । तथागुणगुण्यादी
नामत्यंताभेदेपिगुणादीनांद्रव्यविशेषत्वेनद्रव्यमेवविशेषशक्त्यैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादिव्यवहारहेतुर्भविष्यति । तथाचविप
क्षेबाधकाभावादप्रयोजकत्वंहेतूनामिति । यद्वाविशेषस्तद्गतत्वादिरित्यनेनैवगुणगुण्याद्यत्यंतभेदसाधकानांहेतूनामनैकांत्या
प्रयोजकत्वेवर्णिते । यदितद्गतत्वादिधर्माभिन्नेसमवायेतद्गतत्वादिविशेषोभ्युपेयते । विशेषेणैवचव्यवहारानिर्वहिष्यंते । त
दाव्यपदेशभेदादिहेतूनांव्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यामाभासत्वात्केनहेतुनाद्रव्यस्यगुणक्रियादिरूपस्यगुणक्रियादिस्वरूपत्वस्य
निषेधःकरिष्यते । गुणगुण्याद्यत्यंतभेदःकेनहेतुनासाधयिष्यतइतियावत् । अन्यथासिद्धिमेवप्रकटयन्नुपसंहरति ॥ द्र
[२५।३३] व्यमेवेति । समवायवदितिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । यथासमवायस्यतद्गतत्वादिविशेषात्मतयाव्यपदेशभेदादिव्यव

हारहेतुत्वं । तथाद्रव्यमेवघटादिकंगुणक्रियाद्यनंतविशेषात्मतयानानाव्यवहृतेर्हेतुर्भवतीति । नन्वौपचारिकत्वंवाभ्रांतिमूलत्वंवाव्यवहाराणामंगीकृत्यहेतूनांदूषणंशक्यं तत्किंविशेषांगीकारेण । नैवंशक्यं । औपचारिकत्वादौहिकदाचिन्मुख्योव्यवहारःस्यात् । नहितीरादौसदागंगादिव्यवहारोस्ति । नचैवंप्रकृते । सदैवापर्यायशब्दवाच्यत्वादेःसत्त्वात् । यदाप्यभेदबोधायरूपमेवघटइतिवाविज्ञानंब्रह्मेतिवाव्यवह्रियते । तदापिनपर्यायतामुपेत्यतथाननुभवात् । अतोवक्तव्यमेवात्रनिमित्तं। तदिदमुक्तंसदेति। नन्वनंतविशेषात्मकमेकमेवद्रव्यमितिव्याहतमितिचेत्। किंमातावंध्येतिवत्साक्षाद्विरोधः। किंवाकृतकंनित्यमितिवद्व्याप्त्या । नाद्यः । यतोनंतत्वंसंख्याविशेषएकत्वंचाभेदः । नद्वितीयः । यत्रानेकत्वंतत्रावश्यंभेदइतिव्याप्तौहिसस्यात् । नचैवंभेदप्रतिनिधिनाविशेषेणैवानेकत्वसंख्यानिर्वाहादित्याह ॥ अनंत[३६।१]त्वमिति । ईश्वराख्यद्रव्यविशेषाणामनंतत्वमन्यत्रानेकत्वमितिद्रष्टव्यं । अत्रापिसमवायवदितिसंबध्यते । एकएवहिसमवायोनेकधर्मात्मकोंगीक्रियते । नन्वयंनानाव्यवहारनिर्वाहहेतुर्विशेषोयदिद्रव्यात्मैवकथंतर्हि(तद्रव्य)द्रव्यस्यविशेषःस्यात् । तदीयतायाभेदव्याप्तत्वात् । मैवं । विनापिभेदेनतत्प्रतिनिधिनाविशेषेणैवविशेषस्यतदीयतोपपत्तेः । एवंतर्हितस्यापिविशेषस्यविशेषत्वसिद्धयेविशेषांतरमंगीकर्तव्यमित्यनवस्थेत्यतआह ॥ [३६।१]विशेषश्चेति । यथासमवायःस्वेनैवसमवायीनसंबंधांतरेणेत्यभ्युपगम्यानवस्थापरेणपराक्रियते । तथासद्रव्येऽनेकव्यवहारनिर्वाहहेतुर्विशेषश्चस्वेनैवविशेषीनपुनर्विशेषांतरेण । अतोनकश्चिद्दोषइति । समवायवदित्युपलक्षणं । सत्तांत्यविशेषवच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । यथाद्रव्यगुणकर्मसुसद्व्यवहारहेतुःसत्तास्वेनैवसतीस्वी

कृता । यथाचनित्यद्रव्येष्वत्यंतव्यावृत्तिप्रत्ययेहेतुरंत्योविशेषःस्वेनैवात्यंतव्यावृत्तस्तथैवेति । अथापिस्यात् । गुणगुण्यादिभेदमभ्युपगच्छतामयेहेदमितिव्यवहारनिर्वाहायसमवायोंगीक्रियते । तस्यचानवस्थापरिहारायस्वनिर्वाहकत्वं । अभेदं(अभ्यु)चाभ्युपगच्छतात्वयापर्यायशब्दवाच्यतादिसिद्धयेविशेषोंगीक्रियते । तस्यचानवस्थानिरासायस्वनिर्वाहकत्वमितिपक्षद्वयेसमानेकोविशेषोऽभेदपक्षेयेनसपरिगृह्यते । समवायस्याप्रामाणिकत्वमितिचेत् । समंविशेषे । अपर्यायव्यवहारादिनासिद्धइतिचेत् । तर्हिसमवायोपीहेदमित्यादिनासिद्धइतितुल्यं । तदनैकांतिकमित्युक्तमितिचेत् । अपर्यायव्यवहारादिकमपिघटपटादावनैकांतिकमितिसमानं । अस्तुतर्हिगुणगुण्यादिभेदेप्रमाणाभावोविशेषइतिचेन्न । अभेदेपिप्रमाणाभावात् । गवाश्वादिवद्विवेकेनानुपलंभोऽभेदेप्रमाणमितिचेत् । तर्हिव्यपदेशभेदादिभेदेप्रमाणमस्तीतिसमाधिसाम्यं । तद्व्यभिचारान्यथासिद्धिभ्यांनिरस्तमितिचेत् । अभेदप्रमाणमपिताद्दृगेव । तस्यापिक्षीरनीरादौव्यभिचारात् । अयुतसिद्धत्वेनान्यथासिद्धेश्च । तस्मान्निर्निमित्तोयमभेदपक्षपातइत्यतआह ॥ [३६।१]कल्पनेति । पदार्थांतरतागुणगुण्यादीनामितिशेषः । यद्यपिभेदाभेदपक्षयोःस्वनिर्वाहकसमवायविशेषांगीकारेणसाम्यंतथापिभेदपक्षेकल्पनागुरुतादोषात् । गुणगुण्यादीनांपदार्थांतरतानांगीक्रियते । कल्पनालाघवादभेदएवोपेयतइति । कथंभेदवादेकल्पनागौरवमित्यतआह ॥ [३६।२]कल्पयित्वेति । केवलमित्येतत्षडित्यनेनैकस्मिन्नित्यनेनचसंबध्यते । एकस्मिन्समवायेसविचित्रव्यवहारहेतुश्चेदंगीक्रियतेइतिशेषः । किंकस्मात् । पूर्वंद्रव्यइत्यर्थः । तस्यविशेषस्य । अयमभिसंधिः । व्यपदेशभेदादिप्रमाणमवलंब्यवैशेषिकादिभिर्द्रव्यादयोभावपदार्थाःषडेव । अभावोपिससमइतिकल्पितं । सम

वायेप्रतीतंतद्गतत्वादिकंतुनसमवायातिरिक्तं। किंतुस्वभावभेदापरनाम्नाविशेषेणैवतत्रव्यपदेशभेदाद्युपपत्तिरितिच। तत्रांतततो
पिअंगीकर्तव्येनव्यपदेशभेदादिनिर्वाहकेणविशेषेणैवद्रव्येपितन्निर्वाहोवक्तव्यः । सप्तपदार्थीनिरूपणंनकर्तव्यं । यद्वाद्रव्य
वत्समवायेपितद्गतत्वादीनांभेदएवस्वीकार्यः । तेषांचद्रव्यादिष्वंतर्भावासंभवेसप्तपदार्थीनियमस्त्याज्यः । विशेषकारणेन
विनाक्वचिद्भेदस्यक्वचिद्विशेषस्याभ्युपगमेकथंकल्पनागौरवंनस्यात् । तदभावेवाभेदवादेकथंकल्पनालाघवंनभवेदिति । भेदप्र
तीत्यप्रतीतिभ्यांविशेषइत्यादितुनिराकरिष्यते । अत्रद्विधाकल्पनप्रदर्शनार्थेनैवपूर्वार्धेनसमवायेविशेषस्यांगीकर्तव्यतापिसम
र्थितावेदितव्या। अतएवकेवलशब्दसंबंधः। सप्तैवहिपदार्थाः । नचतेषुसमवायधर्माणामंतर्भावःसंभवतीतिविशेषाएवतेंगी
कर्तव्याइति । नकेवलंसर्वथांगीकार्येणविशेषेणैवगुणगुण्यादिव्यपदेशभेदाद्युपपत्तौद्रव्यभेदमंगीकृत्यसमवाय(एव)एकस्मि
न्विशेषाभ्युपगमेकल्पनागौरवमितिभेदमतमपहायाभेदपक्षपातःक्रियते। किंतुसमवायेप्रमाणाभावादपि । तथाहि । नता
वत्तत्रप्रत्यक्षंप्रमाणं। कुंडदध्नोःसंयोगइतिवत्तंतुपटयोःसमवायइत्यप्रतीतेः। संबंधप्रतीतिरेवतत्प्रतीतिरितिचेन्न । तस्याअसं
मतेः। एतेनायंतंतुपटसंबंधप्रत्ययश्चक्षुर्जन्योनन्यथासिद्धतदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्पटप्रत्ययवत् । अयंतंतुपटयोःसंबं
धोयोगजधर्माजन्यजन्यसाक्षात्कारविषयस्तंतुपटसंबंधत्वादेतत्तंतुपटांतरसंयोगवदितिसमवायप्रत्यक्षतासाधनमप्यपास्तं। तंतु ॥३५८॥
पटसंबंधतत्प्रत्यययोरसिद्ध्याश्रयासिद्धेः। संबंधाप्रतीतौशुक्लःपटइतिसामानाधिकरण्यप्रतीतिर्नस्यात् । दंडीकुंडलीत्यादौत
स्यतत्पूर्वकत्वदर्शनादितिचेन्न। समवायोस्तीत्यादौव्यभिचारात् ॥ ७ ॥ नाप्यनुमानं। इहेदमितिप्रत्ययस्यदूषितत्वात् । इ

हभूतलेघटाभावइतिप्रत्ययेव्यभिचाराच्च । भावमात्रविषयत्वेनविशेषणाददोषइतिचेन्न । अभाववद्धावेप्युपपत्तावन्यथासि
द्धेः । इहघटेज्ञानमितिप्रत्ययेव्यभिचारापरिहाराच्च । बाधितोयमितिचेन्न । अन्यथाप्रत्ययानुपलब्धेः । एतेनजात्यादिगो
चरोविशिष्टव्यवहारःसंबंधनियतोभावमात्रविषयाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वात्सघटंभूतलमितिव्यवहारवदित्यप्यपास्तं । ज्ञा
तोघटोस्तिसमवायइत्यादौव्यभिचारात् । एतेतंतवएतत्पटसंबद्धाएतदाश्रयत्वाद्भूतलवत् । अयंपटःएतत्तंतुसंबद्धएतदाश्रित
त्वादेतदाश्रिततृणादिवदित्यप्यसत् । तंतुपटयोराश्रयाश्रयिभावासिद्धेः । इहतंतुष्वयंपटइतिव्यवहारसिद्धतत्प्रत्ययात्तत्सिद्धिरि
तिचेन्न । इहसमवायेस्तित्वमित्यादौव्यभिचारात् । भूतलरूपादयोभूतलसंबद्धाभूतलविशेषणत्वात् । घटवदित्यपिभूतलविशेष
णेज्ञानेव्यभिचारादयुक्तं । इहतंतुषुपटइत्यादिप्रत्ययएतज्जनकसंयोगत्वरहितसंबंधजन्यइहेतिप्रत्ययत्वादिहकुंडेबदराणीतिप्र
त्ययवत् । नचेहभूतलेघटाभावइतिप्रत्ययेव्यभिचारः । तत्रापिचक्षुर्भूतलसंयोगादिजन्यत्वस्यसत्त्वादित्यपिनयुक्तं । अयंपटःएत
ज्जनकतंतुत्वरहितोपादानजन्यःपटत्वात्पटांतरवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् । रूपादयःसंबंधवंतःप्रमेयत्वाद्धटवदित्यप्य
नुपपन्नं । समवायाभावयोर्व्यभिचारात् । तत्रापिविशेषणविशेष्यभावाभ्युपगमान्नेतिचेन्न । तस्यपरेणसंबंधत्वानंगीका
रात् । अंगीकारेवातेनैवार्थांतरत्वात् । मतुबर्थस्याभावाद्बाधितविषयत्वाच्च । समवायःस्वेनैवसंबंधी(तिनि)त्यादिनिर
स्तं । इदंचक्षुरेतज्जन्यसंयोगज्ञानत्वरहितसंबंधज्ञानजनकंचक्षुष्ट्वादन्यचक्षुर्वत् । अहंमन्निष्ठसंयोगज्ञानत्वरहितसंबंधज्ञा
नवानात्मत्वादात्मांतरवत् । अयंकालइदानींतनसंयोगज्ञानत्वरहितसंबंधज्ञानवान्कालत्वादन्यकालवदित्यादीन्याभाससमा

नयोगक्षेमत्वाद्विशेषणविशेष्यभावादिनार्थांतरत्वाच्चापास्तानि । संयोगत्वंसंबंधव्यावृत्तं । जातित्वाद्गोत्ववदितिसिद्धसाध
नं । जातेःप्रतिव्यक्तिनियतत्वस्यवक्ष्यमाणत्वेनैकस्यसंयोगत्वस्यसंयोगांतराद्व्यावृत्तेः । विशेषणविशेष्यभावादितोव्यावृत्ते
श्च । विवादाध्यासितामृद्घटसंबद्धाद्रव्यत्वादाकाशवदितिचघटांतरसंयोगेनार्थांतरं । एतद्घटसंबंद्धेतिनिर्देशेप्येतद्घटसंबंधम
लब्ध्वाविनष्टद्रव्येनैकांतिकं । तत्रापिपरंपरासंबंधोस्तीतिचेत् । तर्हिसिद्धसाधनं । मृत्संयुक्तभूतलस्यघटसंयुक्तत्वात् । तंतुप
टौनित्यसंबंधसंबद्धौद्रव्यत्वादाकाशवदितिदृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वादपास्तं । संयोगःस्वव्यतिरिक्तसंबंधाद्भिन्नःप्रमेयत्वाद्घट
वदित्यत्रस्वव्यतिरिक्तपदेनस्वान्योन्याभावविवक्षायांसिद्धसाधनता । एकस्यसंयोगस्यसंयोगांतराद्भिन्नत्वात् । संयोगत्वरहि
तविवक्षायामप्रसिद्धविशेषणत्वं । विशेषणविशेष्यभावादिनातत्समाधानेतेनैवसिद्धसाधनं । अयंसंयोगएतदन्यसंयोगत्वरहि
तसंबंधान्योमेयत्वाद्घटवदित्याद्याश्चाभाससमानयोगक्षेमत्वादुपेक्षणीयाः । तदेवंसमवायेप्रमाणाभावान्नभेदपक्षोंगीक्रियते ।
ननूक्तमत्राभेदपक्षोपितर्हिनांगीकार्योविशेषेप्रमाणाभावादितितत्राह ॥ [२६।२] येनेति । प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यनेनप्रत्यक्षसिद्धइतिलभ्य
ते । येनाखिलोव्यवहारोभवेत् । यंविनानभवेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यांविशेषकार्यत्वंव्यवहारस्यदर्शयताव्यवहारान्यथानुपप
त्तिश्चविशेषेप्रमाणंतदनंगीकारेव्यवहारोच्छेदप्रसंगश्चेत्युक्तंभवति । अखिलइत्यस्यैवविवरणंभावाभावविभागेनविधिनिषेधभेदे
नद्विविधस्तावदितिशेषः । ननुभेदपक्षेपिसमवायाभ्युपगमेनाखिलोपिव्यवहारोघटिष्यते । अत्यंताभेदेपिव्यावृत्तिस्वीकारेण
भेदाभेदाभ्यांतुसुतरां । तत्किंविशेषेणेत्यतउक्तं ॥ कथंचनेति । एतादृशेसर्वव्यवहारनिर्वाहहेतौकोद्वेषः । किंनिमित्तानुपा

दित्सा । प्रमाणाभावोह्यनुपादाननिमित्तं । सतिप्रमाणेनानुपादाननिमित्तमस्तीत्यर्थः । माभूद्व्यवहारइत्यतउक्तं । वादिनामिति ।
उपलक्षणंचैतत् । ज्ञातॄणांचेत्यपिद्रष्टव्यं । विशिष्टविषयाभिज्ञाभिवदनलक्षणोह्यत्रव्यवहारःप्रकृतः । किंचावयवावयव्यादि
भेदेप्रमाणाभावाच्चतंपरित्यज्याभेदपक्षोंगीक्रियते । ननूक्तमत्राभेदेपिप्रमाणंनास्तीति । तत्राह ॥ [२६।४] अभेदेनेति । इहापिकार्य
कारणग्रहणेनावयव्यवयवावुच्येते । पूर्वशब्देनगुणगुण्यादिकं । अभावशब्देनान्योन्याभावोगृह्यते । तस्यैवधर्म्यभिन्नत्वात् ।
यद्वाभावतद्धर्मावनेनोपलक्ष्येते । अवसीयतेसाक्षिणा । तथाहि । तंतुपटादिविषयाबुद्धिरत्यंतभिन्नघटपटादिविषयबु
द्धितोविलक्षणानुव्यवसीयते । उताविलक्षणा । नतावद्द्वितीयः । प्रतीत्यपलापानुपपत्तेः । आद्येकथमभेदप्रतीति
र्नास्तीतिशक्यंवक्तुं । संबंधेनवि(शे)शिष्यतइतिचेन्न । कुंडबदरप्रतीतितोपिवैलक्षण्यानुभवात् । संबंधिनोरयुतसिद्ध
त्वात्तथेतिचेन्न । आधाराधेयभावेनावस्थानसमयेतस्याकिंचित्करत्वात् । अतस्तंतुपटयोःकुंडबदरयोश्चभेदेसंबंधेचसमा
नेकालांतरभाविनःसंबंधविनाशादेःसंबंधिविभागादेर्वाप्रत्यक्षप्रतीतिंप्रत्युपयोगायोगाद्वैलक्षण्यंनानुभूयेत । अनुभूयतेचतं
तुपटादिबुद्धिःकुंडबदरादिबुद्धेर्विलक्षणेत्यभेदविषयैवसावसीयते । किंचपटोत्पत्तेःप्राग्यावंतंदेशमवष्टभ्यतंतवस्तिष्ठंतिपटोपि
तावंतमेव । नचमूर्तयोःसमानदेशत्वंयुज्यते । तेनज्ञायतेतंत्वभिन्नःपटइति । नचावयवावयविनोरूपरसादि(वत्)द्वै
तमनुभूयतइत्याद्यभेदप्रमाणंस्वयमूहनीयं । नन्वभेदश्चेत्प्रत्यक्षेणैवेक्ष्यते । तदाकथंशुक्लःपटश्चलति(पट)इत्यादिसामाना
धिकरण्यादिव्यवहारः । तस्यदंडीकुंडलीतिवद्भेदविषयत्वात् । नहिप्रतीतिविरोधीव्यवहारोभवतीत्यतउक्तं । सविशे

सुधा० षेति । विशेषेणविषयेणोपेता । अयमर्थः । यत्रकेवलमभेदःप्रतीयतेनतत्रसामानाधिकरण्यव्यवहारोभवति । यथा अ.२पा.२
॥१३२॥ घटःकलशइति । अत्रत्वभेदःप्रतीयमानोविशेषेणसहितएवप्रतीयते । विशेषश्चभेदप्रतिनिधिःसामानाधिकरण्यव्यवहा
रंप्रसूतइति । नन्वभेदप्रतीतिमभिभूयविशेषप्रतीतिःस्वकार्यंकरोतिचेदभेदप्रतीतिरपिविशेषप्रतीतिमभिभूयस्वकार्यंकथंन अधि.६
कुर्यात् । मैवं । नहिप्रतीतिरस्तीत्येवव्यवहारः । किंतुप्रयोजनेपिसति । प्रयोजनंचसामानाधिकरण्यव्यवहारेणैवब
हुलंलोकवेदयोः । यदात्वभेदव्यवहारःप्रयोजनवांस्तदासोपिदृश्यतएवयथाविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादि ॥ ७ ॥ यद्वाविशेषः
प्रत्यक्षार्थापत्तिसिद्धइत्युक्तं । तत्कथमित्यतःप्रत्यक्षसिद्धतांतावदुपपादयति ॥ [२६।४] **अभेदेनेति** । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चशब्दः ।
पदार्थइत्येकवचनंजातिविषयमस्तियतस्तस्मात्सासविशेषावसीयतइतियोजना । ततश्चायमर्थः । अस्तितावदवयवावयव्यादिप
दार्थसार्थेऽभेदेनप्रतीतिः । कुंडबदरादिप्रतीतितोस्याव्यावृत्ततयाअध्यवसायात् । नचाभेदमंतरेणव्यावृत्तिहेतुरस्ति । अतो
सतिनिमित्तांतरेसंमतभेदवस्त्वंतरप्रतीतितोव्यावृत्तेयमभेदएवविश्राम्यतीति । अस्तिचतथापिसामानाधिकरण्यादिव्यव
हारः । तत्रयदीयमभेदमात्रविषयास्यात्तदानतत्सामानाधिकरण्यादिव्यवहारंकुर्यात् । घटःकलशइतिव्यवहारादर्शनात् ।
ततोज्ञायतेधिकोपिविषयोस्याविद्यतइति । नचभेदोसावितिवाच्यं । भेदाभेदवादेप्यंततोविशेषस्यांगीकार्यत्वात् । तथाचेयमभे
दप्रतीतिरिंद्रियजासविशेषावसीयतइति ॥ ७ ॥ प्रागुक्तंसमवायेविशेषोंगीक्रियतइतितन्नतावदेव । किंतुसर्वेष्वपिपदार्थेष्वि ॥३६०॥
तिदर्शयन्विशेषस्यव्यवहारान्यथानुपपत्तिसिद्धतांचोपपादयति ॥ [२६।५] **सामान्यादीति** । तन्निष्ठत्वादयोव्यक्तिनिष्ठत्वादयः ।

कथमित्याक्षेपे । वस्त्वैक्येपिधर्म्यैक्येपि । कुतोननिवार्यतइत्यतउक्तं । वादिभिरिति । अविसंवादिव्यवहारसिद्धत्वादितिया
वत् । एतदेवप्रपंचयति ॥ [२६१५] कार्यस्येति । अस्तितावदवयविनोवयवनिष्ठत्वंनामधर्मः । गुणानांकेषांचिद्रूपादीनामाश्रयव्या
पित्वं । केषांचित्संयोगादीनांप्रदेशवृत्तित्वंरूपादीनामुद्भूतत्वंसर्वेषांचतुर्विंशतित्वं । कर्मणआश्रयव्यापित्वमनित्यत्वंपंचत्वंमूर्त
निष्ठत्वंसामान्यस्यापिद्रव्यगुणकर्मनिष्ठत्वंनित्यत्वमनुगतत्वंद्विविधत्वमित्यतिबहुलोयंपदार्थधर्मसमूहः । नचायमाश्रयतोभिन्न
एवेतियुक्तं । अस्तिचधर्मधर्म्यादिव्यवहारः । तंतुषुपटः । घटोनभवतिपटइत्यादिः । सचायमत्यंताभेदेनुपपद्यमानःस्वोपपाद
कंविशेषमवगमयतीतिसर्वपदार्थेषुकथंविशेषोनैवास्ति । सत्यं । संत्येवद्रव्यादिषुसप्तस्वपिपदार्थेषुतेतेधर्माः । किंनामाश्रय
तोभिन्नाएव । तथाचतत्संबंधनिबंधनतयैवोपपद्यमानोव्यवहारःसर्वपदार्थेषुनविशेषमाक्षेप्तुमलमित्याशयेनशंकते ॥ [२६१६] सचेति ।
नकेवलंगुणादिद्रव्यादितोभिन्नं । किंतुसतत्तन्निष्ठत्वादिधर्मश्चापरःस्वाश्रयाद्भिन्नोयद्यंगीक्रियतइत्यर्थः । निराकरोति ॥
[२६१६] षडिति । तर्हिधर्माणांषड्भ्यःपदार्थेभ्योतिरेकःस्यात् । तथाचषडेवपदार्थाइतिनियमोभज्येतेति । ननुस्वाश्रयतोवि
भिन्नाअपिधर्मानषड्भ्यःपदार्थेभ्योतिरिच्यंते । किंतुतएवान्योन्यविशेषणीभूताधर्माइत्युच्यंते । यथाह । यद्यपिधर्माः
षट्पदार्थेभ्योनव्यतिरिच्यंते । किंतुतएवान्योन्यापेक्षयाधर्माधर्मिणश्चभवंतीति । अन्यत्रापितेषांधर्मास्तएवपरस्परंविशे
षणीभूताइति । तत्कथंनियमभंगइति । मैवं । तन्निष्ठत्वादीनांषट्सुपदार्थेषुअंतर्भावयितुमशक्यत्वात् । तथाहि । आ
श्रितत्वंचान्यत्रनित्यद्रव्येभ्यइत्यभ्युपगतंकार्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानामवयवादिनिष्ठत्वं । नतावद्द्रव्यादिकं ।

सु०६१

गुणादिवृत्त्यनुपपत्तेः । नापिसमवायः । तस्यस्ववृत्त्यनुपपत्तेः । किंचाधार्याधारभूतयोःसंबंधःसमवायइष्यते । तथाचकथं
सएवाधारित्वमाधारत्वंचस्यात् । तथारूपादीनामाश्रयव्यापित्वंनद्रव्यादिष्वंतर्भवति । तेषांगुणवृत्तित्वासंभवात् । समवा
यस्तूक्तरीत्यानिरस्तः । अपिचवृत्तिमात्रंसमवायः । व्याप्यवृत्तित्वंत्वतिरिक्तंनिर्वाच्यं । कृत्स्नेस्वाश्रयेसमवायस्तदितिचेत् न।
द्रव्यस्यासमुदितत्वेनकृत्स्नत्वाद्यनवकाशात् । स्वाभावेनसहानवस्थानंव्यापित्वमितिचेन्न । तस्याप्यंतर्भाव्यत्वात् । अभावो
सावितिचेन्न । निराकरिष्यमाणत्वात् । एवंसंयोगादीनांप्रदेशवृत्तित्वंनिरस्तं । उद्भूतत्वंचनजातिविशेषः । रूपत्वादिनापरा
परभावानुपपत्तेः । यदिहिरूपत्वपरंस्यात्तदास्पर्शस्योद्भूतत्वंनस्यात् । यदिचोद्भूतत्वंपरंभवेत्तदासर्वमपिरूपमुद्भूतमितिचक्षु
रादेरपिप्रतीतिःस्यात् । चतुर्विंशतित्वंचनसंख्या । गुणानांनिर्गुणत्वांगीरात् । उपचारोयमितिचेन्न । निमित्ताभावात् । न
तावदेकार्थसमवायोनिमित्तं । द्रव्येचतुर्विंशतित्वनियमाभावात् । प्रत्येकंरूपादिषुतत्प्रसंगाच्च । अपर्यायचतुर्विंशतिशब्दवा
च्यत्वमितिचेन्न । शब्देपिचतुर्विंशतित्वाभावात् । चतुर्विंशतिपुरुषोच्चारितापर्यायशब्दवाच्यत्वमितिचेन्न । बधिरादीनांरू
पादिषुसंख्याव्यवहाराभावप्रसंगात् । एवमन्येषामपिधर्माणामंतर्भावोनिरसनीयः। कश्चिदाह । धर्मपदार्थोऽभावेंतर्भवतीति।
तदसत् । निषेधबुद्धिबोध्यत्वाभावात् । अभावेऽभावानंगीकारेणतद्धर्माणामभावत्वायोगाच्च । द्रव्यादिषड्लक्षणान्यतम
राहित्यमभावत्वं। नतुनिषेधबुद्धिबोध्यत्वमितिचेन्न । लोकप्रतीतिमवधूयस्वकल्पनादरणेद्रव्यमेवभावस्तल्लक्षणरहितोभावइत्य
पिकल्पनाप्रसंगात् । अतस्तत्तन्निष्ठत्वादयोद्रव्यादिधर्मास्तदात्मानएवांगीकार्याः । तथाचाह । भावस्यस्वरूपमेवावस्थाभेदेना

स्तित्वंज्ञेयत्वमभिधेयत्वंचोच्यतइति । नचविशेषमपहायावस्थाभेदःशक्यनिरूपणः । ननुधर्माधर्मितोभिन्नाएव । नचो
क्तदोषः । नैयायिकादिभिःपरमाण्वारंभवादिभिःषडेवपदार्थाइतिनियमस्यानंगीकृतत्वात् । धर्मपदार्थस्यपृथगंगीकृतत्वाच्च ।
तथाचभिन्नधर्मसंसर्गवशात्सर्वव्यवहारोपपत्तौनतदन्यथानुपपत्त्याविशेषसिद्धिरित्यतआह ॥ [३६।६]पदार्थेति । पदार्थानांषडे
वेतिनियमाभावपक्षेपिहियस्माद्धर्मस्यधर्मसंतानादनवस्थायाआकरोभवेदयंपक्षस्तस्माद्धर्मधर्माणामाश्रयाभेदेवश्यमंगीकार्येत
त्रधर्मधर्म्यादिव्यवहारान्यथानुपपत्त्याविशेषोंगीकरणीयइतियोज्यं । खनिराकरः । एतदुक्तंभवति । धर्मपदार्थद्रव्या
दिभ्योभिन्नमभ्युपगच्छन्प्रष्टव्यः । अस्तित्वादिधर्मेष्वप्यस्तित्वादिकमस्तिनवा । नेतिपक्षेनुभवविरोधः । अस्तित्वंनज्ञे
यंनाभिधेयमितिस्वक्रियाविरोधश्च । अन्यथाद्रव्यादिष्वपितदभावापत्तिः । आद्येतदाश्रयतोभिन्नमभिन्नंवा । आद्ये
तत्राप्यस्तित्वाद्यंतरमित्यनवस्थास्यात् । द्वितीयेत्वस्तितावत्तत्रापिधर्मधर्म्यादिव्यवहारः । सचानुपपद्यमानोविशेषंगमयतीति।
किंचधर्मगताधर्मायद्याश्रयाभिन्नास्तदाकिंद्रव्यादिगतास्तित्वादिधर्मैरपराद्धं । येनतेद्रव्यादितोभिद्येरन् । योगक्षेमसाम्यात् ।
ततस्तेषामेवद्रव्याद्यभेदेसतिपुनर्व्यवहारान्यथानुपपत्त्याद्रव्यादिष्वेवविशेषसिद्धिः । नन्वस्त्येवद्रव्यादिधर्मेष्वस्तित्वादिष्वप्य
स्तित्वादिकं । तच्चाश्रयतोभिन्नमेव । नचैवंधर्मस्यानवधिकधर्मसंतानादनवस्थादोषः । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबंधकत्वाभावेनादोष
त्वात् । यथाहुः । मूलक्षयकरींप्राहुरनवस्थांहिदूषणमिति । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणंतन्मूलमुत्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा । ततोभिन्ननिमित्ततयो
पपद्यमानोव्यवहारोनविशेषमाक्षेप्तुमलमित्यतआह ॥ [३६।७]सामान्यस्यापीति । सामान्यस्यगोत्वादेःसामान्यंसत्तालक्षणं । गुण

स्यचरूपादेःसंख्यापृथक्त्वादिगुणोऽतोनवस्थाभयादेवहिनांगीकृतः । अयमाशयः । सामान्यस्यापिसामान्यंतावत्परेणनांगीकृतं । तथागुणस्यापिगुणोनांगीकृतस्तत्कस्मादितिवक्तव्यं । नतावत्प्रतीत्यभावात् । सङ्ख्योत्वंचतुर्विंशतिगुणाःरूपाद्रसःपृथगितिप्रतिभासस्यदुरपह्नवत्वात् । नचनसङ्ख्योत्वमित्यादिबाधकमस्ति । येनप्रतीतस्यापिपरित्यागः । गोत्वंनसत्तावदपरसामान्यशून्यत्वात् विशेषवत् । गुणानगुणवंतोऽद्रव्यत्वात्क्रियावदित्यादिबाधकमस्तीतिचेन्न । विपक्षेबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । दृष्टांतयोः (श्च)साध्यविकलत्वाच्च । यदिगोत्वादौसत्तास्यात्तदासत्तायामपिस्यात् । तथाचात्माश्रयत्वमितिचेन्नासत्तांतरत्वोपपत्तेः । किंचप्रतीतेकिमात्माश्रयताकरिष्यति । अन्यथाप्रमेयत्वादीनांकेवलान्वयित्वंनस्यात् । आत्माश्रयभयाद्यतःप्रमेयत्वादिव्यावृत्तिस्तस्यैवविपक्षत्वात् । उक्तंच । कथंस्ववृत्तिरिष्टाचेद्यथान्यत्रेतिगृह्यतां । प्रमाणंशरणंवृत्तौनभिन्नाभिन्नतेयतइति । गुणानामपिगुणवत्त्वेद्रव्यलक्षणयोगाद्द्रव्यतापत्तिरितिचेन्न । प्रतीतिमनुरुध्यलक्षणांतरस्यकर्तव्यत्वात् । तस्मात्सामान्येसामान्यंगुणेचगुणोनवस्थाभयादेवनांगीक्रियतइत्येववक्तव्यं । यथाह । व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वंसंकरोथावनस्थितिः । रूपहानिरसंबंधोजातिबाधकसंग्रहइति । नचानवच्छिन्नासामान्यपरंपरागुणपरंपराचोत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबंधेहेतुः । तथाचयथासाद्दूषणंतथाप्रकृतापिदूषणमेव । नचेत्सापिनस्यादितिसामान्यादेरपिसामान्याद्यंगीकार्यंस्यात् । यदिकथंचिज्ज्ञप्तिप्रतिबंधकत्वंतत्रव्युत्पाद्येत । तर्हिवयमप्यत्रतद्व्युत्पादयिष्यामइति । यदिकश्चिद्वैयात्याद्ब्रूयात् । अस्त्येवसामान्यस्यापिसामान्यंगुणस्यापिगुणःनिर्बाधप्रतीतिसिद्धत्वात् । उत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबंधहेतोरनवस्थायादोषत्वायोगात् । अतोनैतन्न्यायेनधर्मपरंपराअनवस्था

भयान्निवारणीयेति । तत्राह ॥ [२६।७] सचेति । सचगुणस्यापिगुणः । चशब्दात्सामान्यस्यापिसामान्यंयद्यंगीक्रियते । तदाब्रूमो नानवस्थाक्वचिद्भवेदिति । अयमाशयः । एवंवदन्क्वचिदनवस्थादूषणमंगीकरोतिनवेतिवाच्यं । नचेद्दूषणांतरमपिनांगीकुर्यात् । अविशेषात् । तथाचकथायांनाधिकारीस्यात् । नाद्यः । धर्मसामान्यगुणानवस्थायाअदूषणत्वेविमतायाअपिदूषणत्वायोगात् । विशेषहेतोरभावात् । नन्वपर्यवसितपरंपरामात्रसाम्येपियत्रोत्पत्त्यादिप्रतिबंधकत्वंतत्रदूषणत्वं । यत्रतदभावस्तत्रादूषणत्वमितिचेत् । किमर्थमुत्पत्त्यादिप्रतिबंधकत्वमनुसरणीयं । अनवस्थाहितर्कविशेषः । तर्कश्चानिष्टप्रसंजनं । उत्पत्त्यादिप्रतिबंधश्चानिष्टः । प्रामाणिकपरित्यागरूपत्वात् । उत्पत्त्यादेःप्रामाणिकत्वात् । अतस्तदप्रतिबंधेतर्कत्वायोगात्कथंदूषणत्वं । एवमेवदूषणत्वेतिप्रसंगइतिचेत् । किंप्रामाणिकपरित्यागएवानिष्टउताप्रामाणिकस्वीकारोपि । नाद्यः । नियामकाभावात् । द्वितीयेकथंनप्रकृतानवस्थादूषणं । अत्यंतभिन्नधर्मपरंपरायाअप्यप्रामाणिकत्वात् । अथाप्रामाणिकस्वीकारोनदूषणं । तर्हिप्रामाणिकपरित्यागोपिन(दूषणं)स्यादितिनानवस्थाक्वचिद्दूषणंभवेत् । अथानिष्टापत्तिहेतुरनवस्थादूषणं । नपुनरनिष्टरूपेतिचेन्न । अनिष्टरूपैवानवस्थादूषणं । नत्वनिष्टापत्तिहेतुरित्यपिवक्तुंशक्यत्वेनक्वचिदंगीकृताप्यनवस्थानदूषणंभवेत् । तस्मात्प्रामाणिकपरित्यागाप्रामाणिकपरिग्रहरूपावातद्धेतुर्वानवच्छिन्नपरंपरानवस्थेतिवाच्यं । अतएवनातिप्रसंगः । तथाचधर्मपरंपरायाअप्यनवस्थात्वेनाभेदएवांगीकार्यः । एवंचोक्तन्यायेनव्यवहारान्यथानुपपत्त्याविशेषसिद्धिरिति ॥ ७ ॥ अपिच । योधर्मधर्मिणोर्भेदंसमवायंचांगीकृत्याभेदंविशेषंचावजानातितेनानवस्थातोबिभ्यतागुणसामान्ययोर्गुणसामान्यप्रतीतिरेवापलपनीया । विनैवबा

धकेनभ्रांतिर्वाच्या । प्रतीत्यपलापादितोवाबिभ्यतोनवस्थास्यादित्येकंसंधित्सतोन्य(त्प्र)च्च्यवते । अभेदंविशेषंचांगीकुर्वतां
तुनेदंदूषणद्वयमतोपितत्पक्षपातइत्याशयवानाह ॥ [२६१७]अस्मत्पक्षइति । धर्मधर्मिणोःसविशेषाभेदवादिनांपक्षइत्यर्थः । गुणा
द्याःगुणाःसामान्यानिच । तद्वंतोगुणवंतः । सामान्यवंतिच । तेनचतुर्विंशतिर्गुणाःसद्गोत्वमित्यादिप्रतीतिविरोधोनास्तीति
शेषः । अनन्यत्वाद्धर्मधर्मिणोरितिशेषः । अप्रामाणिकापर्यवसितपरंपरारूपाद्येषा । अनन्यत्वेकथंतद्वत्त्वमितितदवस्थःप्रती
तिविरोधइत्यतउक्तं । विशेषतोहितद्वंतइति । भेदसंबंधकार्यकारीहिविशेषइति । एवमवयवावयव्यादीनामभेदोत्रनिरूपितः ।
इदानींक्वचिद्भेदाभेदावपिभवतइतितदपवादमाह ॥ [२६१८]भेदइति । यद्वायद्यवयव्यादयोऽवयवाद्यभिन्नाः । कथंतर्हिसत्स्वेवा
वयवादिषुविनश्यंतीत्यतआह । भेदइति । तथाशब्दःसमुच्चये । अवयवादिषुसत्स्वेवावयव्यादीनांनाशेभेदोभेदश्चभवेदित्य
र्थः । अत्रनाशइत्युपलक्षणं । यत्रसत्स्वेवावयवेष्ववयविनोऽभावःसतिगुणिनिगुणस्याभावस्तत्रभेदाभेदावित्यादिद्रष्टव्यं । अ
न्यथायत्रावयवावयव्यादीनांयुगपद्विनाशस्तत्रभेदाभेदावुक्तौनस्यातां । इदमुक्तंभवति । सत्यपितस्मिन्नसत्वादित्यनेनहेतुनाव
यव्यादीनामवयवादिभ्योभेदमात्रंवासाध्यतेऽत्यंतभेदोवा । आद्येसिद्धसाधनताभागासिद्धिश्च । तथाहि । सत्युपादानेकदाचि
दुपादेयमसत् । यथापटः । एवंसत्यपिद्रव्येकेचिद्गुणाअसंतोयथापाकजादयः । तथासत्येवाश्रयेकाश्चित्क्रियाअसत्योयथापटचल
नादयः । जातिश्चकाचित्सतिजातिमत्यसती । यथाब्राह्मण्यं । तत्रभेदाभेदयोरंगीकाराद्भेदसाधनंसिद्धविषयं । गगनतद्भागयो
रीश्वराद्याश्रितज्ञानादिगुणक्रियाजातिष्वभावाद्भागासिद्धत्वंहेतोरिति । नद्वितीयः । कालात्ययापदिष्टत्वात् । अभेदस्यप्रागुपपा

दितत्वादुपपादयिष्यमाणत्वाच्चेति । स्यादेतत् । यथाभेदसाधकानांव्यपदेशभेदादीनांविशेषाश्रयणेनैवान्यथासिद्धिरुक्ता । तथा
सत्यपितस्मिन्नसत्वस्यापिविशेषेणैवनिर्वाहःक्रियतां । किंभेदाभेदाभ्युपगमेन । मैवं । विशेषस्यभेदकार्यव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वेन
विनाशंप्रत्यनिर्वाहकत्वात् । सकलभेदकार्यकारित्वेविशेषोभेदएवनतत्प्रतिनिधिःस्यात् । किंचानेकाश्रितस्यावयविनोद्वित्वा
देश्चाश्रयेणात्यंताभेदेसत्याश्रयाणामपिपरस्परमभेदःप्रसज्यते । तत्परिहारार्थंतावदवश्यंतत्रभेदोंगीकरणीयः । नचावच्छेदकेन
विनाभेदाभेदभूमेःसंग्रहःस्यादित्ययावदाश्रयभावित्वमेवग्राह्यं । तत्रापिविशेषएवसंकरंवारयिष्यतीतितुनिरस्तं । किंचप्रमा
णानुसारिणीव्यवस्थानतुस्वेच्छानुसारिणी । प्रमाणंतुभेदाभेदाववगाहतइतिवक्ष्यते । नन्वनित्यद्रव्याश्रिताएकत्वादयोपिगुणाः
किंभेदवंतस्तेषामपिद्रव्यकार्यतयातदुत्तरक्षणभावित्वादिति । मैवं । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तंह्येतत् । उपादानद्रव्यंगुणवदुपादे
यतयापरिणमतइति । ननुभेदाभेदावेकत्रविरुद्धौ । तत्कथमयावदाश्रयभाविनामवयविगुणकर्मसामान्यानामवयवादिभिर्भे
दाभेदाभ्युपगमइत्यतआह ॥ [२६१८]विशेषमेवेति । भेदाभेदावेकत्रभवतइतिसंबंधः । अवधारणंकालादिभेदव्यावृत्त्यर्थं । कथं
विशेषाश्रयणेविरोधशांतिरित्यतआह ॥ [२६१८]विशेषइति । बलवान्भेदकार्यकारणइतिशेषः । ततोविशेषंसमाश्रित्यैकत्रभेदाभे
दौभवतइत्यन्वयः । अयमर्थः । भेदोहिविरोधशांतिहेतुः । तथाहि । क्वचिदाश्रयभेदोयथामधुरायांदेवदत्तसद्भावःस्रुघ्नेतद
भावः । क्वचित्कालभेदोयथामधुरायामेवदेवदत्तस्यभावाभावौ । क्वचित्प्रतियोगिभेदोयथागवयोगोघटाभ्यांसदृशोविसदृश
श्चेति । भेदप्रतिनिधिश्चविशेषइत्युक्तं । अतःकथमसौभेदाभेदावेकदैवैकत्रैवनावस्थापयेदिति । एवंतर्ह्यतिप्रसंगः । सर्वत्र

विशेषमाश्रित्यविरोधस्योत्सादयितुंशक्यत्वादित्यतआह ॥ [२६।९] दृष्टीति । दृष्टिश्चतत्प्रमाणंच । प्रमाणभूताद्दृष्टिरित्यर्थः । ततो
भेदाभेदौनविरुद्धावितिसंबंधः। चशब्दोविशेषेणसहदृष्टेःसमुच्चये। नस्वेच्छामात्रेणभेदाभेदावित्युपेत्यविशेषेणविरोधाभावोभि
धीयते । येनातिप्रसंगःस्यादित्येवशब्दः । उक्तंतावदवयवावयव्याद्यभेदग्राहिणीदृष्टिरस्ति । संबद्धवस्तुबुद्धितोविलक्षणतया
नुव्यवसायात् । अस्तिचभेदग्राहिणीसत्यपितस्मिन्नसत्वादितिहेतुजनिताद्दृष्टिरिति । (नचैतेबाध्यबाधके । अन्यतराननुवृ
त्तिप्रसंगात् । नापिप्रतिपक्षभूते । प्रतिपत्तृणामुभयोदासीनतापत्तेः ।) नचैवं । अतोद्वयोरपिप्रामाण्यमेषितव्यं । प्रमाण
तश्चभेदाभेदयोरवगतयोर्नविरोधः । तदिदमुक्तंप्रमाणतइति । ननुभवेतांभेदाभेदावेकत्रैवैकदैवप्रमितौ । तथापिकथं
विरोधशांतिरित्यतआह ॥ [२६।९] विरोधइति । सहदर्शनेसतिकथंविरोधोवक्तुंशक्यते । सहदृष्टौविरुद्धौचेतिविप्रतिषिद्धमिति
भावः । एतदेवविवृणोति ॥ [२६।९] विरोधोहीति । सर्वत्रपरस्परपरिहारेणैवसत्वदर्शनंसहानवस्थानलक्षणविरोधेप्रमाणं ।
क्वचित्सहदर्शनंचाविरोधे । अन्यस्यानिरूपणात् । अतःसहदृष्टेभेदाभेदलक्षणेवस्तुद्वयेविरोधःकथमुच्येत । सहदर्शने
ह्यविरोधःस्यात् । पुनर्विरोधकथनेव्याघातानिवारणादिति । हिशब्देनशीतोष्णादौरूपरसादौचविरोधाविरोधयोर्दर्शनैकप्र
माणकत्वंनिदर्शयति । तुशब्दस्यदृष्टेत्विवितिसंबंधः । सद्भिर्विद्वद्भिरित्युपहासः । वैशेषिकादयोहिसंयोगविभागशब्दात्मविशे
षगुणानांतत्रैवतदैवभावाभावावुपेत्यसहदर्शनाद्विरोधोनास्तीतिवदंतःपुनरत्रसहदर्शनेपिविरोधमुद्भावयंतःस्वव्याहतभाषिणः
स्वोक्तविस्मरणशीलाःस्वदृष्टिपक्षपातिनःकथंसंतःस्युः । सर्वत्रासहदृष्टयोर्यदिकश्चिदाग्रहमात्रेणसहावस्थानंमन्यतेतंप्रत्येववि

रोधोद्भावनंक्रियतेनान्यथेति ॥ ७ ॥ धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदौक्वचिदितिसंक्षेपेणोक्तं । तत्किंसर्वेष्वपिद्रव्येषूतकेषुचिदेवे
त्यपेक्षायामाह ॥ अभिन्नेइति । भगवानितिचेतनमात्रोपलक्षणं । स्वेनस्वावयवगुणक्रियादिभिः । तदन्येनप्रकृति
जीवजडात्मनाप्रपंचेनइत्येवंव्यवस्थितावेवभेदाभेदौ । नत्वेकविषयावित्यर्थः । अयावद्द्रव्यभाविधर्मैर्भेदाभेदौकुतोनस्याताममि
त्यतआह ॥ नित्यौइति । तुशब्दोवधारणे । अस्मात्कारणात् । अस्माद्भगवतः । द्वित्वादिसंख्याव्यतिरिक्ताइतिशेषः । क्व
तर्हिभेदाभेदावित्यतआह ॥ सामस्त्येति । अन्यत्र परमेश्वरात् । जडेवस्तुनीतियावत् । सत्येवधर्मिणिसामस्त्येनोच्छेदवं
तोयेधर्मास्तेउभयनिरूपिणोभिन्नाभिन्नाइत्यर्थः । अभिभवव्यावृत्त्यर्थंसामस्त्येत्युक्तं । यद्वासामस्त्येद्रव्यस्याविकलत्वे नाशा
भावेपियेउच्छेदिनइतिव्याख्येयं । किंस्वसद्भाववेलायामभेदिनोऽसद्भाववेलायांभेदिनइत्येवंकालभेदेनभेदाभेदावित्यतउक्तं
भावइति । स्वसद्भावदशायामेवोभयरूपकाइत्यर्थः । विनष्टस्यासत्वेनभेदचिंतानवकाशात् । प्रागत्यंताभेदेविनाशासंभवाच्च ।
कुतोभिन्नाभिन्नाइत्यतआह ॥ तएवेति । प्रत्यक्षबलेनतएवधर्मिस्वरूपभूताएवोच्छेदात्सत्येवधर्मिण्यसत्वाद्धेतोस्तदन्ये । चश
ब्दौमिथःसमुच्चयार्थौ । समस्तशइत्ययावद्द्रव्यभाविविवक्षयोक्तं ॥ ७ ॥ यदुक्तंयावदवयवभाविनोवयविनोऽवयवैरत्यंताभे
दोऽयावदवयवभाविनस्तुभेदाभेदाविति । तेनान्यदपिचोद्यंपरिहृतमित्याह ॥ अंशांशिनोरिति । तथाहि । सर्व
दिक्ष्वपिसंबंधादितियदंशतःसंयोगइत्युक्तंतदयुक्तं । अनवस्थापत्तेः घटसंयोगोहिघटांशसंयोगपूर्वकः सोपितदंशसंयोगपूर्वकः ।
नचेयंनिरंशेपरंपराविश्राम्यतीतिवाच्यं । अंशपरंपरायाअविश्रमस्याप्यंगीकृतत्वात् । अतःपूर्वपूर्वसंयोगानुत्पत्तौउत्तरोत्त

रानुत्पत्तिप्रसंगादंशतःसंयोगइतिनियमोनोपपद्यतइति । तदिदमसंगतं । यद्यप्यंशतएवसंयोगःयद्यपिचांशेष्वंशपरंपराया अविश्रमस्तथाप्यंशांशिनोरभेदेनैवांशसंयोगएव । हियस्मादंशिनःसंयोगोतोनानवस्थेति । अयमभिसंधिः । स्यादियमनव स्थायदिसर्वत्रांशतएवसंयोगइतिवदतामस्माकमंशिनःसंयोगोंशसंयोगेनैवजायतइत्यभिप्रायःस्यात् । नचैवं । किंतुयोय स्यांशिनःसंयोगःसतदंशेवर्तते । निरंशस्यतुसंयोगःक्वनामवर्ततां । अतःपरमाणोःसंयोगेसतितद्वृत्त्यर्थमंशोंगीकरणीयइ ति । नह्येवंसतिकाचिदनवस्थास्ति । अनवस्थितकार्यकारणभूतासिद्धसंयोगपरंपराश्रयणाभावात् । एतावत्तुभवेत् । घ टसंयोगोघटांशवृत्तिरित्यप्ययुक्तं । अतिप्रसंगात् । तथासतिहिपटवृत्तिरपिघटसंयोगःस्यात् । प्रमाणविरोधाच्च । घटसं योगोघटवृत्तिस्तद्गुणत्वात्तद्रूपवदिति । घटांशवृत्तिःसंयोगोनघटसंयोगः । तदन्यवृत्तित्वात् । पटसंयोगवदिति । एतदप्य नवकाशं । अंशांशिनोरभेदस्यसाधितत्वात् । अतिप्रसंगोहितदास्याद्यदिपटवद्घटांशोपिघटादत्यंतभिन्नःस्यात् । अभेदेतुक्का तिप्रसंगः । अनुमानस्याप्याद्यस्यसिद्धसाधनता । अंशवृत्तेरेवघटवृत्तित्वात् । अंशावृत्तित्वेसतिघटवृत्तित्वसाधनेदृष्टां तःसाध्यविकलःस्यात् । द्वितीयस्तुहेतुःस्वरूपासिद्धोन्यथासिद्धोवेति । यदिघटसंयोगोघटांशेवर्तते । तर्हिघटांशसंयो गःक्ववर्ततइतिचेत् । अने(नैवन्या)नन्यायेनतदंशेसोपितदंशइतिब्रूमः । नचैवमनवस्था । सर्वेप्यंशिसंयोगास्तत्तदंशवृ त्तयइत्यत्रेतरेतरापेक्षायाअभावात् । एवंतर्हिपरमाणुवृत्तिरपिसंयोगोघटसंयोगःस्यादितिचेत् । कोनेत्याहेति । अंशसं योगएवह्यंशिनःसंयोगोतोनानवस्थेत्युक्तमनवस्थापरिहारंविवृणोति । [२६।१२] एकस्मिन्निति । अवयवपरंपरायाअविश्रममभ्यु

॥३६९॥

पगम्यैकैकस्मिन्नवयवसंयोगेजातएवान्योवयवसंयोगोजायतइतियद्यंगीकुर्मस्तदैवानवस्थास्यात् । संयोगैक्येवयविसंयोगःक्रि यातोजातस्तदवयवेवर्तते । अवयववृत्तेःसंयोगादपरोवयविनःसंयोगोनास्तीतिवादेतुक्कसानवस्थेति । एतेनैतदपिनिरस्तं । यदाहुः । संयोगस्त्रिविधःअन्यतरकर्मजोभयकर्मजसंयोगजभेदात् । तत्रान्यतरकर्मजोयःक्रियावतानिष्क्रियस्ययथास्थाणोः श्येनेन । उभयकर्मजस्तुविरुद्धदिक्क्रिययोःसन्निपातः । यथामल्लयोः । संयोगजस्तुसंयोगःकारणाकारणसंयोगात्कार्या कार्यसंयोगः । यथाहस्ततरुसंयोगात्कायतरुसंयोगइति । नहिहस्ततरुसंयोगातिरिक्तःकायतरुसंयोगोस्ति । येनासौ तज्जन्यःस्यात् । प्रमाणाभावात् । किंतुहस्तकर्मणाजनितोहस्तवृत्तिःसंयोगएवहस्तकाययोरभेदात्कार्यसंयोगोभवति । अतएवहस्तस्याशुचिसंयोगेकायक्षालनादिविधयोप्युपपद्यंते । अतएवविभागजोपिविभागोनिरस्तः । द्विविधंहितमाचक्ष ते । कारणाकारणविभागात्कारणविभागाच्चेति । तत्राद्योयथा । हस्ततरुविभागात्कायतरुविभागः । द्वितीयोयथा । द्वितंतुकावयवेतंतौकर्मोत्पन्नंतस्यतंत्वंतराद्विभागंकरोति । विभागात्तंत्वोःसंयोगोनश्यति । ततोद्वितंतुकनाशः । ततइदानीं तंत्वोर्वर्तमानोविभागःसक्रियस्यावयवस्यद्वितंतुकसंयुक्ताकाशादिदेशाद्विभागंकरोतीति । तत्राद्यस्तावदनुपपन्नः । हस्ततरुवि- भागातिरिक्तस्यकायतरुविभागस्यानुपलंभात् । हस्तकर्मणाजनितोहिविभागोहस्तकाययोरभेदाद्धस्तकायगुणोभवति । अतए वविवादाध्यासितोविभागोनकर्मासमवायिकारणकःकर्मैकार्थासमवेतत्वात् । शब्दवदित्यसिद्धतयानिरस्तं । द्वितीयस्त्वनुपप न्नतरः । तंतुकर्मणैवतंतोस्तंत्वंतरादाकाशादिदेशाच्चविभागोत्पत्त्युपपत्तौक्रमकल्पनानुपपत्तेः । अन्यथांगुलिकर्मणांगुलेरंगुल्यं

सुधा० तरादेवविभागोभवत्याकाशादिदेशात्तुविभागादेवेतिस्यात् । नन्वंगुलिकर्मांगुलिविभागमाकाशादिविभागंचकरोति । तयो अ.२पा.२
र्विभागयोरविरुद्धत्वात् । तंतुकर्मतुनतंत्वंतरविभागमाकाशादिविभागं(च)कर्तुमर्हति । तयोर्विभागयोर्द्रव्यारंभकसंयोगविरो
॥१३८॥ धित्वाविरोधित्वरूपविरोधात् । नह्यविरुद्धात्कारणाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिःसंभवतीति । मैवं । एकस्मादेवकर्मणःसंयोगविभाग अधि.६
जननाभ्युपगमात् । तंतुकर्मणाद्रव्यारंभकानारंभकतंत्वंतराकाशसंयोगजन्मांगीकाराच्च । अन्यथाकारणाकारणसंयोगजसं
योगवत्कारणमात्रसंयोगजोपिसंयोगःस्वीकार्यःस्यात् । ननुसंयोगस्यनस्वरूपतोविरोधोस्ति । यतोद्रव्यानारंभकद्रव्यसमवेत
एवसंयोगोद्रव्यानारंभकः । द्रव्यानारंभकंचद्रव्यंसप्तविधं । आरब्धद्रव्यमत्यावयविस्पर्शरहितंविनश्यदवस्थंविनश्यदवस्थ
संयोगंनिष्फलारंभंविजातीयंचेति । ततःकर्मणैवसंयोगद्वयजन्मोपपत्तिरिति । एवंतर्हिविभागयोरपिकोविरोधः । द्रव्याना
रंभप्रयुक्तत्वाद्विरोधप्रतीतेः । तंतुद्वयविभागजनकंतंतुकर्म नतंत्वाकाशविभागजनकं । द्रव्यारंभकसंयोगविरोधिविभागजन
ककर्मत्वाद्द्रव्यांतरारंभकसंयोगविरोधिविभागजनककर्मवदित्याभाससमानयोगक्षेमं । तंतुकर्म नतंत्वंतरविभागजनकं कर्म
त्वात् । संप्रतिपन्नकर्मवदित्यपिप्रयोगसंभवात् । तत्रप्रमाणबाधइतिचेत्सममन्यत्रापि । विभागद्वययौगपद्यानुभवात् । तंतुक
र्माकाशविभागजनकं कर्मत्वादितिप्रातिपक्षश्च । आकाशविभागेनकर्तव्येकर्मणोनिमित्तत्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनमितिचेन्न । ॥३६६॥
जनकशब्दस्यासमवाय्यर्थत्वात् । एतेनविमतंकर्मद्रव्यारंभकसंयोगविरोधितदविरोधिविभागजनकंनभवति । कर्मत्वादिति
निरस्तं । विमतंकर्मद्रव्यारंभकानारंभकसंयोगारंभकंनभवति । कर्मत्वात् । श्येनकर्मवदित्याभासतुल्यत्वात्सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।

यदाकाशविभागजनकंकर्मनतद्द्रव्यारंभकसंयोगविरोधिविभागजनकं । यथांगुलिकर्मैतिव्याप्तेः । तंतुकर्मणोगगनविभागजनकत्वेतंत्वंतरविभागजनकत्वंनस्यादितिचेन्न । यद्यत्प्रदेशविभागजनकंनभवतिनतत्तत्प्रदेशस्थद्रव्यविभागजनकमितिव्याप्तेराकाशदेशविभागाजनकत्वेतंत्वंतरादपिविभागजनकंनस्यादितिप्रतिप्रसंगसंभवात् । किंचतंतोराकाशविभागोयदिविभागजोनतुकर्मजस्तदासकर्मकस्येवाकर्मकस्यापिकुतोनस्यात् । विभागस्योभयत्रापिसाम्यात् । उत्तरविभागेकर्मनिमित्तकारणमित्यतोनेतिचेन्न । आद्यविभागजननेनैवोपक्षीणस्यकारणत्वानवधारणात् । अवधारणेवाऽसमवायित्वस्यानिवारणात् । अन्यथातल्लक्षणस्यातिव्याप्तेरित्यलंविस्तरेण ॥ ७ ॥ एवंछलत्वेनानवस्थाप्रसंगंनिराकृत्यप्रकारांतरेणनिराकरोति ॥ २६।१३ अंशइति । अंशिसंयोगस्यांशवृत्तित्वदृष्टेश्चनानवस्थादोषइत्यर्थः । दृष्टत्वेकथमदोषत्वमित्यतआह ॥ २६।१३ दृष्टइति । आपादकेर्थेदृष्टेसतिसानवस्थितिःका नदूषणमितियावत् । यतदुक्तंभवति । यद्यंशतःसंयोगःस्यात्तदानवस्थास्यात्ततश्चसंयोगाभावएवापद्येत । नचासौयुक्तः । तस्मान्नांशतःसंयोगइतिहिविपर्ययेपर्यवसानंकर्तव्यं । अनवस्थायास्तर्कत्वात् । विपर्ययापर्यवसायिनश्चतर्काभासत्वनियमात् । अत्रांशतःसंयोगोनभवतीतिकोर्थः।यद्यंशिसंयोगस्यांशसंयोगपूर्वकतानियमोनास्तीति । तर्ह्योमितिवदामः । यद्यंशिसंयोगोंशवृत्तिर्नभवतीति । तन्न । घटाद्यंशिसंयोगस्यतदंशवृत्तितायाःप्रत्यक्षदृष्टत्वेनविपर्ययपर्यवसानस्यबाधितत्वात् । घटसंयोगोघटएववर्तते । किंत्वव्याप्यवृत्तित्वात्तदंशवृत्तिरिवावभासतइतिचेत् । केयमव्याप्यवृत्तितानामान्यांशवृत्तित्वात् । स्वाभावसमानाधिकरणत्वमितिचेन्न । विरुद्धत्वात् । दृष्टत्वादविरोधइतिचेन्न ।

किमंशभेदेनभावाभावौदृश्येते । उतघटएवेतिसंदेहात् । नह्यविरुद्धविषयत्वेसतिविरुद्धविषयतांगीकर्तुमुचिता । उपाधिभे
दादविरोधइतिचेत् । केतउपाधयः । अंशाएवेतिचेत् । तएवसंतुतर्हिसंयोगभावाभावाश्रयाःकिमं(शि)शवृत्तित्वेनविरुद्धेनां
गीकृतेन । अंशांशिनोरभेदेनातिप्रसंगस्यापास्तत्वादिति ॥ ७ ॥ प्रतितर्कपराहतत्वाच्चाप्रसंगोयमित्याह ॥ [२६।१३] यदीति । यदि
कारणानांसंयोगस्तदंशवृत्तिर्नस्यात्तदातदारब्धेषुकार्येषुकारणापेक्षयापरिमाणोत्कर्षोनस्यादित्यर्थः । अयमभिसंधिः । कार
णपरिमाणापेक्षयाकार्येपरिमाणोत्कर्षस्तावत्सर्वत्रप्रचयजन्यः । द्वितूलकेतथादर्शनात् । प्रचयहीनतूलद्वयजन्यरज्जुद्रव्येतद
भावोपलंभाच्च । प्रचयश्चकारणयोःप्रशिथिलःसंयोगः । प्रशिथिलताचसंयोगस्यकेषुचिदंशेषुवृत्तिःकेषुचिदवृत्तिरेव । नान्या ।
अनिरूपणात् । ततःसंयोगस्यांशवृत्तित्वाभावेप्रचयोसौनभवतीतिकारणाभावादुत्कृष्टपरिमाणोत्पादोनस्यादिति । अस्त्व
न्यत्रसंयोगोयथातथा । प्रस्तुतेपरमाणौसंयोगस्यांशवृत्तित्वाभावे नातिप्रसंगइतिचेन्न । अन्वयव्यतिरेकाभ्यांकारणपरिमाणो
त्कृष्टस्यकार्यपरिमाणस्यप्रचयाख्यांशवृत्तिसंयोगजत्वावधारणात्कारणाभावेचकार्याभावनियमात्परमाणुसंयोगस्यांशवृत्तित्वा
भावेतत्कार्येद्व्यणुकेपरमाणुपरिमाणादुत्कृष्टपरिमाणंनोत्पद्येतेत्यस्यैवबाधकस्यसत्वात् । नन्विदमिष्टापादनं । परमाणुतोद्व्यणु
केपरिमाणोत्कर्षाभावादित्यतआह ॥ [२६।१४] परमाणोरिति । परमाणुपरिमाणादणोर्द्व्यणुकस्यमहत्तापरिमाणोत्कर्षोनास्तीतिव
चोद्भुतंस्वव्याहतंप्रमाणविरुद्धंचेत्यर्थः । अयमाढ्योयंपरमाढ्यइतिवदणुपरमाणुशब्दाभ्यामेवपरिमाणतारतम्यावगतेस्तदभा
ववचनंस्वव्याहतंभवति । द्वितंतुकपरिमाणवद(संमृदि)समुदितावयवजन्यद्रव्यपरिमाणत्वेनद्व्यणुकपरिमाणस्यपरमाणुपरि

माणादुत्कर्षस्यानुमानावगतत्वाच्चेति । ननुयत्कारणपरिमाणजन्यमुत्कृष्टपरिमाणंतदेवप्रचयजन्यं । त्र्यणुकपरिमाणवद्द्व्यणु
कपरिमाणमपिकारणपरिमाणजन्यंनभवति । किंतुकारणसंख्याजन्यमेव । तत्कथंपरमाणोःप्रचयाभावेद्व्यणुकेपरिमाणोत्क
र्षानुत्पादापादनमित्यतआह ॥ [२६।१४] अणूनामिति । द्व्यणुकानांपरिमाणोत्कर्षापेक्षांविनैवसंख्यामात्रेणत्र्यणुकेसपरिमाणोत्कर्षो
जायते । तथापरमाणोर्महत्त्वंपरिमाणोत्कर्षंविनाकेवलसंख्ययाद्व्यणुकेपरिमाणोत्कर्षोजायतइत्येतद्वचःकथंघटते । महद्दीर्घव
द्वेतिनिरस्तत्वादितिभावः । चापिशब्दावितरेतरसमुच्चये । अत्रपरिमाणमात्रग्रहणेकर्तव्येप्रथिमेतिमहत्त्वमितिचोक्तिर्विसद्द
शपरिमाणत्वस्यानपेक्षाहेतोर्निराकरणंस्मारयितुमिति ॥ ७ ॥ अंशांशिनोरत्यंताभेदोभेदाभेदौचेतियदुक्तंतद्विशदयति ॥ अं
[२६।१५] शिनइति । यथागगनादेर्यावदंशभाविनोंशिनःस्वांशैरत्यंताभेदस्तथापटादेरंशिनोपिसर्वैरंशैरत्यंताभेदः । एकैकांशेनतुभि
दाभिदा । अयमित्युत्तरवाक्येसंबध्यते । नन्वेतदयुक्तं । सर्वतंतुभावेपिकदाचित्पटस्याभावात् । खंडितेभेदाभेदस्वी
कारात् । अतएकेनैवसर्वैरपितंतुभिःपटस्यभेदाभेदावेवोचितौ । तथाचोक्तंब्रह्मतर्के । तंतुभ्योन्यःपटःसाक्षात्कस्यदृष्टिपथं
गतः । अनन्यश्चेत्तंतुभावेपटाभावःकुतोभवेदिति । उच्यते । व्यतिषंगविशिष्टाहितंतवोवगम्यंते । नचतद्भावेकदापि
पटाभावः । स्तस्माद्व्यतिषंगविशेषविशिष्टैःसर्वतंतुभिःपटस्यात्यंताभेदएव । अविवक्षितव्यतिषंगैःसर्वतंतुभिस्तुभेदाभेदावेवे
तिनकश्चिद्विरोधः । नन्वेवंतर्हिव्यतिषक्ततंतुव्यतिरेकेणपटाभावेपरमाणुपुंजवादापत्तिरिति । मैवं । यथाहिगुणानांद्र
व्याभेदे(पि)नद्रव्यंनिर्गुणं । यथाचपरेषांसामान्यादावतिरिक्तसत्ताभावे(पि)नासत्त्वं । तथाव्यतिषक्ततंतवएवपटस्तथा

पिनपटाभावः । किंतुसंतिव्यतिषक्तास्तंतवःपटश्च । सचतेभ्योनभिद्यतइतिकथमेतदितिचेत् । विशेषशक्त्यैवेतिब्रूमः ।
ननुव्यतिषक्तसर्वतंतुभ्योपिपटस्यभेदोंगीकार्यः । तंतुव्यतिषंगानंतरंपटस्यजायमानत्वात् । कथंचैकैकतंतुनाऽभेदः । एकै
कत्रपटबुद्ध्यभावादित्यतआह ॥ [२६।१५] सर्वेति । उक्तोयमर्थःसर्वप्रत्यक्षविषयोयस्मात्तस्मात्कथमेवापोद्यते । एतदुक्तंभवति ।
अस्तितावद्व्यतिषक्तसर्वतंतूनांपटस्यचाभेदेप्रत्यक्षं । तत्प्रतीतेःसंबद्धवस्तुद्वयप्रतीतिवैलक्षण्यस्यसाक्षिसिद्धत्वात् । नचभेदेप्र
माणमस्ति । येनसोपिस्वीकरिष्यते । जायतांनामतंतुव्यतिषंगानंतरंपटस्तथापिनविवक्षितार्थहानिः । नहितंतुव्यतिषंगंपटमा
चक्ष्महे । किंतुव्यतिषंगेसतियत्तंतूनांविशिष्टंरूपं । नचैकैकतंतुपरित्यागेसर्वतंतवोनामसंति । अतस्तत्राप्यस्त्येवाभेदप्रतीतिः ।
एकैकत्रपटबुद्ध्यभावस्तुभेदमाक्षिपति । नतुप्रत्यक्षसिद्धमभेदमपवदतीति ॥ ७ ॥ अथापिस्यात् । अवयव्यादीनामवयवा
दिभिरभेदोनोपपद्यते । एकोह्यवयवीअनेकेचावयवाः । तदभेदेवयवानामप्यभेदोवयविनोवाभेदःप्रसज्येत ॥ तथागुणाश्च
केचिदनेकाश्रिताएकैवहिसंयोगव्यक्तिर्द्वयोर्द्वयोर्वर्तते । तथाविभागव्यक्तिरपि । संख्याचद्विविधा । एकत्वानेकत्वभेदात् ।
तत्रैकत्वस्यैकद्रव्यगतत्वेपिद्वित्वादिकमनेकाश्रितं । एवंपृथक्त्वमपिद्विविधं । एकपृथक्त्वमनेकपृथक्त्वंच । तत्रैकपृथक्त्वस्यैक
द्रव्यवृत्तित्वेपिद्विपृथक्त्वादिकमने(कद्रव्याश्रि)काश्रितमेव । एवंचगुणानांगुणिनैक्येसंयोगाद्याश्रयानेकद्रव्याभेदोवासंयो
गादिभेदोवाऽऽपद्येत । सामान्यंचैकमनेकाश्रितं । तस्यव्यक्त्यभेदेव्यक्तीनामप्यभेदःसामान्यस्यवाभेदःप्रसज्येतेत्यतःसंयो
गविभागपृथक्त्वानांतावदनेकाश्रितत्वंनास्तीत्याह ॥ [२६।१५] संयोगश्चेति । भेदइतिपृथक्त्वमुच्यते । चशब्दाइतरेतरयोगे । पृथ

क्पृथगेव । एकैकद्रव्याश्रिताएवेत्यर्थः । ततश्चैकेनगुणेनाभिन्नत्वेद्रव्ययोरप्यभेदःस्यादित्यतिप्रसंगस्यापादकासिद्धिः । अने
कद्रव्याभिन्नत्वेगुणस्यापिभेदःस्यादित्यस्येष्टापत्तिर्दूषणमित्युक्तंभवति । ननुघटपटसंयोगविभागभेदाःघटपटसंबंधितयानुभू
यंते । तत्कथमेकैकाश्रिताः । तथात्वेचैकैकस्मिन्नेवसंयुक्तादिप्रत्ययप्रसंगइत्यतआह ॥ [२६।१६]अन्योन्येति । प्रतियोगःप्रतियोगि
त्वं । अन्योन्यस्यप्रतियोगोन्योन्यप्रतियोगः । यत्संयोगादिरुभयोरपिदृश्यतेतदन्योन्यप्रतियोगेनहिनिमित्तेन । अत्रोभयो
रपीत्यनेकोपलक्षणं । भेदस्यबहुसंबंधितयापिप्रतीतेः । एतदुक्तंभवति । घटप्रतियोगिकःसंयोगादिःपटेस्ति । तथापटप्रतियो
गिकोघटेअस्ति । तस्मादुभयसंबंधितयाप्रतिभासोतिप्रसंगाभावश्चयुज्यतइति । स्यादेतद्यदिसंयोगादीनामेकैकवृत्तित्वेप्रमाणं
स्यात् । तदेवनास्तीत्यतआह ॥ अन्योन्येति । पृथक्पृथगेवेत्यनुवर्तते । अन्योन्यप्रतियोगेनहेतुनासंयोगादिकमुभयोरपिपृथ
क्पृथगेवहिदृश्यते । अयमर्थः । पटोघटेनसंयुक्तोघटाद्विभक्तोघटाद्भिन्नइतिपटधर्मःसंयोगादिर्घटप्रतियोगिकतयाप्रतीयते ।
यश्चयत्प्रतियोगिकोनासौतद्धर्मः । यथास्थविरप्रतियोगिकमपरत्वंनस्थविरधर्मः । तस्मान्नायंसंयोगादिर्घटधर्मः । एवंघटधर्मः
संयोगादिःपटप्रतियोगितयोपलभ्यमानोनपटधर्मोभवितुमर्हति । तथाचपृथक्पृथगेवसंयोगादिरनेकधर्मोवगम्यतइति । नन्व
स्तुसंयोगविभागयोरियंगतिः । नतुपृथक्त्वे । यद्धिघटात्पटःपृथक्पटाच्चघटःपृथगित्यन्योन्यप्रतियोगिकतयाप्रतीयते । तदेकपृथ
क्त्वंपृथक्पृथगेवाभ्युपगम्यते । यत्तुभिन्नाविमौभिन्नाइमेइतिप्रतीयते । तदनेकपृथक्त्वमनेकाश्रितमेव । प्रतियोग्यनिरूप्यस्यैका
श्रयत्वेमानाभावादित्यतआह ॥ [२६।१६]भिन्नाइति । इमेभिन्नाइत्यादिप्रतीतौभेदानांसमुदायोनेकत्वंहिदृश्यते । कथंयथैवचपदा

र्थानां। एतदुक्तंभवति। यथाहिशुक्लाइमेपटाइत्यादिप्रतीतावनेकेपटाअनेकानिचतद्विशेषणानिशौक्ल्यान्यवभासंते। तथाभिन्ना विमावित्यादिप्रतीतावप्यनेकेपदार्थाअनेकेचभेदाःप्रकाशंतेइत्यभ्युपगंतव्यं। नचविशेषप्रमाणमस्ति। येनात्रान्योविधिर्भविष्यतीति। एतेनसंयुक्ताविमावित्यादिप्रतीतिरपिव्याख्यातावेदितव्या। नन्वनयोर्भेदोमीषांभेदइतिप्रतीतावनेकाश्रितंपृथक्त्वमुपलभ्यते। तत्कथमेतदितिचेत्। किमत्रानेकस्यधर्मितयावभासंप्रमाणयसि। उतधर्मस्यैकत्वावभासं। उतोभयावभासं। पक्षत्रयेप्युत्तरमाह॥ २६।१७ अनयोरिति। अस्यामपिप्रतीतावितोघटादमुष्यपटस्यामुनःपटादमुष्यघटस्यभेदइत्येवंद्विधर्मिकोभेदोदृष्टः। तथाचानेकस्यधर्मित्वेपिधर्मस्यैकत्वावभासासंमतेर्नानेनाभिमतार्थसिद्धिरित्युक्तंभवति। अनेनैवानयोःसंयोगइत्यादिप्रतीतिरपिव्याख्याताद्रष्टव्या। ननुवचनलिंगाहिवक्तुरभिप्रायाः। भेदइतिचैकवचनंप्रयुज्यते। तेनानुमीयतेऽस्यांप्रतीतावेकएवभेदोद्विधर्मिकोदृष्टइति। तस्मादन्योन्यप्रतियोगिकानेकधर्मिकानेकभेदविषयत्वंप्रतीतेर्नवक्तुंशक्यमित्यतआह॥ २६।१७ तत्रेति। तत्रानयोर्भेदइत्यादिवाक्येभेदद्वयेवा। भोजनमित्येकवचनंयथातथेत्यर्थः। एतेनैकवचनेनप्रतीतेरेकार्थविषयत्वानुमानेऽनैकांतिकत्वंसमुदायविषयत्वेनान्यथासिद्धिश्चेत्युक्तंभवति। अवयविनस्त्वेकत्वेपिनकश्चिद्दोषः। आकाशस्यस्वावयवैरभेदवदवयवानामप्यभेदस्यांगीकृतत्वात्। पटस्यचयादृशेनतंतुसमुदायेनात्यंताभेदोभिहितःसएकएव। व्यतिषक्तानांतंतूनांविशिष्टाकारोह्यसौ। सचागंतुकत्वात्तंतुभ्योभिन्नाभिन्नएव। एकैकेनतंतुनासर्वैश्चाभेदेपिभेदस्यापिविद्यमानत्वान्नान्योन्याभेदप्रसक्तिरितिस्वयमेवोह्यतामितिनोक्तं। नन्वेवंतर्हिसंयोगादेरप्येकैकाश्रितत्वंनवक्तव्यं। अयावद्द्रव्यभावित्वेनभेदाभेदाभ्यामेवोक्ताक्षेपसमाधाना

दिति । सत्यं । तथापिवस्तुस्थितिरियमुक्तेत्यदोषः । अपिचाजसंयोगेनायंसमाधिःसंभवति । सएवनास्तिप्रमाणाभावादिति चेन्न । परमाणोराकाशादिसंयोगांगीकारात् । सोपिपरमाणुकर्मजइतिचेन्न । प्रागसंयोगप्रसंगात् । अंशभेदान्नेतिचेन्न । स्वाभाविकस्यानभ्युपगमात् । औपाधिकस्यचनिराकरिष्यमाणत्वात् । किंचाकाशमीश्वरेणसंयुज्यते । द्रव्यत्वाद्घटवत् । नच मूर्तत्वमुपाधिःविशेषणवैयर्थ्यात् । परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वंहिमूर्तत्वं । तत्रपरिमाणवत्त्वेनैवालं । परिच्छिन्नविशेषणंतुव्यर्थमेव । आकाशमीश्वरेणनसंयुज्यते । अमूर्तत्वाद्रूपवदितिचेन्न । अद्रव्यत्वस्योपाधित्वादिति ॥ ७ ॥ इदानींसामान्यस्यैकैकाश्रित त्वमाह ॥ [२६।१८] **नरत्वादिकमिति** । एवंसंयोगादिवदेकैकवृत्तीत्यर्थः । सामान्यमपीतिवक्तव्येब्राह्मणत्वादेरयावद्द्रव्यभावित्वेना पितत्रपरिहारःसंभवतीतिज्ञापयितुंनरत्वादिकमित्युक्तं । उपपादनंचनैकप्रकारमितियोगविभागः । कुतोनरत्वादिकंप्रतिव्यक्ति भिन्नमित्यतआह ॥ [२६।१८] **तत्त्वदिति** । यथाहिनरेषूपलभ्यमानेषुतदीयंरूपादिकंप्रतिनियतमुपलभ्यते । तथानरत्वादिकमपितत्तन्निय तधर्मतयैवेयतेदृश्यतेइतिप्रत्यक्षमुक्तं । यद्वायोनेकाश्रितोधर्मोनासावेकैकप्रतीतौप्रतीयतेयथाद्वित्वादि । प्रतीयतेचनरत्वादिक मैकैकप्रतीतावतोनानुगतमित्यनुमानमनेनसूचयति । किंचनरत्वादिकंनानेकानुवृत्तं । धर्मत्वाद्रूपादिवत् । अस्याभासोद्धारं करोति ॥ [२६।१८] **नेति** । सर्वधर्मोनेकवृत्तिधर्मः । तेनधर्मत्वंनभग्नव्याप्तिकमितिशेषः । पक्षधर्मतातुस्फुटैवेति । नन्वनेकत्वसंख्या तावदनेकाश्रिता । एकैकस्मिन्द्वित्वादेःशंकितुमप्यशक्यत्वात् । नहिद्वित्वादिकमेकैकप्रतीतौप्रतीयते । नचप्रतियोगिनिरूप्यं । धर्मितयैवानेकेषामनुभवात् । अतोधर्मत्वहेतोस्तत्रानैकांत्यमित्यतआह ॥ [२६।१८] **समुदायस्त्विति** । समुदायोनेकत्वंभिन्नगोनेकाश्रितः ।

सत्यमनेकत्वसंख्याऽनेकाश्रिता। तथापितदन्यत्वेनहेतुविशेषणाददोषइतिभावः। साचापेक्षाबुद्धिजन्यत्वादयावद्द्रव्यभाविनी
भिन्नाभिन्नेतिनाश्रययोरभेदापत्तिः।प्राभाकरास्त्वाहुः। सादृश्यंतावदेकमनेकानुगतं तत्रधर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः। नचवाच्यंसा
मान्यमेवसादृश्यमतःपक्षेव्यभिचारचोदनेयमनुपपन्नेति। जातिसंकरप्रसंगात्। अस्तिहिकयोश्चिदश्वरासभव्यक्त्योःसादृश्यंतत्र
यदिसादृश्यमश्वत्वात्परं। तदासर्वेषामप्यश्वानांरासभसादृश्यंस्यात्। यदिचापरंतदारासभव्यक्तावप्यश्वत्वंस्यात्। एवंरासभ
त्वेपिवाच्यं। नसादृश्यमश्वरासभवृत्तिब्रूमः। किंतुतदवयववृत्ति। द्रव्यगुणावयवकर्मवृत्तीनिसामान्यान्येवहिसादृश्यनामा
न्यभ्युपगच्छामोतोनजातिसंकरदोषइतिचेन्न। गौर्गवयेनसदृशीत्यादिव्यवहाराणाममुख्यत्वप्रसंगात्। नचसामान्यंप्रतियोगि
निरूप्यं। तन्निरूप्यंचसादृश्यमितिस्फुटोनयोर्भेदइत्यतआह॥ [२८।१८] एतौदृशंचेति। भवतुसादृश्यंसामान्यतोभिन्नंतथापितत्पदार्थे
षुपृथक्पृथगेवेतिनतेनधर्मत्वहेतोर्व्यभिचारः। एतादृशमितितत्रोक्तहेत्वतिदेशः। नहिसादृश्यस्यानेकवृत्तित्वेप्रमाणमस्ति।
सदृशाविमावित्यादेःशुक्लाविमावित्यादिवदुपपत्तेः। अनयोस्सादृश्यमित्यादेश्चास्यानेनसादृश्यमस्यानेनसादृश्यमित्युपप
त्तेः। एकवचनस्य(च)विप्राणांभोजनमित्यादिवदुपपन्नत्वात्प्रतियोगिनोधर्मित्वासंभवाच्च। एकाश्रितत्वेपिप्रतियोगिनिरूप्य
त्वेनैकैकप्रतीतावप्यप्रतीतिसंभवाच्चेति। नरत्वादिसामान्यस्यप्रतिव्यक्तिभिन्नत्वेनुमानांतरमाह॥ [२८।१९] एकस्मिन्निति। एक
स्मिन्नरेनष्टेतदाश्रितंनरत्वंतावन्नष्टं। तथापिसनरत्वलक्षणोधर्मोन्यत्रनरांतरेदृश्यतएवयतोतोपिनरत्वादिकमित्युक्तेनसंबंधः।
यद्वाविनष्टंविनाशःसहविनष्टेनवर्ततइतिसविनष्टंतस्मिन्विनाशवतीतियावत्। अथवाश्रयेणसहविनष्टंसविनष्टंतस्मिन्नितियो

जना । अयमत्रप्रयोगः । नष्टानष्टवर्तिनरत्वंभेदवद्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्छायातपवत् । नचासिद्धोहेतुः । नष्टाश्रयस्यनरत्वस्य नष्टत्वात् । अन्यस्यतुदृश्यमानत्वेनाविनष्टत्वात् । यद्वेदंनरत्वंविनष्टान्नरत्वाद्भिद्यतेअविनष्टत्वाद्धटवत् । यदिवातन्नरत्वम विनष्टान्नरत्वाद्भिद्यतेविनष्टत्वाद्धटवदिति । भवेदेतद्यदिविनष्टनराश्रितमपिनरत्वंविनश्येत् । नचैतदस्तितस्यानित्यत्वादित्य तआह ॥ २६।११ कुतइति । भस्मत्वमाप्तस्यनरस्येतिशेषः । पुनराश्रयनाशोत्तरकालमिष्यतेस्तित्वेनेतिशेषः । नष्टस्येतिवक्तव्येभस्म त्वमाप्तस्येतिवचनमवस्थांतरापत्तिरेवविनाशोनतुतार्किकादीनामिवसर्वथानास्तित्वमितिसूचयितुं । आश्रयनाशोत्तरकालंसा मान्यसत्वंविमतंविनाशवद्विनाशवदाश्रयसमवेतत्वाद्रूपादिवदित्यादिप्रमाणविरुद्धमप्रामाणिकंचेत्यर्थः । नष्टनराश्रितस्या पिनरत्वस्यपुनःस(त्वंन)त्यंननिष्प्रमाणकं । प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नष्टानष्टनराश्रितंनरत्वंतावदेकं । तच्चाविनष्टेनरेपुनरुपलभ्यते । अतएवानुमानमपिबाधितविषयमित्यतआह ॥ २६।१२ एकत्वइति । स्यादेतद्यद्येतयोरेकत्वेमानंस्यात् । नचतदस्तीत्यर्थः । नचप्र त्यभिज्ञानंप्रमाणं । तस्यस्वरूपतःप्रमाणत्वेनचसंदिग्धत्वात् । चशब्देनान्योन्याश्रयत्वंसमुच्चिनोति । एकत्वेहिपुन(स्तस्य)ः सत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौचैकत्वसिद्धिरिति । एवंसामान्यादीनांप्रत्याश्रयंभेदेप्रत्यक्षानुमानान्युक्त्वाश्रुतिमप्याह॥ २६।१२ श्रुतिरपीति । आह । सामान्यादीनांप्रत्याश्रयंभेदमितिशेषः । भिन्नाःपरस्परतोभेदवंतः । अन्योन्यंभिन्नाधर्माएषांतेभिन्नधर्माः । भिन्नधर्मा इत्यनेनाश्रयतोपिभेदोभिहितइतिशंकानिरासार्थमुक्तंस्वैरिति । स्वरूपैरपियथाभगवान्मत्स्यादिभिःस्वैस्वैर्धर्मैरभिन्नाश्चेत्यस्या पवादः । अनिवृत्तेति । अनिवृत्तेप्याश्रयेविनाशोयेषांतेतथोक्ताः । यथामघटश्यामतादयः । उभयरूपकाभिन्नाभिन्नाः । न

केनचिदितिश्रुतिःस्वप्रकृतमुपसंहरति । अत्रसर्वशइत्यादिवचनादुक्तविवरणाच्चादरःप्रतीयते ॥७॥ ननुघटादेरामद्रव्यस्याग्नि नासंबद्धस्याग्न्यभिघातान्नोदनाद्वातदारंभकेषुपरमाणुषुकर्माण्युत्पद्यंते । तेभ्योविभागाःविभागेभ्यस्संयोगविनाशाःसंयोगविना शेभ्यःकार्यद्रव्यंविनश्यति । तस्मिन्विनष्टेपरमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षयाश्यामादीनांविनाशःपुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौ ष्ण्यापेक्षात्पाकजाजायंते । तदनंतरंभोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादुत्पन्नपाकजेष्वणुषुकर्मोत्पत्तौतेषांपरस्परसंयोगात्द्व्य णुकादिप्रक्रमेणकार्यद्रव्यमुत्पद्यते । तत्रचकारणगुणप्रक्रमेणरूपाद्युत्पत्तिर्भवति । तत्कथमामघटश्यामत्वादीनामयावद्द्रव्यभा वित्वमुच्यते । मैवं । अत्रप्रमाणाभावात् । नोदनाद्युत्पत्तौकर्मोत्पत्तिःप्रमाणं । कर्मसुविभागाः । तेषुपूर्वसंयोगनिवृत्तिः । तत्रकार्यद्रव्यविनाशः । तत्रचपूर्वरूपादिपरावृत्तिः । तथारूपाद्यंतरोत्पत्तिःस्थूलद्रव्योत्पत्तौप्रमाणं । सातदवयवपरंपरायां । साद्व्यणुके । तदुत्पत्तिःपरमाणुसंयोगे । सचतत्क्रियायां । साऽदृष्टवदात्मसंयोगइतिचेन्न । परमाणुष्विवकार्यद्रव्येषुपूर्वरूपा दिनिवृत्तेरपूर्वरूपाद्युत्पत्तेरुपपत्तेः । पार्थिवावायविरूपादयःस्वाश्रयविनाशादेवविनश्यंति । अवयविरूपादित्वात् । दग्ध पटरूपादिवत् । कारणगुणेभ्यएवोत्पद्यंतेततएवतद्वदेवेतिचेन्न । क्वचित्सत्याश्रयेपिरूपा(दीनांवि)दिविनाशेग्निसंयोगजत्वे चविरोधाभावात् । अन्यथाकार्यद्रव्यंसंयोगविनाशादेवविनश्यति । कार्यद्रव्यत्वात् । द्व्यणुकवदित्यादिकमपिस्यात् । नन्वग्निसं योगःसर्वावयवेष्वस्तिनवा । नचेत्तत्ररूपादिविनाशोत्पादासंभवः । तथाचावयवावयविनोर्विलक्षणरूपादिमत्त्वंस्यात् । आद्ये द्व्यवयवानांसर्वत्रप्रवेशेनावयविनाशस्यावर्जनीयत्वमितिचेत् न । अवयविद्रव्याणांसच्छिद्रत्वेनप्रवेशोपपत्तेः । संस्थानापगमाभा

वेनावयविविनाशायोगात् । तथाविधस्यैवोदाहृतत्वादित्यलं ॥७॥ एवंसामान्यस्यानेकवृत्तित्वंप्रमाणैरपाकृतं । तदयुक्तं । तस्याने कवृत्तित्वाभावेबाधकसद्भावात् । तथाहि । सर्वेषुगोपिंडेषुयद्यनुगतमेकंगोत्वसामान्यंनस्यात् । तदातत्रगोशब्दसंगतिग्रहणलक्ष णाव्युत्पत्तिर्नस्यात् । वृद्धव्यवहारोपदेशादिनाहिव्युत्पत्तिर्भवति । नचप्रतिपिंडंव्यवहारादिकमस्ति । तेषामानंत्येनव्युत्पत्तावे वपुरुषायुषपर्यवसानप्रसंगात् । अतोयत्रोपदेशादिकंतत्रैवव्युत्पत्तिर्व्यवहारश्चेतिस्यात् । अथविनैवैकेननिमित्तेनोपदेशाद्यभावे पिगोपिंडांतरेगोशब्द(संगतिंगृ)संकेतंगृह्णीयात् । तदाऽश्वपिंडेपिकिंनगृह्णीयात् । अविशेषात् । अनुगतगोत्वेतुगोशब्दवृत्तिनिमि त्ततयोपदेशादिनावगतेनायंदोषःप्रादुःष्यात् । तस्मादनेकेष्वेकशब्दसंगतिग्रहणान्यथानुपपत्त्यानुगतमेकमभ्युपगंतव्यमेव । ननुकथंतर्हिसामान्यरहितेषुपृथिव्यादिषुभूतमूर्तादिशब्दसंगतिग्रहणं । उच्यते । तत्रापिबाह्यैकेंद्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वेयत्ताव च्छिन्नपरिमाणत्वाद्युपाधिनिबंधनैवव्युत्पत्तिः । उपाधीनांव्यावृत्तत्वेप्यनुगतसामान्याश्रयत्वेनदोषाभावात् । किंचानुगततं तुत्वपटत्वादिसामान्याभावेकार्यकारणभावावधारणंनस्यात् । ततश्चकार्यार्थिनःकारणेप्रवृत्तिर्नस्यात् । कार्यकारणभावेह्यन्व यव्यतिरेकौवोपदेशोवाप्रमाणं । नचव्यावृत्तेषुवस्तुष्वन्वयव्यतिरेकग्रहणमुपपद्यते । नियमव्यभिचारयोर्दुर्ज्ञानत्वात् । उपदेशश्चानंतेषुनसंभवत्येवेत्युक्तं । अपिचव्याप्तिज्ञानमप्यनुगतसामान्याभावेनुपपन्नंस्यात् । व्यावृत्तवस्तूनामन्वयव्यतिरेका वगमानुपपत्तेः । सामान्यापवादन्यायश्चानुगतसामान्याभावेनभवेत् । द्वयोःप्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे(ह्य)त्वन्यतरस्याप्रा माण्यमेवस्यात् । भिन्नविषयत्वेनापवादविषयोस्ति । अस्तिचतावद्गौरयमित्यनुगताकारप्रत्ययः । नचासौव्यावृत्तेषुसंभवति ।

भ्रांतत्वप्रसंगात् । नचैतत्सर्वमन्यापोहनिबंधनं । तस्यापिप्रतिपिंडंव्यावृत्तत्वात् । अनुगतत्वेवाकिमपराद्धंसामान्येन । तथा
चविधिरूपःप्रत्ययोपिसमाहितःस्यात् । एवंचांगीकार्येगोत्वादेरनुगमेनित्यत्वमप्यनिवार्यमित्यतआह ॥ [२६।२२] व्युत्पत्तिरपीति । अ
पिपदंकार्यकारणभावावधारणादिसमुच्चयार्थं । हिशब्दोयस्मादित्यर्थे । गम्यतेभ्युपगम्यतेवगम्यतइतिवा । अस्तितावत्सादृ
श्यंनामपदार्थांतरं । गोसदृशोगवयइत्याद्यध्यक्षसिद्धत्वात् । तेनैवचोपपद्यतेव्युत्पत्त्यादिकं । तस्मान्नतदर्थंगोत्वादेरनुगतत्वं
कल्पनीयं सादृश्येनतावच्छब्दव्युत्पत्तिप्रकारंदर्शयितुमुपक्रमते ॥ [२६।२२] सर्वेष्विति । बहवोहिशब्दसंगतिग्रहणोपायाः । तत्रय
दोपदेशतोव्युत्पद्यते । तदाऽयंगौरित्युपदेशवाक्यंव्याप्तिग्राहकतयोपयुज्यते । कथंसादृश्योपधानेनसर्वेषुगोपिंडेषुयुगपदेकका
लमयमित्यादिशब्दःप्रवर्तते । अयंगौरित्यस्यायमेतत्सदृशाःसर्वेपिगोशब्दवाच्याइत्यर्थोवक्त्राभिप्रेयते । श्रोत्राचावधार्यतइति
यावत् । द्वयोरपिसार्वत्रिकव्युत्पत्तिकामत्वेनवाक्यस्यैकपिंडविषय(क)त्वकल्पनानुपपत्तेरितिभावः । यद्ययंगौरित्यादिवाक्यं
नैकपिंडमात्रविषयं । किंत्वयंचैतत्सदृशाश्चसर्वेगोशब्दवाच्याइतिव्याप्तिपरं तदासंगतिग्रहणोत्तरकालंगामानयेत्युक्तेगोशब्दा
त्सर्वगोप्रतिपत्तिःस्यात् । अभीष्टगोप्रतिपत्तिस्तुजायतेसाकथमितितटस्थस्यचोद्यंपरिहरति ॥ [२६।२२] तथापीति । यद्यप्युपदेशोनैक
पिंडविशेषगोचरस्तथापिगामानयेत्युक्तेभीष्टगोपिंडावगतिःस्यादेव । कथं । प्राप्तितःयोग्यत्वात् । अतीतानागतानामत्यंतवि
प्रकृष्टदेशस्थानांगवामानयनयोग्यताभावमालोच्यतत्परित्यागइत्यर्थः । तर्हिसन्निहितसर्वगोप्रतिपत्तिःकुतोनभवतीतिचेन्न ।
गामित्येकवचनात् । तथापियस्यकस्यचिदेकस्यगोपिंडस्यप्रतिपत्तिःस्यात् । नाभीष्टस्यैवेतिचेत् । नाशबलांबहुलांकालाक्षीमित्या

दिविशेषणात् । एतदुक्तंभवति । गोशब्दाद्भवत्येवसर्वगोप्रतिपत्तिः । किंतुलिंगप्रकरणादिबलात्पिंडविशेषेकार्यप्रतिपत्तिरिति । अस्त्वयंगौरित्यादिवाक्यंव्याप्तिपरं । ततःकिमित्यतआह ॥ [२७।१] शक्तिरिति । यतोवाचकत्वशक्तिःशब्दस्यसादृश्यगासादृश्य संबंधिनीसादृश्यस्यव्यापिकेतियावत् । अस्माद्वाक्यादवधारितेतिशेषः । अतस्तांशक्तिंतत्तद्विषयतयासादृश्यंस्फुटंज्ञापयति । कथमित्यतःप्रयोगप्रकारंदर्शयति ॥ [२७।३] तादृशाइति । चोयस्मादित्यर्थे । अयंपरिदृश्यमानोयस्मात्तादृशःउपदेशकालेसन्निहि तेनपिंडेनसदृशस्तस्मात्तच्छब्दःसशब्दोयस्यवाचकोसौतथोक्तः । इतिशब्दःप्रकारवाची । अयमत्रसमुदायार्थः । व्युत्पत्त्यर्थंता वन्नानुगतंकिमप्यंगीकरणीयं । सादृश्येनैवतदुपपत्तेः । नचवाच्यंसादृश्यमप्यनुगतंचेत्किंसामान्येनापराद्धं । व्यावृत्तत्वेकथं सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यंगमिति । नहिसादृश्यंशब्दशक्तिविषयतयाप्रवृत्तिनिमित्ततयावाभ्युपगम्यते । किंनामलिंगतया । यथाहि गंधवत्त्वंनपृथिवीशब्दवाच्यं । नापितत्प्रवृत्तिनिमित्तंकिंतुपृथिवीत्ववत्याःव्यक्तेःपृथिवीशब्दवाच्यत्वेलिंगमेव । तथातेतेव्यावृ त्ताकाराएवतैस्तैर्व्यावृत्तैर्द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिर्निमित्तैस्तत्तच्छब्दवाच्याः । सादृश्यंतुव्यावृत्तमपितदवबोधेलिंगतयोपयु ज्यते । तथाहि । यदायंगौरित्युपदेशपूर्विकाव्युत्पत्तिस्तदातद्वाक्यंव्याप्तिग्राहकं । अयंचैत्तत्सदृशाश्चसर्वेगोशब्दवाच्याइत्ये वंपरत्वात् । व्यवहारादिपूर्विकायांतुव्युत्पत्तौभूयोव्यवहारादिदर्शनेनसादृश्यव्याप्यतावगमोभवति । ततश्चैतद्वाक्यादिनाव गतव्याप्तिरनुमिमीते । अयंगोशब्दवाच्योभवितुमर्हति । तत्सदृशत्वाद्यस्तत्सदृशस्सगोशब्दवाच्यः तथाचायंतत्सदृश स्तस्माद्गोशब्दवाच्यइति । नन्वत्रकोदृष्टांतः । उपदेशकालेसन्निहितोगोपिंडइतिचेन्न । तस्यतत्सदृशत्वाभावात् । मैवं ।

दृष्टांतनियमस्यनिरस्तत्वात् । नचसास्नादिमत्त्वमेवलिंगमस्तुकिंसादृश्येनेतिवाच्यं । तस्यगोत्ववत्प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तत्वात् । सादृश्यस्यतुव्यावृत्तत्वेपिप्रतियोगिनिरूप्यत्वेनानुगतफलसाधकत्वानुभवात् । सास्नादिमत्त्वस्यापिसादृश्योपहितस्यलिंगत्वमभ्युपगच्छामः । नचवाच्यंगोसादृश्यमश्वेप्यस्तीतितत्रापिगोशब्दवाच्यतानुमानप्रसंगइति । जातिनिमित्तत्वेप्येवंप्रसंगस्यसमानत्वात् । जातिविशेषोनिमित्ततयांगीक्रियतेयोऽव्यभिचारीतिचेत् । तर्हिसादृश्यविशेषएवलिंगंयोलक्षणभूतइतिवदामः । एतेनकार्यकारणभावावधारणादिकमपिसमाहितंवेदितव्यं । सादृश्येनैवतदुपपत्तेः । अंत्यविशेषेहिनकिंचिदनुगतमस्ति । नाप्यनुगताश्रयउपाधिः । तद्भावेद्रव्यगुणकर्मवदत्यंतव्यावर्तकत्वस्वरूपहानिप्रसंगात् । तथाप्यस्तितत्रविशेषशब्दव्युत्पत्तिरत्यंतव्यावृ(त्ति)त्तबुद्धिप्रतिकारणत्वावधारणामित्यादि । तत्रपरेणापिलक्षणरूपंसादृश्यमेवादरणीयमिति ॥ ७ ॥

एवमनुगतसामान्यानभ्युपगमेनैवव्युत्पत्त्यादिकंसमर्थितं। यस्तुमन्यतेनुगतसा मान्येनैवव्युत्पत्त्यादिकंनान्यथेतितस्यबाधकमाह ॥ [२७।१] जातितश्चेदिति । यद्यनुगतजातिनिमित्तैवसर्वत्रव्युत्पत्तिःकार्यकारणभावावधारणादिकंचस्यात् । तदातासुजातिषुकथंजात्यादिशब्दव्युत्पत्तिरनुगतबुद्धिकारणत्वावधारणंगोत्वंनित्यंजातित्वादित्यादिव्याप्तिज्ञानमित्यादिकंस्यात् । जातिषुजात्यभावेनतत्रव्युत्पत्त्यादिकंनस्यादित्यर्थः । यदिवैयात्यात्कश्चिद्ब्रूयात् । अस्तिजातिष्वपिजातित्वंनामजातिस्तद्वशात्तत्रसर्वमुपपद्यते ॥३७३॥
इतितंप्रत्याह ॥ [२७।२] तत्रंचेदिति । यदितत्रजातिष्वपिजातित्वंनामजातिरंगीक्रियतेतदानवस्थितिःस्यात् । तथाहि । गोत्वादिजातिषुजातिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंयाजातित्वंनामजातिःसानतावत्स्वरूपेवर्तते । स्ववृत्तेरप्रामाणिकत्वात् । अतःस्वव्यतिरिक्तास्वेवजातिषुवर्ततइतिवाच्यं । तथाचस्वव्यतिरिक्तजातिषुजातिशब्दप्रवृत्ताविर्यंनिमित्तंस्यात् । नतुस्वरूपेपि । अतस्तस्यांतद्व्यतिरिक्तासुजातिष्वेकस्यजातिशब्दस्यप्रवृत्तौनिमित्तंजात्यंतरमंगीकरणीयं । तत्राप्येवमेवेत्यनवस्थेति । ननुगोत्वादिजातिषुजातित्वप्रयुक्तोजातिशब्दः । जातित्वेतूपदेशाधीनोभवतु । तस्याएकत्वादिति । मैवं । नह्यस्माभिःसादृश्यमिवभवताजातिः(जाति)शब्दवृत्तौज्ञापकतयोपेयते । येनक्वचिदुपदेशोनिवेश्यते । किंतुनिमित्ततया । तत्रोपदेशोपन्यासस्यक्कोपयोगः । स्थानांतरेपिबाधकमाह ॥ [२७।२] तथैवेति । यथाजातिविज्ञानंजातित्वाभावेनदूषितंतथैवव्यक्तिविज्ञानंव्यक्तीनांव्यक्तिशब्दवाच्यत्वविज्ञानंतन्निमित्तव्यक्तित्वजात्यभावेनदूषितं । द्रव्यगुणकर्माणिखलुव्यक्तयउच्यंते । नचतत्रव्यक्तित्वंनामसामान्यमस्ति । सत्तयापरापरभावाभावात् । तस्मात्तत्रव्यक्तिशब्दवाच्यत्वज्ञानंनस्यात् । माभूद्व्यतिरिक्तंव्यक्तित्वंसत्तैवव्यक्तिशब्दप्रवृत्तौनिमित्तंभविष्यतीतिचेन्न । सामान्यस्यपर्यायप्रवृत्तौनिमित्तत्वात् । सद्व्यक्तिशब्दयोरपर्यायत्वात् । अन्यथासंयोग्यादिशब्दानामपिद्रव्यादिशब्दपर्यायत्वंस्यात् । ननुशब्दमात्रस्यजातिनिमित्तत्वात्सत्तयापरापरभावशून्यमपिद्रव्यगुणकर्मसुव्यक्तित्वमस्त्येवेत्यतोनोक्तदोषइत्यतआह ॥ [२७।३] यदीति । तर्हितस्यव्यक्तित्वस्यापिविशेषेषुव्यक्तिषुप्रवेशःस्यात् । तथाचानवस्थितिरिरितियोजना । तथाहि । यःशब्दोनेकवाचकःससर्वोजातिनिमित्तकइतिस्वीकृत्यद्रव्यगुणकर्मसुव्यक्तित्वंनामजातिर्यद्यंगीक्रियते । तर्हितस्यामन्यासुचजातिषुजातिशब्दप्रवृत्तयेजातित्वंनामजातिरंगीकर्तव्यास्यात् । ओमितिचेत् । तर्हिसाव्यक्तित्वजातिरपिजातित्वजातिंप्रतिव्यक्तिःस्यात् । नचसास्वरूपेवर्तते । ततोद्रव्यादित्रयेतस्यांचव्यक्तिशब्द

प्रवृत्त्यर्थमपरंव्यक्तित्वमंगीकरणीयं । तत्रपुनर्जातिशब्दप्रवृत्तयेजातित्वमभ्युपगंतव्यमितिसापितदाश्रयतयाव्यक्तिःस्यात् । तस्यांपुनर्व्यक्तित्वांतरमित्येवमनवस्थेति । स्थलांतरेबाधकमाह ॥ कथमिति । अत्रस्वरूपमित्यध्याहर्तव्यं । ततश्चायमर्थः । यद्यनुगतसामान्यनिबंधनैवसर्वत्रव्युत्पत्तिस्तदासकलपदार्थस्वरूपंस्वरूपशब्दवाच्यतयाकथंज्ञायते । अनुगतस्यस्वरूपत्वसामान्यस्याभावात् । स्वरूपेषुस्वरूपशब्दव्युत्पत्तिर्नस्यादिति । ननुचसर्वस्वरूपेष्वनुगतंस्वरूपत्वमंगीक्रियतेमयातोनोक्तदोषइत्यतउक्तं । स्वरूपत्वमपियद्यनुगतमंगीक्रियतेतदानवस्थादिदूषणंभवतीति । तथाहि । सर्वेषुस्वरूपेषुयत्स्वरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंस्वरूपत्वंनामसामान्यमभ्युपगम्यते । तदपितावत्स्वरूपमेव । नचतत्रस्वयमेववर्तते । आत्माश्रयत्वस्यालौकिकत्वात् । अतस्तस्मिन्नन्येषुचस्वरूपेषुस्वरूपशब्दप्रवृत्तयेन्यत्स्वरूपत्वंनामसामान्यमंगीकार्यं । तदपिस्वरूपमेवेत्यनवस्था । आदिपदेनांत्यविशेषस्वरूपेषुस्वरूपत्वसामान्यांगीकारेत्यंतव्यावृत्तिधीहेतुत्वंनस्यात् । समवायाभावस्वरूपेचसंबंधाभावइतिज्ञातव्यं । अनवस्थाद्यनिष्टप्रसंगस्यविपर्ययेपर्यवसानंसूचयति ॥ एकंव्युत्पत्तिपर्यंतमिति । एकंकेवलमनुगतसामान्यहीनमितियावत् । तस्मिन्व्युत्पत्तिरेकव्युत्पत्तिस्तत्पर्यंततावदिदंदूषणमुपप्लवतएव । यावदनुगतसामान्यनिबंधनैवसर्वत्रव्युत्पत्तिरितिपक्षंपरित्यज्यसामान्यहीनेपिव्युत्पत्तिमंगीकुर्यादित्यर्थः । अनवस्थादिपरिहारायानुगतसामान्येनविनापिव्युत्पत्तिरंगीकरणीयेतिभावः । नन्विदंसकलमप्यसंगतं । तथाहि । यदुक्तंजातितश्चेत्कथंतास्विति । तत्तावदसत् । जातिषुजात्यंतराभावेपिनित्यत्वेसत्यनेकानुगतत्वेनोपाधिनाजातिशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । अस्तुवाजातिषुजातित्वंनामजातिः । नचानवस्था । जातित्वेजातिशब्दस्य

स्वरूपनिबंधनत्वोपपत्तेः । तथैवव्यक्तिविज्ञानमित्येतदप्यसत् । व्यक्तित्वाभावेपिजातिव्यंजकत्वोपाधिनाद्रव्यादिषुव्यक्तिश
ब्दप्रवृत्त्युपपत्तेः । व्यक्तित्वजात्यंगीकारेपिनानवस्था । व्यक्तित्वेव्यक्तिशब्दस्यस्वरूपनिमित्तत्वसंभवात् । यदपिकथमित्या
दि । तदयुक्तं । प्रमाणगम्यत्वोपाधिनैवस्वरूपशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः । स्वरूपत्वाभ्युपगमेपिनानवस्था । तत्रस्वरूपशब्दस्यस्व
रूपमात्रनिबंधनत्वात् । अंत्यविशेषेषूपाधिनिबंधनएवेतिनरूपहानिः । समवायादौस्वरूपमेवसंबंधइत्यतोनकश्चिद्दोषइत्याशं
कांपरिहरन्ननुगतसामान्यदूषणमुपसंहरति ॥ कल्पनेति । सर्वत्रव्यावृत्तमेववाच्यं शब्दप्रवृत्तौनिमित्तंच । व्युत्पत्तिस्तुसा
दृश्यनिबंधनेत्येकरूपकल्पनेनसर्वसामंजस्येक्वचिदनुगतंसामान्यंनिमित्तंक्वचिदुपाधिःक्वचित्स्वरूपमेवेत्यनेककल्पनेकल्पनागौ
रवंस्यादित्यर्थः । तेनबाधकसद्भावेनसाधकाभावेनच । नन्वनुगतत्वाभावेकथंगोत्वादिकंसामान्यं । अननुगतत्वेपिगुणकर्म
वदवांतरभेदस्यकल्पनीयत्वादिति ॥ ७ ॥ एवंसमवायंस्वरूपतोनिराकृत्येदानींयत्समवायस्यसर्वत्रैकत्वंनित्यत्वंचतत्वंभावेने
तिसूत्रेणोक्तं । तत्वंसमवायस्यसर्वत्रैकत्वंनित्यत्वंचभावेनसत्तयाव्याख्यातमिति । तदपिनिराचिकीर्षुरादौतावदेकत्वंनिराकर्तुं
पीठमारचयति ॥ औपाधिकेति । औपाधिकःपाचकयाजकादिःविशिष्टोनीलाग्निमदादिः । आद्यग्रहणादुपलक्षितग्रहणं ।
अपिशब्दोदूषणांतरसमुच्चयार्थः । तद्वस्तुउपाध्यादित्रयं। किंशब्दस्योभयतःसंबंधः । ततउपाध्यादित्रयात् । वस्त्वित्येतदौपा
धिकविशिष्टाद्यमित्यनेनापिसंबध्यते । अयमर्थः । समवायस्यसर्वत्रैकत्वंवदतेदंतावद्विविच्यतां । एकएवपुरुषःपचनयजना
दिभिरुपाधिभिरवच्छेदकैर्धर्मैःपाचकोयाजकश्चेत्याद्यभिधीयते सपाचकयाजकादिरौपाधिकोर्थः किंपचनाद्युपाधिपुरुषतत्संबं

सुधा० धेभ्योऽनन्यउतान्यइति । तथासमानाधिकरणंव्यावर्तकंविशेषणं । यथोत्पलस्यनीलंरूपं पर्वतस्यचाग्निः । व्यधिकरणंतु अ.२पा.२
॥१४७॥ व्यावर्तकमुपलक्षणं । यथानीलरूपगतंनीलत्वमुत्पलस्य । अन्येतुकार्यप्रवेशाप्रवेशाभ्यांविशेषणोपलक्षणयोर्भेदमाचक्षते ।
यथालंबकर्णआनीयतांचित्रगुरानीयतामिति । अपरेतुशाब्दसामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां । यथादंडीदेवदत्तोज अधि.६
टाभिस्तापसइति । केचित्पुनर्व्यवच्छित्तिसमयेसत्वासत्वाभ्यां । तत्रविशिष्टंनीलमग्निमान्वा । विशेषणविशेष्यतत्संबंधेभ्यो
नन्यदन्यद्वा । उपलक्षितंचोपलक्षणोपलक्ष्यतत्संबंधेभ्योनन्यदन्यद्वेति । तत्रान्यत्वपक्षस्तावदनुभवाभ्युपगमोपपत्तिविरुद्ध
त्वादसंभावितएव । नहिपाचकादिःपचनादित्रयातिरिक्तोनुभूयते । नचयोग्यस्याननुभवेसत्वंसिध्यति । नाप्यग्निमदा
दिःपर्वताद्यतिरिक्तोनुभूयते । अतिरिक्तत्वेचौपाधिकविशिष्टादेर्द्रव्याद्यंतर्भावासंभवात् । षट्पदार्थातिरेकप्रसंगेनाभ्युपग
मविरोधःस्यात् । यदिचौपाधिकविशिष्टाद्यमतिरिक्तंस्यात्तदापाचकमानयेत्युक्तेपुरुषाद्यानयनंनक्रियेतेत्याद्युपपत्तिविरोधः ।
नन्ववच्छित्तिरौपाधिकत्वंव्यवच्छित्तिश्चवैशिष्ट्यंत्रितयाद्भिन्नमेवेतिचेन्न । अवच्छित्तेरनिरूपणात् । साकिमुपाधिसंबंधोवापु
रुषस्यैकत्वंवास्वगतोभेदोवा । आद्येनत्रयातिरेकः । द्वितीयेत्वनौपाधिकादविशेषः । तृतीयेत्वसत्वप्रसंगः । व्यवच्छित्ति
वैशिष्ट्यमितिचायुक्तं । तस्यानीलादिपदार्थत्वाभावात् । साहिवैशिष्ट्यप्रतीतिफलविषयतयानुभूयते । विशेषणविशेष्यस्व ॥३७५॥
रूपावगाह्येकंवाविज्ञानमविरलमनेकंवाविशिष्टमितिकश्चित् । यथाह । विशेषणंविशेष्यंचतत्संबंधफलार्पकं । ज्ञानरूपंस्वसाम
र्थ्याद्विशिष्टमितिकीर्तितमिति । तन्न । विशिष्टस्यबाह्यार्थतयानुभवात् । अन्यथासाध्यधर्मविशिष्टःपक्षःसोनुमानेनप्रज्ञापनी

यइत्याद्ययुक्तंस्यात् । तस्मादतिरेकपक्षोनुपपन्नएव । अस्तुतर्ह्यौपाधिकविशिष्टाद्यंत्रितयानन्यदित्यतआह ॥ [२७४] तदेवेति ।
प्रतिपत्तिसौकर्यायोदाहरणनिष्ठतयामतुपाप्रश्नःकृतःअग्निमत्वमिति ।धूमाद्यनुमानसाध्यंविशिष्टमित्यर्थः ।औपाधिकादेरप्युप
लक्षणमेतत् । अयमर्थः । अग्निमदादिविशिष्टंचयदिविशेषणविशेष्यतत्संबंधेभ्योनन्यदंगीक्रियते । तदापिवक्तव्यं । किंतत्रि
तयमपिप्रत्येकंविशिष्टमुततत्रान्यतमं । द्वितीयेपिकिंविशेषणभूतोग्निरेवाग्निमच्छब्दार्थः । उतविशेष्यरूपःपर्वतः । अथसंबंधः
संयोगलक्षणः । संयोगपक्षेपिकिंनिर्विशेषणसंयोगःकिंवाग्निनासंयोगः । उत्तरत्रापिकिमग्निसंयोगमात्रं । उतपर्वतस्याग्निसंयोग
इति । एवंपाचकादेरपिपचनादित्रयानन्यत्वेविकल्पोद्रष्टव्यः । अंत्यपक्षातिरिक्तान्सपूर्वपक्षानपाकरोति ॥ [२७५] अग्नीति । अ
ग्निसंयोगमात्रमितिसर्वपक्षोपलक्षणंचेत् अग्निमच्छब्दार्थइतिशेषः । तद्धूमवत्त्वाद्यनुमानं अग्निपर्वतसंयोगानांसमस्तानांव्यस्ता
नामग्निनासंयोगस्यचाग्निमच्छब्दवाच्यविशिष्टत्वेधूमानुमानंसिद्धसाधनंस्यात्। विशिष्टस्यानुमानसाध्यत्वात् । अग्न्यादेर्विशि
ष्टस्यमानांतरतएवसिद्धत्वादिति। अस्तुतर्हिपर्वतस्याग्निनासंयोगोविशिष्टरूपोग्निमच्छब्दार्थोनुमानसाध्यइत्यंतिमःपक्षः।तत्रो
क्तदोषाभावात् । पर्वताग्निसंयोगानांसमस्तानांव्यस्तानांअग्निसंयोगस्यचसिद्धत्वेपिपर्वतस्याग्निनायःसंयोगस्तस्यानुमानतःप्राग
सिद्धेरितिशंकते॥ [२७५] भूधरस्येति।अग्निमच्छब्दार्थोविशिष्टोऽनुमानसाध्यइतिशेषः।दूषयितुंपृच्छति॥ [२७५] षष्ठ्यर्थइति। पर्वतस्याग्नि
संयोगस्यचसिद्धत्वेपिपर्वतस्ययोग्निसंयोगः सनसिद्धइत्यतःसएवविशिष्टोग्निमच्छब्दार्थोनुमानवेद्यइतिवदतापर्वतस्येतिषष्ठ्या
निर्दिष्टःसंबंधएवविशिष्टोग्निमच्छब्दार्थोनुमानवेद्यइत्युक्तंभवति । अन्यस्यसर्वस्यसिद्धत्वात् । षष्ठ्यर्थाश्चसंबंधावैयाकरणैरने

 केगणिताः । अतःकोत्रसंबंधोविवक्षितइतिप्रश्नार्थः । एवशब्दस्तस्यैवप्राधान्यद्योतनार्थः । उत्तरंशंकते ॥ समवायइति ।
 संयोगोहिगुणःपर्वतश्चगुणीगुणगुणिनोश्चसमवायःसंबंधइतिप्रसिद्धमितिहिशब्दार्थः । षष्ठ्यर्थइतिवर्तते । निराकरोति ॥
अस्यचेति । पर्वतादेरिवास्यसमवायस्यचसिद्धत्वादितिशेषः । सिद्धसाधनंधूमाद्यनुमानमितिशेषः । कथंसमवायस्यसिद्धत्व
मित्यतउक्तंएकत्वादिति । यस्तंतुपटयोस्समवायःसएवहिपर्वताग्निसंयोगयोःसमवायःपरेणांगीकृतः । तंतुपटयोःसमवायश्च
प्रत्यक्षेणवानुमानेनवासिद्धएवेति । अयमत्रसमुदायार्थः । यद्येकएवसर्वत्रसमवायःस्यात्तदासर्वानुमानानांसिद्धसाधनतास्या
त् । यद्यपियाथार्थ्यमेवप्रामाण्यंतथापिशब्दवत्परार्थानुमानस्यपरापेक्षयाप्रवृत्तत्वात्सिद्धसाधनतादोषएव । तथाहि । सर्वम
प्यनुमानंनवस्तुस्वरूपमात्रपरं । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः । सिद्धौचसिद्धसाधनत्वात् । किंतुकेनचिदुपहितंवाविशिष्टंवोपल
क्षितंवेतिवक्तव्यं । तच्चविशिष्टादिकंनविशेषणादित्रयादन्यदेवेतियुक्तं । अनुपलंभादिबाधात् । त्रयानन्यत्वेपिनविशेषणमात्रं ।
तस्यप्राक्सिद्धत्वात् । असिद्धौचाप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः । अग्नेरेवाग्निमच्छब्दार्थत्वेमतुपोवैयर्थ्यापत्तेश्च । नापिधर्मिस्वरूपमात्रं ।
उक्तदोषात् । पर्वतोग्निमानित्येतयोरेकार्थत्वापत्तेश्च । नचसंबंधमात्रं । संयोगोहिक्वचित्संबंधःस्यात् । यथाग्निपर्वतयोः । क्वचि
त्समवायः । यथारसाद्रूपानुमाने । द्वावपिस्वरूपतःसिद्धावितिसिसाधनमेव । संयोगमात्रस्यसिद्धत्वेप्यग्न्यादिसंयोगःसाध्य
इत्यपिनवाच्यं । तस्यापिमहानसादौसिद्धत्वात् । अथपर्वतादेरग्न्यादिसंयोगःसाध्यः । अत्रापिविवेक्तव्यं । कस्यात्रासिध्या
साध्यत्वमिति । अन्यस्यासंभवात्षष्ठ्यर्थस्यसमवायस्येतिवक्तव्यं । सचसर्वत्रैकएवचेत्पुनःसिद्धसाधनतैवस्यात् । अतःसर्वानु

मानोच्छेदप्रसंगात्सर्वत्रसमवायैक्यमयुक्तमिति । ननुतंतुपटादिसमवायःपर्वताग्निसंयोगादिसमवायश्चयद्यपिस्वरूपेणैकएवतथा पितंतुपटादिपर्वताग्निसंयोगाद्युपाधिनिमित्तःसमवायस्यभेदोप्यस्ति । ततःसिद्धत्वेपिसाध्यत्वमुपपद्यतइत्यतआह ॥ [२७।६] यदीति यद्यस्यसमवायस्यसाध्यत्वसिद्ध्यर्थमौपाधिकोभेदइष्यतेतदैकत्वंकुतइष्यते । समवायस्यैकत्वंहिनसंख्याविशेषः । निर्गुणत्वात् । किंत्वभेदः । नचभेदाभेदौक्वापिपरेणांगीकृतौ । तस्मात्समवायेभेदस्यांगीकृतौतद्विरुद्धोभेदोनांगीकर्तुमुचितइति । ननुस्वा भाविकमेकत्वंस्वाभाविकेनैवभेदेनविरुध्यतेनपुनरौपाधिकेन । स्वभावतोऽभिन्नेपिगगनादावौपाधिकभेददर्शनात् । समवा येचौपाधिकएवभेदोभ्युपगतः । तत्कथंस्वाभाविकैकत्वांगीकारोनुचितइत्यतआह ॥ [२७।६] नेति । विरुद्धाभिमतयोरविरोधोहिकाल भेदेनभवति । यथातत्रैवभूतलेतस्यैवघटस्यभावाभावयोः । देशभेदेनवा । यथातदैवतस्यैवघटस्यास्तित्वनास्तित्वयोः । व्यक्तिभेदे नवा । यथातत्रैवभूतलेयदैकस्यघटस्यभावस्तदैवघटांतरस्याभावः । पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वाभ्यांवा । यथागगनेरूपतद भावयोः। तत्रतावत्समवायेभेदभेदयोर्नाद्यंविधात्रयंसंभवतीतिपरस्यापिसंप्रतिपन्नं । नापिचतुर्थीविधासंभवति । समवायभेदस्या पारमार्थिकत्वमसत्त्वमनिर्वाच्यत्वंवा । आद्येसिद्धसाधनत्वंतदवस्थमेव । द्वितीयेत्विदमुपतिष्ठते । हियस्मात्तेनवैशेषिकादिनाऽ निर्वाच्यंवस्तुनेष्टमतोसत्वानिर्वाच्यत्वाभावादौपाधिकस्यस्वाभाविकस्यचसत्यत्वात्कोविशेषःस्यात् । औपाधिकस्यापिस्वाभा विकवत्सत्यत्वात्पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वलक्षणस्यविरोधशांतिहेतोरभावादौपाधिकत्वाद्युक्त्यानकिंचित्कृतंस्यादितिभा वः । इष्यतेसमवायभेदस्यानिर्वाच्यत्वंमयाचेत्तदाकोदोषइतिचेदपसिद्धांतइत्याह ॥ [२७।७] मायेति । अनिर्वाच्यवस्त्वंगीकारे

वैशेषिकादिरपिमायावादीभवेदित्यर्थः । ननुप्रकारभेदेनापिविरोधशांतिर्भविष्यति । यथातत्रैवतदैवनीलपटसद्भावेपिपीतपटा
भावः । तथासमवायेप्यौपाधिकोभेदोनस्वाभाविकमभेदंविरुणद्धीत्यतआह ॥ [३७।७]उँपाँधीति । उपाधिशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जन्य
गम्ययोःशैषिकेठकिकृतेसत्यौपाधिकमितिभवति । ततःकिमित्यतआह ॥ [३७।७]उँभँयत्रेति । एवंसतिसमवायभेदस्यौपाधिकत्वं
नामोपाधिजन्यत्वंवोपाधिगम्यत्वंवावक्तव्यं । तथाचपक्षद्वयेप्यनंताःसमवायाःस्युः । तत्कथमित्यतआह ॥ [३७।८]इँतँरस्ततइति ।
सर्वदेशकालगतानामवयवावयव्याद्युपाधीनामनंतत्वादितिशेषः । उपाधीनामनंतत्वेपिसमवायानंत्यंकुतइत्यतआह ॥ भि
[३७।८]न्नँत्वँमिति । चोयस्मादित्यर्थे । नह्यौपाधिकोभेदोनामोपाधीनामेवभेदः । तथासतिसमवायस्येतिनस्यात् । उक्तदोषपरिहा
रश्चनभवेत् । किंतुतेषुसमवायेष्वेवोपाधिजन्यंतदवगम्यंवाभिन्नत्वमस्ति । भेदहेतवश्चोपाधयोनंताइतिकथंनसमवायानंत्यं ।
तथाप्यौपाधिकमेवतदानंत्यमित्युक्तस्यकिमायातमित्यतआह ॥ [३७।८]कँईति । उपाधिगस्तत्संबंधीऔपाधिकइतियावत् । औ
पाधिकभेदेकोविशेषोयेनासावभेदंनविरुणद्धीत्यर्थः । एतदुक्तंभवति । नीलपटसद्भावेपिपीतपटाभावइत्यत्रहियदिविशिष्ट
विषयौविधिनिषेधौतदाभिन्नविषयत्वेनविरोधाभावः । नीलपीतपटयोर्भिन्नत्वात् । नचैवंप्रकृते । भेदविशेषाभावेपिभेदांतरा
भ्युपगमापत्तेः । तथाचैकत्वोक्तिरयुक्तैव । नहिपार्थिवपरमाणौरूपादयोग्निसंयोगजा नत्वाप्यपरमाणुरूपादयइवस्वाभाविका
इत्येतावतारूपादिरहितोसौभवति । यदिचविशेषणविषयौतदासमवायेभेदोस्त्येव । सतुसंबंधिभिरुपाधिभिःकृतोनत्वकृत्रिम
इत्युक्तंस्यात् । तथाचघटादिभेदेनतुल्यइतिरिक्तैवाभेदोक्तिः । उपाधीनांचसर्वदानपायान्नभेदस्यागंतुकत्वंयुक्तमिति । उपाधि

गम्यमौपाधिकमितिपक्षमंगीकृत्योक्तदोषाभावंशंकते ॥ [२७।८] अविद्यमानएवेति । सत्यमुपाधिगम्यत्वादौपाधिकःसमवायभेदः
अधिगमश्चनप्रमा । येनासौभेदःपारमार्थिकःस्यात् । किंतुविभ्रमएव । नचैवंभेदस्यासत्त्वप्राप्त्यासिद्धसाधनतातादवस्थ्यमि
तिवाच्यं । यतोऽविद्यमानएवान्यःसमवायोधिगम्यतेतत्तदुपाधिनेतिब्रूमः । यथांगुल्यवष्टब्धनयनाद्युपाधिवशादविद्यमानएव
द्वितीयश्चंद्रोधिगम्यते । तथातैस्तैःसंबंधिलक्षणोपाधिभिरविद्यमानाएवानेकेसमवायाःप्रतीयंते । तएतेसमवायाऔपाधिकभेद
भिन्नाइत्युच्यंते । तएवचाग्निमदादिशब्दवाच्याअनुमानसाध्याविशिष्टाकाराः । तथाचनसमवायैकत्वहानिः । चंद्रवदारोपिता
नामनेकत्वेप्यनारोपितस्यैकत्वाविरोधात् । नाप्यनुमानानांसिद्धसाधनता । तथाविधसमवायानांप्रागसिद्धत्वादिति । परिहर
ति ॥ [२७।१] तद्धर्मकमिति । यद्यप्यस्मिन्पक्षेनसिद्धसाधनंधूमाद्यनुमानं । तथापितद्धर्मकमविद्यमानसमवायसत्तांप्रतिपादयदनुमा
नजातं दहनशैत्यानुमानमिवबाधितविषयतयानप्रमाणंभवेत् । उपलक्षणंचैतत् । उपाधीन्विनासमवायावभासस्यक्वाप्यभावा
त्सर्वत्रापितस्याविद्यमानतैवस्यादित्यपिद्रष्टव्यं । तदेवंसर्वानु(धूमाद्यनु)मानानांसिद्धसाधनत्वादिप्रसंगान्नसमवायैक्यमुपपन्न
मिति । एतच्चोपलक्षणं । आगमापह्नवश्चसमवायैक्येस्यात् । पदार्थानांतत्संसर्गाणांचसिकतावद्विशकलितानांसिद्धत्वात् ॥ ७ ॥
इदानींसमवायस्यनित्यत्वंनिराकरोति ॥ [२७।१] एवमेवेति । यथासमवायस्यसर्वत्रैकत्वांगीकारेसर्वानुमानानांदुष्टत्वमुक्तं । एवमेवत
न्नित्यत्वाभ्युपगमेप्रागसतःसत्तासमवायोजनिर्दुष्टामता । समवायनित्यत्वेनकस्यापिजनिःस्यादित्यर्थः । तत्कथमित्यतआह ॥
[२७।१] तत्रापीति । उक्तदोषाणांसिद्धसाधनत्वादीनां । तथाहि । प्रागसतःसत्तासमवायोजनिरितिपरेणजनिलक्षणमभिहित । तत्रय

दिसमवायोनित्यःस्यात्तदातल्लक्षणाघटजनिःप्राक्कुलालादिव्यापारादस्तीतितदर्थस्यतस्यसिद्धसाधनतास्यात्। ज्ञप्तौहिसिद्धस्या
पिसाधनंघटते । किंतुक्वचिदनपेक्षत्वमित्येव। कृतौतुप्राक्सिद्धस्यसाधनमेवाशक्यमितिकुलालादिव्यापारस्यनिष्फलत्वंस्यात्।
अथसमवायस्यनित्यत्वेपिप्रागसतःसत्तासमवायःसाध्योस्तुकोदोषइतिचेत् । न । समवायैक्यव्याघातात् । औपाधिकःसम
वायस्यभेदइतिचेत् । यथासंभवंसर्वमुक्तमनुसंधेयं । नहिप्रागसद्विषयोव्यापारःसंभवति । तस्यसत्करणातिरिक्तकर्तव्याभावा
त् । सत्करणस्यसत्तासमवायानतिरेकात् । स्वरूपलाभःकुलालादिव्यापारसाध्यइतिचेत् । एवंतर्हिकिमपरेणसत्तासमवायेन।
तदेवंसमवायस्यैकत्वनित्यत्वेसर्वथाप्ययुक्तेइति ॥ ७ ॥ यद्वासमवायनिराकरणप्रसंगात्परोक्तंविशिष्टादेर्जनेश्वस्वरूपंतन्मता
सामंजस्यप्रदर्शनायौपाधिकेत्यादिनानिराकृतं(च)वेदितव्यं । नन्वेतत्सर्वंस्वव्याहतं । युष्माभिरपिलोकवेदव्यवहारंपरिपालय
द्भिर्विशिष्टादेरंगीकरणीयत्वात् । तत्राप्युक्तदोषानुषंगादित्यतोविशिष्टादिनिरूपणेतावद्दोषाभावंस्वमतेदर्शयति ॥ ३७।१। अस्मदि
ति । विशिष्टाकारोनविशेषणंनापिसंबंधः । किंनामविशेष्यं । नचतन्मात्रं । द्विविधोहिविशिष्टाकारः । यावद्विशेष्यभाव्य
यावद्विशेष्यभावीच । तत्राद्योविशेष्येणात्यंताभिन्नः । यथेश्वरःस्वरूपेणसर्वज्ञः । एवंयत्रयत्रविशेषणसंबंधोयावद्विशेष्यभा
वीतत्रतत्रविशिष्टाकारोपितथाभूतोविशेष्येणात्यंताभिन्नोद्रष्टव्यः । तथापिविशेषस्यभेदप्रतिनिधेःसर्वपदार्थेष्वंगीकृतत्वेनेश्व
रः सर्वज्ञइत्यपर्यायशब्दप्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिदोषोनास्ति । ईश्वरएवसर्वज्ञइत्यभेदस्तावत्प्रमितः । भेदेतुननिरवकाशंप्रमाणमस्ती
ति । द्वितीयस्तुविशेष्येणभिन्नाभिन्नः । यथापर्वतेनाग्निमान् । यथाहिसंयोगविशेषसचिवास्तंतवःपटाकारेणपरिणमंते । त

थागंतुकविशेषणसंबंधाद्विशेष्यस्वरूपंविशिष्टाकारेणपरिणमते । तत्रयद्यपिभेदाभेदौवस्तुनःस्वरूपभूतौतथाप्यस्मत्पक्षेविशे
ष्यस्यसर्वत्रांगीकृतत्वतोनसंकरदोषः । तदिदमुक्तं । क्वचिदिति । अत्यंताभेदस्थलेभेदाभेदस्थलेचेत्यर्थः । यद्वाक्वचिदित्यौ
पाधिकादित्रयइत्यर्थः । तस्याप्युक्तप्रकारत्वात् । एतेनभेदहीनेप्याकाशादावौपाधिकोभेदोदृष्टइत्य(प्य)पास्तं । विशेषनिबं
धनानामेवाकाशाद्यंशानांघटाद्युपाधिभिःस्फुटीकरणादिति । जनिनिरूपणेदोषाभावंस्वमतेदर्शयति । अस्मदिति । विशेष्य
स्यपरिणामस्यजनित्वेनांगीकृतत्वतोनकश्चिद्दोषोस्तीतियोजना । मृदादीनांघटाद्याकारापत्तिरेवघटादिजनिर्नतुसमवायइत्यर्थः
॥ ७ ॥ स्यादेतत् । क्वचिद्भावोविशेष्योविशिष्टाकारश्चाभावोदृश्यते । यथाघटोनजानातिप्रकृतिर्नकर्त्रीति । क्वचिच्चाभावोविशे
ष्योविशिष्टाकारश्चभावःप्रतीयते । अभावोस्ति । अभावःप्रमेयइति । नचविधिनिषेधात्मनोर्भावाभावयोरभेदोयुज्यते । तत्कथं
विशेष्याभिन्नंविशिष्टमुच्यतइत्यतआह ॥ [२७।१०] भावोहीति । क्वचिदित्यनुवर्तते । योभावःसएवक्वचिदभावोभवति । यश्चाभावः
सएवक्वचिद्भावोभवतीत्येतदुभयंप्रसिद्धमेवेत्यर्थः । वाक्यार्थद्वयप्रसिद्धिद्योतनार्थंहिशब्दद्वयं । तत्कथमित्यतआह ॥ [२७।१०] अभाव
स्यचेति । अस्तितावदिदंयदभावस्यापिभावाधर्माःस्युस्तथातेषांचभावानांचतेअभावाधर्माःस्युरिति । अखिलाइतिबहुत्वो
पलक्षणं । एतदपिनांगीकरोमीत्यतआह ॥ [२७।११] प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षणार्थं । यस्मादभावस्यापिभावाःधर्माःसंतिभाव
स्यचाभावाइत्येतत्सर्वंप्रत्यक्षादिप्रमाणतःसिद्धं । अतोनवारयितुमशक्यं । अस्त्वभावभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वं । तथापि
भावस्याभावत्वमभावस्यचभावत्वंक्वचिदस्तीत्यत्रकिमायातमित्यतआह ॥ [२७।११] सर्वइति । यतोऽभावभावयोर्भावाभावधर्म

सु०६४

वत्त्वंसिद्धं । सिद्धश्चधर्मधर्मिणोरभेदस्तेनकारणेनसर्वेभावाःपदार्थाःअभावाश्चभवंति । अभावाश्चसर्वेपदार्थाभावाभवंतीत्युक्तमुपपन्नमित्यर्थः । यद्येवंभावस्याप्यभावत्वमभावस्यचभावत्वंतर्हिद्रव्यादयोभावाएव प्रागभावादयस्त्वभावाएवेतिसर्वत्रप्रसिद्धोभावाभावविभागःकथमित्यतआह ।। [२७।१२] तथापीति । निषेधस्यबुद्धेरितिसामानाधिकरण्यं । परःभावः । यद्यप्येषोर्थः प्रागेवोक्तस्तथापिप्रसंगात्पुनःस्मारितइत्यदोषः । अभावभावयोर्भावाभावधर्मवत्त्वंप्रत्यक्षादिसिद्धमित्युक्तं । तत्कथमित्यतआह ।। [२७।१२] तस्मादिति । प्रध्वस्तंप्रध्वंसःभेदःपृथक्त्वं । आदिपदेनप्रमेयत्वादिग्रहणं । यस्मादभावस्यभावधर्मत्वमस्ति । तस्मादेवहिप्रध्वंसाभावादेःपृथक्त्वप्रमेयत्वादिभावधर्मजातमस्त्येवेत्यवगम्यते । प्रत्यक्षादिनेतियोजना । प्रध्वंसः प्रागभावाद्वाघटाद्वापृथक्प्रमेयोभिधेयश्चेत्यवगम्यते । अभावस्य(च)भावधर्मानभ्युपगमेतद्विरोधःस्यादितिभावः । घटःपटोनभवतीतिभावस्यान्योन्याभावधर्मत्वंस्फुटत्वान्नप्रदर्शितं । एवमभावभावयोर्भावाभावात्मकत्वंसामान्यतःप्रसाध्यप्रकृतेयोजयति ।। [२७।१३] अस्तीति । तस्मादित्यनुवर्तते । यतएवमभावस्यभावत्वंभावस्यचाभावत्वमुपपादितं । तस्मादभावोस्तिप्रध्वंसोस्ति । देहाभावोभस्मतेत्यभावस्यविशेष्यत्वंभावस्यचविशिष्टत्वंतयोश्चाभेदः तथाघटोनजानातीतिभावोविशेष्योऽभावश्चविशिष्टाकारस्तयोश्चाभेदइत्युक्तंयुज्यतइत्यर्थः । यदिभावाभावयोरेकत्वंनविरुद्धंतदाघटोपिस्वाभावात्माकिंनस्यादित्यतआह ।। [२७।१३] प्रत्यक्षादीति । सिद्धमितिशेषः । भावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यंप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं । नतुघटतदभावयोः । अतोनातिप्रसंग इत्यर्थः । यद्वाभावाभावयोर्धर्मधर्मिभावोधर्मधर्मिणोश्चाभेदःप्रामाणिकइत्येतत्किंभावाभावयोर्विशेष्यविशिष्टयोरैक्यस्योप ।।३७९।।

पादकंकिंवासंभावनाहेतुः । आद्येतुउक्तोतिप्रसंगः । द्वितीयेसाधकंवाच्यमित्यत्रेदमुक्तं । अनेनक्वचिदित्युक्तंविवृतंभवति।।६।। अथवाभावोहीत्यादिनापरिणामवादःप्रपंच्यते । तथाहि । केचित्परिणामवादिनःसतएवाभिव्यक्तिंजनिमाहुः । तद्युदासार्थमाह । **भावोहीति** । अत्रभावाभावशब्दौसदसत्परौ ।यःकारणत्वाभिमतोमृत्पिंडःसकार्यघटात्मनाऽभावःसएवतदात्मनाभावश्च । यद्वासघटःप्रागुत्पत्तेर्भावःसन्सएवतदाभावोसंश्च । अथवायःकुलालादिव्यापारात्प्रागभावोघटात्मनाऽसन्मृत्पिंडःसएवतदनंतरंभावोघटात्मनासन्भवतीति । एतदुक्तंभवति । कार्यंकारणेनभिन्नाभिन्नं । ततएवप्रागुत्पत्तेःसदसत् । अतःकारणंप्राक्कारकव्यापारादकार्यात्मकंसत्कार्यरूपतामापद्यतेयत्साजनिरिति । नन्वेकस्यैवभिन्नत्वमभिन्नत्वंचसत्वमसत्वंचविरुद्धमित्यतोयथैकस्यैवभावत्वमभावत्वंचनविरुद्धं । तथैतदपीत्यादौसंभावनांतावदुपदर्शयन्नेकैकस्यभावत्वमभावत्वंचोपपादयति । अभावस्येतिसार्धश्लोकद्वयेन । पूर्ववदेवव्याख्यानं । अस्त्वियंसंभावना । निश्चायकंतुकिमित्यतोभेदासत्वयोःपरेणाप्यंगीकृतत्वादभेदसत्वेप्रमाणेनसाधयति । **तस्मादिति** । प्रध्वस्तस्यघटादेर्भेदःप्रध्वस्तभेदः । आदिपदेनानुत्पन्नस्यकारकत्वंगृह्यते । नष्टानामपिवस्तूनांभेदोनैवविनश्यतीतियत्प्रध्वस्तभेदस्यसत्वमवगम्यते । यच्चघटो जायतेघटंजनयतीत्यनुत्पन्नस्यापिकर्तृत्वंकर्मत्वं(च)वा । तत्तस्मात्कार्यस्यकारणाभेदात्प्रागुत्पत्तेर्विनाशोत्तरंचसत्वादेवहियुज्यते । नह्यत्यंतासत्वमापन्नस्यस्वरूपभेदःसन्नितियुज्यते । नाप्यत्यंतासतःकारकत्वं । नचकार्यस्यपृथगेवसत्वमस्ति । अनुपलंभात् । अतस्सत्वंकारणाभेदश्चांगीकरणीयः । नचविनैवबाधकेनोपचारत्वकल्पनायुक्ता । अतिप्रसंगात् । तदिदमुक्तमवगम्यतएवेति । नकेवलंव्यवह्रियतइत्यर्थः । अभाव

स्यचभावाःस्युर्धर्मास्तेचप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वाद्युज्यंतएवनतुनिराकरणार्हाइत्युक्तं। तद्विशदयति । अस्तीति । आदिपदेन
घटादेर्भावस्यपटान्योन्याभावधर्मत्वंगृह्यते। स्यादेतत्। अन्योन्याभावस्यभावधर्मत्वेपितस्यभावात्पृथक्त्वेनकथंभावस्याप्यभाव
त्वमुच्यते । अन्योन्याभावस्यभेदत्वाद्भेदस्यचस्वरूपत्वांगीकारादितिचेन्न । स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावातिरिक्तत्वात् । यच्चो
क्तमभावेपिपृथक्त्वमस्तीतितदसत् । प्रमाणाभावात् । स्वरूपभेदेनैवासंकरोपपत्तेः। पृथक्त्वस्यचस्वरूपभेदातिरिक्तत्वादित्यत
आह ॥ [२७।१३] अन्योन्येति । पृथक्पृथग्विभिन्नानीत्यर्थः । चशब्दोदूषणांतरसमुच्चयार्थः । गतं प्रागेवनिराकृतं । अनेनपुनरुक्ति
दोषःपरिहृतोभवति । कथंकल्पनागौरवादिकमित्यतआह ॥ [२७।१४] पर्यायित्वेनेति । क्रमप्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः । सर्वएवलौकिकावै
दिकाश्च ॥७॥ अत्रमायावादिनश्चोदयंति । स्वरूपभेदानतिरिक्तयोरन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्भावाभावधर्मत्वोपलंभात्सर्वपदा
र्थानामपिभावाभावात्मतासिद्धिरितियदुक्तंतदयुक्तं । भेदस्यवस्तुस्वरूपत्वानुपपत्तेः । तथाहि । भेदस्तावद्विदारणात्मा । भि
दिर्विदारणइतिविदारणार्थभिदिधातुरूपत्वाद्भेदशब्दस्य । तस्यचविदारणात्मनोभावस्वभावत्वेतस्यापिविदारणंस्यात् । तथा
तदेकदेशानामपिभेदःस्वभावइतितत्रापिविदारणंभवेदित्यनेनक्रमेणसर्वशून्यतास्यात् । किंचभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वे नतत्रैकता
समवेयात् । अभेदैकार्थसमवायिन्याएकतायाभेदेनविरोधात् । एकत्वाभावेऽनेकत्वमपिनस्यात् । तत्समाहाररूपत्वात्तत्का
र्यत्वाद्वातस्य । एकत्वानेकत्वविकलंचशून्यमेवापद्यते । अपिचयदिभेदोवस्तुस्वरूपंस्यात्तदाप्रतियोग्यनपेक्षःप्रसज्येत । स्वरू
पस्यानपेक्षत्वात् । नहिघटात्पटस्यभेदइतिवद्घटात्पटइतिप्रतीतिरस्ति । घटोभिन्नोघटस्यभेदइतिविशेषणविशेष्यभावसंबंधप्र

तिभासोपिभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेदुर्घटःस्यात् । नहिस्वयमेवस्वस्यविशेषणंसंबंधिवाभवति । संशयविपर्ययौचैवमुच्छिद्येयातां ।
भेदाग्रहनिमित्तौहितौभवतः । तत्रयदिधर्मिणमवगाह्यतौभवतस्तदातत्स्वभावभूतोभेदोपिगृहीतइतिक्वतयोरवकाशः । नचेन्नि
र्विषयत्वात्सुतरां । यदिचास्मादयंभिन्नइतिप्रतियोगिघटिततयाप्रतीयमानोभेदोवस्तुनःस्वरूपंस्यात् । तदातस्यसपरिकरस्य
भेदस्यस्वरूपेंतर्भावात्प्रतियोगिनोपिस्वरूपतयानिमज्जनादद्वैतमतमेवपर्यवस्येदिति । तानपाकरोति ॥ २७।१५ भेदस्येति । तु
शब्दःप्रकृताद्वैशेषिकादेर्व्यवच्छिदन्येत्वितिसंबध्यते । स्वरूपत्वे भेद्यवस्तुस्वरूपत्वे शून्यतां सर्वस्यापीतिशेषः । चशब्दःपूर्वो
क्तदूषणसमुच्चयार्थः । अद्भूताआश्चर्याः । नलौकिकेष्वेवंविधादृश्यंतेनापिपरीक्षकेष्वितियावत् । तत्कथमित्यतःशून्यताप
त्तितावन्निराकरोति ॥ २७।१५ यतइति । योभेदोयस्यस्वरूपमिष्यतेतंभेदंप्रतिततोन्यस्यैववस्तुनःप्रतियोगित्वमिष्यतेयतस्तस्मादद्भु
तास्तइतिसंबंधः । अन्यस्यप्रतियोगित्वेपिकथमुक्तदोषपरिहारइत्यतआह ॥ २७।१५ प्रतियोगिनोहीति । हिशब्दःपूर्ववद्धेतौ ।
अयमित्येवंभावस्यप्रत्यक्षादिसिद्धतांसूचयति । स्वस्माद्धर्मिस्वरूपात् । इदमुक्तंभवति । विदारणात्माहिभेदोयस्ययतस्तंतता
विदारयेत् । नतुयंकमपियतःकुतश्चित् । न(हि)चघटस्वरूपस्यभेदस्यघटएवप्रतियोगी । येनस्वस्मिन्विदारणंस्यात् । किंतुघ
टादन्यएव । ततोविदारणंतुनानिष्टंतस्यशून्यतानापादकत्वादिति । किंचभिद्यतेनेनेतियदिभेदशब्दःकरणसाधनोभवेत् । त
दाभेदःकमपिविदारयेत् । नचैवं । भावसाधनत्वांगीकारात् । अतोभ्युपगम्यैवकरणसाधनतामयंपरिहारोभिहितइत्याशयवा
नाह ॥ २७।१६ कथंचनेति । इदमुदितमितिशेषः । किंचविदारणमपिलवित्रादियत्संबंधितद्विदारयति । नतुस्वात्मानं । अतोध

र्भेदवादेकथंचिदिदंवक्तव्यं । स्वरूपभेदवादेतुक्वास्यावकाशः । भेदस्यवस्तुस्वरूपत्वे नतत्रैकतासमवेयादित्यप्यनेनैवनिर
स्तं । नह्येकतानेकतेस्वरूपेणविरुद्धे । एकस्यैवघटस्यान्यापेक्षयानेकत्वदर्शनात् । किंतुयदपेक्षयानेकस्तदपेक्षयैवैकइतिविरुद्धं ।
तत्रघटस्यपरस्मात्प्रतियोगिनएवभेदइति । तदपेक्षयैवानेकत्वंस्वापेक्षयात्वेकत्वमितिकोविरोधः । अपिचैकत्वानेकत्वयोःसामा
नाधिकरण्यंवाविरुद्धंधर्मधर्मिभावोवा । आद्येनैकतायाभेदेनविरोधः । भेदस्यस्वरूपत्वेनैकतासामानाधिकरण्याभावात् ।
नद्वितीयः । एकंद्वित्वमितिदर्शनात् । एकत्वानेकत्वाभावेपिशून्यत्वंकुतः । वैशेषिकादीनांगुणादिवन्मायावादिनांब्रह्मवदगु
णस्यापिसत्वोपपत्तेरिति । ननुभेदोवस्तुस्वरूपंचेत्प्रतियोगिनिरूप्यएवनस्यात् । स्वरूपस्यतदभावात् । अतोनायंपरिहारोयु
ज्यते । तथाचस्वस्मिन्नेवविदारणेपुनःशून्यतैवेतिचेन्न । स्वतःपरतोपिव्याश्यसिद्धेः । यथा(हि)परनिरूप्यमपिब्रह्मणोजीवैक्यं
ब्रह्मस्वरूपंमायावादिनांगीकृतं । अस्माभिश्चपरत्वादिकंद्रव्यस्वरूपं । तथाप्रतियोगिनिरूप्यस्यापिभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेकोवि
रोधः । किंचभेदःवस्तुस्वरूपमितिब्रुवाणोवस्तुस्वरूपस्यापरनिरूप्यत्वंकथमभ्युपेयात् । एतावत्तुस्यात् । एकस्यैववस्तुनःप्रति
योगिप्रतीतिमपेक्ष्यानपेक्ष्यचप्रतीतिःकथं । तत्रापिनसैवप्रतीतिरुभयींगतिमश्नुते । किंतुप्रतीतिद्वयमेतत् । तच्चैकस्मिन्नपिव
स्तुनिविशेषबलमवलंब्यसमंजसंभविष्यतीतिभेदस्यपरप्रतियोगिकतोपपत्तेःकुतःस्वस्मिन्विदारणापत्तिः । अस्तुवास्वरूपवि ॥३८१॥
दारणं । तथापिशून्यतापादनमयुक्तमेवेत्याशयवानाह ॥ (२७।१६) विभागेनेति । लोष्ठादेःखल्ववयवविभागेनलोष्ठादिविनाशेसत्य
ल्पपरिमाणावयवावशेषोवगतोनतुसर्वशून्यता ॥ तथासर्वत्रापिविभागेनाल्पता अल्पावयवावशेषतैवस्याच्छून्यतातुकुतएवस्या

त् । ननुचपंचषेषुस्थलेषुविदारणेनाल्पाल्पतराल्पतमवस्त्ववशेषेप्यंततःकस्यचिदवयवजातस्यशून्यतायांसर्वशून्यतास्यादित्यत
आह ॥ (२७।१६) नेति । यत्संयोगेनहियद्वस्तूत्पन्नंतस्मिन्विदारणेसतिसंयोगनाशाद्वस्तुनाशानंतरंतदवशेषोभवति । यथातंतुसंयोगे
नोत्पन्नेपटेतंतुविदारणसंयोगनाशक्रमेणविनष्टेतंत्ववशेषः । एवंचयदिकेषांचित्परमाल्पानांवस्तूनांशून्यसंयोगादुत्पत्तिःस्यात्त
दाविदारणेसतिसंयोगनाशेनकार्यनाशेशून्यावशेषःस्यात् । नचैवंप्रामाणिकैरिष्यते । अतोसंगतंसर्वशून्यतापादनमिति । भा
वोजन्म । ननुशून्यत्वंनामनात्यंतासत्वमापाद्यत्वेनविवक्षितं । किंतुसूक्ष्मतमत्वमेव । तच्चानिष्टमित्यतआह ॥ (२७।१७) विदारणेति ।
स्यादेतद्यदिभेदोविदारणात्माभवेत् । नचैवं । प्रमाणाभावात् । अंगीकृत्यैवतुपूर्वःपरिहारोभिहितः । ननूक्तमत्रभेदशब्दादेव
भेदस्यविदारणात्मकत्वमवगम्यते । सहिभिदेर्धातोरूपं । सचविदारणार्थतयाव्याख्यातइति । अत्रोत्तरं । यदाभिदिधातुर्वि
दारणार्थोविवक्षितस्तदाभेदशब्दोविभागाख्यगुणवाचकोनत्वन्वोन्याभावलक्षणभेदवाचकइति । एतदुक्तंभवति । क्रियावा
चित्वमाख्यातुमेकैकोर्थःप्रदर्शितः । प्रयोगतोनुगंतव्याअनेकार्थाहिधातवइतिवचनाद्भिदिर्विभागवचनोन्यत्ववचनश्च । भिन्नो
घटइत्युक्तेस्फुटितइतिगम्यते । भिन्नंगगनंघटादित्यन्यदितिविज्ञायते । तत्रविभागोविदारणात्मानान्यत्वं । तदेवचात्रप्रकृतं ।
नविभागइत्यन्यतालक्षणस्यभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेविदारणप्रसंगेनात्यल्पतापादनमप्यसंगतमेवछलत्वादिति । ननुविभागस्यान्य
त्वस्यचकोविशेषोयेनैवमुच्यतइतिचेन्न । गुणग्रहणेनैवपरिहृतत्वात् । विभागोहिगुणतयावैशेषिकादिभिरुपात्तोन्यताचान्यो
न्याभावइतिस्फुटोभेदः । यस्तुगुणादिप्रक्रियांनमायावादीमन्यते । तंबोधयितुमाह ॥ (२७।१७) अविदारणेपीति । आस्यस्येत्यास्य

संबन्धिनोरोष्ठयोर्ग्रहणं । तस्यच । मायावादिनएव । यदाहिमायावादीनिरुत्तरतयातूष्णीमास्ते । तदातदीययोरोष्ठयोर्विदारणलक्षणविभागाभावेप्योष्ठौभिन्नावन्योन्याभावलक्षणभेदवंतौभवतएव । यदभावेचयदस्तितत्ततोन्यदितिचप्रसिद्धमेव । अतोविभागाद्भेदोर्थांतरमेवेतिज्ञायते । तस्यचेत्यनेननातःपरंस्वरूपभेदेकाचिदनुपपत्तिःसंभावितास्तीतिसूचितं । ननुकथंनास्ति । विशेषणविशेष्यभावानुपपत्त्यादेरपरिहृतत्वादितिचेन्न । स्वरूपत्वेपिविशेषबलेनविशेषणविशेष्यभावसंबंधावभासोपपत्तेः । अन्यथानंदंब्रह्मआनंदंब्रह्मणइत्यादेरनुपपत्तिप्रसंगात् । संशयविपर्ययानुपपत्तिरपिनास्ति । सविशेषत्वेनज्ञाताज्ञातत्वोपपत्तेः । अन्यथात्मस्वरूपेस्वयंप्रकाशमानेतत्स्वरूपमात्राणामद्वितीयत्वानंदत्वादीनामपिप्रकाशनियमान्नजातुकस्यचित्संशयविपर्ययौस्यातां । अविद्यावशात्तत्रतथेतिचेत् । अत्रापिसादृ(श्यादिव)श्यवशात्तथेतिसंतोष्टव्यं । यच्चाद्वैतपर्यवसानमुक्तं । तत्कुतइतिवक्तव्यं । यदिमन्येत यथाहिलंबकर्णआगतोनीलमानीयतामित्यादौपरिकरवतोयद्भवतितत्परिकरस्यापि तथाप्रतियोगिघटितस्यभेदस्यधर्मिस्वरूपत्वेप्रतियोगिनोपित(त्रनिम)न्निमज्जनंस्यादिति । तत्रकिंसंभावनयेदमुच्यतेउतव्याप्त्या । नाद्यः । प्रशिथिलमूलत्वात् । नद्वितीयः । चित्रगुरानीयतांकाशीनिवासीसमागतइत्यादौतदभावात् । पारमार्थिकींदृष्टिमवलंबमानस्यतदप्यसिद्धमितिचेत् । अहोपक्षपातोस्ययत्परस्यानिष्टंप्रसंजयन्व्याप्तिग्रहणायलौकिकंदृष्टांतंबहुमन्यतेव्यभिचारेतुतत्रोदास्ते ॥ परसिद्धेनपरस्यैवानिष्टापादनमितिचेत् । तर्हिमूलशैथिल्यमपिपरःस्वसिद्धेनप्रतिपत्स्यते । वैचित्र्यंकिंनिमित्तमितिचेत् । व्यावर्तकत्वमात्रेणप्रतियोगिनामुपयोगादितिब्रूमः । तदेवंस्वपरमतावलोकानपेक्षयैवदोषोद्भावनादुपेक्षणमेवोन्मत्तवाक्यवन्मा

यावादस्योचितं । किंनिराकरणेनेत्याशयवानुपसंहरति ॥ [२७।१७] अंतइति । नन्वेवंविधंमतंसिद्धांतविरुद्धत्वात्सूत्रकृताकुतोत्रननि
राकृतमित्येतदनेनपरिह्रियते । उपेक्षितःसूत्रकारेणेतिशेषः ॥ ७ ॥ एवंसमवायंनिराकृत्येदानींसंबंधप्रसंगेनसंबंधिनामपिगुणा
दीनांप्रसक्तत्वादीश्वरगुणसंख्याविप्रतिपत्तिंनिराकरोति ॥ [२७।१८] नचेति । ईश्वरोष्टगुणत्वेनाष्टावेवगुणाअस्यसंतीत्येवंरूपेणन
प्रमेयःनप्रतिपत्तव्यः । कुतः । अप्रमितत्वतः । अष्टगुणत्वेप्रमाणाभावात् । किंत्वमंदसदानंदस्यंद्यनंतगुणार्णवःप्रमेयः । अ
र्णवइवार्णवःक्षीरार्णवःसुधास्यंदीभवति । अयंचानल्पविदोषानंदसुधास्यंदी । सोऽनंतागुणःशुभपदार्थाश्चिंतामणिप्रभृतयो
स्मिन्नित्यनंतगुणः । अयमप्यानंदादयोऽनंतागुणाअस्मिन्नित्यनंतगुणः । अमंदसदानंदस्यंदीचासौअनंतगुणश्चासौअर्णवश्चे
तिविग्रहः । अष्टगुणत्ववदनंतगुणत्वेपीश्वरस्यप्रमाणंनास्तीत्यतआह ॥ [२७।१८] मयीति । अनंताअसंख्यातागुणायस्यासावनंत
गुणः । गुणतोनंतइतिगुणानांप्रत्येकमनवधिकत्वमनंतावांतरविशेषवत्त्वंचाभिप्रेयते । अनंतविग्रहइत्यंतंभगवद्वाक्यं । उत्तरं
वेदवाक्यं । गुणमाहात्म्येतिसामान्यविशेषाभ्यामुक्तं । माहात्म्यंपरिमाणातिशयः । परंपदमित्युद्दिश्यान्यदुच्यतइतिनलिं
गव्यत्ययदोषः । नन्वेतानिवचनान्युपचरितार्थानिकिंनस्युरित्यतआह ॥ [२७।२०] कथमेवेति । बाधकवशाद्धिमुख्यार्थोपोद्यते ।
नचात्रतदस्तीत्यतोनंतगुणताविष्णोःकथमेवापोद्यते । यच्चवैशेषिकादिभिरीश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नानामखंडत्वमुक्तं । तदप्यसत् ।
अनंतेगुणतइतिप्रत्येकंगुणानामनंतविशेषवत्त्वस्यागमसिद्धत्वात् । तदनंगीकारेबाधकंचाह ॥ [२७।२०] यदीति । तत्तद्विषयता
घटादिविषयताविधीयतेअस्तित्वेनांगीक्रियते । माभूत्तत्तद्विषयत्वमित्यतउक्तंसार्वज्ञार्थमिति । उपलक्षणंचैतत् । सर्वकर्तृत्वा

यर्थंचेत्यपिद्रष्टव्यं । अत्रानंतविशेषाइतियथागमसिद्धोक्तिः । वस्तुतस्तुयदीश्वरज्ञनादिनिर्विशेषंस्यात्तदातत्तद्विषयंनस्यात् ।
तदाचतस्यसार्वज्ञादिकंनस्यात् । सर्वविषयज्ञानवान्हिसर्वज्ञोनाम। तथासर्वकार्योत्पत्तिविषयेच्छाप्रयत्नवान्सर्वकर्ता । सर्वकार्य
विनाशविषयेच्छादिमांश्चसर्वसंहर्ता । अंगीकृतंचसार्वज्ञादिपरेणपरमेश्वरस्य । अतःतदर्थंज्ञानादेस्तत्तद्विषयतयाभाव्यं । कथं
चतथासतिनिर्विशेषत्वमिति । एतेनैतदपिनिरस्तं । यदाहुः । अनित्यंहिज्ञानादिकर्मकारकतयाविषयसहितत्वमपेक्षेत। नित्य
स्यतुकिंविषयेणेति । विषयाणांचानंत्यादनंतविशेषतासिद्धिः । स्यादेतत् । निर्विशेषमेवेश्वरज्ञानंज्ञप्तिरूपं । तत्तुतैस्तैर्घटाद्युपा
धिभिस्तत्तद्विषयमितिव्यपदिश्यते । एवमखंडैवतस्येच्छास्त्वित्येवमाकारा । तथापितैस्तैःसृष्ट्याद्युपाधिभिःसिसृक्षासंजिहीर्षेत्या [२७।२१]
द्युच्यते । तथाप्रयत्नोपि। अतःस्वतोविशेषाभावेप्यौपाधिकविशेषवशात्तत्तद्विषयतासार्वज्ञादिकंचयुक्तमित्यतआह ॥ औपा
धिकेति । औपाधिकोपिविशेषोस्तिनवा । अस्तिचेत्कथंनिर्विशेषत्वं । नचेत्पुनःसार्वज्ञाद्यभावइत्यादिपूर्वोक्तन्यायेनैवनिरस्त
इत्यर्थः । किंचोपाधिर्ज्ञानादिसंबद्धोविशेषमापादयेदसंबद्धोवा । आद्येसंबंधोविषयविषयिभावातिरिक्तोनास्तीतिपूर्वमेवतद्वि
षयतैष्टव्या । द्वितीयेतिप्रसंगः। अपिचास्त्वित्येवमाकारेणैवेच्छादिनासृष्ट्यादिकंभवत्युतसृष्ट्यादिकंभवत्वित्येवमाकारेण । ना
द्यः । अतिप्रसंगात् । द्वितीयेस्वतःसविशेषत्वमित्येषादिक् ॥ ७ ॥ वैशेषिकादयःकेचिदीश्वरज्ञानंस्वप्रकाशंनभवतीत्याहुः ।
तानपाकरोति ॥ [२७।२१] स्वंप्रकाशत्वमपीति । यैस्त्वितिसंबंधः । केचिद्वैशेषिकादयःस्वप्रकाशतामंगीकुर्वंतीत्येतत्सूचयितुंतुश
ब्दः । ज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य । तेषांपक्षइतिशेषः । तस्येश्वरस्य । कथंस्वप्रकाशत्वाभावेसर्वज्ञताभावइत्यतआह ॥ [२७।२२] स्वेति । स्व

ज्ञानाधिगमाभावादित्यर्थः । एकमेवहीश्वरज्ञानंतच्चस्वव्यतिरिक्तमेवविषयीकरोति । नतुस्वरूपमितिकथमीश्वरःसर्वज्ञःस्या
दिति । स्वप्रकाशज्ञानाभावेपीश्वरस्यसार्वज्ञसंभवंशंकते ॥ [२७।२३] ज्ञानेमिति । विश्वाधिगं। स्वव्यतिरिक्तसमस्तविषयं । तज्ज्ञा
नंविषयोयस्यतत्तथोक्तं । स्यादयंदोषोयदीश्वरस्यैकमेवज्ञानंस्यान्नचैवं । द्वेखल्वीश्वरज्ञाने । तत्रैकंस्वव्यतिरिक्तद्वितीयज्ञानस
हितसर्वविषयं । द्वितीयंतुतज्ज्ञानविषयीकारि । एवंचज्ञानस्यस्वविषयत्वाभावेपीश्वरस्यैवंविधज्ञानद्वयेनैवसर्ववित्त्वमुपपद्यत
इति । तथापीश्वरस्यासार्वज्ञंतज्ज्ञानस्यवास्वप्रकाशत्वंदुष्परिहरमित्याशयवानुत्तरमाह ॥ [२८।१] एषएवेति । आस्तांतावत्सजाती
यात्मविशेषगुणयौगपद्यानुपपत्तिः । ज्ञानद्वयवानहंज्ञानद्वयेनसर्वज्ञोस्मि । इदंमेज्ञानमेतज्ज्ञानविषयमेतच्चैतद्विषयमित्यादि
रेषएवार्थईश्वरेणज्ञायतेनवा । नेतिपक्षेतस्यसार्वज्ञंनस्यात् । आद्येकिमेतयोरन्यतरेणोतज्ञानांतरेण । प्रथमस्येदमुत्तरं । एषए
वार्थस्तयोरन्यतरेणज्ञानेनावसितोविषयीकृतोयदितदातस्यज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वंस्यादेवेति । तत्कथमित्यतआह ॥ [२८।१] ज्ञानंही
ति । यद्यप्येतज्ज्ञानंननिष्कृष्टंस्वस्यविषयतामापद्यते । तथापिज्ञानविषयस्यैतस्यज्ञानद्वयवानहमित्यादेरर्थस्यविशेषणंभवत्ये
व । तथाचविशिष्टार्थविषयत्वेविशेषणभूतस्वविषयत्वमवर्जनीयमेव । नहिदंडिसाक्षात्कारेदंडोनपरिस्फुरतीतियुक्तमिति ।
द्वितीयेदोषमाह ॥ [२८।२] ज्ञानांतरेणेति । ज्ञानांतरेण । तृतीयेनज्ञानेन । यद्येषोर्थोविषयीक्रियते । अत्रास्मिन्पक्षेऽनवस्थितिर्ज्ञा
नद्वयवानीश्वरइतिनियमाभावोभवेत् । यस्तुज्ञानत्रयवानितिनियमंमन्यतेसप्रष्टव्यः । किंज्ञानत्रयवानहमस्मीत्यादिकमर्थमी
श्वरोवेत्तिनवेति । द्वितीयेपुनरसार्वज्ञं । आद्येकिमेतत्त्रयान्यतमेन । उतचतुर्थेन । नाद्यः । स्वप्रकाशतापत्तेः । द्वितीयेपु

सुधा० नरनवस्थैव । एवंज्ञानांतरपरंपराभ्युपगमव्यसनंदुर्वारंस्यात् । नन्वनंतानीश्वरज्ञानान्यभ्युपगच्छामिकोदोषइतिचेन्न । कल्पना अ.२पा.२
॥१९६॥ गौरवाद्वरमेकस्यैवज्ञानस्यस्वप्रकाशत्वाभ्युपगमइत्याशयवानुपसंहरति ॥ [३८१२] स्वप्रकाशत्वमिति । ननुज्ञानंनस्वप्रकाशंवस्तुत्वा अधि.६
दित्यादेः(दि)विरुद्धंस्वप्रकाशत्वंकथमंगीकर्तुमुचितमितिचेत्(न) ।· यद्वस्तुनतत्स्वप्रकाशमितिव्याप्तिज्ञानंस्वात्मानंनविषयी
करोतिचेन्नसर्वोपसंहारवद्व्याप्तिसिद्धिः । विषयीकरणेतुस्वप्रकाशत्वंदुर्निवारमित्याशयवतोवोपसंहारः । यदुक्तमीश्वरोनंतगु
णइतितदनुपपन्नं । चतुर्विंशतेरधिकानांगुणानामभावात् । तत्रापिकेषांचिदीश्वरेनुपपत्तेः । तस्मादुपपन्नैरष्टभिरेवगुणैरुपप
न्नोभगवानिति । मैवं । शौर्यौदार्यप्रागल्भ्यप्रभृतीनांगुणानांभावात् । परेणस्वीकृतेष्वपिकेषांचिदनुपपत्त्यभावाच्च । तथा
हि । सुखंतावदीश्वरस्यकुतोनांगीकर्तव्यं । ईश्वरःसुखरहितोदुःखरहितत्वाद्घटवत् । सुखवांश्चेद्दुःखवान्प्रसज्यते । देवदत्तव
दितिविपक्षेबाधकोपपन्नादनुमानादितिचेत् । तत्रानुग्राहकस्यतर्कस्यतावद्दूषणमाह ॥ [३८१२] सुखवानिति । यदीश्वरस्सुखीस्यात्त
दादुःखीप्रसज्येतेत्येतत्तर्कमूलता । यःसुखवान्सदुःखवांश्चस्यादितिव्याप्तिर्नोभवेत् । चशब्देनवक्ष्यमाणरीत्याविपर्ययापर्यव
सानंसमुच्चिनोति । कथंव्याप्त्यभावइत्यतआह ॥ [३८१३] निर्दुःखत्वमिति । यद्यपिसुखित्वंदुःखित्वेनसहचरितंदेवदत्तादावुपल
ब्धं । तथापीश्वरेनिर्दुःखेपिवर्तमानंव्यभिचारित्वाद्व्याप्तिविकलंभवति । व्याप्त्याविनाप्रसंजनेचातिप्रसंगः । नन्विदमयुक्तं । ॥३८४॥
आपादनस्थलेव्याप्तिभंगांगीकारेप्रसंगमात्रोच्छेदापत्तेः। नचवाच्यंप्राक्प्रसंजनात्व्याप्तिग्रहणवेलायामेवेदंव्याप्तिभंगोद्भावनमि
ति । सर्वत्राप्येवंवक्तुंशक्यत्वेनोक्तदोषानिस्तारादिति । मैवं । स्वाभ्युपगममात्रेणापादनस्थलेव्याप्तिभंगाभिधानेसत्येवमेतत् ।

नचैवंप्रकृते । श्रुतिबलेनैवेश्वरेसुखित्वस्यदुःखित्वव्यभिचारोपपादनात् । तदिदमुक्तंश्रुत्यैवभण्यतइति । प्रत्येकंसंबंधादेकव
चनं । कासौश्रुतिरित्यतोर्थतस्तामुदाहरति ॥ [२८१३]यईति । अनेनयोशनायापिपासेशोकंमोहंजरांमृत्युमत्येतीतिश्रुतिमुपाद
त्ते । विपाप्मेत्यनेन यआत्मापहतपाप्मेत्यादिश्रुतिं । सानिर्दुःखत्वाद्यभिधात्री । नन्वानंदश्रुतेर्दुःखाभावविषयत्वोपपत्तेर्नश्रु
त्यवष्टंभेनप्रसंगमूलभूतव्याप्तिभंगोवक्तुंशक्यतइत्यतोंगीकृत्यतावत्सोपाधिकत्वमाह ॥ [२८१४]ईश्वरस्येति । तथेष्टत्वंदुःखीभवत्विती
ष्टत्वं । दुःखित्वोपाधिर्दुःखित्वप्रयोजकं । अपिपदेनाधर्मादिमत्त्वंसमुच्चिनोति । अनादरोविनाबाधकेनप्रतीतार्थपरित्यागः ।
माभूत्तावच्छ्रुत्यवष्टंभेनव्याप्तिभंगःसोपाधिकतयातुभविष्यति । सोपाधिकसंबंधस्यव्यभिचारनियमादिति । यस्सुखीसदुः
खीभवत्वितीश्वरेच्छाविषयएवेतिनियमान्नायमुपाधिरित्यतआह ॥ [२८१५]नचेति । ईश्वरस्यह्यानंदंब्रह्मणोविद्वानित्यादिश्रुतेःसु
खित्वेपिनोपाधिमत्त्वं । कस्याप्यात्मदुःखितेच्छाभावादतएतदुपाधेर्व्याप्याभिमतव्यापकत्वंनिवार्यते । यद्यप्ययंनियमोनदर्शन
मात्रेणसिध्यति । अतिप्रसंगात् । नियामकंतुनास्तीतिशक्यतेवक्तुं । तथापिश्रुत्यर्थपरित्यागंवारयितुंप्रसंगापादनायेदमुदित
मितिद्रष्टव्यं । भवेदेतद्यद्यानंदश्रुतिःसुखवादिनीस्यान्नचैतदस्ति । तस्याःदुःखाभावपरत्वादितिचेत् । किंबाधकादियंश्रुतिः
स्वार्थात्प्रच्याव्यते । उतैवमेव । नतावद्द्वितीयः । दुःखाभावश्रुतेरप्यन्यथयितुंशक्यत्वेनतर्कस्येष्टापत्तितापत्तेः । आद्येनताव
त्प्रत्यक्षमागमोवाबाधकोस्ति । ततःसुखित्वेदुःखित्वप्रसंगोवानिर्दुःखत्वानुमानंवाबाधकमितिवाच्यं । तदुभयमपिव्याप्तिबलप्रवृ
त्तंवास्यात्सहदर्शनमात्रबलप्रवृत्तंवा । नाद्यः । इतरेतराश्रयत्वप्रसंगात् । सिद्धेहिश्रुतेःस्वार्थप्रच्यावनेतर्कानुमानयोर्व्याप्तिसि

द्धिः तत्सिद्धौचश्रुतेःस्वार्थात्प्रच्यावनसिद्धिरिति । नन्वेतद्भवतामपिसमानं । श्रुतेःस्वार्थपरत्वेतर्कानुमानयोर्व्याप्तिभंगः सति
चतस्मिन्श्रुतेःस्वार्थपरत्वमिति । मैवं । यतःप्रतीतार्थपरित्यागएवबाधकमपेक्षते । नस्वार्थपरत्वंबाधकाभावं । तस्यप्रतीत्यैव
सिद्धत्वात् । द्वितीयेत्वतिप्रसंगःस्यादित्याह ॥ [२८।५]सहेति । आपाद्येनसाध्येनवासहदर्शनंयस्यापादकस्यसाधनस्यवातत्सह
दर्शनं । तन्मात्रेणश्रुतीनामीश्वरस्यानंदवादिनीनामपलापकःस्वार्थप्रच्यावकः । यज्ञादेरित्यादिपदेनगोभ्योयवसदानंगृह्यते ।
युतेर्योगात् । यदिसहदर्शनमात्रेणानंदश्रुत्यर्थापलापःक्रियेत । तदायाहिंसासापापहेतुरितिसहदर्शनेनज्योतिष्टोमादिश्रुत्य
र्थापलापोपिक्रियतांअविशेषादितिभावः । नन्वविशेषोसिद्धः । हिंसात्वपापसाधनत्वयोःसाहचर्येनिषिद्धत्वस्योपाधेर्विद्यमा
नत्वात् । नचसुखित्वदुःखित्वसंबंधेकश्चिदुपाधिरस्ति । ईश्वरस्यतथेष्टत्वमुपाधिस्त्विदानीमपिगह(नंप्रवि)ननिविष्टइत्याशंक
ते ॥ [२८।६]तत्रेति । अस्तीत्युच्यतइतिशेषः । केयंनिषिद्धतानाम । अकर्तव्यतयाश्रुत्युक्तत्वमितिचेत् । केयमकर्तव्यतापि ।
करणानर्हतावाकर्तुरनिष्टहेतुतावा । नाद्यः । ब्रह्महिंसायाअपिक्रियमाणत्वात् । द्वितीयेपिकिंसाक्षादनिष्टसाधनत्वंपरंपरया
वा । नाद्यः । हिंसानंतरमेवदुःखोत्पादादर्शनात् । द्वितीयेतुपापसाधनतयोक्तत्वमुपाधिरित्युक्तंस्यात् । एवंचात्राप्युपाधिस
द्भावादविशेषएवेतिपरिहरति ॥ [२८।६]अदुःखित्वेनेति । अदुःखित्वेनानुक्तिरितिदुःखित्वेनोक्तिरित्यर्थः । कासौदेवदत्तादीनां
श्रौतीदुःखित्वोक्तिरित्यतआह ॥ [२८।७]अदुःखमिति । प्रवर्तते दुःखप्रहाणसाधनंपरमात्मानंप्रतिपादयतीत्यर्थः । एवमनुमाना
नुग्राहकंतर्कंनिराकृत्येदानीमीश्वरोनसुखीनिर्दुःखत्वात् । घटवदित्यनुमानमपिदूषयति ॥ [२८।७]श्रुत्युक्तिरिति । कारणंप्रमायाः ।

आनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यादिश्रुतिःप्रमाणंनवा । नेतिपक्षेपसिद्धांतः । आद्येतद्बाधितत्वेनाजागलस्तनइवविवक्षितार्थासाधक
मनुमानमुपेक्षणीयमितिभावः । ननुश्रुतिःप्रमाणमेव किंत्वनुमानविरुद्धत्वात्प्रतीतार्थंपरित्यज्यदुःखाभावपरतयाव्याख्यात
व्येत्याशंक्यनैवमनुमानस्यश्रुतिबाधकत्वादर्शनात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिनैवबाधकत्वात् । एवमेवबाधकत्वाभ्युपगमेत्वतिप्र
संगःस्यादित्याह ॥ [२८।८]अनुमानेनेति । पूर्वोक्तेनशास्त्रयोनिसूत्रोक्तेननेश्वरःस्यात् । श्रुतिदृष्टोपीश्वरोनुमानविरोधात्त्याज्यःस्यादि
तियावत् । धर्मश्चनैवस्यात्तत्फलंचनैवस्यादित्यत्राप्येवमेवतात्पर्यं । यज्ञक्रिया नादृष्टफलहेतुःक्रियात्वान्निष्ठीवनादिक्रियावत् ।
धर्मोवानसुखसाधनमदृष्टत्वादधर्मवदित्याद्यनुमानसंभवात् । अतिप्रसंगस्यविपर्ययेपर्यवसानमाह ॥ [२८।९]तेनेति । यस्मादुपजीव्य
त्वादिरहितेनानुमानेनानंदश्रुतेर्बाधाभ्युपगमेनिष्टप्रसंगस्तेनकारणेनैषाश्रुतिरत्रेश्वरस्यानंदवत्त्वएवप्रमाप्रमाणंभवेन्नपुनरन्यथा
योज्येति । माभूच्छ्रुतिरप्रमाणंमाचभूदनुमानबाधयार्थांतरपरातथाप्यनुमानस्यबाधिकाकुतःप्रतिरोधिकातुभवेदित्यतआह ॥
[२८।९]ईशस्येति । अनुमयेतिश्रुतिव्यतिरिक्तप्रमाणोपलक्षणं । धर्मिप्रमाधर्मिग्राहकंप्रमाणं । अनुमानंहिप्रमाणांतरेणसिद्धेधर्मिणि
प्रवर्ततेनान्यथा । अत्रचेश्वरोधर्मीनचासावनुमानेनसिध्यतीतिसमर्थितंप्राक् । प्रत्यक्षाद्यविषयत्वंतुपरस्यापिसंमतं । ततःप
रिशेषाच्छ्रुतिरेवधर्मिणःपरमेश्वरस्यग्राहिकेत्येष्टव्यं । तथाचानेनानुमानेनश्रुतिप्रामाण्यमनुमतं । अन्यथास्वस्यानुत्थानप्रसं
गात् । साचोपजीव्याश्रुतिरीश्वरमानंदवंतमाचष्टे । ततस्तद्विरोधादनुमानमप्रमाणमेव । अग्निस्वरूपग्राहकप्रत्यक्षविरुद्धत
च्छैत्यानुमानवदिति । नचवाच्यंयःसर्वज्ञइत्यादिवाक्यमनुमानस्योपजीव्यं नानंदवादीति । सर्वस्यापिवेदस्यैकवाक्यत्वेनार्थ

सुधा० (च)चरतीयायोगात्। अन्यथाग्निग्राहकमेवोपजीव्यं। ननुतदौष्ण्यग्राहकमित्यपिस्यात्। अनेनैवन्यायेनेश्वरस्यविग्रहराहि अ.२पा.२
॥१५८॥ त्याद्यनुमानमपिसर्वश्रुतिविरुद्धत्वादप्रमाणमेवेत्याशयवानुपसंहरति ॥ [३८।१०] तस्मादिति। अत्रेश्वरविषये। अतएवसर्वगुणैःपूर्ण
इत्युक्तं। अन्यथानंदवानित्यवक्ष्यत्। अनुपपत्त्यंतरंवैशेषिकादिदर्शनेदर्शयन्नित्यमेवचभावादितिसूत्रंव्याख्याति ॥ नित्ये अधि.६
[३८।११] च्छत्वादिति। वैशेषिकादयोहिकालविशेषेद्व्यणुकादिप्रक्रमेणमहाभूतसृष्टिमभ्युपगच्छंति। तत्तदीयप्रक्रियापर्यालोचनायांनो
पपद्यते। किंतुतत्पक्षेकार्यंसदाभवेत्। यदाभिलष्यतेततःप्रागपिभवेत्। कुतःकारणसामग्रीसंपत्तिनिबंधनोहिकार्योत्पत्तेःका
लनियमः। तत्रादिसृष्टौपरमाणवःसमवायिकारणभूतास्तावत्सदाविद्यंते। निमित्तकारणंचेश्वरेच्छानित्यैव। तथाकालोदि
(क्च)क्। यद्यप्यदृष्टंधर्माधर्मसमाख्यातंननित्यं तथापिप्रलयेस्तीत्यंगीक्रियतएव। वृत्तिलाभस्तदानास्तीतिचेन्न। तस्यापीश्वरे
च्छादिकारणकस्यतद्भावेऽभावानुपपत्तेः। अतएवपरमाणुसंयोगस्यासमवायिकारणस्याभावान्नसदासृ(सदादिसृ)(महदादिसृ)
ष्टिरितिनिरस्तं। संयोगानुत्पादस्याप्यनुपपत्तेः। तदसमवायिकारणकर्माभावादितिचेन्न। तदनुत्पादस्याप्ययोगात्। न
चातोन्यत्द्व्यणुकादेःकारणमस्ति। यद्वैकल्यादभिलषितसमयात्प्राक्कार्याभावोभवेत्। सत्यांचाभिमतसामग्र्यांकार्यानुदयेप
श्चादपिनोत्पद्येत। नियामकाभावादिति। सदात्वंसदातनत्वं। भावात्प्रलयेपीतिशेषः। एवशब्दस्यसदैवेतिसंबंधः। कार्यं
भवेदितिचाभ्युपगम्योक्तं। वस्तुतस्तुतत्पक्षेकदापिद्व्यणुकाद्युत्पत्तिर्नसंभवति। विनाशकारणस्येश्वरेच्छादेःसदातनत्वेनसत्प्र ॥३८६॥
तिपक्षत्वात्। कार्योत्पत्तिसहकृतमेवेश्वरेच्छादिकंविनाशकारणमित्यंगीकारेप्युत्पत्त्यनंतरमेवविनाशःप्रसज्येतेति। अतएव

सृष्ट्यादीतिवक्ष्यति। स्यादेवंयदिकालमात्रंसृष्टेर्वासंहारस्यवाकारणंस्यात्। नचैवं। किंतुकालविशेषएवातस्तद्भावाभावाभ्यांसृष्टिसंहारनियमोघटते। तथानेश्वरेच्छामात्रंसृष्ट्यादिहेतुःकिंतुतद्विशेषएव ततस्तद्भावाभावप्रयुक्तासृष्ट्यादिव्यवस्थास्यादितिचेन्न। किंकालदेशादेरौपाधिकोभेदःकिंवास्वाभाविकः। नाद्यः। निरस्तत्वात्। द्वितीयेत्वपसिद्धांतइत्याह॥ [२८।१३] नहीति। हिशब्देनाकाशकालदिशामेकैकत्वादित्यादितद्वाक्यंस्मारयति। कालेतीश्वरेच्छायाअप्युपलक्षणं। नन्विदंदूषणंभवतामपिसमानं। तथाहि। महदाद्युपादानकारणंप्रकृतिर्नित्यैव। तथानिमित्तकारणमपीश्वरेच्छाकालादिकमपि। तदेवचप्रलयकारणं। अतःसृष्टिप्रलयसमयनियमोभवतामपिदुर्घटइत्यतआह॥ [२८।१३] अस्मन्मतइति। यद्यप्यस्मन्मतेहरेरिच्छासदातना। प्रकृत्याद्युपलक्षणमेतत्। तथापिविशेषकालएवैतस्यमहदादेःसृष्ट्यादिभवतीतियोजना। अस्माभिःकालेस्वभावतएवभेदोभ्युपगम्यते। तथाचकालविशेषस्यैवसृष्टिसंहारंचप्रतिकारणत्वात्तद्भावाभावाभ्यांसत्स्वपीतरकारणेषुसृष्ट्यादिसमयनियमोयुज्यतइतिभावः। ननुकालविशेषइतिवाच्यं। मैवं। विशिष्यइतिविशेषःसचासौकालश्चेतिविग्रहग्रहणात्। ननुसदातनीतिभवितव्यं। मैवं। नायंट्युट्युलोरन्यतरःप्रत्ययः। किंतुभवार्थेतनप्रत्ययोयं। अथवातनेतितनोतेरूपमेतत्। ननुतेकालभेदायदिनित्यास्तदासप्रसंगस्तदवस्थः। व्यर्थश्चकालभेदाभ्युपगमः। अनित्यत्वेतत्कारणंवाच्यमितिचेत्। सत्यं। उपादानंतुप्रकृतिरेव। निमित्तमाह॥ [२८।१२] विशेषाश्चेति। नकेवलंमहदादि किंतुकालस्यविशेषाश्चक्षणलवादयः। एवशब्दस्यहरेरेवेतिसंबंधः। सदेत्यनेननयुगपत्सर्वक्षणसृष्टिर्येनतेषामपिक्षणिकत्वंस्यात्। किंतुनिरंतरप्रवाहतयेत्युक्तंभवति। ननुकालविशेषाणां

परमेश्वराज्जन्मकुतःप्रमाणात्सिद्धमित्यतआह ॥ [२८।१२९] सर्वइति । सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधीतिश्रुतिरेवकालविशेषाणामीश्वराज्जनिमाहहीत्यर्थः । विशेषेणद्योततइतिविद्युत् तस्मात्परमपुरुषात्सर्वेनिमेषाःकालभेदाःअधिजज्ञिरेयथास्वंजायंतइति । नन्वेषाश्रुतिःकालोपाधीनामीश्वराज्जननमाहनतुकालस्य । तथासतिकाष्ठाकलामुहूर्ताश्चेत्युत्तरवाक्यस्यपौनरुक्त्यप्रसंगात् । नहिसर्वनिमेषातिरिक्तंकाष्ठाकलादिकमस्ति । उपाधयस्तुनिमेषादिरूपाःपृथगेवेतिनतत्रपुनरुक्तिदोषइत्यतउक्तंसादरमिति । यत्सर्वनिमेषजन्माभिधायपुनःकाष्ठादिजन्माभिधत्तेतदादरार्थमित्यतोनपुनरुक्तिदोषः । उपाधिभेदस्तुनोपपद्यतइत्युक्तमेवेति । ननुनिमेषादिशब्दाअक्षिपक्ष्मसंयोगादिवाचिनोनसाक्षात्कालाभिधायिनः । अतोनेयंश्रुतिर्व्यक्तंकालस्यैवेश्वराज्जन्मप्रतिपादयितुमलमित्यतोत्रस्पष्टांस्मृतिंचाह ॥ [२८।१३] उदीरयतीति । सोंतःशरीरेर्पितभूतसूक्ष्मःकालात्मिकांशक्तिमुदीरयानइत्यस्येश्वरस्यवागपिकालस्येश्वरादुत्पत्तिमाहेत्यर्थः । कालात्मिकांकालाख्यांसहकारिशक्तिमुदीरयानोजनयन्नित्यर्थः । अत्रकालशब्दादीश्वरस्थजगत्सृष्टौशक्तित्वाभिधानाच्चनार्थांतरकल्पनावकाशः । स्यादेतत् । कालस्तावत्सर्वोत्पत्तिमतांनिमित्तं । नचकालस्योत्पत्तौकालांतरमस्ति । तत्कथंतस्योत्पत्तिः । पूर्वकालःपरकालस्यनिमित्तमितिचेन्न । इदानींजातस्तदानींजातइत्यधिकरणतयाकालस्यकारणतावधारणात् । अधिकरणस्यकार्योत्पत्तिसमानकालीनतायागेहेजातोगोष्ठेजातइत्यादौनिश्चितत्वादित्यतआह ॥ [२८।१३] कालस्येति । कालस्योत्पत्त्यंगीकारेनकेवलंसाधकसद्भावःकिंतुकश्चनविरोधोपिनास्तीतियोजना । एतच्चप्रपंचयिष्यते । एवंस्वमतेकालविशेषभावाभावप्रयुक्तःसृष्ट्यादेःसमयनियमइतिसमर्थितं । प्रकारांतरेणतंसमर्थयते ॥ [२८।१४] असंख्यातेति । सर्वदा विद्यमानायाइतिशेषः । सर्वदाविद्यमानायाअपीश्वरेच्छायाःशक्तिव्यक्तिरूपावस्थितसिसृक्षात्वाद्यसंख्यातविशेष(व)त्वात्तद्व्यक्त्यव्यक्तिप्रयुक्तःसृष्ट्यादेःसमयनियमोयुज्यतइत्यर्थः । यद्यपिकालभेदमात्रेणकृतसमाधानमेतत् । कालविशेषेस्रक्ष्यामीत्येवंरूपाद्भगवदिच्छायानमोघत्वमापाद्यते । तथापिवस्तुस्थितिरियंदर्शितावेदितव्या । कालस्यकालगत्वेनेत्युक्तंतत्रकिंकालःस्वगतःकिंवाकालांतरगतः । नाद्यः । स्वस्कंधारोहणवद्विरुद्धत्वात् । नद्वितीयः । तदभावात् । भावेवाकालांतरसृष्टिवैयर्थ्यात् । तस्याप्युत्पत्तौकालांतरांगीकारप्रसंगादित्यतःसप्रमाणकमुक्तंविवृणोति ॥ [२८।१४] ईशइति । देशइत्यव्याकृताकाशाभिधानं । स्वगताइत्युक्त्याप्राप्तांदेशकालयोःस्वातंत्र्यशंकांवारयति । ईशाधीनाविति । विशेषणत्रयेणसत्ताप्रतीतिप्रवृत्तीनांपरमेश्वरायत्तत्वमुच्यते । श्रुतिरपीतिसाक्षिणंसमुच्चिनोति । यतःकालस्यस्वगतत्वंश्रुतिःप्राह । साक्षिणाचसिद्धं । अतःकालस्यस्वगतत्वतःसकालस्तदैवस्यादितिईशःसदैवस्वोद्दिष्टएवकालेतत्तत्कालसृष्टिमेववांछतीत्यन्वयः । एतदुक्तंभवति । कालातिरिक्तकार्याणामेवकालोधिकरणतयाकारणंनकालस्यकेवलंश्वोघटंस्रष्टास्मीतिवत्कालसृष्टिंवांछतःपरमेश्वरस्याधिकरणतयोद्देश्यःकालःकइतिप्रश्नोवशिष्यते । तत्रयःसृज्यःसएवेत्युत्तरं । नहिसृज्यस्यप्राक्सत्वमस्तियेनोद्देश्यत्वंसत्वमपेक्षेत । अधिकरणाधिकर्तव्यताचैकस्यैवश्रुत्यादिसिद्धाविशेषबलाच्चोपपद्यते । अतोनकालस्योत्पत्तौकाचिदनुपपत्तिरिति । यदुक्तंयदेश्वरेच्छासिसृक्षाकाराव्यज्यतेतदामहदादिसृष्टिर्भवति । यदातुसंजिहीर्षारूपासंपद्यतेतदासंहारोभवतीति । तत्रेदंवैचित्र्यंकिंनिमित्तमितिवाच्यं । नचकालविशेषनिमित्तमितियुक्तं । तस्येश्वरेच्छायत्तत्वात् । नापिपुरुषार्थायत्तं । पारतंत्र्यापत्तेरि

त्यतआह ॥ [२८।१६] स्वभावादेवेति । एषाविचित्रा । तस्मात्कालविशेषाणामीश्वराधीनत्वे नेतरेतराश्रयदोषापत्तिरितिहिशब्दा
र्थः । कुतएतदित्यतआह ॥ [२८।१६] देवस्येति । एतदवगम्यतइतिशेषः । अपरआह । किमनयाकालादिवैचित्र्यकल्पनया । या
वताकारणानांकार्याणांचस्वभावादेवसमयनियमोपपत्तेः । अंततोपिहिस्वभाववादोभ्युपगंतव्यः । ततोवरमादावेवस्वभाव
वादाभ्युपगमइत्यतआह ॥ [२८।१६] स्वभावोपीति । पुरा चेतनानांविशेषोयइत्यादौ । स्वभाववादमभ्युपगच्छतापितन्नियामकत
येश्वरोंगीकार्यः । ततस्तत्रैकत्रैवस्वभावानुसरणेप्रमाणायत्तेंगीकार्येकिमनेकत्रतदभ्युपगमेनेतिभावः । नकेवलंपूर्वोक्तमेवप्रमा
णंस्मर्तव्यं । किंतुप्रमाणांतरमप्यस्तीत्याह ॥ [२८।१८] नित्याइति । ततइत्यस्यश्रुतावेवपरामर्शविषयोद्रष्टव्यः । श्रुतिःसर्वस्येश्वरा
धीनतामाहेतिशेषः । अनुपपत्त्यंतरंवैशेषिकादिमतेदर्शयद्रूपादिमत्त्वाच्चविपर्ययोदर्शनात् । उभयथाचदोषादितिसूत्रद्वयं
व्याचष्टे ॥ [२८।१८] रूपेति । परमाणोरितिजात्यपेक्षमेकवचनं । पार्थिवादीनांचतुर्विधानांपरमाणूनांनित्यतामुपयंतिवैशेषिका
दयः । तदनुपपन्नं । पार्थिवाःपाथसीयास्तैजसाश्चपरमाणवोऽनित्यारूपवत्त्वात्पटवत् । यद्वाचतुर्विधाअप्यनित्याःस्पर्शवत्त्वा
त्पटवत् । एवंपार्थिवाआप्याश्चानित्यारसवत्त्वात्पटवत् । पार्थिवाअनित्यागंधवत्त्वात्तद्वदेवेत्याद्यनुमानविरुद्धत्वात् । नचसा
वयवत्वमुपाधिः । गुणादौसाध्याव्याप्तेः । नचद्रव्यत्वावच्छिन्नेसाध्येऽस्योपाधित्वं । यद्रूपादिमत्तत्सावयवमितिसाधन
व्यापकत्वात् । नचधर्मिग्राहकविरोधः । साक्षिणैवपरमाणुसिद्धेरुक्तत्वात् । अनित्यत्वेचपरमाणूनांनमूलकारणत्वसिद्धिः । ॥३८८॥
यदिचरूपादिमंतोपिपरमाणवोनानित्यास्तदाघटादयोप्यनित्यानस्युरविशेषात् । तथा(चन)पिनपरमाणूनांमूलकारणत्वं ।

नचेश्वरेहेतूनांव्यभिचारः । भौतिकत्वेनविशेषणात् । तथाचवक्ष्यति । भौतिकंत्वेवरूपादिव्याप्तंनाशेननोमतइति । नन्वस्माभिर्भूतसूक्ष्माणांनित्यतांगीक्रियते । तत्कथमेवमनुमीयते । मैवं । नहिपरमाणवोभूतसूक्ष्माणि किंनामाहं(कारो) मात्रोपचितानि विकृताकाराश्चानित्याएवेति । अपरिग्रहाच्चात्यंतमनपेक्षेतिसूत्रंव्याचष्टे ॥ [२८।१८] श्रुतीनांचेति । संबंधमात्रेषष्ठी । अन्यथातृतीयास्यात् । श्रुतयश्चात्मनआकाशइत्याद्यास्तत्रतत्रोदाहृताज्ञातव्याः । वैशेषिकादिमतस्यानुपादेयत्वेसिद्धेकिंलब्धमित्यतआह ॥ [२८।१९] अतश्चेति । अयं सकलगुणपूर्णपरब्रह्मविषयः । अविरुद्धइतिनवैशेषिकादिमतविरोधेनासमंजसोमंतव्यइतिभावः ॥ ७ ॥ २ । २ । ६ ॥ ७ ॥ ॐ[२८।१९]समुदायउभयहेतुकेपितदप्राप्तिःॐ ॥ अथेदानींसौगतमतमपाक्रियते । तेचचतुर्विधाः । वैभाषिकाःसौत्रांतिकामाध्यमिकायोगाचाराश्चेति । तत्रजगत्सत्यमेवपरमाणुमयमाचक्षाणानांवैशेषिकादीनांनिरसनप्रसंगादनतिभेदंवैभाषिकसौत्रांतिकमतमादौतावन्निराक्रियते । विप्रतिपत्तिंदर्शयंस्तन्मतमुपन्यस्यति ॥ [२८।२०] वैभाषिकाश्चेति । आहुरितिवक्ष्यमाणेनसंबंधः । क्षणिकंक्षणमात्रावस्थायि । मुद्गराभिघातादीनांविनाशहेतूनांप्रतिक्षणमनुपलंभात्कथंक्षणभंगित्वमित्यतउक्तं । स्वरसेति । स्वभावेनैवक्षणिकंस्वभावएवायंवस्तुनोयद्विनाशित्वं । तत्रकाकारणापेक्षा । मुद्गरादयोपिनवस्तुविनाशहेतवः । किंनामघटादितःकपालादेर्विसदृशकार्योत्पत्तौनिमित्तभूताएवेति । ननुचकारणानांक्रिययासंयोगेसतितत्समवेततयातत्परिणामतयावाकार्येणोत्पत्तव्यं । तत्कार्येणाप्येवमितिकथंक्षणिकत्वंजगतइत्यतआह ॥ [२८।२०] अणूनामिति । जगदाहुः । अणुसमुदायाएवगोघटादिबोधबोध्याः । नतुतदतिरिक्तोवयवीनामा

ऽस्ति । येनक्षणिकताविरुध्येत । अणुमात्रमितिवक्तव्येसमुदायग्रहणमेकोमहानितिप्रत्यक्षप्रत्ययविरोधपरिहारार्थं । प्रत्येकम
णूनामप्रत्यक्षत्वेऽनेकत्वेऽमहत्वेपितत्समुदायस्यप्रत्यक्षत्वादियुज्यतइतिभावः । समुदायोहिमेलकेन(केनचित्पुंसा)पुंसाभवति ।
नचास्मदादिस्तथेतीश्वरोभ्युपगंतव्यःस्यात् । तथावयव्यनभ्युपगमेगोघटादिविलक्षणाकारतानस्यादित्यतआह ॥ कालेति ।
कालकर्मणीचतेनिमित्तेच । ततउत्पत्तिकाले । आदिसृष्टौ । अन्यदातुनिमित्तांतरमस्तीतिभावः । युक्तानांसन्निकृष्टतयोत्प
न्नानामणूनांसमुदायमितिसंबंधः । कर्मादिवशादेवतथातथासन्निकृष्टाःपरमाणवोजायंते । यथायथागोघटादिविचि
त्राकारावभासःस्यात् । तत्रकिमीश्वरेण । किंवावयविना । सिद्धांतिनापिहिकर्मादिकंनिमित्तमंगीकर्तव्यं । संयोगश्चावयव्यु
त्पादानुगुणः । तावतैवसर्वमुपपद्यतइति । किमनात्मप्रपंचएवक्षणिकःनेत्याह ॥ आत्मानंचेति । क्षणिकत्वहेतोःसत्वस्य
सर्वत्रसाम्यादितिभावः । क्षणिकत्वेप्रत्यभिज्ञाविरोधइत्यतआह ॥ नित्यमिति । एतेषामणूनां । संतानविषयाप्रत्यभिज्ञेति
भावः । नचैवंसत्वस्यानैकांत्यं । संतानस्यसत्वाभावात् । एवंसामान्यतोनिरूप्यविभागमाह ॥ पंचेति । जगद्दृक्षंपंचस्कंधा
त्मनास्थितमाहुः । पंचस्कंधानाह ॥ संस्कारेति । स्थितिस्कंधानामितिशेषः । समनंतरप्रत्ययःसंस्कारस्कंधः । रूपरसगंध
स्पर्शशब्दात्मकाःपरमाणवोरूपस्कंधः । निर्विकल्पकंज्ञानंविज्ञानस्कंधः । सविकल्पकज्ञानंसंज्ञास्कंधः । वेदनापरपर्यायंदुःखं
चैकस्कंधः । अत्ररूपस्कंधोबाह्यः । अन्येचत्वारःआभ्यंतराइत्याहुरितिसंबंधः । सुखादीनांपदार्थांतराणांविद्यमानत्वात्कथं
पंचैवस्कंधाइत्यतआह ॥ दुःखाभावमिति । चशब्देनकेचित्सुखंवेदनास्कंधेंतर्भावयंतीतिसूचितंभवति । यद्वानुक्तसमुच्च

यार्थश्चशब्दःयथा मूर्ताभावएवाकाशं रूपादयएवपृथिव्याद्याः संख्यादयस्तुगुणाः पृथगनुपलंभान्नसंत्येव । देशांतरोत्पाद
एवकर्मप्रत्ययालंबनं । क्षणिकस्यवास्तवकर्मायोगात् । सन्निकृष्टविप्रकृष्टतयोत्पादएवसंयोगादिव्यवहारगोचरः । अतद्व्यावृ
त्तिरेवगोत्वादिसामान्यबुद्धिबोध्येत्यादि । आरूपेति । संतन्यमानंज्ञानमेवात्मा । तस्यविषयोपप्लवःसंसारः । अरूपानिर्विष
यायाज्ञानसंततिस्तामेवमोक्षमाहुर्नान्यमित्यतोनपंचस्कंधप्रक्रियाभंगइति । एवंवैभाषिकसौत्रांतिकयोःसाधारणमतमुपन्यस्या
वांतरभेदंतुनिराकरणप्रस्तावएवविवक्षुर्यत्तावदुक्तंपरमाणुसमुदायएवगोघटादिप्रपंचोनत्ववयवीकश्चिदस्तीतितन्निराकर्तुंसमुदा
यउभयहेतुकेपितदप्राप्तिरितिसूत्रंव्याचष्टे ॥ सइति । योयंगोघटादिबुद्धिविषयत्वेनाभ्युपगतःसमुदायः । सकिमेकपर
माणुहेतुकःकिंवानेकपरमाणुहेतुकः । नाद्यः । एकस्मात्परमाणोःसमुदायोत्पादानुपपत्तेः । नह्येकस्मिंस्तरौकस्यापितरुसमुदाय
बुद्धिर्विद्यते । समुदायकल्पनंचानर्थकमापद्येत । महत्त्वैंद्रियकत्वयोरसमर्थितत्वात् । अनेनापिशब्दलब्धोर्थोदर्शितः ।
द्वितीयंनिराकरोति ॥ नेति । उभयग्रहणमनेकमात्रोपलक्षणं । सकाशादितिशेषः । चशब्देनसमुदायोयुज्यतइत्यनुकृष्यते ।
कुतोनयुज्यतइतिचेत् । अनेकहेतुकत्वेपिकिमसमुदितानेकहेतुकःअथसमुदितानेकहेतुकइतिवक्तव्यं । आद्येसर्वत्रापिगोघटा
दिबुद्धिप्रसंगः । असमुदितपरमाणूनांसर्वत्रभावात् । समुदायस्यचतन्मात्रहेतुकत्वात् । समुदायांगीकारवैयर्थ्यप्रसंगश्च ।
द्वितीयानुपपत्तौहेतुमाह ॥ उभयत्वमिति । यद्यस्मादुभयत्वंसमुदितानेकत्वंसमुदायसापेक्षं । जातेहिसमुदायेऽनेकेषांस
मुदितत्वंसंभवति । तस्मान्नेतिसंबंधः । समुदितानेकत्वस्यसमुदायसापेक्षत्वेपिकुतस्ततःसमुदायोत्पादोनयुज्यतइत्याशंकांपरि

हरन्सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ अंतइति[२९।७] । समुदायस्यसमुदितानेकेषांचेतरेतरापेक्षोत्पत्तिकत्वेनेत्यर्थः । समुदायानु(त्पत्तौ)पपत्तौ
चाणूनांमहानेकइतिप्रत्यक्षबुद्धिगोचरतायोगादवश्यमंगीकरणीयोवयवीति । किंचायंसमुदायःकिंपरमाणूनांसंयोगःकिंवा
नेकत्वसंख्या । उतद्रव्यांतरं । नाद्यद्वितीयौ । अनंगीकारात् । अंगीकारेप्यतींद्रियाश्रितयोस्तयोरैंद्रियकत्वानुपपत्तिः । तृतीये
सएवावयवी । सांवृतोसाविति चेत् । तर्हिपुनर्महानित्यादिप्रमानुपपत्तिस्तदवस्थैव । भ्रांतिरियमितिचेन्न । भ्रांतेरभ्रांतिपूर्वकत्वेन
क्वचिन्महत्वादेर्वास्तवत्वप्रसंगात् । अनादिवासनावशादनादिरेवेयंभ्रांतिरितिचेन्न । नीलादिज्ञानस्यापितथात्वप्रसंगात् ।
ननुविषममिदमुच्यते । अवयविनिबाधकसद्भावात् । तथाहि । अवयवीकिमवयवेषुप्रत्येकंकार्त्स्न्येनवर्तते । किंवैकदेशेन ।
आद्येनेकत्वप्रसंगः । नद्वितीयः । तस्यावयवान्विहायैकदेशाभावात् । भावेवातत्रापिवृत्तिविकल्पप्रसंगात् । किंचकेषुचित्तं
तुषुचलत्सुतद्गतोवयवीचलतिनवा । नेतिपक्षेयुतसिद्धिप्रसंगः । आद्येतुनिश्चलावयवाश्रितोनचलतीतिचलाचलत्वलक्षणोवि
रुद्धधर्माध्यासः । एवमावृतानावृतत्वरक्तारक्तत्वलक्षणावपिविरुद्धधर्माध्यासौद्रष्टव्याविति । उच्यते । नास्माभिरवयवेभ्यो
त्यंतभिन्नोवयवीगृह्यते । किंतुतत्परिणामविशेषएव । तत्रकुतोवृत्तिविकल्पावकाशः । चलाचलत्वादिविरोधस्तुभेदाभेदादि
विरोधवदपाक्रियतइतिनावयविनिबाधकसद्भावः । नचवाच्यंसमुदायोभवद्भिरंगीक्रियतएवततश्चाक्षेपसमाधानसाम्यमिति ।
यतोनेकेषामेककालदेशकार्याद्यवच्छेदेनमेलनंसमुदायोभ्युपगम्यते । सचामिलितेभ्यएवभवतीति । स्थायितायांचतत्संभवो ॥२९०॥
नक्षणभंगवादइतिवक्ष्यति । उक्तमर्थमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रं । इतरेतरप्रत्ययत्वादितिचेनोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिति ।

तत्राक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥[२१।२]अन्योन्येति । भवेदिदंअन्योन्याश्रयत्वंयद्ययंसमुदायःकादाचित्कःस्यात् । नचैवं । सदातनंत्वि
ममभ्युपगच्छामः । एवंतर्हिसृष्टिप्रलयव्यवस्थानस्यादितिचेन्न । यतस्तस्यसमुदायस्यसदातनत्वेपिपुंसःसमुदायत्ववेदनं
स्यात् । कदाचिदितिशेषः । ततस्तदपेक्षयासृष्ट्यादिव्यवस्थोपपद्यतइतिभावः । समुदायस्यसदातनत्वेतद्वेदनमपिकुतःका
दाचित्कमित्यतउक्तं । तच्चेति । तत्समुदायत्ववेदनं परमाणुसामीप्यहेतुकं । नचसामीप्यंसदास्तीतिवेदनस्यकादाचित्कत्वमि
ति । समुदायत्ववेदनस्यसामीप्यहेतुकताकुतइत्यतउक्तं । अन्योन्येति । अन्योन्यपरमाणुज्ञानापेक्षयाहितद्भवति । नचान्यो
न्यज्ञानंसामीप्येनविनाभवतीति । ननुवेदनमेवपुमानितिसौगतामन्यंते । तत्कथंपुंसोवेदनमिति । उच्यते । ज्ञानंहिद्विविधं
भवति । प्रवृत्तिज्ञानमालयज्ञानंचेति । तत्रालयज्ञानंप्रवृत्तिज्ञानदुःखसंस्कारास्पदंपुमानित्युच्यते । प्रवृत्तिज्ञानंतुसमुदायत्व
वेदनमितिनविरोधः । एतदुक्तंभवति । अनेकपरमाणवएवसमुदायः । तदनेकत्वंचसमुदायत्वं । तन्मिलितेष्विववविरलेष्वपि
विद्यते । किंतुनसदासमुदायत्ववेदनंभवति । इतरपरमाणुसहितेतरपरमाणुज्ञानेसतिहिसमुदायत्वज्ञानंभवति । अपेक्षाबुद्धे
रनेकत्वव्यजकत्वात् । नचेतरेतरप्रत्ययोविरलेषुपरमाणुषुसंभवति । नहिमथुरापाटलिपुत्रस्थितयोर्वृक्षयोरितरेतरप्रत्ययोदृष्टः ।
किंचाधिपतिसहकार्यालंबनसमनंतरप्रत्ययाश्चत्वारोहिज्ञानहेतवः । अधिपतिरिंद्रियं । नचविरलानांपरमाणूनामिंद्रियालंब
नतास्ति । नापितेष्विंद्रियाणामाधिपत्यं । अतोऽदृष्टादिसहकारिवशादिंद्रियानालंबनविरलपरमाणुभ्यस्तदालंबनतयातथा
तथासन्निकृष्टाःपरमाणवोजायंते । अनधिपतींद्रियेभ्यश्चाधिपतींद्रियाणि । अथेदानींसमनंतरप्रत्ययबलादेकोमहानितिज्ञान

मुत्पद्यते । तेननान्योन्याश्रयत्वं । नापिसृष्ट्याद्यनुपपत्तिरिति । एतेनपक्षांतरमपिसूचितं । विरलपरमाणुभ्यःसन्निकृष्टाःपरमाणवोजायंते । तदेवतेषांसमुदायत्वं । अतोनकश्चिद्दोषइति । समाधानांशंव्याचष्टे ॥ [२९१३]कार्येति । कार्यसंभूतिमात्रेव्यापृतिर्यस्यतत्तथोक्तंकारणं कार्यसंभूतिमात्रव्यापृति यतस्ततोनेतिशेषः । यथाश्रुतमेतन्नपरिहारक्षमं । अतोभिप्रायमाह ॥ [२९१३]नत्विति । विशिष्यंतइतिविशेषाः । कार्याण्येवविशेषाःकार्यविशेषाः । कारणमितिजातावेकवचनं । कारणानिखलुस्वसदृशकार्यजननव्यापाराणि । नतुविसदृशकार्यजननेव्यापृतानीत्यर्थः । किमतोयद्येवमित्यतआह ॥ [२९१३]अंतंइति । सदृशकार्यजनकत्वनियमादित्यर्थः । संयोगिरूपेग्राह्यग्राहकरूपेयेअर्थेंद्रिये । तयोःकार्ययोःकारणतासंयोगिरूपकारणता । अर्थेंद्रिययोःसंयोगिरूपकारणताअर्थेंद्रियसंयोगिरूपकारणता । सानैवोपपद्यते । कुतःसंयोगिरूपराहित्यात् । कारणयोरर्थेंद्रिययोर्ग्राह्यग्राहकरूपराहित्यात् । आत्मनोपिकार्यस्यतत्समुदायविषयंज्ञानंयस्यासौतज्ज्ञानस्त(द्धा)स्यभावस्तज्ज्ञानतानैवोपपद्यते । कुतःहियस्मात्कारणस्यात्मनोनैवतज्ज्ञानतास्तीतियोजना । इदमुक्तंभवति । कारणंहिसदृशकार्यजननस्वभावंवास्यात् । विसदृशकार्यजननस्वभावंवा । उभयस्वभावंवा । अनुभयजननस्वभावंवा । तत्रयद्याद्यःकल्पोंगीक्रियते । तदेंद्रियानालंबनेभ्योविरलपरमाणुभ्यस्तथाभूताएवपरमाणवोजायेरन् । नपुनःकदाचिदिंद्रियालंबनभूतामिलिताः । इंद्रियेभ्यश्चार्थानाधिपतिभ्यस्तथाविधान्येवेंद्रियाण्युत्पद्येरन् । नजात्वर्थाधिपतींद्रियाणि । आत्मनश्चासमुदायज्ञानात्तादृशएवात्माजायेत । नकदाचित्तज्ज्ञानवान् । अन्यथाकारणपरमाण्वादीनामपींद्रियालंबनत्वादिकमभ्युपगंतव्यंस्यात् । इतरथासदृशकार्यजननस्वभावभंगापत्तेः ।

उभयथासमुदायवेदनस्यकादाचित्कत्वंनोपपद्यतइति । द्वितीयमाशंकते ॥ [२९१४]विशेषेति । तथाचेंद्रियानालंबनविरलपरमाण्वादिभ्यस्तदालंबनमिलितपरमाण्वादिजनिरुपपद्यतइतिभावः । निराकरोति ॥ [२९१४]कुतंइति । तर्हीतिशेषः । सर्वशोपिकार्याणामितिसंबंधः । अत्रकार्यग्रहणंपरमतानुसारेण । कारणस्यविसदृशकार्यजननस्वभावतायामाकपालभावात्सर्वेष्वपिघटक्षणेषुघटाकारतानस्यात् । किंतुघटक्षणाद्गजक्षणस्ततोगर्दभक्षणउत्पद्येत । तथानीलक्षणात्पीतक्षणस्ततःकपोतक्षणोजायेत । नीलानुवृत्तिस्तुनस्यादिति । अस्तुतर्ह्युभयस्वभावंकारणमितितृतीयःपक्षइतिचेन्न । विरोधेनैकस्याप्यजननप्रसंगात् । अविरोधेत्वाह ॥ [२९१५]अंतंइति । प्रकृतपक्षद्वयंसमाहृत्यातइतिपरामृशति । अनियत्या घटोघटस्यैवनीलोनीलस्यैवेतिनियतिंविना । यत्किंचिद्घटादिकंनीलादिकंवा । यस्यकस्यापिघटादेरघटादेर्नीलादेरनीलादेश्चकारणंस्यात् । घटक्षणस्योभयविधकार्यजननस्वभावत्वेऽसौतदुभयंजनयेत् । तथाचोपलभ्येतेतियावत् । केचिदिदंवाक्यंपूर्ववाक्यशेषतयाव्याचक्षते । सर्वशोपिकार्याणांसमानरूपत्वंनस्यात् । किंतुविसदृशकार्यजननस्वभावत्वाद्घटादिकंगजादेःकारणंस्यादिति । नचतुर्थः । अर्थक्रियारहितस्यासत्त्वप्राप्तेः । अर्थक्रियाकारित्वंसत्त्वमितिहिसौगताः । ननुचकार्यजननमात्रंवस्तुनःस्वभावइत्यंगीकुर्मोनतूक्तेषुकमपिपक्षमित्यतआह ॥ अतइति । बुद्धिस्थमिमंकल्पमतइतिपरामृशति । अतिप्रसंगस्तुनतिरोहितः । स्यादेतत् । यथाभवन्मतेप्रमाजननस्वभावत्वेपींद्रियादेर्दोषसहकारिवशादप्रमाजननं । तथाकारणस्यसदृशकार्यजनकत्वेप्यदृष्टादिसहकारिसामर्थ्यात्कदाचिद्विसदृशकार्यजननंभविष्यति । यद्वा । यथासांख्यानामिंद्रियादीनिप्रमाऽप्रमाजननस्वभावानि । तत्राप्रमाप्रतिपक्षाणांगुणानामुपनिपातेप्रमामेवजनयंति ।

प्रमाप्रतिपक्षाणांदोषाणामुपनिपातेत्वप्रमां । तथाकारणस्योभयस्वभावत्वेप्यदृष्टादिवशात्तदन्यतरजन्मोपपत्स्यते । अथवा । यथानैयायिकादीनामिंद्रियादीनिज्ञानमात्रजननस्वभावानि । गुणादिसहकार्युपनिपातेनप्रमाद्युत्पत्तिः । तथाकारणंकार्यजननस्वभावमेव । अदृष्टादिसहकारिसमवधानात्तुतत्सदृशंविसदृशंवाजनयिष्यतीत्यतआह ॥ [२५१५] अदृष्टमपीति । अत्रादृष्टग्रहणमुपलक्षणं(सहकारिमात्रस्य) । अदृष्टमपिविशेषस्याद्येविसदृशकार्यजनकत्वस्यद्वितीयेन्यतरप्रतिबंधस्यतृतीयेतूभयजनकत्वस्यापादकंकुतइत्येकंवाक्यं । तथाहि । पूर्वपूर्वतराद्यदृष्टक्षणाविशेषानापादकास्तदापादकावा । आद्येत्वस्यादृष्टक्षणस्यविशेषापादकत्वंनासिध्यति । कारणाभावात् । विशेषानापादकादृष्टक्षणजन्योप्ययमदृष्टक्षणःसहकारिवशाद्विशेषमापादयिष्यतीतिचेन्न । तत्सहकारिण्यप्यस्यसाम्यात् । अत्रापिसहकार्यंतरानुसरणेगौरवमिति । तस्यैवकारणस्यविशेषापादकंकुतइत्यपरंवाक्यं । तथाहि । विशेषापादकमप्यदृष्टंकिंविवक्षितस्यकारणस्यैवविशेषमापादयति । कारणमात्रस्यवा । नाद्यः । नियामकयोः कारणज्ञापकयोरभावादिति । येभ्यइंद्रियानालंबनविरलपरमाणुभ्यस्तदालंबनमिलितपरमाणूत्पत्तिराशास्यते । यतश्चार्थानधिपतेरिंद्रियादर्थाधिपतींद्रियस्य । यस्माच्चसमुदायज्ञानरहितादात्मनस्तद्वदात्मोत्पादः । तदिदंतस्यैवेत्युच्यते । उभय(त्रापिद्वि)त्रद्वितीयौकल्पौदूषयति ॥ [२५१६] यस्येति । अत्रापि यत्किंचिददृष्टंविशेषमुपपादयेदित्येकंवाक्यं । यदिपूर्वपूर्वतराद्यदृष्टस्याप्यस्तिविशेषापादकत्वंतर्हितदपिपूर्वपूर्वतरादिपरमाण्वादौविशेषमापादयेदेव । समर्थस्यक्षेपानभ्युपगमात् । तथाचसमुदायप्रतीतेः । समयनियमोनस्यादिति । यस्यकस्यापिविशेषमुपपादयेदितिद्वितीयं । यदिकारणमात्रस्यविशेषापादकमदृष्टमंगीक्रिय

तेतदासर्वेषामपिकारणानांविशेषमुपपादयेत् । तथाचघटपरमाणुमेलनेसर्वेषामपिमेलनंस्यात् । नकुत्राप्यमिलितपरमाण्ववस्था नंभवेत् । नचयुगपत्सर्वसमुदायोदृश्यतइति । अथमतं । सर्वमिदंस्वव्याहतं । तथाहि । तंतवोयदिसदृशकार्यजननस्वभावा स्तदातंत्वंतरमेवजनयेयुर्नतुपटं । यदिचविसदृशकार्यजननस्वभावास्तदानतेभ्यःपार्थिवपटस्योत्पत्तिःस्यात् । किंतुपाथसीयं किमपिजायेत । उभयस्वभावत्वंतुविरुद्धं । अनुभयस्वभावत्वेपटस्याप्यनुत्पत्तिः । सहकारिवशाद्व्यवस्थांगीकारेसहकारिष्वपी दंसमानं । अथोच्येत । अस्तितावत्तंतुपटयोःकार्यकारणभावः । प्रमितस्यापह्नवानर्हत्वात् । सचयथायथोपपद्यतेतथातथाक ल्पयिष्यतइति । सममेतन्ममापीत्यतआह ॥ २९१६ कार्यंचेति । नित्यविनाशित्वइत्येतद्वक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । यत्किंचिन्नी लादिकंयस्यकस्यचिदेवपीतादेःकार्यंस्यात् । यत्किंचित्पीतादिकंयस्यकस्यचिदेवनीलादेःकारणंस्यात् । कुतः । नीलंनीलस्यैव कार्यंनपीतस्य । नीलमेवनीलस्यकारणंनपीतमित्यत्रनियामकाभावादितियोजना । चशब्दौमिथःसमुच्चये । एतदुक्तंभवति । संभवतिस्थिरवादेपरिहारोयं ।यद्यत्रसमवेतंयद्येनाकारेणपरिणतंवातत्तस्यकारणंकार्यंचेतिनियामकसद्भावेनकार्यकारणभावाव धारणेसतितदुपपादककल्पनोपपत्तेः।क्षणभंगनयेतुपूर्वोत्तरक्षणयोर्निरन्वयविनाशोत्पादयोःकार्यकारणभावावधारणोपायएव नास्ति । समवायपरिणामयोरभावात्। तथाचकस्यबलादुपपादकंकल्पयिष्यतइति। समवायपरिणामयोरभावेपियद्यदपेक्षयापू र्वभावितदेवतस्यकारणं । यच्चयदपेक्षयापश्चाद्भावितदेवतस्यकार्यमित्यवधारणोपपत्तेर्नियामकाभावोसिद्धइत्यतःकार्यनियमं तावन्निराकरोति ॥ २९१७ इदंमस्यैवेति । इदंनीलमस्यनीलस्यैवकारणं । नतुपीतस्येत्येवंनीलस्यनीलकार्यत्वंनित्यविनाशित्वेनिर

न्वयविनाशोत्पादपक्षेकेनमानेनगम्यते । नकेनापि । पश्चाद्भावमात्रस्यनी(लस्येवपीतस्यापि)लापक्षयेवपीतापेक्षयापिसत्त्वादि तिभावः । सादेश्यंसारूप्यंवानियामकमितिचेत् । न । विरलपरमाणुभ्योमिलितानांमिलितेभ्यश्चविरलानामुत्पत्त्यंगीकारात्। कारणनियममप्यपाकरोति ॥ [२९।७] इदंनेति । इदंनीलंअमुष्मात्पीतान्नजायते । किंतुनीलादेवेत्यत्रनीलस्यकारणत्वावधारणे पिकारणंप्रमाणंनास्ति । नीलस्येवपीतस्यापिनीलापेक्षयापूर्वभावितायाःसत्त्वादितिभावः । ननुयथाभवतांसमवायपरिणामयो रभावेपिकुविंदपटयोःकार्यकारणभावावधारणंतथाममापिभविष्यतीत्यतआह ॥ इदमस्येति । नित्यविनाशित्वेआत्मनइति शेषः । युज्यतेस्माकंनिमित्तकारणकार्ययोस्तद्भावावधारणमन्यत्रानुपक्षीणान्वयव्यतिरेकाभ्यां । नतुपरस्य । अस्माभिरन्वय व्यतिरेकानुसंधातुरात्मनः स्थायित्वाभ्युपगमात् । परेणचक्षणिकतास्वीकारात् । नहितथाविधोन्वयव्यतिरेकयोरन्यत्रानुप क्षयस्यचावधृतेरीष्टइतिभावः । योजनातुपूर्ववदेव ॥ ७ ॥ एवंसमुदायंनिराकृत्यसर्वस्यक्षणिकतामधुनाप्रमाणाभावेनतद्वि रोधेनचापाकर्तुमुत्तरोग्रंथः । तथाहि । नकेवलंसमुदायोनोपपद्यते । किंनामसर्वस्यक्षणिकताच । तत्रप्रमाणाभावात् । ननु प्रत्यक्षंक्षणिकतामर्थानामवगमयति । तद्धिवर्तमानमात्रगोचरमर्थस्यवर्तमानमात्रक्षणसंबंधिनींसत्तामवगाहते। नपूर्वोत्तरक्षण संबंधिनीमपि । तत्कथंक्षणिकत्वमर्थानामप्रामाणिकमिति । उच्यते । किमिदंक्षणिकत्वंनाम । किंक्षणसंबंधिसत्त्वं । किंवाक्ष णमात्रएवोत्पत्तिविनाशवत्त्वं । यद्वाक्षणांतरासंबधित्वेसतिएकक्षणसंबंधित्वं । आद्यस्त्विष्टएव । स्थायिनोप्यर्थस्यैकक्षणसत्ता स्वीकारात् । द्वितीयतृतीयौदूषयति ॥ [२९।७] विनाशेति । अनेकपदार्थसंबंधित्वेनबहुवचनं । चशब्दस्तृतीयपक्षसमुच्चयार्थः । ॥३९३॥

एवशब्दस्यनैवेतिसंबंधः । सदातनाःप्रतिक्षणभाविन्यः । प्रत्यक्षंखल्वर्थानांवर्तमानकालसत्तामवगाहते । नपुनःक्षणमात्रभा विनावुत्पत्तिविनाशावपि । नापिक्षणांतरासंबंधित्वं । तथाचकथंतेनक्षणिकतासिध्येदिति । ननुचप्रत्यक्षंपूर्वोत्तरक्षणवर्तित्वमप्य र्थस्यगृह्णातिनवा।नाद्यः।वर्तमानमात्रग्राहित्वात्।द्वितीयेतुप्रत्यक्षानुपलंभेनपूर्वोत्तरक्षणयोरसत्त्वसिद्धेःक्षणिकतैवसि(ध्येदिति) द्धेतिचेत्। द्वितीयंतावदुररीकुर्मः । नचैवंक्षणिकतासिद्धिः । योग्यानुपलंभस्यैवासत्त्वगमकत्वात् । नचपूर्वोत्तरकालवर्तिताप्रत्य क्षयोग्या । वर्तमानमात्रग्राहितायाःपरेणैवोक्तत्वात् । अस्तुवाद्यःपक्षः । कस्यचित्प्रत्यक्षस्यवर्तमानमात्रग्राहित्वेपितदेवेदमितिप्र त्यभिज्ञालक्षणस्यतदभावादित्याशयेनाह ॥ [२९।८] ईश्यतइति । विषयीक्रियतइत्यर्थः । तृतीयार्थेतसिः । एकस्यैवानेकक्षणसंबं धित्वंस्थिरत्वं । एतेननकेवलंप्रत्यक्षंक्षणिकतांनगोचरयति । किंतुस्थायितांगोचरयतीत्यपीतिवदतापरपक्षेप्रमाणविरोधःस्व पक्षेप्रमाणसद्भावश्चोदितोभवति । अनेनानुस्मृतेश्चेतिसूत्रकृतव्याख्यानंवेदितव्यं । सर्ववस्तुष्वित्यनेनसौगतानांप्रत्यभिज्ञानि राकरणंवैशेषिकादिमतमेवस्पृशतिनत्वस्मन्मतमितिसूचयति । तथाहि । किमनयाप्रत्यभिज्ञयानित्यत्वेनाभ्युपगतेषुपरमण्वा दिषुस्थिरत्वंसाध्यते । किंवाघटादिषु । नाद्यः । तेषामतींद्रियत्वेनप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगोचरत्वस्याभ्युपगंतुमशक्यत्वात् । नद्वि तीयः । घटादिषुपरेणापिप्रत्यभिज्ञायाभ्रांतित्वस्यस्वीकार्यत्वात् । यदाहिघटादौसूच्यग्रादिनैकोपिपरमाणुरपैति । तदानष्ट व्यमेवतदारब्धेनद्व्यणुकेन । विभागेनासमवायिकारणस्यसंयोगस्यनष्टत्वात् । द्व्यणुकनाशेसमवायिकारणनाशात्त्र्यकनाशइ त्यनेनक्रमेणघटनाशोप्यवश्यंभावी । नचपरमाणुःप्रत्यक्षःयेनतदपगमानपगमौप्रत्यक्षेणशक्यनिश्चयौ । नचवाच्यंनिबिडावय

वेषुस्फटिकादिषुप्रत्यभिज्ञयास्थिरत्वंसेत्स्यतीति । तत्रापिपरमाण्वपगमाभावस्यप्रत्यक्षेणनिश्चेतुमशक्यत्वात् । निबिडावयवत्वंचनविभागायोग्यावयवत्वं । विभागस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । किंतुघटादितोप्युत्कृष्टकारणापेक्षत्वं । नचतद्विशेषाभावः शक्योस्माभिरवगंतुं । दृश्यतेहिकालतःस्फटिकादावपिगुरुत्वापकर्षः । नचावयवानपगमेससंभवतीति । नापिगुणादौस्थायित्वंप्रत्यभिज्ञयासिद्ध्यति । तस्यापिकस्यचिदतींद्रियत्वात् । कस्यचिद्धटादितुल्यत्वात् । सामान्यादिकंतुस्वरूपतोनास्त्येव । सत्त्वेपिरूपादिसमानमेवेतिशंकितप्रामाण्यंप्रत्यभिज्ञानंनकुत्रापिस्थैर्यसिद्धौप्रमाणयितुंयुक्तमिति । अत्रोच्यते । स्यादयंदोषः परमाण्वारंभवादिनां । नपरिणामवादिनामस्माकं । तदेवहिवस्त्ववयवोपचयापचयाभ्यामन्यथाविक्रियते । नपुनरन्यदेवभवतीतिहिपरिणामवादिनोमन्यंते । अतःप्रत्यक्षयोग्येषुसर्ववस्तुषुप्रत्यभिज्ञयास्थिरत्वग्रहणंयुक्तमेवेति । ननुभवन्मतेपिप्रत्यभिज्ञाभ्रांतिरेव । परिणामवादेपूर्वोत्तरवस्तुनोर्भेदाभेदांगीकारात् । तदेवेदमितिचप्रत्यभिज्ञयाअत्यंताभेदस्यावगाहनात् । उच्यते । यदिहिपूर्वोत्तरकालभाविनोरभेदःप्रत्यभिज्ञाविषयोंगीक्रियते । तदासावधारणस्यप्रत्यभिज्ञानस्यभ्रमत्वेपितदिदमितितुनभ्रमः । तेनैवचस्थायित्वसिद्धिः । यदातुकालादिद्वयसंबंधोविषयस्तदासावधारणमपिनभ्रमइति । नन्विदंप्रत्यभिज्ञानंपरिलूनपुनर्जातकुंतलकलापादाविवभ्रांतंकिन्नस्यादितिचेन्न । बाधकाभावात् । एवमेवभ्रांतत्वाभ्युपगमेनीलादिप्रत्ययानामपितथात्वप्राप्तेः । नचप्रत्यक्षंबाधकमित्युक्तं ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षस्याबाधकत्वेप्यनुमानंबाधकंभविष्यतीतिशंकते ॥ [३९।८] फलादीना ॥३९४॥
मिति । आदिपदेनदेहदीपादिग्रहणं । विशेषेणपरिमाणभेदेन क्षणिकत्वंतावदनुमीयतइतिसंबंधः । ततस्तद्दृष्टांतेनसर्वत्रफला

दिव्यतिरिक्ते(पि)वस्तुनिसत्त्वेनहेतुनाक्षणिकत्वमनुमीयते । एतदुक्तंभवति । यत्सत्तत्क्षणिकं । यथाफलादि । संतश्चपंचस्कं
धाइत्यनुमानंस्थिरत्वविषयप्रत्यभिज्ञायाबाधकंभविष्यति । नचफलादिदृष्टांतःसाध्यविकलः । यद्विरुद्धपरिमाणंतन्नानादृष्टं ।
यथाघटपटौ । विरुद्धपरिमाणंचफलादिकंपूर्वोत्तरक्षणयोरित्यनुमानेनफलादीनांक्षणिकतासिद्धेरिति । परिहरति ॥ अ[२।१।]का
शस्येति । अविशेषतःपूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदरहितत्वतः अविशेषःपूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदराहित्यं । अखिलस्यापिविप्रतिपन्नस्य। इदमु
क्तंभवति । यत्सत्तदक्षणिकं । यथाकाशः । सच्चनीलादीतिप्रत्यनुमानप्रतिरुद्धत्वेनानुमानस्याभासत्वान्नप्रत्यभिज्ञाबाधकत्वं
संभवतीति । नचाकाशदृष्टांतःसाध्यविकलः । आकाशोद्वौनिरोधौचनित्यंत्रयमसंस्कृतमितिपरेणैवांगीकृतत्वात् । क्षणिकता
साधकस्यपरिमाणभेदादेराकाशेऽभावाच्च । तदिदमप्युक्तं । अविशेषतःपरिमाणभेदादिरहितत्वतइति । यद्वाआकाशस्या
विशेषतःपरिमाणभेदरहितत्वतः । तद्दृष्टांतेनाखिलस्यापिफलादेरविशेषःपूर्वोत्तरकालयोःपरिमाणभेदाभावःसत्त्वात्किनानुमी
यतइतियोजना । एतदुक्तंभवति । नानुमानंप्रत्यभिज्ञायाबाधकंभवितुमर्हति । अनुमानस्यप्रत्यक्षतोदुर्बलत्वेनतद्बाध्यत्वात् ।
अन्यथाफलादिकंपरिमाणभेदरहितंसत्त्वादाकाशवदित्यप्यनुमानप्रसंगात् । नह्यत्रप्रत्यक्षबाधंविनाकश्चिद्दोषोस्ति । तथाचदृ
ष्टांतेक्षणिकत्वसाधकस्यासिद्धत्वात्साध्यविकलतास्यात् । ततःप्रत्यक्षविरोधेनैवास्यानुमानस्याप्रामाण्यं । अन्यथाअन्यो
न्याश्रयताप्रसंगइत्येववक्तव्यं । तच्चसमंप्रकृतेपीति । एतेनाकाशेचाविशेषादितिसूत्रंव्याख्यातंभवति । तदनेनक्षणिकता
साधकानुमानस्यसत्प्रतिपक्षत्वंबाधितविषयत्वंचवदताकाशेनानैकांत्यमपिसूचितं । भवदनुमानस्यापिफलादिनानैकांत्यमि

तिचेन्न । तत्रापिक्षणिकताभावस्यवक्ष्यमाणत्वादिति । भवेदिदंयद्याकाशस्यसत्त्वंस्यात् । नचैतदस्ति । मूर्ताभावत्वादाकाश स्य । भावत्वंहिसत्वमत्रविवक्षितं । सस्वरूपत्वेपिवासत्वेऽभावोनिस्वरूपमित्यंगीकृतमित्याशंक्याह ॥ [२९।९] यदीति । यद्या काशस्यसत्त्वंनास्तीत्यंगीकृत्यप्रत्यनुमानेतिप्रसंगानुमानेचदृष्टांतस्यसाधनवैकल्यं स्वानुमानस्यानैकांतिकत्वाभावश्चोच्यते।तदा देहादिषुसत्त्वंकुतएवसिद्धमितिब्रूमः । तथाचपरकीयस्यापिदृष्टांतस्यसाधनवैकल्यंस्यात् । यदिचविधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वाद्देहा दीनांभावत्वंप्रमाविषयत्वात्सत्त्वंचोच्यते । तदाकाशेपिसमानमिति । प्रमाणांतरेणाकाशस्याभावत्वंवारयितुमुपोद्घातमाह ॥ [२९।१०] सधर्मीति । यत्राभावःसधर्मी । यस्याभावःसप्रतियोगी । तदुभयवत्त्वमभावस्यनियामकंव्यापकं । योभावःससर्वोपिधर्मि प्रतियोगिसहितएव । यथाघटाद्यभावः।सहिभूतलादिधर्मिणाघटादिप्रतियोगिनाचोपेतएवेति । नन्विदमनुपपन्नं । अभावस्य हिधर्मिप्रतियोगिसाहित्यनियमःकिंदेशतःस्यात् । किंवाकालतः । आद्येधर्मिणासादेश्यंतावन्नास्ति । भूतलस्यस्वाश्रयेअभाव स्यतुभूतलेवृत्तेः । प्रतियोगिनातुविरुद्धमेव । द्वितीयस्तुयद्यपिधर्मिणाकथंचित्स्यात् । तथापिप्रतियोगिनानास्त्येव । प्राग भावप्रध्वंसाभावयोःप्रतियोगिभिन्नकालत्वनियमादित्याशंकांपरिहरन्नभावस्यधर्मिप्रतियोगिसाहित्यव्याप्तत्वमुपपादयति ॥ [२९।१०] तौविनेति । अत्रदृष्टइतिप्रकरणात्तौविनेतितज्ज्ञानंविनेत्यर्थः । चशब्दोभावोदृश्यमानोधर्मिप्रतियोगिप्रतीतावेवदृश्यतइ त्यन्वयसमुच्चयार्थः । हिशब्देनान्वयव्यतिरेकयोःप्रसिद्धत्वंसूचयति । तदनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामभावप्रतीतेर्धर्मिप्रति योगिप्रतीतिपूर्वकतयाव्याप्तिरुपपादिताभवति ।यद्वातावितिनज्ञानमुपलक्षणीयं । अभावःप्रतीयमानोधर्मिप्रतियोगिघटितए

वात्रेदंनास्तीत्यादिरूपेणप्रतीयते।नतुतौविनाकेवलइत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकज्ञानसंबंधेनव्याप्यव्यापकभावोपपादनमेतदित्य वगंतव्यं।प्रातर्गजाद्यभावज्ञानंत्वन्यथोपपादयिष्यामः। किमतोयद्येवमभावस्यधर्मिप्रतियोगिसाहित्यंप्रतीतौव्यापकमित्यतआ ह ॥ [२९।११] अधर्मीति । प्रतीतावभावस्यव्यापकंसधर्मिप्रतियोगित्वमाकाशात्तावद्यावर्तते । यस्मादाकाशइत्येवावगम्यते नत्वत्रेदंनास्तीति । इयमपिचवस्तुतोमूर्ताभावगोचरैवप्रतीतिःप्रलयादिवन्नञूर्वजिताभिलापसंबंधादतादृशीवप्रकाशतइति चेन्न । नीलादिप्रतीतेरपितथात्वप्रसंगात् । अनानुभविकत्वस्योभयत्रा(पि)साम्यात् । तथाचपरस्याप्यसिद्ध्याद्यापातः । व्यापकनिवृत्त्या(च)व्याप्यनिवृत्तिरवश्यंभाविनीत्याकाशस्यनाभावत्वमिति । तदयंप्रयोगः । आकाशोनाभावः । धर्मिप्र तियोगिनौविनैवप्रतीयमानत्वाद्रूपवदिति । किंचमूतोभावमाकाशंवदतायोधर्मीतस्योच्यते । सएवास्माकमाकाशइतिनाम्न्ये वविवादोवशिष्यते । वक्ष्यतेचैतद्वियदधिकरणइति । सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति ॥ [२९।११] स्वीकारेति । अदृष्टस्यक्षणिकत्वादेःस्वी कारतोदृष्टस्यस्थिरत्वादेस्त्यागतः । असौसौगतः । अधिकंस्वतइतिशेषः । उन्मत्तमपिस्वस्मादधिकविवेकवंतंस्था(ख्या)पयती त्यर्थः । नह्युन्मत्तःसर्वत्राप्रमितंस्वीकरोतिनापिप्रमितंत्यजतीति । ननुचयदिनीलादिकंक्षणिकंनस्यात्तदासन्नस्यात् । अर्थ क्रियाकारित्वंहिसत्त्वं व्याप्तंचक्रमयौगपद्याभ्यां । तृतीयप्रकाराभावात् । नचस्थिरेतत्संभवःप्रसंगतद्विपर्ययाभ्यां । त थाहि । स्थायीभावःकिंस्वीयामर्थक्रियांक्रमेणकुर्याद्युगपद्वा । आद्येकालांतरभाविनीमर्थक्रियांप्रतीदानींसमर्थोनवा । प्रथमेतामपीदानीमेवकुर्यात् । समर्थस्यक्षेपायोगात् । द्वितीयेतदापिनकुर्यात् । इदानीमसमर्थोपितदानींसमर्थत्वात्करिष्यती

तिचेत् । तदासामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासोभावंभिंद्यात् । द्वितीयेत्वाद्यक्षणएवकर्तव्यस्यसर्वस्यकृतत्वात्द्वितीया
दिक्षणेऽसत्त्वमवर्जनीयमेव।तदेवमनुकूलतर्कबललब्धप्रतिबंधस्यक्षणिकत्वानुमानस्यबलवत्त्वात्प्रत्यभिज्ञाप्रत्यनुमानेतद्बाधिते
नस्थैर्यसाधनायालमिति । मैवं । एषांतर्काणांप्रतितर्कपराहतत्वादिनाभासत्वात् । तथाहि । यद्यात्मानात्मप्रपंचःसर्वोपिक्ष
णिकःस्यात्तदाप्रमाप्रमारूपःसकलोप्यनुमानागमप्रत्यभिज्ञालक्षणोव्यवहारोलुप्येत । तर्कस्याप्यस्यनोत्थानंस्यात् । तस्यतज्जा
तीयस्यवातेनतज्जातीयेनवासहभूयःसंबंधावगमे(न)तादात्म्यतदुत्पत्त्यवधारणेनवोपाध्यभावाद्यवधारणेनवाव्यभिचाराभाव
निश्चयेसतिव्याप्त्यवधारणं । अवधृतव्याप्तेश्चपक्षदर्शनंलिंगदर्शनंच । ततोनुभूतव्याप्तिस्मरणं । अथयन्मयाव्याप्तत्वेनज्ञातं
लिंगंतदत्रपक्षेस्तीत्यनुसंधानं । अथेदानीमनुमितिरित्यनुमानप्रक्रिया । नह्येतत्सर्वंक्षणिकस्यात्मनःसंभवति । येनहिसकृद्धू
मोदृष्टोनष्टएवासौकस्यभूयोदर्शनंकस्यचव्याप्त्यवधारणादि । यस्मिंश्चपर्वतेधूमोदृष्टोनष्टएवासौ । कुत्रपुनर्व्याप्तलिंगानुसं
धानं । कुत्रचसाध्याध्यवसायः । एवमागमेप्येकैकवर्णश्रवणानि । पदानुसंधानं । समयग्रहः । पुनःपदश्रवणं । समयस्मरणं।
वाक्यार्थज्ञानमित्यनेकानुसंधानं । नात्मनःक्षणिकतायामुपपद्यते । प्रत्यभिज्ञानमपियेनपूर्वावस्थोर्थोज्ञातस्तेनैवतस्यवातत्सदृ
शस्यवादर्शनेभवति । तत्कथंक्षणिकस्यात्मनःस्यात् । अनुमानेनतर्कोपिव्याख्यातः । प्रतिक्षणमात्मनोऽनात्मनश्चभेदेप्यनु
मानाद्यंगीकारेऽतिप्रसंगःस्यात् । यस्यकस्यचिद्व्याप्तिज्ञाने नारिकेलद्वीपवासिनोप्यग्निप्रमाभवेत् । पर्वतेलिंगदर्शनेनह्रदेप्यग्नि
रनुमीयेतेत्यादि । पूर्वोत्तरक्षणवर्तिनामात्मनांपर्वतादीनांचकार्यकारणभावादुपपन्नोनुमानादिव्यवहारइतिचेन्न । अन्यत्व

स्यानपायात् । अन्यथोपाध्यायशिष्यबुद्ध्यादावपिप्रसंगात् । अथमतं । कारणक्षणाःकार्यक्षणेषुसंस्कारानर्पयंति । अतः पूर्वपूर्वात्मसंस्कारयोगिनामुत्तरोत्तरेषामात्मनामनुमानादिव्यवहारोयुज्यते । पर्वतादयोपिपूर्वपूर्वसंस्कारभाजःपक्षादित्वम श्नुवतेइति । एतन्निराकरणायसूत्रं ॥ [२९।१२] उत्तरोत्पादेचपूर्वनिरोधादिति । तद्व्याचष्टे ॥ [२९।१२] उत्तरेति । कस्यचित्कारणस्यक्क चित्कार्ये । ततःकिमित्यतआह ॥ [२९।१३] अंतइति । आत्मनःक्षणिकत्वात्संस्कारार्पणस्यचासंभवादित्यर्थः । यन्मयाव्याप्तत्वेन ज्ञातंतदत्रविद्यतइत्यादियथाभवतितथानज्ञेयंज्ञातुमशक्यं । ततश्चानुमाकुतः । आगमादेरप्युपलक्षणमेतत् । नन्वस्तिता दवनुमानादिव्यवहारःसर्वलोकसिद्धस्यापह्नवायोगात् । तद्बलेनालौकिकमप्यसहभाविनःसंस्कारार्पकत्वंकल्पयिष्यतइत्यत आह ॥ [२९।१३] एकत्वमिति । किमनुमानादिव्यवहारान्यथानुपपत्तिमात्रेणालौकिकंकल्पनीयं । किंवात्मादेःक्षणिकत्वेपिसति । नाद्यः । आत्मादेःस्थायित्वेनैवतदुपपत्तेः । द्वितीयस्तुस्यात् । यद्यात्मादेःक्षणिकत्वंसिद्धंस्यात् । नचतदस्ति । प्रमाणबाधि तत्वात् निष्प्रमाणकत्वाच्चेतिभावः । एकत्वंभिदेत्यत्रपूर्वोत्तरकालयोरितिशेषः । अनुभूतिस्थंप्रत्यभिज्ञासिद्धं । कुतोंगीकार्ये त्यध्याहारात्समानकर्तृतासिद्धिः । ननुचप्रत्यभिज्ञानंभ्रांतमित्युक्तं । तत्कथमात्मादेरैक्यंततःसिद्ध्येदित्यतआह ॥ [२९।१४] बल्ये वेति । तर्कबलेनानुमानेनिरवकाशतयाप्रबलेसतिहितद्विरोधात्प्रत्यभिज्ञानंभ्रांतंस्यात् । यदातुतर्कस्योक्तविधयाऽऽभासत्वंत दाकुतःक्षणिकत्वानुमानप्राबल्यं । कुतश्चप्रत्यभिज्ञायास्तद्बाधः । अबाधितश्चप्रत्यभिज्ञानुभवोयतोबल्येव । अतआत्मादेरेकत्वं तेनसिद्धमितिसंबंधः । एतेनानुमानसिद्धस्यभेदस्यकथंनिर्मानकत्वमित्यपिपरास्तं । तदुपजीव्यस्यतर्कस्याद्याप्यनवस्थानात् ।

नन्वस्तूत्तरोत्पादएवपूर्वस्यनिरोधस्तथापिकुतःपूर्वस्योत्तरस्मिन्संस्कारानाधायकत्वमित्यतआह ॥ **कार्यकारणयोश्चेति** ।
उत्तरोत्पादएवपूर्वस्यनिरोधात्कार्यकारणयोरेककालीनत्वंतावन्नास्तीतिलभ्यते । एककालीनत्वंचविनापूर्वाहितसंस्कारयोगित्व
मुत्तरस्यनयुज्यते। नियमेनचेत्यनेनक्वचिदपिनयुज्यतेकुतःसर्वत्रेतिसूचयति । यद्वैककालीनत्वएवसंस्कारार्पकत्वंदृष्टंनभिन्नकाल
त्वइतिव्याप्तेरित्यर्थः । नन्वेककालीनत्वाभावेपिकुतःसंस्कारार्पकत्वंनस्यादित्यआह ॥ **संबद्धाएवेति** । यस्मादखिलाःसंस्का
राधायकाश्चंपककुसुमादयःपदार्थास्तैलादिभिःसंबद्धाएवान्यत्रतैलादौसंस्कारमादधतेनासंबद्धाइत्यस्तिनियमः । नचभिन्नका
लयोःसंबंधोयुज्यते । तस्मादुत्तरेणासंबद्धःपूर्वस्तस्मिन्नुत्तरे(कथं)वासनांनकुर्यादिति । उक्तमर्थंबुद्ध्यारोहार्थंसंकलय्याह ॥
एककालतयेति । अत्रैककालतयाविनाकार्यकारणयोर्योगोनयुज्यते । योगंविनाकारणस्यकार्येसंस्कारार्पकत्वंचनघटते ।
संस्कारतोविनाकथमनुमानादिव्यवहारइत्यध्याहारेणयोजना । यदीदंसंकलनंनक्रियेत । तदापूर्वो(क्तहेतूनां)क्तानांप्रत्येकंसं
स्कारानाधायकत्वेहेतुत्वंज्ञायेत । सर्वत्रसाध्यनिर्देशात् । तत्रकोदोषः । उक्ताकांक्षाकुंठितत्वमेवेति । अत्रैतेप्रयोगाः । पूर्व
क्षणउत्तरक्षणेसंस्काराधायकोनभवति । तेनासंबद्धत्वात् । योयेनासंबद्धोनासौतत्रसंस्काराधायकः । यथासंप्रतिपन्नः । य
द्वायोयत्रसंस्काराधायकःसतत्संबद्धएवदृष्टःयथासंमतः । असंबद्धस्यापिसंस्काराधायकत्वेमृगमदोवसनमिवसर्वंवासयेदविशे
षात् । असंबद्धश्चपूर्वउत्तरेणततोभिन्नकालीनत्वात् । संप्रतिपन्नवत् । भिन्नकालीनयोरपिसंबंधेतिप्रसंगः । भिन्नकालीनश्चपू
र्वउत्तरेण । तदुत्पादएव(वि)नष्टत्वात् । संमतवत् । प्रागेवनष्टस्यतेनैककालीनत्वशंकाव्याहतेति । ननुलाक्षारसाहितबीज ॥३९७॥

पूरकुसुमलौहित्यवत्किंनस्यादितिचेन्न । तत्रापिनिरन्वयनाशोत्पादानभ्युपगमात् । अत्रचपरसिद्धन्यायेनपरस्यबोधनान्नाश्र
यासिद्ध्यादिशंकनीयमिति । भवेदेतद्यदिकारणस्यकार्योत्पादएवविनाशःस्यात् । सएवकुतःसिद्धइत्यतआह ॥ **क्षणमात्र**
मिति । कार्यकारणयोस्तावदुत्तरपूर्वत्वमावश्यकं । यौगपद्येकार्यकारणभावव्याघातात् । ततःपूर्वक्षणवर्तिकारणंयदिकार्यक्ष
णेपिस्यात्तदासर्ववस्तूनामंगीकृतंक्षणमात्रमवस्थानंभज्येत । अतःक्षणिकत्वाभ्युपगमएवोत्तरोत्पादे(च)पूर्वनिरोधंगमयतीति ।
स्यादेतत् । कारणंक्षणस्यपूर्वविभागेलब्धसत्ताकंमध्यविभागेकार्यमुत्पाद्यापरविभागेतत्रसंस्कारमाधायनश्यतीत्यंगीकारेनकोपि
दोषइत्यतआह ॥ **पूर्वेति** । अत्रविभागमात्रंकलोच्यते। पूर्वपरयोरभावेतन्निरूप्यमध्याभावःसिद्धः । इष्यतेसौगतैः ।एवंतर्कस्य
प्रतितर्कपराहतिमभिधायेदानींयथास्थायिनःसत्त्वानुपपत्तिरेवंक्षणिकस्यापितदनुपपत्तेरनुकूलतानामतर्कदोषइतिप्रतिपादयि
तुंसूत्रं ॥७॥ **असतिप्रतिज्ञोपरोधोयौगपद्यमन्यथेति** । तद्व्याचक्षाणस्तावद्विकल्पेनपृच्छति ॥ **पूर्वेति** । अर्थक्रियाकारित्वं
हिसत्त्वंपरस्याभिमतं । तच्चवक्ष्यमाण(वि)कल्पद्वयेनव्याप्तं । तृतीयप्रकारानिरूपणात् । नचतत्क्षणिकेसंभवति । तथाहि ।
क्षणिकाद्भावाद्भवत्कार्यंकिंपूर्वस्यकारणस्यभावेभवति । कारणसत्तासमानकालीनसत्त्वमितियावत् । उततस्यकारणस्यनाशे
सतिसंभवतीति । आद्येदोषमाह ॥ **यौगपद्यमिति** । सतिकारणेकार्यंभवति । चेत्तर्हीतिशेषः । क्षणिकंहिकारणं । कार्यंच
तत्सत्तासमानकालीनसत्त्वंचेत्कार्यकारणयोःसहोत्पादइत्युक्तंस्यात् । क्षणेविभागाभावस्योक्तत्वात्तत्तत्कार्याणामप्ययमेव
न्यायइतितत्संतानभाविनाम(प्य)शेषकार्याणांयौगपद्यंस्यात् । तच्चप्रत्यक्षादिविरुद्धमिति । अत्रयद्यपियुगपद्भवतोःकार्यकार

णभावानुपपत्तिरपिदूषणं । तथापितत्शिष्यैरेवज्ञातुंशक्यतइत्युभयथाचदोषादितिसूत्रेकथितमितिचात्रनोक्तं । द्वितीयंनिरा
करोति ॥ [२।१।१८] विनाशेचेदिति । कारणस्यकार्यंभवेत्तर्हीतिशेषः । तत्तस्यकार्यंनभवतीत्यापन्नं । अन्यथासर्वंसर्वस्यकार्यंस्यात् ।
नह्यानंतर्यमात्रेणकार्यकारणभावः । तथात्वेविनाशकार्यत्वप्रसंगात् । आनंतर्यस्यान्यापेक्षयापिसत्त्वात् । सादेश्यादेरपाकृत
त्वात् । एवमन्यस्यापिकार्यंनभवतीतिनकार्यंस्यादकारणंवा । उभयथापिपूर्वस्यार्थक्रियाविरहादसत्त्वप्राप्तिरिति । सूत्रकृता
सौगताभ्युपगतंपक्षंप्रधानीकृत्यदूषणमुक्तं । भाष्यकृतात्वभावस्यभावसापेक्षत्वात्तेनक्रमेणातोर्थेविरोधाभावः । नन्वस्तिताव
त्प्रतिक्षणंकार्योत्पत्तिः । नचकार्यंकारणेनविनोत्पत्तुमलं । तथासतिनित्यंसत्त्वमसत्त्वंचेत्यापत्तेः । अतःकार्योत्पत्तिरेवान्यतर
पक्षदोषमाभासयिष्यति । पक्षांतरंवाग्राहयिष्यतीत्यतआह ॥ [२।१।१८] कार्योत्पत्तौचेति । स्यादेतद्यदिप्रतिक्षणंकार्योत्पत्तिःप्रमाणव
तीस्यात् । नचैतदस्ति । नचस्वांगीकारमात्रेणार्थांतराक्षेपसामर्थ्यमतिप्रसंगादिति । नन्वस्तियत्सत्तत्क्षणिकंयथादेहादिसच्च
विवादपदमितिप्रतिक्षणंकार्योत्पत्तौप्रमाणमितिचेन्न । अस्यैवनिराक्रियमाणत्वात् । देहादेरपिक्षणिकत्वाभावेनदृष्टांतस्यसा
ध्यविकलत्वाच्च । ननुदेहादेःपूर्वोत्तरक्षणयोःपरिमाणभेदेनभेदसिद्धौक्षणिकत्वसिद्धिरित्युक्तमित्यतआह ॥ [२।१।१८] अभेदेपीति ।
पूर्वोत्तरक्षणयोरितिशेषः । विशेषेणारंभवादाद्वैलक्षण्येन । आदिपदेनांकुरादि । विशेषदर्शनंपरिमाणभेददर्शनं । अस्माकंप
रिणामवादिनांमते । अयमर्थः । आरंभवादिनोहिपरिमाणंयावद्द्रव्यभाव्यभ्युपयंति । अवयवसंख्यातिशयानतिशयायत्तत्वा
त्परिमाणभेदस्य । अवयवापचयेद्रव्यविनाशस्यावयवोपचयेचतदुत्पादस्यावर्जनीयत्वात् । अतस्तेषांपरिमाणभेदोद्रव्यंभिंद्या

देव । अस्माकंत्ववस्थितमेवद्रव्यमवयवोपचयापचयाभ्यांतत्तत्परिमाणकतयाविक्रियतइतिदर्शनं । तत्रपरिमाणभेदोनभेदमाक्षिपतीति । किंचफलादीनांपूर्वोत्तरक्षणयोर्भेदःसाध्यते । उताभेदाभावः । आद्येसिद्धसाधनं । भेदस्यास्माभिरप्यंगीकृतत्वात् । तावताक्षणभंगासिद्धेः । द्वितीयेदोषमाह ॥ [२९।१९] अनुभूतितइति । तदिदंफलमितिप्रत्यभिज्ञयापूर्वोत्तरक्षणयोरभेदसिद्धेर्बाधितविषयमनुमानमितिशेषः । भ्रांताप्रत्यभिज्ञानाभेदंसाधयितुमलमितिचेत् । तर्हिभ्रांतंपरिमाणभेददर्शनंनभेदसाधनायालमितिब्रूमः । परिमाणभेददर्शनंबाधकाभावात्प्रमाणमेवेतिचेत्तत्राह ॥ [२९।१९] विशेषेति । तर्हिस्थैर्यदृक्कुतोनमानं । तस्याअपिबाधकरहितत्वात् । विशेषदर्शनंबाधकमितिचेत्तर्हिस्थैर्यदर्शनंकुतोनबाधकं । अतोनुपलभ्यमानविशेषयोरनयोर्बाध्यबाधकभावायोगादन्योन्यप्रतिपक्षताननुभवाच्चान्यतरपक्षपातंपरित्यज्यभेदाभेदविषयतयैवव्यवस्थापनंयुक्तं । अन्यथादृष्टांतेसाध्यसंदेहेनापिपरानुमानंदुष्टंस्यादिति । एवंतर्कांगांतरवैकल्यंस्वयमूहनीयं । नन्वेतानिसूत्राणिकुतोव्युत्क्रमतोव्याख्यातानि । उच्यते । उपोद्घातप्रक्रिययासूत्रकारेणैवादौबाधकानिनिराकृत्यांतेनिष्कंटकाप्रत्यभिज्ञोपन्यस्ता। भाष्यकारेणतुसुबोधत्वायशिष्याकांक्षाक्रमेणादौप्रत्यभिज्ञामभिधायानंतरंतद्बाधकानिपरिहृतानीति । प्रतिसंख्येत्यादिसूत्रद्वयंभाष्यएवस्पष्टमितिनात्रव्याख्यातं । दुःखाभावंसुखंचाहुरितियदनूदितंतन्निराकरोति ॥ [२९।१९] दिगिति । खदृष्टांतादित्याकाशस्यभावत्वेयोन्यायोभिहितस्तस्मादितिहेत्वतिदेशः । धर्मिप्रतियोगिनिरपेक्षमेवविधिरूपेणप्रतीयमानत्वादित्यर्थः । सद्भावःक्वचिद्भवेच्चेत्तद्दृष्टांतेनेतिशेषः । अनेनान्यथारूपादीनामपिभावत्वंनस्यादविशेषादितिबाधकंसूचयति । यद्य

पिदिशोनाकाशाद्भिद्यंते । तथाप्याकाशस्यभागसद्भावंज्ञापयितुंतासांग्रहणं । एकवचनंतुजात्यभिप्रायं । एतेनाकाशेचावि
शेषादितिसूत्रंप्रकारांतरेणव्याख्यातंभवति । आकाशादीनांभावत्वसमर्थनेनपंचस्कंधात्मकंविश्वमितिनिरस्तं । आत्मनोज्ञाना
त्मकत्वंतुनास्माकंविरुद्धं । क्षणभंगितायानिरस्तत्वात् । ज्ञानस्यापिग्राहकतायाःपरेणाप्यभ्युपगतत्वात् । मोक्षस्तुचतुर्थेपरीक्षि
ष्यते॥७॥ स्यादेतत् । वैभाषिकसौत्रांतिकयोर्यःसाधारणःस्वमतविरुद्धःसिद्धांतःसएवसूत्रकृतानिराकृतः । यस्तुसौत्रांतिकस्यसि
द्धांतविशेषः । प्रमाणंतावद्विविधं । प्रमेयद्वैविध्यात् । तत्रज्ञानातिरिक्तःसर्वोपिरूपादिप्रपंचोऽनुमेयएव । नतुप्रत्यक्षः । ज्ञानंतुनी
लाद्याकारंप्रत्यक्षवेद्यमिति । सकस्मान्ननिराकृतइत्यतआह ॥ [२९।२०] **विश्वमिति** । तयोर्वैभाषिकसौत्रांतिकयोर्मध्येयःसौत्रांतिकोवि
श्वंरूपादिकंप्रत्यक्षगंत्यक्त्वारूपादेर्विश्वस्यप्रत्यक्षवेद्यतांवैभाषिकादिभिरभ्युपगतामनभ्युपगम्येतियावत् । अनुमितंवदेत् । रूपा
देर्विश्वस्यानुमानवेद्यतामंगीकुर्यात् । मायावादिनातुल्यंवर्ततइतिमायावादिवत् । एतदुक्तंभवति । यथासर्वान्दुःसमयानपा
कुर्वतापिसूत्रकृतानमायावादोत्रपादेनिराकृतः । तस्यात्यंतनिर्दलस्योपेक्षैवकार्या । नत्वीषत्सदलैःसांख्यादिसमयैःसहनिरास
इतिज्ञापनार्थं । तथाबाह्यानुमेयतावादोपीति । ननुमायावादःसूत्रोत्पत्त्युत्तरकालभावी । तस्यकथंनिरासप्रसक्तिः । मैवं ।
अनादिकालतोवृत्ताइत्युक्तत्वात् । अन्यथासांख्यादिनिरासस्याप्यप्रसक्तेरिति । नन्वप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीतिन्यायेननीला
देर्विश्वस्याप्रत्यक्षत्वंसूत्रकारस्याभिमतमेवेतिकुतोनकल्प्यते । नैवंशक्यं । प्रमाणाविरुद्धःप्रमाणानुसारीचसूत्रकारस्याभिप्रायः
कल्पनीयः । नचायमर्थस्तथेत्याशयवानाह ॥ [२९।२०] **सर्वेति** । अयमत्रोत्तरक्रमः । नीलादेरर्थस्याप्रत्यक्षत्वंनवक्तुंशक्यते । नीलादि

प्रतीतेरपरोक्षतायाःसाक्षिसिद्धत्वात् । इंद्रियव्यापारभावभावित्वेनानुमानसिद्धत्वाच्च । अथमतं । येनार्थेनयज्ज्ञानंजायतेत
त्तदाकारंभवति । तच्चज्ञानंस्वप्रकाशतयास्वगतंनीलाद्याकारमपिसाक्षात्कुरुते । अतोपरोक्षतयोपलभ्यमानस्यनीलाद्याकार
निकरस्यबुद्धिगतत्वान्नकश्चिद्दोषइति । अत्रेदमुपतिष्ठते । यदपरोक्षतयावभासमानंनीलाद्याकारचक्रंबुद्धेर्भेदेनसर्वदासर्वप्रमा
णसिद्धं । तस्यकथंनुबुद्धित्वमंगीक्रियते । बहिर्मुखतयेदंत्वेनह्ययंनीलाद्याकारोपरोक्षमवभासते । नजात्वंतर्मुखतयाहंनीलमिति ।
तथानीलापरोक्षज्ञानसमनंतरंनीलार्थीनियमेनबहिःप्रवर्तते । तेनानुमीयतेअनेनबहिरर्थएवसाक्षात्कृतइति । नह्यन्यत्रज्ञानम
न्यत्रप्रवृत्तिरितियुज्यते । अतिप्रसंगात् । मध्येनुमानंतुनिरसिष्यते । एवमाप्तोपिकिमपरोक्षतयापश्यसीतिपृष्टोंगुलिंप्रसार्येद
मितिबाह्यमेवब्रवीति अतस्त्रिभिरपिप्रमाणैरपरोक्षतयावभासमानस्यनीलाद्याकारस्यबुद्धितोभेदएवावसीयते । नचेदंसर्वंभ्रां
तं । कदाप्यन्यथाप्रतीत्यभावात् । विनैवबाधकेनभ्रांतित्वाभ्युपगमेतिप्रसंगात् । अतोपरोक्षतयावभासमानोनीलाद्याकारो
बाह्यएव । नबुद्धिगतइति । किंचबाह्यार्थस्याप्रत्यक्षत्वेतदसिद्धिरेवस्यात् । प्रमाणाभावात् । तथाचबाह्यार्थाभ्युपगमोरिक्तः
स्यादित्याह ॥ [२९।२१] **विश्वमिति** । अन्यज्ज्ञानादितिशेषः । काप्रमायस्यतत्किंप्रमं । अनुमेयोबाह्याकारइतिचेन्न । सर्वथाऽसिद्ध
स्यपक्षीकरणायोगात् । लिंगाभावाद्व्याप्त्यसिद्धेश्च । स्यादेतत् । बुद्धिगतस्तावत्तदाकारोपरोक्षमवभासते । सकादाचित्कत्वा
त्किमपिकारणमपेक्षमाणोबाह्यंनीलाद्यनुमापयिष्यतीति । मैवं । बाह्यतयैवनीलाद्याकारस्यस्फुरणात् । कुत्रचेदमुपलब्धं । य
त्कादाचित्कंतत्कारणवदिति । ज्ञानएवेतिचेन्न । बाह्यप्रत्यक्षत्ववादेतत्रापिकारणवत्त्वानवधारणात् । ज्ञानंपूर्वज्ञानकारण

कमुपलब्धमितिचेत् । तर्ह्याकारोपिपूर्वाकारजन्यःकल्प्यतां । किंबाह्यार्थव्यसनेन । नीलज्ञा(नानं)नोत्पादानंतरंपीतज्ञा
नोत्पाददर्शनान्नेतिचेन्न । सदृशजन्यत्वस्यपरेणक्वाप्यनुपलब्धत्वात् । किंचवासनादिकमांतरमेवसहकारीकृत्यविसदृशमेव
ज्ञानंजनयतीतिकल्पनीयं । नबाह्यं । दृष्टेनैवकथंचिदुपपत्तावदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । अतोबाह्योप्यर्थःप्रत्यक्षसिद्धइति
शंकानास्पदत्वादिदंमतमत्रनदूषितमित्युक्तं । यद्वास्फुटतरानल्पदोषत्वेनशिष्यैरेवहेयतयाज्ञातुंशक्यत्वादित्याशयेनाह ॥
[२९।२१] **सर्वेति** । माध्यमिकादयोबाह्यार्थाद्यपह्नुवानाअपिह्यनुभवाद्बिभ्यतःसांवृतसत्त्वाद्यभ्युपयंति । ततःसर्वैरनुसरणीयएवा
यमनुभवः । तमपियःसौत्रांतिकोऽपलपति । अनुभवसिद्धायाअपरोक्षस्यनीलाद्याकारस्यबाह्यतायाअपाकरणात् । तथा
निष्प्रमाणकंवदति । नीलाद्याकारस्यबुद्धिस्थतायांप्रमाणाभावात् । तस्याप्यनुभवस्यापलापिनोनिष्प्रमाणकवादिनस्त
स्यसौत्रांतिकस्यकिंदूषणंनभवेत् । सर्वमपिभवेदिति । एकत्वमनुभूतिस्थं खदृष्टांतात् । तस्यापलापिनइतिपरपक्षेतत्र
तत्रानुभवविरोधोभिहितः । सकथमित्यतोभिनयेनतंदर्शयति ॥ [२९।२२] **सोहमिति** । अत्रसएवाहमित्यात्मैकत्वग्राहीप्रत्य
भिज्ञानुभवोदर्शितः । तदिदमित्यनात्मनः । अहंसुखीतिसुखस्यविधित्वानुभवः । सद्भावरूपंगगनंदिशःसत्याभाव
रूपाइतिगगनस्यचदिशांचभावत्वानुभवः । आदिपदादिदंनीलंनाहंनीलमित्यादेःपरिग्रहः । तत्प्रतिपक्षगास्तदभ्युपग
तार्थविरुद्धविषयाः । वैभाषिकसौत्रांतिकमतनिराकरणमुपसंहरति ॥ [३०।१] **अंतइति** । अखिलप्रमाणप्रतिपक्षगं । सर्व
प्रमाणविरुद्धार्थविषयं । अतएवदुर्मतं । दिङ्नागप्रभृतिभिःबहुभिर्गृहीतत्वात्कथंकोनुगृह्णीयादित्याक्षेपइत्यतउक्तंविनेति ।

सत्पुरुषविषयएवायमाक्षेपइतिभावः । नचैवंनिराकरणवैयर्थ्यं । उक्तार्थानुसंधानेकोनुगृह्णीयादितिव्याख्यानादिति ॥ ॥ ६ ॥ २ । २ । ७ ॥ ६ ॥ ॐ[३०।२]नासतोदृष्टत्वात्ॐ ॥ माध्यमिकमतम(त्रापाक्रि)त्रनिराक्रियते । तस्योक्तार्थविरुद्धतां दर्शयितुंतत्तावदुपन्यस्यति ॥ [३०।२]अपरइति । अपरोमाध्यमिकइतिब्रूतइतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः । शून्यमेवतत्वंनततोन्यदस्तीतिशेषः । ननुपंचस्कंधास्ततोरिक्ताःसंतीत्यतउक्तं । अखिलमिति । पंचस्कंधात्मकमखिलंजगच्छून्यमेवनततोन्यदित्यर्थः । तच्छून्यंकुतःसिद्धमित्यतउक्तंस्वयंभातमिति । स्वयंभातत्वंचनस्वकर्मकप्रकाशत्वं । किंत्वपरप्रकाश्यत्वमेवेत्याशयेनोक्तंमनइति । प्रमाणमात्रोपलक्षणमेतत् । कुतःप्रमाणाविषयत्वंशून्यस्यनिर्धर्मकत्वात् । सधर्मकएवप्रमाणप्रवृत्तेरित्युक्तं । निर्विशेषमिति । निखिलजगदात्मकंचेच्छून्यं । तर्हितद्धर्माःलेपजरामरणदुःखपरिच्छेदादयस्तस्यैवस्युरितिकथंनिर्विशेषत्वादिकमित्यतआह ॥ [३०।२]निर्लेपमिति । लेपोधर्माधर्मसंबंधः । दोषाःदुःखादयः । वस्तुतश्चानंतंवस्त्वंतरप्रतियोगिकान्योन्याभावरहितं । यद्वाशुद्धंसर्वगतं नित्यंसर्वात्मकंशून्यमभिलप्यते । तत्कथंनिर्विशेषमुच्यतइत्यतएतदुक्तं । लेपादिदोषाभावमात्रेणशुद्धमुच्यते । देशादिपरिच्छेदाभावमादायसर्वगतत्वादिवादोनतुकमपिधर्ममाश्रित्येति । उपायोपेयभावावस्थितपदार्थख्यापनंशास्त्रधर्मः । अतस्तत्वविषयांविप्रतिपत्तिंदर्शयित्वाविप्रतिपन्नेउपायोपेयेदर्शयति ॥ [३०।३]तदस्मीति । तच्छून्यमहमस्मीतिनित्योपासयाऽपरोक्षीकृतंतच्छून्यंरागादिदोषरहितंयोगिनंतद्भावंशून्यत्वलक्षणंमोक्षंनयेदितिसंबंधः । यथोक्तं । प्रदीपस्येवनिर्वाणंविमोक्षस्तस्य(तायिनः)(तापिनः)भाविनइति । यदिशून्यमुक्तरूपंकथंतर्ह्यखिलंशून्यमित्युक्तमित्यतआह ॥ [३०।४]तस्यैवेति । शून्य

स्यैव । संव्रियतेअनयेतिसंवृतिरविद्या । संवृतेःसत्यत्वेऽद्वैतहानिः आरोपितत्वेतुसंवृत्यंतरापेक्षेत्यतोनादीत्युक्तं । नानाभेदात्मकं । पंचस्कंधात्मकं । शून्याविद्याकल्पितत्वादखिलंशून्यमित्युच्यते । नपुनस्तदेवतदिति । तत्किमसदेवेदं । तथात्वेवाकथं सदितिप्रतिभासः । सत्वारोपात् । पक्षांतरमाह ॥ सत्यत्वमिति । तस्यारोपितस्यजगतःसांवृतंसत्यत्वमिष्यतेऽतोनसत्प्रत्ययविरोधः । अस्तिचेत्सत्त्वंजगतःकथंतर्ह्यसत् । येनसदिवाभातीत्युक्तमित्यतआह ॥ पारमार्थिकेति । सर्वथाऽबाध्यत्वंपारमार्थिकसत्त्वंतदभावादसदिदंजगदुद्गीयतइति । पारमार्थिकसत्त्वाभावेकथंजगत्यर्थक्रियादिव्यवहारइत्यतआह ॥ सांवृतेनैवेति । अखिलोहानोपादानोपेक्षाभिज्ञाभिवदनार्थक्रियालक्षणः । व्यवहारस्याप्यसत्त्वात् । स्वप्नइवेतिशेषः । पारमार्थिकसत्त्वमेवव्यवहारविरोधि । तस्यसर्वक्रियारहितत्वात् । नतुतदभावइतिभावेनोक्तंसांवृतेनैवसत्त्वेनेति । सृष्टिप्रलयविषयंविगानंदर्शयति ॥ शून्यादिति । सृष्टिकालेप्रवर्तते । जायते । शून्यस्यनिष्क्रियत्वात्कथंविश्वकर्तृत्वमित्यतउक्तंसंवृतियोगेनेति । अंतेप्रलयकाले । स्तिमितंनिष्क्रियं । अनेनक्रियाविभागादिन्यायेनयाविश्वसत्यत्ववादिनांप्रलयप्रक्रियासानिराक्रियते । स्वाप्नगजादिरिवेतिशेषः । एवमुपन्यस्तमतनिरासार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति ॥ तमुद्दिश्येति । जगादेदमधिकरणमितिशेषः । यत्तावदुक्तंशून्यादेवेदंजगदुत्पद्यतइतितद्यथाश्रुतमपाकर्तुंसूत्रं ॥ नासतोदृष्टत्वादिति । तद्व्याचष्टे ॥ नासतइति । असतःसर्वविशेषविनिर्मुक्तत्वेनगगनकुसुमसमानाच्छून्याज्जगतोभावोजन्मनोपपद्यतेकुतइत्यतआह ॥ नहीति । सतोभवतःकार्यस्येतियावत् । क्वचिदसतोजनिर्नदृष्टायतः । अत्रसर्वत्रशून्यस्यासत्त्वमापाद्यदूषणाभिधानमितिज्ञातव्यं । स्यादेतत् । प्रमाणाभावः

प्रमेयाभावंसाधयति । नपुनःप्रमाणविशेषाभावः । माहिभूदस्मदादिप्रत्यक्षव्यावृत्त्याधर्माद्यभावसिद्धिः । तदत्रापिप्रमाणाभावादितिहेतुर्वक्तव्यः । अदृष्टत्वादितिप्रत्यक्षाभावकथनंतुकथं । अनेकांतिकत्वादित्यतआह ॥ [३०।७] प्रमाणंचेति । दृष्टिःप्रत्यक्षमेवाखिलादनुमानादागमाच्चवरंप्रमाणं । अयमभिसंधिः । नासतोजगतोभावइतिप्रतिज्ञायकुतइत्याकांक्षायांतत्रप्रमाणाभावादितिहेतुंमनसिनिधायकथंतत्रप्रमाणाभावइतिजिज्ञासायामनुमानागमयोःप्रत्यक्षमूलत्वेनततःप्रत्यक्षमेववरंप्रमाणमित्यादावदृष्टत्वादितितदभावोयंदर्शितोनतुप्रधानप्रतिज्ञयांहेतुत्वेन । येनोक्तदोषःस्यादिति । तर्ह्यनुमानाद्यभावोपिवक्तव्यइत्यतआह ॥ **प्रमाणंचेति** । अयमाशयः । वेदादेःशून्यवादिनाप्रामाण्यंनांगीक्रियते । तदीयागमस्यत्वस्माभिरित्यतोनास्त्यत्रागमःसंप्रतिपन्नइतिशिष्यैरेवशक्यतेज्ञातुं । प्रत्यक्षाभावेनानुमानस्याप्यभावःसिद्ध एव । प्रत्यक्षस्यानुमानोपजीव्यत्वात् । प्रत्यक्षेणक्वचिदुपलब्धमेवह्यनुमानेनक्वचित्साधनीयं । अतोनुमानाद्यभावस्यानुक्तावपिलाभाददृष्टत्वादित्येवोक्तंसूत्रकृतेति । अतएवप्रागुक्तंक्वचिदिति । माभूच्छून्याज्जगदुत्पत्तौप्रत्यक्षंप्रमाणं । माचभूदागमः । तथाप्यनुमानंभविष्यति । असतःसदुत्पत्तौप्रत्यक्षाभावेनदृष्टानुमानानुपपत्तावपिसमान्यतोदृष्टस्योपपत्तेः । कारणस्यहिसत्त्वेनिषिद्धेऽसतएवजन्मसेत्स्यतीत्याशंक्यानुमानानांतर्कप्रतिघातंवक्तुंसूत्रं ॥ **उदासीनानामपिचैवंसिद्धिरिति** । तद्व्याचष्टे ॥ [३०।८] **यद्येवमिति** । यद्यसतएवयत्किंचित्कार्यंजायेत । तदामधुरादिवसप्तमरसाज्जनस्यपीनतास्यात् । गोःशृंगमिवमार्जारशृंगमपिजनस्यघातकंभवेदविशेषादित्यनेनैवंसत्युदासीनानांहेयोपादेयोपेक्षणीयबुद्ध्यविषयाणांसप्तमरसादीनामपिसकाशात्पीनत्वादिकार्यस्यासिद्धिःप्रसज्येतेतिसूत्रंव्याख्यातं

भवति। प्रकारांतरेणव्याख्याति॥ [३०।८]कार्यार्थीति । यद्यसतएवकार्यमुत्पद्यतेतदापटादिकार्यार्थीकुविंदादिःसत्तंत्वादिकारणंस
र्वथानोपाददीत । असतएवपटाद्युत्पत्तेः । अतिप्रसंगांतरमाह ॥ [३०।९]नेति । नकेवलमसतःकार्योत्पत्तौसत्कारणोपादा
नानुपपत्तिः । किंत्विष्टायपटाद्युत्पादायनप्रवर्तेत । नप्रयतेतच । कुतः । शून्यादेवेष्टसंभवात् । एतेनतंत्वाद्युपा
दाना(दु)द्युदासीनानांचिकीर्षादिरहितानांचपुंसांपटादिसिद्धिःस्यादितिसूत्रंव्याख्यातंभवति । प्रकारांतरेणव्याख्याति ॥
[३०।९]देशेति । शून्यात्सतःशून्यादेवभवतःकार्यस्यदेशकालवयोवस्थानियमोनभवेत्। तथाहि । यदिजगच्छून्यादेवभवेत्। तदा
गोधूमाःकृष्णभूमौसंपद्यंते। नपांडुभूमौ। वसंतेकिंशुकाःपुष्पिताभवंति। नवर्षासु। त्रिहायण्येवगौर्गर्भंधत्ते। नान्यथा। सतु
षाएवव्रीहयोंकुरानुत्पादयंति। नेतरथेत्यादिदेशकालादिनियमःकार्योत्पत्तौनस्यात् । शून्यस्यसर्वत्राविशिष्टत्वात् । अनेनो
दासीनानांदेशकालादिनियमानपेक्षाणामपिकार्याणांसिद्धिरुत्पत्तिःस्यादितिसूत्रेव्याख्यातंभवति। शून्यादेवकार्योत्पत्तौकर्त्रु
पादाननिमित्तापेक्षानस्यादितिसमुदायार्थः। नन्वादिसृष्टावेवशून्यात्कार्योत्पादंब्रूमोनसर्वदा । अन्यदातुकर्त्रादिकारणगणा
देव। अतोनातिप्रसंगइत्यतआह॥ [३०।१०]पुरुषेति। किंचिदित्यधुनातनंकार्यं। वस्तुत्वात्। कार्यत्वात्। सर्वस्यापीत्यादिकालीनस्यापि
कार्यस्येत्यर्थः। अनेन ना पुरुषः। सतःआदिकालीनस्यकार्यस्यकर्तानुमातव्यः । कुतःदृष्टत्वात् । अधुनातनानांकार्याणांपु
रुषकर्तृत्वस्यनिश्चितत्वादितिप्रथमसूत्रंप्रकारांतरेणव्यख्यातंभवति । सूत्रभाष्ययोःपुरुषग्रहणमुपादानाद्युपलक्षणं। नन्विदं
सर्वमपिस्वव्याहतं। तथाहि। यदुक्तंनासतोदृष्टत्वादिति। तत्सतःकारणत्वेपिसमानं। नहिसतःकारणत्वमपिकाप्यावयोःसंम

तं । ननुचमधुरादिवगोःशृंगमिवेत्यादिनासतःसृष्टिसंहारकारित्वंनिदर्शितं । मैवं । सर्वस्यापिजगतोऽसत्वेनतदंतःपातिनोम
धुरादेरपिसत्वाभावात् । यश्चायमतिप्रसंगः । असतःकारणत्वेसप्तमरसादेरपिमधुरादि(वत्का)कार्यकारित्वप्रसंगइति । सोपि
सतःकारणत्वेतंत्वादीनांमदादिकार्यकारित्वप्रसंगेनतुल्यः । तथापिकारणत्वमात्रंसतोस्तीतिचेन्न । तत्सत्वासंमतेरुक्तत्वात् ।
नहिसकलविक्रियातीतस्यकारणत्वंशक्यसंभावनं । मधुरादीनांसप्तमरसादीनांचासत्वाविशेषेऽपिसद्बुद्धिभावाभावाभ्यांविशे
षात् । यदपिकार्यार्थीत्यादि । तदीश्वरस्यसर्वकारणत्वेततएवपटादिसंभवात्तंत्वाद्युपादानंनस्यात् । कुविंदादेरिच्छादिकंव्यर्थं
स्यादितिसमानं । एतेनदेशकालादीतिप्रसंगोपिसमीकृतोवेदितव्यः । यच्चपुरुषेच्छानुसारेणेत्युक्तं । तदपिमहदादिकार्यस्यकु
लालादिजन्यतासाधनसमानयोगक्षेममिति । अत्रयद्विश्वस्यासत्त्वमुक्तंतत्तावन्निराकर्तुंसूत्रं ॥ **नाभावउपलब्धेरिति** ।
तद्व्याचष्टे ॥ [३०।११] **नचेति** ॥ भवतीतिभावः । नभावोभावः । असदितियावत् । सदितिगम्यतेयतइत्यनेनविश्वसत्यत्वेप्र
त्यक्षंप्रमाणमुक्तंवेदितव्यं । प्रत्यक्षेणसदित्यनुभूयमानमपिविश्वमसच्चेत्कोदोषइत्यतआह ॥ [३०।११] **अनुभवेति** । अनुभव(वि)
रोधेतुक्रियमाणइतिशेषः । (तत्र)यदिसत्वेनोपलभ्यमानमप्यसत्स्यात्तदोत्तरंवदत्यपिशून्यवादिनिनोक्तंत्वयेत्यतस्तेऽप्रतिभे
तिब्रुवाणंपरंप्रतिशून्यवादिनःस्ववचनसाधनोपायाभावात्पराजयएवापद्येत । यदिचप्राश्निकाद्यवगतंकथंमद्वचनंनास्तीतिब्रू
यात् । तदांगीकृतंप्रत्यक्षस्यप्रामाण्यमितिसत्वेनतदवगतंविश्वंकथमसत्स्यादिति । उक्तदोषपरिहारंशंकते ॥ [३०।११] **स्वप्नेति** ।
स्वप्नश्चभ्रांतिश्चतयोरिवस्वप्नभ्रांतिवत् । यद्यपिपरस्यस्वप्नोपिभ्रांतिरेव । तथापिगोबलीवर्दन्यायेनलोकव्यवहारमपेक्ष्यपृथ

शुक्तिः । यथास्वप्नेभ्रांतौचासदेवगजादिकंसर्पादिकंचसदित्युपलभ्यते । तथाऽसदेवेदंविश्वंसत्यत्वेनोपलभ्यते । एतदेवविश्व
स्यशून्यकारणत्वंनाम । नापरं । तत्रकथंसदित्युपलंभेनविश्वस्यस(त्य)त्वसिद्धिः । नचैवमधिष्ठानस्यद्रष्टुःकरणानांतद्दोषाणां
चसत्त्वमंगीकार्यं । अन्यथाभ्रांतिवैचित्र्याद्यनुपपत्तिरितिवाच्यं । असत्प्रकाशनशक्त्यासंवृत्यैवसर्वस्योपपत्तौतदंगीकारवैय
र्थ्यात् । एवंचनवचनासिद्धिः । सांवृतसत्वस्यवचनस्यप्रत्यक्षेणैवसिद्धेः । तावतैवव्यवहारोपपत्तौपारमार्थिकसत्वस्योपयोगाभा
वादिति । एतत्परिहारायवैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिसूत्रं । तद्व्याचष्टे ॥ [३०।१२] किंचेति । भवेदेवंयदिप्रपंचेरज्जुसर्पादाविवसत्व
प्रत्ययोभ्रमःस्यात् । नचैवं । तथात्वेऽत्रप्रपंचेसत्वभ्रमःकिमितिनैवनिवर्तते । ज्ञानानांभ्रमत्वावधारणंहिबाधबोधाधीनं ।
संप्रतिपन्नस्थलेतथादर्शनात् । प्रत्ययत्वमात्राधीनत्वेप्रागपिबाधबोधोदयाद्रज्जुसर्पादिज्ञानेलौकिकपरीक्षकाणांभ्रमत्वावधार
णंस्यात् । नचैवंक्वचिद्दृष्टं । नचप्रपंचसत्तावगमस्यबाधकंपश्यामः । ततोनभ्रमत्वावधारणंयुक्तमिति । स्वप्नस्यभ्रांतित्वाभावो
भ्रमस्यचाधिष्ठानाद्यपेक्षानियमःसांवृतसत्वस्यव्यवहारनिर्वाहकत्वाभावश्चान्यत्रसमर्थितोत्रानुसंधेयः । स्यादेतत् । किंप्रपंच
प्रत्ययस्येदानींबाधोनास्तीत्युच्यते । उतउत्तरकालेपि । आद्येनतावताभवतोपिविश्वसत्यत्वावधारणंशुक्तिरजतादौतदयोगात् ।
द्वितीयस्तुनास्ति । प्रपंचप्रत्ययोबाधिष्यते । प्रत्ययत्वात् । संप्रतिपन्नवत् । इत्यागामिबाधसिद्धेरित्यतआह ॥ [३०।१३] अनादेरिति ।
अनादितोनुवृत्तस्येत्यर्थः । विश्वस्यतत्प्रत्ययस्यनिवृत्तिर्बाधः । निवर्तेत बाध्येत । यदिप्रत्ययत्वात्प्रपंचप्रत्ययस्यबाधोनुमीयते ॥४०३॥
तदावश्यंबाधप्रत्ययस्यापिबाधेनभाव्यं । अन्यथाप्रत्ययत्वहेतोस्तत्रव्यभिचारापत्तेः । बाधकप्रत्ययस्यबाध्यत्वेप्रपंचप्रत्ययस्य

याथार्थ्यसिद्धिः । तिष्ठतुतावत्परमार्थचिंताव्यावहारिकेतुतथादृष्टमेव । नकेवलमिदमापादनंकिंतुसंभावितंचैतत् । यत्प्रपंच
प्रत्ययस्ययाथार्थ्यंतन्नास्तिताप्रत्ययस्यबाध्यत्वं । अनादितोनुवृत्तस्यानेकसजातीयविजातीयसंवादवतोयाथार्थ्यसंभवात् ।
कादाचित्कस्यसंवादविधुरत्वे(रुद्ध)त्वेनभ्रमत्वसंभवादिति । ननुचप्रपंचनिवृत्तिर्नामशून्यमेव । तच्चपरमार्थरूपंनकल्पितमदृ
ष्टत्वात् । तत्कथंतत्प्रत्ययस्यबाध्यतास्यात् । किंतुप्रपंचस्यदृष्टत्वेनकल्पितत्वसंभवात्तत्प्रत्ययएवबाध्यः । हेतुश्चप्रपंचप्रत्ययत्वेन
विवेक्तव्यइत्यतआह ॥ [३०।१३] दृष्टस्येति । भ्रांतिताभ्रमशब्दाभ्यांकल्पितत्वमुच्यते । इदमुक्तंभवति । विपरीतमेतदुक्तंयत्सर्वप्र
माणदृष्टस्यप्रपंचस्यकल्पितत्वमादायतत्सत्ताप्रत्ययस्यबाध्यत्वस्वीकरणं । केनापिप्रमाणेनादृष्टस्यशून्यस्याकल्पितत्वंगृहीतत्वा
त्तत्सत्वप्रत्ययस्याबाध्यत्वोपादानं । प्रामाणिकमकल्पितमप्रामाणिकंचांगीक्रियमाणंकल्पितमितिसर्वसंमतत्वादिति । एत
देवदृष्टांतेनदर्शयति ॥ [३०।१४] गवामिति । अशृंगिभावेनसहितेतिशेषः । कश्चिद्गवांशृंगित्वमस्तीत्याह कश्चिच्छशस्येति । तत्रपरो
क्तरीत्यागवांश्रृंगिताकल्पितादृष्टत्वात् । शशशृंगितात्वकल्पिताऽदृष्टत्वादितिस्यात् । नह्येवंलोकेप्रतीतिःलोकानुसारेणैवचपर
मार्थोबोद्धव्योनान्यथा । लोकन्यायस्यैवतद्बोधोपायत्वादिति । तदेवंप्रत्यक्षबलेनविश्वसत्यतासाधितातद्बाधशंकाचपरिहृता ।
ततःकिंसिद्धमित्यतोयदुक्तंपूर्वपक्षिणासतोपिकारणत्वेप्रमाणाभावइति । तत्परिहृतमितिवदन्समीकरणांतरमपिपरिहरति ॥
[३०।१४] अस्माकंत्विति । सत्कारणत्ववादिनामखिलंपरेणाक्षिप्तंयुज्यते । कथंबाधविधुरेणप्रमाणेनजगतःसत्यत्वसिद्धौमधुरादीनांपु
ष्ट्यादिकारणानांसत्वसिद्धेः । तंत्वादीनां(च)विचित्रस्वभावतयाप्रमाणेनसिद्धानांनमृदादिकार्यकारित्वप्रसंगः । नहिसतइ

वासतोपिस्वभावभेदोसत्वव्याघातात् । प्रमाणेनैवसतःकारणत्वोपलब्धेःअनुपपत्तिराभासभूतैव । प्रमाणेनसत्तयाप्रमितानां
मधुरादीनांसद्बुद्धिमात्रवैलक्षण्यकल्पनात्वयुक्तैव । अन्यथासद्बुद्ध्यावगतात्सक्षमरसादपिपीनतासतीस्यात् । ईश्वरस्यसर्वकार
णत्वेपितंत्वाद्यपेक्षापुरुषप्रयत्नाद्यपेक्षादेशकालादिनियमश्चयुज्यतएव । तंत्वाद्यपेक्षयैवकार्यमुत्पद्यतामितीश्वरस्यप्रसादात्संक
ल्पात् । नचैवंनिर्विशेषस्यशून्यस्यसंकल्पोयुज्यते । नचैतदप्रामाणिकं । आरंभणाधिकरणोक्तरीत्यात्रागमानुमानानांप्रमाण
त्वात् । नचवेदाद्यागमप्रामाण्यमसिद्धं । प्रथमसूत्रोक्तरीत्यागमप्रामाण्यस्यसिद्धत्वात् । अनुमानेतिप्रसंगोप्यागमप्रामाण्येनै
वापास्तइति । ब्रह्मादीन्सृष्ट्यादावीश्वरस्तेषुकृपयापेक्षतेपरमेश्वरनियोगानुष्ठानेतेषांपरमपुरुषार्थलाभादितिज्ञापयितुंप्रसादादि
त्युक्तं । प्राग्विश्व(स्य)सत्यत्वसाधनायोपन्यस्तस्यप्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिमाशंक्यतत्परिहारत्वेनवैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिसूत्रं
व्याख्यातं । इदानींविश्वमिथ्यात्वेपराभिहितस्यानुमानस्यदूषकत्वेनापितद्व्याख्यातुंमिथ्यात्वेऽनुमानंतावच्छंकते ॥ दृश्यत्वा
दिति । सर्वंमिथ्येत्युक्तेसंप्रतिपन्नमिथ्यात्वेशुक्तिरजतादौसिद्धसाधनताशून्येबाधश्चस्यात् । अतःसत्यत्वमिथ्यात्वाभ्यांविम
तमित्युक्तं । विमतंगगनादिकंमिथ्यादृश्यत्वात्स्वप्नवदित्यनुमानेनविश्वमिथ्यात्वसिद्धेःकथंतत्सत्यत्वमंगीक्रियतइत्यर्थः । दूष
यितुंपृच्छति ॥ इयंचेति । तिष्ठतुतावद्विश्वं इयंचमा । इदमेवदृश्यत्वानुमानं । मिथ्यास(त्यं)त्यावेतिशेषः । आद्यंदूषय
ति ॥ मिथ्येति । नहिशब्देविद्यमानेनचाक्षुषत्वेनशब्दानित्यत्वंसिध्यतीतिभावः । द्वितीयेदृश्यत्वंदृश्यमदृश्यंवा । प्रथमं
दूषयति ॥ व्यभिचारइति । दृश्यत्वंमिथ्यानचेदथचदृश्यं । तदा(दृश्यत्वस्य)दृश्यत्वएवव्यभिचारोभवेत् । द्वितीयेत्व

ज्ञानासिद्धताहेतोरितिभावः । स्यादेतत् । मिथ्यैवदृश्यत्वमितिब्रूमः । नचैवंसाध्यासाधकत्वं वर्णदैर्घ्यादीनांमिथ्याभूताना मपिसाधकत्वस्योभयसिद्धत्वात् । चाक्षुषत्वादीनांत्वारोपाभावादारोपेप्यसांव्यावहारिकत्वादसाधकत्वंनतुमिथ्यात्वादित्यत आह ॥ [३०।१६] साधकत्वमिति । यत्रोदाहरणेमिथ्यात्वंसंप्रतिपन्नंतत्रसाधकत्वेयत्रचसाधकत्वंसंमतंतत्रमिथ्यात्वेविप्रतिपत्तितोऽ सत्यस्यसाधकत्वंसाध्यमेवनपुनरस्माकंसिद्धमिति । विप्रतिपत्तौसाधकत्वंमिथ्यात्वंवासाधयिष्यामीतिचेत् । किंसत्येनप्रमा णेनउतमिथ्याभूतेन । आद्येतूक्तमेवोत्तरं । द्वितीयेदोषमाह ॥ [३०।१६] तस्यचेति । नहिक्वाप्यस्माकंमिथ्याभूतस्यसाधकत्वंसंमतं । अतस्तस्यापिसाधकत्वंसाध्यमेव । तस्यापिसाधकत्वंसाधयिष्यामीत्यतआह ॥ [३०।१६] इतीति । पूर्वोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । नहिस र्वमसत्यंसाधकमित्येकंप्रमाणमस्ति । नापिसद्वादीकदापिसत्वासत्वोदासीनेनप्रमाणेनसाध्यसिद्धिमंगीकुर्यात् । येनानवस्था शांतिर्भवेदिति । एवमसिद्धिव्यभिचाराभ्यामनुमानंनिराकृत्यप्रमाणबाधंचाह ॥ [३०।१६] सत्वंचेति । अस्यप्रपंचस्यानुभूतितः सिद्धमतोबाधितविषयंचानुमानमितिशेषः । नकेवलंदृश्यत्वानुमानस्यानेनदोषेणाभासत्वंकिंतुयदन्यदपिप्रपंचमिथ्यात्वेऽनु मानंजडत्वंवापरिच्छिन्नत्वंवापरैरुच्यतेतस्यापीत्याह ॥ [३०।१६] अनुभूतीति । उपलक्षणमेतत् । पूर्वोक्तासिद्धिव्यभिचाराभ्यां चेत्यपिद्रष्टव्यं । तथाहि । जडत्वादिकंसत्यंमिथ्यावा । आद्येजडत्वादिमन्नवा । प्रथमेव्यभिचारः । द्वितीयेऽपसिद्धांतः । मिथ्याचेत्साध्यसिद्धिर्नेति । भवेदसत्वमनुमानानांयद्यनुभवविरोधोभवेत् । नचासावस्तिमिथ्यात्वापरपर्यायंबाध्यत्वंह्यनुमा नसाध्यंनचतदभावःप्रत्यक्षेणवेद्यः । तस्यवर्तमानमात्रविषयत्वेनकथंचिद्वर्तमानकालीनबाधाभावविषयत्वेपिकालांतरगतबा

धाभावविषयत्वायोगादित्यतआह ॥ ^(३०।१७)अतीतेति । अत्रातीतग्रहणंप्रासंगिकं । नकेवलंवर्तमानइत्यपेरर्थः । नःसर्वेषां । अन्यथातद्विशिष्टव्यवहारानुपपत्तेरितिभावः । किमतोयद्येवंअवर्तमानोपिकालःसाक्षिगोचरइत्यतआह ॥ ^(३०।१८)तदिति । कालांतरसंबंधितयासत्वमबाध्यत्वं । नकेवलंवर्तमानकालीनबाधाभावोनुभववेद्यः । किंतुसर्वकालगतोपीत्यर्थः । तत्कथमित्यतउक्तं । दृष्टस्येति । प्रत्यक्षादिप्रतीतिविषयस्यप्रत्यक्षादिप्रतीतिप्रामाण्यस्यसाक्षिणाग्रहणादितिभावः । नहिविषयस्यत्रैकालिकाबाध्यत्वमनंतर्भाव्यतत्प्रतीतेःप्रामाण्यंशक्यग्रहणं । यदिप्रतीतिंगृह्णन्साक्षीतत्प्रामाण्यग्रहणस्वभावत्वात्तद्गृह्णंस्तद्विषयस्यत्रैकालिकाबाध्यत्वंव्यवस्थापयेत्तदाशुक्तिरजतादिप्रतीतेरपिसएवग्राहकइतितस्याअपिप्रामाण्यंगृह्णीयात् । तथाचतद्विषयस्यापिरजतादेस्त्रैकालिकाबाध्यत्वंसिध्येदित्यतोदृष्टशब्दंव्याख्याति ॥ ^(३०।१७)दृढेति । यन्निर्दोषत्वेनावधृतयाप्रतीत्याविषयीकृतंतदेवदृष्टमित्युक्तं । कुतः । इतरस्यसंमुग्धस्यदृष्टस्यदृष्टाभासत्वात् । मुख्यामुख्ययोश्चमुख्यग्रहणस्यन्याय्यत्वात् । कृतव्युत्पादनंचैतत्प्राक् ॥ ७ ॥ सत्प्रतिपक्षाणिचदृश्यत्वाद्यनुमानानीत्याशयवानाह ॥ ^(३०।१७)भ्रांतेरिति । भ्रांतिविषयत्वेन संप्रतिपन्नाच्छुक्तिरजतादिकादित्यर्थः । संवृतिसत्यस्यतथात्वेनाभ्युपगतस्याविश्वस्यविशेषोवैलक्षण्यंअव्यभिचारवान् । कदाचित्क्वचिदपिसंप्रतिपन्नमिथ्याभावेअवर्तमानः । तेनशून्यवादिनापिसम्यगित्यसंदेहेन । सएवविशेषोनोस्माकंमतेविश्वस्यसत्यत्वंसाधयिष्यतीतिशेषः । ततःसत्प्रतिपक्षाणिदृश्यत्वाद्यनुमानानीति । अत्रतेनापिसम्यगंगीकृतइत्यनेनपक्षधर्मतासमर्थिता । अव्यभिचारवानित्यनेनतुव्याप्तिः । अयमत्रप्रयोगः । विश्वंकालत्रयाबाध्यं । प्रातीतिकविलक्षणत्वात् । व्यतिरेकेणशु

क्तिरजतादिवदिति । ननुचशुक्तिरजतादीनांप्राक्शून्यतत्वज्ञानाच्छुक्त्यादिज्ञानेनैवनिवृत्तिर्भवति । प्रपंचस्यतुशून्यज्ञानेन कदाचिन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्येवंमयाप्रातीतिकसांवृतयोर्वैलक्षण्यमंगीकृतं । नचेदंविश्वसत्यत्वेभवताहेतूकर्तुंशक्यं । विरोधादि त्यतआह ॥ विज्ञानादिति । व्यभिचारोनिवृत्तिः । नायंविशेषोंगीकर्तुंशक्यते । अप्रामाणिकत्वात् । नह्यप्रामाणिकेन शृंगेणाश्वोन्यतोविशिष्यमाणोदृश्यतइति । नन्विदंकदाचिद्बाधिष्यते । दृश्यत्वाच्छुक्तिरजतादिवदित्यनुमानस्यसत्वात्क थमत्रप्रमाणाभावइत्यतस्तस्योक्तदोषंस्मारयति ॥ प्रमेति । याचशंक्यतेसेत्यर्थः । स्वविरोधतइति । स्वविषयस्यस्वस्य चबाध्यत्वापादकत्वादित्यर्थः । अन्यथाव्यभिचारापत्तेः । यस्यविषयोऽसन्यत्स्वयंचबाध्यंकथंतत्प्रमाणंभवेत् । अतोस्यवि शेषस्याप्रामाणिकत्वेनांगीकर्तुमशक्यत्वेयोन्योविशेषःप्रामाणिकःप्रमाणाविरोधीचांगीकर्त्तव्यःसोस्माकंसत्यत्वेहेतुर्भविष्यतीति। सचप्रमाणगम्यत्वमर्थक्रियाकारित्वंचेतिहृदयं । ननुतर्ह्येवमेवकुतोनोच्यते । तथोच्यमानेप्रमाणानांतत्वावेदकत्वमर्थक्रिया याःसत्वमसतितदभावइत्यादिबहुसंविधेयंस्यात् । लाघवार्थंत्वेवमुक्तंतदपियथावसरमुपपादितमेव ॥ ७॥ यद्वाप्रपंचस्याबाध्य त्वेपरिशेषप्रमाणमनेनोक्तं । तथाहि । जगतोबाध्यत्वमबाध्यत्वंचप्रसक्तं । तृतीयप्रकाराभावात् । बाध्यत्वंचप्रसिद्धपदार्थ तत्वज्ञानेनान्येनवा । तत्राद्यंवादिप्रतिवादिभ्यामनभ्युपगतं । द्वितीयंतुप्रमाणाभावनिरस्तं । परिशेषादबाध्यत्वमेवसिध्यती ति । अथवाव्यापकानुपलब्धिलिंगकमनुमानमनेनश्लोकद्वयेनोक्तं । बाध्यत्वंहिप्रसिद्धपदार्थतदितरतत्वज्ञाननिवर्त्यत्वेनव्या प्तं । तच्चव्यापकमनभ्युपगमप्रमाणाभावाभ्यांजगतोव्यावर्तमानंस्वव्याप्यंबाध्यत्वमपिव्यावर्तयतीति । एवंप्रपंचमिथ्यात्वा

नुमानानिनिराकृत्येदानींतदनुग्राहकत्वेनसत्यत्वप्रत्यक्षस्यप्रतिकूलत्वेनचपरोत्प्रेक्षितंतर्कमपिनिराकर्तुमाशंकते ॥ [३०।२०] भेदइति । आदिपदेनविशेषणप्रतियोगिनोर्ग्रहणं । यदिगृह्यतइतिशेषः । तर्हीतिच । अयमर्थः । यदिप्रपंचःसांवृतोनस्यात्तदाप्रत्यक्षोप्यसौनस्यात् । तथाहि । अनेकभेदभिन्नोहिप्रपंचइष्यते । भेदस्यचाप्रत्यक्षतायांसोप्यप्रत्यक्षएव । विनाभेदेनतत्प्रतीतावद्वितीयशून्यप्रतीत्यापत्तेः । नचभेदप्रतीतिरुपपद्यते । भेदोहिप्रतीयमानोघटपटौभिन्नावितिघटपटयोर्विशेषणतयाघटपटयोर्भेदइतिताभ्यांविशेष्यतयावाप्रत्येतव्यः । भेदइत्येवप्रतीतेरभावात् । यद्वाघटात्पटोभिन्नइतिघटात्पटस्यभेदइतिवाघटप्रतियोगिकतयापटधर्मिकतयाचभेदग्रहणमेष्टव्यं । तत्रोभयत्राप्यन्योन्याश्रयत्वंविशेष्ययोर्घटपटयोर्ज्ञानेसतिहितद्विशेषणतयाभेदोज्ञातव्यः । नहिदेवदत्तादर्शनेदंडस्यतद्विशेषणतयादर्शनंयुज्यते । विशेष्यज्ञानंचभेदापेक्षं । नहिभेदाप्रतीतौघटपटावितिद्वित्वविशिष्टार्थप्रतीतिःसंभवति । एवंविशेष्यतयाभेदप्रतीतावपिद्रष्टव्यं । तथाधर्मिप्रतियोगिज्ञानेसतिभेदज्ञानं । तन्निरूप्यत्वात् । भेदज्ञानएवचधर्मिप्रतियोगिनोर्ज्ञानं । नहिभेदाग्रहेधर्मिप्रतियोगिभावोवगंतुंशक्यते । तथात्वेघटाद्धटस्यभेदइत्यपिप्रतीतिःस्यात् । नचपरस्पराश्रयाणिकार्याणिसंभवंति । अतोवास्तवत्वेभेदस्यप्रतीत्यनुपपत्तौप्रपंचस्यापितदापत्तेरविचारितरमणीयसंवृतिमयएवायमंगीकरणीयइति । निराकरोति ॥ [३०।२०] नेति । यदुक्तंभेदस्यदुर्ग्राह्यत्वंतन्नास्तीत्यर्थः । तत्कथमित्यतआह ॥ [३०।२०] स्वरूपमिति । यद्यस्माद्भेदोवस्तुनःस्वरूपंतस्मात्तस्यवस्तुनोग्रहेसतिपश्चाद्भेदग्रहइतिनास्ति । किंतुवस्तुग्रहएवभेदग्रहः । तथाचक्कान्योन्याश्रयत्वंयेनभेदोदुर्ग्रहःस्यादिति । भेदस्यवस्तुस्वरूपत्वंकुतइतिचेत् । योहिभेदमेवनांगीकुर्यात् । किं

तस्यार्द्रकवणिजोवहित्रचिंतया । यस्तुभेदमंगीकृत्यतस्यवस्तुस्वरूपत्वंनाभ्युपैतितंप्रत्याह ॥ [३०।२१] यदिति । यस्माद्वस्तुनोग्रहे तस्यभेदस्याग्रहोनास्तितस्माद्भेदोवस्तुनःस्वरूपमितिसंबंधः । अयमत्रप्रयोगः । विमतोभेदोघटस्वरूपंभवितुमर्हति । घटग्रहे अगृह्यमाणत्वरहितत्वात् । घटस्वरूपवदेवेति । यद्यत्रतस्यग्रहेगृह्यमाणत्वादित्येवोच्येत तदाघटपटावितिघटज्ञानेनज्ञायमा नेनपटेनानैकांतिकत्वंस्यात् । तदर्थंतस्यग्रहेअग्रहोनेत्युक्तं । नहिघटग्रहेगृह्यमाणोपिपटोघटग्रहेसर्वथागृह्यतएवेतिनियमोस्ति। यज्ज्ञानेयत्सर्वथोपलभ्यतेतत्तत्स्वरूपमितिव्याप्तावुच्यमानायांदंडिज्ञानेदंडोप्यवश्यंस्फुरत्येव । नचासौदंडिनःस्वरूपमित्यतो विशेषनिष्ठैवव्याप्तिरभिधातव्या । किंचविशिष्टंनामविशेषणसंबंधनिमित्तोविशेष्यस्याकारभेदइतिपक्षेनविशिष्टप्रत्ययेविशेष णस्फुरणमस्ति । किंनामविशेषणज्ञानंविशिष्टज्ञानकारणं । आशुभावाच्चनक्रमोलक्ष्यते । यद्वाघटभेदौपक्षीकृत्यनियमेना न्यतरप्रतीतावन्यतरस्फुरणेनान्योन्याभिन्नत्वंसाध्यं । नहिदंडिप्रतीतौदंडस्यस्फुरणेपिदंडप्रतीतौसर्वथादंडिनःस्फुरणमस्ती ति । भवेदेतद्यदिभेदोवस्तुग्रहएवगृह्येत । नचैवं । किंनामवस्तुप्रतीत्युत्तरकालमेव । निर्विकल्पकेहिप्रत्ययेवस्तुमात्रमवभा सते । भेदस्तु(वस्तु)दर्शनोत्तरकालंप्रतियोगिस्मरणेसत्यवभासते । यथासादृश्यमभावश्चेत्यतआह ॥ [३०।२१] अन्यथेति । यदिभे दोवस्तुप्रतीतौनप्रतीयेततदास्यामुनाभेदइत्युत्तरकालंसविकल्पकविज्ञानमपिनजायेत । तथाचतथाव्यवहारोपिनस्यात् । अ स्यामुनेतिहिधर्मिप्रतियोगितयावस्तुद्वयमुद्दिश्यभेदोज्ञायते । नचागृहीतभेदंतथोद्देष्टुंशक्यते । एकस्मिन्नपितत्प्रसंगात् । भे दसत्तामात्रेणतदुपपत्तिरितिचेन्न । दूरस्थवनस्पत्योरभेदप्रत्ययाभावप्रसंगात् । दोषात्तत्रतथेतिचेन्न । भेदस्यस्वरूपसत्तयैवोप

योगेदोषस्याकिंचित्करत्वादिति । नकेवलंवस्तुदर्शनेभेदस्फुरणमनभ्युपगच्छतोस्यामुनाभेदइतिपश्चात्कालीनंसविकल्पकज्ञानं
तथाव्यवहारश्चनोपपद्यते । किंतर्हीत्यतआह ॥ [३०।२१] अगृहीतइति । यदिघटदर्शनेपितद्भेदोनदृष्टस्तदाऽनंतरंस्मर्यमाणोगृह्य
माणोवाप्रतियोगीपटोपिविनाभेदेनोपलब्धव्यः । भेदादर्शनेचावश्यमभेदज्ञानंस्यात् । तथाचोत्तरकालंस्वस्मात्स्वयंभिन्नइति
सविकल्पकोभेदग्रहःस्यादिति । अस्त्वेवमित्यतआह ॥ [३०।२२] प्रतीतीति । चशब्दस्योत्तरत्रसंबंधः । पटाद्घटोभिन्नइत्येवहिस
विकल्पिकाप्रतीतिरनुभूयते । नजातुस्वस्मात्स्वयंभिन्नइति । अतःप्रतीतिविरोधादेवंविधःसविकल्पकग्रहोनांगीकर्तुमुचितइति
शेषः । किंचयदिस्वस्मात्स्वयंभिन्नइतिसविकल्पकोभेदग्रहःस्यात् । तदाकदाचित्तथाविधोवाग्व्यवहारोपिस्यात् । नचैवमि
त्याह ॥ [३०।२२] नेहीति । एतेनकिमेकप्रतीतिविरोधः । उतसर्वप्रतीतिविरोधः । नाद्योव्यभिचारात् । नद्वितीयः । असिद्धेरित्यपिप
रास्तं । कदापिकस्यचिदपितथाव्यवहाराभावेनविपरीतव्यवहारेणचसर्वप्रतीतिसिद्धेरिति । अतोवस्तुप्रतीतावेवभेदस्यस्फुरणात्त
त्स्वरूपत्वमेवेति ॥ ७ ॥ नन्वेवंभेदस्यवस्तुस्वरूपत्वेनतत्प्रतीतिभेदाभावादितरेतरसापेक्षत्वस्यसुतरामभावान्नान्योन्याश्रयत्वमि
त्युक्तं । तत्रकिंभेदोधर्मिणःस्वरूपं । उतप्रतियोगिनोपि । नतावद्द्वितीयः । एकस्यैवभेदस्योभयस्वरूपत्वेऽद्वैतप्रसंगात् । आद्येतुय
द्यपिधर्मिज्ञानभेदज्ञानयोर्नान्योन्याश्रयत्वं । तथापिप्रतियोगिज्ञानापेक्षयान्योन्याश्रयत्वंकथंपरिहरणीयं । मैवं । भेदस्यस्वरूप
तोज्ञानेप्रतियोगिविशेषज्ञानानपेक्षणात् । प्रतियोगिस्वरूपज्ञानेचैतद्भेदज्ञानानपेक्षणात् । अस्तुतर्हिविशेषज्ञानेन्योन्याश्रयत्वं । ॥४०७॥
तद्धिघटात्पटोभिन्नइत्युत्पद्यते । तत्रधर्मिणोभेदेनप्रतिपन्नस्यवाप्रतियोगिता । अन्यथावा । नतावद्द्वितीयः । स्वतोपिभेदप्रती

त्यापत्तेः । आद्येप्रतियोगिस्वरूपभेदप्रतीतौधर्मिणःप्रतियोगितायांसएवन्यायः । तथाचपटाद्घटस्यभेदप्रतीतौघटात्पटस्यभेदप्रती
तिरित्यन्योन्याश्रयत्वमिति । मैवं । वस्तुतोन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोःप्रतीतयोःसतोरसतिसादृश्यादौप्रतिबंध
केऽन्योन्यप्रतियोगिकतयाविशिष्टभेदप्रतीतौबाधकाभावादिति । एवंस्वमतेनभेदप्रतीतावन्योन्याश्रयत्वंपरिहृत्यभिन्नभेदवादि
नांपरिहारमाह ॥ [३०।२३] धर्मित्वेति । उपलक्षणंचैतत् । धर्मिप्रतियोगिनौचेत्यपिद्रष्टव्यं । तद्भावोविशेषणत्वंविशेष्यत्वंच । अत्रवि
शेषणविशेष्ययोरन्यतरत्वाद्भेदस्यपृथग्ग्रहणाभावः । अयमर्थः । किंनिर्विकल्पकप्रतीतावन्योन्याश्रयत्वमुच्यतेउतसविकल्पकप्रती
तौ । नाद्यः । तत्रधर्मिप्रतियोगिस्वरूपयोस्तद्भावयोस्तद्भेदस्यभेदयोर्वायुगपदुभयावभासात् । तथाविशेषणविशेष्यभूतयोर्घटपट
योर्भेदस्यचतद्भावयोश्चयुगपत्प्रतीतेः । युगपदेवसर्वस्येंद्रियसन्निकृष्टत्वात् । दर्शनयोग्यत्वाच्च । ननुधर्मिप्रतियोगिनोर्विशे
षणविशेष्ययोश्चतद्भावोपरोभिन्नभेदवादिभिर्नेष्यते । तत्कथमेतत् । मैवं । भूषणकारादिभिस्तस्यांगीकृतत्वात् । तेषामेव
चायंपरिहारइति । ननुयत्रप्रतियोगीपश्चात्प्रतीयते । तत्रयुगपदवभासोनास्तीतितद्दृष्टांतेनसर्वत्राप्येवमनुमीयतइतिचेन्न ।
असन्निहितवत्सन्निहितस्यापिअज्ञानसाधनेप्रतीतिविरोधात् । यत्रचप्रतियोगीनसन्निहितस्तत्रापिधर्मिधर्मित्वभेदानांतावद्युग
पत्प्रतीतिर्नानुपपन्ना । तदिदमुक्तंकोविरोधइति । द्वितीयंनिराकरोति ॥ [३१।१] स्वरूपेणेति । अस्यामुष्मादित्युपलक्षणं । अनयो
र्भेदोभिन्नाविमावित्यपिग्राह्यं । निर्विकल्पकप्रतीतार्थानामन्योन्यवैशिष्ट्यमात्रंसविकल्पकज्ञानेवभासतेनाधिकमितिनतत्रापी
तरेतराश्रयत्वमिति । तथाचाहुर्भिन्नभेदवादिनः । एकस्यामेवनिर्विकल्पिकायांसंविदिभेदस्यभेदिनोश्चयुगपदवभासेसतितत्रै

सुधा० कंभेदिनमवधिंकृत्वैतस्मादयंभिन्नइतिसविकल्पकबोधोदयात्कथमतिरिक्तभेदपक्षेन्योन्याश्रयत्वमिति । ननुकिमर्थमयंपरम अ.२पा.२
॥१८०॥ तोपन्यासः । भेदपार्थक्यमंतरेणविशेषप्रतीतावस्माकम(प्येवमे)यमेवपरिहारइतिज्ञापनार्थं । तर्हीदमेववाक्यंतथाव्याख्या अधि.८
यतां । नचैवं(शं)शक्यं । तद्भेदश्चेतिपृथग्भेदग्रहणविरोधात् । विशेषणविशेष्यभावेनग्रहणमपिनधर्मिप्रतियोगिप्रकाराद्भिद्यत
इतिवैशेषिकपरीक्षायामुक्तं । अतोनात्रव्युत्पादनमपिकृतमिति ॥ ७ ॥ एवमापादकानभ्युपगमेनान्योन्याश्रयत्वप्रसंगंनिरा
कृत्येदानींदूषणांतरंप्रतिजानीते ॥ [३१।१] किंचेति । अन्यच्चेत्यर्थः । कथमितिचेत् । किमत्रयदिधर्म्यादिप्रतीत्यपेक्षयाभेदः
प्रतीयेततदान्योन्याश्रयत्वंस्यादित्यापाद्यते । किंवायदिभेदःप्रतीयेततदान्योन्याश्रयत्वंस्यादिति । आद्येदोषमाह ॥ [३१।१] भेद
इति । कथमित्याक्षेपे । परिपृच्छतीतिमृदूक्तिः । आक्षिपतीतियावत् । धर्म्यादिभेदग्रहणात्धर्म्यादिग्रहणसापेक्षभेदग्रह
णात् । कथमिदंलभ्यते । धर्म्यादिपदस्यतद्ग्रहणोपलक्षणत्वात् । आदिपदस्यचकारणार्थस्यावृत्तेः । तदेतत्परस्परंव्याहतमि
तिशेषः । तथाहि । भेदोदुर्ग्रहइतिप्रतिज्ञायतदुपपत्तयेहीदमुच्यते । अनेनयदिभेदोधर्म्यादिप्रतीतिमपेक्ष्यप्रतीयेततदान्यो
न्याश्रयत्वंस्यात् । तथाचनप्रतीयेतेत्यापादनेनप्रतीयतेचातोनधर्म्यादिग्रहणापेक्षातत्प्रतीतिरितिलब्धंभवेत् । तथाचकथं
नपूर्वोत्तरविरोधइति । द्वितीयेपृच्छामः । किंपरेणक्वापिभेदोनगृहीतःकिंवाक्वचिद्गृहीतइति । आद्यंदूषयति ॥ [३१।२] अन्यत्वेति । ॥४०८॥
यद्यन्यत्वंक्वापिनगृहीतंतदान्योन्याश्रयत्वापादनमेवनशक्यं । निराश्रयत्वात् । तद्धिप्रतीतयोर्द्वयोःकार्यकारणभावाश्रयणे
सत्यापाद्यते । अंततोवादिप्रतिवादिनोर्दूष्यदूषकयोरापाद्यापादकयोर्भेदाग्रहेनुत्थानमेवापादनस्य । द्वितीयंदूषयति ॥

[३।१३]अन्यत्वमिति । सिद्धंप्रतीतं । अन्योन्याश्रयत्वेहिभेदप्रतीतिरेवनस्यात् । नह्यन्योन्याश्रयाणिकार्याणिक्कापिप्रकल्प्यंते ।
तथाचास्तिचेद्भेदप्रतीतिः नूनमाभासभूतमेवेदमन्योन्याश्रयत्वंअप्रतिबंधकत्वादिति । अस्तिभेदप्रतीतिःसानप्रमेतितुतात्प
र्यमितिचेत्किमन्योन्याश्रयत्वमन्योन्योत्पादंप्रतिबध्नातीतिमतं । किंवातद्धर्मं । आद्येकथमप्रमापि । भेदप्रतीतिरुत्पद्यते ।
नद्वितीयः । अन्ययोरन्योन्याश्रयत्वमन्यत्तुलुप्यतइत्यस्यान्याय्यत्वात् । सांवृतीप्रतीतिरितिचेत् । तात्किंपटःसांवृतइतिये
भ्यस्तंतुभ्योजातस्तेषामेवकारणंभवतीति । नन्वनेनास्यतर्कस्यकिंदूषणमुक्तंस्यादित्यतआह ॥ [३।१३]एतादृशस्येति । नकेवलमे
तज्जात्युत्तरंकिंतुयदन्यदपितदीयंवचनं । तथाहि । भेदस्यापिभेदांतरभेद्यत्वेऽनवस्थेति । तथाभिन्नेभेदनिवेशश्चेत्तेनैवभेदे
नभिन्नतायामात्माश्रयत्वंभेदांतरांगीकारेत्वनवस्था । अभिन्नेभेदनिवेशश्चेत्स्वतोघटस्यभेदापत्तिरिति । तथानतावत्प्रत्यक्षेण
भेदएवदृश्यते । भेदइत्येवप्रतीतेरननुभवात् । वस्तुनोपिप्रतीतौनतावद्भेदपूर्ववस्तुप्रतीतिः । उक्तदोषात् । नापिवस्तुप्रती
तिपूर्विकाभेदप्रतीतिः । अभेदेनप्रतीतेभेदप्रतीतावतिप्रसक्तेः । नचयुगपत् । भेदप्रतीतिंप्रतिवस्तुप्रतीतेःकारणत्वेनयौगप
द्यायोगात् । नचप्रकारांतरमस्तीति । तथासत्तावत्कारणंवाकारणेसत्तावा । आद्येकारणस्यासत्त्वं । द्वितीयेऽसतएवका
रणत्वमित्यादि । सत्सर्वंजात्युत्तरमितिज्ञापयितुंएतादृशस्येत्युक्तं । सर्वस्यापिस्वव्याघातकत्वात् । भेदस्यसत्तायाश्चस्वरूपा
तिरि(क्ताया)क्तताया अयुक्तायाएवांगीकरणाच्च । कतमेयंजातिरितिचेत् न । सामान्यलक्षणसद्भावेस्यनिर्बंधस्यव्यर्थत्वात् ।
अहेतुप्रसंगनित्यसमास्वंतर्भावाच्च । मायाशब्दस्यव्रीह्यादित्वान्मायीतिसाधुः । शून्यवादिनिरासेनैवमायावादोपिनिरस्तोवे

दितव्यइत्यतिदेशज्ञापनायमायीचेत्युक्तं । एवशब्दस्योत्तरत्रसंबंधः । नन्वेतदन्योन्याश्रयत्वादिकंसूत्रकृतैवकुतोननिराकृ
तमित्यतआह ॥ [३१।४]तदिति । तस्माज्जात्युत्तराकरत्वादुपेक्ष्यावेव । नतुपरिहारायप्रतिवादीकर्तव्यौ । एतदुक्तंभवति ।
सदलमेवपूर्वपक्षिवचनंनिराकर्तव्यंभवतिननिर्दलं । अन्यथातिप्रसंगात् । एतच्चजात्युत्तरत्वेननिर्दलमित्युपेक्षितंसूत्रकृता ।
अस्माभिस्तुशिष्यव्युत्पादनायनिराकृतमिति । स्यादेतत् । शून्यवादीशून्यंजगत्कारणंमन्यते । मायावादीतुब्रह्म । तत्कथं
नासतोदृष्टत्वादित्यादिशून्यवादनिरासस्यमायावादेतिदेशः । मतवैषम्येऽतिदेशासंभवादित्यतआह ॥ [३१।४]यदिति । तस्मा
दतिदेशोयुक्तइतिशेषः । तत्कथमित्यतआह ॥ [३१।४]नहीति । लक्षणभेदेनहिविप्रतिपन्नोभेदोबोधनीयः । नचासौशून्यब्र
ह्मणोःसंभवति । द्वयोरपिनिर्विशेषत्वांगीकारात् । ननुनिर्विशेषत्वेनबाह्यलक्षणभेदाभावेपिसत्यज्ञानानंतानंदात्मकत्वंब्रह्मणः
स्वलक्षणंमायावादिनांगीकृतं । नशून्यस्यशून्यवादिना । तेनब्रह्मशून्ययोर्भेदोभविष्यतीत्यतआह ॥ [३१।५]अनृतादीति ।
ब्रह्मणःसत्यज्ञानाद्यात्मकत्वंनामानृतजडादिविरोधित्वमेवाभिमतंमायावादिनःअन्यस्यासंभवात् । अनृतजडविरोधिरूप
मेतत्रयमलबंधनदुःखताविरुद्धमितिव्याख्यानाच्च । अनृतादिविरोधित्वंचशून्यवादीशून्यस्यापिमन्यते । जाड्यसंवृतिदुः
खांतपूर्वदोषविरोधियदितिवचनात् । ततोनैतदपिभेदकमितियुक्तएवातिदेशः । स्यादेतत् । प्रपंचमिथ्यात्वानुमाननिरा
सार्थंवैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिसूत्रं । तत्रयच्छ्रांतेःसंवृतिसत्यस्येतिदूषणमुक्तं । तदेववैधर्म्यादितिसूत्रेप्रतीयते । यत्पुनरु
क्तंदृश्यत्वस्यसत्यत्वेतत्रैवव्यभिचारप्रसंगात्तस्यमिथ्यात्वंवाच्यं तथाचासाधकत्वमितितत्सूत्रेनदृश्यते । तत्कथमेतद्व्याख्यान

मित्यतआह ॥ [३१।५]स्वंवाक्येति । अत्रवाक्यमितिहेतुवाक्यार्थोदृश्यत्वंलक्ष्यते । तत्पक्षइतिविषयसप्तमी । तन्मिथ्यात्व
साधनविषयइतियावत् । इतिशब्दोहेतौ । अप्रयत्नात्प्रयत्नमविधायवैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदित्येवनिराचक्रइतिसंबंधः । ए
तदुक्तंभवति । दृश्यत्वस्यमिथ्यात्वंशून्यवादिनैवाभ्युपगतं । मिथ्याभूतस्यचासाधकत्वंसुप्रसिद्धमेव । अतएवैतद्विषयेसद्वा
दिनःकिमपिकृत्यंनास्त्येव । स्फुटदूषणव्युत्पादनेसूत्रत्वव्याघातात् । तस्मादेतद्दूषणव्युत्पादनेसूत्रकृताप्रयत्नोनविहितः ।
अस्माभिस्तुतदभिप्रायःस्फुटीकृतइति । तथापिसत्वंचास्यानुभूतितइतियत्प्रपंचमिथ्यात्वस्यप्रत्यक्षविरुद्धत्वमुक्तं । यच्च
मिथ्यात्वेमानकाचनेतिनिष्प्रमाणत्वंतदुभयंसूत्रेनदृश्यतइत्यतआह ॥ [३१।६]चेति । अस्यमिथ्यात्वस्य । नन्वनुक्तसमुच्च
यार्थेनचशब्देनेदंदूषणद्वयंसूचितमितियथाव्याख्यायते । तथातदपिचशब्दार्थतयाव्याख्यायतां । किमनुक्तत्वांगीकारे
ण । मैवं । नकृत्यंप्रतिवादिनइत्युक्तत्वात् । सूत्रेहेतुविशेषस्यानुपादानान्निष्प्रमाणत्वंज्ञापितमित्यस्तु । किंचशब्दस्योभय
सूचकत्वग्रहणेन । न । सतिशब्देसावकाशज्ञापकादरणानुपपत्तेः । स्वप्नादिवदितिसूत्रंस्वप्नवदितिव्याख्यातं । कोत्राभिप्राय
उच्यते । बहुषुस्थलेषुगृहीतेयंव्याप्तिरित्यतोनव्यभिचारमर्हतीतिपूर्वपक्षिणोभिमानंसूचयितुंसूत्रकारेणादिपदंप्रयुक्तं । तथा
पिप्रयोगवेलायामेकएवदृष्टांतउपादेयोन्यथाधिक्यंप्रसज्यते । यथाह । हेतूदाहरणादिकमधिकमिति । एतज्ज्ञापनायभा
ष्यकारेणस्वप्नवदित्येवोक्तमितिसर्वंसुस्थं ॥ ७ ॥ २ । २ । ८ ॥ ७ ॥ ॐ [३१।७]नभावोनुपलब्धेः ॐ ॥ अत्रयोगाचाराणांमत
मपाक्रियते । तदर्थंतदुपन्यस्यति ॥ [३१।७]ज्ञानमेवेति । विज्ञानमेवतत्वंनरूपादयश्चत्वारःस्कंधाइतियोगाचारामन्यंतइत्यर्थः ।

विज्ञानांगीकारेपिविशेषमाह ॥ [३।१७]एकमिति । अद्वितीयमित्यर्थः । ननुज्ञेयमपिरूपादिकंप्रत्यक्षादिसिद्धंतत्कथं(वि)ज्ञानमेवतत्वमित्यतआह ॥ [३।१७]अखिलेति । ज्ञानमेवज्ञेयाकारंनज्ञेयंनामज्ञानाद्भिन्नमस्तीत्यर्थः । कुतोज्ञेयस्यज्ञानात्मकत्वमित्यतआह ॥ [३।१७]प्रभासतइति । ज्ञानंहिप्रकाशतेतेनप्रकाशमानत्वस्यज्ञानत्वेनव्याप्तौसिद्धायांनीलादेरपिप्रकाशमानस्यज्ञानत्वसिद्धिरित्यर्थः । यद्वाप्रभासतेनीलादिनासहैवेतिशेषः । तेनसहोपलंभनियमादभेदोनीलतद्धियोरित्युक्तंभवति । नन्वयुक्तोज्ञानज्ञेययोरभेदः । भेदस्यप्रतिभासनात् । एकमितिचायुक्तं । विज्ञानसंततीनांभेदस्यैकैकस्यामपिसंततौविज्ञानभेदस्यचविद्यमानत्वात् । किंचास्तामन्योन्यभेदः । भेदाभावस्तावदभ्युपगम्यते । तेनैवविज्ञानस्यसद्वितीयत्वप्राप्तेर्नैकत्वमुपपद्यतेइत्यतआह ॥ [३।१७]तत्रेति । तत्रज्ञानज्ञेययोः भेदइतिसंबंधः । संततिभेदः । संततीनांपरस्परंभेदःस्वभेदः । एकैकस्यामपिसंततौपूर्वोत्तरज्ञानभेदः । कल्पिताएवेतिसंबंधः । नानासंवृतिभूमिषु । अनेकाज्ञानस्थानेष्वंतःकरणेषु । यद्वानानासंवृतिकारणकासुवासनास्वितिनिमित्तसप्तमी । तदुक्तं। भेदस्तुभ्रांतिबुद्ध्यैवदृ(दृश्यइंदा)श्येतेंदाविवाद्वयइति। एवमनूदितंमतमपाकरोति ॥ [३।१८]इत्येतदपीति । पूर्वमतसमुच्चयार्थोपिशब्दः । अनेननभावइतिसूत्रांशोव्याख्यातः । जगद्भावोज्ञानंनभवतीत्यर्थः । भवतेरनुभवार्थत्वात् । उपसर्गाहिधातुलीनस्यार्थस्यव्यंजकाएव । कुतोनयुक्तमितिचेत् । किंज्ञेयंस्वरूपेणासदेवविज्ञानेसमारोपितंविज्ञानात्मकमित्युच्यते । किंवापरमार्थसतएवज्ञेयस्यजगतोविज्ञानात्मकत्वंभेदमात्रंत्वसदिति । आद्यस्त्वतीताधिकरणरीत्यानिरस्तः । नद्वितीयः । जगतोज्ञानाभेदेप्रमाणाभावात् । नतावत्तत्रप्रत्यक्षमस्तीत्याह ॥ [३।१८]नहीति । अनेनानुपल

ब्धेरित्येतद्व्याख्यातंभवति । माभूत्प्रत्यक्षेणज्ञानार्थयोरभेदसिद्धिः । प्रकाशमानत्वाद्यनुमानात्तुभविष्यतीत्यतआह ॥ [३१।८] अनु
भवस्यैवेति । संबंध मात्रेषष्ठी । एवशब्देनानुभवस्यानुमानतःप्राबल्यंसूचयति । तन्मतंतदभिमतमनुमानमितिशेषः । ज्ञा
नज्ञेययोरैक्यमितिवा । ज्ञानज्ञेययोःस्फुटंभेदस्यैवसाक्षिसिद्धत्वात्कालात्ययापदिष्टत्वमनुमानस्येत्यर्थः । अनेनानुपलब्धेरि
त्येतदुपलब्धिविरोधादितिचव्याख्यातं । ननुभेदग्राहकंप्रत्यक्षंभ्रांतमितिचेत् । न । बाधकाभावात् । अनुमानंबाधकमि
तितुनवाच्यं । प्रत्यक्षस्यानुमानतोबलवत्त्वात् । अन्यथाकालातीततोच्छेदप्रसंगात् । प्रत्यक्षस्यभ्रांतित्वेनुमानप्रामाण्यंतस्मिं
श्चसतिप्रत्यक्षस्यभ्रांतत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वाच्चेति । अनुमानविरोधंचानुमानस्यप्रतिपादयितुंसूत्रं । क्षणिकत्वाच्चेति । तद्व्या
चष्टे ॥ [३१।९] क्षणिकत्वाच्चेति । आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः । नचज्ञानस्यक्षणिकत्वंभ्रांतं । अबाधितप्रतीतिसिद्धत्वात् ।
स्थिररूपतः । आशुतरविनाशितारहितत्वात् । अनुस्मृतेश्चेत्याद्युक्तप्रकारेण । अत्रक्षणिकत्वाक्षणिकत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्या
संभेदहेतुंवदतांतरबाह्यत्वादिरनेकोविरुद्धधर्मसंसर्गउपलक्षितोबोद्धव्यः । एवंप्रत्येकंनिराकृतानिबौद्धमतानिसाधारणदोषेण
दूषयितुंसूत्रं । सर्वथानुपपत्तेश्चेति । तद्व्याख्याति ॥ [३१।१०] सर्वेति । श्रुतिप्रामाण्यस्यसमर्थितत्वादवैदिकंप्रत्यपिश्रुतिविरोधक
थनंयुक्तमेव । अभ्युपगतश्रुतिप्रामाण्यंशिष्यंप्रतिवा । तेषांपक्षाणामशिवत्वमनेनज्ञाप्यतइति । नन्वनुभूतिविरोधःप्रागुक्तएव
पुनःकस्मादुच्यते । उपसंहारार्थमित्यदोषः । यद्वातदीयप्रमेयांतरेपीति ॥ ७ ॥ २ । २ । ९ ॥ ७ ॥ [३१।१०] ॐनैकस्मिन्नसंभवात्
ॐ ॥ जैनमतमत्रनिराक्रियते । निराकार्यांशज्ञापनायतदुपन्यस्यति ॥ [३१।११] आर्हेति । द्विविधंतावद्विश्वंजीवाजीवात्मकंनि

रीश्वरं । तत्पुनःषड्द्रव्यात्मकं । तानिचद्रव्याणिजीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशनामानि । तत्रजीवास्त्रिविधाः । बद्धायोग
सिद्धामुक्ताश्चेति । धर्मोगतिहेतुर्जगद्व्यापी । अधर्मःस्थितिहेतुर्व्यापकएव । पुद्गलोरूपरसगंधस्पर्शवद्द्रव्यं । तद्द्विविधं । परमाणु
रूपंसंघातरूपंच । कालोऽभूद्भवतिभविष्यतीतिव्यवहारहेतुरप्यणुरूपः । आकाशएकोनंतप्रदेशश्च । सद्द्विविधोलोकाकाशोऽलो
काकाशश्चेति । एतेष्वणुव्यतिरिक्तान्यस्तिकायशब्दानि । अनेकदेशवर्तिनिद्रव्येऽस्तिकायशब्द(प्र)वृत्तेः । तेचजीवास्तिकायः
धर्मास्तिकायःअधर्मास्तिकायःपुद्गलास्तिकायःआकाशास्तिकायइतिपंच । अत्रचमोक्षोपयोगिनःसप्तपदार्थाःजीवाजीवास्रवबं
धनिर्जरसंवरमोक्षाः । जीवोज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः । अजीवोजीवोपभोग्यंवस्तुजातं । आस्रवस्तद्भोगोपकरणमिंद्रियादि
कं । बंधोद्विविधः । घातकचतुष्टयभेदात् । आद्यंजीवगुणानांज्ञाना(नंदा)दीनांप्रतिबंधकं । द्वितीयंशरीरसंस्थानतदभि
मानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखहेतुभूतं । निर्जरोमोक्षसाधनंतपः । संवरइंद्रियनिरोधः । मोक्षःस्वाभाविकात्मस्वरूपावि
र्भावः । मोक्षग्रहणेनैवमोक्षमार्गोपिसंगृहीतः । सचसम्यग्ज्ञानसम्यग्दर्शनसम्यक्चारित्र्याख्यरत्नत्रयात्मकः । तदेतद्विश्वंसप्त
भंगि प्रत्येकंसप्तप्रकारकमित्याहक्षपणकः । कथंसदित्येकःप्रकारः । असदितिद्वितीयः । द्वयंसदसदात्मकमितितृतीयः । अ
द्वयमवक्तव्यमितिचतुर्थः । द्वयाद्वयमितिपंचमषष्ठौ । तत्रसदवक्तव्यंचेतिपंचमः । असदवक्तव्यंचेतिषष्ठः । अतत्सर्वमिति
सप्तमः । सर्वमितिसदसदात्मकं । अतदित्यवक्तव्यं । तत्किंकालभेदेनसप्तभंगि नेत्याह ॥ [३।१।११] **सदातनमिति** । एतच्चोपलक्ष ॥४११॥
णं । नित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादिरूपेणाप्यनेकांतवादोवगंतव्यः । अत्रसप्तभंगित्वनिरासार्थंनैकस्मिन्नसंभवादितिसू

त्रंव्याचष्टे ॥ [३।१।११] **नैतदिति** । एतत्सप्तप्रकारत्वं कुतःअसंभवात् । सोपिकथंदृष्टिविरोधतः । सर्वंहिस्वोपाधौसत्परोपाधा
वसत् । स्वरूपेणभावोऽन्यात्मत्वादिनाऽभावः । द्रव्यरूपेणनित्यमवस्थाभेदेनानित्यं । स्वरूपादिनाऽभिन्नंस्वगुणादिनाभि
न्नाभिन्नमित्येवप्रतीयते । नातोन्येनप्रकारेण । अतोऽव्यवस्थयानियमग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधेनासंभवादयुक्तमेवानेकांतमत
मिति । नन्वेकांतदर्शनस्यमिथ्यादृष्टित्वेननतद्विरोधोऽसंभवमावहतीत्यतआह ॥ [३।१।१२] **भावेति** । येनरूपेणेत्यस्यैवविवरणंभा
वाभावतयेति । तच्चव्यवस्थितसदसत्वाद्युपलक्षणंबोद्धव्यं । यद्वाभावाभावतयान्येनचयेनसत्वादि(ना)रूपेणेतियोजना ।
अथवायेनभावाभावतयारूपेणेतिसामानाधिकरण्येनयोज्यं । यदिवाभावाभावतयेत्यस्यविशेषणमेतत् । येनव्यवस्थितेनरूपे
णेति । केनप्रमाणेनेत्याक्षेपः । भवेदेतन्नियमदर्शनस्यमिथ्यादृष्टित्वं । यदिदृष्टस्यनियमस्यनिवारकमनेकांतसाधकंप्रबलप्रमा
णंस्यात् । नचैतदस्ति । नचबाधकेनविनाप्रत्ययानांमिथ्यात्वंकल्पयितुंयुक्तमतिप्रसंगादिति । नियमस्यबाधकमाशंकते ॥
[३।१।१३] **तत्तेदिति** । सद्वादिनोहिसत्वंविश्वस्यप्रमाणैःप्रातिष्ठिपंस्तदनंगीकारेदोषांश्चन्यरूरुपन् । एवमसद्वादिनोप्यसत्वस्थापनंत
दनंगीकारेदूषणंचव्युत्पादितवंतः । तथान्येपिस्वपक्षसाधनंतदनभ्युपगमेबाधनंचकृतवंतः । तथाचयदिस(त्य)त्वंनांगीक्रियते
तदातुतदुपन्यस्तंप्रमाणमुपरुध्येत दूषणंचानुषज्जेत । एवमसत्वाद्यनंगीकारेपि । अतस्तत्तद्दोषपरिहारार्थंतत्तत्प्रमाणानुसरणार्थं
चतत्तदात्मताविश्वस्यमयास्वीकृता । तथाचानेकांतेप्रबलप्रमाणसद्भावात्कथंनियमेबाधकाभावइति । परिहरति ॥ [३।१।१३] **तैरिति** ।
तर्हीतिशेषः । इदमत्रवक्तव्यं । सद्वादिमतानुसरणसमयेऽसत्वादिभंगीरंगीकरोषि(वा)नवेति । एवमसद्वादिचरणशरणप्रवे

शवेलायांसत्वादिप्रकारानूरीकरोषिवानवेति । एवमन्येष्वपिपक्षेषुविकल्पःयद्याद्यस्तदासौचलदर्शनःसदासकलपक्षांगीकार वांस्तैरखिलैर्दोषैर्लिप्यते । तथाहि । सद्वादिनोहिनकेवलंसत्वेप्रमाणंतदनंगीकारेदूषणंचव्युत्पाद्यनिवृत्ताः । किंत्वसत्वादिपक्षे षुदोषानपिव्युत्पादितवंतः । एवमसद्वादिनोपिनासत्वेप्रमाणंतदनभ्युपगमेबाधकंचाभिधायैवोपरताः । किंनामसत्वादिपक्षे षुदोषानप्युपपादितवंतः । एवमन्येपि । तथाचसकलपक्षकक्षीकारेतुतत्तद्वाद्युक्तपक्षांतरदोषलेपःकथंनस्यात् । अथमन्यसे । न तेदोषाः । किंत्वाभासाः । तेचनानेकांतवादंबाधंतइति । तदाकथंतानिप्रमाणानि । अनंगीकारेदोषाश्चनाभासाः । (येनानु स)येनअनुसरणीयाः । तस्मात्तत्तद्वादिव्युत्पादितप्रमाणाद्यनुसारेणसप्तभंगीरंगीकुर्वाणेनतदुक्तविपक्षदोषानुसारेणतत्परित्या गोपिकार्यःस्यात् । तथाचांगीकारपरित्यागाभ्यामुभयतआकृष्टोयंकष्टांदशामाविष्टःस्यात् । नन्वनेकांतोद्वेधा । क्रमाक्रमभे दात् । तत्रक्रमानेकांतेतावन्नांगीकारपरित्यागौविरुद्धौ । अक्रमानेकांतेपियेनरूपेणनित्यत्वंतेनैवानित्यत्वमित्याद्यनंगीकारा न्नविरोधः । तथाचसप्तभंग्यंगीकारिणामयातानिप्रमाणानिदूषणानिचव्यवस्थापितानिभवंतीतिनोक्तदोषः । मैवं । तत्तत्प्रमा णादीनांव्यवस्थानर्हत्वात् । नखलुतत्तत्प्रमाणवादिभिस्तानितानिप्रमाणादीनिसावकाशान्युपन्यस्तानि । तस्मात्सर्वेष्वपि वादिषुपरमास्तिकस्यकथितैवगतिः । अपिचैवमपिसप्तभंग्यंगीकारोनिर्मूलएव । नह्येवंवादिनोवादिनःप्रसिद्धाः । संभावनया तदंगीकारेचनसप्तत्वपरिनिष्ठा । संभावनाकोशस्यनिःसीमत्वात् । किंचसर्वांगीकारपक्षेस्यादस्तिचनास्तिचेतिपक्षात्स्यादस्तिस्या न्नास्तीतिपक्षद्वयंनभिद्यते । द्वितीयपक्षेतुचलदर्शनइत्येवदूषणं । अपसिद्धांतीस्यादिति । तदेवंसप्तभंग्यंगीकारःप्रमाणविरुद्धो

प्रामाणिकश्चेत्युक्तं । अखिलैर्दोषैर्लिप्यतइत्यनेनपरस्परव्याहतिश्चेत्यपिसूचितं । एवंभूतस्यापिसप्तभंगिनयस्यस्वीकारेतिप्रसंगं चाह ॥ [३१।१३] अंतिहायेति। अशेषमाविरुद्धंवदतइत्यस्योपपादनंव्यवस्थितयासदसत्त्वयाप्रमाणाप्तनियममतिहायेति । सर्वेप्रकारायस्यविश्वस्यतत्तथोक्तं । सर्वश्चासौप्रकारश्चेतिवा । ननुक्रमानेकांतेतावत्कालभेदेननव्याघातः । अक्रमानेकांतेपिरूपभेदेनेत्यतउक्तं । सदासर्वप्रकारंवदतइति । सदेतिरूपाभेदस्याप्युपलक्षणं । अयमाशयः । यदिक्रमेणवारूपभेदेनवानेकप्रकारत्वं । तदानायमनेकांतवादःसमर्थनीयः । सर्वैरपिवादिभिरंगीकृतत्वात् । नहिकोपिवादीपदार्थानांकालतोरूपतश्चावस्थावैचित्र्यमनंगीकुर्वाणोस्ति । यंप्रत्यनेकांतवादावतारःसंगच्छेत। केवलंक्षणभंगोवाऽत्यंतसत्कार्यवादोवाऽवस्थावस्थावतोरत्यंतभेदोवापाकरणीयः । अतोनेकांतवादमवतारयताक्षपणकेनसदारूपाभेदेनैवसर्वप्रकारकत्वमित्येववक्तव्यं । तथाचनव्याघातनिस्तारइति । अशेषमाविरुद्धंसदासर्वप्रकारंवदतोदृष्टहानिःस्यात् । निर्मानंचसदासर्वप्रकारंवदतोऽमग्रहोप्रामाणिकस्वीकारःस्यात् । व्याहतंसदासर्वप्रकारंवदतःस्वव्याहतत्वंस्यादितियोजना । दृष्टहान्याद्यनुषंगिदोषांतरसंग्रहार्थमित्याद्याइत्युक्तं। हिशब्दःसर्वत्रप्रसंगेहेतुसूचनार्थः ।अयमर्थः । यदिप्रमाणविरुद्धमपिसर्वप्रकारत्वंविश्वस्यस्वीक्रियतेतदादहनशैत्यंवागवालंभादेर्धर्मसाधनत्वादिकं(वां)चांगीकार्यंस्यात् ।प्रमाणविरोधेनप्रतिपक्षनिराकरणंचनस्यात्। किंतुप्रत्यभिज्ञादिविरुद्धमपिक्षणिकत्वादिकमंगीकर्तव्यंस्यात् । अविशेषात् । यदिचाप्रामाणिकमपिसर्वप्रकारत्वमुररीक्रियतेतदा खरविषाणादिकंवागोमांसादिभक्षणस्यधर्मसाधनत्वंचोररीकरणीयंस्यात्।प्रमाणाभावेनपरमतनिरासोपिनकार्यःस्यात्। तदप्यभ्युपगमनीयमेवभवेदविशेषात्।तथाचदूष्यो

पादेयहीनस्यशास्त्रनिर्माणमपिनस्यात्।यदिचव्याहतमपिसर्वप्रकारत्वमंगीकुर्यात्।तदामातुरपिवंध्यात्वं जिनोपदेशस्यप्रमाण
तयाभ्युपगतस्याप्यप्रामाण्यं बद्धस्यापिमुक्तत्वं मुक्तस्यापिबद्धत्वं सिद्धस्यापिरागित्वं श्वपचस्यापिसिद्धत्वमित्यादिसर्वमप्यंगी
कुर्यात्।अन्यथानेकांतभंगप्रसंगात्।एवंचनशास्त्रप्रणयनप्रयासःकार्यः।मत्तोन्मत्तादिभिरेवास्यकृतत्वादिति॥७॥एवंविश्वस्यक्ष
पणकोक्तंसर्वप्रकारत्वंनिराकृत्यतदुक्तमर्थांतरमपिनिराकर्तुमनुवदति॥ [३।१।१४] वक्तीति।क्षपणकइतिवर्तते।स्वप्रभंस्वप्रकाशं देहस्य
मानंपरिमाणमिवमानंयस्यासौतथोक्तः।अत्रदेहमानत्वमेवविप्रतिपन्नोर्थः।स्वप्रभत्वंतुसंमतमेवास्माकं। यद्वास्वप्रभमितिक्रिया
विशेषणं ।विनाप्रमाणेनस्वीययाप्रभयोत्प्रेक्ष्यैववक्तीति।अथवानेनदेहपरिमाणत्वेजैनोक्तंप्रमाणाभासमनुवदति। तत्रस्वशब्दे
नस्वीयोदेहउच्यते। तत्रप्रभायस्यासौतथोक्तः। तथाचप्रयोगः।देवदत्तात्मातद्देहएवतत्रसर्वत्रैवचविद्यते। तत्रैवतत्रसर्वत्रैवचस्वा
साधारणगुणाधारतयोपलंभात्। योयत्रैवयत्रसर्वत्रैवस्वासाधारणगुणाधारतयोपलभ्यते। सतत्रैवतत्रसर्वत्रचविद्यते। यथादे
वदत्तगृहएवतत्रसर्वत्रैवचोपलभ्यमानस्वासाधारणभास्वरत्वादिगुणःप्रदीपः। तथाचायंतस्मात्तथेति। अन्यथाकमनीयतनया
लिंगनेसर्वत्राह्ला(दाक)दकरस्यस्वसुखस्याननुभवप्रसंगः।तथाचसर्वांगीणरोमांचादिकार्यानुदयःस्यादिति। यद्वाप्रदीपस्येवस्वा
नपायिनीप्रभायस्यासौस्वप्रभइति।अत्रात्मनः कायपरिमाणत्वनिरासार्थंसूत्रं। [३।१।१५] एवंचात्माकात्स्न्र्यमिति॥तस्यतात्पर्यमाह।
[३।१।१५] तदपीति।कुतः अकात्स्न्र्यादिप्रसंगादितिशेषः।पिपीलिकादिदेहस्थस्यतत्परिमाणस्यात्मनः कर्मविपाकवशाद्गजगवयादिदेह
प्राप्तौतत्राकात्स्न्र्यंस्यात्।गजादिदेहगतस्यचतत्परिमाणस्यापिपीलिकादिदेहेऽतिरेकःस्यादित्युभयथाकायपरिमाणत्वानुपपत्तिरे

वेति । एतदर्थत्वेनवानानाशरीरेष्वितिवाक्यंयोज्यं । तत्रान्यथाभावादितिकायपरिमाणत्वाभावापत्तेरित्यर्थः । स्यादेतत् । यंयं देहंप्राप्नोत्यात्मातत्तत्परिमाणोभवत्यतोनोक्तदोषइत्याशंकानिरासार्थंसूत्रं ॥ [३।१।१५] नचपर्यायादप्यविरोधोविकारादिभ्यइति ॥ तस्यतात्पर्यमाह ॥ [३।१।१५] तदप्यलमिति । चित्तस्थंपरिमाणपर्यायंतच्छब्देनपरामृशति । नानाशरीरेषुप्रवेशादन्यथाभवादिति स्थूलसूक्ष्मशरीरेषुप्रवेशात्स्थूलसूक्ष्मपरिमाणोपजननेसतिपरिमाणतद्वतोरत्यंतभेदानभ्युपगमादात्मनएवान्यथाभावप्रसंगादि त्यर्थः । अस्त्वात्मनएवान्यथाभावस्ततःकोदोषइत्यतआह ॥ [३।१।१६] अन्यथेति । स्थितिर्व्याप्तिः । तन्मतेजैनदर्शने । अंगीकृ तेतिशेषः । ततोपिकिमित्यतआह ॥ [३।१।१६] तदिति । यतएवंव्याप्तिर्यतश्चान्यथाभावित्वमंगीकृतंतत्तस्मादात्मनोऽनित्यत्व मापततीतिशेषः । अत्रदृष्टांतः । पुद्गलस्येति । इवशब्दोध्याहार्यः । पुद्गलस्यदेहस्येवेति । यद्वापुद्गलशब्दोजरज्जैनैरात्मवा चित्वेनस्वीकृतइत्यत्रात्मवाची । यद्वास्वमतेनायमात्मनिप्रयुक्तः । यथाहुः । पुद्गलोनिरयंगिरन्निति । नन्ववस्थापर्यायरूपे णाप्यात्मनोप्यनित्यत्वमंगीक्रियतएव । तत्कथमापादनमित्यतोवापुद्गलस्यदेहस्येवेत्युक्तं । यथादेहस्यदेहाकारनामपरित्यागेनभ स्मीभावलक्षणानित्यत्वंतथाविधमात्मनोप्यापाद्यतइति । नन्वन्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वेनव्याप्तिर्नास्तिपरमाण्वादौव्यभिचा रात् । तत्कथमापादनं । मैवं । परिमाणव्यत्ययलक्षणस्यान्यथाभावस्यैवंविधानित्यत्वव्याप्तत्वेनदेहादौदृष्टतयातद्वतोप्यात्म नस्ताथाविधानित्यत्वस्यनिवारयितुमशक्यत्वात् । तदिदमुक्तंअनिवारितमिति । नन्वस्मन्मतवद्भवन्मतेपिआत्मनोन्यथा भावोस्त्येव सुखदुःखाभ्यामुच्चनीचत्वाभ्युपगमात् । अन्यथाभाविनश्चदेहादेरनित्यतोपलब्धात्तस्माद्भवन्मतेपिआत्मनोऽनि

त्यतादुर्वारेत्यतआह ॥ [३१।१७] नेति । अन्यथाभाववतोप्यात्मनःप्रसज्यतइतिशेषः । तत्कथमित्यतआह ॥ [३१।१७] चैतन्यादेरिति । अस्मन्मतइतिवर्तते । अनित्यतेतिच । तुशब्दोवधारणे । अस्मन्मतेचैतन्यादेर्लक्षणस्यनिवृत्तावेवविशेषिणोलक्षणवतोर्थस्या नित्यतास्यात् । नतुजैनानामिवान्यथाभावमात्रेण । एतदुक्तंभवति । यस्यवस्तुनोयल्लक्षणंतन्निवृत्तिरूपोन्यथाभावएवतदनि त्यतानिबंधनंनान्यथाभावमात्रमिति । एवंतर्हिशब्दादिलक्षणाभावाद्गगनादीनांमहाप्रलयेविनाशःस्यात् । चेष्टाश्रयत्वाभा वाच्छरीरस्यसुप्त्यादौविलयोभवेदित्यतउक्तं । विशेषिणोलक्षणस्येति । विशेषवतोलक्षणस्यनतुलक्षणमात्रस्येत्यर्थः । किमतो यद्येवमित्यतआह । [३१।१७] नेति । तदितिसामान्येनवाक्यार्थंपरामृशति । अनित्यत्वकारणत्वेनोक्तंविशेषिणोलक्षणस्यनिवर्तनंचे तनेक्वचिदपिनस्यात् । अतस्तस्यानित्यतापिनस्यात् । यद्वातदितिलक्षणपरामर्शः । चेतनेवर्तमानंक्वचिन्ननिवर्ततइतिशेषः ॥ विशेषिणोलक्षणस्यनिवृत्तौलक्ष्यस्यानित्यतास्यादित्युक्तं । तद्विशदयति ॥ [३१।१७] ओतेति । ओतप्रोतात्मकत्वंनामतंतूनांसंयोग विशेषःपटे लक्षणमितिशेषः । अंगसंस्थितिः । करचरणाद्यंगानांसन्निवेशविशेषः । आदिशब्दःप्रकारवचनः । अनित्यताल क्ष्यस्येतिशेषः । यावल्लक्ष्यभाविनालक्षणानांनिवृत्तिरेवलक्ष्यानित्यत्वनिमित्तं । तादृशंचात्मनश्चैतन्यं । तच्चकदापिननिवर्तत इतिकथंतस्यविनाशप्रसंगइति । यदुक्तमात्मास्वप्रभइतितदप्यसत् । प्रभावतःप्रदीपादेरिवरूपस्पर्शापत्तेः । नरूपादिमत्त्वा च्चविनाशित्वापत्तेः । यद्रूपादिमत्तदनित्यमितिपरेणैवव्याप्तेरंगीकृतत्वात् । ननुसिद्धांतेप्यात्मनोरूपादिमत्त्वमंगीक्रियतएव । ॥४१४॥
रूपादिमतोऽनित्यत्वमितिव्याप्तिश्च । रूपादिमत्त्वाच्चविपर्ययोदर्शनादित्युक्तत्वात् । तत्कथमनित्यत्वपरिहारइत्यतआह ॥

[३१।१८] भौतिकंत्विति । तुशब्दोविशेषार्थः । सएवभौतिकमितिविवृतः । नरूपादिमात्रमित्येवार्थः । नचभौतिकंरूपादिकमात्म न्यस्ति । तस्मान्नानित्यताप्रसंगइतिभावः । यथाभवद्भिरन्यथाभावोविशेष्यते । यावल्लक्ष्यभाविविशेषलक्षणव्यावृत्तिरूपोन्य थाभावोऽनित्यत्वव्याप्तइति । रूपादिमत्त्वंचभौतिकत्वेन ।तथास्मन्मतेपिविशेषणप्रक्षेपे नोक्तदोषइत्यतआह ॥ [३१।१९] नैवमिति। तस्यक्षपणकस्यमतेनैवमन्यथाभावोरूपादिमत्त्वंचविशेष्यते । किंतुसामान्यमेवानित्यत्वव्याप्ततयांगीक्रियतेततोनोक्तदोषपरि हारइत्यर्थः । तत्कथमित्यतआह ॥ [३१।१९] अन्यथेति । भूभूधरादेर्जगतोनाशित्वसिद्धयेयस्यान्यथाभावस्तस्यानित्यत्वमीरितंक्षपण केन । तथाशब्दःसमुच्चये । रूपादियुक्तस्याप्यनित्यत्वमीरितमिति । यद्वायद्रूपादियु(क्तंतत्त)क्ततत्तथानित्यमीरितमितियो जना । तस्येत्यस्ययस्येत्यनेनान्वयः । अन्यथातुयच्छब्दश्रवणात्तच्छब्दाध्याहारः । पूर्ववाक्यात्तस्येत्यनुवर्ततेवा । एतच्चोपपा दयिष्यते । उक्तमुपसंहरति ॥ [३१।१९] व्याप्त्येति। यदन्यथाभावितदनित्यंयच्चरूपादिमत्तदनित्यमितिव्याप्त्या। अन्यथाभावादित्यु पलक्षणं । रूपादिमत्त्वाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । स्यादेतत् । संप्रतिपन्नव्याप्तिकव्याप्यारोपेणानिष्टव्यापकारो(पः त)पणंतर्कः । अत्रच नचेद्व्याप्तिःसंमताकथंतर्हितर्कत्वं । मैवं । व्याप्यवद्व्याप्तेरपिपराभ्युपगतत्वेपितर्कत्वाविरोधात् । एवमेवक्वचिदाश्रयस्योभयासं मतावपिनदोषः । वक्ष्यतिचैतत् । परन्यायैस्तुदूषणमिति । क्षपणकोक्तंप्रमेयांतरंनिराकर्तुंसूत्रं ॥ [३१।२०] अंत्यावस्थितेश्चोभयनि त्यत्वादविशेषादिति। तत्रांत्यावस्थितेश्चेत्येतावत्तावद्व्याख्याति॥ [३१।२०] नित्येति। अपिशब्दःप्रमेयांतरनिराकरणसमुच्चयार्थः। चशब्दःपरिमाणपर्यायेणसहसमुच्चये । यैषानित्योर्ध्वगतिर्मुक्तिरितिजैनैःकथ्यते। साचनकथमात्मनोविकृतिर्भवेत्। भवेदेव।

तत्कथं।अलोकाकाशमाप्तस्य।प्राक्लोकाकाशस्थोह्ययमात्मानिरंतरोर्ध्वगत्याऽलोकाकाशमाप्नोति। तथाचान्यथाभावादात्मनो नित्यत्वापत्तिरितिभावः। अनेनांत्यायाऽवस्थितिः। संततोर्ध्वगतिलक्षणाततश्चात्मनोऽनित्यत्वापत्तिरितिसूत्रखंडस्यार्थउक्तोभवति। नन्वन्यथाभावमात्रमनित्यत्वस्यप्रयोजकमितिनतावद्भवदीयःपक्षइत्युक्तं।नापिमदीयःपक्षः। तत्कथंप्रदेशविशेषसंयोगमात्ररूपान्यथात्वेनमुक्तात्मनोऽनित्यत्वप्रसंजनमित्यतोजैनपक्षोयमितिसमर्थयितुंतावत्पृच्छति ॥ [३।१।२१] कीदृशश्चेति। क्षपणकेनहिक्षित्यादेःसर्वस्यनित्यत्वाद्यनेकांतंसमर्थयमानेनद्रव्यपर्यायाभ्यांनित्यत्वमनित्यत्वंचेत्युक्तं । द्रव्याकारस्यकदाप्यनपायान्नित्यत्वं।पर्यायोन्यथाभावस्तस्मादनित्यत्वमिति। तत्रवक्तव्यं।कीदृशोत्रान्यथाभावोनाशंप्रतिहेतुतयेष्यते। किंसंस्थानादिलक्षणापगमरूपोवा। साधारणोवेतिभावः। आद्यंशंकते ॥ [३।१।२२] संस्थानेति। संस्थानग्रहणंलक्षणोपलक्षणं । नाशहेतुतयेष्यतइतिसंबंधः। प्रतिषेधति ॥ [३।१।२२] सनेति। वक्तुंशक्यतइतिशेषः। कुतोनेत्यतआह ॥ सनहीति। यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमलक्षणोन्यथाभावोभूसागरादिषुपक्षैकदेशभूतेषुनहीदानींप्रमितस्ततोहेतोःसंदिग्धासिद्धत्वंस्यादित्यर्थः। प्रमितत्वेतुतस्यानित्यत्वेपिसंशयोनास्तीत्यनुमानंव्यर्थमापद्यते। तर्हिद्वितीयोस्त्विविशंकते ॥ [३।१।२२] यःकश्चिदिति। पूर्ववदेवसंबंधः । अविवक्षितविशेषइत्यर्थः। एवंतर्हिमुक्तात्मनोप्यनित्यत्वापादनंसुस्थितमितिभावेनाह ॥ [३।१।२२] मुक्तिश्चेति। तादृशीअन्यथाभावस्वरूपा । एवमप्यात्मनोनित्यत्वेभूभूधरादीनामपिनित्यत्वंस्यात्। अन्यथाहेतोरनैकांत्यात्। तदिदमुक्तंसूत्रकृता। उभयनित्यत्वादिति। ॥४१९॥
अवयवोपचयापचयलक्षणोन्यथाभावोऽनित्यत्वेहेतुरितिचेन्न। स्फटिकादौपक्षैकदेशेसंदिग्धत्वात्। रूपादिमत्त्वंसविशेषणमुपादीयतेचेत्कोदोषइतिचेन्न। परस्यवैयर्थ्यप्रसंगात्। नहिपरोरूपादिमत्किंचिन्नित्यमभ्युपैति । आत्मनस्तुप्रभयारूपादिमत्त्वमापादितमेव । यद्वात्मनोरूपादिमत्त्वंस्वसिद्धांतएव । रूपादिमतोऽनित्यत्वमितिव्याप्त्यंगीकारेपूर्वोक्तानित्यत्वप्रसंगोव्याख्यातव्यः। क्षपणकोक्तमर्थांतरंदूषयितुमनुवदति ॥ [३।१।२२] देहेति। देहमाने देहमानत्वेप्रमितेसतीतिशेषः । विकारःस्यात्। स्थावराणांसात्मकत्वांगीकृतावात्मनइतिशेषः। इति समाभूदित्येवमर्थं । स्थाणून्वृक्षादीन्अनात्मनआत्मानधिष्ठितानाह क्षपणकः । अत्रक्षपणकःस्थावराननात्मनआहेत्येतावत्येववक्तव्येयदात्मनोदेहपरिमाणत्वस्यप्रमितत्वाद्वृक्षादीनामपिसात्मकत्वेतत्परिमाणत्वापत्तावंकुरावस्थायामणुमात्रस्यमहावृक्षावस्थायांचमहतोविकारित्वंविकारित्वादनित्यत्वंचप्रसज्येत । तन्माप्रसंजीत्येवमर्थमितिहेतुकथनंतत्पूर्वोक्तप्रमेयदृढीकरणार्थं। यदिविकारित्वमात्रमनित्यत्वेप्रयोजकंजैनोनाभ्युपेयात् । तदाविकारित्वेनानित्यत्वप्रसंगाद्बिभ्यतास्थावराणामनात्मत्वंयत्तेनाभ्युपगतंतदनुपपन्नंस्यात्। नहिस्थावराणांसात्मकतायामात्मनोलक्षणापगमोभवति। किंत्वन्यथाभावमात्रमिति । यद्वादूषणसौकर्यार्थंहेत्वनुवादः। तदिदंविकारित्वापत्तिभयात्स्थावराणामनात्मत्वांगीकरणमयुक्तं । तथासतिहस्त्यादिशरीराणामप्यनात्मत्वस्यांगीकार्यत्वप्रसंगात् । तत्कथमित्यतआह ॥ [३२।१] हस्त्यादीति । पिपीलिकादिदेहस्थस्यतत्परिमाणस्यहस्त्यादिदेहेषुप्राप्तेषुअन्यथाभावःस्याद्धितस्मादिति । अथवाशरीरमात्रस्यानात्म(क)त्वमापाद्यतदुपपादनमिदंक्रियते । हस्त्यादिसर्वदेहेष्वप्यात्मनोन्यथाभावःस्यात्। उत्पत्तिसमयेदेहानांहस्तवित(स्त्यादिमा)स्तिमात्रपरिमाणत्वाद्यौवनेतूत्कृष्टपरिमाणत्वादिति । अनेनाविशेषादितिसूत्रखंडस्यार्थउक्तोभवति।

ननुचविषमोयमुपन्यासः। अल्पैवहिहस्त्यादिदेहेष्वात्मनोविकृतिः । वृक्षादौतुमहती । ततोवृक्षादीनामनात्मत्वेहस्त्यादीनाम
पितदुपपादनमनुचितमित्यतआह ॥ अणुदेहस्येति । अणुदेहस्यपिपीलिकादिदेहस्यजीवस्यगजत्वेप्राप्ते । यद्वोत्पत्तिसमये
णुदेहस्यहस्तवितस्त्यादिपरिमितदेहस्यमहागजत्वेप्राप्तेदेहव्याप्तौ(या)यावतीविकृतिः स्थास्नुतनौचनुःपुरुषस्ययाविकृतिस्तस्या
स्तस्याश्चपरस्परंकोविशेषः । नकोपि । अयमर्थः । आत्मनःकिंमहतीविकृतिरनित्यत्वहेतुत्वादनभ्युपगंतव्या । किंवाविकृति
मात्रं । नाद्यः । महत्वस्यापरिनिष्ठितत्वात्परिनिष्ठाकल्पनेकेषुचिद्वृक्षादिषुतदभावात् । तदवरोधेनापिपरिनिष्ठांगीकारेहस्त्या
दावपितद्भावात् । द्वितीयेतूभयोर्विकारित्वेनाविशेषाद्वृक्षादिवद्धस्त्यादावप्यनात्मत्वमंगीकार्यं । हस्त्यादिवद्वावृक्षादीनाम
पिसात्मकत्वंनपरित्याज्यमिति । एतेनाविशेषादित्यस्यार्थांतरमुक्तंवेदितव्यं । स्यादेतत् । नवयंविकारित्वापत्तिभयात्वृक्षा
दीनामनात्मकत्वमाचक्ष्महे । किंतुसात्मकत्वेप्रमाणाभावात्। बाधकप्रमाणसद्भावाच्च। वृक्षादीनांदेहत्वेतद्व्यापकमिंद्रियवत्त्व
मपिस्यात् । नचतदस्ति । तत्कार्यस्यश्रवणादेरभावात् । सोपितज्ज्ञापकस्याभावात् । अदेहत्वेचनसात्मकत्वंशिलावदित्यत
आह ॥ गीतादिति । गीताच्चावद्वृक्षस्यापिपुष्पफलावाप्तिर्दृश्यते । तयाश्रवणमनुमीयते । विमतःश्रवणवान्गीतसान्निध्ये
सतिलब्धविकासत्वात् राजादिवदिति । नचायंस्वभावएव । राजादेरपितत्प्रसंगात् । श्रवणेनचश्रोत्रसद्भावोनुमीयते । ए
वंशीतोष्णस्पर्शविशेषात्कार्श्यंदृश्यते । तेनसुकुमारशरीरवत्स्पर्शज्ञानमनुमीयते । तेनचत्वगिंद्रियसत्वं । तथोदकादिरसात्स्थि
तिःशुष्यतोवस्थानंदृश्यते । तेनसंमतदेहवद्रसज्ञानं ततोरसनेंद्रियसद्भावोनुमीयते । एवंकमनीयकांतावलोकनेनोत्कोरकत्वं

तिलकवृक्षस्योपलभ्यते । तेनदर्शनकामौ । ततोनयनमनसीसिध्यतः । धूपोपयोगेनचातिशयदर्शनाद्घ्राणसिद्धिरितिप्रसिद्ध शरीराविशेषात्स्थावराणामनात्मतानसिध्येत् । केचिन्मूलेनिषिक्तानामपामुपरिसर्पणादाध्यात्मिकवायुसंबंधमनुमायसात्मक त्वमनुमिमते । तदसत् । भस्मगुलिकादौव्यभिचारात् । एतेनाविशेषादित्येतत्प्रकारांतरेणव्याख्यातंभवति । वह्विस्वप्रभ मित्यादिकमुत्सूत्रितंकस्माद्वर्णितमितिमंदाशंकांनिवारयितुंसूत्रारूढंकरोति ॥ [३।२।३] एवंचेति । इतित्रिसूत्रीमितिशेषः । ततएव तदर्थमेव । उक्तस्यार्थस्यप्रतिपादनार्थमेव । एवमन्यत्रापिसूत्रानुपन्यासेनव्याख्यानेपिनैवमाशंकनीयमितिज्ञापयितुमिदम भिहितमिति ॥ ७ ॥ २ । २ । १० ॥ ७ ॥ [३।२।३] ॐपत्युरसामंजस्यात्ॐ । (इह)महादेवंपुरस्कृत्यप्रवर्तमानानांमतमपाक्रि यते । तेचतुर्विधाःशैवाःपाशुपताःकालामुखामहाव्रताश्चेति । तेषांसत्यप्यवांतरभेदेसाधारणमेवप्रमेयंवेदवादस्यातिविरुद्धत्वा दपाकर्तुमनुवदति ॥ [३।२।४] सर्वज्ञत्वादिकैरिति । पशुपतेरिमेपाशुपताइतिचतुर्विधाअपिगृह्यंते । तेसदाशिवंजगद्विचित्ररचना कर्तारमाहुः । ततोजन्माद्यस्ययतइत्युक्तमसदिति । अज्ञानादिदोषयुक्तंकथंजगत्कर्तारमाहुरित्यतउक्तंदोषवर्जितमिति । सा र्वज्ञाद्यभावेऽज्ञानादिवर्जनंचेतनस्यनोपपद्यतइत्यतःसर्वज्ञादिकैःसर्वैर्गुणैर्युक्तमित्युक्तं । यद्वासर्वज्ञत्वादिकैःसर्वैर्गुणैर्युक्तंदोषव र्जितमितिप्रधानलक्षणविरुद्धार्थोपन्यासः । जगद्विचित्ररचनाकर्तारमितिश्रौतब्रह्मलक्षणविरुद्धार्थोक्तिरित्यवगंतव्यं । तदेत द्दूषयितुंपत्युरसामंजस्यादितिसूत्रतात्पर्यमाह ॥ [३।२।४] तच्चेति । चशब्दःपूर्वमतैःसहसमुच्चयार्थः । हिशब्दोहेतौ । तत्पशुपतेःसर्व जगत्कारणत्वादिकंमतंनोपादेयं । कुतःपत्युःपशुपतेरसामंजस्यात् । दोषित्वात् । तदनंगीकारेचबहुश्रुतिविरोधइतियोजना ।

कास्ताःश्रुतयइत्यतस्ताउदाहरति ॥ [३२१५] अस्येति । अनेनास्यदेवस्यमीळ्हुषोवयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंम
हित्वंयासिष्टंवर्तिरश्विनाविरावदितिश्रुतिमुपादत्ते । स्तुहिगर्तगमित्यनेन । स्तुहिश्रुतंगर्तसदंयुवानंमृगंनभीममुपहत्नुमुग्रं । मृळा
जरित्रेरुद्रस्तवानोन्यंतेअस्मन्निवपंतुसेनाइति । उतपिपेषेत्यनेनरुद्रस्यत्वेवधनुरार्त्निःशिरउत्पिपेषेति । गृणीषइत्यनेन । कुमारश्चि
त्पितरंवंदमानंप्रतिनानामरुद्रोपयंतं । भूरेर्दातारंसत्पतिंगृणीषेस्तुतस्त्वंभेषजारास्यस्मइति । पदमित्यनेन । तवश्रियेमरुतोमर्जयं
तरुद्रयत्तेजनिमचारुचित्रं । पदंयद्विष्णोरुपमंनिधायितेनपासिगुह्यंनामगोनामिति । हंतुमित्यनेन । अहंरुद्रायधनुरातनोमिब्रह्म
द्विषेशरवेहंतवाउइति । यंकामयेइत्यनेन । यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमितंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधामिति । मेत्यनेन । माशिश्नदेवाअ
पिगुर्ऋतंनइति । घ्नन्नित्यनेन । घ्नंच्छिश्नदेवाँअभिवर्पसाभूदिति । एकोसावित्यनेन । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरइति ।
तस्मादित्यनेन । सरुष्टःसप्रसन्नोयद्दुष्टोयत्प्रसन्नस्तस्माद्रुद्रसंप्रसादावभूतामिति । वैष्णवमित्यनेन । तेषांमखंवैष्णवंयशआर्छदि
ति । यज्ञेनेत्यबध्नन्नितियोभूतानामितिप्रसिद्धं । कथमेताभिःश्रुतिभिःपशुपतेःनिर्दोषत्वंविरुद्धमित्यतस्तासांतात्पर्यमाह ॥
[३२१८] ईर्त्यादीति । अभवः अभावः प्रतीयंतेपशुपतेरितिशेषः । अस्यदेवस्येत्यनेनपराधीनपदप्राप्तिःप्रतीयते । मीळ्हुषःसेचकस्यैष
स्वेच्छारूपस्यास्यविष्णोर्देवस्यप्रभृथे प्रभरणेपूजायामितियावत् । हविर्भिः कृतेसतिवयाःबंधकोरुद्रोरुद्रियंमहित्वंरौद्रंपदंविदेवि
विदेलेभेहियथातथाहेअश्विनौयुवामपिइरावदन्नवद्वर्तिवर्तनंयासिष्टंअयासिष्टंप्राप्तवंतौस्थइति । स्तुहीत्यनेनस्तावकतयापारतं
त्र्यं । हेरुद्रत्वंश्रुतंप्रसिद्धंगर्तसदंहृदयगुहानिवासंयुवानंमृगंनभीमंसिंहमिवभीषणमुग्रमुग्राणांदैत्यानांउपहत्नुंउपहंतारंनृहरिंस्तुहि

स्तौषि । सएवंस्तवानस्तुवंस्त्वंजरित्रेस्तोत्रेत्वांस्तुवंतंमां । मृळ मृडय सुखय । तेसेनाश्चास्मदन्यमेवनिवपंतुघ्नंत्विति । रुद्रस्येत्य
नेनाज्ञत्वंपारतंत्र्यंमृतिश्च । आरोपितंधनुर्हनाववष्टभ्यावस्थितस्यरुद्रस्यशिरो ज्यायां । (वम्रिरू)कामरूपेणेंद्रेणछिन्नायामुत्क्षि
प्ताधनुरार्त्निरुत्पिपेषचिच्छेदेति । कुमारइत्यनेनापिपारतंत्र्यंजनिश्च । हेरुद्रकुमारःपुत्रोभवान्जगद्व्यामोहनायकैलासमुपयंतंत्वां
वंदमानंपितरंकृष्णंप्रतिननाम । तेनस्तुतस्त्वंभूरेःपुरुषार्थस्यदातारंसत्पतिंगृणीषेस्तौषिस्तुतवानसि । एवंभूतस्त्वमस्माभिःस्तुतोऽ
स्मेस्मभ्यंभेषजा भेषजानिसंसारव्याधिनिरसनानिज्ञानानिरासिददासिदेहीति । तवश्रियइत्यनेनपराधीनपदप्राप्तिर्जनिःपार
तंत्र्यंच । हेरुद्रयद्येभ्यस्तेजनिम जन्माभूत्तेमरुतोब्रह्माणोतीतवर्तमानास्तवश्रियेसंपदेचारुसुंदरंचित्रमाश्चर्यंउपमंउपसमीपेमा
लक्ष्मीर्यस्यसंवहनकर्त्रीतत्तथोक्तं । यद्विष्णोःपदंमर्जयंतःशोधितवंतःक्षालितवंतः । तत्त्वयाहृदिनिधायिन्यधायि । ते
नकारणेन त्वंगोनांगवां(वाचां)मध्येगुह्यंनामनारायणादिकंपासिजपोपदेशादिनापालयसीति । अहमित्यनेनमृतिः । अहं
ब्रह्मद्विषेब्रह्मद्विषांदैत्यानांशरवेहिंसकायहिंसकंरुद्रायरुद्रंहंतवैहंतुमेवप्रलयेधनुरातनोमिविस्तारयामीति । यमित्यनेनपराधी
नपदप्राप्तिः । अहंयंयंरुद्रंकर्तुंकामयेतंतमुग्रंरुद्रंकृणोमिकरोमि । एवंतंब्रह्माणंतमृषिंतंसुमेधांसुमेधसंकरोमीति । मे
त्यनेनाज्ञत्वं । अतीतानागतवर्तमानागुह्याभिमानिनोदेवारुद्राअपिनोस्माकमुपास्यंऋतंज्ञानरूपंब्रह्ममागुर्नज्ञातवंतइति ।
घ्नन्नित्यनेनमृतिः । गुह्याभिमानिदेवान्घ्नन्नीश्वरोवर्पसाबलेनसर्वमभ्यभूदभिभूतवानिति । एकइत्यनेनप्रलयेऽभावोजनि
श्च । तस्मादित्यनेनजनिः । परमेश्वररोषजोरुद्रइत्यर्थः । संप्रसादोब्रह्मा । तेषामित्यादिवाक्यैःपारतंत्र्यं । तेषां

देवानांयशोवैष्णवंमखंविष्णुमखेपशुत्वेननियुक्तंरुद्रमार्छत्प्राप्तवदिति । देवायज्ञेनरुद्रेणपशुनायज्ञंविष्णुमयजंतेति । देवाः पुरुषंरुद्रंपशुमबध्नन्निति । योभूतानामधिपतीरुद्रःसविष्णोराज्ञारूपायांतंत्यांचरतिवृषाप्रसिद्धतंत्यामिवेति । एतासांश्रुतीनां एतदर्थत्वोपपादनंत्वाचार्येणैवान्यत्रोदाहृतेभ्योवाक्येभ्यष्टीकातश्चावगंतव्यं । अतएवसामर्थ्यादित्युक्तं । सूत्रार्थमुपसंहरति ॥ [३३।८] सदोषत्वादिति । ततःश्रुतिबलेनसदोषत्वात्पशुपतिरीशोजगत्कर्तानभवति। दोषिणोयज्ञदत्तस्येवजगत्कर्तृत्वानुपपत्तेरिति। युक्त्यंतरेणशिवस्यजगत्कर्तृत्वमपाकर्तुंसूत्रं ॥ [३३।९] संबंधानुपपत्तेश्चेति । तस्यार्थमाह ॥ [३३।९] अशरीरत्वतइति । तस्यशिवस्य। अशरीरस्यापिगगनादेर्जगतासंबंधदर्शनात्कथमेतदित्यतःसंबंधमेवव्याख्याति ॥ [३३।९] क्वचित्कार्यैककर्तृत्वेनेति । कार्यकर्तृत्वलक्षणःसंबंधोनयुज्यतइत्यर्थः। क्वचिदित्यनेनकुतःसर्वकर्तृत्वमितिसूचयति । अयमत्रप्रयोगः । शिवोनकर्ताअशरीरत्वात्सुप्तप्रलीनवदिति । ननुशिवःसिद्धोनवा । नद्वितीयः । आश्रयासिद्धेः । आद्येतुकर्तृत्वेनैवसिद्धइतिधर्मिग्राहकमानविरोधः । किंच भवन्मते(पि)शिवस्यकर्तृत्वंशरीरित्वंचांगीक्रियतएव । तथाचापसिद्धांतान्यतरासिद्धीस्यातामितिउच्यते । इदमत्राकूतं । पशुपतेर्जगत्कारणत्वंवदन्प्रष्टव्यः । किंपाशुपतादिशास्त्राण्यनुमानानि(चा)वाश्रित्येदमुच्यते । उतश्रुत्यादिकं । आद्येत्वतिप्रसंगोयमुच्यते । यदिपाशुपताद्याश्रित्येदमुच्यतेतर्हितस्याशरीरत्वमपिततःसिद्धमितितदप्यंगीकार्यंस्यात् । तथाचकर्तृत्वानुपपत्तिरिति । अतएवनयुज्येतेतिलिङ्प्रयोगः । द्वितीयेतुवक्ष्यतइति । एवंचनकश्चिद्दोषः । शिवस्वरूपस्यास्माकंश्रुत्यादितःसिद्धेराश्रयासिद्ध्यभावात् । परसिद्धेनाशरीरत्वेनकर्तृत्वाभावापादनाद्धर्मिग्राहकविरोधाद्यभावात् । एतेनपाशुपतादिविरोधा

च्छ्रुतयोन्यथायोज्याइतिनिरस्तं । नन्वशरीरस्यापिकर्तृत्वेबाधकाभावाद्व्याप्तिविधुरोयंप्रसंगः । कारकप्रयोक्तृत्वंहिकर्तृत्वंनशरीरित्वमित्यतआह ॥ [३२।९] देहिनइति । सत्यं कारकप्रयोक्तृत्वमेवकर्तृत्वंनशरीरित्वमिति । तच्चनप्रयत्नेनविनासंभवति । नचेच्छामंतरेणप्रयत्नः । नचज्ञानाद्विनाइच्छा । नचशरीरादृतेज्ञानं । देहिनामेवजाग्रतांज्ञानदर्शनात् । अदेहानांसुप्तप्रलीनानांचादर्शनात् । ततःकर्तृत्वस्यव्यापकंशरीरंशिवाद्व्यावर्तमानंतदपिव्यावर्तयतीति । ननुज्ञानजन्मन्येवशरीरस्योपयोगः । ज्ञानस्येंद्रियजन्यत्वात् । इंद्रियाणांचशरीरसंयोगनियमात् । नित्यज्ञानश्चभगवांच्छिवइतिकिंतस्यशरीरेणेति । एवंतर्हिप्रयत्नजन्मन्येवेच्छोपयोगिनीतिनित्यप्रयत्नस्येच्छापिनस्यात् । तथेच्छोत्पत्तावेवज्ञानमुपयुज्यतइतिनित्येच्छस्यज्ञानमपिनस्यात् । अथनप्रयत्नमात्रंकर्तृत्वमपितर्हिज्ञानेच्छेअपि । परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वंकर्तृत्वमितिहिवृद्धाइतिचेत् । तथापीच्छात्यागेबाधकाभावात् । कुतश्चैवंकल्पनीयं । कुलालादौतथादर्शनादितिचेत् । किंतत्रशरीरंनदृष्टं । दृष्टमप्यनुपयुक्तमितिचेत् । किंनियमाभावात्एवमाश्रीयते । अन्यत्रोपक्षयाद्वा । नाद्यः । व्यभिचाराभावात् । शरीरप्रेरणेऽपरंशरीरंनास्तीतिचेन्न । तेनैवसशरीरत्वात् । नद्वितीयः । निरस्तत्वात् । अन्यथाज्ञानादीनामप्यनुपयोगप्रसंगः । कुतश्चास्यनित्यज्ञानत्वसिद्धिः । आगमादितिचेन्न । परस्पराश्रयप्रसंगात् । सिद्धेह्यागमप्रामाण्येनित्यज्ञानेश्वरसिद्धिस्तत्सिद्धौचागमस्यतत्प्रणीतत्वेनप्रामाण्यसिद्धिरिति । उक्तदोषपरिहारमाशंक्यतन्निरासायसूत्रं ॥ [३२।१०] करणंवच्चेन्नभोगादिभ्यइति । तन्नेत्यंतंतावद्व्याचष्टे ॥ [३२।१०] नचेति । यदुक्तमशरीरत्वाच्छिवस्यकर्तृत्वानुपपत्तिरिति । तदसत् । कुलालादयोहिकर्तारोदंडादिकंसाक्षा

त्प्रयत्नेनाधिष्ठातुमनीशानास्तदधिष्ठानायसाक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयंशरीरमपेक्षंते । अस्यतुविश्वंकारकचक्रमेवदेहवत्स्यात् । साक्षा
त्प्रयत्नाधिष्ठेयंस्यात्ततः किमपरेणशरीरेण । अतएवभगवान्विश्वमूर्तिरितिगीयते । नचादिसृष्टेःप्राक्कारकाभावः । मायादे
रनादेर्विद्यमानत्वात् । अन्यथासृष्ट्यनुपपत्तेरिति । आदिपदेनेंद्रियाणांवक्ष्यमाणस्याधिष्ठानस्यचसंग्रहः । तदिदंनोपपद्यते
इत्यर्थः । कुतोनेत्यतःसौत्रंहेतुंव्याख्याति ॥ [३२।१०] भोगेति । यदिशिवस्यकारकग्रामःसाक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयःस्यात्तदातस्यसुख
दुःखानुभवलक्षणभोगहेतुःस्यात् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयेस्मदादिशरीरेतथादर्शनात् । कर्मार्जितस्यैवतथात्वमितिचेन्न । साक्षा
त्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेनतथाभावस्याप्यापत्तेःभोगादिमतश्चनेश्वरत्वं । अतःशिवस्यभोगादिप्रसंगान्नेयंकल्पनायुक्तेति । हेत्वंतरेण
शिवस्यविश्वकर्तृत्वंनिराकुर्वदधि[३२।११]ष्ठानानुपपत्तेश्चेतिसूत्रंव्याचष्टे ॥ अधि[३२।११]ष्ठानेइति । यःकर्ताकुलालादिःसपृथिव्यादाव
धिष्ठानेस्थितएवघटादिकार्यंकुर्वन्प्रतीयते । नतुनिरधिष्ठानःकश्चित्किंचित्कुर्वाणः । अनेनव्यतिरेकाविनाभावेननिरधिष्ठान
त्वस्याकर्तृत्वेनव्याप्तिरुपपादिताभवति । ततःकिमित्यतआह ॥ [३२।११] नास्येति । अस्याशिवस्य । तदाआदिसृष्टिसमये । कुतो
नास्ति । प्रागुत्पन्नानांपृथिव्यादीनांमहाभूतानांप्रलयेसति । तस्मात्कर्तृत्वमपितस्यनोपपद्यतइतिशेषः । ननुकारकाणामेवा
धिष्ठानत्वंभविष्यति । मैवं । साधिष्ठानस्यचेतनस्यभोगादिप्रसक्तेरुक्तत्वात् । नन्वयंनिरधिष्ठानत्वहेतुःकर्तुर्विपक्षात्कुलाला
दिवाकर्तुःसपक्षाद्घटादेरपिव्यावृत्तत्वादसाधारणः । मैवं । गगनादौसपक्षेवृत्तेः । नन्विदंसूत्रद्वयंव्युत्क्रमेणकुतोव्याख्यातं ।
संबंधानुपपत्त्यधिष्ठानानुपपत्त्योरुभयोरपिपरिहारःकरणवच्चेदित्यनेननिरस्यतइतिज्ञापनार्थं । यदिखलुयथाक्रममेवव्याख्या

येत । तदासन्निहिताधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासकमेवेदंज्ञायेत । व्युत्क्रमेणतूभयमध्येव्याख्यानेसत्युभयसंबंधिविज्ञायत
इति । अतएवभाष्येधिष्ठानादिरूपमित्युक्तमत्रतुदेहादिवदिति । ननुयुक्तंकुलालस्याधिष्ठानसापेक्षत्वंशरीरित्वात् । शरीरं
हिगुरुत्वात्प्रसक्तपतनंतत्प्रतिबंधायस्पर्शवदधिष्ठानमपेक्षते । अनवस्थितशरीरस्यकर्तृत्वायोगात् । ईश्वरस्यतुशरीरविधुरस्य
किमधिष्ठानेन । इहेदंजातमित्यादिव्यवहारस्तुगगनादिकमाश्रित्योपपत्स्यतइत्यतआह ॥ [३२।१२] अदेहश्चेदिति । सदेत्यनेनव्या
प्तिमुपपादयति । अतएवशिलाकाष्ठादिवदित्यनेकदृष्टांतोपादानं । तथाचकुतःसार्वज्ञं । कुतश्चसर्वकर्तृत्वमितिभावः । स्यादेतत् ।
नसर्वथासदाशिवोशरीरः । किंतुलीलयाशरीराण्यपिगृह्णाति । ततोनायंदोषः । नचभोगादिप्राप्तिः । लीलयागृहीतस्यविग्रहस्यत
दहेतुत्वादित्यतआह ॥ [३२।१२] देहीचेदिति । अंतवान्मरणवान्स्यात् । उपलक्षणंचैतत् । दुःखादिमांश्चस्यादित्यपिद्रष्टव्यं । नन्वसौ
विग्रहोनतद्धेतुरित्युक्तं । मैवं । शरीरंनभोगायतनंचेत्यस्यव्याहतत्वात् । शरीरत्वेनैवतदनुमानाच्च । तदिदमाह । एवेति । एतेनांतव
त्त्वमसर्वज्ञतावेतिसूत्रंव्याख्यातंभवति । पाठक्रमादर्थक्रमोगरीयानित्यतोव्युत्क्रमेणव्याख्यानं । नन्वेवंशिवस्यजगत्कारणत्वम
पाकुर्वतांकोभिप्रायः । किमकर्तृकमेवेदंविश्वमिति । किंवाविष्णुकर्तृकमिति । नाद्यः । कार्यस्याकर्तृकत्वेविरोधात् । अपसिद्धां
तप्रसक्तेश्च । नद्वितीयः । विष्णावपिकर्तर्यभ्युपगम्यमानेदोषाणामेषांसमानत्वेन(स्व)व्याहतत्वात् । तथाहि । यदुक्तमसामं
जस्यंशिवस्यतत्तावद्विष्णावपिसमं । जनितोतविष्णोरित्यादौजन्मादिदोषश्रवणात् । संबंधानुपपत्त्यादिकंतुस्फुटमेवेत्यतआ
ह ॥ [३२।१२] नचेति । एतदखिलंदोषजातंविष्णावपिविश्वस्यकर्तर्यभ्युपगतेसमानमितिनवाच्यं । कुतः । श्रुत्यैवसकलदोषपरिहारे

णविष्णोर्विश्वकारणत्वस्यप्रतिपादितत्वात् । ननुपशुपतेरप्येवमागमैरनुमानैश्चजगत्कारणताप्रतिपादितैव । ततःकोविशेषइत्य
तआह ॥ [३२।१२] श्रुतीति । पाशुपतादितोपिश्रुतीनांप्रामाण्यस्यगुरुत्वात् । एतदुक्तंभवति । पाशुपतादिकंहिशिवेजगत्कर्तरिसर्व
ज्ञेसिद्धे(तत्प्रणीतत्वेन)प्रमाणत्वेननिश्चीयेत । निश्चितेचतत्प्रामाण्येशिवस्यैवंविधस्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतयादुरवधारणप्रा
माण्यं । अन्यतःशिवस्यैवंविधतासिद्धावलमनेन । नचान्यत्तादृशंप्रमाणमस्ति । अनुमानानांदूषितत्वात् । नचैवंश्रुतिप्रामा
ण्यं । अपौरुषेयत्वेनकारणदोषाणांबाधकप्रत्ययस्यचाभावेसतितस्यनिष्कंपमेवस्वतोनिश्चितत्वात् । अतोनिश्चितप्रमाणभाव
याश्रुत्याविधूतावद्यगंधंविष्णोर्जगत्कारणत्वंसिध्यत्येवेति । कास्ताःश्रुतयइत्यतस्ताउदाहरति ॥ [३२।१३] मनइति । अनेनबुद्धिमनोंग
प्रत्यंगवत्तांभगवतोलक्षयामहे । बुद्धिमान्मनोवानंगवान्प्रत्यंगवातिनिश्रुतिमुपादत्ते । यएवेत्यनेनयदात्मकोभगवांस्तदात्मिका
व्यक्तिःकिमात्मकोभगवान्ज्ञानात्मकऐश्वर्यात्मकःशक्त्यात्मकइति । ऊर्जिताबलवती । सर्वत्राप्रतिबद्धा । एतदात्मकोभगवांस्त
तस्तस्यदेहोप्येतदात्मकइतिश्रुतिलब्धोर्थः । नतेविष्णवित्यनेन । नतेविष्णोजायमानोनजातोदेवमहिम्नःपरमंतमापेति । वा
सुदेवइत्यनेन । वासुदेवोवाइदमग्रआसीदिति । मात्रयेत्यनेन । परोमात्रयातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवंतीति । कथमेता
भिःश्रुतिभिरभिप्रेतार्थसिद्धिरित्यतस्तासांतात्पर्यमाह ॥ [३२।१८] इत्यादीति । नित्यश्चासौगुणात्माचेतितथोक्तः । तस्मात् । तत्र
बुद्धीतिश्रुत्याविष्णोर्देहवत्त्वमवगम्यते । अंगंदेहःप्रत्यंगानिहस्तादीनिलक्षयामहेज्ञापयामः । कथंबुद्धिमानित्यादि । यदात्मक
इत्यनयाभगवतोदेहस्यज्ञानादिगुणात्मकत्वं । व्यक्तिर्देहः । नतेविष्णवित्यनयाभगवतोदेहस्यानादिनित्यत्वं । जातादिभिर

प्राप्यमहित्वस्यान्यथानुपपत्तेः । वासुदेवइतिश्रुतिद्वयेनानादिनित्यदेहत्वं । अजस्येत्यनयादेहवत्त्वंतस्याप्यजत्वं । परोमा
त्रयेत्यनयादेशकालगुणैरपरिच्छिन्नतनुत्वं । सद्देहइत्यादिश्रुतिद्वयेनजन्मादिदोषरहितगुणात्मदेहवत्त्वं । सद्देहोजन्मादिदो
षरहितदेहः । सुखगंधः । सुगंधः । ज्ञानभाःनतुतैजसभाः । ज्ञानज्ञानइत्यादेरतिशयितज्ञानइत्यादिरित्यर्थः । प्रियादिशब्दाः
सुखविशेषवाचिनः । अन्यत्प्राकृतादिकं । मनसइत्यादिश्रुतिद्वयेनदेहवत्त्वंततोजगतोजन्मच । ब्राह्मणोस्येत्यादिवाक्यशेषात् ।
पक्षयोःपार्श्वयोः । अत्रकासुचिच्छ्रुतिषुविवक्षितार्थोनस्फुटंप्रतीयते । किंतूपपत्तिसाध्यइत्याशयवतोक्तंबलादिति । आविरासी
दित्यनेनसत्कार्यवादंसूचयति । ईयतेज्ञायते । अत्रसकलजगत्कारणत्वस्यैवश्रुतिसिद्धत्वेसर्वदोषपरिहारःसिध्यत्येव । नहिदो
षेषुसत्सुतत्संभवति । तथापिदोषाभावोपिश्रौतोस्तिकिमुपपत्तिगवेषणयेत्याशयेनसोपिदर्शितः । तत्रदेहवत्त्वेनदेहाभावप्रयुक्ता
निदूषणानिप्रयुक्तानि । तस्यचदेहस्यज्ञानानंदादिगुणात्मकत्वेनजननादिदोषपरिहारोपिसिद्धः । जनितोतेत्यादिवाक्यंतुबह्वी
भिर्निरवकाशादिभिःश्रुतिभिर्विरुद्धमन्यथाव्याख्येयं । तदिदमुक्तं । संदर्भबलादिति । स्यादेतत् । देहोज्ञानानंदादिगुणात्माऽ
नादिनित्यश्चेत्येतच्छशोविषाणवानितिवद्विरुद्धं । योदेहःसभौतिकोजन्मादिमानितिनियमदर्शनात् । ततोविष्णोर्देहमंगीकृ
त्यतस्याभौतिकत्वाद्यंगीकारेशशस्यापिविषाणित्वमंगीकार्यमित्यतोदेहस्याभौतिकत्वादिनाविरोधंतावदपाकरोति ॥ [३२।१८] मौर्नैव
त्त्वादिति । कइत्याक्षेपे । नास्तिविरोधइत्यर्थः । इदानींशशविषाणप्रतिबंदींमोचयति ॥ [३२।१९] नेति । अंगीकुर्मःशशविषाण
मपि । यदिपरमेश्वरविग्रहस्यानंदाद्यात्मकत्वमिवप्रामाणिकंस्यात् । नचैवं । नह्यप्रामाणिकंकेनापिकदापिक्वचिदप्येष्टुंशक्यत

इति । ननुप्रामाणिकत्वेपिविरोधाभावः कथमित्यतआह ॥ [३२।१९] अविरोधइति । ययोःक्वचित्सहदर्शनंतयोरविरोधः । ययोस्तुनियमेनव्यधिकरणतयैवदर्शनंतयोर्विरोधइत्येवंसहदर्शनासहदर्शनलक्षणेनमानेन(हि)वस्तूनामविरोधविरोधाववगंतव्यौ । तन्नियामकस्यान्यस्याभावात् । अतःप्रमाणेनसहदृष्टेर्थेविरोधःकथंस्याद्व्याघातादिति । उपसंहरति ॥ [३२।१९] अतइति । प्रमाणैस्सहदृष्टेर्थेविरोधस्यानाशंकनीयत्वात् । उक्तमुदाहृताभिःश्रुतिभिः । समस्तंचिदानंदाद्यात्मकनिरवद्यविग्रहेणजगत्कारणत्वं । एतच्चारूपवदेवेत्यादिनावक्ष्यमाणंशिष्यहितैषिणाचार्येणात्रोक्तमितिज्ञातव्यं । नन्वेतदस्माकमपिसमानं । तथाहि । यद्यपिपाशुपतादिकमशक्यावधारणप्रमाणभावं । तथापिज्ञात्वाशिवंशांतिमत्यंतमेति । एकोरुद्रोनद्वितीयायतस्थे । सइमान्लोकानीशतईशनीभिरित्याद्याःश्रुतयस्तावच्छिवस्यजगज्जन्मादिहेतुतामाचक्षते । शिवादिनामोपेतत्वात् । नचतथाविधस्यासमंजसत्वंसंभवतीत्युदाहृताःश्रुतयोऽन्यथायोज्याः । संबंधानुपपत्त्यादिकंश्रुतिरेवाभासयिष्यति । तद्धटकंवाकिमपिकल्पयिष्यतीत्यतआह ॥ [३२।२०] शिवादीति । भवेदेवंयद्येताःश्रुतयःशिवपराःस्युः । नचैवं । किंतुशिवादिनामयुक्ताअपिविष्णुविषयाएव । नन्वेतत्कुतः । एवंसत्यस्माभिरपिवक्तुंशक्यतएव । एकोनारायणइत्याद्याअपिश्रुतयःशिवपराइति । मैवं । शिवादिनाम्नांविष्णौशक्तिमत्त्वात् । नारायणादिनाम्नांशिवेशक्त्यभावात् । अत्रापिकिंमानमित्यतआह ॥ [३२।२०] नामानीति । अनेननामानिविश्वाभिनसंतिलोकइत्यादिकांश्रुतिमुपादत्ते । एकइत्यनेन । योदेवानांनामधाएकएवेति । नामानिधत्तइतिनामधाः । नान्यस्यवाचकानि । तदन्येषुवर्तंते । अपरेशिवादिशब्दाः । उक्तःसमन्वयश्चतत्रमानमितिसंबंधः । समन्वयग्रहणेनैतदपिपरिहृतं । एताअपिश्रुतीरहंशि(वादिवि)ववियषयतयाव्याख्यास्यामीति । उपक्रमादिभिःलिंगादिभिश्चभगवत्परतयानिश्चितत्वादिति । माभूच्छ्रुतिभिःशिवस्यजगत्कारणत्वावधारणंशैवपुराणैस्तुभविष्यति । नचतान्यपिविष्णुपराणि । उपक्रमादिबलेनशिवविषयतयानिश्चितत्वादित्यतआह ॥ [३२।२२] पुराणानीति । पुराणाद्यैर्वैष्णवैर्विरुद्धत्वात् । प्राक्प्राबल्यचिंतायाःसत्प्रतिपक्षत्वात् । तदुत्तरंबाधितत्वाच्च । तत्तत्रशिवस्यजगत्कारणत्वे । नकेवलंवैष्णवपुराणादिविरुद्धत्वादप्रमाणंशैवपुराणं । किंतुशैवपुराणविरुद्धत्वादपीत्याह ॥ [३२।२२] तदिति । तद्विरुद्धेषुशैवपुराणादिविरुद्धेषुशिवजगत्कारणत्वादिषुनोमानं । शैवपुराणमितिशेषः । कथंशैवपुराणस्यशैवपुराणविरोधइत्यतआह ॥ [३२।२२] पूर्वेति । एतच्चान्यत्रदर्शितं । किंचशैववैष्णवपक्षपातशून्यब्राह्मपुराणविरुद्धत्वाच्चशैवपुराणंविमतेर्थेनमानमित्याह ॥ [३२।२२] समेति । इदमप्यन्यत्रदर्शितं । एवंतर्हिवैष्णवानामपिपुराणादीनामप्रामाण्यंस्यात् । तेषामपिशैवब्राह्मपुराणविरुद्धत्वात्पूर्वापरविरोधाच्चेत्यतआह ॥ [३२।२२] नियमादिति । एकप्रकारत्वात् । पूर्वापरविरोधाभावात् । शैवादिपुराणानामेतत्प्रतिबंधकत्वाद्यसामर्थ्यादित्यपेरर्थः । तेषांनाप्रामाण्यमितिशेषः । ननुवैष्णवेष्वपिपुराणादिषुशिवादीनांजगत्कारणत्वादिकंविष्णुनातदीयस्तुत्यादिकरणंचप्रतीयतएव । तत्कथंनियमउच्यतइत्यतआह ॥ [३३।१] मोहार्थमिति । शिवादीनांजगत्कारणत्वादेरयोग्यजनव्यामोहनार्थमेवोक्तितश्चशब्दाद्विष्णुनाशिवस्तुत्यादेर्मोहार्थंकृतस्यानुवादतश्चनियमोनविरुद्धइति । कथंशैवपुराणादीनांप्रतिरोधकत्वाद्यसामर्थ्यमित्यतआह ॥ मोहार्थमिति । शैवपुराणादीनांमोहार्थमेवोक्तितःकृतत्वात् । चशब्देनवैष्णवानांतत्वज्ञानार्थमेवकृतत्वात् । अत्रचार्थेन्यत्रप्रमाणान्युक्तानि । अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ [३३।१] विष्णुरिति । तस्मादितिसिद्धमिति

सुधा० शेषः । ननुस्कंदादिमतान्यप्युक्तार्थविरोधीनिसंतितानिकुतोत्रननिराक्रियंतइत्यतआह ॥ स्कंदेति । अमुतोन्यायतः । पा अ.२पा.२
॥१९४॥ शुपतमतनिराकरणन्यायतः । अतोननिराक्रियंतइतिशेषः । कथमनेनन्यायेनतन्निराकरणमित्यतआह ॥ अशेषेणेति ।
कार्त्स्न्येनतदीयसिद्धांतानांपाशुपतसिद्धांतस्यचाविशेषतः । केवलंदेवतांतरपरिग्रहेणैवसिद्धांतभेदः । प्रक्रियातुसर्वत्रसमानैव । अधि.१२
अतःपूर्वनिराकरणन्यायेनैवतन्निराकरणंयुक्तमेवेतिभावः ॥ ७ ॥ २ । २ । ११ ॥ ७ ॥ ॐउत्पत्त्यसंभवात्ॐ ॥ शाक्तम
तमपाक्रियते । ननिराकर्तव्यमेवैतत् । स्कांदादिमतवदस्यापिपूर्वन्यायेनैवनिरस्तत्वात् । यथाहि । पत्युरित्यस्यस्थानेस्कंदस्ये
त्यादिपठित्वाऽसामंजस्येतदनुसारिण्यःश्रुतयउदाह्रियंते । संबंधानुपपत्त्यादिकंचतद्विषयंयोज्यते । तथाशक्तावपिवक्तुंशक्य
(मेव)ते । अन्यथास्कंदादिदर्शनमपिपृथगपाकरणीयंस्यात् । अथोच्येत । शाक्तमतेपाशुपतादाचारभेदादेर्विद्यमानत्वात्तत्सि
द्धांताविशेषोनास्तीति । तन्न । सौरादिमतेष्वपितस्यविद्यमानत्वात् । अथकिंतेन । देवताविशेषपरिग्रहमंतरेणोक्तार्थविरुद्धो
दूष्योर्थःसर्वत्रसमानएवेतिब्रूषे । तच्छाक्तेपिसमानमित्यतोनैतदपिपृथगपाकरणीयमित्यतआह ॥ निराकृताविति । सत्यं
स्कांदादिवच्छाक्तस्यापिमतस्यनपाशुपताद्विशेषः । अतएवोक्तदोषग्रासविषयत्वमपि । तथापितत्रासाधारणस्यदूषण(स्यापि
वि)स्यविद्यमानत्वात्तद्विवक्षयाशक्तिमतंपृथग्दूष्यतेसूत्रकारेण । उत्पत्त्यसंभवोहिशाक्तस्यैवासाधारणोदोषोनतुपुरुषदेवतानां ।
एतच्चवक्ष्यामइति । एवमधिकरणारंभमुपपाद्येदानींशाक्तमतस्थितिमुपन्यस्यति ॥ महतीति । शक्तिमतमितिवर्तते । सर्व ॥४२२॥
स्यागामिनेतिशब्देनसंबंधः । देवीमहतीसर्वोत्कृष्टेतिशक्तिमतमिति । कथंमहतीत्यतउक्तं । सर्वकारणमिति । सकलजगत्सृ

ष्ट्यादिकारणत्वात्सार्वज्ञादिसर्वगुणवतीसमस्तदोषदूराभ(ग)वतीत्यतःसर्वोत्कृष्टेति । नन्विदंशास्त्रमन्योन्यव्याहतंकथंप्रमाणं स्यात् । भुवनेश्वरीतंत्रेहिसैवमहतीसर्वकारणमितिचोच्यते । त्रिपुरातंत्रेतुत्रिपुरैव । तथाभैरवीतंत्रेभैरवी । एवंकुब्जिकादितंत्रे ष्वन्याचान्याच । नचबह्वीनांसर्वोत्तमत्वमुपपद्यतइत्यतउक्तं । ह्रींकारीत्रिपुराभैरवीत्यादिनामभिःसाभगवत्यैकैवाभिधीयते अतोना(न्योन्य)व्याघातइति । शाक्ताश्चत्रिविधाः । महावामामध्यवामाअणुवामाश्चेति । एतएवक्वचिच्छाक्तशांभवाऽऽणवश ब्दैरुच्यंते । तत्राद्यानांमतविशेषंदर्शयति ॥ [३३।३]तस्याइति । तस्याःकेवलायाएवशक्तेः । सदाशिवग्रहणेनमतांतराद्भेदोदर्शि तः । तत्रसदाशिवस्यशक्तितोजन्मानभ्युपगमात् । एवमुपन्यस्तंमहावाममतंतावदयुक्तमित्याह ॥ [३३।४]तदिति । निरंतरोपन्य स्तंमहावाममतंतदितिपरामृशति । कुतइत्याकांक्षायांसूत्रमुत्पत्त्यसंभवादिति । तद्व्याख्यातुंतावद्व्याप्तिमुपपादयति ॥ [३३।४]दृष्टे ति । अत्रसृष्टिशब्देनापत्योत्पत्तिर्विवक्षितानसृष्टिमात्रं । तस्यकेवलाभ्योपिस्त्रीभ्योदर्शनात् । सदेतिव्यभिचाराभावंसूचय ति । वाशब्दस्तुशब्दार्थः । विशेषतःप्राचुर्येण । केषांचिदेवहिद्रोणादीनांसृष्टिःकेवलेभ्यःपुरुषेभ्योदृष्टा । नन्वचतुरादिसूत्रे णस्त्रीपुंसेभ्यइतिभवितव्यं । स्त्रीपुंभ्यइतिकथं । समासांतोविधिरनित्यइतिभविष्यति । यद्वाद्वंद्वात्परःसमासांतोसौनिपाति तः । अत्र(तु)स्त्रीभिःसहिताःपुमांसःस्त्रीपुमांसस्तेभ्यइतिनद्वंद्वइति(न)भविष्यति । केवलाभ्यःपुरु(षानुग्रहहीनाभ्यः)षाननुगृ हीताभ्यः । ततःकिमित्यतःसूत्रंव्याख्याति ॥ [३३।५]ततइति । यतएवंव्याप्तिर्यतश्चप्रकृताकेवला । शिवादीनांततोजन्मांगीकारा त् । ततःकारणात्ततःशक्तेरपत्योत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः । अयमत्रप्रयोगः । आदिकालीनापत्योत्पत्तिःनकेवलस्त्रीकर्तृकाअप

त्योत्पत्तित्वात् । याअपत्योत्पत्तिःसानकेवलस्त्रीकर्तृका । यथासंप्रतिपन्ना । साहिकाचित्पुरुषमात्रात्काचित्पुरुषानुगृहीताभ्यः
स्त्रीभ्योदृष्टा । नपुनःक्वापिकेवलाभ्यःस्त्रीभ्योदृष्टा । येनोक्तव्याप्तेर्व्यभिचारःस्यादिति । यद्वाशक्तिर्नापत्यप्रसवित्रीकेवलस्त्री
त्वात्संप्रतिपन्नकेवलस्त्रीवत् । अत्रकेवलाभ्योनहिस्त्रीभ्यइत्यन्वयकथनं । दृष्टेत्यादितद्व्यभिचारपरिहारार्थमितिज्ञातव्यं । यदि
वाकेवलस्त्रीत्वान्नापत्यप्रसवित्रीचेच्छक्तिःस्यात्तदाकेवलात्पुरुषत्वात्पुरुषोत्तमोपितथानस्यादित्याक्षेपमपाकर्तुंप्रागेवदृष्टेत्याद्यु
क्तं । असिद्धंचकेवलत्वंतस्यलक्ष्मीपतेरित्याशयेनस्त्रीपुंभ्यइत्युक्तं । केवलाभ्यइतितुव्याप्त्युपपादकं । अथवायन्निराकृतौविशेष
स्वभावादित्यनेनास्यदोषस्यासाधारणत्वमुक्तं । तदुपपादनायदृष्टेत्याद्युपन्यासः । इदानीमधिकाशंकयामतांतरमुत्थापयति ॥
[३३।५] **वामैरिति** । मध्यवामैरित्यर्थः । अम्यन्महावामसिद्धांतात् । किंतदित्यतआह ॥ [३३।५] **शिवेति** । शिवउपसर्जनंयस्याःसाशि
वोपसर्जना । इदमित्यस्यैवव्याख्यानंसमंततोदेशेकालेचवर्तमानंकार्यमिति । एतदुक्तंभवति । नोत्पत्त्यसंभवोस्मन्मतेस्ति ।
अस्माभिश्शिवसहितायाःशक्तेर्विश्वप्रभवस्यांगीकृतत्वात् । नचैवंत(द्व)योःसर्वोत्कृष्टत्वंविरुद्धमापद्यते । शिवस्यशक्तिप्रत्युप
सर्जनत्वांगीकारादिति । तत्प्रतिषेधति ॥ [३३।६] **तंचेति** । अत्राप्युत्पत्त्यसंभवस्यापरिहारादितिभावः । तत्कथमित्यत्रसूत्रं ॥ **न**
[३३।६] **चकर्तुःकरणमिति** । तद्व्याचष्टे ॥ [३३।६] **शिवस्येति** । अकरणत्वतइत्यस्यैवस्वपदस्यवर्णनमदेहत्वादिति । यद्वाऽकरणत्वतो
ज्ञानादिकरणाभावादित्यर्थः । तदेवकथमित्यतोकरणत्वतोनिरिंद्रियत्वादित्युक्तं । तदपिकुतइत्यतउक्तमदेहत्वादिति ।
एतदुक्तंभवति । देहवताहिशिवेनापत्योत्पत्तौशक्तेःसाचिव्यमाचरणीयं । नविदेहेन । तस्यप्र(वि)लीनवदिंद्रियविज्ञाना

दिविकलस्यतदनुपपत्तेः । नचशिवदेहोत्पत्तौकेवलायाःशक्तेःशक्तिरस्ति । प्रागुक्तदोषात् । अन्यथात्रापितथोपपत्तौ
शिवांगीकारवैयर्थ्यापत्तेश्च । नचशिवसहितायाः । विदेहस्यसाहाय्यकरणानुपपत्तेः । अतोंगीकृतस्यापिशिवस्याजागलस्तना
यितत्वेनात्राप्युत्पत्त्यसंभवएवेति । मतांतरमुत्थापयति ॥ [३३।६] **अपिहीति** । अन्येपीत्यन्वयः । तानेवविशेषनाम्नाह ॥ [३३।७] **अणुंवा**
माइति । अस्यमतस्यलोकेप्रचुरतांसूचयितुंहिशब्दः । सर्वज्ञमित्युपलक्षणं । जगत्सृष्ट्याद्युपयुक्तसकलकरणोपेतं । इदमुक्तं
भवति । शिवसहिताशक्तिर्जगज्जननीत्यभ्युपगच्छतोममनोक्तदोषः । शिवस्यस्वाभाविकसार्वज्ञादिमत्त्वेनदेहेंद्रियानपेक्ष
णात् । लीलाविग्रहग्रहणेनशक्ति(साहाय्यकरणस्या)संभोगस्याप्युपपत्तेरिति । तदिदंदूषयति ॥ [३३।७] **नतदिति** । कुतइत्यत्रसूत्रं ॥
[३३।७] **विज्ञानादिभावेवातदप्रतिषेधइति** । तस्यार्थः । शिवस्यविज्ञानादिभावेंगीकृतेतस्यमतस्यप्रतिषेधोनक्रियतइति ।
नन्विदंमतमनुमतंनवा । नाद्यः । उक्तार्थविरुद्धत्वात् । नतद्युक्तमित्यस्यचायोगात् । द्वितीयेकथंतदप्रतिषेधइत्युक्तं । कथं
चनतद्युक्तमित्यत्रास्यहेतुत्वमित्यतस्तदप्रतिषेधइतिनिवेशयितुमुत्सूत्रंतावद्धेतुमाह ॥ [३३।७] **ईशेति** । शैवमतप्रवेशापत्तेरित्यर्थः । न
नुशैवाःसार्वज्ञादिगुणोपेतंशिवमेकमेवाभ्युपयंति । शाक्तास्तुशिवंशक्तिंचेत्यस्तिमहान्सिद्धांतभेदः । तत्कथंशाक्तानांशैवमतानु
प्रवेशइत्यतआपादितदोषोयमित्याशयवानाह ॥ [३३।७] **सार्वज्ञादीति** । सत्यंशाक्तैःसार्वज्ञादिगुणैर्युक्तंशिवशक्त्याख्यंद्वयमभ्यु
पगतमिति । तत्तुनयुज्यते । कल्पनागौरवात् । तथाहि । नतावत्सार्वज्ञाद्युपेतंप्रत्यक्षेणसिद्धं । परचित्तवृत्तीनांपरंप्रत्यतीं
द्रियत्वात् । नाप्यागमेन । शाक्तागमस्यप्रामाण्यसंदेहात् । अपौरुषेयागमस्यपरेणप्रामाण्यानादरणात् । आदरणेवाततएव

स्वमतहानेः । ततःप्रपंचरचनानुपपत्त्यैवतथाविधंवस्तुकल्पनीयं । एकेनैवसार्वज्ञादिमतासर्वंनिर्वहत्येव । तथाचवृथातथा भूत(वस्तु)द्वयकल्पनेकल्पनागौरवमेव । अतएकमेवताद‍ृशंवस्त्वंगीकार्यमिति । ततःकिमित्यतआह ॥ [३३१८] ततंइति । उक्तहे तोरेकस्यैवसार्वज्ञादिमतोंगीकार्यत्वेकेवलशक्तेरंगीकृतावुत्पत्त्यसंभवप्रसंगादीशएवसार्वज्ञाद्युपेतःप्रपंचरचनायाःप्रयोजकःशा क्तैरंगीकर्तव्यःस्यात् । एवंचकथंनशैवमतप्रवेशःशाक्तमतस्येति । किमतोयद्येवं । शाक्तस्यापसिद्धांतेनपराजयःस्यादितिचेत्सत्यं । तावतापिभवत्सिद्धांतानवक्लृप्तिरेव । शैवमतस्यापिभवत्सिद्धांतविरोधित्वेननिराकर्तव्यत्वादित्यतस्तदप्रतिषेधइतिसूत्रांशंसोपप त्तिकंनिवेशयति ॥ [३३१८] उक्तेति । यतःशैवपक्षोनिरंतरातीताधिकरणएवोक्तदोषोतोत्रनपुनर्दूष्यतेपुनरुक्तिदोषभयादिति । एवंप्रत्ये कमपाकृतानित्रीण्यपिमतानिसाधारणदूषणेननिराकर्तुंसूत्रं ॥ [३३१९] विप्रतिषेधाच्चेति । तद्व्याचष्टे ॥ [३३१९] श्रुतीति । सतांमध्येजुगुप्सि तत्वाद्गोप्तुमिष्टत्वात् । यद्वाकर्तृकर्मणोःकृतीतिकर्तरिषष्ठी । सद्भिर्निंदितत्वादित्यर्थः । हिशब्देनश्रुत्यादीनांप्रसिद्धतांद्योतयति । केचिदिमांचतुःसूत्रींभागवतमतनिराकरणपरतयाव्याचक्षते । तथाहि । पांचरात्रिकाःवासुदेवात्संकर्षणोनामजीवोजायतेसंकर्ष णात्प्रद्युम्नसंज्ञकंमनोजायते । प्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोहंकारोजायतइतिप्रक्रियामाहुः । तत्रसूत्रं । उत्पत्त्यसंभवादिति । वासुदे वात्संकर्षणोनामजीवोजायतइतितावदयुक्तं । जीवस्योत्पत्त्यसंभवात् । उत्पत्तिमतोहिजीवस्यानित्यत्वादयोदोषाःप्रसज्येरन् । ततश्चनैवास्यभगवत्प्राप्तिर्मोक्षःस्यात् । नजायते(न)म्रियतइत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधाच्च । नचकर्तुःकरणं । संकर्षणसंज्ञकाज्जी वात्प्रद्युम्नसंज्ञकस्यमनसोजन्मापिपंचरात्रोक्तंनोपपद्यते । नहिलोकेकर्तुर्देवदत्तादेःकरणंपरश्वाद्युत्पद्यमानंदृश्यते । यदाचो

त्पद्यतेतदाकर्मैवनकरणं । जीवश्चकर्तामनश्चकरणं । ततस्तन्नततोजनिमद्भवितुमर्हति । एतस्माज्जायतेप्राणोमनस्सर्वेंद्रियाणि चेतीश्वरादेवमनोजननश्रवणाच्च । एतेनप्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोहंकारोजायतइत्यपिप्रत्युक्तं । अथापिस्यात् । नैवैतेसंकर्षणाद योजीवादिभावेनाभिप्रेयंते । किंतर्हीश्वराएवैतेसर्वेज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिरैश्वरैर्धर्मैरन्विताअभ्युपगम्यंते । तस्मान्ना यंदोषइति । अत्रपरिहारंपठति । विज्ञानादिभावेवातदप्रतिषेधः । परमात्मनोवासुदेवस्येवसंकर्षणादीनामपिविज्ञानादिषाड्गु ण्यसद्भावेततएवचेश्वरत्वेभ्युपगम्यमानेपितस्योत्पत्त्यसंभवदोषस्याप्रतिषेधः । प्रकारांतरेणप्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसंभवदोषः । तथाहि । नतावदेतेचत्वारःपरस्परंभिन्नाः । अनेकेश्वरकल्पनायांगौरवादिदोषापत्तेः । अभेदेतुकथंस्वतएवस्वस्योत्पत्तिःसंभ वेत् । निरतिशयत्वात् । नचैतेभगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन् । तद्व्यूहानामनंतत्वाभ्युपगमात् । विप्रतिषेधाच्च । पर स्परविरोधश्चपंचरात्रेभवति । ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यशक्तितेजांसिभगवतोगुणाइतिक्वचिदुच्यते । आत्मानएवैतेभग(व)वंतोवासु दे(वाइ)वस्येतिक्वचिद्भगवत्स्वरूपत्वमित्यादि । वेदप्रतिषेधश्चात्रभवति । भगवाञ्छांडिल्यःषडंगंवेदमधीत्यतस्मिन्महत्याम्ना येनिष्ठामनधिगच्छन्यःसर्वपरोधर्मोयस्मान्नभूयोस्तिकथंतंविद्यामित्येवंबलवद्विवेकमातिष्ठमानोबभूव । तत्रभगवतेशांडिल्या यभगवतासंकर्षणेनव्यक्तेनशब्दवच्छास्त्रंप्रोक्तमितिवेदनिंदादर्शनात् । तथाचान्यत्र । अधीताभगवन्वेदाःसांगोपांगाःसवि स्तराः । श्रुतानिचमयांगानिवाकोवाक्ययुतानिच । नचैतेषुसमस्तेषुसंशयेनविनाक्वचित् । श्रेयोमार्गप्रपश्यामियेनसिद्धिर्भवि ष्यतीति । तस्मादयुक्तंपंचरात्रशास्त्रमिति । तामिमामपव्याख्यांप्रत्याख्याति ॥ [33।१०] पंचरांत्रेति । आचक्षतेव्याचक्षते । यदि

त्यस्यार्थेयदिशब्दः । तद्व्याख्यानामति(अति)शयेनविरुद्धंस्वव्याहतंप्रमाणांतरप्रतिहतंचेत्यर्थः । तत्कथमित्यतःस्वव्याह
तिंतावदुपपादयति ॥ [33।10] यतंइति । यस्मात्सूत्रकारएवभारतेपंचरात्रस्यप्रामाण्यमाह । तस्मादत्रतन्निराकरणेसूत्रकारस्यस्व
वचनव्याहतिःस्यादित्यर्थः । तद्भारतवचनमुदाहरति ॥ [33।11] पंचरात्रस्येति । सांख्यंयोगःपाशुपतंवेदारण्यकमेवच । ज्ञा
नान्येतानिभिन्नानिउताहोनेतिचोच्यतामिति । ज्ञानकरणत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यानिसांख्यादीनिशास्त्राणिअन्योन्यविरुद्धा
निउताविरुद्धानीतिप्रश्नस्य सांख्यंयोगःपाशुपतंवेदारण्यकमेवच । ज्ञानान्येतानिभिन्नानिनात्रकार्याविचारणेतिपरिहारोभि
हितः । ततःपुनर्वस्तुविकल्पानुपपत्तेःपरस्परविरुद्धानांसर्वेषांप्रामाण्यायोगादेतेषुकिंप्रमाणमितिजिज्ञासायांसांख्यस्यवक्ता
कपिलइत्यादिनासांख्यादीनामनाप्तकर्तृकत्वमभिधायप्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितस्यपंचरात्रस्यपरमाप्ततमेननारायणेनप्रणीत
त्वात्प्रामाण्यमित्यनेनवाक्येनोच्यते । वेदानांत्वपौरुषेयतयास्वतएवप्रामाण्यंसिद्धमेवेतिनोक्तं । फलवत्प्रवृत्तिजनकत्वाद
पिपंचरात्रस्यप्रामाण्यमिति । पंचरात्रविदइत्यनेनवाक्येनोच्यते । यथाक्रमपरादेवतातारतम्यपराः । एकांतभावोपगताःअ
व्यभिचारिणींभक्तिंप्राप्ताः । प्रकारांतरेणस्वव्याहतिमाह ॥ [33।12] गीताचेति । तच्छास्त्रसंक्षेपः । पंचरात्रसंक्षेपइतिहीरितं ।
ब्रह्मरुद्रेंद्रसूर्याणांयद्दत्तंविष्णुनापुरा । पंचरात्रात्मकंज्ञानंव्यासोदात्पांडवेषुतत् । तेषामेवावतारेषुसेनामध्येर्जुनायच । प्रा
दाद्गीतेतिविनिर्दिष्टं(विज्ञातं)(विख्यातं)संक्षेपेणायुयुत्सवे(ते)इत्यादिनापुराणवाक्येनेतिशेषः । ततःप्रमाणतयापंचरात्रंसंक्षेप
रूपांगीतांप्रणीतवतोबादरायणस्यपंचरात्रप्रामाण्यमनुमतमेवेतिपुनरत्रतन्निराकरणेकथंस्वव्याहतिर्नभवेदिति । स्वव्याहतिंप्र

कारांतरेणदर्शयति ॥ [३३।१२] वेदेनेति । एवंवराहपुराणेभगवद्दर्शनसाधनत्वेनवेदवत्पंचरात्रस्यप्रामाण्यमभ्युपगम्येहपुनस्तन्निराकरणे व्याघातएवेति । एवंस्वव्याहतिमुपपाद्यप्रमाणांतरविरोधंदर्शयति ॥ [३३।१३] श्लोकाइति । वचोस्तीविशेषः । ऋग्वेदोयजुर्वेदःसामवेदोथर्वांगिरसइतिहासपु(सःपु)राणंविद्याउपनिषदःश्लोकाःसूत्राण्यनुव्याख्यानानिव्याख्यानानीत्यस्यांश्रुतौऋग्वेदादिप्रमाणोद्देशप्रसंगेश्लोकाइतिपंचरात्रमुपात्तं । पंचरात्रविदोमुख्याइतिप्रकृतपंचरात्रविषयत्वेनऋषीनुवाचतान्सर्वानदृश्यःपुरुषोत्तमः । कृतंशतसहस्रंहिश्लोकानांहितमुत्तममितिश्लोकशब्दस्यभारतेप्रयोगात् । छंदोगश्रुतौऋग्वेदोयजुर्वेदइत्यारभ्यैकायनमितिपंचरात्रमुच्यते।तत्समाख्ययाश्लोकशब्दःपंचरात्रविषयोशेषो(वगम्यते)ज्ञायते।अतःश्रुत्यापंचरात्रप्रामाण्यंसिद्धमितितदप्रामाण्यवादःश्रुतिविरुद्धः । स्पष्टश्रुतिविरोधंचदर्शयति ॥ [३३।१३] वेदैश्चेति । वेदपंचरात्रोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । संहिताभेदात्पंचरात्रैरितिबहुवचनं । परस्परविरुद्धशास्त्रद्वयानुसारेणकथंध्यानमित्यतउक्तं । पंचरात्रंचेति । इत्यादिवेदवचनैश्चपंचरात्राप्रामाण्यकथनंविरुद्धमितिशेषः । ततःकिमित्यतआह ॥ [३३।१४] पंचरात्रमिति । यतएवंपंचरात्रनिराकरणंस्वव्याहतंप्रमाणांतरव्याहतंच । अतोत्रसूत्रकारेणपंचरात्रमपोद्यतेदूष्यतइतिकथमे(वं)ववक्तुंशक्यते । नहिव्याहतभाषीभगवानिति ॥ स्यान्मतं । नास्त्ययंव्याघातः । योसौनारायणःपरोव्यक्तात्प्रसिद्धःपरमात्मासआत्मनात्मानमनेकधाव्यूह्यव्यवस्थितः । तमित्थंभूतंषाड्गुण्यविग्रहंभगवंतमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैःपंचकालाभि(धैर)धानैरनेककालमिष्ट्वाक्षीणक्लेशोभगवंतमेवप्रतिपद्यतइत्यादेःपंचरात्रोदितस्यार्थस्यस्वीकृतत्वात् । तत्परतयैवभारतादिवाक्यानामुपपत्तेरिति । मैवं । एवंसतिसांख्यादिशास्त्रेष्वप्युपादेयांशस्यवि

घमानत्वेनविशेषतःपंचरात्रप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेः । कृत्स्नस्येतिविशेषणानुपपत्तेश्च । ऋगाद्याभारतंचैवपंचरात्रमथाखिलं । वेदार्थपूरकंज्ञेयंपंचरात्रंयतोखिलमित्यखिलशब्दविरोधाच्चेति । इतश्चनपंचरात्रदूषणंयुक्तमित्याह ॥ [३३।१४] अत्रेति । अत्रपंचरात्रेकोदोषोयेनतन्निराक्रियेतनकोपीत्यर्थः । तनुकथंदोषोनास्तिजीवोत्पत्तेरसंभावितायास्तत्रोक्तत्वादित्यतोंगीकारवादेनाह ॥ [३३।१४] उत्पत्तिरिति । किंजीवोत्पत्त्यभिधानमात्रंपंचरात्राप्रामाण्यहेतुतयोपादीयते । उताभूतभवन(रूप)जीवोत्पत्त्यभिधानं । आद्येतूत्पत्तिमात्रमिहैवप्रामाणतयाभ्युपगतेमीमांसाशास्त्रेज्ञोतएवेतिसूत्रेणोक्तं । अपिपदेनसर्वएव(वै)तआत्मानोव्युच्चरंतीति श्रुतावुक्तेतिसमुच्चिनोति । ततोवेदतन्मीमांसयोरप्यप्रामाण्यंस्यात् । अन्यथाहेतोरनैकांत्यापत्तेरितिभावः । ज्ञोतएवेतिसूत्रार्थेविप्रतिपन्नंप्रतिश्रुतिरेवोदाहर्त्तव्या । स्यादेतत् । द्वितीयएवहेतुरुपादीयते । नचासौश्रुतिसूत्रयोर्वर्तते । तत्रहिप्राग्विद्यमानस्यैवजीवस्यदेहाद्युपाध्यपेक्षयैवोत्पत्तिरुच्यते । नत्वभूतभावलक्षणेत्यतआह ॥ [३३।१५] नचेति । तत्रापिपंचरात्रेपि । यथाहिश्रुतिसूत्रयोःप्रतीतमपिजीवजननमभूतभवनंविहायोपाधिविषयंव्याख्यायते । तथापंचरात्रोक्तमपितत्तथाव्याख्यायतां । ततश्च स्वरूपासिद्धोहेतुरितिभावः । ननुविषमोयमुपन्यासः । श्रुतिसूत्रयोःखल्वनादिमाययासुप्तः । नानादित्वादित्यादिनाऽनादिकर्मादिसंबंधोभिधीयते । नह्यभूत्वा(भवतो)भाववतोजीवस्यासावुपपद्यते । अतस्तदनुरोधात्तत्रप्रतीतमपिजीवजननमन्यथा नेतव्यमेव । नचतथाविधंबाधकमिहास्ति । येनमुख्यार्थंपरित्यज्यामुख्यार्थंप्रतिपद्येमहि । ततोमुख्यार्थेग्राह्येनहेतोरसिद्धिरित्यतआह ॥ [३३।१५] अनादीति । तद्वचःपंचरात्रवाक्यं । श्रुतिसूत्रवत्पंचरात्रेपिजीवस्यानादिकर्मसंबंधाभिधानात्तदनुरोधेनतत्रोक्तं

जीवजननमपिअन्यथाव्याख्यातव्यमेव । पक्षपातेकारणाभावात् । तथाचहेतोरसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः । अथापिस्यात् । नकुत्रापिवेदादौसंसारसादित्वादिकंजीवानामभूत्वाभवनज्ञापकंस्पष्टमुक्तं । अतःसावकाशमिदमन्यथायोज्यमेवेतिचेत् । एतदपिसमानमत्रेतिभावेनाह ॥ ३३।१६ नहीति । अनेनैवन्यायेन नचकर्तुःकरणमित्येतदप्यपाकरणीयं । तथाहिकिंकरणंकर्तुर्नजायतइतिव्याप्तिःकिंवायस्यांक्रियायांयत्करणंतत्तत्क्रियाकर्तुर्नजायतइति । नाद्यः । व्यभिचारात् । अन्यथाकरणानामनुत्पत्तिप्रसंगात् । नद्वितीयः । प्रकृतेपितथाभावासिद्धेः । एतस्माज्जायतइतिश्रुतिविरोधोपिकिंजीवान्मनसोजननमात्राभ्युपगमेस्यात् । उतजननविशेषाभ्युपगमे । नाद्यः । अन्नमशितंत्रेधाविधीयतइत्यादिश्रुतेःप्रत्यहंमनसोजीवादुत्पत्तेः । नद्वितीयः । तथात्वस्यप्रकृतेप्यसंमतेः । एवंमनसोहंकारजन्मनिदोषःपरिहरणीयः । एवंजीवादिपदानांयथाश्रुतार्थाभ्युपगमेनसूत्रद्वयारोपितदोषपरिहारो(वि)भिहितः । इदानींवासुदेवात्संकर्षणोनामजीवोजायतइत्यादिवाक्यस्यपरपरिकल्पितादर्थादर्थांतरमाह ॥

३३।१६ जीवेति । जीवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयितुंजीवाभिमानीत्युक्तं । संकर्षणस्यभगवतोजनेरभावात्तद्व्युदासायनाम्नासंकर्षषणस्यशेषस्येत्युक्तं । प्रोक्ता वासुदेवादित्यादिनावाक्येन । ततःसंकर्षणात् । तथाशब्दःसमुच्चये । जनिःप्रोक्तेत्यर्थः । मनोभिमानिनःकामस्येत्यस्यपूर्ववदेवप्रयोजनं । एवंशब्देनप्रद्युम्नादनिरुद्धसंज्ञकोहंकारोजायतइत्यत्रापिउक्तव्याख्यानन्यायमतिदिशति । प्रद्युम्नादहंकाराभिमानिनःकामपुत्रस्यानिरुद्धस्यजनिःप्रोक्तेति । नन्वेवमप्युत्पत्त्यसंभवदोषस्तदवस्थःशेषादीनामपिजीवत्वादिति । मैवं । नह्यत्रसंकर्षणादीनामुत्पत्तिरुच्यते । किंतुजायतइतिजनिरेव । जनिश्चप्रादुर्भावः । जनीप्रादुर्भावइ

तिपठंति । प्रादुर्भावश्चशरीरोत्पत्तौजीवस्यसुप्रसिद्धः । तदिदमुक्तंजनिःप्रोक्तेति । अतएवपूर्वोभ्युपगमवादः । अर्थांतरम प्याह ॥ [३३।१७] साक्षादिति । शेषादयोहिभगवदंशत्वाद्धरित्वेनोच्यंते । तद्व्युदासायसाक्षादित्युक्तं । साक्षाद्धरेरेवसंकर्षणादिना म्नाव्यूहउक्तइत्यन्वयः । नन्वत्रोक्तंतदप्रतिषेधःहरेरुत्पत्त्यभावादित्यतउक्तंव्यूहोविभागएवोक्तोनतूत्पत्तिरिति । यदप्युक्तंकि मेतेन्योन्यंभिन्नाउतनेति । तस्योत्तरंहरेरेकस्यैवेति । नन्वेवंतर्हिनिरतिशयत्वात्कथंस्वस्मादेवस्वस्यविभागइत्यतउक्तंनित्येति । किंनामदुर्विभाव्यंभगवतियन्नमितमित्यर्थः । यदप्युक्तंनैतेभगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेवपरिनिष्ठिताः । अनंतत्वादिति । तत्रो त्तरंक्वचिदिति । कालविशेषेप्रयोजनविशेषेचेत्यर्थः । अनभिज्ञोभगवान्भागवतसंप्रदायस्य । आदिकालेहिभगवान्नारायणो निजमुक्तिपदप्रदानाद्यर्थंवासुदेवादिचतुर्व्यूहोबभूव । ततःकालांतरेप्रयोजनांतरार्थंदशद्वादशादिव्यूहोजातः । सेयंशुद्धसृष्टि रितिपांचरात्रिकैरभिधीयते । तदपेक्षयाचतुर्व्यूहवर्णनंकथंनामानुपपन्नमिति । एवमधिकारिविशेषाराधनार्थमियमुक्तिर्युक्तैव । यथोक्तं । एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवापंचमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदोवापूज्यतेसज्जनैर्हरिरिति । अर्थांतरकथनस्यप्रयोजनमाह ॥ [३३।१८] अन्यथेति । एवमर्थांतरविवक्षयाप्रयुक्तस्यवाक्यस्यान्यथानुवादंविधायदूषणाभिधानंकथंक्रियते । छलप्रसंगादिति । नच जीवादिशब्दानामनुपपत्तिः । भगवतएवमुख्यतःप्राणधारणादिमतस्तदर्थत्वात् । यच्च(वि)प्रतिषेधाच्चेतिसूत्रार्थतयाकल्पितं परस्परव्याघातोस्तिपंचरात्रइति । तदपिनित्याचिंत्योरुशक्तितइत्यनेनैवपरिहृतं । भगवच्छक्त्यैवगुणगुण्यादिव्यवहारोपपत्ति रिति समर्थितश्चभेदपदेभिषिक्तःप्रमितसर्वनिर्वाहहेतुर्विशेषः । यदप्युक्तंशांडिल्यवृत्तांतकथनेपंचरात्रस्यवेदविद्वेषःप्रतीयतइ

ति । तन्निराकरोति ॥ [३३।१८] यदीति । यदिविद्याच्चतुर्वेदान्सांगोपनिषदान्द्विजः । नचेत्पुराणंसंविद्यान्नैवसस्याद्विचक्षणइत्य त्रवाक्येयथेतिहासपुराणादितोवेदपूरणमभिप्रेयते । तथात्रापिपंचरात्राद्वेदपूरणमेवाभिप्रेतमितिव्याख्यानेसतिशांडिल्यवर्तने भिधीयमानेपंचरात्रस्यवेदविद्वेषःप्रतीयतइतिकुतोनप्रतीयतइत्यर्थः । यद्वैवंवाक्यद्वयेसमानेसतिशांडिल्यवर्तनाभिधायिन्येव वाक्येभवतोद्वेषःकुतोयेनयदिविद्यादित्येतदितिहासपुराणयोर्वेदपूरकत्वाभिप्रायमादायभगवांच्छांडिल्यइत्यादिकंपंचरात्रस्य वेदविरोधित्वाभिप्रायमितिव्याख्यायतइति । अयमत्रोत्तरक्रमः । यद्येतद्वाक्यबलात्पंचरात्रस्यवेदविरोधित्वंकल्प्यते । तदाय दिविद्यादितिवाक्यबलादितिहासपुराणयोरपितत्कल्प्यतामविशेषात् । अथतत्रेतिहासादेर्वेदपूरकत्वमभिप्रायः । अत्रापिसए वकल्प्यतां । विशेषाभावात् । इतिहासपुराणाभ्यांवेदंसमुपबृंहयेदित्युत्तरवा(क्यविरो)क्यानुरोधात्तथाकल्पनंयुक्तमितिचेत् । अत्रापिवेदार्थपूरकंज्ञेयंपंचरात्रमित्यादिवाक्यानुरोधात्तथाकल्पनमितिनकश्चिद्विशेषोन्यत्रविद्वेषादिति । परमसंहितावाक्यम प्येवमेवव्याख्यातव्यं । अपव्याख्याननिराकरणमुपसंहरति ॥ [३३।१९] अंतःपरमेति । वीक्षायामपिनक्षमंव्यधिकरणमित्यर्थः । तर्हिकस्मादुदितमित्यतउक्तं । परमेति । परमशास्त्रंपंचरात्रं । द्वेषएवकिंनिबंधनइत्यतउक्तं । आसुरैरिति । भागवतशास्त्रेहि स्वाभाविकएवहिविद्वेषोसुराणां । नतुदोषदर्शननिमित्तः । एतेचासुरसंबंधिनस्तत्स्वभावाश्चवृत्तिकाराः । आसुरैरेवोक्तंनतुसू त्रकारेणेत्यनेनतस्मान्नायंसूत्रार्थः किंतुशाक्तमतनिरासएवेत्युक्तंभवति । एतेनैतदपिप्रत्युक्तं । यत्केचिदिदमधिकरणंसांख्यादि वत्पंचरात्रस्याप्यप्रामाण्यमाशंक्यतन्निरासार्थमितिवर्णयंति । तथाहि । उक्तरीत्योत्पत्त्यसंभवान्नचकर्तुःकरणमितिसूत्रद्वयेन

पंचरात्राप्रामाण्यंपूर्वपक्षयित्वाविज्ञानादिभावेवातदप्रतिषेधइतिसिद्धांतितं। वाशब्दात्पक्षोविपरिवर्तते। विज्ञानंचादिचेति
परंब्रह्मविज्ञानादिसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धानामपिपरब्रह्मभावेसतितत्प्रतिपाद(कस्य)नस्यशास्त्रस्यप्रामाण्यंनप्रतिषिध्यते। विप्र
तिषेधाच्च प्रतिषिद्धाहिजीवोत्पत्तिरस्मिन्नपितंत्रे। यथोक्तंपरमसंहितायां। अचेतनापरार्थाचनित्यासततविक्रिया। त्रिगुणा
कर्मणांक्षेत्रंप्रकृतेरूपमुच्यते। प्राप्तिरूपेणसंबंधस्तस्याश्चपुरुषस्यच। सह्यनादिरनंतश्चपरमार्थेननिश्चितइति। पंचरात्राप्रामा
ण्यशंकायांप्राप्तायामेवहितन्निरासायप्रयासःसार्थकःस्यात्। नचव्यधिकरणानिदूषणानितच्छंकांप्रापयितुमीशते। नहिछलो
त्तराण्येतावदधिकरणंप्रयोजयंति। अतिप्रसंगात्। प्रकरणाननुगुणंचैतत्। परमतनिरासोह्यत्रप्रकृतोनतुस्वमतसमर्थनं। कृ
तंचतन्नविलक्षणत्वादित्यादिना। सूत्राक्षराननुरूपंचैतद्व्याख्यानं। नह्यत्रविज्ञानादिपदंब्रह्मणिक्वचित्प्रयुक्तं। तदप्रतिषेधइ
तिचव्यर्थं। नप्राज्ञत्वादित्येववक्तव्यं। लघुचैवंसूत्रंव्यक्तंचस्यात्। तस्मादुक्तएवसूत्रार्थइतिस्थितं। पादार्थमुपसंहरति॥
[३३।२०]अतोशेषेति। सांख्यादिविरोधिसमयानांनिरस्तत्वात्प्रथमाध्यायेयत्सकलश्रुतिसमन्वयेनभगवतोलक्षणद्वयंसाधितंतन्नि
र्णीतमेवेत्यर्थः। स्यादेतत्। ननिगृह्यकथांकुर्यादित्यादिस्मृतिनिषिद्धंपरनिराकरणमिदंनकार्यमेव। तत्कुतःसांख्यादिनिराक
रणंकृतमितिचेन्न। अस्यनिषेधस्यसद्विषयत्वात्। कुतःसंकोचइतिचेत्। श्रुतिस्मृत्योःश्रुतेर्बलवत्त्वात्। श्रुतौचपरनिराकरणस्य
कर्तव्यतयावगतत्वादित्याशयवानंधंतमःप्रविशंतियेविद्यामुपासते। ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायांरताः। विद्यांचाविद्यांचय
स्तद्वेदोभयंसह। अविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतेइतिमंत्रद्वयमर्थतोनुवदति॥ [३३।२०]अंधमिति। अविद्यामविद्याकल्पि

तमविद्यमानार्थं । आयांतितमः । इवशब्दःकिंचिदर्थः । उशब्दोऽवधारणार्थः । येकेवलंविद्यायामेवरताःइत्युक्त्यालब्धस्या
र्थस्यकथनं एतस्यानैवनिंदकाइति । अन्यथाविद्ययामृतमश्नुतइत्यनेनविरोधःस्यात् । ततोऽविद्यानिराकरणाभावेदोषसद्भावा
त् । सहेतिसमुच्चयनियमंद्योतयति । दोषज्ञानादतीत्यैतामित्यनेनाविद्ययादुष्टत्वेनज्ञातयामृत्युंतामेवाविद्यांतत्कार्यंदुःखादि
कंचातीत्यतीर्वेत्यर्थोज्ञायते । यद्यपितत्वज्ञानंनस्वपक्षप्रमाणमात्रेणभवति । यावत्परपक्षप्रमाणंननिराक्रियते । सत्प्रतिपक्षस्य
प्रमाणस्यनिर्णयानंगत्वात् । अतस्तत्त्वज्ञानंकामयमानेनावश्यंस्वपक्षसाधनमिवपरपक्षानिरासोपिविधेयएवेत्युपपत्तिसिद्धोय
मर्थः । तथाप्यागमावष्टंभेनप्रत्यवतिष्ठमानस्तथैवबोधनीयइत्याशयवतामंत्रावुदाहृतावितिसर्वमनवद्यं ॥ ७ ॥ इतिश्रीमत्पूर्णप्र
मतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना । कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौद्वितीयेध्यायेऽयं
समयचरणःपर्यवसितः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

॥ श्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादःसंपूर्णः ॥

अथ श्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः

सुधा० श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ नवियदश्रुतेरित्यादिपादप्रतिपाद्यंससंगतिकंदर्शयति ॥ [३४।२]अथेति । प्रभुःसूत्रकारोनेनव्याचि अ.२पा.३
॥२०२॥ ख्यासिततयाबुद्धिसन्निहितेनतृतीयेनपादेनवैदिकानांवचनानांपरस्परमविरोधंविरोधाभावंदर्शयतीतिप्रतिपाद्यकथनं । अस्यां अधि.१
तर्भावलक्षणांसंगतिंदर्शयितुमुक्तं । अशेषेति । अशेषाश्चतेसमाम्नायविरोधाश्चेतिविग्रहः । करिष्यन्नित्यध्यायोपक्रमसमयापे
क्षया । सूत्रकृताखलुसर्वानपिवेदविरोधान्परिहर्तुंद्वितीयोयमध्यायआरब्धः । वैदिकानांवचनानांपरस्परविरोधोपितदंतर्भू
तएवेत्यतस्तदपाकरणमिहसंगतमेवेति । आनंतर्यलक्षणांसंगतिंदर्शयितुमथेत्युक्तं । अवसरप्राप्तौप्राधान्याद्युक्तिविरोधपरिहा
रस्यप्राथम्येतत्प्रपंचात्मकत्वेनसमयविरोधपरिहारस्यतदानंतर्येसतिश्रुतीनांपरस्परविरोधपरिहारस्यभवत्ययमवसरइति । नन्वे
वंतर्ह्यस्यपादस्यचतुर्थपादाद्भेदोनस्यात् । तत्रापिवेदवचसांपरस्परविरोधस्यापाक्रियमाणत्वादित्यतउक्तं । अधिदैवेति । अ
धिदैवान्यव्यक्ताद्यभिमानिदेवताः । अधिभूतानिकार्यकारणोपेतानिवियदादिभूतानि । इदमुक्तंभवति । यद्यपिपादद्वयेवे
दवाक्यानांपरस्परविरोधएवनिरस्यते । तथापिविषयभेदाद्भेदोभविष्यति । इहाधिदैवादिविषयवाक्यानांचतुर्थेत्वध्यात्मविष
याणामिति । नचैवमस्यपादस्यानेकविषयत्वेनानेकत्वापत्तिः । अध्यात्मेतरविषयत्वेनैकत्वोपपत्तेरिति । अत्रापिक्रमनियमेहे
तुमाचार्यएववक्ष्यति । ननुचवेदवाक्यानांपरस्परविरोधपरिहारःकिमर्थः । मिथोविरुद्धानांप्रामाण्यानिश्चयात्तत्प्रामाण्यनि
श्चयार्थइतिचेन्न । एवंसत्यस्यतर्कशास्त्रत्वप्रसंगेनमीमांसात्वव्याघातादिति । उच्यते । ब्रह्मणोशेषजगत्कारणत्वनिश्चयोह्यशेष ॥४३०॥
जगत्स्वरूपनिर्णयेतस्यकार्यत्वादिनिर्णयेचसतिस्यान्नान्यथा । नचतद्विषयाणांवाक्यानांमिथोव्याघातेतत्स्वरूपनिर्णयोभवति ।

अतोधिदैवादिवस्तुतत्वावधारणार्थएवायंमिथोविरोधपरिहारः । तदिदमप्युक्तं । स्वरूपनिर्णयायैवेति । ननुकिंकतिपयवच
नानामन्योन्यविरोधःपरिह्रियतेउतसर्वेषां । नाद्यः । वैयर्थ्यात् । तत्रैववचनांतरविरोधसद्भावेनानिर्णयतादवस्थ्यात् ।
नद्वितीयः । वेदवाक्यानामनंतत्वेनज्ञातुमशक्यत्वादित्यतउक्तं । अमितद्युतिरिति । सर्वज्ञइत्यर्थः । एतत्पादाधिकरणपूर्वपक्ष
सिद्धांतयुक्तीःसंगृह्याह ॥ [३४।३] अनुभूतीति ॥ ७ ॥ ॐनवियदश्रुतेःॐ । अत्राधिकरणेअनादिर्वाअयमाकाशइत्यादिश्रुतीनां [३४।८]
गौणत्वमात्मनआकाशःसंभूतइत्यादिश्रुतीनांमुख्यत्वमुपादायवियतउत्पत्तिःसमर्थिता । तत्रवियत्पदंनाकाशमात्रपरंकिंनाम ।
अथहवावनित्यानिपुरुषःप्रकृतिरात्माकालइत्यादिश्रुतिविगानविषयाणांपरमात्मातिरिक्तानांप्रकृत्यादीनामप्युपलक्षणार्थंज्ञात
व्यमित्याशयवानाह ॥ [३४।८] प्रकृतिरिति । प्रकृतिरचेतना । पुरुषोजीवः । तदभिमानिनःप्रकृत्याद्यभिमानिनः । महदाद्याइ
तिमहदहंकारमनोबुद्धींद्रियभूतसूक्ष्मतन्मात्राण्युच्यंते । प्रकृतस्योत्पत्त्यसंभवस्यनेतिप्रतिषेधेलब्धमर्थमाह ॥ [३४।९] जायंतइति ।
अयमभिसंधिः । नतावत्प्रकृत्यादयोजन्मरहिताएवाभ्युपग(म्यतइ)ताइतियुक्तं । प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । याव
द्विकारंतुविभागोलोकवदित्युक्तानांप्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापिसाम्यात् । अन्यथातेषामनैकांतिकत्वापातात् । नाप्यविगी
तजन्मानः । श्रुतिविगानस्यदर्शितत्वात् । नचाधिकरणांतरंतत्परमस्ति । तस्मादत्रैववियत्पदेनते(षामु)पलक्षणंयुक्तं । मातरिश्व
प्रभृतिषुपुनरधिकाशंकानिरासायाधिकरणांतरारंभइति । इहाकाशस्योक्तंजन्मघटादेरिवाभूत्वाभवनलक्षणमितिकेचिदास्थि
ताः । तन्निराकरिष्यन्स्वमतंतावदाह ॥ [३४।९] परांधीनेति । आत्मनआकाशःसंभूतःसइदंसर्वमसृजतेत्यादिश्रुतिं विभक्तत्वादि

युक्तिंचाश्रित्ययदिहाधिकरणेवियतोजनिमत्त्वमुदितंतत्पराधीनातिशयलाभलक्षणंप्रतिपत्तव्यं । अपूर्वविशेषोपजननेहिविशि
ष्टाकारोपजनोवश्यंभावीविशिष्टाकारश्चवस्तुस्वरूपाभिन्नइतितस्यैवासावुपजनोभवति । देवदत्तःशरीरीजातोविद्वान्जातइ
तिघटःसंयुक्तोजातःविभक्तोजातइतिचावस्थितस्वरूपएववस्तुनिविशेषावाप्तिमात्रेणजननव्यवहारोदृश्यतएव । ननुपरिणाम
वादेघटादेरप्येषैवोत्पत्तिःयदवस्थितस्वरूपस्यैवमृदादेरप्याकारांत(रावाप्तिः ।)रतापत्तिः । परैरपिपरिणामवादएवांगीकृतो
नारंभवादः । अतोविवादाभावाद्व्यर्थोयमारंभः । यथानव्यर्थस्तथाचार्यएवविवादविषयंस्पष्टयिष्यति । अत्रेदंसर्वंससर्जेतिश्रु
(त्याद्युदा)त्युदाहरणंश्रुत्यादावप्येवमेवजन्मव्याख्येयमितिज्ञापनार्थं । यच्चवियत्पदंप्रकृत्याद्युपलक्षणपरमित्यभिप्रेतंतत्रोक्त
रीत्योपपत्तिसूचनार्थंचेति । परोक्तरीत्याघटादिवदभूत्वाभवनलक्षणैवोत्पत्तिर्वियतःश्रुतिसूत्रविवक्षिताकिंनस्यादितिचेदत्रपृ
च्छामः । आकाशशब्देनकिंविवक्षितंपरेषां(किं)वैशेषिकादिवदवकाशमात्रमुतबाह्यानामिवमूर्ताभावः । आद्यंदूषयति ॥
[३४।१०] अवकाशमात्रमिति । अन्यथापराधीनविशेषाप्तिर्जन्मेत्यनंगीकृत्याभूत्वाभवनंजन्मेत्यंगीकारेवकाशमात्रमाकाशइतिचां
गीकारेकथमसावुत्पद्यते । तस्योत्पत्तिर्नोपपद्यतइतियावत् । सोपादानाहिस(र्वा)र्वसृष्टिर्दृष्टा नचाकाशोत्पत्तावुपादानमस्ति ।
नचब्रह्मणउपादानत्वमुपपद्यतइतिप्रकृत्यधिकरणेनिर्दिष्टं । यस्यचोत्पत्तिस्तस्यप्रागभावेनभाव्यं । नचाकाशस्यप्रागभावःसंभ
वति । अनुपपन्नप्रतीतिकत्वात् । अभावोहिप्रतीयमानोस्यात्रेतिप्रतीयतेनतुनिराश्रयः । नचाकाशाभावस्याश्रयप्रतीतिरुपप
द्यते । यदेवेहेतिनिर्दिश्यतेतस्यैवाकाशत्वात् । उपादानाश्रिताभाववादेपितदभावान्नाभावप्रतीत्युपपत्तिः । तथाचश्रुतिः ।

अभावोहिप्रदेशस्यनह्यत्राभावइत्यपीति । अनवकाशरूपंब्रह्मैवाकाशस्यपूर्वावस्थाप्रागभावश्चोच्यतइत्यपिब्रह्मणोनुपादानत्वे
नप्रत्युक्तं । प्रतियोग्याश्रयएवाभावाश्रयः । नचाकाशस्याश्रयोस्तीतितदभावोपिनिराश्रयोस्त्वितिचेन्न । निराश्रयत्वेकार्य
त्वानुपपत्तेः । किंचप्रतियोग्याकाशःस्वाश्रयइत्यतस्तदभावोप्याकाशाश्रयःप्रतीयेतेतिविरुद्धमापद्यते । प्रकृतिराकाशस्यका
रणमितिकश्चित् । तन्मतेप्रकृतेरजन्मप्रसंगः । अथतत्रपराधीनविशेषावाप्तिर्जन्मांगीक्रियते । तदाऽसंभावितोत्पत्तिके
वियदादावप्येवमेवांगीकरणीयमिति । द्वितीयेपिकिंप्रदेशरूपमाकाशमंगीकृत्येदमुच्यते । उतानंगीकृत्य । प्रथमेयस्यकस्य
चिन्मूर्तद्रव्याभावस्योत्पत्तिर्वासर्वस्यवाविवक्षिता । नाद्यः । तस्याःप्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनाधिकरणानारंभकत्वात् । द्वितीयं
दूषयति ॥ [३४।१०] यदीति । सर्वस्यापिमूर्ताभावस्यसृष्टावुत्पत्त्यंगीकारेप्रलयेवश्यंतदभावोभ्युपगंतव्यःस्यात् । अत्यंतसतोज
न्मासंभवात् । यदिचसृष्टेःपूर्वंप्रलयेनाकाशतासर्वस्यमूर्तद्रव्याभावस्याभावोंगीक्रियते । तर्हिकिंतदामूर्तनिबिडंजगदंगी
क्रियते । एतदेवस्पष्टयति ॥ [३४।१०] मूर्तेति । यद्युक्तलक्षणाकाशाभावःप्रलयेभवेत्तदामूर्तसंपूर्णताभवेदेव । अभावाभा
वस्यभावानतिरेकात् । तद्व्याप्तत्वाद्वा । चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः । सृष्ट्युत्तरकालंमूर्तमात्रंचनस्यात् । एवंचसर्गप्रलयवि
परिवर्तःस्यात् । अधिकाचप्रलयेमूर्तसंपूर्तेरापत्तिःमूर्तद्रव्याभावएवाकाशोनततोतिरिक्तोस्तीतिद्वितीयंनिराकरोति ॥ मूर्त
[३४।११] द्रव्याणीति । तदभावश्चेतिचार्थः । योमूर्तद्रव्याणितदभावांश्चांगीकरोतितेनावश्यंतदतिरिक्ताकाशोंगीकर्तव्यएव । यस्मा
त्तानिसर्वदाकाशेस्थितानितेनेतियोजना । इदमुक्तंभवति । एकस्मिन्पतत्रिणिपतति द्वितीयेनपतत्रिणाकुत्रपतितव्यमितिवा

च्यं । यत्रासौनास्तितत्रेतिचेत्तर्हियेनाधिकरणेनैकस्यपतत्रिणोऽभावःपरस्यचभावोविशिष्यतेतदर्थांतरमंगीकरणीयं । सएव प्रदेशरूपआकाशइतिकथंतदनभ्युपगमः । किंचेहपक्षीनेहपक्षीतिमूर्ततदभावाश्रयतयाप्रदेशःसाक्षिसिद्धःकथमपह्नोतुंशक्यते। अपिचकिंमूर्तद्रव्यस्यप्रागभावआकाशःकिंवाप्रध्वंसःयद्वात्यंताभावः । अथवान्योन्याभावः । नप्रथमद्वितीयौ । सृष्ट्युत्तर कालेनिराकाशत्वप्रसंगात् । प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरुपादाननिष्ठत्वेनतत्राकाशबुद्धेरन्यत्रतदभावस्यचापत्तेः । नतृतीयः । क्वचित्कदाचिन्मूर्तसद्भावेतदत्यंताभावानुपपत्तेः । नचतुर्थः । घटान्योन्याभावोहिपटस्तन्निष्ठोवेतितत्राकाशबुद्धिप्रसंगात् । मूर्तद्रव्यसंसर्गाभावमात्रमाकाशइतिचेत्तर्ह्युत्पततःपतत्रिणःकेनसंसर्गोयेनतदभावस्याकाशत्वंस्यादित्यवश्याश्रयणीयःप्रदेशइ ति । तदेवमाकाशस्याभूत्वाभवनरूपोत्पत्तिरयुक्तेतिसिद्धं । अस्त्वेवंपरकृतमपव्याख्यानं । कस्तर्ह्याकाशशब्दार्थःकाचतस्य पराधीनविशेषाप्तिरित्यतआह ॥ [३४।११] अंतइति । परकीयव्याख्यानस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । तद्देवोभूताकाशाभिमानीतिविनाय कस्याकाशशब्दवाच्यत्वोपपादनं । अत्रआत्मनआकाशइत्यादिश्रुतौ। देहोत्पत्त्येतिपराधीनविशेषा(वा)प्तेर्विवरणं। वाक्यद्वय मेतदित्यतोत्रेतिश्रुत्येतिचयुज्यते । श्रुतेर्विषयांतरंचाह ॥ [३४।१२] भूतमपीति । भूतमप्याकाशशब्दोक्तंतच्चघटादिवदुत्पद्यतइति श्रुत्याभिधीयतइतिसंबंधः । कुतोभूताकाशस्योत्पत्तिमत्त्वमित्यतउक्तं । असितमिति । रूपित्वादित्यर्थः । तथाचश्रुतिः । आकाशोनीलिमोदेतीति । तथासतिचाक्षुषत्वप्रसंगइत्यतउक्तं। दिव्येति । तुशब्देनानुद्भूतत्वविशेषंसूचयति । इदमुक्तंभव ति । किंचाक्षुषत्वमात्रमापाद्यमुतास्मदादीन्प्रति । आद्येत्विष्टापादनं । दिव्यदृष्टिगोचरत्वाभ्युपगमात् । द्वितीयेतुभूतादि

शरीरेषुव्याप्तिभंगः। तत्रानुद्भूतादिकल्पनेऽत्रापितत्समानंश्रुतिप्रामाण्यादिति। नन्वाकाशस्याभूत्वाभवनलक्षणामुत्पत्तिमधु
नैवनिराकृत्यात्रपुनस्तदंगीकारेकथंपूर्वोत्तरव्याघातोनभवेदित्यतआह ॥ [३४।१२]अव्याकृतमिति। यतोऽव्याकृतमेवगगनंनोत्पद्यत
इत्युक्तंनतुभूतमतोनविरोधः। तस्यानुत्पत्तौहेत्वंतरमप्याह ॥ [३४।१३]नित्यंहितदिति। नचैतदसिद्धं। विनाशकारणाभावात्।
नहिकारणांतरमनपेक्ष्येश्वरेच्छाविनाशहेतुर्दृष्टा। उत्पत्तिश्रुतेस्तदपिकल्पनीयमितिचेन्न। तस्याःभूततदभिमानिविषयत्वेनसा
वकाशत्वात्। अवश्यंचैतदेवं। आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादेर्भूतप्रकरणत्वात्। नन्वव्याकृताकाशेप्रमाणमेवनास्ति। कस्या
नुत्पत्तिरुच्यतइत्यतउक्तं। साक्षीति। तत्कथमित्यतआह ॥ [३४।१३]प्रदेशइति। नन्वेतदेवभूताकाशमितिचेन्न। रूपित्वारू
पित्वव्याकृतत्वाव्याकृतत्वपरिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वश्रुतीनांसत्वात्। किंचोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्विरोधोप्याकाशद्वैतमवग
मयति। व्यवस्थयाऽविरोधोपपत्तावनुत्पत्तिश्रुतेरौपचारिकत्वकल्पनायोगात्। नचप्रदेशस्योत्पत्तिरुपपद्यतइत्युक्तंप्राक्।
ननुसूत्रकृतैवगौण्यसंभवादित्युक्तं। सत्यं। व्याख्यातंतद्भाष्यकृता। विवृतंचास्माभिः। नन्वव्याकृताकाशस्योत्पत्त्य
भावेमाभूदाकाशःसंभूतइतिविरोधः। इदंसर्वमसृजतेत्यादिश्रुतिविरोधस्तुभविष्यतीतिचेन्न। तस्याभूत्वाभवनलक्षणोत्प
त्त्यसंभवेपिपराधीनविशेषाप्तिरूपोत्पत्तिसद्भावादित्याह ॥ [३४।१३]तथापीति। मूर्तसंबंधश्चासौपरतंत्रविशेषश्चेतिविग्रहः। यदनादि
त्वेनोक्तंतदेवखमित्यर्थः। इदंसर्वमसृजतेतिश्रुतिवाक्यंश्रुतिशब्दः। एवंश्रौता(सौत्रा)काशोत्पत्तिंव्याख्यायोपलक्षितप्रकृत्याद्यु
त्पत्तिंव्याख्याति ॥ [३४।१४]प्रकृतिरिति। इत्येतेचएतदादयश्च। ईश्वराधीनविशेषेणैवनाभूत्वाभाविनेत्यर्थः। कालस्यत्वभूत्वाभव

नमप्यस्तीत्याह ॥ कालेति । विशेषवान्क्षणलवादिरूपः।उपपादितंचैतत्प्रागेव । प्राक्परिगणितानांप्रकृत्यादीनामीश्वराधीन विशेषावाप्तिरेवजन्मेत्युक्तं । तत्रकस्यकीदृशीविशेषावाप्तिरित्यतःप्रकृत्यादित्रयाभिमानिदेवतायाःपराधीनविशेषावाप्तिंविशद यति ॥ पुरुषेति । यस्मात्पुरुषादीनांरमाभिमानिनी । साचैकैवदेहदेह्याद्यादिभेदरहिता । तत्तस्मात्साक्षाद्भगवदिच्छयासिसृक्षु त्वविशेषंप्राप्तैवसृष्टेत्युदिता । नतुविनायकाद्यभिमानिवद्देहोत्पत्तिमित्यर्थः । यद्यपिभगवत्याइच्छापिनित्यातथापितदीयव्य क्तिरूपस्येश्वरपराधीनत्वाभिप्रायेणेदमुक्तमितिज्ञातव्यं । प्रकृतेःपराधीनविशेषावाप्तिंविवृणोति ॥ प्रधानमिति । प्रधानमपि विकृतेरीश्वराधीनायाःकारणादिदंसर्वमसृजतेत्यादौसृष्टमित्युदितमित्यर्थः। यथोक्तं । विकारोव्यक्तजन्महीति। पुरुषाणांपराधी नविशेषावाप्तिंस्पष्टयति ॥ पुमांसइति । कालप्रवाहस्यप्रवाहिजन्ममहदादीनांचोपचयावाप्तिर्विशेषलाभइतिस्पष्टत्वान्नात्रो क्तं । एतेनज्ञोतएवतथाप्राणाइत्यादिकमपिव्याख्यातंवेदितव्यं ॥छ॥ २ । ३ । १ ॥छ॥ ॐएतेनमातरिश्वाव्याख्यातःॐ॥ अतीताधिकरणेवियदादिविषयाणामुत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनांव्यवस्थयाविरोधःपरिहृतः । इदानींतेजोबन्नान्याकाशइतितान्य नित्यानिवायुर्वावनित्यइतिश्रुतौव्यवस्थितनित्यत्वानित्यत्ववंतमप्याकाशमनित्यपक्षेनिक्षिप्यवायोर्नित्यत्वाभिधानादाकाशदे वतायाविनायकस्येववायुदेवतायाःस्वरूपेणनित्यत्वंदेहोत्पत्त्यादिनाजन्मादिमत्त्वमितिव्यवस्थानुपपत्तेर्मुख्यैवानुत्पत्तिरित्यधि काशंकयापूर्वपक्षितेव्यवस्थातिदेशेनैवसिद्धांतितं । तत्रकीदृशीवायौश्रुतीनांव्यवस्था । ययाधिकाशंकापरिहारःस्यादित्यतस्तां दर्शयति ॥ एवमिति । यथावियदनादिजन्मवच्चोक्तमेवमित्यर्थः । प्रतिभातपरावरः । शरीराभावेपिप्रातिभेनैवज्ञानेनविष

॥४३३॥

यीकृतातीतानागतोयतस्तस्मान्नित्यसमइतिशब्दितः । शरीरोत्पत्तिकारणात्पराधीनविशेषेणेत्येतयोर्हेतुहेतुमद्भावः । एवशब्द स्यपराधीनविशेषेणैवेत्यन्वयः । मुख्यवायुरित्यनेनभूतप्रकरणेपिनभूतवायुविषयमिदंसूत्रं । तत्राधिकाशंकाभावात् । अतएव नावांतराभिमानिविषयं । किंनामतत्परमाभिमानिविषयमेवेतिसूचयति । स्वरूपातिरिक्तस्यप्रातिभज्ञानस्याप्यनुपप्लवादाका शदेवतातोविशेषोयुज्यतइतिभावः । यदुक्तमत्रप्रकरणेपराधीनविशेषावाप्तिरेवजनिर्नाभूत्वाभवनमितितदुपपत्त्यंतरेणोप पादयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ नैवेति । इतिसिद्धमितिशेषः । एतच्चजन्मनःपराधीनविशेषलाभ(स्वरूप)त्वएवांगी कृतेसिद्ध्यतिनत्वभूत्वाभवनरूपत्वइत्यर्थः । नन्वव्याकृताकाशस्याभूत्वाभवनानुपपत्तेरस्तुतत्रपराधीनविशेषावाप्तिर्जन्मश ब्दार्थः । अन्यत्रत्वभूत्वाभवनमेवांगीक्रियतेचेत्कोदोषः । बाधकभावाभावाभ्यामनेकार्थत्वकल्पनाविरोधादित्यतआह ॥ स्थूलतेति । उपादानधर्मिणोधर्म्यंतरात्मनापरिवर्तःस्थूलताभावः । अतएवपूर्वशब्दविलोपश्चपूर्वशब्दनिवृत्तौशब्दांतर प्रवृत्तिश्चेत्यर्थः । उदाहृतंचैतत्प्रकृत्यधिकरणे । अभूत्वाभवनंयदिजन्मेतिकीर्त्यतइत्युक्तेऽसदनुवादःस्यात् । परिणामवा दिभिःक्वाप्यभूत्वाभवनानभ्युपगमात् । अतोविमतिपदंदर्शयितुंस्थूलतेत्याद्युक्तं । तर्हिरमायाजीवचैतन्यस्यापिप्रधानस्य वेदस्यचैवंविधंजन्मनैवास्तीत्यतःपरमेश्वरादृतेसर्वंजनिमदितिनसिद्ध्येत् । तथाचेदंसर्वमसृजतेत्यादिप्रतिज्ञाहानिरात्मावाइ त्यादिशब्दविरोधोविभक्तत्वहेतोरनैकांत्यंचस्यादितिवाक्यशेषः ।एषचेतनयायुक्तोजीवइत्यभिधीयतइत्यादिवचनाज्जीवशब्दो भूतादिसंघातेवर्तते । तस्यचोक्तविधोत्पत्तिरस्त्येवेत्यतःकेवलंचैतन्यस्येत्युक्तं । नहिक्षीरंदधिजातमितिवदिदंद्रव्यंरमादि

त्वेनपरि(णतमि)वृत्तमित्यत्रप्रमाणमस्ति । किंतुद्वावेतौनित्यमुक्तौनित्यौसर्वगतौ अजोनित्यः अजामेकां यावद्ब्रह्मविष्ठितंताव
तीवागित्यादिश्रुतिभ्योऽनादित्वमेवावगतं । ननुवेदस्यकीदृशीपराधीनविशेषाप्तिर्येनभवत्पक्षेप्रतिज्ञाहान्यादिकंनस्यादित्य
तआह ॥ [३४।११] वेदस्यापीति । नियतविशिष्टानुपूर्विकत्वेनार्थबोधकत्वशक्त्याविर्भावोव्यक्तिः । कालप्रवाहस्यनास्तित्वेदो
षोवक्ष्यते । महदादिसूक्ष्मरूपनित्यताचश्रुत्या(दिप्र)पिप्रसिद्धातोपिप्रतिज्ञाहान्याद्यनिस्तारइत्याशयवानुपसंहरति ॥ [३४।२०] तस्मा
दिति । तद्वशतापरमेश्वरवशत्वविशेषलाभः । अत्र श्रुतिसूत्रयोः ॥ ७ ॥ २ । ३ । २ ॥ ७ ॥ ॐ[३४।२१]असंभवस्तुसतोनुपप
त्तेः ॐ । असंभाव्यमानजन्मनोर्गगनपवनयोरुत्पत्तावुक्तायामिदमाशंक्यते । सदजायतेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणोपिजन्मास्ति । नच
श्रुत्यादिविरोधः । स्वरूपोत्पत्त्यभावेपिपरायत्तविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिसंभवाद्गगनपवनवदिति । तन्निवृत्त्यर्थमिदमधिकरण
मारब्धं । एतच्चायुक्तमिवाभाति । असंभवइत्यनुत्पत्तिमात्रप्रतिज्ञानात् । तस्यचपरेणाप्यंगीकृतत्वात् । नन्ववधारणार्थस्य
तुशब्दस्यप्रयोगान्नायंदोषः । सत्यं । तथापितत्रहेतोरनभिधानादयुक्तमेव । नन्वनुपपत्तेरित्युक्तं । सत्यं । किंतस्यार्थोनह्यस
तःसदुत्पत्तेःदृष्टत्वादनुपपत्तेरिति । नचैतत्सर्वथाप्युत्पत्त्यभावमुपपादयितुमलं । कारणविशेषप्रतिषेधात् । मैवं । प्रसक्तकार
णनिरासादन्यस्याप्रसंगात्कारणाभावस्यैवसिद्धेरितिस्थितेविभवादनुपपत्तेरितिहेतुंप्रकारांतरेणव्याचक्षाणःसूत्रार्थमाह॥ [३४।२१] स्व
तंत्रत्वादिति । कथमपीति । स्वरूपतोविशेषतश्चेत्यर्थः । कुतःपरमात्मनःस्वातंत्र्यमितिचेन्मैवं । किंस्वतंत्रमेववस्तुनांगी
क्रियतेकिंवातोन्यत्स्वतंत्रमंगीकृत्यतस्यस्वातंत्र्यंनिराक्रियते । नाद्यः । अनवस्थितेरसंभवाच्च । द्वितीयंप्रत्याह ॥ नेति । प्र

माणाभावात् । भावेवातदेवास्माभिःपरमात्मतयांगीकरिष्यतइतिभावः । केचिदिदंसूत्रमन्यथाव्याचक्षते । प्राग्गुणिनांवियदा
दीनामुत्पत्तिरुक्ता । इदानींरूपादीनांगुणानांदिकालादेश्चोत्पत्तिरुच्यते । सतोगुणादेरसंभवोनोपपद्यते । प्रतिज्ञाहान्यादि
नानुपपत्तेरिति । तदसत् । वियत्पदेनैवसर्वस्योपलक्षणात् । अभ्यधिकाशंकाभावाच्च । वियत्पदस्यसजातीयभूतमात्रोपल
क्षकत्वंन्याय्यं । विजातीयगुणाद्युपलक्षकत्वमयुक्तमितिचेन्नसंगतिरेषानाभ्यधिकाशंका । रूपादीनामुत्पत्त्यश्रवणादितिचेन्न ।
प्रतिज्ञादिभ्यस्तदवगतेः । संकोचस्तत्रकल्प्यतइतिचेन्न । बाधकानुपन्यासादिति । अन्येत्वेवंव्याकुर्वते । ब्रह्मणएवासंभवोन
तुतद्व्यतिरिक्तस्य । प्रतिज्ञाहान्यादिप्रसंगेनानुपपत्तेरिति । एतदप्यसत् । पूर्वेणैवास्यार्थस्यलब्धत्वात् । वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्ति
प्रतिपादनमुपलक्षणार्थमितिज्ञापयितुमेतदितिचेन्न । प्रतिज्ञाहान्याद्युपन्यासेनैवतज्ज्ञापनसिद्धेः । समानन्यायोपलक्षणस्य
मीमांसायांसर्वत्रप्रसिद्धत्वात् । अन्यथातिदेशेऽभ्यधिकाशंकाभ्यूहनवैयर्थ्यादित्युक्तएवसूत्रार्थः । एतदेवज्ञापयितुंभगवताचा
र्येणप्रागेवनैवकिंचिदित्युपसंहृतं ॥ ७ ॥ २ । ३ । ३ ॥ ७ ॥ ॐव्यतिरेकोगंधवत्[३४।२२]तथाचदर्शयतिॐ । अत्रयोगिनांस्वरूपे
णैवानेकत्वमुपपाद्यते । तस्यचाविरोधश्चंदनवदित्युक्तार्थोपपादकतयासंगतौस्थितायामसंभवस्तुसतोनुपपत्तेरितियदीश्वरस्य
सर्वस्वातंत्र्यमुक्तंतदुपपादकत्वेनापिसंगतिंज्ञापयंस्तथासूत्रंव्याचष्टे ॥ अच्छेद्य[३४।२२]स्यापीति । भोगांश्चेतिसंबंधः । ऐक्यमेवेत्येव
शब्दान्वयः । ऐक्यमेकरूपत्वं । स्वरूपैक्यस्यविभागेपिसत्वात् । सर्वमीशवशं । तथाचसएवस्वतंत्रइतिवाक्यशेषः । नन्वन्यैः
छेत्तुमशक्यंछित्वातेषामपिभागानांभोगशक्तिप्रदाययदिपुनरेकतामापादयतिहरिस्तर्हिस्तत्रतस्यसामर्थ्यंज्ञायतां । कार्यस्यकार

णशक्तिविनानुपपत्तेः । सर्वंजगदीशवशमितितुकथमित्यतआह ॥ अवि[३५।१]भागमिति । यथालोकेकिंचिदद्भुतंकार्यंकृतवत स्तथाभूतेन्यत्रापिकार्यशक्तिःसंभाव्यते । तथात्यंताघटितमिदंघटयतोजगन्नाथस्यसर्वत्रापिशक्तिसंभावनायुक्तैवेतिभावः । न न्वत्रसूत्रेजीवस्यानेकत्वापत्तिमात्रमुच्यते । नतुतस्याःपरमेश्वरायत्तत्वं । तत्कथमनेनतस्यसर्वैश्वर्यावगतिरित्यतआह ॥ [३५।२]ईति हीति । तंयथायथेश्वरःप्रकुरुतेतथातथाभवति । सोचिंत्यःपरमोगरीयानचिंत्यशक्त्यैवह्येकोवयवर्जितः । आत्मानंबहुधा कृत्वाक्रीडतेयोगसंपदेतिसूत्रोपात्ताभ्यांश्रुतिस्मृतिभ्यांयस्मादेवमभिधीयतेतस्मात्सूत्रेणाप्येवमेवमभिधीयते । प्रतिज्ञाप्रमाण योरेकार्थतायाआवश्यकत्वादिति ॥ ९ ॥ २ । ३ । १३ ॥ ९ ॥ ॐ[३५।३]पृथगुपदेशात्ॐ ॥ अत्रजीवात्मनःपरमात्मनाऽऽत्यं तिकोभेदस्समर्थ्यते । स्यादेतत् । यथाहिप्रत्यक्षादिप्रमा(णैरव)णावधृत(देवदत्त)सिंह(देवदत्त)भेदस्यपुंसःसिंहोदेवदत्तइतिवा क्यश्रवणेपिनसिंहदेवदत्तस्वरूपैक्यप्रतिपत्तिर्भवति । किंनामगौणएवायंप्रयोगइत्यध्यवस्यति । तथाथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादि भिर्व्यतिरेकोगंधवदित्यंतैःसूत्रैःजीवात्मपरमात्मभेदस्यप्रत्यक्षादिप्रमाणबलेनोपपादितत्वात्तत्वमस्यादिश्रुतिशतेनापिनतदभेद प्रतिपत्तिरुत्पत्तुमलं । किंतुगौणार्थाएवश्रुतयइतिनिश्चयोभवेत् । अतःप्रापकाभावान्नेदमधिकरणमारंभणीयमित्यतोधिकाशं कांदर्शयन्पूर्वपक्षयति ॥ [३५।२]एवंस्थितेपीति । एवमतीतग्रंथोक्तन्यायेनजीवात्मपरमात्मनोर्भेदेनिश्चितेपीत्यर्थः । स्मृतिभि श्चेतिचार्थःअनुमानबलाच्चेतिवासंबंधः । एतदुक्तंभवति । यद्यपिभेदःप्राक्समर्थितस्तथापिजीवःपरमात्मनाऽभिन्नएव । त द्योहंसोसौयोसौसोहं । तत्त्वमसि । अहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतेः । अहंहरिःसर्वमिदंजनार्दनोनान्यत्ततःकारणकार्यजातं । ईदृङ्

मनोयस्यनतस्यभूयोभवोद्भवाद्वंद्वगदाभवंतीत्यादिस्मृतेश्च । नचैताःश्रुतयःस्मृतयश्चगौणार्थायोज्याः । उपक्रमादिबलेनतात्प र्यावधारणात् । बलवद्बाधकाभावाच्च । उपन्यस्तानितुप्रमाणान्याविद्यकमिथ्याभेदविषयतयापिसंभवंति । तथाचानुमानं । विमतोभेदोमिथ्याभेदत्वाच्चंद्रभेदवदिति । नचअस्मिन्नस्यचतद्योगंशास्तीतिमुक्तावपिभेदोक्तिर्बाधिका । तस्याअवांतरविषय त्वोपपत्तेः । नचपरममुक्तौभेदेप्रमाणमस्ति । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत् । विभेदजनकेज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते । आत्मनोब्रह्म णोभेदमसंतंकःकरिष्यति । आविमुक्तेस्तुभेदःस्याज्जीवस्यपरमस्यच । ततःपरंनभेदोस्तिभेदहेतोरभावतइत्यादिश्रुतिस्मृतयो पवदंतिचपरममुक्तौजीवपरभेदमित्येवंकेचिद्वादिनोवदंति । अतोयुक्तस्तन्निराकरणायाधिकरणारंभइति । एवंपूर्वपक्षयित्वा सिद्धांतयन्सूत्रंव्याचष्टे ॥ [३५।३]नेतदिति । तज्जीवस्यपरमात्मैक्यंनयुक्तं । किंतुपृथगेवजीवात्मपरमात्मानौ । कुतःयतोविष्णुर्जी वाज्जीवश्चविष्णोर्भिन्नोचिंत्यःपरमोजीवसंघादित्यादिश्रुति(स्मृति)भिःपृथगेवाभिधीयतेतस्मादित्यर्थः । नन्वेताःश्रुतिस्मृत योऽविद्याकल्पितभेदविषयतयान्यथासिद्धाः । नतात्विकभेदसिद्ध्यैप्रभवंतीत्युक्तमितिचेत् । मात्वरिष्टाःनिराकरिष्यामःश्रु त्यादेरतत्वावेदकत्वमित्याशयवानकल्पितभेदविषयांश्रुतिमुदाहरति ॥ [३५।३]प्रज्ञेति । एषब्रह्मैषप्रजापतिरिंद्रइत्यादिनाविश्वप्र पंचमनूद्यसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रमितितस्यप्रज्ञाख्यब्रह्मनेतृकत्वमभिधायनेतृनेतव्यभावस्यकल्पितत्वादित्याशंकानिवृत्त्यर्थंप्रज्ञानेत्रो लोकइतिश्रुत्यामुक्तावपिजीवपरयोर्भेदोभिधीयतेअलोकोमुक्तोपिप्रज्ञानेत्रःब्रह्मनेतृकइति । नीयतेनेनेतिनेत्रं । दाम्नीत्यादि सूत्रात् । प्रज्ञाचब्रह्म । प्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मेतिवाक्यशेषात् । नचात्रलोकइतिपदंछेद्यं । जनभुवनदेहरूपस्यलोकस्यप्रागेवब्र

ह्मनेतृकत्वस्योक्तत्वेनपुनरुक्तिप्रसंगात् । नचनेतृनेतव्ययोरभेदःक्वचिदस्ति । नचावांतरमुक्तिविषयेयंश्रुतिः । तत्रलोकातीत
तायोगात् । देहेंद्रियादिवैकल्यंखल्वलोकत्वं । परममुक्तौचानुवर्तमानोभेदोनाविद्याकल्पितोभवितुमर्हतिअतिप्रसंगादिति ।
ननुमु(क्तौभेदाभावेने)क्तावभेदेनेकाःश्रुतयःस्मृतयश्चसंति । तत्कथमेकाकिनीयंश्रुतिर्मुक्तौभेदसाधनायालमित्यतोबह्वीःश्रुति
स्मृतीरत्रोदाहरति ॥ एतंमिति । एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रम्येत्यन्याश्रुतिर्मुक्तस्यपरस्माद्भेदमाह । सामीप्यप्राप्तेरभि
धानात् । नचेयमवांतरमुक्तिः । अस्माल्लोकात्प्रेत्येतिविदेहत्ववचनात् । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैती
त्यपिश्रुतिर्मुक्तौजीवस्यब्रह्मणोभेदमाचष्टे । साम्यस्यभेदसमानाश्रयत्वात् । पुण्यपापांजनाख्याविद्याविधूननाभिधानादस्या
पिपरममुक्तिविषयत्वंज्ञायते । इदंज्ञानमितिभगवद्वाक्येपिममसाधर्म्यमागताइतिभेदोज्ञायते । सर्गप्रलययोरप्युपजननव्यथा
भावोक्त्यापरममुक्तित्वंच । उपसंपद्यतइत्यनेनपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते । सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणइ
त्येतांश्रुतिमर्थतोनुवदति । अत्रापिसामीप्यप्राप्त्यादिनाभेदोवगम्यते । अस्माच्छरीरात्समुत्थायस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतेइत्यु
क्त्यापरममोक्षत्वंच । शाखांशाखामितिमहाभारतवाक्येभेदावभासःस्फुटएवातस्यचपरममोक्षविषयताप्रदर्शनार्थमाचक्ष्वेत्या
दिपूर्ववाक्यार्थसंग्रहकथनं । इत्युक्तेप्रजापतिनेतिपृष्टे । तस्यमध्येवेतसःपुण्यगंधःसहस्रशाखोविमलोविभाति । तस्यवेतसस्य
शाखांशाखामाश्रित्यधानापूपवत्यःमांसकामवत्यः । अर्शआदिभ्योच् । पायसंकर्दमस्थानीयंयासांतास्तथोक्ताः । यस्मिल्लोके ।
ईजिरेयजंतेच । तदक्षरंपरमंब्रह्म । तत्रैवपरमेश्वरांतरएव । भेदद्दष्ट्येतिभागवतवाक्यस्यायमर्थः । आद्यःस्थिरचराणांयोवेद

गर्भः सहर्षिभिः। योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः। सः जीवेश्वरादिभेदज्ञानेन अभिमानेनेश्वरबहुमानेननिवृत्तकर्मणाचज
गत्कर्तृत्वात्सार्वज्ञादिगुणोपेतंपरमपुरुषाख्यंपरंब्रह्म संगत्यमुक्तः सन्प्रविश्यपुनः कालाख्यपरमेश्वरमूर्त्यासृष्टिकालेजातेसतिअगु
णव्यतिरेकेसत्वादिगुणविक्रियाहीनेविष्णुलोकेपूर्ववत्सर्वमुक्ताधिपतिर्जायतइति। अत्रतुभेदः स्फुटएव। हिरण्यगर्भमुक्तित्वा
देवपरममुक्तित्वंचसिद्धं। ऋचांत्वः पोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु। ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमि
मीतउत्वइतिमंत्रस्यायमर्थः। मुक्तिस्थानेत्वः कश्चिद्ब्रह्माऋचांपोषंपुपुष्वानास्तेऋचः पुष्टाः कुर्वन्नास्ते। त्वोब्रह्माशक्करीषुऋक्ष्वारू
ढंगायत्रंसामगायति। त्वोब्रह्माजातविद्यांपौरुषेयविद्यांवदति। त्वोब्रह्मायज्ञस्यविष्णोर्मात्रांअंशमेवविमिमीतेध्यायतीति।
अत्रापिभेदः स्फुटएवावभासते। ब्रह्मबाहुल्यश्रवणात्परममोक्षत्वंच। नचास्यऋत्विग्विषयत्वं। ब्रह्मणोजातविद्यावादित्वस्या
प्रसिद्धत्वात्। चतुर्णामपिपादानांहोत्रादिभिन्नविषयत्वेतृतीयपादेत्वइतिचव्यर्थंस्यात्। चशब्दोवाक्यशेषसमुच्चये। परेणप्रे
रिताः सदेत्यनेनसवाएषब्रह्मनिष्ठइदंशरीरंमर्त्यमतिसृज्यब्रह्माभिसंपद्यब्रह्मणा(भि)पश्यतीत्यादिश्रुतीः। यथेष्टंपरिवर्ततेतस्यैवा
नुग्रहेरिताइत्यादिस्मृतीश्चोपादत्ते। यत्कामइत्यनेननहास्यकर्मक्षीयतेऽस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्कामयतेतत्तत्सृजतइतिश्रुतिरुपादी
यते। मुक्तोयद्यत्कामयतेतत्तद्वस्तुतत्कर्मसृजते। कथंयत्सृजतेतदस्मादात्मनएवपरमेश्वरानुग्रहद्वारैवेत्यर्थः। अद्धैवेतिह्येव
शब्दार्थः। अत्रेश्वराज्जीवस्यभेदः स्पष्टएव। कर्माक्षयवचनात्परममुक्तित्वंच। सहैवेत्यनेनसोऽश्नुतेसर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविप
श्चितेतिश्रुतिमुपादत्ते। ब्रह्मणाब्रह्मात्मकतयासर्वान्कामान्सहयौगपद्येनभुंक्तइतिव्याख्यानंतुश्रौताक्षराननुगुणंतत्सिद्धांतानन्

गुणंच । निस्तीर्णेत्यनेनतीर्णोहितदासर्वान्शोकान्हृदयस्यभवतीतिश्रुतिर्गृह्यते । तदासर्वान्शोकान्तीर्णोमुक्तोहृदयस्यब्रह्मणः
शेषभूतोभवतीत्यर्थः । हृदयनत्वाद्धृदयंब्रह्म । तद्गुणाहृद्गुणाःदुःखाद्याः । अत्रसर्वशोकतरणात्परममुक्तित्वमवगम्यते ।
दुःखादींश्चपरित्यज्येत्यनेनज्योतिर्मयेषुदेहेषुस्वेच्छयाविश्वमोक्षिणः । भुंजतेसुसुखान्येवनदुःखादीन्कदाचनेत्यादि(कं)ब्रह्मवैव
र्तवाक्यंगृह्यते । अत्रबहुवचनेनभेदोदुःखाद्यभावेनपरममुक्तित्वंचाव(सीयते)भासते । जगद्व्यापारेत्यनेनस्वाधिकानंदसंप्राप्तौ
सृष्ट्यादिव्यापृतिष्वपि । मुक्तानांनैवकामःस्यादन्यान्कामांस्तुभुंजतइतिवाराहवचनंगृह्यते । अत्रचैश्वर्यमर्यादयाभेदोगम्यते ।
स्वपक्षसाधनमुपसंहरति ॥ [३५।१३] ईत्याँदीति । मुक्तस्यपरब्रह्मणइतिशेषः । इदानींपरपक्षंनिराकरिष्यन्यदुक्तंश्रुतिभिश्चानुमाबला
दितिश्रुतिसाचिव्येनानुमानंतत्तावन्निराकर्तुमुपक्रमते ॥ [३५।१३] नाँनुमाचेति । चशब्दःस्वपक्षसाधनपरपक्षनि(रसनसमु)राससमु
च्चयार्थः । प्रमापयेत् । प्रमितंकुर्यात् । यद्वाजीवेश्वराभेदेपरोपन्यस्तसमस्तप्रमाणनिरसनप्रतिज्ञेयं । तथाचश्रुतिस्मृतीचेतिचा
र्थः । तत्कथमित्यतोनुमानंतावदनुवदति ॥ [३५।१३] मिथ्यैवेति । भेदोमिथ्येत्येतावत्युक्तेचंद्रभेदादिनासिद्धसाधनंस्यादित्यतोवि
मतइत्युक्तं । जीवब्रह्मणोर्भेदइतियावत् । स्तंभकुंभादिभेदस्यपक्षतुल्यत्वान्नतत्रभेदत्वहेतोर्व्यभिचारःशंकनीयइतिज्ञापनार्थं
वा । यावान्कश्चिद्धिमतोभेदःससर्वोपीति । भेदग्रहणं(वि)स्पष्टार्थं । साध्यावधारणेनासिद्ध्याद्याभासोद्धारंसूचयति । भेदमि
थ्यात्वसिद्धावभेदएववास्तवःसिध्यतीतिभावः । दूषयितुंपृच्छति ॥ [३५।१३] साँध्येति । अयंजीवब्रह्मभेदस्यमिथ्यात्वलक्षणः ।
सन्निितिस्वमतानुसारेण । ननुमिथ्यात्वंसच्चेत्तद्यस्यतदपिसत्स्यात् । नहिसंभवतिनास्तिधर्मीधर्मश्चास्तीति । तथाचवैपरी(त्य

मेव । मि)त्यं । मैवं । मिथ्यात्वंखल्वत्यंताभावप्रतियोगित्वंतच्चबुद्धिद्वारेणैव । अत्यंतासतोपिप्रतीतिरंगीक्रियते । तथाच
मिथ्यात्वमस्तीत्यस्यतत्प्रतियोगिकोत्यंताभावःसन्नित्यर्थः । नचात्रकोपिविरोधः । असन्वेतिमाध्यमिकमतानुरोधेन । नहि
प्रतिवादिन्याश्वासोस्ति । येनासौस्वमतमतिप(ती)त्यनवदेदितिनिश्चिनुमः । उभयंनवेतिप्रतिवादिमतानुसारेण । सदसद्विल
क्षणइत्यर्थः । ननुसदसत्वमपिजैनादिरीत्याकुतोनविकल्पितं । सदादिपक्षदूषणसाम्यादितिब्रूमः । यद्वोभयं(वेति)चेतितृ
तीयःपक्षः । नेतिचतुर्थः । उभयंनवेत्यर्थः । आद्यंदूषयति ॥ [३५।१३] यदीति । यद्ययंसाध्यधर्मःसन्नित्युच्यतेतदामायावादिनो
पसिद्धांतःस्यात् । नहिजीवब्रह्मणोर्भेदस्यमिथ्यात्वंब्रह्मयेनतस्यसत्वेपिसदद्वैतवादिनोनापसिद्धांतःस्यात् । ब्रह्मणोनिर्विक
ल्पकत्वात् । द्वितीयेदोषमाह ॥ [३५।१४] सँएँवेति । अपसिद्धांतएव । मिथ्यात्वस्यासत्वे(पि)सत्त्वमेवजीवब्रह्मभेदस्यस्यात् । न
चासत्प्रमाणविषयइतितेषांपक्षः । अनेनसदसत्वपक्षोपिनिरस्तोवेदितव्यः । अंतिममपाकरोति ॥ [३५।१४] नोभयंचेदिति । तदु
भयविलक्षणत्वंचजीवब्रह्मभेदमिथ्यात्वेन्यत्रवाक्वापिनसिद्धं । नन्वनेनकिमुक्तंस्यात् । अप्रसिद्धविशेषणत्वमितिचेन्न । सदस
द्वैलक्षण्यस्यपक्षविशेषणत्वाभावात् । मिथ्यात्वमेवपक्षविशेषणमुपन्यस्तंतद्धर्मएवसदसद्वैलक्षण्यं । नचविमतंबुद्धिमत्कर्तृपूर्वक
मितिवद्विशेषणविशेषणेनापिप्रसिद्धेनभाव्यमितिवाच्यं । वैषम्यात् । यद्धिव्यापककोटिनिविष्टंविवादपदंचतस्यप्रसिद्धतावश्यं
भाविनी । अन्यथाव्याप्तिग्रहणपक्ष(त्व)योरसंभवात् । अस्तिचबुद्धिमत्त्वस्यापिव्यापककोटि(टौ)निवेशादि नतुसदसद्वैलक्षण्य
स्येति । उच्यते । योह्यर्थःप्रमाणसाध्यःससंभावितप्रकारेष्वन्यतमप्रकारवानुपलब्धः । इदंचजीवब्रह्मभेदस्यमिथ्यात्वंनसदा

दिप्रकारवदंगीकर्तुंशक्यं प्रकारत्रयस्यापसिद्धांतपराहतत्वात् । चतुर्थस्याप्रामाणिकत्वात् । नह्यप्रामाणिकेनप्रकारेणप्रकारवत्किं चिद्भवति । अतोव्यापकानुपलब्धिबाधितंजीवब्रह्मणोर्भेदस्यमिथ्यात्वंनसाधयितुंशक्यमितिसमुदायार्थोविवक्षितइतिनकाचिदनुपपत्तिः । अनेनैवाभिप्रायेणटीकापिनेतव्येति । दूषणांतरमाह ॥ इतिमानस्येति । मीयतइतिमानं । कृत्यल्युटोबहुलमितिवचनात् । मिथ्याशब्दार्थविकल्प्याप्येवंदूषणमभिधानीयमित्यर्थः । तथाहि । किंमिथ्येत्यसत्त्वमुच्यते । किंवाऽनिर्वाच्यत्वं । आद्येऽपसिद्धांतः । द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणतापक्षस्येति । सत्वाभावोमिथ्यापदार्थइतिचेन्न । तस्यैवासत्त्व(शब्दार्थ)पदार्थत्वेनापसिद्धांतानिस्तारादिति । दोषांतरमाह ॥ इतीति । मानस्यलिंगस्य। भेदत्वहेतुरपिसन्नसन्वासदसन्वाऽनिर्वाच्योवेतिविकल्प्याद्येऽद्वैतवादिनोसिद्धिः । दृष्टांतश्चसाधनविकलः । द्वितीयतृतीययोर्द्वयोरपि । चतुर्थेद्वैतवादिनइतिदूषणमभिधातव्यमित्यर्थः।नचसदसदादौभेदत्वसामान्यमस्ति । येनधूमवत्त्ववदयंहेतुःस्यात् । जीवोब्रह्मणोनभिद्यतेआत्मत्वाद्ब्रह्मवदित्यादौअनुमानांतरेप्येवमेवविकल्प्यदूषणांतरमभिधातव्यमित्याह ॥ इतिमानस्येति । यद्वाऽद्वैतवादिप्रयुक्तेषुविरुद्धविषयेषुसर्वेष्वप्यनुमानेष्वेवंसाध्यंहेतुंचविकल्प्यदोषोवक्तव्यइत्यतिदिशति ॥ इतीति । नसिद्धंतदित्युक्तं । पक्षीकृतेभेदेवाप्रपंचेवाऽविद्यायांवाशुक्तिरजतादौवाऽनिर्वचनीयत्वस्यप्रमाणेनसाधयितुंशक्यत्वादित्यतआह ॥ नचेति । यदाभेदमिथ्यात्वस्यसत्वादिविकल्पेनदूषणाभिधानंतदांतरशब्दोविशेषवचनः । यदातुमिथ्याशब्दा(र्थ)र्थविक(ल्प्यदू)ल्पेनदूषणाभिधानंतदान्यन्मानंमानांतरं । एतदनिर्वाच्यत्वं । क्वचिदित्युक्तस्थलेषु । तत्कथमितिचेदित्थं । कस्यचित्पदार्थस्यानिर्वाच्यत्वेप्रत्यक्षं

वाप्रमाणमुच्येतेनुमानंवागमोवार्थापत्तिर्वोपमानंवाऽभावोवेतिमनसिविकल्पान्निधायपरांगीकारप्राचुर्यानुरोधेनानुमानंतावद
पाकरोति ॥ अनुमानेनचेदिति । विमतमनिर्वाच्यंबाध्यत्वादित्याद्यनुमानेनशुक्तिरजतादेरनिर्वाच्यत्वंसाध्यतेचेदनवस्थाभ
विष्यति । कथंसैवहि । अप्रसिद्धविशेषणतापरिहारार्थानुमानपरंपराद्वारिकाप्रसिद्धैवेत्यर्थः । यदत्रवक्तव्यंतत्प्रथमसूत्रएवास्मा
भिरभिहितं । आगममपाकरोति ॥ नचेति । तदर्थोनिर्वचनीयार्थः । अनुपलंभादितिभावः । ननुकथंनास्ति । नासदासीन्नो
सदासीत्तदानीमित्यागमस्यविद्यमानत्वादित्यतआह ॥ नासदिति । इत्यागमइतिशेषः । तदनिर्वाच्यंवस्तु । अयंभावः ।
पदसमन्वयबलेनप्रतीतःपदार्थसंसर्गोहिवाक्यार्थोनापरः । अन्यथार्थापत्त्यादेरप्यागमांतर्भावप्रसंगात् । अत्रचप्रलयेसदाद्य
भावमात्रंवाक्यात्प्रतीयतेनपुनरनिर्वाच्यंवस्तु । ततोनायमागमोऽनिर्वाच्यार्थइति । माभूदयमागमोऽनिर्वचनीयार्थः । तथाप्ये
तद्वचनबलेनानिर्वचनीयार्थःसेत्स्यति । तथाहि । अत्रतावत्प्रलयेसदसदभावःप्रतिपाद्यते । तत्सामर्थ्यात्तदाविद्यमानस्यअर्थस्यस
त्वासत्वप्रतिषेधावगतौपरिशेषादनिर्वाच्यत्वावगतेः । नचतदावस्तुमात्राभावः । पुनः सृष्ट्यनुपपत्तेः । अभावस्यांगीकार्यत्वाच्च ।
परिशेषश्चार्थापत्तिरनुमानंवेत्याशंकते ॥ परिशेषादिति । परिशेषादनिर्वाच्यंवस्तुसिध्येदितियद्युच्यतइतिसंबंधः । अत्रब्रू
मः । भवेदिदंयद्यत्रसदसच्छब्दौप्रतीतार्थौस्यातां । नचैवं । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपंचमहाभूतपरत्वात् । नसत्तन्नासदुच्यतइत्यादौतत्रप्रयो
गात् । कुतएतदितिचेत्प्रतीतार्थत्वेऽनिष्टप्रसंगादित्याशयवानाह ॥ परात्मनइति । तर्हिसत्वेनांगीकृतस्यपरमात्मनएवानिर्वाच्य
त्वंस्यादित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ परिशिष्टोहीति । सदसत्प्रतिषेधसामर्थ्यात्सर्वकार्य(प्र)लयेवशिष्टस्यखल्वनिर्वाच्यत्वमे

ष्टव्यं । असौपरमात्मायस्मात्तदाप्रलयवेलायामलीनतयावशिष्टस्तस्मात्तस्यानिर्वाच्यत्वंभवेदिति । नचवाच्यंयद्यपिप्रलयेपर
मात्माविद्यतएव । तथापितमआसीदित्यादिसन्निहितवाक्यात्तमोऽविद्याख्यंबुद्धिसन्निहितमितितदुपरक्तायांबुद्धौपरिशेषप्र
माणमपितमसएवानिर्वाच्यतामाधास्यतीति । आनीदवातमितिवाक्येनब्रह्मणोपिबुद्धिसन्निधानात् । सत्यंज्ञानमितितस्यस
त्यत्वावगमादपवादइतिचेत्(न) । आसीदितितमसोपिसत्वावगमादपवादःस्यात् । सांव्यावहारिकंसत्वंतदितिचेत् । ब्रह्मणो
पितथाकिंनस्यात् । किंचास्मिन्व्याख्यानेतदानीमितिव्यर्थंसदातमसोनिर्वाच्यत्वात् । अन्यपरंवाक्यमितिचेत् । तथाप्यस
न्नासीदितिव्यर्थमेव । प्राप्त्यभावात् । नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव । नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशा
सश्चरंति । तइमेसत्याःकामाःअनृतापिधानाइत्याद्यागमस्तर्ह्यज्ञानस्यानिर्वाच्यत्वेप्रमाणमित्यतआह ॥ [३५।१७] **नचेति** । तत्रानिर्वा
च्येर्थेमानमितिशेषः । अन्यानृतशब्दाभ्यामनिर्वचनीयाज्ञानाभिधानात्कथंनेत्यतोऽनिर्वाच्यत्वंनिर्वक्ति ॥ **सदसदिति** ।
सदसतीप्रतियोगिनीयस्यतत्तथोक्तं । यन्नसन्नाप्यसत्तद्ध्यनिर्वाच्यं । नचात्रतत्प्रतिपादकःशब्दोस्ति । अनृतादिशब्दस्यत्वन्य
थाव्याख्यानादिति । प्रत्यक्षंप्रतिक्षिपति ॥ [३५।१६] **नचेति** । नहीदमनिर्वाच्यमितिकश्चिल्लौकिकःपरीक्षकोवाचक्षुरादिनेक्षते । बाधो
त्तरकालंमिथ्यैवरजतंप्रत्यभादित्यनुवादात्कथंनेक्षतइतिचेन्न । मिथ्याशब्दस्यातदर्थत्वात् । अर्थापत्तिमपाकरोति ॥ [३५।१७] **नचेति** ।
अनुमानात्पृथक्प्रामाणिकैरितिशेषः । अनुमानंचाप्रसिद्धविशेषणतयानिरस्तमितिभावः । किंचनास्त्यसावनुपपद्यमानोर्थोये
नकस्यचिदर्थस्यानिर्वाच्यतापत्तिःस्यात् । अथमतं । यदिवियदादिविश्वंवाशुक्तिरजतादिकंवासत्स्यात्तदानबाध्येत । स

तोबाधायोगात् । नहि(संश्चिदात्मा)सन्नात्माबाध्यते । यदिवाऽसत्स्यात्तर्हिनप्रतीयेत असतःप्रतीत्ययोगात् । नहिनरशृंगं
भातिगवीव । अतोबाधप्रतीत्योरनुपपत्त्यानिर्वाच्यत्वंगम्यतइत्यतआह॥ [३५।१७] **बाधेति** । अर्थापत्तिर्नेष्यतइतिवर्तते । एकदेशो
त्कीर्तनेनोक्तंसर्वमुपात्तंवेदितव्यं । सतोबाधायोगादित्याद्युक्तार्थापत्तिर्नानिर्वाच्यत्वंगमयितुमलमित्यर्थः । वियदादेःसत्वेशु
क्तिरजतादेश्चासत्वेनुपपत्त्यभावादितिभावः । ननुयदिवियदादिकंसत्स्यात्तदाबाधोनस्यादित्युक्तमित्यतआह ॥ **बाधाभाव
तइति** । वियदादेर्विश्वस्यबाधाभावतएवसत्वेबाधोनस्यादितीष्टापादनमेतत् । नेहनानास्तीतिश्रौतनिषेधात्माबाधोस्तीतिचे
न्न । तस्यप्रा(ङ्निषि)गेवनिषिद्धत्वात् । तदिदमाहहिशब्देन । अनेनाक्षेपकासिद्धिश्चोक्ताभवति । विमतंबाध्यंदृश्यत्वाद्भ्रांति
वदितिवियदादौबाधःप्रमितइत्यतआह ॥ [३५।१७] **नहीति** । तस्माद्दृष्टांतःसाध्यविकलइत्यर्थः । कथमितिचेत् । वक्तव्यं(हिक)
तर्हिकस्यबाधइति । किंज्ञानस्योतविषयस्य । नाद्यः । अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वलक्षणस्यपराभिमतस्यबाधस्यतत्रस्वभावभं
गुरेऽभावात् । अन्यथाप्रमितेरपितत्प्रसंगात् । परमतेज्ञानस्यसाक्षित्वेनविनाशायोगाच्च । द्वितीयंप्रतिषेधति ॥
[३५।१८] **विषयस्येति** । नकुतोपीत्यर्थः । कुतोनेतिचेत् । विषयःकोभिमतःकिंशुक्त्यादिःकिंवारजतादिः । आद्येहेतुमाह ।
[३५।१८] **विद्यमानंहीति** । नहिभ्रांतावित्यतोमंडूकप्लुत्यानेत्यनुवर्तते । विद्यमानंयथार्थज्ञानोदयानंतरमप्यनुवर्तमानंनहिबाध्यते ।
तथासत्यात्मनोपिबाधप्रसंगादितिभावः । द्वितीये(युक्तिमा)हेतुमाह ॥ **विद्यमानंहीति** । यत्पूर्वंविद्यमानंतदेवकेनचि
न्नाश्यते(नत्ववि)नाविद्यमानं । शुक्तिरजतादिकंचाविद्यमानमितितस्यनाश्यत्वायोगात्तद्विषयोबाधःसुतरामयुक्तइति ।

असतोनाश्यत्वंनास्तिकिंतुविद्यमानस्यैवेत्यत्रदृष्टांतावाह॥ [३५।१८] नहीति। अयमत्रप्रयोगः। शुक्तिरजतंननाश्यमसत्त्वात्। यदसत्त
न्ननाश्यंयथावंध्यासुतः। यद्वायन्नाश्यंनतदसद्यथायज्ञदत्तइति। स्यादेतत्। बाधानभ्युपगमेलौकिकवैदिकव्यवहारविरोधोपसि
द्धांतश्चस्यादित्यतः सर्वथांगीकर्तव्येबाधेतद्दृष्टांतेनवियदादेरपिबाधसिद्धौसतोबाधायोगात्सत्वानुपपत्तिरित्यतआह॥ [३५।१८] बाधे
ति। क्वेत्याक्षेपे। इदमुक्तंभवति। सत्यमंगीक्रियतएवबाधोस्माभिः। किंत्वन्यथाविज्ञातस्यसम्यग्विज्ञानगोचरत्वलक्षणः। सतु
भ्रातावविवियदादावप्यस्त्येव। क्षणिकत्वब्रह्मपरिणामत्वादिरूपेणविज्ञातस्यस्थायित्वादिरूपेणावगमात्। अधिष्ठानयाथात्म्य
ज्ञाननाश्यत्वस्यैवप्राङ्निरस्तत्वात्। तत्साधनेसिद्धसाधनतास्यात्। नचतेनवियदादौसत्वप्रतिक्षेपःसंभवति। यत्सत्तन्नबाध्यतइ
तिव्याप्तेरनवगतत्वात्। स(तोप्या)त्यस्याप्यात्मनोन्याकारेणविदितस्यसम्यग्विज्ञानगोचरत्वस्योभयसिद्धत्वात्। नचार्थापत्तेः
पृथक्प्रमाणत्वेकिंव्याप्त्येतिवाच्यं। नहिवयमनुपपद्यमानस्यार्थस्योपपादकेनार्थेनव्याप्तेरभावंचोदयामः। किंतुसत्वस्यबाधाभा
वेनबाधस्यवासत्वाभावेन। नहिबाधएवानुपपद्यमानोर्थः। किंतुप्रतीतत्वेसतिबाधः। तस्यचान्यथानुपपत्तिंव्युत्पादयतासर्वथास
त्वेबाधोनस्यादितिप्रसंगोवाबाधात्सन्नभवतीत्यनुमानंवावाच्यं। तदुभयंचव्याप्त्यपेक्षमेव। यदातुप्रमाणद्वयविरोधोर्थापत्तिस्त
दास्पष्टएवव्याप्त्यभावोदोषइति। ननुबाधायोगादितिपंचमीकिमर्था। उच्यते। सतोबाधायोगाद्बाध्यमानमिदंनसदित्यनुमाने
व्याप्तिरेषाक्वदृश्यतइतिव्याख्यायते। यद्वास्मदभिमतबाधाभ्युपगमेबाधायोगात्सतइत्यादिकंनोपपद्यतइतिनञोनुवृत्त्याव्या
ख्यायकुतइत्याशंकायांव्याप्तिरित्यादिकंव्याख्येयं। एवंविनाशलक्षणंबाधंसिद्धवत्कृत्यशुक्तिरजतादौवियदादौचबाधस्यासि

द्भिरभिहिता । इदानींतामेवविवरितुंबाधस्वरूपंपरंपृच्छति ॥ [३५।१९] कश्चेति । योयंवियदादेःशुक्तिरजतादेश्चसत्वाभावसिध्यर्थं
बाधउद्दिष्टोयंकः । किं(वि)ज्ञानेनविनाशःकिंवानिवृत्तिःयद्वानासीन्नास्तिनभविष्यतीतिकालत्रयसत्तानिषेधइतिभावः ।
ननुविनाशनिवृत्त्योःकोभेदः । उच्यते । केचित्खलुमायावादिनोवदंति । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनसविलासाविद्याविनश्यति ।
यावंतिज्ञानानितावत्योह्यविद्याइतितन्मतरीत्याविनाशइत्युक्तं । अपरेतुएकैवाविद्यातदवस्थाविशेषाएवरजताद्युपादानानिभ
वंतीतिमन्वानाअधिष्ठानतत्वज्ञानेनसहकार्यैरविद्यातिरोधत्तइति तत्समयानुसारेणनिवृत्तिरिति । यद्वाऽविद्यायाविद्ययाविना
शोभवति । कार्यंतुरजतादिकमुपादानविनाशेस्वयमेवविलीयतइतिपरेषांमतं । तदुभयानुसारेणेदंकल्पद्वयं । अथवाऽलौकि
करजतोत्पादवादिनांमतमनुसृत्यविनाशइति । मायावादिनांतुमतमनुरुध्यनिवृत्तिरिति । यदिवाविनाशइतिमायावादिनां
मतं । विवेकाग्रहात्प्रवृत्तस्यविवेकग्रहेसतिनिवृत्तिरितिप्राभाकरमतमिति । आद्यंदूषयति ॥ [३५।१८] नहीति । असतइत्युपलक्षणं ।
असदेवरजतंप्रत्यभादित्युत्तरानुभवबलादसदेवतावच्छुक्तिरजतं । नचासतःशशविषाणवद्विनाशःसंभवति । स्वरूपनिवृत्ति
र्हिविनाशः । नचासतःस्वरूपमस्ति । व्याघातात् । नापिवियदादेर्विनाशःसंभवति । नित्यत्वात् । घटादेरपिमुद्गराभिघाता
दिनैवविनाशो नाधिष्ठानतत्वज्ञानेनेतिपूर्वोक्तंस्मारयितुमेतदुक्तमितिहिशब्दः । द्वितीयंनिराकरोति ॥ [३५।१९] निवृत्तिश्चेति । तिरो
भावादिरूपानिवृत्तिःखल्वाविर्भावादिरूपप्रवृत्तिमनोभवेत् । सद्धर्मश्चाविर्भावः । शुक्तिरजतादिकंचासदित्युक्तं । अतोप्रवृ
त्तस्यतस्यनिवृत्तिश्चकथमेवोपपद्यते । यद्वाअविद्ययाप्रवृत्तस्यतदुपादानकस्यहिविद्ययानिवृत्तिरुक्तरूपोपपद्यते । नचशुक्तिरजता

दिकमविद्योपादानकं। असत्वात्। अतोप्रवृत्तस्यनिवृत्तिश्चकथमेवोपपद्यते। एतेनवियदादावपिबाधासिद्धिरुक्तावेदितव्या। प्राभाकरंप्रतिरजतार्थिताभावादिनाप्रवृत्तस्यपुरुषस्यनिवृत्तिर्नोपपद्यतइतितत्राव्याप्तेर्नेदंबाधलक्षणमितिव्याख्येयं। तृतीयंदूषयितुमनुवदति॥ [३५।१९] **नासीदिति**।यदेतावंतंकालंप्रत्यभात्तन्नासीन्नास्तिनभविष्यतीतित्रैकालिकसत्त्वनिषेधरूपज्ञानविषयता(यदि) बाधइत्यर्थः।यद्यप्येवंविधंज्ञानंबाधइतिवक्तव्यं। तथापितस्यरजतादिसंबंधिताज्ञापनार्थंज्ञानमेयतेत्युक्तं।दूषयति॥ [३५।२०] **तदेति**। यद्येवंत्रैकालिकसत्वनिषेधलक्षणोबाधोवियदादेःशुक्तिरजतादेश्चांगीक्रियते। तदाऽसद्वैलक्षण्यमुररीकुर्वतातेनैवपुनरसत्वमंगीकृतंस्यात्। सत्ताविरहव्यतिरेकेणशशविषाणादीनामप्यसत्वस्यानिरूपणात्। अपसिद्धांतप्रसंगान्नायंबाधःपरेणांगीकर्तुंशक्यतइत्याशयः।असिद्धश्चायंबाधोवियदादावितिप्रागेवोक्तं। (ननु)यदुक्तंशुक्तिरजतादेरसत्वान्नविनाशादिलक्षणोबाधःसंभवतीति। तद(सत्)सिद्धं।विमतंनासत्प्रतीयमानत्वात्यत्प्रतीयतेतन्नासद्यथापटः। यच्चासन्नतत्प्रतीयतेयथाशशविषाणमितिप्रमाणेनासत्वविरहस्यनिश्चितत्वात्। अतएवासत्वेनुपपत्त्यभावादर्थापत्तेरन्यथैवोपपत्तिरित्यपिप्रत्युक्तं।प्रतीतेरेवानुपपत्तेः। यच्चोक्तंत्रैकालिकसत्वनिषेधेऽसत्वांगीकारप्रसंगइतितदप्यसत्। प्रतीतत्वेनासत्वानुपपत्तौनिषेधस्यसत्वोत्सारणमात्रएवपर्यवसानोपपत्तेः। यदप्यत्रोक्तंसत्ताविरहव्यतिरेकेणासत्वंनामदुर्निरूपमितितच्चायुक्तं। निरुपाख्यत्वमसत्वमितिनिरूपणादितिचेन्न। असतःप्रतीत्यभावेखल्विदंसर्वंस्यात्। नचैवं। असतःप्रतीतिंनिराकुर्वतात्वयैवतस्याअंगीकार्यत्वादित्याशयवानाह॥ [३५।२०] **प्रतीतिरिति**। वदन्नित्युपलक्षणं। जानन्नित्यपिद्रष्टव्यं। असतःप्रतीतिर्नास्तीतिनिषेधंकुर्वताकुतोसतःप्रतीतिरंगीकार्येत्यतआह॥

[३५।२१] **निषेधोहीति**।प्रतीतिर्नासतइतिकिमसतःप्रतीतिर्निषिध्यतेकिंवाप्रतीतेरसद्विषयत्वं। आद्येप्रतिषेधविषयतयाद्वितीयेप्रतिषेध्यनिविष्टतयावश्यमसतःप्रतीतिरंगीकरणीया। तस्मात्कथंचिदुक्तप्रकारद्वयेनअप्रतीतस्यसंबंधीनिषेधोनोपपद्यते। नह्यप्रतीतेभूतलेघटेवाभूतलेघटोनास्तीतिप्रतिषेधोदृष्टः। तदनेनविमतोसत्प्रतीतिमान्तत्संबंधिनिषेधकर्तृत्वात्तद्व्यवहर्तृत्वाद्वासंमतवदितिप्रमाणंसूचितंभवति। अवश्यंचप्रामाणिकंपरीक्षकेणाभ्युपगंतव्यं। मनस्यभ्युपगमोवाचिनिषेधइतिस्वक्रियाविरोधोवानेनसूचितइति।एवमर्थापत्तिंनिरस्योपमानंचनिरस्यति॥ [३५।२१] **नचेति**। अत्रानिर्वचनीयार्थसद्भावेप्रमाणमितिशेषः। तस्याःसादृश्यादिनियतविषयत्वादितिभावः। अभावमपाकरोति॥ [३५।२१] **प्रत्यक्षादिति**।वियदादौशुक्तिरजतादौवाप्रत्यक्षेणानुपलंभेनवासत्वासत्वयोरभावसिद्धावनिर्वचनीयार्थसिद्धिरितिवक्तव्यं।नचतद्युक्तं। यतोवियदादौप्रत्यक्षात्सत्वमेवनिश्चीयते। चशब्दाच्छुक्तिरजतादावसत्वंचनिश्चीयतइतिगृह्यते।प्रत्यक्षंविपरीतमनुपलंभश्चासिद्धइत्यर्थः। एवमनुमानादीनांप्रत्येकंदूषणमभिधायसाधारणंदूषणमाह॥ **प्रत्यक्षादिति**।प्रत्यक्षेणगगनादौसत्वमेवशुक्तिरजतादौत्वसत्वमेवनिश्चीयते। सद्गगनं। अस्तिमेऽज्ञानमसदेवरजतंप्रत्यभादितिसर्वलोकसाक्षिणःसाक्षात्कारिप्रत्ययस्यदुरपह्नवत्वात्। अतस्तदनिर्वाच्यतायामाशंक्यमानान्यनुमानादीनिप्रत्यक्षापहृतविषयाणीतिनोभयं चेन्नसिद्धंतदितियुक्तं। यद्वाजीवेश्वरयोर्भेदोमिथ्याभेदत्वादित्याद्यनुमानस्यदूषणांतरमाह॥ **प्रत्यक्षादिति**। जीवेश्वरभेदस्यावधार्यतइतिशेषः। ततःप्रत्यक्षविरुद्धत्वेनकालात्ययापदिष्टत्वंजीवेश्वरभेदमिथ्यात्वादिसाधकानुमानस्येतिभावः। स्यादेतत्। ईश्वरस्तावन्नप्रत्यक्षसिद्धः। शास्त्रयोनित्वस्याभ्युपगतत्वात्। नापिसर्वेजीवाः परात्म

नांपरात्मानंप्रतिप्रत्यक्षत्वस्यानभ्युपगमात् । नचाप्रत्यक्षवस्तुभेदःप्रत्यक्षसिद्धः दूरेतत्सत्यत्वमित्यतआह॥ [३५।२१]शास्त्रेति। ईयते प्रत्यक्षेणेतिशेषः । उक्तंतावन्नैकएवभेदोनेकत्रव्यासज्यवर्ततेकिंत्वेकप्रतियोगिकोपरधर्मिकइतितत्प्रत्यक्षतायांचधर्मिणएवप्रत्यक्षतोपयुज्यते । प्रतियोगिनस्त्ववगममात्रं तथालोकेदर्शनात् । तत्रेश्वरस्यात्मांतराणांचाप्रत्यक्षत्वेनतद्धर्मिकस्यभेदस्यप्रत्यक्षेणज्ञातुमशक्यत्वेपिपरमेश्वरप्रतियोगिकःस्वात्मधर्मिकोभेदःप्रत्यक्षेणज्ञातुंशक्यतएव । स्वात्मनःप्रत्यक्षत्वात् । परेशानस्यच शास्त्रेणावगतत्वात् । यस्तुशास्त्रेणेश्वरंनजानातितेनमाविज्ञायितत्प्रतियोगिकःस्वात्मनोभेदः । शास्त्राद्विदितेश्वरस्यैवप्रत्यक्षंततःस्वात्मनोभेदप्रमाणमुक्तमिति । तथापिकथमनुमानस्यकालात्ययापदिष्टत्वं भेदग्राहकस्यप्रत्यक्षस्यप्राबल्यानिरूपणादित्यतआह॥ [३५।२२]अनुभूतीति। अत्रानुभूतिशब्देनसाक्षीगृह्यते । उच्यतेअनुमीयते । परार्थानुमानप्रयोगस्यवचनात्मकत्वादुच्यतइत्युक्तं। अनुमानेनेत्यध्याहारोवा।एतदुक्तंभवति।साक्षिप्रत्यक्षंखलुस्वात्मनःपरमात्मभेदग्राहकमिष्टं। तच्चानुमानतःप्रबलमेव । तत्स्वरूपप्रामाण्ययोर्धर्मिकोटिनिविष्टस्यजीवस्यचग्राहकत्वेनोपजीव्यत्वात् । अतस्तद्विरोधेनकारणेनजीवब्रह्मणोरेकत्वंनानुमातुंशक्यतइति । अस्तुसाक्षिप्रत्यक्षमनुमानात्प्रबलंतस्येश्वरात्स्वात्मनोभेदग्राहकत्वंतुकुतोनिश्चितं येनानुमानंबाधितविषयंस्यादित्यतआह॥ [३५।२२]किंचिदिति। उपलक्षणमेतत्। अल्पज्ञोल्पशक्तिश्चेत्यपिपूर्वार्धेग्राह्यं। तथासर्वकर्तानिर्दुःखइत्यपरार्धे । अनुभूयतेस्वात्मेतिशेषः । श्रुतः यःसर्वज्ञःपरास्यशक्तिःसहिसर्वस्यकर्तानिरनिष्टइत्यादावितिशेषः । अयमभिसंधिः। योहियमर्थमव(धि)गम्यतद्विरुद्धधर्माणंयमध्यक्षीकरोतिसतस्मात्तस्यभेदंप्रत्यक्षतःपश्यत्येवेतिसर्वसाक्षिकं । यद्यपिभेदःप्रत्यक्षसिद्धस्तथा

पिप्रतितोगिनोवैधर्म्यदर्शनंप्रत्यक्षसाचिव्यमाचरतीतिनदोषः । दृष्टंहिरत्नतत्वसाक्षात्कारेशास्त्रीयलक्षणज्ञानस्यसाचिव्यं । तदिहापिशास्त्रावगतसार्वज्ञादिमदीश्वरःपुरुषःस्वात्मानंतद्विरुद्धाल्पज्ञत्वादिधर्मवंतंसाक्षिणानुभवंस्ततःस्वात्मनोभेदंकथंना ध्यक्षीकुर्यादिति । अस्त्वेकस्यजीवस्येश्वराद्भेदःसाक्षिसिद्धः । तथापितंविहायान्यत्रेश्वराभेदानुमानेनप्रत्यक्षबाधइत्यतउक्तं। सर्वैरेवेति । एकप्रत्यक्षबाधाभावेपितत्तत्प्रत्यक्षबाधोदुष्परिहरइतिभावः। ननुजीवंपक्षीकृत्येश्वराभेदसाधनेभवेदयंप्रत्यक्षविरो धः । नचैवमनुमीयते । किंत्वीश्वरंपक्षीकृत्यजीवाभेदइत्यतआह ॥ [३६।१] अनुभूताद्भीति । ईश्वरंपक्षीकुर्वताहितत्सिद्धिरवश्यंव क्तव्या । नचप्रत्यक्षादिनाससिध्यतीतिश्रुतिरेवतद्ग्राहिकाग्राह्या । एषा(हि)चधर्मिप्रमाणभूतायःसर्वज्ञइत्यादिकाश्रुतिरमु मीश्वरमल्पज्ञत्वादिनानुभूताज्जीवाद्भेदेनवदति । तस्मात्प्रत्यक्षबाधाभावेप्युपजीव्यश्रुतिविरोधेनकालात्ययापदिष्टतादुष्परि हरैव । सदावगताल्पज्ञत्वादिमज्जीवस्वरूपंप्रतिसार्वज्ञादिमदीश्वरस्वरूपंप्रतिपादयंतीश्रुतिस्ततस्तंभिन्नमेवप्रतिपादयति । अनुभवस्यापलपितुमशक्यत्वात् । अनेनैवोभयपक्षीकारोपिपरास्तः । उपजीव्यप्रत्यक्षश्रुतिबाधितत्वादिति । एवमनुमा नंनिराकृत्येदानींतद्योहमित्यादिश्रुतिंनिराकरोति ॥ [३६।१] उपजीव्येति । तुशब्दोविशेषार्थः। दुष्टंह्यनुमानमप्रमा(णमेवभ) णंभवति । श्रुतेस्तुप्रतीतार्थप्रच्यावनमात्रमिति । ऐक्यंजीवेश्वरयोः । श्रुत्याहियदिजीवमनूद्यतस्येश्वरैक्यंबोध्यते तदा जीवग्राहकंसाक्षिप्रत्यक्षमुपजीव्यंस्यात् । तच्चभेदग्राहकमित्युक्तमित्युपजीव्याविरोधः । यदिचेश्वरानुवादेनतस्यजीवाभे दोविधीयते तदायःसर्वज्ञइत्यादिकंश्रुत्यंतरमेवोपजीव्यंभवेत् । तच्चभेदग्राहकमित्युक्तत्वादुपजीव्यविरोधएव । यदिचोभया

नुवादेनाभेदमात्रेबाध्यं तदोभयमुपजीव्यमित्युपजीव्यप्रमाणविरोधःस्फुटएव । यद्यप्येतत्सर्वंप्रथमसूत्रएवोक्तं । तथापिप्रपंच नार्थंपुनरारभ्यतइत्यदोषः । ननूपजीव्यविरोधेनोपजीवकंबाध्यतइत्यत्रकिंनियामकं । येनप्रत्यक्षागमविरोधादनुमानागमयो रप्रामाण्यमुक्तं। उच्यते । इहहिभेदाभेदविषययोरुपजीव्योपजीवकयोरुभयोरपिप्रामाण्यमेववाऽप्रामाण्यमेववा । एकस्य प्रामाण्यमपरस्याप्रामाण्यंवा । तत्राप्युपजीवकस्यप्रामाण्यमुपजीव्यस्याप्रामाण्यंवा । उपजीव्यस्यप्रामाण्यमुपजीवकस्याप्रामा ण्यमितिपक्षाःसंभवंति । तत्रनतावत्प्रथमः । विरुद्धयोःप्रामाण्यानुपपत्तेः । उपपत्तौवावस्तुनोद्वैरूप्यापत्तेः । भ्रांतिबाधव्य वस्थाभावप्रसंगाच्च ।नचभेदाभेदाभ्यामुपपत्तिः। निराकरिष्यमाणत्वात्। असार्वत्रिकत्वाच्च। नचानेकांतवादेननिस्तारः। द्वयोर पिसावधारणत्वासंभवात्। नापिद्वितीयः। वस्तुनोनिस्स्वभावत्वापत्तेः। नचानिर्वाच्यतास्वीकारेणनिर्वाहः । ब्रह्मण्यपिसंभवा दितिपक्षद्वयमतिस्फुटदोषत्वादनिराकृत्यतृतीयंदूषयति ॥ [३६।२] **अप्रामाण्यमिति** । भेदवाचकस्यागमस्येत्युपलक्षणं। भेदग्राहिणः प्रत्यक्षस्येत्यपिद्रष्टव्यं। एवंतदासएवेत्रत्यापिव्याख्यातव्यं । धर्मिणोजीवस्येश्वरस्यच । इतिशब्दोध्याहार्यः । कथंबोध्यइतिशे षः । इदमुक्तंभवति । यद्यज्ञानादिविशिष्टस्यजीवस्यसार्वज्ञादिविशिष्टस्यपरमात्मनोग्राहकंप्रत्यक्षमागमवाक्यंवाप्रमाणंस्यात्। तदाजीवेश्वरयोरसिद्धौतत्वमस्याद्यागमैरनुमानैश्चतदभेदबोधनंनस्यात्। निर्विषयत्वात्। तथाचकस्यविरोधात्प्रत्यक्षादेरप्रामा ण्यंस्यात् । ज्ञापकश्चायमर्थोनकारकः । अखंडार्थबोधनमपिलौकिकवाक्यन्यायमनुसृत्यपश्चाल्लक्षणयापरेणाभ्युपगतं । नपु नरेवमेव । अलौकिकप्रकारस्यबोधानंगत्वात् । तस्मादुपजीवकविरोधेनोपजीव्यस्याप्रामाण्यायोगात्परिशेषतश्चतुर्थप्रकारएव

चसिध्यतीति ॥ भवेदेवोपजीवकादुपजीव्यंबलवत्तत्तद्विरोधेचोपजीवकस्याप्रामाण्यं । किंनामास्तितत्रविशेषः । अनेकप्रका रोह्युपजीव्योपजीवकभावः। क्वचिद्धर्मिग्राहक (तयेति । क) त्वेन । क्वचित्साध्यग्राहकतया। क्वचित्तद्ग्रहणोपयुक्ततया। क्वापि स्वरूपग्रहणेन । कुत्रचित्प्रामाण्योपपादनेन । क्वचिद्व्याप्त्याद्यंगप्रतिपादकत्वेनेति । तत्रसर्वत्रोपजीव्यविरुद्धमुपजीवकंबाध्य तएव । आश्रयादिहीनस्योत्थानविरहापत्तेः । यत्रपुनःप्रतिषेधकस्योपजीवकस्यप्रतिषेध्यसमर्पकमुपजीव्यंभवति । तदानायं न्यायः । तत्रचोपजीवकेनैवोपजीव्यस्यबाधः । निषेधार्थमेवतेनतदुपजीवनात् । दृष्टंहीदंरजतमितिज्ञानस्यनेदंरजतमिति ज्ञानेनबाध्यत्वं ॥ तदिहापि यदुक्तमभेदप्रमाणयोरनुमानागमयोरुपजीव्याभ्यांप्रत्यक्षागमाभ्यांविरोधादप्रामाण्यमितितद युक्तं । प्रत्यक्षागमयोरनुमानागमौप्रतिनिषध्यसकर्मकतयोपजीव्यत्वात् । भेदनिषेधोहिनतत्प्राप्तिंविनासंभवति । तेनात्रो पजीवकविरोधिनोरुपजीव्ययोःप्रत्यक्षागमयोरेवाप्रामाण्यमुचितमित्यतोयःसर्वज्ञइत्यादेरागमस्यतावदप्रामाण्यमपाकरोति ॥ **अप्रामाण्यमिति** । भेदवाचकस्यभेदकसार्वज्ञादिविशिष्टपरमात्मप्रतिपादकस्यागमस्य । एतदुक्तंभवति । समुत्थानवताख ल्वनुमानेनागमेनवाविरोधिनायःसर्वज्ञइत्याद्यागमस्याप्रामाण्यमेष्टव्यं। अस्याप्रामाण्येत्वनुमानादेरुत्थानमेवदुर्लभं। दूरेतद्बा धनं । परमात्मलक्षणस्यधर्मिणस्तदेकगम्यत्वात् । निराश्रयस्यानुमानादेःप्रवृत्त्यनुपपातिरिति । नन्वेवंतर्हिनेदंरजतमितिज्ञान विरोधेनेदंरजतमितिज्ञानस्याप्रामाण्यंनस्यात् । ननस्यात् । नहिनेदंरजतमितिज्ञानंरजतताविशिष्टंवस्तुधर्मीकृत्योत्पद्यतेकिंतु स्वरूपमात्रं । सर्वमपिहिज्ञानंधर्मिणिप्रमाणंप्रकारेतुविपर्ययः । तदत्रापीदंरजतमितिज्ञानमिदमंशेप्रमाणमितितत्सिद्धमिदमा

कारमाश्रित्यप्रवृत्तेनबाधकप्रत्ययेनविरोधाद्रजतांशेपूर्वज्ञानस्याप्रमाण्यंयुज्यतएव । नन्वनेनैवन्यायेनाभेदानुमानागमविरोधे
नयः सर्वज्ञइत्यादिश्रुतेरप्रामाण्यंशक्योपपादनं । इयमपिहिश्रुतिर्ब्रह्मस्वरूपमात्रेप्रमाणमितिन्मात्रमुपजीव्यानुमानागमाभ्यांसा
र्वज्ञादिभेदकधर्मवैशिष्ट्यांशेऽप्रमाणीकरिष्यते । तथाचयद्धर्मिग्राहकंनतद्विरोधोनुमानादेः । यच्चविरोधिनतद्धर्मिप्रमाणमि
त्यतआह ॥ [३६।२] यदिति । यच्छ्रुतिवाक्यंब्रह्मस्वरूपग्रहणार्थं मानमंगीक्रियते । तद्धर्मे सार्वज्ञादिधर्मवैशिष्ट्याकारे कथंनमा
नंभवेत् । अयमभिसंधिः । शुक्तिरजतादिज्ञानंहिइदमंशेप्रमाणंरजतेवैशिष्ट्यांशेत्वप्रमाणमितियुक्तं । वैशिष्ट्यांशस्यबाधकप्र
माणविरुद्धत्वात् । इदमाकारस्योत्तरत्राप्यनुवृत्तेः । इदंनरजतमितिहिबाधकज्ञानमुत्पद्यतेनपुनर्नेदंनरजतमिति । नचायम
त्रन्यायः । स्वरूपवद्विशिष्टांशोपिबाधकाभावात् । नचाभेदानुमानागमौबाधकौ । अन्योन्याश्रयत्वात् । बाधितत्वेनश्रुतेरप्रा
माण्येसत्युपजीव्यविरोधरहितस्यानुमानादेर्बाधकत्वंसतिचतस्मिंस्तद्विरोधिन्याः श्रुतेरप्रामाण्यमिति । कथंचानुमानादेः श्रुति
बाधकत्वं । नतावद्विरोधित्वमात्रेण । वैपरीत्यस्यापिसुवचत्वात् । नापिविरोध्युत्तरज्ञानत्वेन । शुक्तिरियमितिज्ञानानंतरंरज
तमिदमितिज्ञानस्यदर्शनात् । अनुत्तरविरोधिज्ञानंबाधकमिदंतुसोत्तरमित्यपिन । कदाचिदनुत्तरस्यापिरजतज्ञानस्यसंभवात् ।
किंतुयावच्छुक्तिपरीक्षितंउत्तरंविरोध्यपरीक्षितस्यपूर्वस्यबाधकंभवति । नचैवमत्रास्तीति । नकेवलंबाधकाभावसाम्यादयंवि
भागोनयुक्तः । किंतर्हीत्यतआह ॥ [३६।३] एकेति । एकविधमेवेदंयः सर्वज्ञइत्यादिश्रुतिजनितंविज्ञानं नपुनः शुक्तिरजतादिज्ञानमि ॥४४४॥
वस्वरूपमात्रेप्रमाणंविशिष्टाकारेतुअप्रमाणमित्यनेकविधमित्येवंपरीक्षासहकृतसाक्षिरूपविज्ञस्यापीदंज्ञानद्वयंधर्मधर्मिद्वयगर्भं

विशिष्टाकारंप्रत्यपिमानंभवत्येव । वक्ष्यतेचायमर्थःप्रपंचेन । यद्वाद्वयंप्रतीतिस्वरूपवद्धर्मेपीतियोज्यं । अथवायःसर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेःब्रह्मस्वरूपमात्रेप्रामाण्यमप्रामाण्यंतुसार्वज्ञादिविशिष्टाकारइतिवदतःकोभिप्रायः । किंशुक्तिरजतादिज्ञानमिवै कमेवेदंज्ञानंविषयभेदेनप्रमाणमप्रमाणंचेति । किंवाज्ञानद्वयमेतत् तत्रैकंप्रमाणमपरंचाप्रमाणमिति । आद्यंदूषयति ॥ यदिति । पूर्वएवाभिप्रायः । द्वितीयंनिराकरोति ॥ एकेति । एकमेवेदंविज्ञानमितिसाक्षिविज्ञप्त्यानानेकत्वंकल्प्यमि तिशेषः । अन्यथास्तंभोयमित्यादावपिज्ञानद्वयकल्पनापत्तिः । तथाचसामानाधिकरण्यंनकेनापिज्ञायेत । अस्तुवेदंज्ञान द्वयंतथापिनैकस्याप्रामाण्यंशक्यतेवक्तुं । स्वरूपज्ञानस्येवधर्मज्ञानस्याप्यबाधितत्वादित्याह ॥ [३६।३] द्वयमिति । ज्ञानद्वयम पीत्यर्थः । धर्मज्ञानमपीति(च)वक्तव्येद्वयमितिवचनंन्यायसाम्यसूचनार्थं । एवंबाधाभावपरीक्षितत्वसाम्येपिश्रौतमेकंज्ञा नद्वयंवांगीकृत्यांशतःप्रामाण्याप्रामाण्येवदतोतिप्रसंगमाह ॥ [३६।३] नचेदिति । तच्छ्रौतंज्ञानं द्वयं विशिष्टाकारंप्रतिप्रमाणंनचे त्तदात्र विषये एकंस्वरूपांशंप्रत्यपिप्रमाणंनभवेत् । अविशेषात् । तथाचपुनरनाश्रययोरनुमानागमयोरनुत्थानमेव । यद्वा तद्विज्ञानमत्रविषयेएकंविशिष्टाकारंप्रतिप्रमाणंनचेत्तदाद्वयंप्रत्यपिनोभवेत् । विशिष्टाकारवत्स्वरूपेपिप्रमाणंनभवेत् । अ विशेषादितियावत् । ज्ञानद्वयांगीकारवादेतु अत्रज्ञानद्वयेतद्विशिष्टविषयंज्ञानंप्रमाणंनचेत्तर्हिज्ञानद्वयमपिप्रमाणंनभवेत् । वि शिष्टज्ञानमिवस्वरूपज्ञानमप्यप्रमाणंस्यादविशेषादिति । एवमभेदानुमानागमौप्रतियःसर्वज्ञइतिश्रुतेर्निषेध्यसमर्पकत्वेनोपजी व्यत्वंप्रत्युक्तं । तथापिनानुमानागमयोरुपजीव्यप्रमाणविरोधोस्ति । यःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपमात्राश्रयणेनप्र

 वृत्तत्वात् । नहिसार्वज्ञादिविशिष्टाकारमवलंब्यानुमानादिनाप्रवर्तितव्यमित्यत्रनियामकमस्ति । ततोविरुद्धाकारस्यानुपयो
 गितयानुपजीवनादुपजीव्यस्यचस्वरूपमात्रस्याविरोधित्वान्नोपजीव्यप्रमाणविरोधोनुमानादेः प्रमाणविरोधस्तुकथंचित्स्यादि
त्याशंकांपरिहरन्नुपसंहरति ॥ [३६।३]धर्मीति । तुशब्दोविशेषार्थः । प्रमाणमात्रविरोधाद्व्यवच्छिनत्ति । धर्मिग्राहिण्याश्रुत्या
विरोधः । मानस्याभेदप्रामाण्यानुमानागमरूपस्य । अयमाशयः । परमाणवःसावयवाइत्यादेरनुमानस्यवाक्यस्यचकथमुपजी
व्यविरोधइतिवक्तव्यं । परमाणुग्राहकेणप्रमाणेननिरवयवतयैवतेषांसिद्धत्वादितिचेन्न । तत्रापिपरमाणुत्वस्यानुपयोगिनोऽ
नुपजीव्यत्वंकिंतुस्वरूपमात्रस्येतिवक्तुंशक्यत्वात् नैवंयुक्तं । निरवयवत्वादिनाविनापरमाणोर्धर्मिकरणासंभवात् । स्वरूपमा
त्रधर्मीकरणेसिद्धार्थतापत्तिरितिचेत् । समंप्रकृतेपि । नहिब्रह्मापिसार्वज्ञादिनाविनाशक्यंधर्मीकर्तुं । स्वरूपमात्रधर्मीकरणे
सिद्धसाधनात् । आरोपितेनसार्वज्ञादिनाव्यावृत्तस्यधर्मीकरणेकोदोषः । योयंस्थाणुःसपुरुषइतिवदितिचेन्न । आरोपितेननि
रवयवत्वादिनाव्यावृत्तस्यतत्रापिधर्मीकरणसंभवात् । निरवयवत्वादिग्राहकंप्रमाणतयावधृतं । नारोपितइतिचेत् । तुल्यमत्रा
पि । श्रुतेरपिप्रामाण्यनिश्चयात् । तदेवंप्रमाणसिद्धेननिरवयवत्वादिनाविशिष्टस्यैवयथाधर्मीकरणं तथात्रापिसार्वज्ञादिनापार
मार्थिकेनैवविशिष्टस्यैवधर्मीकरणमित्यतोधर्मिग्राहिविरोधोदुष्परिहरइति । स्यादेतत् । यथाखल्वभेदप्रमाणयोरनुमानागमयो
रुपजीव्यविरोधान्नाभेदसाधकत्वं तथोदाहृतायाभिन्नोचिंत्यइत्यादिभेदश्रुतेरप्युपजीव्यविरोधान्नभेदसाधकत्वंसंभवति । तादा
त्म्यप्रतियोगिकःप्रतिषेधोहिभेदोनाम नचाप्राप्तेतादात्म्येतत्प्रतिषेधबोधनंयुक्तमित्यभेदप्रापकंप्रमाणमुपजीव्यप्रवृत्ताभेदश्रु

तिःकथंनोपजीव्यविरुद्धा । किंचनिर्भेदंस्वरूपमाश्रित्यतस्यभेदोबोधनीयः । तथाचकथंनोपजीव्यविरोधः । यथोक्तं । अभे
दंनोल्लिखंतीधीर्नभेदोल्लेखनक्षमा । तथाचाद्येप्रमासास्यान्नांतेस्वापेक्ष्यवैशसादित्यतआह ॥ [३६।४]नेति । हिशब्दोयुक्ति
सूचकः । अभेदइतितद्ग्राहकं । अत्रक्वचिदितिधर्मित्वादावित्यर्थः । तदयमर्थः । भेदश्रुतेर्हिनधर्मिसमर्पकत्वेनाभेदज्ञानोपजी
वकत्वंतावत् । जीवेश्वरस्वरूपस्यैवधर्मित्वात् । नापिस्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेन । प्रत्यक्षेणैवतत्सिद्धेः । अतोनिषेध्यप्रापकतयै
वेतिवक्तव्यं । नचतद्विरोधोप्रामाण्यमावहति । निषेधशास्त्रापलापप्रसंगात् । नचप्रमाणप्राप्तस्यायंप्रतिषेधः । किंतुतत्वमस्या
दिश्रुतितात्पर्यापरिज्ञानप्राप्तस्यैव । यदपिनिर्भेदंस्वरूपमादायभेदोबोद्धव्यइति । तत्रापिनययोर्भेदोबोधनीयस्तयोरभेदआश्रय
णीयः । किंतुस्वगताभेदंवस्तुधर्मितयोपादायतस्यान्यतोभेदोबोध्यते । अतोजीवेशभेदश्रुतेस्तदभेदोपजीवनाभावादनपेक्षत्व
लक्षणाद्बलाद्युक्तंभेदसाधकत्वमितिशेषः । किंचतिष्ठतुतावद्यःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतेरुपजीव्यत्वं । तथाप्यभेदानुमानागमबाधक
त्वंभवेदेव । इयंखलुश्रुतिःसार्वज्ञादिविशिष्टमीश्वरंप्रतिपादयंतीनाकिंचिदपेक्षते । अनुमानागमौतुसापेक्षौ । सापेक्षनिरपेक्ष
योश्चनिरपेक्षस्यप्राबल्यादित्याशयवानाह ॥ [३६।४]नोपजीव्योहीति । अत्रभेदाभेदप्रमाणयोर्मध्ये । भेदश्रुतेर्भेदकधर्मविशिष्ट
धर्मिश्रुतेः । अभेदइत्यभेदप्रमाणं । अनपेक्षत्वोपलक्षणमेतत् । अतोबलादभेदप्रमाणबाधकत्वमितिशेषः । स्यादेतत् । यःस
र्वज्ञइत्यादिश्रुतिर्नजीवभेदकधर्मविशिष्टंब्रह्मप्रतिपादयति । किंत्वनुवदत्येव । अतोनानुमानादेस्तद्बाधइत्यतआह ॥ [३६।४]नचेति ।
उपेयंज्ञेयं । तदितिसार्वज्ञाद्युपेतं । क्वचिदितिभ्रांतिप्रतिपन्नमपिनभवतीतिसूचयति । नतावत्सार्वज्ञादिविशिष्टंब्रह्मश्रुतिव्य

तिरिक्तप्रमाणगम्यं । शास्त्रैकयोनित्वस्यसमर्थितत्वात् । नापिभ्रांतिप्रतिपन्नं । क्वचित्प्रमितस्यैवान्यत्रारोपात् । नचप्रमाणेन भ्रांत्यावाअप्राप्तस्यानुवादःसंभवति। अतोनेयंश्रुतिरनुवादिनी । किंनामप्रतिपादयत्येवोक्तरूपंब्रह्मेति । ननुतथापिनोपजीव्यप्रमाणविरोधोनुमानादेः। श्रुत्युपजीवेनहिसःस्यात्। नचैवंतद्व्यतिरिक्तप्रमाणोपजीवनादित्यतआह ॥ नचेति । वस्तुव्यवहितोवह्निरधूमस्थलेप्रत्यक्षाद्यवेद्योपिक्वचिद्देशेप्रत्यक्षेणानुमानेनवावगम्यते। प्राक्पतनोत्पत्तेरगम्यमपिगुरुत्वंक्वचित्कालेनुमानेनगम्यते। नचैवंब्रह्मक्वचिन्मानांतरोपेयं। येनतदुपजीव्यानुमानादिप्रवृत्तिःस्यात् । अस्तुवाब्रह्मप्रमाणांतरवेद्यं तथाप्यभेदानुमानादेरुपजीव्यप्रमाणविरोधोदुष्परिहरः। श्रुतिवत्तस्यापिप्रमाणस्यभेदप्रत्यायकत्वादित्यभिप्रायवानाह॥येनेति[३६।५]।उपेयंब्रह्मेतिशेषः। तत्कथमित्यतआह ॥ स(सा)र्वज्ञेति[३६।५]। धर्मादिकंकस्यचित्प्रत्यक्षंप्रमेयत्वाद्घटवदित्यादिकयासा(स)र्वज्ञसाधकानुमया । सर्वकर्तृत्वाद्यनुमानोपलक्षणंचैतत्। एवेतिप्रत्यक्षंव्यावर्तयति । कथंचनेत्यभ्युपगमवादोयमितिसूचयति ।सर्वज्ञत्वेत्यप्युपलक्षणं।तयैवेत्यन्वयः। ईश्वरेतावत्प्रत्यक्षंशंकार्हमेवनभवति। अतोनुमानमेववक्तव्यं। प्रतिपक्षादिनापराहतस्यापितस्यकथंचिच्छंकार्हत्वात्। अनुमानंचकिंचित्केनचिद्विशिष्टमेवप्रतिपादयति। नतुनिष्कृष्टंवस्तु । नचजीवादिसाधारणधर्मविशिष्टार्थसिद्धावीश्वरःसिध्यति। तस्माद्भेदकधर्मवैशिष्ट्येनैवतत्सिद्धिर्वक्तव्या। तथाचानुमानादेरुपजीव्यविरोधोवज्रलेपायितः । यद्यप्यनुमानंस्वतःश्रुतितोदुर्बलं तथाप्युपजीव्यतयाबाधकंभवत्येवेति तदनेनेश्वरग्राहिकायाःश्रुतेर्भेदकधर्मविशिष्टेतस्मिन्प्रामाण्यमुपपादितं । इदानींजीवग्राहकस्यप्रत्यक्षस्येश्वर(विध)भेदकधर्मिणिजीवेप्रामाण्यंसमर्थ्यते । तथाहि । भवतुश्रुतिरदुःखित्वसार्वज्ञादिमदी

श्वरेप्रमाणं । तथापिनाभेदानुमानागमयोरुपजीव्यप्रमाणविरोधेनाप्रामाण्यं । दुःखित्वादिरूपेहिजीवस्यतात्त्विकेसतितथास्या न्नचैवं । अहंदुःखीत्यादेरनुभवस्यमिथ्यानुभवत्वात् । अंतःकरणगतोहिदुःखादिरनर्थः स्वरूपतोमिथ्याभूतोजपाकुसुमारुणि मेवस्फटिकेचैतन्येचकास्ति । नचभ्रांतिप्रतिपन्ने(न्नभे)(न)भेदकेनवस्तुभिद्यतेइत्यतआह ॥ [३६।६]नेति । क्वापीतिसर्वथेत्यर्थः । भवेदेतद्यद्यहंदुःखीत्याद्यनुभवोमिथ्यानुभवःस्यान्नचतथा । अपितुप्रमाणमेव । यद्यपिदुःखादिकमंतःकरणगतं तथापिस्व रूपेणसदेव । जीवात्मनश्चतज्ज्ञोक्तृत्वेनतद्वत्त्वंतात्त्विकमेव । अल्पशक्तित्वपारतंत्र्यादिकंतुस्वरूपगतमेवेत्याशयः । कुतइत्यत आह ॥ [३६।६]नहीति । तुशब्दोवधारणे । नैवेतिसंबंधः । असंजातबाधभ्रमेषुव्यभिचारपरिहारायक्वचिदित्युक्तं । नहिकदाचि त्कुत्रचित्कश्चिन्नाहंदुःखीकिंत्वंतःकरणगतेनैव मिथ्यादुःखेनदुःखितयात्मानममनिषी(षमि)तिबाधकप्रत्ययवान्दृश्यतइत्यर्थः । ननुविमुक्तश्चविमुच्यतेतत्वमसीत्यादिश्रुतिरेवास्यानुभवस्यबाधिकास्तीतिकथंनदुःखानुभूतिर्भ्रांतिः । अत्रहिदुःखाद्युपप्लवर हितमेवास्यात्मनस्तात्त्विकंरूपमितिप्रतिपाद्यतइत्यतआह ॥ [३६।६]यदीति । अवसीयते । श्रुतिमाश्रित्येतिशेषः । केनकारणेनभ्रां तिःस्वरूपतोर्थतश्चगम्यतेभ्युपगम्यते । अनुभवमाश्रित्येतिशेषः । इदमुक्तंभवति । भवेदेषाश्रुतिरस्यानुभवस्यबाधिका । यदि निश्चितप्रमाणभावाभवेत् नतथा । धर्मिग्राहकानुभवविरोधेनास्माभिस्तदप्रामाण्यस्यप्रतिपाद्यमानत्वात् । परस्यचतत्परिहारा याद्यापिसमुद्यतत्वात् । तथाचसतिश्रुतिप्रामाण्यनिश्चयेनुभवस्यभ्रांतित्वंतस्मिंश्चसतिश्रुतिप्रामाण्यनिश्चयइतिपरस्पराश्रयत्व प्रसंगः । नन्वनुभवविरोधेनश्रुत्यप्रामाण्याभिधानेपिसमानमेतत् । नसमानंअनुभवस्यानपेक्षत्वाच्छ्रुतेस्तदपेक्षत्वात् । अन्यथा

सर्वत्रधर्मिग्राहकविरोधोच्छेदापत्तेरिति । ननुतर्हिनेदंरजतमित्यस्यापिरजतमिदमितिज्ञानंप्रतिबाधकत्वमयुक्तंस्यात् । न
स्यात् । नेदंरजतमितिज्ञानप्रामाण्यस्यसाक्षिणापरीक्षयानिश्चितत्वात् । इदंरजतमितिज्ञानस्यतदभावात् । परीक्षितप्रा
माण्येनोपजीवकेनोपजीव्यस्यातथाभूतस्यबाधोपगमात् । उपजीव्योपजीवकन्यायस्यतदन्यविषयत्वात् । प्रामाण्यसंदेहे
खलुन्यायानुसरणं निश्चितेतुप्रामाण्येकिमनेन । वक्ष्यतिचैतदाचार्यः । एवंतर्हिश्रुतेरपिप्रामाण्यंपरीक्षासहकृतेनसाक्षिणा
निश्चितमित्यनुभवबाधकत्वमुपपत्स्यतइत्याशयवानाशंकते ॥ [३६।७]श्रुतीति । स्वरूपमर्थश्चेतिविवक्षाभेदेनप्रामाण्यमेवोक्तं ।
जीवस्यनिर्दुःखब्रह्मात्मताप्रतिपादकश्रुतिस्वरूपमस्याःश्रुतेःसोर्थइत्युभयत्रफलतोर्थभेदाभावात् । एतदेवहिप्रामाण्यमपि । माने
नसाक्षिणा । परिहरति ॥ [३६।७]तच्चेदिति । तइत्यव्ययंतृतीयार्थे । तेमतइत्यध्याहारोवा । किंकिन्निमित्तं । दुःखानुभवे
भ्रमइति । दुःखानुभवस्यभ्रमत्वमितियावत् । अंगीक्रियतइतिशेषः । तत्साक्षिणंमानंदुःखानुभवविषयेभ्रमःकुतोंगी
क्रियतइतिवा । एतदुक्तंभवति । साक्षिणाश्रुतिप्रामाण्यंनिश्चितमितिनपरेणांगीकर्तुंशक्यते । तथासतितत्प्रामाण्यस्यां
गीकर्तव्यत्वप्रसंगात् । इष्यतेतदितिचेन्न । तथासत्यहंदुःखीतिदुःखादिविषयोपिसएवेतितस्यतत्रापिप्रामाण्यमेवग्राह्यंस्या
न्नभ्रमत्वं । नचेच्छ्रुतिप्रामाण्यग्रहणेभ्रमःस्यादिति । नन्वेकत्रप्रामाण्येविषयांतरेपिप्रामाण्येनभाव्यं तत्राप्रामाण्येचान्य
त्राप्यप्रामाण्येनभवितव्यमितिकुतएतत् । माहिभूदेकस्यचक्षुरादेरयंनियमइत्यतआह ॥ [३६।८]नचेति । भवेदेवैकस्यापिक्व
चित्प्रामाण्येपरत्राप्रामाण्यं । कारणविशेषात् । सचोत्पत्तौदोषोज्ञप्तौबाधः । दोषोपिबोधोन्नेयएव । यथोक्तं । बलवत्प्र

माणतश्चैवज्ञेयादोषानचान्यथेति । ततोबाधएवविशेषः । नचदुःखादिविषयस्यसाक्ष्यनुभवस्यबाधरूपोविशेषोस्ति । येनासौश्रु
तिप्रामाण्येप्रमाणभूतोपिदुःखादौभ्रमःस्यात् । यद्यस्मादेवंतत्तस्माच्छ्रुतिप्रामाण्यमिवतत् आत्मनोदुःखित्वादिकमप्यबाधित
मेवसत्यमेवांगीकार्यमिति । यद्वायद्यस्मादेवंतत्तस्मात्किंदुःखानुभवेभ्रमइतिपूर्वेणैवसंबंधः । नन्वेतच्छ्रुतिप्रामाण्यंदुःखादिकंच
साक्षिगृहीतमेव । नचोभयत्रप्रामाण्यंसाक्षिणोयुक्तं । परस्परविरोधात् । ततएकत्राप्रामाण्यावश्यंभावेदुःखादावेवतदितिग्राह्यं ।
श्रुतिप्रामाण्यस्यापौरुषेयत्वादिपरीक्षासहकृतेनगृहीतत्वात् । अतोमिथ्यैवदुःखित्वादिकमितिचेन्न । दुःखादावपिसजातीयवि
जातीयसंवादरूपपरीक्षासद्भावात् । एवंतर्हिसंदेहान्नदुःखादिसत्यतानिश्चयोभवतांयुक्तइतिनश्रुतेरनुभवबाधोवक्तुंशक्यतइत्य
तआह ॥ [३६।८]अबाधितमेवेति । तद्दुःखादिकंसत्यमेवेत्यवधारयतोयमभिसंधिः । सत्यं । श्रुतिप्रामाण्यंदुःखादिकंचसाक्षिगृही
तमेव । नचैकत्रापिबाधकमस्तीत्युभयत्रापिप्रमाणंसाक्षी । नचविरोधः । अद्वैतसत्तामंतरेणश्रुतिप्रामाण्यसत्तायाःसंभवात् ।
नह्यपौरुषेयत्वादियुक्तयोविषयविशेषनियतप्रामाण्यनिश्चयेसाक्षिणःसाचिव्यमाचरंति । किंतुप्रामाण्यमात्रनिश्चये । उपक्रमाद्या
स्तुतत्रतत्राभासीकृताएव । नचदुःखसत्तामंतरेणतत्रप्रामाण्यस्यसंभवोस्ति । नचदुःखसत्तयाश्रुतिप्रामाण्यमात्रस्यविरोधोस्ति ।
विषयांतरेपितस्यसंभवात् । अतःसत्यमेवदुःखादिकमिति । श्रुतिरनुभवस्यबाधिकानभवति । किंतुधर्मिग्राहकतयाप्रबलेना
नुभवेनैवबाध्यतइत्युक्तं । नकेवलंधर्मिग्राहकतयानुभवस्यप्राबल्यं । किंनामश्रुतिस्वरूपप्रामाण्यग्राहकत्वेनापीत्याशयवानाह ॥
श्रुतीति । अर्थइत्यर्थवत्त्वंप्रामाण्यमितियावत् । स्वरूपतःप्रामाण्यतश्चावसिताहिश्रुतिरभिप्रेतसिद्धयेप्रयोक्तव्यानान्यथा ।

श्रुतिस्वरूपंतत्प्रामाण्यंचमानेनैवसाक्षिलक्षणेनावसीयतेनान्येन । यद्यपिश्रुतिस्वरूपंश्रोत्रवेद्यंतथापिश्रोत्रजनिततद्वृत्तिप्रामाण्यंयावन्नसाक्षिणागृह्यतेतावन्नसिध्यतीत्यतःश्रुतिस्वरूपावसायोपिसाक्षिण्येवायतते । यद्वाश्रुतिशब्देनैतज्जनितंज्ञानमुच्यते । तत्रपृच्छामः । तस्यसाक्षिणःप्रामाण्यंभवताप्यभ्युपगतंनवेति । नेतिपक्षेश्रुतिस्वरूपाद्यसिद्धेर्नतद्विरोधेनदुःखाद्यनुभवस्यभ्रमत्वंवक्तुंयुक्तं । आद्यंदूषयति ॥ **तच्चेदिति** । तत्साक्षि(स्व)रूपंप्रमाणंत्वयागृहीतंचेत्तदादुःखानुभवस्यभ्रमत्वंकिंकथंनकथंचित् । श्रुतिविरोधेनखलुतदुच्यते । सातुस्वरूपप्रामाण्यग्राहकतयोपजीव्येनानुभवेनबाधिताकथंतद्बाधनायप्रभवतीति । स्यादेतत् । श्रुतिस्वरूपप्रामाण्ययोःसाक्षिणःप्रामाण्यमंगीक्रियते । दुःखादौतुविषयांतरेश्रुतिविरोधेनाप्राण्यमाश्रीयते । तत्कथमुक्तदोषइत्यतआह ॥ **नचेति** । बाधस्यबाधकत्वेनाभ्युपगतायाःश्रुतेर्विशेषोबाध्यतयाभिमतात्साक्षिणोतिशयोनास्ति । अस्तिचोक्तवक्ष्यमाणरीत्यासाक्षिणएवविशेषइति । शिष्टंस्पष्टं । किंचाहंदुःखीत्यादिसाक्षिणोभ्रमत्वंवदन्प्रष्टव्यः । किंसर्वत्रापिसाक्षिणोभ्रमत्वमंगीक्रियते । उतक्वचित्प्रामाण्यमपि । आद्येदोषमाह ॥ **श्रुतिस्वरूपमिति** । मानेनसाक्षिणैव । तथाचतस्यभ्रांतित्वेतन्नसिध्येदितिभावः । परमार्थतोमासैत्सीदितिनवाच्यं । तत्वावेदकत्वस्यांगीकृतत्वात् । अथश्रुतिस्वरूपादिविषयेतन्मानत्वंस्वीक्रियतइतिद्वितीयमनूद्योत्तरमाह ॥ **तच्चेदिति** । एकत्रप्रामाण्येपरत्रापिप्रामाण्यमंगीकार्यमित्येतत्कुतःअविशेषादित्याह ॥ **नचेति** । पूर्ववद्व्याख्यानं । एवंसाक्षिणःप्रमाणांतरसावधारणरूपत्वमुपेत्यबाधकाभावेनाहंदुःखीत्यादेर्भ्रमत्वंनोपपद्यतइत्युक्तं । इदानींसाक्षिणोयथार्थत्वनियमाच्चनदुःखादिविषयेभ्रमत्वशंकोपपद्यते । किंबाधकगवेषणा

दिनाइत्याशयवान्साक्षिणोयथार्थत्वनियमंविपक्षेबाधकेनसमर्थयते ॥ [३६।८] बाधइति । अनुभूतेसाक्षिप्रतीतेर्थेयदिबाधःप्रवर्ते
तसाक्षीयदिकुत्रचिदयथार्थःस्यादितियावत् । अयथार्थत्वस्यबाधोन्नेयत्वादेवमुक्तं । तदाकथंस्तंभोयंकुंभोयमितिपदार्थानां
निर्णयईयते । उपेयते । एतदेवप्रपंचयति ॥ [३६।९] कोपीति । भ्रमवादिनासाक्षिणःक्वचिद्भ्रमत्वंवदतायदिसाक्षीक्वचिदयथार्थः
स्यात्तदापदार्थनिर्णयोनस्यादित्यर्थः । यथाहुरन्येपि । ज्ञानस्यव्यभिचारित्वेविश्वासःकिंनिबंधनइति । ननुचनिर्णयोनिश्चय
इतिचावधारणात्मकंज्ञानमुच्यते । तच्चस्तंभकुंभादिष्वर्थेषुतत्तत्कारणसामग्रीवशादेवोत्पद्यते । निर्णायकाभावसहकृतसमा
नधर्मदर्शनादिनाह्यनवधारणात्मकंज्ञानंसंशयपदवेदनीयंजन्यते । तद्विलक्षणयाचसामग्र्यावधारणज्ञानं । तत्रकःसाक्षिणो
याथार्थ्यनियमस्योपयोगः । किंचतदभावेनापनेष्यते । उच्यते । नस्तंभोयमित्येकाकारप्रतिनियतंज्ञानंहिनिर्णयादिशब्दैर
भिधीयते । अपितर्हितदनंतरभावीवस्तुतथात्वाश्वासः । तथाहिवक्तारोभवंति । स्तंभइतिप्रतीयतेभवतिचायंस्तंभइतिवाव
स्तुतत्वंतुनविद्मइतिवेति तत्कस्यहेतोः । एकाकारप्रतिनियतेष्वपिज्ञानेषुकेषांचिद्भ्रमत्वस्यकेषांचिदभ्रमत्वस्यबहुलमुपलब्धत्वे
नेदानींजायमानेप्येकाकारनियतेज्ञानेवस्तुतथात्वविश्वासायोगात् । भवतुवस्तुतथात्वाश्वासोवस्तुदर्शनपृष्ठभावीनिर्णयः ।
सोपितस्यदर्शनस्यभ्रमत्वाऽभ्रमत्वनिर्णयमेवापेक्षते । यदिज्ञानंभ्रमःस्यात्तदावस्त्वतथाभूतमित्यवसीयते । यदित्वभ्रमस्त
दातथाभूतमिति । एवंचकिंसाक्षिणोयाथार्थ्यनियमेनोपनीयते । किंचतस्यभ्रमत्वेनापनीयतइत्यतआह ॥ [३६।१०] भ्रमत्वमिति ।
सत्यंप्रत्ययानांभ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयायत्तोवस्तुनिर्णयइति । सैवतत्रप्रत्ययेष्वेकस्यस्तंभादौपुरुषादिप्रत्ययस्यभ्रमतापरस्यस्तं

भादिप्रत्ययस्याभ्रमताचकुतोनिर्णेतव्यानकुतोपि । कुतःयदायतःप्रत्ययानांभ्रमत्वमभ्रमत्वंचानुभवोपगंसाक्षिणैवाध्यवसे यमिति। स्यादेतत्। करणदोषबाधकप्रत्ययाधीनंप्रत्ययानांभ्रमत्वमभ्रमत्वंचसंवादायत्तंभविष्यति। तत्कथंतदनवधारणमित्या शंकांपरिहरन्नुक्तमर्थंस्पष्टमाचष्टे॥ [३६।१०]भ्रमत्वमिति। प्रत्ययानांभ्रमत्वमभ्रमत्वंतदवधारणोपयुक्तंचसर्वंकरणदोषादिकंसाक्षिणा निश्चेयं। अनिश्चितस्यभ्रमत्वाद्यवधारणानंगत्वात्। सचेत्साक्षीक्वचिद्विषयेदुष्टोऽयथार्थःस्यात्तदाकथंकरणदोषादेर्भ्रमत्वादेर्व स्तुतथात्वादेर्वानिर्णयईयते। एतदुक्तंभवति। यद्यपिप्रत्ययानांभ्रमत्वावधारणंकरणदोषाद्यायत्तंतथापिसाक्षिणोयाथार्थ्यंनि यमाभावेनसिध्येत्। नहितत्स्वरूपेणोपयुक्तं। अतिप्रसंगात्। किंतुनिश्चितमेव तन्निश्चयश्चसाक्षात्परंपरयावासाक्षिण्यायतते। सहिकरणदोषादिकंस्वयमेववातद्ग्राहकप्रामाण्यग्रहणेनवानिश्चित्यभ्रमत्वंनिश्चिनोति। ततश्चतस्यक्वचिदयथार्थत्वेऽविश्वस नीयत्वापत्त्यानिर्णयःस्यात्। अभ्रमत्वनिश्चयस्तुनसंवादाधीनः। तथासत्यनवस्थादिदोषाःप्रादुष्ष्युरितिह्युक्तं। किंतुके वलसाक्षिण्यायत्तः। विपर्ययशंकानिरासेतुसंवादस्यानुप्रवेशः। नचसंवादोप्यनिश्चितोंगं। तन्निश्चयश्चसाक्ष्यधीनएव। तस्यच क्वचिदयथार्थत्वेतदुभयनिर्णयोपिनभवेदिति। ननुसाक्षिणोयथार्थत्वनियमेपिप्रत्ययानांभ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयोनोपपद्यते। नहियाथार्थ्यंस्वरूपेणैवोपयुक्तं। अतिप्रसंगात्। किंतुनिश्चितमेव। नचतन्निश्चयोपायोस्ति। अतस्तदनिश्चयात्करणदोषादे र्भ्रमत्वादेःस्तंभत्वादेरनिश्चयएवेत्यतआह॥ [३६।१०]विशेषैरिति। विशिष्यंतेएतैरितिविशेषाःकरणदोषादयः। साक्षिप्रत्यक्षगोच राएवेतिसंबंधः। साक्षियाथार्थ्यस्यसाक्षिणैवनिश्चयोपपत्तेः। अस्यार्थस्यचवक्ष्यमाणव्यवहारान्यथानुपपत्तिसिद्धत्वादिति

भावः। यदिसाक्षीक्वचिद्व्यभिचरेत्तदातेनानिश्वसनीयेनकरणदोषादिनिश्चयोनस्यात्। तदभावेप्रत्ययानांभ्रमत्वादिननिश्ची येत। तथाचवस्तुनिर्णयोनस्यात्। कारणाभावेकार्योदयायोगादित्युक्तं। तत्रमाभूदेतत्सर्वमितिचेन्न। तथासतिहानोपादाना दिसर्वव्यवहारविलोपप्रसंगात्। कथं। सर्वव्यवहराणामेतत्कार्यत्वादित्याह॥ [३६।११]ऊरीकृत्यचेति। निश्चित्येत्यर्थः। चोवधारणे। तान्सर्वान्करणदोषादीनूरीकृत्य(सर्व)व्यवहारःप्रवर्ततइतिगौणंसमानकर्तृकत्वं। यद्वोरीकृत्यकारणतयोपादायकारणीकृत्वेति व्याख्येयं। तथाहि। इदंरजतमितिभ्रांत्याप्रवृत्तःकरणदोषंबाधकप्रत्ययं(चा)वावधार्यतस्यज्ञानस्यभ्रमत्वंनिश्चित्यनेदंरजतं किंतुशुक्तिरेवेतिवस्तुव्यवस्थाप्यजहाति। तथाजलमेतदितिप्रतीत्यतस्यप्रत्ययस्यापाततएवान्यथात्वशंकायांसंवादंनिवेश्यतत्स्व रूपप्रामाण्येगृहीत्वाचाभ्रमत्वंनिश्चित्यजलमेतद्भवत्येवेत्यवधार्यतदुपादत्तइति। ननुनायमस्तिनियमोयदुक्तरीत्यार्थतथात्वा ध्यवसायपूर्वकएवव्यवहारइतितत्संदेहा(दिनापि)दपिव्यवहारदर्शनादित्यतआह॥ [३६।१२]साक्षिणइति। व्यवसायीनिश्शंकोऽ विसंवा(दिव्य)दी(च)व्यवहारोस्माभिरुक्तरीत्यासाक्षिणःकार्योभिधीयते। नतुव्यवहारमात्रं। नचविशिष्टोव्यवहारोर्थतथात्वा ध्यवसायपूर्वकतांव्यभिचरतीति। अस्तुव्यवहारविलोपःकिंनःछिन्नमित्याशंकांपरिहरन्नुक्तप्रसंगानांविपर्ययपर्यवसानमाह॥ [३६।१३]तस्मादिति। यस्मात्साक्षिणःक्वचिदयथार्थत्वेऽविश्वसनीत्वाऽपत्त्याकरणदोषाद्यनिश्चयप्रसंगेनज्ञानानांभ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्धा रणाभावप्रसक्त्यार्थतथात्वातथात्वनिर्णयाभावानुषंगेणनिश्शंकोऽविसंवादीव्यवहारोलुप्येत। नचतल्लोपोंगीकर्तुंशक्यः। सर्वलो कप्रसिद्धत्वात्। तथाविधस्य(च)लौकिकैःपरीक्षकैश्चोल्लंघनायोगात्। प्रमितार्थाननुमतावुन्मत्तत्वप्रसंगात्। तस्मात्सर्वलोकप्रसि

द्धस्यनिश्शंकस्यावि(सं)वादिनोव्यवहारस्यकार्यभूतस्यसिद्धयेवस्तुतथात्वातथात्वनिश्चयः(कार)करणीभूतोंगीकर्तव्यः । तत्सि द्धयेकरणदेषादिनिश्चयद्वारासाक्षिणाज्ञानानांभ्रमत्वाभ्रमत्वनिर्णयोंगीकार्यः । तत्सिद्धयेचसाक्षिणोविश्वसनीयत्वंतत्सिद्ध येचसाक्षीसदानिर्दोषोयथार्थएवनःपरीक्षकाणामंगीकार्यइति । नन्वेवंतर्हिप्राभाकरादिदिशासर्वेषामपिप्रत्ययानांयथार्थत्वनि यमोस्त्वित्यतआह ॥ एकएवेति । एकस्यैवयाथार्थ्यनियमेनसर्वस्योपपत्तौकिमप्रामाणिकेनप्रमाणविरुद्धेनसर्वप्रत्यययाथार्थ्य नियमेनेतिभावः । किमतोयद्येवंसाक्षीनियमेनार्थाव्यभिचारीत्यतआह ॥ [३६।१३] दुःइति । दुःखि(त)त्वंतेनप्रतीतंजीवस्येतिशेषः । ततश्चकिमित्यतआह ॥ [३६।१४] उपजीव्येति । श्रुत्यनुमानयोरुपजीव्यप्रमाणंतत्तस्माद्भेदग्राहकंभेदप्रमापकं । तथाचोपजीव्यविरोधा दभेदश्रुत्यादेरप्रामाण्यमितिभावः । ततोपिकिमित्यतःसूत्रार्थमुपसंहरति ॥ [३६।१४] अतइति । श्रुतिर्भिन्नोचिंत्यइत्यादिका । सामर्थ्य म(प्रति)सत्प्रतिपक्षत्वं । यद्येवंजीवेश्वरयोर्भेदएवपारमार्थिकोव्यवस्थितस्तदातत्वमस्याद्यद्वैतश्रुतीनामहंहरिरित्यादिस्मृतीनां चकागतिः । नहितासामनुमानवत्सर्वथाप्रामाण्यंयुक्तं । अपौरुषेयत्वेनआप्तोक्तत्वेनचतत्कारणाभावादित्याशंकापरिहारायसू त्रं ॥ [३६।१४] तद्गुणसारत्वात्तुतद्व्यपदेशःप्राज्ञवदिति । तद्व्याचष्टे ॥ [३६।१४] तथापीति । यद्यपिजीवब्रह्मणोर्भेदएवतथाप्यभेदवदि तिसंबंधः । तुशब्दोविशेषार्थः । तंचवक्ष्यामः । तत्सदृशाःपरमात्मगुणसदृशाः । सारइत्यनुवादेनस्वरूपमितिव्याख्यानं । अस्यजीवस्य । कुतःमुक्तावपिकैवल्येप्यवशिष्यतेयतः । अभेदवदभेदमिव तत्रतस्येवेत्यत्रोपसंख्येयमेतत् । शिष्टप्रयोगात् । यद्वाऽभेदइतितत्प्रतिपादकमुपलक्ष्यते । अतएवेतिसंबंधः । एताःपरोदाहृताः । हीतिमुख्येबाधकंसूचयति । अतएवेत्यस्यैव

विवरणंसादृश्येति । सादृश्यमेवाभेदःसादृश्याभेदः । सिंहोदेवदत्तइत्यादिवद्गौणोयंव्यपदेशइतिवाक्यार्थः । अद्वैतवादिभिः खलुतत्वंपदयोर्विरुद्धस्वार्थैकदेशत्यागेनैकदेशलक्षणयासामानाधिकरण्यमात्रमुख्यमंगीकृतं । ततोवरंपदद्वयस्यमुख्यार्थत्वमभ्युपगम्यसामानाधिकरण्यमात्रस्यगौणत्वमभ्युपगंतुं । तात्पर्यलिंगानिचतत्रतत्रान्यथानीतानि । उपलक्षणंचैतत् । सौत्रमभेदागमव्याख्यानमित्याशयवानुक्तानुवादेनार्थांतरमप्याह ॥ [३६।१५] सादृश्याच्चेति । प्रधानत्वादपीत्यन्वयः । आहुःश्रुतयः । पौराणानिचवाक्यानीतिवर्तते । उक्तानुवादःप्रतिपत्तिसौकर्यार्थः । प्रधानत्वंवैशिष्ट्यं । तत्वमसीत्यादिव्यपदेशःसादृश्याद्गौण इत्युक्तं । नान्योतोस्तिद्रष्टेत्यादिनिर्देशस्तुप्राधान्यस्वातंत्र्याभ्यांलाक्षणिकः । द्रष्टृपदेनतत्रारोपितंवैशिष्ट्यंस्वातंत्र्यंचोपलक्ष्यते । तथाचद्रष्टाविशिष्टःस्वतंत्रश्चान्योनास्तीत्यर्थःसंपद्यते । यद्वातत्वमसीत्यादिनिर्देशोपिप्राधान्यस्वातंत्र्याभ्यांलाक्षणिकोव्याख्यायते । तथाहि । तच्छब्देनतदीयेप्राधान्यस्वातंत्र्येलक्ष्येते । पुनस्ताभ्यांतद्विषयतालक्ष्यते । ततश्चतत्प्रधानकस्तत्तंत्रश्चेतिवाक्यार्थोभवति । एतदप्युपलक्षणं । अतत्वमसीत्यादिव्याख्यानांतरमप्यत्रद्रष्टव्यं । स्यादेतत् । तुशब्दोहिसौत्रोवधारणार्थः तेनचसादृश्यातिरिक्तोर्थोनिवर्त्यते । तत्कथमर्थांतरवर्णनमित्यतोन्यथाव्याचष्टे ॥ [३६।१६] नेति । क्वचित्प्रदेशे । स्वरूपाभिदांनाहुरितितुशब्दार्थः । नतुप्राधान्यादिनिवृत्तिरिति । अस्त्वेवंजीवस्यब्रह्मैक्यं मुक्तस्यतुतत्कथंव्याख्येयं । नचतदप्युक्तन्यायेनेति युक्तं । तथासतियत्रत्वस्येत्यादिविशेषोक्त्यनुपपत्तेरित्यतआह ॥ [३६।१६] स्थानैक्यमिति । ईशेनेतिवर्तते । नकेवलमुक्तनिमित्तत्रयंकिंनामैतन्निमित्तद्वयंविशिष्यते । अतोविशेषेणाभेदोक्तिरुपपद्यते । तत्रस्थानैक्येनैक्यव्यपदेशोलाक्षणिकः । स्थानग

तस्यैक्यस्यस्थानिषुप्रयोगात् । ऐकमत्यनिमित्तेतुप्रयोगेलक्षितलक्षणा । विषयैक्यान्मत्यैक्यंततश्चमतिमतामिति । किंचयत्सा
दृश्यंसज्जीवमात्रसाधारणतयोक्तंतत्संसारिण्यनभिव्यक्तं मुक्तेतुव्यक्तमितितदभिप्रायेणापिविशेषतोऽभेदोक्तिर्युक्तेत्याशयवा
नाह ॥ [३६।१७] सादृश्यंचेति । मुक्तस्येशेनेतिवर्तते । ननुसादृश्यादिकंजडेष्वपिविद्यते । तत्कथंतेषांसर्वंखल्विदंब्रह्म । भूतानिवि
ष्णुर्भुवनानिविष्णुर्वनानिविष्णुर्गिरयोदिशश्चेत्यादौक्वचिदेवपरमात्मैक्यव्यपदेशोनपुनर्जीववत्प्राचुर्येणेत्यतआह॥[३६।१७] जडानामि
ति । तत्प्रधानकत्वंतत्तंत्रत्वमेव । जडानांत्वितिसंबंधः । सादृश्यस्यापितृतीयस्यविद्यमानत्वात्कथंद्वयमेवेत्यतआह ॥ [३६।१७] भें
वेदिति । जडानामितिवर्तते । सत्यमस्तिसादृश्यंकिंतुतत्सत्तादिनैव । नतुजीववदानंदादिना । अतोद्वयस्यैवसत्वादुपपन्नाप्र
चुरोक्तिः । नन्वानंदादिनासादृश्यंजीवेष्वपिनास्ति । केषांचिज्जीवानामतद्रूपताभ्युपगमादितिचेन्माभूत् । नहिजीवमात्रंप्र
तितत्वमसीत्युच्यते। तस्यवेदानधिकारित्वात्। किंतुमोक्षयोग्यंप्रत्येवेतिनदोषः। अत्रस्थानैक्यंचक्षीराब्ध्यादिस्थितभगवद्रूपापे
क्षयोक्तमितिनजीवजडसाधारणं। जडाभेदवाक्यव्याख्यानेनप्राज्ञवदितिदृष्टांतोव्याख्यातोभवति। सूत्रेप्राज्ञवदित्युक्तं। तस्या
यमर्थः।प्राज्ञेयथाऽभेदव्यपदेशोऽमुख्यस्तथेति । तत्रप्रतियोगिविशेषानुक्तेर्विज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादिरखिलोप्यभेदव्यपदेशोनि
त्यत्वादिसादृश्येनामुख्यइतिज्ञायेततन्माविज्ञायीत्याशयवानाह ॥ [३६।१७] ईशेति। रूपाणिमत्स्यादीनि। क्रियाःसृष्ट्याद्याः। गुणाः
ज्ञानादयः। सर्वशइतिप्रत्येकंसंबंधः। तथाशब्दःसमुच्चये। एवशब्दस्यमुख्यतइत्यनेनान्वयः। अवयवाःहस्ताद्याः । तत्स्व
रूपैक्यं। ईशस्वरूपेणैक्यं तत्प्रतिपादकंवाक्यमितियावत्। मुख्यतएवव्याख्येयमितिशेषः। तुशब्दोजडव्यावृत्त्यर्थः। तथा

चजडविषयएवायंदृष्टांतइतिभावः। नचैवंसाध्यसमत्वदोषः। जीवमात्राभेदवादिनंप्रत्यस्याधिकरणस्यारब्धत्वादिति। कुत
एतदितिचे(त्।)न्न । तत्रभेददर्शनेप्रत्यवायस्योक्तत्वादित्याह ॥ [३६।१८] यथेति । पर्वतेषुदुर्गेशिखरेवृष्टमुदकंयथाधोविधावति ए
वंपारमेश्वरान्धर्मान्ततःपृथक्पश्यंस्तानेवतद्दर्शनमन्वेवाविलंबेननरकंविधावतीत्यर्थः। नन्वीश्वरधर्माणांभेदाभेदौभवतांतथा
चात्यंताभेदोक्तिरमुख्येतिसौत्रोदृष्टांतोसंकुचितवृत्तिर्भविष्यति । इयंचश्रुतिरत्यंतभेददर्शननिंदापराभवत्वित्यतआह ॥ नो
[३६।१९] भयंचेति । इष्यतेसूत्रकृतेतिशेषः । भेदाभेदौनेष्येतेइतिवक्तव्येभेदाभेदाख्यमुभयमितिवचनंवक्ष्यमाणश्रुतिव्याख्याना
नुसारेणेतिज्ञातव्यं ।कुतोनेष्यतइत्यतआह ॥[३६।१९] एकमेवेति । एकमभिन्नं। एकमपिघटादिकमवयवभेदवदुपलब्धमतएवेत्युक्तं।
अद्वितीयंसमाधिकरहितं । इहब्रह्मणिकिंचनगुणादिकमपिनानाभूतंनास्ति । यस्त्विहब्रह्मणिविद्यमानंगुणादिकंनानाभिन्नं
इवशब्दादभिन्नंचपश्यति । समृत्योरनंतरंमृत्युंनरकमाप्नोति। इतिश्रुताविवेत्यस्माच्छब्दात्।उपलक्षणंचैतत् । एवशब्दाच्चभे
दाभेदनिराकृतिःकृताज्ञायते । अतोनेष्यतइतियोजना । इवशब्दप्रयोगात्कथमेतल्लभ्यतइत्यतआह ॥ [३६।२०] इवेति। उभयेयदु
क्तंपूर्वपदेनतत्प्रतियोगिनिद्वितीयेवर्ततइत्यर्थः। अत्रचनानोक्त्वाप्रयुक्तइवशब्दोऽनानासंगृह्णातीतिभेदाभेदाख्यमुभयंनिराकृ
तंभवति । वागस्तीतिशेषः । शब्दनिर्णयोनामग्रंथविशेषः ॥ ७ ॥ २ । ३ । १४ ॥ ७ ॥ ॐअंशोनानाव्यपदेशादन्यथा
चापिदाशकितवादित्वमधीयतएके ॐ ॥ केचिदिदमेवंव्याचक्षते । जीवःपरमात्मनोंशः । अंशत्वंचनारंभकत्वं । पर
मात्मनोनारब्धत्वात्। नापिखंडत्वं । अच्छेद्यत्वात्। नचप्रदेशत्वं । घटादिवदनित्यत्वप्रसंगात् । किंनामभिन्नाभिन्नत्वं ।

अत्रभेदऔपाधिकोऽभेदस्तुस्वाभाविकः । उपाधिश्चानाद्यनिर्वाच्याविद्येत्येके । अन्येतुसत्यमेवांतःकरणादिकमिति । कुतए तत् । द्वासुपर्णा नित्योनित्यानामित्यादिनानाव्यपदेशात् । अन्यथा(चापि)तत्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्याद्यभेदव्यपदेशात् । नचै कस्यजीवस्यब्रह्मणाभेदाभेदौकिंतुसर्वेषां । यतोब्रह्मदाशाब्रह्मकितवाइत्येकेब्रह्मणोदाशकितवादित्वमधीयतइत्यादि । तदि दमयुक्तं । तथाहि । कोयमभेदःकिंमुख्यएवउतामुख्यःसादृश्यादिलक्षणः । आद्यंनिराकरोति ॥ [३६।२२] भेदस्येति । मुक्तावपीति संबंधः । तत्पक्षोमुख्याभेदपक्षः । जीवस्यौपाधिकएवपरमात्मनोभेदः । अभेदस्तुस्वाभाविकइतिवदतामुक्तौभेदाभावोवा च्यः । तत्राविद्यायाःअंतःकरणादेश्चाभावात् । नचतद्युज्यते । मुक्तावपिजीवब्रह्मणोर्भेदस्यप्रागुदाहृताभिःश्रुतिस्मृतिभिरभि हितत्वात् । अतःप्रमाणविरुद्धत्वादस्यपक्षस्यहेयत्वमेव । द्वितीयंनिराचष्टे ॥ [३६।२२] चेतनत्वादीति । सादृश्यमित्युपलक्षणं । तत्प्रधा नकत्वाद्यपीतिद्रष्टव्यं । अभेदोंगीकृतश्चेत्कथंतत्पक्षनिग्रहइत्युक्त(मित्यत)मतआह ॥ [३७।१] नेति । क्वचिदितिसंसारेमुक्तौचेत्यर्थः । नकेवलंयुक्तिविरुद्धोजीवब्रह्मणोर्भेदाभेदांगीकारःकिंतर्हिश्रुतिविरुद्धोपीत्याह ॥ [३७।१] नकेनचिदिति । भेदेनसहितोभेदोभेदा भेदः । क्वचिदपीतिसंबंधः । वाशब्दःसमुच्चये । कृतेयोगेद्वितीयाप्युपसंख्यातव्या । श्रौतप्रयोगात् । अपिशब्दःसमुच्चये । वाशब्दोविकल्पार्थः । सचव्यवस्थितोविकल्पः । समुदायमृतेनके(न)चिद्भेदाभेदो(दोस्ति)नास्ति । स्वगुणादीन्विनाअभेदो नास्तीति । केनचिदपीत्यन्वयः । एतेनजीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौद्वावपिस्वाभाविकौ । नतुभेदोऽविद्याद्युपाधिनिबंधनः । अतो ॥४६२॥ मुक्तावपिभेदसद्भावान्नास्माकंमुक्तभेदवचनविरोधइतिवदन्यादवप्रकाशोपिनिरस्तः । क्वचित्केनचिदितिविशेषश्रुतिविरोधा

दिति । यद्येवंजीवब्रह्मणोर्नभेदाभेदौकथंतर्हिसौत्रंभेदाभेदश्रुत्युदाहरणमित्यतःस्वमतेनसूत्रतात्पर्यमाह ॥ [३।७।२] अभेदेति । उप
लक्षणमेतत् । भेदश्रुतयश्चेत्यपिद्रष्टव्यं । अंशत्वादेवह्युपपद्यंतइतिशेषः । अयमर्थः । जीवःपरमात्मनोंशइतिप्रतिज्ञातार्थेना
नाव्यपदेशादितिपुत्रभ्रातृत्वादिनानाविधसंबंधव्यपदेशंहेतुमभिधायान्यथाचापीत्यादिनार्थापत्तिरप्युच्यते । तथाहि । जीव
ब्रह्मणोर्भेदमभेदंचवदंत्यःश्रुतयस्तावद्विद्यंते । ताश्चजीवस्यब्रह्मांशत्वादेवह्युपपद्यंतेनान्यथा । यदिजीवोब्रह्मणोघटइवपटाद
त्यंतभिन्नःस्यात्तदाऽभेदश्रुतयउपरुध्येरन् । यदिवाब्रह्माभिन्नःस्यात्तर्हिभेदश्रुतयोबाध्येरन् । नचभेदाभेदाश्रयणेनश्रुतिद्वय
सामंजस्यंवाच्यं । नकेनचिदित्युदाहृतश्रुतिविरोधात् । अतोभेदाभेदश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याजीवोब्रह्मणोंशोंगीकार्यइत्येवसूत्रार्थ
इति । एतदर्थंचनकेनचिदित्येकवाक्यतयावायोज्यं । यथोक्तं । यतोभेदेनतस्यायमभेदेनचगीयते । अतश्चांशत्वमुद्दिष्टंभेदा
भेदौनमुख्यतइति । परमात्मांशत्वंचेदुपगतंजीवस्यकथंतर्हिनभेदाभेदांगीकारः । प्रकारांतरेणांशत्वस्यनिर्वक्तुमशक्यत्वात् । म
त्स्यादिषुपरमेश्वरांशेषुअभेदस्यांगीकृतत्वाच्चेत्यतआह ॥ [३।७।२] सादृश्यंचेति । अस्यजीवस्यपरमेश्वरांशतातुतत्सादृश्यं चशब्दात्त
दधीनसत्तादिमत्त्वंचेत्यर्थः । एतेनपुंस्त्वादिवदित्यनेनैवेदंगतार्थमधिकरणमित्यपिनिरस्तं । यद्वाचशब्दोवधारणार्थः । सत्यं ।
मत्स्यादिष्वभेदनिमित्तकोंशशब्दः । तथापिमुख्यांशसादृश्यंतत्सत्तयैवसत्तावत्त्वलक्षणमेवजीवस्यांशत्वंगौणोयमंशशब्दइति
यावत् । अंशशब्दस्यानेकार्थत्वंतत्रमत्स्यादीनांस्वरूपांशत्वंजीवानांत्वतथाभूतांशत्वमित्येतत्कुतइत्यतोत्रागमवाक्यंपठति ॥
[३।७।२] अंशास्त्विति । द्विविधएवनत्वेकविधएवेत्यन्वयः । किंचित्सादृश्यमात्रयुगितिपुरोवदुभयथाव्याख्येयं । सामर्थ्यंसृष्ट्यादिक

तृत्वादिलक्षणं । स्वरूपंपूर्णानंदादिकं । स्थितिःसर्वगतत्वादिपरिमाणं । सएवचेतत्सामर्थ्यादियुक्तश्चेदंशस्तदासौतत्स्वरूपांशो ज्ञातव्यः । प्रादुर्भावाइतितस्यैवोदाहरणं । एवंजीवायथेत्याद्यस्यापिउदाहरणंद्रष्टव्यं । अनेनप्रकाशादिवन्नैवंपरइत्यस्यतात्पर्य मुक्तंभवति । मत्स्यादीनांजीवानांचपरमेश्वरांशत्वसाम्येपिनैकप्रकारताकिंतुमत्स्याद्याःस्वरूपांशाएवजीवाविभिन्नांशाएवेत्यत्रा संभावनानिरासायप्रकाशादिवदितिसूत्रकृताद्दष्टांतादत्ताः । तेचायुक्ताइवप्रतीयंते उभयत्रभेदाभेदसद्भावादित्याशंकानिरा सायभाष्यं । अभिमानिदेवतापेक्षयैतदिति । तदविस्पष्टमित्यतःसौत्रान्दृष्टांतान्स्पष्टयति ॥ [३७।४] सूर्येति । सूर्यमंडलमानीअं शीसूर्यस्तत्प्रकाशाभिमानवांस्तदंशश्चैकएव । यथेतिसर्वत्रान्वीयते । अथशब्दःसमुच्चये । बाह्योदस्याभिमान्यंशीवारिपःसप्त माब्धेरभिमानीतदंशश्चैकएव । पृथिव्याःपंचाशत्कोटिविस्तीर्णायाअभिमानिन्यंशिभूता(देवताध)धरादेवीमेर्वादेरभिमानिनी देवताप्यंशरूपैकैव । मेरुहिमवदादेःपुरुषाअभिमानिनःपुराणेषुप्रसिद्धाइत्यतउक्तंकठिणत्वेनेति । यत्कठि(नं)णंसापृथिवीति श्रुतेर्धरादेव्येवसर्वस्याःपृथिव्याःअभिमानिनीअवांतराभिमानिनस्त्वन्येइति । अनेनस्वरूपांशोनिदर्शितः । दार्ष्टांतिकंदर्शय ति ॥ [३७।५] एवमेवेति । भगवान्विष्णुरंशीनानावताररूपेणस्थितोंशश्चैकएवेतियोजना । अव्ययःसदापूर्णगुणइत्यागामिसूत्रानु सारेणाभेदोपपादनं । विभिन्नांशदृष्टांतविवरणपूर्वकंदार्ष्टांतिकंविवृणोति ॥ [३७।६] विण्मूत्रेति । अपभ्रष्टनामकादेवताअंशरूपाः सूर्यादिभ्यःसूर्यवरुणपृथिवीभ्योंशिभ्योव्युत्क्रमेणयथापृथक् । जीवांशानामंशिनःपरमेश्वरात्पृथक्त्वंयुक्तितःसमर्थयितुंसूत्रं ॥ [३७।७] अनुज्ञापरिहारौदेहसंबंधाज्ज्योतिरादिवदिति । अत्रापिदृष्टांतानामसंगतिमाशंक्याभिमानिविषयतयाव्याख्याति ॥

[३७।७] देहेति । परदेहगतदोषैः । देवतात्वंत्वंतर्धानादिशक्तियोगः । चशब्दौहेत्वोःसमुच्चये । हियस्मादनुग्राह्याश्चतैःसूर्यादिभिस्तत्प्र सादायत्तप्रतिबंधनिवृत्तित्वाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं । अनुग्राह्याश्चेत्यादौयतइतिशेषः । देहदोषलिप्तत्वादित्यपिग्राह्यं । नन्वनुज्ञादिहेतुत्रयं स्वरूपांशेषुमत्स्यादिष्वस्तीत्यनैकांतिकं नजीवांशानांपरमेश्वराद्भेदंसाधयितुमलमित्यतआह ॥ [३७।८] नत्विति । अनुग्राह्यत्वमित्युप लक्षणं । नेष्यतेनैवतेजायंतेइत्यादिश्रुतिबलेनेतिशेषः । अत्रैवसूत्रं ॥ असंततेश्चाव्यतिकरइति । तज्जीवांशानांपरमेश्व राद्भेदमेवसाधयत्प्रतीयते । नतुमत्स्यादीनामभेदमपि । तदु(अतउ)पलक्षणत्वेनव्याचष्टे ॥ [३७।९] गुणैरिति । मत्स्यादिरूपाणा मितिवर्तते । मुख्याभेदोंशिना । अपरैर्जीवैरीश्वरस्याभेदोनच तेषामपरिपूर्णगुणत्वाच्चेति । अनुज्ञापरिहारावित्येतदप्येवमुपल क्षणतयाव्याख्येयं । तदर्थंवानतुमत्स्यादिरूपाणामितिवाक्यंयोज्यं । एवमंशस्यापिजीवस्येश्वराद्भेदःप्रमाणैःसमर्थितः । यस्त्वं शत्वादभेदंसाधयेत्तस्यांशशब्दवाच्यत्वमात्रत्वंचेद्धेतुस्तदानैकांतिकत्वमुक्तमेव । मुख्यांशत्वंचेद्धेतुस्तदासिद्धिरितिप्रतिपादय दाभासएवेतिसूत्रंव्याचष्टे ॥ [३७।१०] अंशेति । सर्वेपिजीवाः । जीवानामंशाभासत्वंश्रुत्यंतरेणदृढयति ॥ [३७।११] यथेति । तथैतस्मिन्पुरुषोत्त मेएतज्जीवजातमाततंएतदेवास्यतदंशत्वमितिभावः । नन्वेतच्छ्रुतिविरुद्धंपादोस्यविश्वाभूतानित्रिपादस्यामृतंदिवीत्यस्मिन्मं त्रवर्णेननंतासनश्वेतद्वीपवैकुंठेषुद्युशब्दवाच्येषुअवस्थितरूपत्रयवद्भूतशब्दवाच्यानांजीवानामपिपरमपुरुषपादत्वाभिधानादि त्याशंक्यविशेषश्रुतिबलेनपादशब्दस्यानेकार्थत्वकल्पनंन्याय्यमित्याशयवानाह ॥ [३७।१२] नत्विति । पुंपादवत्परमपुरुषस्यामृतपाद

त्रयमिव । कुतःपूर्णाः । नारायणंप्रादुर्भावरूपं । जीवांशेभ्यःपरंविलक्षणं । जगाद । अधिदैवादिस्वरूपनिर्णयायपादोयमार
ब्धइत्युक्तं । तत्रकीदृशोत्रनिर्णयोजातइत्यतस्तंबुद्ध्यारोहायपिंडीकृत्याह ॥ [३७।१२]अक्षयइति । देहादिक्षयरहितएवप्रलये
स्थितः । अनेनासंभवस्तुसतोनुपपत्तेः । नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्चताभ्यइत्यधिकरणतात्पर्यमुक्तंभवति । लक्ष्म्यावासइति ।
देव्याअपिप्रलयेवस्थानोक्त्यावियत्प(देनोप)दोपलक्षितायास्तस्याःनजीववज्जननमिति । वियदादिपदोपादानेनतदभिमा
नित्वदशायामेवब्रह्मादीनांदेहाद्युत्पत्तिर्नमुक्तावितिसूचितं । तत्सूचयति ॥ [३७।१२]मुक्तैरिति । तथापिसृष्टिप्रलयक्रममस
मर्थनेनसूचितंतारतम्यंतुतत्रापिनापैतीत्याशयेनोक्तं । तारतम्यगैरिति । विपर्ययेणतुक्रमोतइतिसृष्टिक्रमविपर्ययेणप्रलये
क्रमोभिहितः । तत्रकःसृष्टौक्रमइत्यतस्तंदर्शयन्वियदधिकरणतात्पर्यमाह ॥ [३७।१३]प्रकृतिरिति । तदभिमानिनीलक्ष्मीश्चै
वमित्यर्थः । ततस्तदनंतरं । प्राणनामासंकर्षणात् । देव्यौसरस्वतीभारत्यौ । प्रकृतिमानिनी । प्रकृतिमानिन्यौ । सुपांसुलुक्
पूर्वसवर्णेतिपूर्वसवर्णः । ततःप्रकृतिपुरुषाभ्यां ब्रह्मणोमहत्तत्वरूपत्वात् । ततोहंकारात् । ततएवेंद्रस्कंदाभ्यां । अन्येतत्वाभि
मानिनः । अत्रोपलक्षितानामपिअधिकाशंकानिरासायतथाप्राणइत्यादिनानिर्णयःकरिष्यतइत्यदोषः । सृष्टिप्रलययोःक्रमविप
र्ययसमर्थनस्यतात्पर्यमाह ॥ [३७।१६]तत्रेति । समस्तशःसमस्तेषु । तेजोतः । तदभिध्यानादित्यादेस्तात्पर्यमाह ॥ [३७।१६]तेभ्यश्चेति ।
श्रेयानितिवर्तते । समस्तशइतिपंचम्यंतमत्रवासंबध्यते । सर्वस्यजन्मलयौपरमेश्वरायत्तावित्युक्तं । परात्तुतच्छ्रुतेरित्यादिना ॥४९४॥
प्रवृत्तिश्च । तत्तात्पर्यमाह ॥ [३७।१७]तदधीनाइति । इमेजन्माद्याःमोक्षांताभावाः । एतेषामितिवक्ष्यमाणमत्रापिसंबध्यते । द्वं

द्वैकवद्भावेपिनपुंसकत्वभावश्छांदसः । युवोरनाकावितियथा । मुक्तौजन्माभावेपिस्थित्यादौभगवदधीनत्वमस्त्येवेत्याह ॥
[३७।१७]तदधीनत्वमिति । एतेषांब्रह्मादीनां । परमप्रमेयमाह ॥ [३७।१८]सएवेति । उपसंहरति ॥ [३७।१८]इतीति । इतिश्रीमत्पूर्णप्रम
तिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौद्वितीयेध्यायेस्मिन्
गगनचरणःपर्यवसितः ॥ ७ ॥ २ । ३ । १८ ॥ ७ ॥ समाप्तोयंपादः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इतिश्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादःसंपूर्णः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥ॐ॥ यद्यपिचतुर्थपादेपिश्रुतिवचनानांपरस्परविरोध एवपरिह्रियते । तथाप्यध्यात्मविषयत्वेनभेदसिद्धिरितिप्रागेवसूचितं । प्रकारांतरेणपादभेदंदर्शयितुमाह ॥ [३७।३०] श्रुत्यर्थइति । यद्यपिश्रुतिरित्येवोक्तेपिसिध्यत्यर्थइति । वाक्यानामर्थद्वारैवविरोधस्थितेः । तथाप्यर्थनिर्णयायैवपादारंभोनप्रामाण्यनिर्णया यातोनमीमांसात्वहानिरितिदर्शयितुमर्थइत्युक्तं । यद्यपियुक्तयःपूर्वपादेपिसंतितथाप्यागमगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेनात्रप्रबला इतिविशेषः । पारमार्थिकेविरोधेनिर्णयोदुष्करइत्यतइवेत्युक्तं । यत्रप्राणादिविषये । श्रुत्यर्थोजन्मादिर्युक्त्युपसर्जनाभिः श्रुतिभिर्विरुद्धइवदृश्यते । तन्निर्णयमितियोजना । युक्तिसहितश्रुतिभिःपूर्वपक्षितेकथंश्रुतिमात्रेणतद्विपरीतार्थनिर्णयइत्य तउक्तं । सुविशिष्टेति । अनेनबुद्धिसन्निहितेन । तथाप्राणाइत्यादीनांसूत्राणांभाष्यएवार्थोविस्पष्टइत्यतःपूर्वोत्तरप(क्षीययु) क्षयुक्तीःसंगृह्याह ॥ [३७।२०] तत्रेति । तत्रचतुर्थपादे । तादृशास्तच्छब्दवाच्याः । निर्णयस्यसिद्धांतस्य । तादृशाश्चेत्कथंनिर्णयं कुर्युरित्यतउक्तं । सुनिर्णीतास्त्विति । तादृशार्थाइतिशेषः । कुतएतदित्यतउक्तं । स्वयमिति । स्वयमेवेतिसंबंधः ॥ ७ ॥

इतिश्रीमत्पूर्णप्रमतिभगवत्पादसुकृतेरनुव्याख्यानस्यप्रगुणजयतीर्थाख्ययतिना ॥ कृतायांटीकायांविषमपदवाक्यार्थविवृतौद्वि तीयेध्यायेस्मिन्चरमचरणःपर्यवसितः ॥ ७ ॥ २ ॥ ४ ॥ ७ ॥इतिश्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादःसंपूर्णः ॥ समाप्तोयमध्यायः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

इतिश्रीमन्न्यायसुधायांद्वितीयाध्यायःसंपूर्णः ।